पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
नवदेहलीस्थमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीन-
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन सम्मानितम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन
विदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया च
भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

(५-८ अध्यायाः)

सम्पादकः
प्रा. पर्कळ वेङ्कटेश बायरि
प्राध्यापकः, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८

२००६

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
नवदेहलीस्थमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीन-
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन सम्मानितम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन
बिदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया च
भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

(५-८ अध्यायाः)

सम्पादकः
प्रा. पर्कळ वेङ्कटेश बायरि
प्राध्यापकः, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८

२००६

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरग्रन्थमाला-३५

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन
विदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया च
भूपितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

सम्पादकः- प्रा. पर्कळ वेङ्कटेश बायरि

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्
बेङ्गलूरु - २८

प्रथममुद्रणम् - २००६

मुद्रितपुस्तकसङ्ख्या - १०००

मूल्यम् - २०० रूप्यकाणि

रम्या क्रियेशन्स् द्वारा
सङ्गणकयन्त्रे टङ्कितम् ।

राष्ट्रोत्थानमुद्रणद्वारा मुद्रितम् ।

Poornaprajna Samshodhana Mandiram

Recognised by Rashtriya Sanskrit Samsthan, Deemed University.
Ministry of H.R.D., Govt. of India, New Delhi

GĪTĀ BHĀSYAM

of

Sri Madhwācārya

with the commentary of Śri Jayatīrtha
and the sub-commentaries of Śri Sumatīndratīrtha
and Śri Śrinivāsatīrtha on the 5th to 8th chapters.

Editor

Prof. Parkala Venkatesha Bayari
Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore-28

Publisher :

Poornaprajna Samshodhana Mandiram

Poornaprajna Vidyapeetha,
Bangalore - 560 028

2006

Poornaprajna Samshodhana Mandira Grantamālā - 35

GĪTĀ BHĀṢYAM of Sri Madhwācārya with the commentary of Śri Jayatīrtha and the sub-commentaries of Śri Sumatīndra Tīrtha, and Śri Srinivāsa Tīrtha on the 5th to 8th chapters.

Editor : **Prof. Parkala Venkatesha Bayari**

Published by :.
Poornaprajna Samshodhana Mandiram
Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore - 560 028.

First Edition : 2006

Copies : 1000

Price : Rs. 200/-

Type setting :
Ramya Creations
Bangalore

Printed by :
Rashtrotthana Mudrana
Bangalore.

Gita Bhashyam - Vol. 3

I am extremely happy to present this third volume of Gita Bhashyam of Sri Madhvacharya with the Tīka- Prameyadīpikā of Sri Jayatirtha and two sub-commentaries. It is needless to say that without the help of Sri Srinivasatirtha's commentary nobody can understand the inner meaning of the Tīka and thus it is a classic commentary on the Prameyadīpikā. Another gloss by name Bhâvaratnakośa by Sri Sumatindratirtha is also a very valuable commentary on the Prameyadeepika, so far unpublished, is being presented to the schloars. Sri Sumatindratirtha was scholar par-excellence, in all the Śāstras and pontiff of Sri Raghavendra Matha. He has authored several philosophical texts.

The first volume of Gita Bhashyam was edited by the eminent scholar Prof. D. Prahlada Char in 1998, with the Tīka of Sri Jayatirtha and glosses of Sri Srinivasatirtha and Sri Sumatindratirtha

The second volume of Gita Bhashyam with these two glosses was ably edited by Prof. Parkala Venkatesha Bayari in 2004. Now, the third volume with the 5th to 8th chapters has been published by Poornaprajna Samshodhana Mandiram under the able editorship of Prof. P. Venkatesha Bayari.

Sri Bayari has been a popular teacher of Nyaya, Vedanta and Vyakarana in Poornaprajna Vidyapeetha. He took great pains to go through three old manuscripts which were full of mistakes, but has been able to fix the correct readings and edit this work, sparing no effort. To him, I owe my sincere thanks.

I prostrate with sincere devotion to Sri Vishveshatirtha Swamiji who has been guiding the activities of the Samshodhana Mandiram for its all-round development.

I sincerely thank Prof. V. Kutumba Shastry, Vice-chancellor, Rashtriya Sanskrit Samsthan, New Delhi who evinces keen interest in all the activities of Samshodhana Mandiram and lends a helping hand whenever we approach him.

I express my gratitude to Prof. Rajalakshmi Srinivan, Chair-person of Poornaprajna Samshodhana Mandiram for her whole hearted support for our academic activities. I am extremely grateful to Prof. V.R. Panchamukhi, Chancellor, Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati who helped us to bringout this edition by providing a manuscript of Bhāvaratnakośa.

Vidyavachaspati Dr. V. Prabhanjanacharya a scholar of great reputation has given us another manuscript of Bhāvaratnakośa. I am highly indebted to him for his kind help and I offer my heartfelt thanks.

I also thank Vidwan Raja Pavamanacharya and Vidwan Raja Giri Acharya who also lent their valuable manuscripts of Bhavaratnakosha. I acknolowdge their kind support and en-couragement by expressing my sincere gratitude to them.

I thank M/s. Rashtrotthana Printers who have printed this book very nicely, in a short time. I am sure they will extend the same co-operation in future also.

Dr. A.V. Nagasampige
Director

आशीर्वचनम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याणां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च ग्रन्थो गीताभाष्याभिधः। स्वीयायां प्रथमायां वदरीयात्रायां नारायणसन्निधिम् उपगम्य तच्चरणयोरिदमेव वाङ्मयकुसुमं ते समर्पयामासुरिति ह्यैतिह्यम्। गभीरस्यास्य ग्रन्थस्याभिप्रायावगमे तद्गर्भनिगूढप्रमेयरत्नदीपिकायमानः प्रमेयदीपिकाग्रन्थ एव नः शरणम्। प्रमेयदीपिकायाः भावाविष्करणे पुनः श्रीश्रीनिवासतीर्थीया भावदीपिका, सुमतीन्द्रतीर्थीयो भावरत्नकोशश्चातीव साहाय्यकारिणौ। एतद्व्याख्याद्वयसहितया प्रमेयदीपिकया समलङ्कृतस्य गीताभाष्यस्य प्रथमो भागोऽस्मत्प्रियशिष्याणां विद्वदग्रेसराणां श्रीमतां डि. प्रह्लादाचार्याणां सम्पादकत्वे पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरद्वारा प्राकाश्यमानीतोऽष्ट-वत्सरेभ्यः पूर्वम्।

द्वितीयो भागः तृतीय-चतुर्थाध्यायसमलङ्कृतः २००४तमे वर्षे विद्वत्प्रवरैः पर्कळ वेङ्कटेशवायरि इति सुगृहीतनामधेयैरस्मत्प्रियशिष्यैः संशोधितः पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरेण प्राकाशि। इदानीं तृतीयो भागः पञ्चमाध्यायाद् अष्टमाध्यायप्रर्यन्तः प्राकाश्यमानीयत इति नितान्तं सन्तुष्यामः। अस्य संशोधनकर्मणि श्रीमन्तः पर्कळ वेङ्कटेशवायरि-महोदयाः सश्रद्धं प्रवृत्ताः सदाक्ष्यं स्वीयं कार्यं निरवहन्। नैक-

तालपत्रगतपाठान्तराणि समवलोक्य विमृश्य चात्र शुद्धपाठः प्रादायि । विदुषां संशोधकानां च यथा महानुपकारो भवेत् तथायं ग्रन्थः समशोधि प्राकाशि च ।

अस्मदाराध्ययोः श्रीरामविठ्ठलयोः पूर्णानुग्रहममीषां समेषामुपरि सम्प्रार्थयामहे ।

इत्यनेकनारायणस्मृतयः

दि. २३.१२.२००६
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु

श्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादाः
श्रीपेजावराधोक्षजमठाधीशाः, उडुपि

ಭಗವದ್ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದ 5 ರಿಂದ 8ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟಾಂಶಗಳು

ಐದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಐದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯವು ಕರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಂನ್ಯಾಸಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ವಿಷದಪಡಿಸುತ್ತಿದೆ. ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ ಮೊದಲನೆಯ ಪದ್ಯವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನರೀತಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಸಂನ್ಯಾಸಂ ಕರ್ಮಣಾಂ ಕೃಷ್ಣ ಪುನರ್ಯೋಗಂ ಚ ಶಂಸಸಿ ।
ಯಚ್ಛ್ರೇಯ ಏತಯೋರೇಕಂ ತನ್ಮೇ ಬ್ರೂಹಿ ಸುನಿಶ್ಚಯಮ್ ॥

ಈ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಆಚಾರ್ಯರಿಗಿಂತ ಮೊದಲಿನ ಭಾಷ್ಯಕಾರರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಭಾವ ಹೀಗಿದೆ- ಕರ್ಮಸನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಯೋಗ ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಶ್ರೇಷ್ಠ? ಕರ್ಮಸನ್ಯಾಸ ಎಂದರೆ ಯತ್ಯಾಶ್ರಮ, ಕರ್ಮಯೋಗವೆಂದರೆ ಗೃಹಸ್ಥಾಶ್ರಮ. ಈ ಎರಡು ಆಶ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಮಿಗಿಲು ? ಎಂದು ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಉತ್ತರ-

ತಯೋಸ್ತು ಕರ್ಮಸನ್ಯಾಸಾತ್ ಕರ್ಮಯೋಗೋ ವಿಶಿಷ್ಯತೇ ॥

ಕರ್ಮಸಂನ್ಯಾಸಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕರ್ಮಯೋಗವೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ. ಇದರಿಂದ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಗೃಹಸ್ಥರೇ ಶ್ರೇಷ್ಠರು ಎಂದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನು ಹೇಳಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ.

ಆದರೆ, ಇದು ವೇದವ್ಯಾಸರ ಭಾವಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ನಾರದೀಯಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸರು- ಸಂನ್ಯಾಸಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾದ ಧರ್ಮವೇ ಇಲ್ಲ, ಎಂದಿರುತ್ತಾರೆ-

ಸನ್ಯಾಸಸ್ತು ತುರೀಯೋ ಯಃ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯಾಖ್ಯಃ ಸಧರ್ಮಕಃ ।
ನ ತಸ್ಮಾದುತ್ತಮೋ ಧರ್ಮಃ ಲೋಕೇ ಕಶ್ಚನ ವಿದ್ಯತೇ ॥

ಹೀಗಾಗಿ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಈ ಎರಡು ಶ್ಲೋಕಗಳಿಗೆ ಬೇರೆಯೇ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಹೇಳುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಅರ್ಜುನನ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಯಲ್ಲಿ 'ಕರ್ಮಣಾಂ ಸಂನ್ಯಾಸಂ' ಎಂದು ಪದಗಳನ್ನು ಅನ್ವಯಿಸಬಾರದು. 'ಕರ್ಮಣಾಂ ಯೋಗಂ' ಎಂದು ಅನ್ವಯಿಸಬೇಕು. ಆಗ 'ಸಂನ್ಯಾಸಂ, ಕರ್ಮಣಾಂ ಯೋಗಂ ಚ ಶಂಸಸಿ' ಎಂದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸನ್ಯಾಸ ಎಂದರೆ ಸನ್ಯಾಸಾಶ್ರಮವಲ್ಲ. ಇದೇ ಅಧ್ಯಾಯದ ಮೂರನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಕಾಮಕ್ರೋಧಗಳ ತ್ಯಾಗ. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಹೀಗಾಗುತ್ತದೆ- 'ಕಾಮಕ್ರೋಧಾದಿ ದೋಷಗಳನ್ನು ತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದರೆ ಮಾತ್ರ ಸಾಕೋ, ಅದರ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನವನ್ನೂ ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕೋ ? ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಶ್ರೇಷ್ಠ ?' ಇದಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಉತ್ತರ-

'ತಯೋಸ್ತು ಕರ್ಮಸನ್ಯಾಸಾತ್ ಕರ್ಮಯೋಗೋ ವಿಶಿಷ್ಯತೇ'

ಕಾಮಾದಿ ದೋಷತ್ಯಾಗಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನ ಶ್ರೇಷ್ಠ. ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಇದು- ಕರ್ಮಯೋಗವೆಂದರೆ ಫಲದ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಇಲ್ಲದೆ ಭಗವಂತನ ಪ್ರೀತಿಗಾಗಿ ಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡುವುದು. ಫಲದ ಆಸೆ ಎಂದರೆ ರಾಗ. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಫಲದಲ್ಲಿ ರಾಗದಿಂದ ಕರ್ಮ ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮತ್ತೊಬ್ಬರ ಮೇಲಿನ ದ್ವೇಷದಿಂದಲೂ ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ತೊಡಗುತ್ತೇವೆ. ಹೀಗೆ ರಾಗ-ದ್ವೇಷಗಳು ಕರ್ಮಕ್ಕೆ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಅಂತಹ ದೋಷಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕರ್ಮವನ್ನು ಆಚರಿಸಬೇಕು. ಅದೇ ಕರ್ಮಯೋಗ. ರಾಗದ್ವೇಷಗಳ ತ್ಯಾಗವು ಈ ಕರ್ಮಯೋಗದ ಅಂಗ. ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನವು ಅಂಗಿ. ಅಂಗ ಮತ್ತು ಅಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಗಿಯು ಪ್ರಧಾನ, ಅಂಗವು ಗೌಣ. ಇದನ್ನೇ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ 'ಕರ್ಮಯೋಗೋ ವಿಶಿಷ್ಯತೇ' ಎಂದಿರುತ್ತಾನೆ.

ಶ್ಲೋಕದ ಈ ಅರ್ಥವು ವ್ಯಾಸರಿಗೆ ಸಮ್ಮತವಾದುದು. ವ್ಯಾಸರು- 'ದ್ವಂದ್ವತ್ಯಾಗಾತ್ತು ಸಂನ್ಯಾಸಾತ್ ಮತ್‌ಪೂಜೈವ ಗರೀಯಸೀ' ಎಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ಕಾಮ-ಕ್ರೋಧಗಳೆಂಬ ದ್ವಂದ್ವಗಳನ್ನು ತ್ಯಾಗ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನದ ಮೂಲಕ ಭಗವಂತನ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದುದು, ಎಂದು ವ್ಯಾಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಾಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಹೊಂದುವ ಶ್ರೀಮಧ್ವರು ಮಾಡಿದ ಗೀತಾಶ್ಲೋಕದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವು ಸರಿಯಾಗಿದೆ.

ಆದರೆ ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ತೊಡಕಿದೆ. ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಈ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಶ್ನೆಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಸಂನ್ಯಾಸ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸದೆ, 'ಕರ್ಮಸಂನ್ಯಾಸ' ಎಂದು ಕರ್ಮಪದದ ಜೊತೆ ಸೇರಿಸಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಅರ್ಜುನನ 'ಸಂನ್ಯಾಸಂ ಕರ್ಮಣಾಂ ಕೃಷ್ಣ' ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯಲ್ಲೂ 'ಕರ್ಮಣಾಂ ಸನ್ಯಾಸಂ' ಎಂದೇ ಜೋಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಉಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ, ಆಚಾರ್ಯರು 'ಕರ್ಮಣಾಂ ಯೋಗಂ' ಎಂದು ಜೋಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆ ಮಾಡುವುದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಮಾತಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಆದರೆ, ಗೀತೆಯ ಎರಡನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲೂ ಅಂದರೆ ಕೃಷ್ಣನ ಉತ್ತರರೂಪವಾದ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲೂ 'ಕರ್ಮಸಂನ್ಯಾಸಃ' ಎಂದರೆ ಕರ್ಮದ ತ್ಯಾಗ ಎಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಕರ್ಮದ ತ್ಯಾಗ ಅವ್ಯಾವಹಾರಿಕ. ಯಾರೂ ಒಂದು ಕ್ಷಣವೂ ಕರ್ಮ ಮಾಡದೆ ಸುಮ್ಮನಿರಲಾರರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಕರ್ಮಸಂನ್ಯಾಸ ಎಂದರೆ, 'ಕರ್ಮಣಿ ಸಂನ್ಯಾಸಃ' ಎಂದೇ ಅರ್ಥ. ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನ ಮಾಡುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕಾದ ರಾಗದ್ವೇಷಾದಿತ್ಯಾಗ ಎಂದು ಭಾವ. ಹೀಗೆ ಅರ್ಥ ಮಾಡಿದಾಗ 'ರಾಗದ್ವೇಷಾತ್ಯಾಗಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನವು ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದುದು' ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಈ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ ಬರುತ್ತದೆ. ಇದು ಆಚಾರ್ಯರು ಮಾಡಿರುವ ಮೊದಲ ಶ್ಲೋಕದ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿಯೇ ಇದೆ.

ಇದೇ ಅಧ್ಯಾಯದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ,

'ಸಾಂಖ್ಯಯೋಗೌ ಪೃಥಗ್ ಬಾಲಾಃ ಪ್ರವದಂತಿ'

'ಸಾಂಖ್ಯ ಮತ್ತು ಯೋಗ ಇವೆರಡು ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ವಿಭಿನ್ನವಾದ ಮಾರ್ಗಗಳು ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ'- ಹೀಗೆ ಹೇಳುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದೂ ಆಚಾರ್ಯರ ಎರಡನೆಯ ಶ್ಲೋಕದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕ್ಕೆ ನೇರವಾಗಿ ಸಂಗತವಾದ ವಿಷಯವಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ, ಇಲ್ಲಿರುವ ಪೃಥಕ್ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ 'ಸಾಧ್ಯಸಾಧನಭಾವಹೀನೌ' ಎಂದು ಟೀಕಾಚಾರ್ಯರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ, ಎಂದು ಅರ್ಥ. ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮವು ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ, ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮದಿಂದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವು ಲಭಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಸಾಂಖ್ಯ ಮತ್ತು ಯೋಗಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸಾಧನಗಳೇ ಹೊರತು ಸ್ವತಂತ್ರಗಳಲ್ಲ, ಎಂದೇ ಈ ಶ್ಲೋಕದ ಭಾವ.

ಈ ವಿಷಯವು ಪ್ರಕೃತಕ್ಕೆ ಸಂಗತವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಈ ಹಿಂದೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಸಂನ್ಯಾಸಕ್ಕಿಂತ ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನವು ಮಿಗಿಲು ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಸಂನ್ಯಾಸ ಎಂದರೆ ಕಾಮಾದಿತ್ಯಾಗ. ಅಂದರೆ ವೈರಾಗ್ಯ. ಇಂತಹ ವೈರಾಗ್ಯವೇ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನ ಎಂದು ಭಾಗವತ ಹೇಳುತ್ತದೆ-

'ನ ತಸ್ಯ ತತ್ತ್ವಗ್ರಹಣಾಯ ಸಾಕ್ಷಾತ್....'

ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಅಂತರಂಗಸಾಧನವಾದುದು ವೈರಾಗ್ಯ ಅಂದರೆ ಸಂನ್ಯಾಸ. ಅದು ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನಕ್ಕಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಎನಿಸುವುದು ಹೇಗೆ ? ಈ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಗೆ ಉತ್ತರವಾಗಿ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಈ ಶ್ಲೋಕವಿದೆ. ಅದರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ- ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವೈರಾಗ್ಯವು ಹೇಗೆ ಕಾರಣವೋ ಅದರಂತೆ ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನವೂ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಇವೆರಡೂ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಅಂತರಂಗಸಾಧನಗಳು. ಆದರೂ ವೈರಾಗ್ಯವು ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಅಂಗವಾದುದರಿಂದ ಕರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಕೆಳಮಟ್ಟದ್ದು. ಅಂಗಿಯಾದ ಕಾರಣದಿಂದ ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನವೇ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದುದು. ಇದು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶ್ಲೋಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಹೀಗೆ ಗೀತಾಶ್ಲೋಕದ ಮೇಲ್ಮೈಗೆ ತೋರುವ ಅರ್ಥವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಆಚಾರ್ಯರು ಅಂತರಂಗದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅದಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಸರ ಸಂವಾದವನ್ನೂ ನೀಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲೇ ಕಾಣಬಹುದಾದ ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ

ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಅರ್ಥವಿಶೇಷ

ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿರುವುದು ಒಂದು ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಅಂಶ. ಆ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿರುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಆಧಾರಗಳನ್ನೂ ಆಚಾರ್ಯರು ನೀಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ 24ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ-

'ಯೋಽನ್ತಃ ಸುಖೋಽನ್ತರಾರಾಮಃ'

ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಜ್ಞಾನಿಯು ಅಂತಃಸುಖನೂ, ಅಂತಃ ಆರಾಮನೂ ಆಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಸುಖ, ಆರಾಮಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಅಂತಹ ವಿಶೇಷವೇನೂ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ

ಅವೆರಡಕ್ಕೂ ಅರ್ಥವಿಶೇಷ ಇದೆ. ತೊಂದರೆ ನಿವಾರಣೆಯಾದಾಗ ಉಂಟಾಗುವ ಸಂತೋಷವು ಸುಖ. ಮತ್ತೊಬ್ಬರನ್ನು ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ನೋಡಿದಾಗ ಉಂಟಾಗುವ ಸಂತೋಷ ಆರಾಮ. ಈ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ನಾರದೀಯಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ-

ದರ್ಶನ-ಸ್ಪರ್ಶ-ಸಂಭಾಷಾದ್ ಯತ್ ಸುಖಂ ಜಾಯತೇ ನೃಣಾಮ್ ।
ಆರಾಮಃ ಸ ತು ವಿಜ್ಞೇಯಃ, ಸುಖಂ ಕಾಮಕ್ಷಯೋದಿತಮ್ ॥

ಆರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ ಐದನೆಯ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಪ್ಪಾಗಿ ತಿಳಿಯಲಾಗುತ್ತದೆ. 'ನಮ್ಮ ಉದ್ಧಾರವನ್ನು ನಾವೇ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು, ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಮತ್ತೊಬ್ಬರಿಗೆ ತೊಂದರೆ ಉಂಟುಮಾಡಬಾರದು' ಎಂದು ಹೇಳಿ ಈ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ-

ಉದ್ಧರೇದಾತ್ಮನಾತ್ಮಾನಂ ನಾತ್ಮಾನಮವಸಾದಯೇತ್ ।
ಆತ್ಮೈವ ಹ್ಯಾತ್ಮನೋ ಬಂಧುರಾತ್ಮೈವ ರಿಪುರಾತ್ಮನಃ ॥

ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಜೀವ ಎಂದೂ, 'ತಾನು' ಎಂದೂ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ 'ಆತ್ಮಾನಂ= ಜೀವನನ್ನು (ನಮ್ಮನ್ನು), ಆತ್ಮನಾ= ತನ್ನಿಂದಲೇ (ನಮ್ಮಿಂದಲೇ) ಉದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಲು ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಆಗದ ಕೆಲಸ. ತನ್ನ ಉದ್ಧಾರವನ್ನು ತಾನೇ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಾದಲ್ಲಿ ದೇವರ ಹಂಗೇಕೆ? ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಶ್ಲೋಕದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ-

'ಜೀವನ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದುದು ಅವನ ಮನಸ್ಸು. ಅದನ್ನು ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಯಬಿಟ್ಟರೆ ಅದು ಅವನನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಹಾಕುತ್ತದೆ. ನಿಗ್ರಹಿಸಿ ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದರೆ ಅವನ ಉದ್ಧಾರವಾಗುತ್ತದೆ.' ಹೀಗೆ ಇಲ್ಲಿರುವ ಆತ್ಮಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಮನಸ್ಸು ಎಂದರ್ಥ. ಮನೋನಿಗ್ರಹವೇ ಆತ್ಮೋದ್ಧಾರದ ಮೂಲ. ಈ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಇದೇ ಅರ್ಥವು ವೇದವ್ಯಾಸರಿಗೆ ಸಮ್ಮತವಾದುದು ಎಂದು ಆಚಾರ್ಯರು ವ್ಯಾಸರ ಮಾತಿನ ಆಧಾರವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ-

ಉದ್ಧರೇನ್ಮನಸಾ ಜೀವಂ ನ ಜೀವಮವಸಾದಯೇತ್ ।
ಜೀವಸ್ಯ ಬಂಧುಃ ಶತ್ರುಶ್ಚ ಮನ ಏವ ನ ಸಂಶಯಃ ॥

ಸಮದೃಷ್ಟಿ

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಅಧ್ಯಾಯದಂತೆ, ಎಲ್ಲರಲ್ಲೂ ಸಮದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುವ ಸಂದೇಶವೊಂದಿದೆ-

ಸುಹೃನ್ಮಿತ್ರಾರ್ಯುದಾಸೀನ ಮಧ್ಯಸ್ಥ ದ್ವೇಷ್ಯಬಂಧುಷು ।
ಸಾಧುಷ್ವಪಿ ಚ ಪಾಪೇಷು ಸಮಬುದ್ಧಿರ್ವಿಶಿಷ್ಯತೇ ॥ *(ಗೀ.6.9)*

'ಶತ್ರು-ಮಿತ್ರರಲ್ಲಿ, ಸಜ್ಜನ-ದುರ್ಜನರಲ್ಲಿ ಸಮಾನಭಾವವನ್ನು ತಾಳುವವನು ವಿಶಿಷ್ಟವ್ಯಕ್ತಿ ಎನಿಸುತ್ತಾನೆ.'

ಆದರೆ ಈ ದೃಷ್ಟಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಬಲ್ಲದೇ ? ಒಳ್ಳೆಯವನನ್ನು ಪುರಸ್ಕರಿಸಿದಂತೆ ಕೆಟ್ಟವನನ್ನೂ ಪುರಸ್ಕರಿಸಿದರೆ ಅವನ ಕೆಟ್ಟತನಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟಂತಾಗಲಿಲ್ಲವೆ? ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಎರಡು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪರಿಹರಿಸಿದ್ದಾರೆ- ಎಲ್ಲ ಜೀವರೂ ಸಮಾನರು. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಕೆಲವರಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ದ್ವೇಷ-ಸ್ನೇಹಗಳು ಅವರ ಸ್ವಭಾವಕ್ಕೆ ಅಂಟಿದ್ದಲ್ಲ. ಅದು ಅವರ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು. ಹೀಗೆ ತಿಳಿದು ಮತ್ತೊಬ್ಬರ ಸ್ನೇಹಕ್ಕೆ ಉಬ್ಬದ, ದ್ವೇಷಕ್ಕೆ ಕುಗ್ಗದ ಸ್ಥಿತಪ್ರಜ್ಞನಾಗಿರಬೇಕು.

ಸ್ವತಃ ಸರ್ವೇಽಪಿ ಚಿದ್ರೂಪಾಃ ಸರ್ವದೋಷವಿವರ್ಜಿತಾಃ ।
ಜೀವಾಸ್ತೇಷಾಂ ತು ಯೇ ದೋಷಾಃ ತ ಉಪಾಧಿಕೃತಾ ಮತಾಃ ॥
ಸಮಾ ಏವಂ ಹ್ಯತಃ ಸರ್ವೇ ವೈಷಮ್ಯಂ ಭ್ರಾಂತಿಸಂಭವಮ್ ॥

ಈ ಭಾವನೆಯು ಸಾಧಕನಿಗೆ ಒಪ್ಪುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಆದರೋಪಚಾರಗಳಿಗೆ ಈ ಭಾವನೆ ಸರಿ ಎನಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ದುಷ್ಟತನ-ಸಜ್ಜನಿಕೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಲೇಬೇಕಾಗುವುದು. ಕೆಟ್ಟವರಿಗೂ ಒಳ್ಳೆಯವರಿಗೂ ಸಮಾನವಾದ ಗೌರವವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುವುದು ಅಪರಾಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದು ವ್ಯಾವಹಾರಿಕವಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಎಚ್ಚರಿಸಿದರು- '**ನ ತು ಸಾಧು-ಪಾಪಾದೀನಾಂ ಪೂಜಾದಿಸಾಮ್ಯಮ್**' - ಸಜ್ಜನರಿಗೂ ದುರ್ಜನರಿಗೂ ಒಂದೇ

ರೀತಿಯ ಗೌರವವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು, ಎಂದು ಗೀತೆಯ ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ವೇದವ್ಯಾಸರು ಬ್ರಾಹ್ಮಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಹಾಗೆ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಿರಾಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ-

ಸಮಾನಾಂ ವಿಷಮಾ ಪೂಜಾ ವಿಷಮಾನಾಂ ಸಮಾ ತಥಾ ।
ಕ್ರಿಯತೇ ಯೇನ ದೇವೋಽಪಿ ಸ್ವಪದಾದ್ ಭ್ರಶ್ಯತೇ ಪುಮಾನ್ ॥

'ಸಮಾನಯೋಗ್ಯತೆಯುಳ್ಳವರಿಗೆ ಸತ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ಮಾಡುವುದು, ವಿಷಮಯೋಗ್ಯತೆಯುಳ್ಳವರಿಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಗೌರವವನ್ನು ತೋರುವುದು ಇವೆರಡೂ ಸರಿಯಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ದೇವತೆ ಮಾಡಿದರೂ ಸರಿ, ಅವನು ತನ್ನ ಸ್ಥಾನದಿಂದ ಭ್ರಷ್ಟನಾಗುತ್ತಾನೆ.'

ಆದ್ದರಿಂದ ಗೌರವದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಜ್ಜನ-ದುರ್ಜನರಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯವು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿ ಸಜ್ಜನನ್ನು ಗೌರವಿಸುವುದ, ದುರ್ಜನರನ್ನು ಉಪೇಕ್ಷಿಸುವುದು, ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಮುದ್ದಿಸುವುದು, ದೊಡ್ಡವರನ್ನು ಆದರಿಸುವುದು. ಈ ವಿಷಮದೃಷ್ಟಿಯೇ ಸಮದೃಷ್ಟಿ. ಇಂತಹ ಸಮದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ವ್ಯಾಸರು ಗಾರುಡದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ-

ಯಥಾ ಸುಹೃತ್ಸು ಕರ್ತವ್ಯಂ ಪಿತೃ-ಶತ್ರು-ಸುತೇಷು ಚ ।
ತಥಾ ಕರೋತಿ ಪೂಜಾದಿ ಸಮಬುದ್ಧಿಃ ಸ ಉಚ್ಯತೇ ॥

ಹೀಗೆ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯವು ಗೀತಾಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸಂಬಂಧಿಸಿರದೆ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾದ ವಿಷಯಗಳು ಎಷ್ಟು ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ಎಂದು ವಿಚಾರ ಮಾಡಿ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾ ಪೂರ್ಣತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ಶಬ್ದಾರ್ಥವೈಚಿತ್ರ್ಯ

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸಂಬಂಧವಾಚಕ ಶಬ್ದಗಳು ಅನೇಕ ಇವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವ್ಯತ್ಯಾಸವು ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ಸುಹೃತ್-ಮಿತ್ರ, ಅರಿ-ದ್ವೇಷ್ಯ, ಉದಾಸೀನ-ಮಧ್ಯಸ್ಥ. ಈ ಆರು ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಮೂರು ಗುಂಪುಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಬಹುದು. ಸುಹೃತ್-ಮಿತ್ರ, ಅರಿ-ದ್ವೇಷ್ಯ, ಉದಾಸೀನ-ಮಧ್ಯಸ್ಥ. ಬಂಧು ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಸಮಾನಾಂತರ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾಗಿಲ್ಲ. ಮೂರು ಗುಂಪಿನ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಅರ್ಥವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಶಾಂಕರ-ರಾಮಾನುಜ-ಮಾಧ್ವ ಭಾಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ ಎಂದು ಈ ಕೆಳಗಿನ ಕೋಷ್ಟಕದಿಂದ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

	ಸುಹೃತ್	ಮಿತ್ರ	ಅರಿ	ದ್ವೇಷ್ಯ	ಉದಾಸೀನ	ಮಧ್ಯಸ್ಥ
ಶಾಂ. ಭಾ.	ಪ್ರತ್ಯುಪ-ಕಾರದ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಇಲ್ಲದೆ ಉಪಕಾರ ಮಾಡುವವನು	ಸ್ನೇಹ ವುಳ್ಳವನು	ಶತ್ರು	ತನಗೆ ಆಗದವನು (ಆತ್ಮನೋ ಅಪ್ರಿಯಃ)	ಯಾರ ಪಕ್ಷ ವನ್ನೂ ವಹಿಸದವ	ಜಗಳ ಮಾಡುವ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಹಿತವನ್ನು ಬಯಸು ವವನು
ರಾ. ಭಾ.	ವಯಸ್ಸನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸದೆ ಹಿತೈಷಿ ಗಳಾದವರು	ಸಮಾನ ವಯಸ್ಕರಲ್ಲಿ ಹಿತವನ್ನು ಬಯಸು ವವನು	ನಿಮಿತ್ತ ವಿಶೇಷ ದಿಂದ ದ್ವೇಷ ಮಾಡು ವವನು	ಹುಟ್ಟನಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ದ್ವೇಷಿಸು ವವನು	ಸ್ನೇಹ-ದ್ವೇಷ ಗಳಿಗೆ ಕಾರಣ ಇಲ್ಲದಿರು ವುದರಿಂದ ತಟಸ್ಥನಾಗಿರು ವವನು	ಹುಟ್ಟು ನಿಂದಲೂ ಸ್ನೇಹ-ದ್ವೇಷ ರಹಿತರು
ಮಾ. ಭಾ.	ಪ್ರತ್ಯುಪಕಾರ ವನ್ನು ಬಯಸದೆ ಉಪಕಾರ ಮಾಡು ವವನು	ದುಃಖಕ್ಕೆ ಕಾರಣವನ್ನು ತಿಳಿಸಿ ಅದರಿಂದ ರಕ್ಷಿಸುವವನು	ಕೊಲೆಪಾತಕಿ	ಅನಿಷ್ಟವೆಸ ಗುವವನು	ಉಪಕಾರ-ಅಪಕಾರ ಗಳಲ್ಲಿ ತಟಸ್ಥ ನಾದವನು	ಉಪಕಾರ-ಅಪಕಾರ ಎರಡನ್ನೂ ಮಾಡು ವವನು

ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಈ ಶಬ್ದಗಳಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಅರ್ಥವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ತೋರಿಸಿದ್ದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅದಕ್ಕೆ ಆಧಾರವನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿರುವುದು ವಿಶೇಷ.

ದ್ವೇಷ್ಯೋಽಪಾಸಿತಕೃತ್, ಕಾರ್ಯಮಾತ್ರಕಾರೀ ತು ಮಧ್ಯಮಃ ।
ಪ್ರಿಯಕೃತ್ ಪ್ರಿಯಃ, ನಿರೂಪ್ಯಾಪಿ ಕ್ಲೇಶಂ ಯಃ ಪರಿರಕ್ಷತಿ ॥
ಸ ಮಿತ್ರಮ್, ಉಪಕಾರಂ ತು ಅನಪೇಕ್ಷ್ಯೋಪಕಾರಕೃತ್ ।
ಯಸ್ತತಃ ಸ ಸುಹೃತ್ ಪ್ರೋಕ್ತಃ, ಶತ್ರುಶ್ಚಾಪಿ ವಧಾದಿಕೃತ್ ॥

ಇದರ ಆಕರವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸದೆ 'ಆಹ ಚೈತತ್' ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಆಚಾರ್ಯರು

ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಆಚಾರ್ಯರು ಏನೇ ಹೇಳಿದರೂ ವೇದ, ಇತಿಹಾಸ, ಪುರಾಣಗಳ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲೇ ಹೇಳಿರುತ್ತಾರೆ ಎನ್ನುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಏಳನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ

ಇಲ್ಲಿಗೆ ಮೊದಲನೆಯ ಷಟ್ಕ (ಆರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳು) ಮುಗಿದಿ. ಎರಡನೆಯ ಷಟ್ಕದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಅಧ್ಯಾಯ ಇದು. ಹಿಂದಿನ ಆರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ಅನುಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಆರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನು ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತೇನೆಂದಿದ್ದಾನೆ. ಜಡಪ್ರಕೃತಿ, ಅದರಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿಯಾದ ತತ್ತ್ವಗಳು ಹಾಗೂ ಚೇತನಪ್ರಕೃತಿ ಎನಿಸಿದ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿ ಇವೆರಡರಿಂದಲೂ ತಾನು ಉತ್ತಮ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ. ಇದು ಜ್ಞಾನ. ಎಂಟನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ ವಿಜ್ಞಾನ- ವಿಶೇಷ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದ್ದಾನೆ-

ರಸೋऽಹಮಪ್ಸು ಕೌಂತೇಯ ಪ್ರಭಾಸ್ಮಿ ಶಶಿಸೂರ್ಯಯೋಃ ॥

'ನೀರಿನ ರುಚಿಯೂ ನಾನು, ಸೂರ್ಯನ ಪ್ರಭೆಯೂ ನಾನೇ' ಎಂದು ಇದರ ಅರ್ಥ. ವಸ್ತುತಃ ರುಚಿಯೂ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನಲ್ಲ, ಪ್ರಭೆಯೂ ಅವನಲ್ಲ. ನೀರಿನಲ್ಲಿ ರುಚಿ ಇರಲು ಕಾರಣನಾದವನು, ಸೂರ್ಯನಲ್ಲಿ ಪ್ರಭೆ ಬರಲು ಕಾರಣನಾದವನು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ನೀರಿಗೂ, ಸೂರ್ಯನಿಗೂ ಕಾರಣ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ. ಅಂದಮೇಲೆ ನೀರೇ ನಾನು ಎನ್ನುವ ಬದಲು 'ನೀರಿನ ರುಚಿ' ನಾನು ಎಂದು ಹೇಳುವ ಔಚಿತ್ಯವೇನು ? ಅದಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯಕಾರರ ಸಮಾಧಾನ-

'ತಥಾಪಿ ರಸಾದಿಸ್ವಭಾನಾಂ ಸಾರಾಣಾಂ ಚ ಸ್ವಭಾವತ್ವೇ ಸಾರತ್ವೇ ಚ ವಿಶೇಷತೋऽಪಿ ನಿಯಾಮಕಃ ।'

ನೇಕಾರನು ನೂಲಿನಿಂದ ಬಟ್ಟೆ ನೇಯುವಾಗ ಬಟ್ಟೆ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಳ್ಳುವಂತೆಯೇ ನೂಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಬಣ್ಣವು ಬಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ತಾನಾಗಿಯೇ ಬಂದು ಬಿಡುತ್ತದೆ. ಬಣ್ಣಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಪ್ರಯತ್ನದ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ದೇವರ ಸೃಷ್ಟಿ ಹೀಗಲ್ಲ. ಅವನು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪದಾರ್ಥವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ; ಅಂತೆಯೇ ಆಯಾಯ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಗುಣವೂ ಇರುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ರುಚಿ ನೀರಲ್ಲೇ ಇರಬೇಕು,

ಬಿಸಿ ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲೇ ಇರಬೇಕು. ಇದೂ ಅವನ ಸಂಕಲ್ಪದಿಂದಾಗಿಯೇ ಆಗಿದೆ. ಈ ವಿಶೇಷವನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ 'ನಾನು ನೀರು' ಎನ್ನದೆ 'ನಾನು ನೀರಿನ ರುಚಿ' ಎಂದಿದ್ದಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ.

ಇದಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಕಾರಣವನ್ನು ಭಾಷ್ಯಕಾರರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ-

'ಭೋಗಶ್ಚ ವಿಶೇಷತೋ ರಸಾದೇಃ

ಇತಿ ಉಪಾಸನಾರ್ಥಂ ಚ ।'

ಪರಮಾತ್ಮನು ನೀರಿಗಿಂತಲೂ ನೀರಿನಲ್ಲಿರುವ ಮಾಧುರ್ಯವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸ್ವೀಕಾರ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿಯೂ 'ನೀರಿನಲ್ಲಿರುವ ರಸ ನಾನು' ಎಂದಿರುತ್ತಾನೆ, ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ.

ಹೀಗೆ ನೀರು ಮುಂತಾದ ದ್ರವ್ಯಕ್ಕಿಂತಲೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮಾಧುರ್ಯ ಮುಂತಾದ ಗುಣಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ಸಾನ್ನಿಧ್ಯ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ, ದ್ರವ್ಯಗಳಿಗಿಂತಲೂ ದ್ರವ್ಯದ ಗುಣಗಳನ್ನು ಭಗವಂತನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಭೋಗ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ 'ರಸೋಽಹಂ ಅಪ್ಸು' ಎಂದಿದ್ದಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ.

ಪರಮಾತ್ಮನು ನಾವು ತಿಂದಾಗ, ಕುಡಿದಾಗ ನಮ್ಮ ನಾಲಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿದ್ದು ತಾನೂ ಆಹಾರವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾನೆ. ನಾವು ಅನುಭವಿಸುವ ಸಾತ್ವಿಕ ಆಹಾರಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಅವನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾನೆ. ರಾಜಸ-ತಾಮಸಗಳನ್ನಲ್ಲ. ವಸ್ತುತಃ, ಅವನು ಸರ್ವಜ್ಞನಾದುದರಿಂದ ಅವನಿಗೆ ಸುಗಂಧದ ಜ್ಞಾನದಂತೆ ದುರ್ಗಂಧದ ಜ್ಞಾನವೂ ಇದೆ. ಆದರೆ ಸುಗಂಧಸೇವನೆಯಿಂದ ಸುಖವಾದಂತೆ ದುರ್ಗಂಧಸೇವನೆಯಿಂದ ಅವನಿಗೆ ದುಃಖವಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ-

'ಅನುಭೂಯಮಾನಾ ಅಪಿ ದುರ್ಗಂಧಾದಯಃ ನ ಫಲಹೇತವಃ ಇತ್ಯಭಿಪ್ರಾಯಃ । ಸುಗಂಧಸ್ತು ಸುಖಹೇತುಃ ಇತ್ಯುಪಪಾದಿತಮ್ ॥'

ನಾವು ತಿನ್ನುವ ಕುಡಿಯುವ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾಂಶವನ್ನು ಪರಮಾತ್ಮನೂ ನಮ್ಮ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲೇ ಇದ್ದು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾನೆ. ದುಷ್ಟ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಭೋಗ್ಯವಾದ ಇಂತಹ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾಂಶಗಳು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ರಾಮ-ಕೃಷ್ಣಾದಿ

ಅವತಾರರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾಂಶಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಸ್ಥೂಲಾಂಶಗಳನ್ನೂ ಭಗವಂತ ಭೋಗಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಅವತಾರೇಷು ಸ್ಥೂಲಮಪಿ ಭುಂಕ್ತೇ । *(ಪ್ರ.ದೀ.)*

ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತವಾದ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಶವು ಆಚಾರ್ಯರು ಶ್ರುತಿಪ್ರಮಾಣಗಳ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥಿಸಿರುವ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ.

ಎಂಟನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ

ಎಂಟನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಮರಣಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಜೀವಿಯು ಹೋಗುವ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಶ್ಲೋಕಗಳು-

ಅಗ್ನಿರ್ಜ್ಯೋತಿರಹಃ ಶುಕ್ಲಃ ಷಣ್ಮಾಸಾ ಉತ್ತರಾಯಣಮ್ ।

ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ಮರಣಕಾಲವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವಂತೆ ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ತೋರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ, ಅದು ಕಾಲದ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲ. ಆ ಕಾಲಾಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳಿರುವ ಲೋಕದ ನಿರೂಪಣೆ. ಏಕೆಂದರೆ, 27ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಉಪಸಂಹಾರ ಮಾಡುತ್ತಾ

ನೈತೇ ಸೃತೀ ಪಾರ್ಥ ಜಾನನ್ ..... ॥

ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 'ಸೃತೀ' ಎಂದರೆ ಮಾರ್ಗ ಎಂದರ್ಥ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಮರಣಕಾಲದ ವಿವರಣೆಯಲ್ಲ, ಮರಣಾನಂತರದ ಮಾರ್ಗದ ವಿವರಣೆ. ಇದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಯುಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ದೃಢಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅಂತ್ಯಕಾಲದ ಯೋಗಸಿದ್ಧಿ

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಆನುಷಂಗಿಕವಾಗಿ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಮಾನಸಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ನಿರೂಪಣೆ ಬಂದಿದೆ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾದ ಒಂದು ಅಂಶವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ-

ಸರ್ವದ್ವಾರಾಣಿ ಸಂಯಮ್ಯ ಮನೋ ಹೃದಿ ನಿರುಧ್ಯ ಚ ।
ಮೂರ್ಧ್ನ್ಯಾಧಾಯಾತ್ಮನಃ ಪ್ರಾಣಂ ಆಸ್ಥಿತೋ ಯೋಗಧಾರಣಾಮ್ ॥

(ಗೀ. 8. 12)

ಇಲ್ಲಿ ಗೀತೆಯ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ 'ಮನಸ್ಸನ್ನು ಹೃದಯಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರಬೇಕು' ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ 'ಹೃದಿ' ಎನ್ನುವ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಹೃದಿಃ ನಾರಾಯಣೇ' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಮನಸ್ಸನ್ನು ದೇವರಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಅದರ ಅರ್ಥ. ಈ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿಷ್ಣುಸರ್ವೋತ್ತಮತ್ವವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಆಚಾರ್ಯರು ಹೇಳುತ್ತಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ಅದನ್ನು ಮುಂದಿನ ಶ್ಲೋಕವು-

ಓಮಿತ್ಯೇಕಾಕ್ಷರಂ ಬ್ರಹ್ಮ ವ್ಯಾಹರನ್ ಮಾಮನುಸ್ಮರನ್ ।

ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೆ 'ಹೃದಿ'ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು 'ನಾರಾಯಣ' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಏಕೆ ಮಾಡಬೇಕು ? 'ಹೃದಿ' ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಹಾಗೆ ಅರ್ಥ ಮಾಡದಿದ್ದರೆ ಗೀತೆಯ ನಿರೂಪಣೆ ಅವ್ಯಾವಹಾರಿಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ, ಮನಸ್ಸನ್ನು ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸಿ ಪ್ರಾಣವಾಯುವನ್ನು ತಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಿಡಬೇಕು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಅಸಾಧ್ಯದ ಕೆಲಸ. ಏಕೆಂದರೆ,

ಯತ್ರ ಪ್ರಾಣೋ ಮನಸ್ತತ್ರ ತತ್ರ ಜೀವಃ ಪರಸ್ತಥಾ ।

ಪ್ರಾಣನಿದ್ದಲ್ಲೇ ಮನಸ್ಸು, ಮನಸ್ಸಿದ್ದಲ್ಲೇ ಜೀವಾತ್ಮ, ಜೀವನಿದ್ದೆಡೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ಹೀಗೆ 'ವ್ಯಾಸಯೋಗ'ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಣ ತಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಮನಸ್ಸು ಅಲ್ಲೇ ಇರಬೇಕು, ಅದು ಹೃದಯಲ್ಲಿ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ 'ಹೃದಿ' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು 'ಪರಮಾತ್ಮ' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಲೇಬೇಕಾಗುವುದು.

ಇಲ್ಲಿ ಗೀತೆಯನ್ನು ಓದುತ್ತಾ ಹೋದಂತೆ ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ತೋರುವ ಮೇಲ್ಮೈಯ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೂ ಸಂದೇಹ ಬರಲು ಅವಕಾಶವೇ ಇಲ್ಲ. ಆಚಾರ್ಯರೂ ವ್ಯಾಸಯೋಗದ ವಚನವನ್ನು ನೋಡಿ ಇಲ್ಲಿ ಅರ್ಥವನ್ನು ಬದಲಿಸಿರಲಾರರು. ಧ್ಯಾನದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ತಾವು ಸ್ವತಃ ಅನುಭವವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಕಾರಣ ಈ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಿ ಆಮೇಲೆ ಅದಕ್ಕೆ ಆಧಾರವನ್ನಾಗಿ ವ್ಯಾಸಯೋಗವನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿರಬೇಕು.

ಹೀಗೆ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯವು ಅತಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾದರೂ ಮಹತ್ವದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು

ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ವಿವರಣೆಯ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ಭಾಷ್ಯದ ಭಾವವನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ; ಕೆಲವೆಡೆ ಆಚಾರ್ಯರ ನಿರೂಪಣೆ ಅನಾವಶ್ಯಕ ಎಂದು ತಿಳಿಯುವ ಅಪಾಯವೂ ಇದೆ. ಅಂತಹ ವಿವರಣೆಯ ಮಹತ್ತ್ವ-ಅನಿವಾರ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಾವರತ್ನಕೋಶ

ಇದುವರೆಗೆ ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ಟಿಪ್ಪಣಿಯು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಹೊಸದಾಗಿ ಅಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಎರಡು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಶೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ ಸಂಪಾದಕರಾದ ವಿದ್ವಾನ್ ವೆಂಕಟೇಶ ಬಾಯರಿಯವರು. ತಿಳಿದವರಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸಿ ಶುದ್ಧಪಾಠವನ್ನು ಕೊಡಲು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಉಲ್ಲೇಖಿತ ಆಕರಗಳ ಶ್ಲೋಕಗಳು ಗ್ರಂಥದ ಯಾವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಂದಿವೆ, ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಾವರತ್ನಕೋಶಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರಲೇಬೇಕಾದ ವಾಕ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡಿರುವುದು ಅವರ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಗಮನೀಯವಾದ ಅಂಶ. ಆ ವಾಕ್ಯ ಇದುವರೆಗೆ ಅಚ್ಚಾದ ಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಪರಿಶ್ರಮದ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಹರಿ-ಗುರುಗಳು ನೀಡಿದ ಫಲ ಅದು.

ಪ್ರೊ। ಎ. ಹರಿದಾಸ ಭಟ್ಟ
ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರು
ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞ ವಿದ್ಯಾಪೀಠ,
ಬೆಂಗಳೂರು

ಸಂಪಾದಕರ ನುಡಿ

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದ ಮೊದಲ ಕೃತಿ. ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಶ್ರೀಮಜ್ಜಯತೀರ್ಥರ ಟೀಕೆ, ಶ್ರೀ ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥರ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀ ಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥರ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞ ಸಂಶೋಧನ ಮಂದಿರವು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಲಿದೆ. ಇದು ಮೂರನೆಯ ಸಂಪುಟವಾಗಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ 5 ರಿಂದ 8ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ವರೆಗಿನ ಭಾಗ ಅಡಕವಾಗಿದೆ. ಶ್ರೀ ಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು ರಚಿಸಿರುವ ಭಾವರತ್ನಕೋಶವು ಇದುವರೆಗೂ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಹೊಸದಾಗಿ ಮುದ್ರಣವನ್ನು ಕಂಡಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಎರಡು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಇದನ್ನು ಪರಿಶುದ್ಧಿಗೊಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹೊಸ ಅಂಶಗಳು ಅಡಕವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳ ಸ್ಥೂಲ ಪರಿಚಯವನ್ನು ವಿಮರ್ಶಕರ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಕೆಳಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ.

ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ ಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು ಕೆಲವೆಡೆ 'ಇತಿ ವಿವೃತಿಕೃತಃ', 'ಇತಿ ವಿವೃತಿಕೃತ್ಸೂಕ್ತಿಃ' ಎಂದು ಗೀತಾವಿವೃತಿಯ ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿದ್ದಾರೆ. 'ಗೀತಾವಿವೃತಿ' ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಮಂತ್ರಾಲಯಪ್ರಭುಗಳ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಕ್ತಿಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಡಾ। ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಶ್ರೀ ಟೀಕಾರಾಯರ ಸಾಕ್ಷಾಚ್ಛಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರರ ಗೀತಾವಿವೃತಿಯನ್ನು ಜೊತೆಗೆ ಮುದ್ರಿಸಿದ್ದು, ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಗೀತಾವಿವೃತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇದನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಆಯಾ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಹಾಗೂ ರಾಯರ ಹೆಸರನ್ನು ನಮೂದಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೋಶಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಭಾಗವತತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ಆಕರವನ್ನೇ ಇಲ್ಲಿಯೂ ನಮೂದಿಸಿದೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಕೋಶಗಳು ಮಾತ್ರ ನಮ್ಮಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ, ಅವುಗಳ ಹೆಸರನ್ನು ನಮೂದಿಸಲಾಗಿದೆ.

7ನೇ ಅಧ್ಯಾಯದ 8-10 ಶ್ಲೋಕಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ಭೋಗ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅನೇಕ ಪ್ರಮಾಣಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಮಂತ್ರಾಲಯ ಪ್ರಭುಗಳಂತೆ ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಸಾಧಾರಣ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಶ್ರೀ ಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ವಿವೇಚಿಸುತ್ತಾ, ಭಾಷ್ಯ-ಟೀಕಾಕಾರರ ಅನೇಕ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಪಾಣಿನೀಯ ವ್ಯಾಕರಣದಂತೆ ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತೆಯೇ ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವೈಯಾಕರಣರಾದ ಭಟ್ಟೋಜಿ ದೀಕ್ಷಿತ ಪ್ರಭೃತಿಗಳನ್ನೂ ಖಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಉದಾ- ಪು.ಸಂ. 421).

'ಲಕ್ಷಣಹೇತ್ವೋಃ ಕ್ರಿಯಾಯಾಃ' ಎಂದು ಪಾಣಿನಿಸೂತ್ರದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಾಠ. ಆದರೆ 'ಲಕ್ಷಣಹೇತ್ವೋಃ ಕ್ರಿಯಾಯಾಮ್' ಎಂದು ಟೀಕಾರಾಯರು ಪಠಿಸಿದ್ದು, ಅದರ ಸಮರ್ಥನೆಯನ್ನು ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಭೋಚಿತವಾಗಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಪು.ಸಂ. 418) (ಆದರೆ, ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥರು *'ಕ್ರಿಯಾಯಾಃ'* ಎಂದೇ ಪಾಠವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ.)

ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ, (385ನೇ ಪುಟ) ಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ಟೀಕೆಗಳಲ್ಲಿ *'ಪುರಿ ಶಯನಾತ್ ಪುರುಷಃ'* ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು, ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಆ ಅರ್ಥದಲ್ಲೇ ಪುರುಷಶಬ್ದನಿಷ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸಿ ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತೆಯೇ, ಆನಂದಮಯಾಧಿಕರಣ-ಸುಧಾದಲ್ಲಿ ಪುರುಷಶಬ್ದನಿಷ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಬೇರೆ ರೀತಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿ, *'ನಿರ್ಮಾಯ ಶೇತೇ ಯದಮೂಷು ಪೂರುಷಃ'* (ಭಾಗ. 2-4-23) ಮುಂತಾದ ಭಾಗವತಪ್ರಯೋಗವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಲು ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ ವಿಧಾನವು ಭಾಗವತಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾದುದು ಎಂದು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಪು.ಸಂ. 384)

8ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 8ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯಿಂದ ಪುರುಷಶಬ್ದದ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲಿ *' ''ವಿದಿ-ಪುರೋಷ್ಟ'' (ಉ.ಸೂ.) ಇತಿ ಕುಷನ್‌ಪ್ರತ್ಯಯವಿಧಾನಾತ್'* ಎಂದು ಟೀಕೆ. (ಪು.ಸಂ. 424). ಅದರ ವಿವರಣೆಯಲ್ಲಿ *' ''ಪುರಃ ಕುಷನ್'' (ಉ.ಸೂ.) ಇತಿ ಪೂರ್ವಸೂತ್ರಾದ್ ಔಣಾದಿಕಃ ಕುಷನ್‌ಪ್ರತ್ಯಯಃ ''ವಿದಿಪುರೋಷ್ಟ'' ಇತ್ಯತ್ರಾಪ್ಯನುವರ್ತತೇ'* ಎಂದು ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ ವಾಕ್ಯವಿದೆ. (ಪು.ಸಂ. 425)

ಭಟ್ಟೋಜಿಯ ವೈಯಾಕರಣ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಕೌಮುದಿಯ ಯಾವ ಮುದ್ರಿತ

ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲೂ 'ವಿದಿಪುರೋಶ್ಚ' ಎಂಬ ಸೂತ್ರ ಕಾಣಸಿಗುವುದಿಲ್ಲ. ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಮದ್ರಾಸಿನ ಅಡ್ಯಾರ್ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಉಣಾದಿಸೂತ್ರಗಳ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪಾಠಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಂಪುಟದಲ್ಲೂ ಮುದ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರ ಕೆಲವು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ 'ಪುರಃ ಕುಷನ್' ಸೂತ್ರದ ನಂತರ 'ವಿದಿಪುರೋಶ್ಚ' ಎಂಬ ಸೂತ್ರವಿದೆ.

ಭಾವರತ್ನಕೋಶಕಾರರು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಶ್ಲೋಕದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಟಿಪ್ಪಣಿಯ ಕೊನೆಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅನೇಕ ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಟೀಕಾರಾಯರು ತಿಳಿಸಿದ ಪರಮತಖಂಡನೆಯನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಬಹುಶಃ ಎಲ್ಲಾ ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲೂ ಟೀಕಾರಾಯರಿಗಿಂತಲೂ ಪ್ರಾಚೀನರೂ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಸಾಕ್ಷಾಚ್ಛಿಷ್ಯರೂ ಆದ ಶ್ರೀ ನರಹರಿತೀರ್ಥರ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಸಂಕ್ಷೇಪತಃ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ, ಆ ಮಹಾತ್ಮರ ಸ್ಮರಣೆಯನ್ನು ನಾವೂ ಮಾಡುವಂತೆ ಉಪಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ 8ನೇ ಅಧ್ಯಾಯದ 4ನೇ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ 'ದೇವಾನ್ ಇಂದ್ರಿಯಾಣ್ಯಪೇಕ್ಷ್ಯ' (ಪು.ಸಂ. 380) ಎಂದು ಈಗ ಪ್ರಚಲಿತ ಪಾಠದಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಭಾಷ್ಯಪಂಕ್ತಿಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ ಈ ಪಂಕ್ತಿಯನ್ನು ಜಯತೀರ್ಥರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸದಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಚೀನರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. (ಪು.ಸಂ. 389, ಪಂ. 18)

ಈ ರೀತಿ ಲುಪ್ತವಾಗಿದ್ದ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯಪಂಕ್ತಿಯನ್ನುದಾಹರಿಸಿ ಉಪಕರಿಸಿದ ಶ್ರೀ ಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥರಿಗೆ 'ನಮೋ ನಮಃ' ಎಂದು ಹೇಳಲೇಬೇಕಲ್ಲವೇ !

ಪರಿಶೀಲನೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಾನು ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಬನ್ನಂಜೆ ಗೋವಿಂದಾಚಾರ್ಯರ ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದೇನೆ. 422 ಪುಟದ ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ 'ದುಃಖಶಬ್ದೋ ವೃತ್ತಿವಿಷಯೇ ದುಃಖವತಿ ವರ್ತತೇ' ಎಂಬ ಪಂಕ್ತಿಯ ನಂತರ ಉದಾಹರಣೆಗಾಗಿ ಶ್ರೀ ಸುಮತೀಂದ್ರರು ಒಂದು ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಆ ವಾಕ್ಯ ಒಂದೊಂದು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ರೀತಿಯಿದ್ದು, ತಿದ್ದಲಿಕ್ಕಾಗದೇ, ಗೋವಿಂದಾಚಾರ್ಯರಲ್ಲಿ ವಿನಂತಿಸಿದಾಗ ಆ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿದ್ದಿ, ತೈತ್ತಿರೀಯೋಪನಿಷತ್ತಿನ ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಅಂತೆಯೇ 5ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 2ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರು 'ತಾನಿ ಹವಾ ಏತಾನ್ಯವರಾಣಿ ತಪಾಂಸಿ' ಎಂದು ಮಹಾನಾರಾಯಣೋಪನಿಷತ್ತಿನ ವಾಕ್ಯವನ್ನು

ಉದಾಹರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಚಲಿತಪಾಠ '*ಅಪರಾಣಿ ತಪಾಂಸಿ*' ಎಂದು. ಈ ಉಪನಿಷತ್ತನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ ಎಲ್ಲರೂ ಈ ಮಂತ್ರವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರ ಈ ಪಾಠದ ಬಗ್ಗೆ ಮೌನ ವಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯಿಂದ ಕೇಳಿದಾಗ ಶ್ರೀ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಅವರೇ ಬರೆದುಕೊಟ್ಟ ಒಕ್ಕಣೆ :

उपलब्धश्रुतिसमानार्थकानुपलब्धश्रुत्यन्तरसङ्ग्रहाय भगवानाचार्यः समानरूपं श्रुत्यन्तरं कचित् पठति। तद् यथा 'स सेतुर्विधृतिः' इति च्छन्दोगवाक्य उदाहर्तव्ये तत्समानरूपं श्रुत्यन्तरमुदाजहार 'धृतेश्च महिम्नः' (१.३.१६) इति सूत्रभाष्ये- 'एष सेतुर्विधृतिः' इति। तथा ह्याह तत्वप्रदीपाचार्यः- ''स सेतुरिति वक्तव्ये च्छन्दोगवाक्ये एष सेतुरिति वदता भगवता समानरूपं श्रुत्यन्तरमपि विषयवाक्यमाद्रियत इत्यावेदितम्, सर्वत्र च सर्वेषां समानजातीयानां श्रुत्यन्तराणां सहोपलक्षणार्थम्। एतदुपक्रमे च (१.३.१४) 'अस्मिन् ब्रह्मपुरे' इत्युदाहर्तव्येऽपि 'एतस्मिन् ब्रह्मपुरे' इत्युदाहृतम्। 'गायति त्रायति च' (१.१.२५) इति श्रुत्यन्तरमेव सदृशमधस्ताच्च सूचयाम्बभूवे। उपरिष्टाच्च कचित्कचिदेवम्भूतेषु वचन-भेदेष्वयमेवाऽशयो बोद्धव्यः'' (१.३.१६) इति।

ಈ ರೀತಿ ಉಪಕರಿಸಿದ ಸನ್ಮಾನ್ಯ ಬನ್ನಂಜೆ ಗೋವಿಂದಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಪ್ರೀತಿಯ ನಮನಗಳು.

ಕೆಲವು ಕಡೆ ಅಪಾರ್ಥವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ಹಾಗೂ ಸುಲಭವಾಗಿ ಅರ್ಥವಾಗಲು ಪದಸಂಧಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಪದಚ್ಛೇದಗಳನ್ನು ಕೆಳಬರಹದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿದೆ. 6ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 7ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದಲ್ಲಿ 'ಕೂಟಶಬ್ದಃ ಅನೃತವಾದ್ಯಾದಿವಾಚೀ' ಎಂದಿದೆ. ಇದರ ಕೆಳಬರಹದಲ್ಲಿ 'ಅನೃತವಾದೀ ಆದಿ' ಇತಿ ಚ್ಛೇದಃ ಎಂದು ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ 'ಅನೃತ-ವಾದ್ಯ-ಆದಿ' ಎಂದು ಪದಚ್ಛೇದದ ಸಂಶಯ ಬರಬಹುದು.

ಟೀಕಾ-ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳಲ್ಲಿ '*ಇತಿ ಶೇಷಃ*' ಎಂದಿರುವಾಗ ಮೂಲದ ಶಬ್ದವನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಿ ಶೇಷಕ್ಕೆ ' ' ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಬಳಸಿದೆ.

ತುಂಬಾ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೂ ಕೆಲವು ತಪ್ಪುಗಳು ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ. 'ಯೋಗೇ ತ್ವಿಮಾಂ ಶೃಣು' ಬದಲು 'ಶ್ರುಣು' ಎಂದು ಮುದ್ರಿತವಾಗಿದೆ. (ಪು.ಸಂ. 101 ಮತ್ತು 107ರಲ್ಲಿ). ಅಂತೆಯೇ 293ನೇ ಪುಟದ ಕೊನೆಯ ಪಂಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಏವಂ **'ಗುಣಾತೀತತಯಾ, ಸಗುಣಶ್ಚ ಜ್ಞಾಯಸೇ'** ಇತಿ ಶೇಷಃ ಎಂದು ತಿದ್ದಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ರೀತಿಯ ಅನೇಕ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಮನ್ನಿಸಬೇಕಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಶ್ರೀಗಳವರ ಆಜ್ಞೆಯಂತೆ ಸಂಶೋಧನ ಮಂದಿರದ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದ ಡಾ| ಆನಂದತೀರ್ಥ ನಾಗಸಂಪಿಗೆಯವರು ನನಗೆ ವಹಿಸಿ ಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಗುರುಗಳಾದ ಶ್ರೀಶ್ರೀ ವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದರಿಗೆ ಭಕ್ತಿಪೂರ್ವಕ ಪ್ರಣಾಮಗಳು ಹಾಗೂ ಶ್ರೀ ನಾಗಸಂಪಿಗೆಯವರಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು. ಮುನ್ನುಡಿಯನ್ನು ಬರೆದು ಗ್ರಂಥದ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಿರುವ ಸ್ನೇಹಿತರಾದ ಶ್ರೀ ಎ. ಹರಿದಾಸ ಭಟ್ಟ ಇವರಿಗೂ ನಾನು ಕೃತಜ್ಞ. ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸರಾಜ ಜೋಶಿಯವರು ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ನಾನು ಹೇಳಿದಷ್ಟು ಬಾರಿ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ತಿದ್ದಿಕೊಟ್ಟು ಡಿ.ಟಿ.ಪಿ. ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಿ ಸಹಕರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರಿಗೂ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು.

ವಿದ್ವಾನ್ ಪರ್ಕಳ ವೆಂಕಟೇಶ ಬಾಯರಿ

ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು

ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞ ವಿದ್ಯಾಪೀಠ, ಬೆಂಗಳೂರು

विषयानुक्रमणिका

०-०-०

सङ्केताक्षरसूची

अ.	-	अध्यायः*
अधि.	-	अधिकरणम्*
अ.को.	-	अमरकोषः*
अ.पु.	-	अग्निपुराणम्*
अ.ब्रा.मं.	-	अध्याय-ब्राह्मण-मन्त्रः*
अ.मं.	-	अध्याय-मन्त्र*
अयो.का.	-	अयोध्याकाण्डः*
अ.व्या., अनु.	-	अनुव्याख्यानम्*
आ.उ.,आथ.	-	आथर्वणोपनिषत्*
आ.भा.,आथ.भा.	-	आथर्वणोपनिषद्भाष्यम्*
ईश.	-	ईशावास्योपनिषत्*
ई.भा.	-	ईशवास्योपनिषद्भाष्यम्*
ई.भा.टी.	-	ईशवास्योपनिषद्भाष्यटीका*
उ.सू.	-	उणादिसूत्रम्*
ऋ.	-	ऋग्वेदः*
ऋ.भा.	-	ऋग्भाष्यम्*
ऋ.मं.स.मं.	-	ऋक्संहिता-मण्डल-सूक्त-मन्त्र*
ऋ.सं.	-	ऋग्वेदसंहिता*
ऐ.	-	ऐतरेयोपनिषत्
ऐ.प्र.	-	ऐतरेयप्रघट्टकः*
ऐ.सं.	-	ऐतरेयसंहिता*
क.,कठ.	-	कठोपनिषत्*
कापि.	-	कापिलेयम्*
का.श्रु.	-	काण्वश्रुतिः*

कू.सं.	-	कूर्मसंहिता*
कृ.म.	-	कृष्णामृतमहार्णवः*
कृ.य.	-	कृष्णयजुर्वेदः*
कृ.य.का.अनु.	-	कृष्णयजुर्वेद-काण्ड-अनुवाकः*
के.को.	-	केशवकोशः*
को.	-	कोशः
कौशि.श्रु.	-	कौशिकश्रुतिः*
गा.	-	गारुडपुराणम्*
गी.क.	-	गीताकल्पः*
गी.ता.	-	भगवद्गीतातात्पर्यम्*
गी.भा.	-	भगवद्गीताभाष्यम्*
गौ.श्रु.	-	गौपवनश्रुतिः*
च.शि.	-	चतुर्वेदशिखा*
छा.	-	छान्दोग्योपनिषत्*
छा.भा.	-	छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्*
जा.उ.	-	जाबालोपनिषत्*
त.प्रदी.	-	तत्त्वप्रदीपिका
त.वि.	-	तत्त्वविवेकः*
त.सं.	-	तन्त्रसारसङ्ग्रहः*
तै.,तै.उ.	-	तैत्तिरीयोपनिषत्*
तै.आ.	-	तैत्तिरीयारण्यकम्*
द.को.	-	दर्पणकोशः*
द.यो.	-	दत्तात्रेययोगः*
दत्त.व.	-	दत्तात्रेयवचनम्*
ना., ना.पु.	-	नारदीयपुराणम्*

ना.अ., ना.अ.क.	-	नारायणाष्टाक्षरकल्पः*
ना.गो.क.	-	नारायणगोपालकल्पः*
ना.म.	-	नाममहोदधिः*
पा.,पा.पु.	-	पाद्मपुराणम्*
प्र.दी.	-	प्रमेयदीपिका*
प्र.सं.	-	प्रकाशसंहिता*
ब.ब्रा.	-	बह्वृचब्राह्मणम्*
बृ.,बृ.उ.	-	बृहदारण्यकोपनिषत्*
बृ.भा.	-	बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्
बौ.ध.सू.	-	बौधायनधर्मसूत्रम्*
ब्र.त.	-	ब्रह्मतर्कः*
ब्र.पु.	-	ब्रह्माण्डपुराणम्
ब्र.विं.	-	ब्रह्मबिन्दूपनिषत्*
ब्र.वै.	-	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्*
ब्र.सू.	-	ब्रह्मसूत्रम्*
ब्र.सू.भा.	-	ब्रह्मसूत्रभाष्यम्*
ब्रा., ब्रा.पु.	-	ब्राह्मपुराणम्*
भ.गी.	-	भगवद्गीता*
भ.प.	-	भविष्यत्पर्व*
भा.,भाग.	-	भागवतपुराणम्*
भाग.ता.	-	भागवततात्पर्यम्*
भाग.वि.	-	भागवत-विजयध्वजीयम्*
भा.दी.	-	भावदीपिका*
भा.र.को.	-	भावरत्नकोशः*
भो.नि.	-	भोगनिर्णयः*
म.कौ.	-	महाकौर्मः*

म.त.वि.	-	महातत्त्वविवेकः*
म.ना.उ.	-	महानारायणोपनिषत्*
म.भा.	-	महाभारतम्*
म.भा.ता.नि.	-	महाभारततात्पर्यनिर्णयः*
म.भा.मं.श्लो.	-	महाभारतमङ्गलश्लोकः*
म.भा.शा.मो.	-	महाभारतम्, शान्तिपर्वमोक्षधर्मः*
म.मं.	-	मणिमञ्जरी*
म.यो.	-	महायोगः*
म.व्या.	-	महाव्याकरणम्*
म.सं.	-	महासंहिता*
म.स्मृ.	-	मनुस्मृतिः*
मां., माण्डू.	-	माण्डूकोपनिषत्*
मी.सू.	-	मीमांसासूत्रम्*
मु.	-	मुण्डकोपनिषत्*
मैत्र.उ.	-	मैत्रेय्युपनिषत्*
मो.ध.	-	मोक्षधर्मः*
या.स्मृ.	-	याज्ञवल्क्यस्मृतिः*
रा.भा.	-	रामानुजगीताभाष्यम्*
लौ.न्या.स.	-	लौकिकन्यायसाहस्री*
वा.पु.	-	वाराहपुराणम्
वि.को.	-	विश्वकोशः
वि.पु.	-	विष्णुपराणम्*
वि.प्र.	-	विश्वप्रकाशः
वै.को.	-	वैजयन्तीकोशः*
व्या.या.	-	व्यासयोगः*
व्या.स्मृ.	-	व्यासस्मृतिः*

श.नि.	-	शब्दनिर्णयः*
श.वि.	-	शक्तिविवेकः*
शां.भा.	-	शाङ्करभाष्यम्*
श्रु.	-	श्रुतिः*
श्लो	-	श्लोकः*
श्वे.उ.	-	श्वेताश्वतरोपनिषत्*
स.स्मृ.	-	सदाचारस्मृतिः*
सा.सं	-	सामसंहिता*
साम.वा.शा.	-	सामवेद-वासिष्ठशाखा*
सौ.श्रु.	-	सौपर्णश्रुतिः*
स्का.,स्का.पु.	-	स्कान्दपुराणम्*
स्मृ.	-	स्मृतिः*

अ.	-	चैन्नैनगरस्थप्राच्यसंशोधनालयात् आनीता छायाप्रतिकृतिः
पं.	-	पञ्चमुखीमहाभागैः प्रदत्ता छायाप्रतिकृतिः
प्र.	-	व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यैः प्रदत्ता छायाप्रतिकृतिः
कु.	-	कुम्भकोणनगरे मुद्रितः ग्रन्थः
बे.	-	बेळगांव् नगरे मुद्रितः ग्रन्थः
मं.	-	मन्त्रालयपवमानाचार्यैः प्रदत्ता छायाप्रतिकृतिः

म.त.वि.	-	महातत्त्वविवेकः*
म.ना.उ.	-	महानारायणोपनिषत्*
म.भा.	-	महाभारतम्*
म.भा.ता.नि.	-	महाभारततात्पर्यनिर्णयः*
म.भा.मं.श्लो.	-	महाभारतमङ्गलश्लोकः*
म.भा.शा.मो.	-	महाभारतम्, शान्तिपर्वमोक्षधर्मः*
म.मं.	-	मणिमञ्जरी*
म.यो.	-	महायोगः*
म.व्या.	-	महाव्याकरणम्*
म.सं.	-	महासंहिता*
म.स्मृ.	-	मनुस्मृतिः*
मां., माण्डू.	-	माण्डूकोपनिषत्*
मी.सू.	-	मीमांसासूत्रम्*
मु.	-	मुण्डकोपनिषत्*
मैत्र.उ.	-	मैत्रेय्युपनिषत्*
मो.ध.	-	मोक्षधर्मः*
या.स्मृ.	-	याज्ञवल्क्यस्मृतिः*
रा.भा.	-	रामानुजगीताभाष्यम्*
लौ.न्या.स.	-	लौकिकन्यायसाहस्री*
वा.पु.	-	वाराहपुराणम्
वि.को.	-	विश्वकोशः
वि.पु.	-	विष्णुपुराणम्*
वि.प्र.	-	विश्वप्रकाशः
वै.को.	-	वैजयन्तीकोशः*
व्या.या.	-	व्यासयोगः*
व्या.स्मृ.	-	व्यासस्मृतिः*

श.नि.	-	शब्दनिर्णयः*
श.वि.	-	शक्तिविवेकः*
शां.भा.	-	शाङ्करभाष्यम्*
श्रु.	-	श्रुतिः*
श्लो	-	श्लोकः*
श्वे.उ.	-	श्वेताश्वतरोपनिषत्*
स.स्मृ.	-	सदाचारस्मृतिः*
सा.सं	-	सामसंहिता*
साम.वा.शा.	-	सामवेद-वासिष्ठशाखा*
सौ.श्रु.	-	सौपर्णश्रुतिः*
स्का.,स्का.पु.	-	स्कान्दपुराणम्*
स्मृ.	-	स्मृतिः*

अ.	-	चैन्नैनगरस्थप्राच्यसंशोधनालयात् आनीता छायाप्रतिकृतिः
पं.	-	पञ्चमुखीमहाभागैः प्रदत्ता छायाप्रतिकृतिः
प्र.	-	व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यैः प्रदत्ता छायाप्रतिकृतिः
कु.	-	कुम्भकोणनगरे मुद्रितः ग्रन्थः
बे.	-	बेळगांव् नगरे मुद्रितः ग्रन्थः
मं.	-	मन्त्रालयपवमानाचार्यैः प्रदत्ता छायाप्रतिकृतिः

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच -

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

भाष्यम्

॥ॐ॥ तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन। 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः' (४.२२) इत्यादिना संन्यासम्, 'कुरु कर्मैव' (४.१५) इत्यादिना कर्मयोगं च। नियमनादिना सकललोककर्षणात् कृष्णः। तच्चोक्तम्[1]-

'यतः कर्षसि देवेश नियम्य सकलं जगत्।
अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिनः ॥'

इति महाकौर्मे। संन्यासशब्दार्थं भगवानेव वक्ष्यति (५.३)। अयं प्रश्नाभिप्रायः- 'यदि संन्यासः श्रेयः अधिकः स्यात्, तर्हि संन्यासस्येषद्विरोधि[2] युद्धम्' इति ॥ १ ॥

प्रमेयदीपिका

॥ॐ॥ पूर्वसङ्गतत्वेनैतदध्यायप्रतिपाद्यमाह[3] - तृतीयेति ॥ कर्मयोगो नाम कर्माणि कृत्वा तेषां ब्रह्मात्मकत्वज्ञानमिति कश्चित्। तद्व्यावर्तयितुम्

---

१. तच्चोक्तम् इति क्वचिन्नास्ति। २. संन्यासस्यैतद्विरोधि (पा)

३. प्रतिपाद्यमर्थमाह

एवशब्दः। फलकामनादित्यागेन, ईश्वरार्पणबुद्ध्या [1]वर्णाश्रमविहितानुष्ठान-मेव कर्मयोगोऽत्र प्रपञ्च्यते। तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात् (३.९,४.१८)। नान्यः। तस्याप्रकृतत्वात् । द्व्यंशश्चायं कर्मयोगः। कामादिवर्जनम्, ईश्वरार्पण-बुद्ध्या कर्मानुष्ठानं चेति। तत्राऽद्यं संन्यासशब्दोक्तम्। द्वितीयम् उपचारेण कर्मयोगशब्दोक्तम्। तदभिप्रायेण 'योगसंन्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयति' (गी.ता. ५.१) इत्यन्यत्रोक्तम् इति। 'संन्यासम्' इत्यादिना कुत्रोक्तम् अर्जुनोऽनु-वदति ? इत्यत आह- **यद्दच्छेति**॥ 'कर्मयोगम्' इति वदता 'कर्मणाम्' इत्येतद् योगशब्देन सम्बध्यत इत्युक्तं भवति। तथा च 'कर्मणां संन्यासं= त्यागम्' इति व्याख्यानम्[2] असदिति सूचितम्। 'शंससि' इत्यन्वयः[3]। चतुर्थाध्यायोक्तस्यार्थस्य एतदध्यायोत्थानबीजत्वात् तृतीयाध्याय[4]प्रपञ्च-नात्मकस्याप्यस्य चतुर्थानन्तर्यं युक्तम् इति अनेन[5] ज्ञापितम्। कृष्णशब्दो वर्णविशेषमात्रवचन इति प्रतीतिनिरासायाऽह- **नियमनादिनेति**॥

'नित्य-नैमित्तिक-काम्य-निषिद्धरूपसर्वकर्मपरित्यागः[6] संन्यास-शब्दार्थः[7]' इति व्याख्यानं दूषयति- **संन्यासेति**॥ 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी' (५.३) इति संन्यासशब्दस्य भगवतैवान्यथा व्याख्यातत्वात् तद्विरुद्धं

---

१. वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् (बे.)

२. 'संन्यासम्= परित्यागं कर्मणाम्= शास्त्रीयाणाम् अनुष्ठानविशेषाणां शंससि= कथयसि' इति शां.भा. ५.१

३. ग. 'शंससि' इत्यनेनान्वयः। क. 'शंसति' इति मूलेनान्वयः।

४. ग.ख. तृतीयार्थप्रपञ्चनात्मकस्य। बे. तृतीयाध्यायार्थप्रपञ्चनात्मकस्य।

५. इत्यप्यनेन (बे.) ६. कर्मत्यागः (बे.)

७. 'सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि सन्यस्य= परित्यज्य, नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि तानि' इति शां. भा. ५.१३

परव्याख्यानमित्यर्थः । यदि सर्वकर्मपरित्यागो न संन्यासशब्दार्थः, किन्तु द्वेषादिवर्जनमेव, तर्हि तस्य योगेन विरोधाभावात्, संन्यासयोगयोर्विरोधाभिप्रायेण श्रेयःप्रश्नोऽनुपपन्नः स्यात् ? इत्यत आह- अयमिति ॥ अत्र 'श्रेयः' इति यथास्थितगीतापदमनूद्य संन्यासपदानुगुण्येन 'अधिकः' इति व्याख्यातम् । नन्वेतत् 'घोरे' (३.१) इति चोदितम्, 'श्रेयान्' (३.३५) इति[1] परिहृतं च । सत्यम् । अत एवात्र 'ईषत्' इत्युक्तम्[2] । 'अतस्तत् त्यक्त्वा संन्यास एव कर्तव्ये[3] किं वैगुण्यमङ्गीकृत्यापि युद्धं विधीयते ?' इत्याशयशेषः ॥ १ ॥

भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ।
पञ्चमाध्यायटीकायाः क्रियते भावदीपिका ॥

॥ **तस्याप्रकृतत्वादिति** ॥ कृतानां कर्मणां ब्रह्मात्मकत्वज्ञानरूपस्य कर्मयोगस्याप्रकृतत्वादित्यर्थः । नन्वेवम् एतदध्यायस्य तृतीयाध्यायोक्तकर्मयोगप्रपञ्चनात्मकत्वे 'योगसंन्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयत्यनेनाध्यायेन' (गी.ता. ५.१) इति एतदध्यायप्रतिपादनपरेण गीतातात्पर्येण विरोधः स्यात्? इत्यतस्तं परिहर्तुमाह- **द्व्यंशश्चेति** ॥ **उपचारेणेति** ॥ [4]विशिष्टे शक्तस्य कर्मयोगशब्दस्यैकदेशे उपचारः । कर्मयोगशब्दमुख्यार्थभूतविशिष्टगतस्य ज्ञानसाधनत्वादिगुणस्यैकदेशेऽपि[5] सत्त्वादिति भावः ॥ **तदभिप्रायेणेति** ॥ द्व्यंशाभिप्रायेण तत्र प्रतिपाद्यमुक्तम् । अत्र तु विशिष्टाभिप्रायेण इत्यदोष इत्याशयः ।

१. इति च परिहृतम् (बे.)　　२. बे. 'उक्तमिति' इति　　३. कर्तव्यः ।
४. कामादिवर्जनपूर्वकब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठाने
५. भागवते द्वितीये 'अकामः सर्वकामो वा' (भाग. २.३.१०)इत्यादिभिः सकामस्यापि भगवत्पूजाकर्मणः भागवतसङ्गतिः, तया भक्तिः, तया ज्ञानमिति ज्ञानसाधनत्वोक्तेरिति ज्ञेयम् ।

भाष्ये 'संन्यासम्' 'कर्मयोगम्' इति द्वितीयाया अनन्वयमाशङ्क्य, गीतागतेन 'शंससि' इति पदेनान्वय इत्याह- **शंससीति** ॥ नन्वेतदध्यायस्य तृतीयाध्यायोक्तार्थप्रपञ्चनात्मकत्वे तदानन्तर्यमेव स्यात्, चतुर्थाध्यायानन्तर्यं कुतः? इत्यत आह- **चतुर्थाध्यायोक्तस्येति** ॥ तृतीयाध्याये कर्मयोगे निरूपिते, 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः' (४.२२) इत्यादिना चतुर्थे संन्यासे च निरूपिते सति, 'यच्छ्रेय एतयोरेकम्' इत्यर्जुनशङ्कोत्थानसम्भवेन चतुर्थाध्यायोक्तस्यैतदध्यायोत्थानबीजत्वादित्यर्थः। **अनेनेति**॥ 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः (४.२२) इत्यादिना संन्यासम्' इति वचनेनेत्यर्थः। **वर्णविशेषः** श्यामवर्णः।

द्वेषादिवर्जनमेवेति ॥ 'यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः' (४.२२) इत्युक्तत्वेन द्वेषादिवर्जनस्यापि संन्यासशब्दार्थतयोक्तत्वादिति भावः। **योगेनेति** ॥ ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपयोगेनेत्यर्थः। **विरोधाभिप्रायेणेति** ॥ 'एतयोर्मध्ये एकं ब्रूहि' इत्युक्त्या उभयकरणं विरुद्धम् इति विरोधाभिप्रायेणार्जुनशङ्केति तावन्निश्चितम्। तत्र संन्यासस्य सर्वकर्मपरित्यागरूपत्वेन करणरूपयोगेन विरोधः सम्भवेत्। नचैवं भवद्भिरङ्गीक्रियते। द्वेषादिवर्जनमात्रस्य संन्यासशब्दार्थत्वाङ्गीकारेण तस्य कर्मकरणरूपयोगेन विरोधाभावात्, विरोधाभिप्रायको यः संन्यासयोगयोर्मध्ये श्रेयःप्रश्नः सोऽनुपपन्न एव स्यादित्यर्थः।

ननु श्रेयःशब्दस्य नपुंसकत्वेन तद्व्याख्याने 'अधिकम्' इत्येव वक्तव्यम्, पुंलिङ्गप्रयोगस्तु कथम्? इत्यत आह- **संन्यासपदेति** ॥ **एतदिति** ॥ 'कामादिवर्जनरूपसंन्यासस्यावर्जनीयरागद्वेषाद्युपेतं युद्धं विरोधि' इत्येतदित्यर्थः। तथा च संन्यासयुद्धयोर्विरोधाभिप्रायकोऽर्जुनप्रश्नः पुनरत्र क्रियमाणोऽनुपपन्न एवेति भावः। **ईषदित्युक्तमिति** ॥ पूर्वं महाविरोधाभिप्रायेण 'घोरे' (३.१) इति चोदिते सति, 'श्रेयान्' (३.३५) इति परिहृतम्। अत्र त्वीषद्विरो-

धाभिप्रायेण तदुपर्येव पुनः शङ्क्यत इति भावः । **तत्त्यक्त्वेति** ।। ईषद्विरोध्यपि युद्धं त्यक्त्वेत्यर्थः । **वैगुण्यमिति** ।। कामादिवर्जनस्य कर्मयोगाङ्गत्वाद्, युद्धे च तदसम्भवाद्, वैगुण्यमङ्गीकृत्यापि 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः' (३.३५) इति युद्धं कस्माद्विधीयत इत्यर्थः ।। १ ।।

भावरत्नकोशः

।। श्रीगुरुभ्यो नमः ।।

एवशब्देन कस्यचिद्व्याख्याननिरासम् उपपादयति- **फलकामनादित्यागेनेति** ।। **पूर्वमुक्तत्वादिति** ।। 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' (३.९) इति, 'कर्मण्यकर्म यः पश्येद्' (४.१८) इति वा पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः । **नान्यः** 'ब्रह्मात्मकत्वज्ञानं कर्मयोगः' इति [१]परोक्तो न ग्राह्य इत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तकर्मयोगप्रपञ्चन[२]परत्वोक्तौ 'योगसन्यासयोः लक्षणं स्पष्टयति' (गी.ता. ५.१) इति गीतातात्पर्यविरोधः ? इत्याशङ्कां परिहर्तुमाह- **द्व्यंशश्चायमिति** ।। एतेन 'सन्यासस्यापि प्रपञ्चनात् कर्मयोगमेव प्रपञ्चयतीति कथं भाषणम् ?' इत्यपि निरस्तम् । **उपचारेणेति** ।। फलकामनादिवर्जनविशिष्टस्यैव[३] कर्मयोगशब्दमुख्यार्थत्वेऽपि, अत्र ज्ञानसाधनादिमुख्यनिष्ठगुणयोगाद् गौण्या वृत्त्येत्यर्थः । 'योग' इत्यादितात्पर्यवाक्यार्थस्तु- पूर्वं समुचितः कर्मयोगो निरूपितः । स च योग-सन्यासभेदेन द्विविधः । द्विविधयोश्च स्वरूपं सङ्क्षेपेण 'कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' (२.४८) इत्यादावुक्तम् । तदेवानेनाध्यायेन स्पष्टयतीति **न्यायदीपिकातो**ऽवसेयः । **इत्यादिना** 'सन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि' इत्यनेन । 'इत्यादिना' इत्यत्र 'वाक्येन' इति योज्यम् । सन्यासं कर्मयोगमिति भाष्यार्थः ।

'कर्मणां सन्यासमवोचत्' इति **सङ्करेण** [४]भाषणादाह- **इति व्याख्यान-**

---

१. परोक्तार्थः (मं.२) २. प्रपञ्च (पा.) ३. 'मुख्यतः' इत्यधिकः पाठः
४. 'सर्वकर्मसन्न्यासम् अवोचद् भगवान्' -शां.भा. ५.१

मिति ॥ 'ज्ञेयस्स नित्यसंन्यासी' (५.३) इति संन्यासशब्दस्य भगवतैवान्यथा व्याख्यानादिति दूषणहेतोर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। कर्मणः क्रियासापेक्षत्वादाह- **शंससीत्यन्वय इति ॥** भाष्यगतसन्यास-योगपदयोर्द्वितीयान्तयोर्गीतागत-शंससिपदेनान्वय इत्यर्थः। ननु तृतीयाध्यायोक्तार्थप्रपञ्चनपरत्वेऽस्य 'तृतीया-नन्तर्यमिति[1] शङ्काऽपि, चतुर्थाध्यायगतस्य 'यदृच्छालाभ' (४.२२) इत्यादि-वाक्यस्य ग्रहणेन [2]परिहृतेत्याह- **चतुर्थाध्यायेति ॥** उक्तवाक्यस्य पुरोवाद-स्याभावे 'सन्यासम्' इत्यादितदनुवादेन प्रश्नायोगेन नैतदध्यायोत्थानमिति, तस्याप्युपजीव्यत्वादिति भावः।

वर्णविशेषमात्रवचन इति ॥ *'कृषेर्वर्णे'* इति नक्प्रत्ययान्तात् 'कृष्णो वर्णोऽस्यास्ति' इति मतुपि, तस्य *'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वक्तव्यः'*[3] इति लुकि कृष्णशब्दो [4]वर्णविशेषवद्वचन एव भवति। अपि तु 'नियमनादिना लोकान् कर्षतीति[5] कृष्णः' इत्यपि व्युत्पत्तिर्ग्राह्येति भावः। न च वक्तव्यं गुणादौ वर्णेऽभि-धेये एव नक्प्रत्ययः कृषेर्विहितः, न पुनरन्यत्र वाच्य[6] इति। 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' (अ.को.) इत्यत्र ''कर्षत्यरीनिति कृष्णः, [7]बाहुलकाद्वर्णं विनाऽपि *'कृषेर्नक्'*'' इति वैयाकरणैरेव व्याख्यानात्। अस्ति चात्र[8] पौराणिकी निरुक्ति-रिति। भाष्ये **नियमनं** स्वस्वव्यापारेषु प्रेरणम्। आदिशब्देन यथासम्भवं सत्ता-प्रतीत्यादि ग्राह्यम्। न केवलं संन्यासं कर्मयोगं च शंससि, किन्तु कारयस्यपीति भाषेन 'कृष्ण' इति सम्बोधितो भगवानर्जुनेनेति कृष्णशब्देन सम्बोधनेऽभि-प्राय उक्तः।

प्राचीनटीकायाम् 'संन्यासम्= कर्मणां परित्यागम्' इति **सङ्करेण** भाषणा-

---

१. तृतीयानन्तर्यं स्यात्, न चतुर्थानन्तर्यम् (मं.१) २. परिहृत्याह (मं.२)
३. लुगिष्टः (पा.) ४. वर्णविशेषवद्वचन एव न भवति (मं.१,२)
५. कर्षयति (प्र.) ६. 'अन्यस्मिन् वाच्ये' इत्यर्थः।
७. 'उणादयो बहुलम्' इति ८. अस्ति च (पा.)

दाह- **नित्येति ॥ अन्यथा** 'कामादिवर्जनरूपत्वेन[1] । **तस्य** द्वेषादिवर्जनस्य । गीतायां श्रुतस्य श्रेयःपदस्य क्लीबत्वात् तदनुरोधेन 'अधिकम्' इति वक्तव्ये कथं पुंलिङ्गप्रयोगः ? इत्यतस्तं घटयति- **अत्र श्रेय इतीति ॥ व्याख्यातं** गीता-पदम् । अथापि[2] प्रश्नानुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्य समाधत्ते- **नन्वेतदिति ॥** 'द्वेषादि-वर्जनरूपसन्यासो युद्धादिकर्मतोऽधिक इति द्वेषादियुतं युद्धादिकं न कार्यम्' इत्येतत्, 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' (३.१) इति शङ्कितम् । 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठिताद्' (३.३५) इत्यादिना परिहृतं चेत्यर्थः । **अत एव** एवमपि प्रश्नस्य घटनीयत्वादेव । **प्राचीनटीकायां तु**- 'अमुख्याधिकारिषु युद्धकरणे कामक्रोधादिप्रसक्त्या विरोधित्वेऽपि मुख्याधिकारिष्वविरोधाद् ईषदित्युक्तम्'[3] इत्युक्तम् । **वैगुण्यमिति ॥** सर्वथा कामादिवर्जनस्य कर्म-योगाङ्गत्वाद्, युद्धे च तदसम्भवाद् अङ्गहैन्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच -

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

भाष्यम्

नायं संन्यासो यत्याश्रमः । 'द्वन्द्वत्यागात्तु संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसी' इति वचनात् । 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि, न्यास एवात्यरेचयत्' (म.ना.उ. १६.१२) इति च ।

---

१. कर्मादिवर्जनरूपत्वेन (मं.१,२)

२. अथोऽपि (प्र.)

३. इत्युक्तमिति एकवारमेव (पं.,मं.२)

'संन्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियाख्यः सधर्मकः ।
न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते ॥
तद्भक्तोऽपि हि यद्गच्छेत् तद्गृहस्थो न धार्मिकः ।
मद्भक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते ।
यदाऽधिकारो भवति ब्रह्मचार्यपि प्रव्रजेत् ॥' इति नारदीये ।

'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्'

'यदहरेव विरजेत्' (जा.उ. ४.१) इति च ।

'संन्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्मम गरीयसी ।
येषामत्राधिकारो न, तेषां कर्मेति निश्चयः ॥'

इत्यादेश्च ब्राह्मे । अतो नात्राऽश्रमः संन्यास[1] उक्तः ॥ २ ॥

प्रमेयदीपिका

'संन्यासम्' (५.१) इति प्रश्नवाक्ये 'संन्यासः' (५.२) इति परिहारवाक्ये च संन्यासयोगशब्दौ यति-गृहस्थाश्रमविषयावेव । तयोः सर्वकर्मत्याग-तदनुष्ठानरूपत्वात् । 'ज्ञेयः' (५.३) इति वचनं तु न संन्यासशब्द-व्याख्यानपरम्, किन्तु 'यो द्वेषादिवर्जितो गृही[2] सोऽपि संन्यासी ज्ञातव्यः' इति स्तुतिपरमेव ? इत्यत आह- **नायमिति ॥ अयं** परिहारवाक्यस्थः । प्रश्नवाक्यस्थस्य तात्पर्यनिर्णये (गी.ता. ५.१) तथाऽभ्युपगतत्वात्[3] । 'योगश्च न गृहस्थाश्रमः' इत्यपि द्रष्टव्यम्[4] । कुतो न ? इति चेत्, अत्र 'तयोस्तु' इति संन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनात् । तस्य चास्मत्पक्ष एव सम्भवात्,

---

१. नात्राऽश्रमसंन्यासः (पा.) २. ख. गृहस्थः ।
३. तथाऽभ्युपगमात् (वे.) ४. 'शेष' इत्यर्थः

अन्यत्रासम्भवादिति भावः । कुतो भवत्पक्षे सम्भवः ? इत्यत आह- **द्वन्द्वेति ॥ मत्पूजा** मदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानम् । आश्रमार्थत्वे कुतोऽसम्भवः? इत्यत आह- **तानीति ॥ तानि** आधानादीनि । **अत्यरेचयत्** अतिरिच्यते[१] । **इति** 'वचनात्' इति वर्तते । 'न्यस्यतेऽस्मिन् सर्वमिति ब्रह्मैव न्यासः[२]' इति **कश्चित्** । तदसत् । तपोऽपेक्षयोत्तमत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वात् । उपायोपेयभावेन सङ्गतिरिति चेत्, तर्हि तत्सिद्धौ लोकत एवोत्तमत्वसिद्धेरभिधानवैयर्थ्यात् ।

गृहस्थाश्रमाद् यत्याश्रमस्योत्तमत्वमयुक्तम् । गृहस्थाश्रमो हि सर्वधर्मोपपन्नः । तत्समर्थे मध्यमे वयस्यनुष्ठेयो महाफलश्च । यत्याश्रमस्तु निष्क्रियश्चरमे वयसि गृहस्थ[३]कर्मानधिकृतैरन्धपङ्ग्वादिभिरनुष्ठेयः, अल्पफलश्चेति **केचित्** । तन्निरासार्थमाह- **संन्यासस्त्विति ॥** काम्यकर्मरहितत्वात् **निष्क्रियाख्यः** अपि **सधर्मकः** । न केवलं सधर्मकः, किन्तु, **न तस्मात्** यत्याश्रमानुष्ठेयात् । [४]यतिभक्त्याऽपि **यत्** फलं प्राप्नुयात्, **न तत्** सर्वैर्गृहस्थधर्मैरित्यर्थः । **ब्रह्मचर्यादेव** ब्रह्मचर्यं विसृज्यैव । **विरजेत्** विरक्तो भवेत् । 'तदहरेव प्रव्रजेत्' (जा.उ. ४.१) इति श्रुतिशेषः । 'कर्म' (ब्रा.) इत्याश्रमान्तरम् । यदुक्तं 'नायम्' इत्यादि तदुपसंहरति- **अत इति ॥ अत्र** परिहारवाक्ये ॥ २ ॥

भावदीपिका

तयोः यतिगृहस्थाश्रमयोः । **रूपत्वादिति** ॥ तथा च तत्प्रतिपादकत्वमेव

---

१. 'अत्यरिच्यत' भा.दी. सम्मतः पाठः।

२. 'न्यास इति ब्रह्म, ब्रह्म हि परः' (म.ना.उ. २.७८) इति श्रुतेः

३. ख.ग.बे. गृहस्थधर्मानधिकृतैः

४. यतिषु भक्त्या यत्फलं जनः प्राप्नुयात् इत्यर्थः ।

संन्यासयोगशब्दयोर्युक्तम् इति भावः। ननु कथं संन्यासशब्दो यत्याश्रमपरः ? 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी' (५.३) इति संन्यासशब्दार्थस्य पृथगेवाभिधानादित्यत आह- **ज्ञेय इतीति ॥ परिहारवाक्यस्थः ॥** 'संन्यासः कर्मयोगश्च' इति परिहारवाक्यस्थः। 'अयम्' इति विशिष्योक्तौ निमित्तमाह- **प्रश्नवाक्यस्थस्येति ॥** संन्यासशब्दस्येत्यर्थः। **तथा** यत्याश्रमपरत्वेन। **आधानादीनीति ॥** गृहस्थाश्रमविहिताग्न्याधानादीनि कर्माणीत्यर्थः। 'रिच= वियोजनसम्पर्कयोः' इति धातोरात्मनेपदित्वादाह- **अत्यरिच्यतेति ॥ ब्रह्मैव न्यास इति ॥** 'न्यास एवात्यरेचयत्' (म.ना.उ. १६.१२) इत्युक्तन्यासशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेत्यर्थः। तथा चानेन वचनेन यत्याश्रमस्याधिक्यं न सिध्यतीति भावः। **तपोऽपेक्षयेति ॥** 'तानि वा एतानि' (म.ना.उ. १६.१२) इत्यत्र तपसोऽपि प्रकृतत्वेन, तदपेक्षया ब्रह्मण उत्तमत्वाभिधानमसङ्गतमित्यर्थः। **उपायोपेयेति ॥** साधनसाध्येत्यर्थः। तथा च तपआदीनाम् उपायत्वेन तदपेक्षयोपेयस्य ब्रह्मण आधिक्यं वक्तुमिदं वाक्यमिति नासङ्गतिरिति भावः। **तत्सिद्धौ** तपोब्रह्मणोः उपायोपेयभावसिद्धौ। **उत्तमत्वसिद्धेः ॥** 'उपायापेक्षयोपेयस्य' इति शेषः। 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्'[१] (मी.सू. ६.२.१८) इति न्यायात्। तथा चापूर्वताभङ्ग इति भावः।

तत्समर्थे सर्वधर्मानुष्ठानसमर्थे। 'सर्वधर्मोपपन्नः' इत्यादेर्विरोधित्वेनोक्तम्- **निष्क्रिय इत्यादि ॥** 'निष्क्रियाख्यः' 'सधर्मकः' इत्यनयोर्विरोधपरिहारायाह- **काम्यकर्मेति ॥** भाष्ये- हंसाद्यपेक्षया **यस्तुरीयो निष्क्रियाख्यः** परमहंसाख्यः। **तदधिकारः** तस्मिन् संन्यासाश्रमेऽधिकार इत्यर्थः। अनेनान्धपङ्ग्वाद्यधिकारिकत्वनिरास इति ज्ञेयम्। 'ब्रह्मचार्यपि प्रव्रजेत्' (ना.पु.) इति प्रमाणशेषं व्याख्यातुं प्रवृत्ते 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति भाष्ये 'ब्रह्मचर्यात्' इति 'ल्यब्लोपनिमित्ता

---

१. 'अशाखा तूपसम्पत्तिः, शास्त्रं स्यात् न प्रकल्पकम्, तस्मादर्थेन गम्येत अप्राप्ते वा शास्त्रमर्थवत्।' इति मीमांसासूत्रम् (६.२.१८)।

पञ्चमी' इत्याशयेन व्याचष्टे- **ब्रह्मचर्यं विसृज्यैवेति** ॥ 'गृहस्थाश्रमम् अस्वीकृत्यैव' इत्यपि द्रष्टव्यम्। **इति श्रुतिशेष इति**॥ 'यदहरेव विरजेत्' इति श्रुतिशेषभाग इत्यर्थः। **परिहारवाक्य इति** ॥ 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात्' इति [१]परिहारवाक्यमित्यर्थः॥ २॥

भावरत्नकोशः

संन्यासमितीति॥ 'संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि' (५.१) इति प्रश्नवाक्ये, 'संन्यासः कर्मयोगश्च निश्रेयसकरावुभौ' इति परिहारवाक्ये चेत्यर्थः। **तयोः** यतिगृहस्थाश्रमयोः। संन्यासशब्दस्य यत्याश्रमरूपसर्वकर्मत्याग-परत्वे भगवद्व्याख्यानविरोधः? इत्याशङ्क्याह- **ज्ञेय इति वचनं त्विति**॥ प्रश्नवाक्येऽपि [२]तस्य सद्भावात् किं विशिष्याभिधीयते 'अयं परिहारवाक्यस्थः' इति ? इत्यत आह- **प्रश्नवाक्यस्थस्येति**॥ 'संन्यासं कर्मणां कृष्ण' (५.१) इति [३]प्रश्नवाक्यस्थसंन्यासशब्दस्य 'योगसंन्यासयोर्भिन्नपुन्निष्ठत्वाभिप्रायेण पृच्छति' (गी.ता. ५.१) इति तात्पर्यनिर्णयपर्यालोचनायां[४] यत्याश्रमपरत्वेना-भ्युपगतत्वावेदनाद्[५], अत्र भाष्ये परिहारवाक्यस्थ एव संन्यासशब्दो न यत्याश्रमार्थ इत्युक्तमिति भावः। संन्यासयोगशब्दौ यतिगृहस्थाश्रमविषयावेवेति शङ्कनाद् भाष्ये कथमेकस्यैव [६]प्रतिक्षेपः ? इत्याशङ्क्य 'नायम्' इति भाष्यमुपलक्षणमिति भावेनाह- **योगश्चेति**॥**अत्र** परिहारवाक्ये। **अस्मत्पक्ष एव** 'भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं कर्मयोगः' इति पक्ष एव। **अन्यत्र** गृहस्थयत्याश्रमविषयत्वे। प्रकृतासङ्गतिमाशङ्क्य भाष्यं व्याचष्टे- **मत्पूजेति**॥ 'तानि' इत्यनुवादः, 'आधानादीनि' इति व्याख्या।

---

१. 'परिहारवाक्य इत्यर्थः' इति पाठः स्वरसः।

२. 'तस्य' इति नास्ति (मं.१) ३. प्रश्नवाक्यस्थस्य (मं.२)

४. पर्यालोचनया (पं.) ५. अभ्युपगमावेदनाद् (पं.)

६. प्रक्षेपः (मं.)

'सत्यं परं परं सत्यम्' [1]इत्यादिना नारायणानुवाके 'सत्य-तपः-दम-शम-दान-धर्म-प्रजनन-अग्न्याधान-अग्निहोत्र-यज्ञ-मानस-संन्यासानां मध्ये सत्यादीनाम् आदित्वेन पाठेऽपि अग्न्याधान-अग्निहोत्र-यज्ञानामत्र ग्रहणं गृहस्थकर्मतोऽपि [2]संन्यासस्य स्फुटमतिशयं द्योतयितुम्। गार्हस्थ्यसंन्यासयोः प्रस्तुतत्वात् सत्यादीनामुभयसाधारणत्वात्, 'तस्मादग्नय आधातव्याः' (म.ना.उ.) इत्यग्न्याधानादेर्विशिष्य विधानाच्च 'आधानादीनि' इत्युक्तम्। श्रुतिशेषार्थ[3]तपस्त्वघटना च[4] 'यान्येतानि आधाना[5]ग्निहोत्रादीनि तान्यवराणि वै' इति। 'एतत्खलु वाव[6] तप इत्याहुः यः स्वं [7]सन्ददाति' (कृ.य. का.६.प्र.१, अनु.६) (४१) इति यजुःसंहितावाक्योदाहरणपूर्वं तपस्त्वेन श्रूयमाणदक्षिणा-दानपूर्वत्वात् तपस्त्व-माधानादीनामिति **प्राचीनटीकायां** कृता।

णिचः स्वार्थिकत्वम्, लङश्च *'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'* इति लडर्थत्वम् इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे- **अत्यरेचयत् अतिरिच्यत इति ॥** अधिको भवतीत्यर्थः। [8]'अधिकोऽभवद्' इति **प्राचीनटीकारीत्या** अत्रापि 'अत्यरिच्यत' इत्यपि भवति[9]। 'इति च' इति भाष्यपदमनूद्य तदन्वयायाह- **इतीति ॥ ब्रह्मैव न्यास इतीति ॥** [10]'तानि वा एतान्यवराणि' (म.ना.उ. १६.१२) इति श्रुत्युक्तः संन्यासशब्दार्थ उक्तव्युत्पत्त्या ब्रह्मैव, इति न गृहस्थाश्रमापेक्षया सन्यासाश्रम-स्यातिशयप्रतिपादनपरेयं श्रुतिरिति भावः। **उपायेति ॥** तपसो ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वं तु 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' (तै.उ. अ.३,मं.२) इत्यादिश्रुतिसिद्धमिति भावः। **तत्सिद्धौ** उपायोपेयभावसिद्धौ। **अभिधानवैयर्थ्यादिति ॥** 'अप्राप्ते

---

१. इत्यादि (मं.२) २. न्यासस्य (प्र.,पं.मं.२)
३. विशेषार्थ.. (अ.), शेषार्थस्तपस्त्व.. (मं.१,३)
४. घटनात् (पा.) ५. न्य (पं.) ६. वा च (पं.,अ.,मं.)
७. ददाति (मं.१,२,३) ८. 'अत्यरेचयत्' इत्यधिकः पाठः (मं.१,२)
९. इत्यपि पठन्ति (पं.,मं.१,२,३) १०. तानि ह वा (मं.२)

शास्त्रमर्थवद्' (मी.सू. ६.२.१८) इति हि प्रवाद इति भावः । एतच्च श्रुतौ [१]तपःपदप्रयोजनकथनमिति **आहुः** ।

'गृहस्थाश्रमो हि' इत्यत्र हिशब्दो 'यतः' इत्यर्थे । 'महाफलश्च' इति सम्बन्धः । तेन 'अयुक्तम्' इति साध्यान्वयो युक्तः । **तत्समर्थे** सर्वधर्माचरणसमर्थे । **वयसि** इत्यत्र वयः कालकृतशरीरावस्था । इदं च 'न तस्मादुत्तमो धर्मः' (ना.पु.) इत्यादेर्व्यावर्त्यम् । 'निष्क्रियाख्यः सधर्मकः' (ना.पु.) इत्यस्य व्यावर्त्यम्- **यत्याश्रम इति** ॥ 'मद्भक्तिश्च विरक्तिः तदधिकारः' (ना.पु.) इत्यस्य व्यावर्त्यकथनम्- **अन्धपङ्ग्वादिभिरिति** ॥ 'तद्भक्तोऽपि' इत्यस्य निवर्त्यम्- **अल्पफलश्चेति** ॥ 'निष्क्रियाख्यः' 'सधर्मकः' इत्येतयोर्विरोधं परिहर्तुमाह- **काम्यकर्मरहितत्वादिति** ॥ **सधर्मकः** तदुचितसर्वधर्मोपपन्नः । 'संन्यासस्तु तुरीयः' (ना.पु.) इत्यस्य कुटीचकात् **तुरीयः संन्यासः** परमहंसलक्षण इति **प्राचीनटीका** । 'न तस्माद्' इति भाष्यमवतारयति- **न केवलमिति** ॥ 'तस्मात्' इत्यस्यार्थः- **यत्याश्रमानुष्ठेयादिति** ॥ गृहस्थाश्रमाद् अल्पफलत्वं यद् उक्तं तद् व्युदसितुम्- **तद्भक्तोऽपीति**[२] ॥ भाष्यतात्पर्यमाह- **यतिभक्त्याऽपीति** ॥ चरमे वयसि यत्याश्रम आपादनीय इत्येतद्दूषयितुम्- 'मद्भक्तिश्च' इति भाष्यम् । हरिभक्ति-इतरविरक्त्योरेव संन्यासाधिकारिविशेषणत्वात्[३] तत्सद्भावे ब्रह्मचारिणोऽपि प्रव्रजनावेदनान्न परोक्तं युक्तमिति तदर्थः ।

'हरिभक्ति-इतरविरक्त्योरेव संन्यासाधिकारिविशेषणत्वम्' इत्येतत् श्रुत्याऽपि समर्थयते- 'ब्रह्मचर्यादेव' इति अवतारितं **प्राचीनटीकायाम्** । [४]तत्र पञ्चमी ल्यब्लोपनिमित्तेत्याह- **ब्रह्मचर्यं विसृज्येति** ॥ 'प्रासादात्प्रेक्षते' इत्यत्र 'प्रासादमारुह्य' इति यथेति भावः । **प्रव्रजेत्** संन्यस्येत् । 'यदहरेव' (जा.उ.

---

१. तपःपदप्रयोगप्रयोजन.. (मं.१,२) २. भाष्यस्थप्रमाणस्यावतरणिकेयम् ।
३. संन्यासाधिकारविशेषणत्वात् (पां.) ४. तत्रेयं पञ्चमी (मं. १,२)

४.१) इति श्रुतौ *'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'* इति द्वितीया । यस्मिन्नेवाहनी-त्यर्थः । तत्र 'विरजेत्' इत्यनूद्यार्थमाह- **विरजेद्विरक्तो भवेदिति ॥** **प्राचीनटीकायां** तु- **विरजेत्** हरौ विशिष्टरागः, अन्यत्र विगतरागो भवेदित्यर्थ उक्तः । **इति श्रुतिशेष इति ॥** तथा च हरिभक्ति-इतरविरक्तिसद्भावे संन्यासविधानान्न चरमे वयसीति नियम इति भावः ।

[१]भगवदतिप्रीतिविषयत्वात् तदनधिकारिणामेव कर्मविधानाच्च 'वरः संन्यासस्तुरीयः' इति पुराणवाक्येनाह- **संन्यास इति ॥** 'तुरीये पारम-हंस्यलक्षणे' इति **प्राचीनटीकायाम्** अवतारितं वचनमिति । तत्र कर्मशब्दार्थं प्रकृतोपयुक्तमाह- **कर्मेत्याश्रमान्तरमिति ॥** अन्य आश्रम आश्रमान्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । गृहस्थाद्याश्रम इत्यर्थः । 'अतः' इति भाष्ये स्मृत्यादिसाधकसद्भावात्, गृहस्थाश्रमाद् यत्याश्रमस्योत्तमत्वमयुक्तम् इत्याद्युक्तबाधकाभावाच्चेत्यर्थः स्फुट इति भावेन, 'अत्र' इत्येतदेव व्याख्यातम्- **परिहारवाक्य इति ॥** प्रश्नवाक्यस्थस्य तात्पर्यनिर्णये (गी.ता. ५.१.) तथाऽभ्युपगतत्वादित्युक्तमेवेति भावः । अत्रोक्तः सन्यासो नाश्रम इति भाष्येऽन्वयः ॥ २ ॥

भगवद्गीता

ज्ञेयस्स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भाष्यम्

संन्यासशब्दार्थमाह- **ज्ञेय इति ॥** संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छब्दार्थं स्मारयति- ज्ञेय इति ॥ ३ ॥

---

१. 'सन्यासे तु तुरीये वै' इति वचनस्यावतरणिकेयम् ।

प्रमेयदीपिका

'ज्ञेयः' इत्यस्यापव्याख्यानं [1]दूपयंस्तत्तात्पर्यमाह- **संन्यासेति ॥** अर्थान्तरस्याप्रतीतेरिति भावः । ननु 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः' (४.२२) इत्यादिनोक्तं कामादिपरित्यागं 'संन्यासं कर्मणाम्' (५.१) इत्यनूद्यार्जुनस्यायं[2] प्रश्न इत्युक्तम्।ततश्च जानात्येवासौ संन्यासशब्दार्थम् इति न तं प्रति स वक्तव्यः। तथा च पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षित एवास्यार्थः ? इत्यत आह- **संन्यासस्येति ॥** 'संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ' (५.२) इति यत् संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वमुक्तं तदुपपादयितुं ज्ञातमपि संन्यासशब्दार्थं स्मारयत्यनेन। द्वेषादिवर्जनं हि संन्यासः। तस्य निःश्रेयसकरत्वं श्रुत्यादिप्रसिद्धमेवेति । अतः संन्यासशब्दार्थकथन एव तात्पर्याभावान्नानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञापकं चास्यार्थस्यास्तीत्याह- **ज्ञेय इतीति ॥ ज्ञेयः** स्मर्तव्य [3]इति ह्यनेनोक्तमित्यर्थः। योगस्य तु निःश्रेयसकरत्वम् उत्तरवाक्य (५.४,५) एव सेत्स्यति॥ ३ ॥

भावदीपिका

॥ **अपव्याख्यानमिति** ॥ 'ज्ञेय इति वचनं न संन्यासशब्दव्याख्यानपरम्, किन्तु यो द्वेषादिवर्जितो गृही सोऽपि संन्यासी ज्ञातव्य इति स्तुतिपरमेव' इत्यपव्याख्यानमित्यर्थः । **अर्थान्तरस्येति** ॥ संन्यासशब्दार्थकथनव्यतिरिक्तस्य परोक्तार्थस्यात्र गृहस्थादिवाचकपदाभावेनाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः। **सन्यासशब्दार्थमिति** ॥ कामत्यागादिकमित्यर्थः । नन्वर्जुनस्य कामादित्यागज्ञानमात्रसद्भावेऽपि [4]तस्य संन्यासशब्दार्थत्वं न जानातीति चेन्न। तथासति 'संन्यासं कर्मणाम्' (५.१) इत्यनुवादासम्भवेन, संन्यासशब्दार्थत्वेनापि ज्ञानसद्भावादिति

१. दूषयंस्तात्पर्यमाह (बे.) २. 'अयम्' इति नास्ति (बे.)
३. इत्यनेन (बे.) ४. कामादित्यागस्य इत्यर्थः।

भावः । **पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षित एवेति** ।। 'यो द्वेषादिवर्जितो गृही सोऽपि संन्यासी ज्ञातव्यः' इति पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षित इत्यर्थः । [१]'ज्ञापयितुम्' इत्यस्यार्थः - **उपपादयितुमिति** ।। कथं तदुपपादनम् ? इत्यतस्तं प्रकारं दर्शयति - **द्वेषादीति** ।। **अस्यार्थस्य** 'संन्यास' इत्याद्युक्तार्थस्य । 'ज्ञेयः' इत्यनूद्य तस्यार्थमाह - **स्मर्तव्य इति** ।। ननु 'संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ' (४.२) इति प्रतिज्ञाय, तत्र संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वं 'ज्ञेयः' इत्यनेनोपपादितम्, योगस्य तु तन्नोपपादितम्, अतो न्यूनता ? इत्यत आह - **योगस्य त्विति** ।। **उत्तरवाक्य एवेति** ।। 'यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते' (५.५) इत्युत्तरवाक्य एवेत्यर्थः ।। ३ ।।

भावरत्नकोशः

अपव्याख्यानमिति ।। ''ज्ञेय इति वचनं न सन्यासशब्दव्याख्यानपरम्, किन्तु 'यो द्वेषादिवर्जितो गृही सोऽपि सन्यासी ज्ञातव्यः' इति स्तुतिपरमेव'' इत्यपव्याख्यानमित्यर्थः । तथा च **सङ्करः** - 'यो न द्वेष्टि किञ्चिन्न काङ्क्षति दुःखं [२]सुखं वा तत्साधनं च, [३]एवंविधो यः स कर्मणि प्रवर्तमानोऽपि स नित्यसन्यासी ज्ञातव्य इति [४]स्तौति' इति अपव्याख्यानदूषणं भाष्यभावोक्त्या व्यनक्ति - **अर्थान्तरस्येति** ।। गृहस्थबोधकपदाभावेन परोक्तार्थस्याप्रतीतेरित्यर्थः । **तम्** अर्जुनं प्रति । **सः** सन्यासशब्दार्थो वक्तव्यः । 'उच्यते योऽसौ[५] ज्ञेयस्स नित्यसंन्यासी इति' इति योज्यम् । ततः किम् ? इत्यत उक्तम् - **तथा चेति** ।। **पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षित इति** ।। 'ज्ञेय इति वचनं तु' इत्यादिना **सङ्करेण** कल्पित एव । **अस्य** 'ज्ञेय इति वचनस्य' अर्थ इत्यर्थः । 'ज्ञापयितुम्' इत्यस्य 'ज्ञानं तं प्रेरयितुम्' इत्यर्थः । तत्र प्रेरणम् उपपादनमेवेत्याह - **तदुपपादयितुमिति** ।। उपपत्तियुक्ततयाऽभिधातुमित्यर्थः । **अनेन** 'ज्ञेयः' इति वचनेन । काऽसावुपपत्तिः ? इत्यत आह - **द्वेषादीति** ।। 'प्रसिद्धमेव' इति गीतागतहिशब्दार्थः । **नानुपपत्तिरिति** ।। 'न

१. भाष्यस्थपदम् २. सुखं दुःखं वा (पा.) ३. एवंविधो (पा.)
४. ५-३. शां. भाष्यस्य अर्थतोऽनुवादः ५. चासौ (पं.)

तं प्रति स वक्तव्य इत्युक्तानुपपत्तिर्न' इत्यर्थः। **ज्ञेयः स्मर्तव्य इतीति ॥** अनेन भाष्ये यद् द्वितीयं 'ज्ञेय इति' इति वाक्यं तद् ज्ञापकमेव, न तु गीताप्रतीक-ग्रहणमित्युक्तं भवति। नन्वेवमभिप्राये योगस्यापि निःश्रेयसकरत्वमत्र वक्तव्यम्, सन्नियोगशिष्टत्वात्? इत्यत आह- **योगस्य त्विति ॥ उत्तरवाक्ये** 'साङ्ख्ययोगौ पृथक्' (५.४) इति समनन्तरवाक्ये ॥ ३ ॥

गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु- 'फलकामनादित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्या स्ववर्णाश्रम-विहितकर्मानुष्ठानमेव कर्मयोगः' इत्युक्तं तृतीये (३.९)। तदेवात्र प्रपञ्च्यत इति तावद् अध्यायप्रतिपाद्योऽर्थः। द्व्यंशश्चायमुक्तः कर्मयोगः- कामादिवर्जनम्, ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं चेति। तत्र 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः' (४.२२) इत्यादिनोक्तं सन्यासम्, 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' (४.१५) इत्यादिनोक्तं योगं चानूद्य प्रशस्यतरबुभुत्सया अर्जुनेन प्रश्नः कृत इत्युच्यते- **अर्जुन उवाच- सन्यासमिति ॥** चतुर्थाध्यायोक्तार्थस्यैतदध्यायोत्थानबीजत्वात् तृतीया-ध्यायोक्तार्थप्रपञ्चनात्मकस्याप्यस्य चतुर्थाध्यायानन्तर्यं युक्तम्।

सन्यासम् 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः' (४.२२) इत्युक्तं कामादिवर्जनम्, **पुनः कर्मणां योगं** स्ववर्णाश्रमविहितानां तेषामनुष्ठानं च 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' (४.१५) इति **शंससि**। न केवलं सन्यासं कर्मयोगं च शंससि, किन्तु कारयस्यपीति भावेन **'कृष्ण'** इति सम्बोधितो भगवानर्जुनेन। नियमनादिना सकललोक-कर्षणान्निमित्तात् 'कृष्णशब्दार्थगुणविशिष्ट[1] **एतयोः** उक्तरूपयोः[2] सन्यास-कर्मयोगयोः **यच्छ्रेयः** प्रशस्यतरम्, अधिकमिति यावत्। तदेकं 'सामान्ये नपुंसकम्'। **मे** मम **सुनिश्चितं** यथा तथा **ब्रूहि** व्यक्तं वद। ननु द्वेषादिवर्जनमेव सन्यासशब्दार्थतया विवक्षितं चेत्, तर्हि तस्य योगेन विरोधाभावात् सन्यास-योगयोर्विरोधाभिप्रायेण श्रेयःप्रश्नोऽनुपपन्नः स्यादिति चेन्न। यदि सन्यासोऽधिकः स्यात् तर्हि सन्यासस्य ईषद्विरोधि युद्धमिति हेतोः तत् त्यक्त्वा सन्यास एव कर्तव्ये किं वैगुण्यमङ्गीकृत्यापि युद्धं विधीयत इति प्रश्नाशयात्[3] ॥ १ ॥

---

१. कृष्णशब्दार्थ (मं.२)　　२. उभयोः (अ.)　　३. प्रश्नोदयात् (पं.)

अयं प्रश्नो भगवता परिह्रियते -**श्रीभगवानुवाच- सन्यासः कर्मयोगश्चेति ॥ सन्यासः** कामादिविवर्जनरूपः **कर्मयोगः** भगवदर्पणवुद्ध्या कर्मानुष्ठानलक्षणश्चेति **उभौ** समुचितौ सन्तौ **निःश्रेयसकरौ**। *'अचतुरविचतुर'* इत्यादिना निःश्रेयसशब्दो निपातितः । *'कृञो हेतु-ताच्छील्य-आनुलोम्येषु'* इति करोतेस्ताच्छील्ये टः । मोक्षसाधनशीलौ । **तयोः** मध्ये कर्मणि सन्यासात्= कर्मानुष्ठानविषये कामद्वेषादिविवर्जनरूपात् **कर्मसन्यासात्** भगवदर्पणवुद्ध्या कर्मानुष्ठानलक्षणः **कर्मयोगो** विशिष्यते।

यद्यपि प्रश्नपरिहारवाक्ययोः सन्यास-योगशब्दौ यति-गृहस्थाश्रमविषयौ प्रतीयेते। तयोरेव सर्वकर्मत्याग-तदनुष्ठानरूपत्वात्। न चैवं भगवतैव 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी' (५.३) इति द्वेषादिविवर्जनं सन्यास इति वक्ष्यमाणं विरुध्यत इति वाच्यम्। 'यो द्वेषादिवर्जितो गृही सोऽपि सन्यासी ज्ञातव्यः' इत्येवं स्तुतिरूपत्वेन तद्वाक्यस्य प्रतीतार्थाविरोधित्वात्[1] । तथाऽपि नेमौ सन्यासयोगशब्दौ यति-गृहस्थाश्रमपरौ शक्यावङ्गीकर्तुम् । 'तयोस्तु' इति सन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनात्। तस्य चास्मत्पक्ष एव सम्भवात्, अन्यत्रासम्भवात्। कुतो भवत्पक्षे सम्भवः? इति चेत् 'द्वन्द्वत्यागात्तु सन्यासात् मत्पूजैव गरीयसी' इति वचनादिति ब्रूमः । द्वेषादिवर्जनरूपात् सन्यासात् **मत्पूजा** मदर्पणवुद्ध्या कर्मानुष्ठानं गरीय इति वचनार्थः। आश्रमार्थत्वे कुतोऽसम्भव इति चेत्, 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि, न्यास एवात्यरेचयत्' इति (म.ना.उ. १६.१२) श्रुतौ गृहस्थाश्रमापेक्षया सन्यासस्यातिशयावेदनात् इत्यवेहीति॥ २॥

'संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ' (५.२) इति यत् संन्यासस्य निश्रेयसकरत्वमुक्तं तदुपपादयितुं ज्ञातमपि संन्यासशब्दार्थं स्मारयितुमुच्यते- **ज्ञेय इति ॥** स्मर्तव्य इत्यर्थः । तेन 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः' (४.२२) इत्यादिनोक्तं कामादिपरित्यागम् 'सन्यासं कर्मणाम्' (५.१) इत्यनूद्यार्जुनस्य प्रश्न इत्यु-

---

१. तद्वाक्याविरोधित्वात् (प्र.)

क्तम्। 'ततश्च जानात्येवासौ सन्यासशब्दार्थम् इति न तं प्रति स वक्तव्य इति चोद्यं व्युदस्तम्। द्वेषादिवर्जनं हि सन्यासः। तस्य च निःश्रेयसकरत्वं श्रुत्यादि-सिद्धमेवेति सन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वोपपादनाय तच्छब्दार्थस्मरणे तात्पर्यात्। योगस्य तु निःश्रेयसकरत्वमुत्तरवाक्ये (५.४,५) एव सेत्स्यति। शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भगवद्गीता

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकमप्यास्थितस्सम्यग् उभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

भाष्यम्

संन्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय' (भाग. ५.११.३) इत्यादौ। अतः कथं सोऽवमः ? इत्यत आह- **साङ्ख्ययोगाविति** ॥ उभयोरप्यन्तरङ्गत्वेनाविरोधः।

'[२]अग्निमुग्धो ह वै धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानाति[३]।'(तै.)

'मा वः पदव्यः [४]पितरस्मदाश्रिता[५] या यज्ञशालासनधूम-वर्त्मनाम्' (भाग. ४.४.२१)

इत्यादि काम्यकर्मविषयमिति भावः। ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥ ४ ॥

---

१. तथा च (पा.)

२. 'अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते' (भाग. ११.२१.२७)

३. प्रत्यभिजानाति (पा)

४. हे पितः, अस्मदाश्रिताः इति छेदः।

५. बे. स्थिताः (विजयध्वजसम्मतश्च)

प्रमेयदीपिका

'संन्यासं गृहीत्वा योगं त्यक्ष्यामि' इत्याशयेन द्वयोः श्रेयसि पृष्टे, द्वावपि निःश्रेयसकरौ।तत्रापि संन्यासाद् योगो विशिष्टः। अतो न युद्धं त्वया त्याज्यम् इति परिहारो जातः। किमर्थं[१] 'सांख्ययोगौ' इत्युच्यते? इत्यत आह- **संन्यासो हीति ॥** हिशब्दो हेतौ। **ज्ञानान्तरङ्गत्वेन** ज्ञानोत्पत्तावत्यावश्यकत्वेन। 'न तस्य' (भाग. ५.११.३) इत्यत्र विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्तिवचनेन तत एव तदुत्पत्तिरिति हि[२] लभ्यते। एवं "कर्मयोगस्तु ज्ञानविरोधित्वेनोक्तः 'अग्निमुग्धः' इत्यादौ" इत्यपि ग्राह्यम्[३]। **अवमो** योगात्। अनेन योगस्य निःश्रेयसकरत्वमप्याक्षिप्तम्।

ननु साङ्ख्यम्= ज्ञानम्, योगः= कर्म। तयोः कथमत्र पृथक्त्वाभाव उच्यते ? कथं वाऽनेनोक्ताक्षेपपरिहारः ? इत्यत आह- **उभयोरपीति ॥** न केवलं संन्यासस्य, किन्तु योगस्यापि, इत्युभयोरपि ज्ञानान्तरङ्गत्वान्नोक्तो विरोध इत्यर्थः। अनेन 'साङ्ख्ययोगौ **पृथक्** साध्यसाधनभावहीनाविति न पण्डिता मन्यन्ते' इत्येवं व्याख्यातं भवति।

ननु श्रुतिपुराणाभ्यामेव[४] कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमुच्यत इत्युक्तम्।अतः कथमेवमभिधीयते ? इत्यत आह- **अग्नीति ॥** अग्न्युपलक्षिते कर्मणि **मुग्धः** श्रेयस्करमेतदिति भ्रान्तः[५]। **धूमतान्तो** होमधूमेन[६] ग्लानः। **धूमता** धूमादित्वमेव **अन्तः** पर्यवसानं[७] यस्येति वा। [८]**स्वं लोकं** स्वीयमाश्रयम्,

१. ख.ग. 'किमर्थम्' इत्यतः परं 'इदानीम्' इत्यधिकः पाठः।
२. बे. हि इति नास्ति
३. इत्यपि भाष्ये शेष इति भावः
४. एवशब्दो नास्ति (बे.)
५. श्रेयस्करमिति भ्रान्तः (बे.)
६. बे. ग. 'होमधूमेन' इत्यतः परं 'तान्तः' इत्यधिकः पाठः।
७. अस्येति (बे.)
८. स्वलोकम् (पा.)

परमात्मानम्। यज्ञशालाऽऽसनेन धूमोपलक्षितमार्गवतां वः पदव्योऽस्मदाश्रिता नैवेत्यर्थः। नन्वकाम्यमपि नित्यं नैमित्तिकं च कर्म प्रत्यवायपरिहारार्थमेव, न ज्ञानान्तरङ्गमिति विद्वांस एव मन्यन्ते? इत्यत आह- ये त्विति ॥ बाला अविवेकिनः ॥ ४ ॥

भावदीपिका

॥ द्वयोः मध्ये ॥ ननु 'न तस्य' (भाग. ५.११.३) इत्यादौ कथं संन्यासस्य ज्ञानोत्पत्तावावश्यकत्वमुक्तम् ? इत्यतस्तदुपपादयति- **न तस्येत्यत्रेति ॥ विषयवैराग्याभाव** इति ॥ विषयेषु विगतरागत्वं हि वैराग्यम् । इदमेव च कामादित्यागरूपः संन्यास इत्याशयः । **तत एवेति** ॥ वैराग्यापरपर्याय-कामादित्यागरूपसंन्यासादेवेत्यर्थः । **तदुत्पत्तिः** ज्ञानोत्पत्तिः । **लभ्यत इति** ॥ ततश्च ज्ञानोत्पत्तावत्यावश्यकत्वाख्यान्तरङ्गत्वं लब्धमिति भावः ।

ननु गीतायां योगज्ञानयोः साध्यसाधनभाव एवोच्यते, न तूक्तशङ्कापरिहारः? इत्यत आह- **एवमिति ॥ ज्ञानविरोधित्वेनेति** ॥ ज्ञानानुकूलत्वे 'अग्निमुग्धः' इत्यादिनिन्दा न स्यात्। तथा च ज्ञानविरोधिनो योगात् ज्ञानान्तरङ्गस्य संन्यास-स्यावमत्वं कथम् ? इत्यभिप्रायः । **अनेन योगस्येति** ॥ 'अग्निमुग्धः' इत्यादौ ज्ञानविरोधित्ववचनेन 'संन्यासः कर्मयोगश्च निश्रेयसकरावुभौ' (५.२) इति यद् योगस्य निश्रेयसकरत्वमुक्तं तदप्याक्षिप्तं भवति । ज्ञानविरोधित्वे मोक्ष-विरोधित्वावश्यम्भावादिति भावः ।

पृथक्त्वाभाव इति ॥ ऐक्यमित्यर्थः । **उच्यत इति** ॥ 'साङ्ख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः' (५.४) इत्यनेनेत्यर्थः । **नोक्तो विरोध इति** ॥ 'अग्निमुग्धः' इति श्रुत्यनुसारेणोक्तो योगस्य ज्ञानविरोधो नास्तीत्यर्थः । तथा चोभयोर्ज्ञानान्तरङ्गत्वेऽपि योगस्य मुख्यान्तरङ्गत्वात् योगाङ्गतया संन्यास-स्यान्तरङ्गत्वेन, अन्तरङ्गतायां तारतम्यसद्भावाद् योगात् संन्यासस्यावमत्व-

मिष्टमेवेति भावः । **अनेनेति** ।। कर्मयोगस्य ज्ञानान्तरङ्गत्ववचनेनेत्यर्थः । **साङ्ख्ययोगौ** ज्ञानकर्मणी । **साध्यसाधनभावहीनाविति** ।। 'अग्निमुग्धः' इति श्रुत्यनुसारेण योगस्य ज्ञानविरोधित्वादिति भावः । तथा च कर्मापि साङ्ख्यशब्दोक्तज्ञानान्तरङ्गमेवेति द्रष्टव्यम् । **न पण्डिता मन्यन्त इति** ।। प्रत्युत साङ्ख्यस्य योगोऽविरोध्येवेति मन्यन्त इति द्रष्टव्यम् ।

तान्तः इत्यस्यार्थो 'ग्लानः' इति । **धूमादित्वमेवेति** ।। तथा च श्रुतौ धूमशब्दः 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः' (८.२५) इत्याद्युक्तरात्र्यादिमार्गोपलक्षक इत्युक्तं भवतीति द्रष्टव्यम् । **पर्यवसानमिति** धूमादिलोकप्राप्तिरेव यस्य कर्मणः फलमिति यावत् । **वः पदव्य इति** ।। दक्षं प्रति सतीदेव्या वचनमिदम् । **प्रत्यवायेत्यादि** ।। 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहीर्षया'[१] इति वचनादिति भावः । **विद्वांस एवेति** ।। तथा च 'साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः' (५.४) इत्युक्तमयुक्तमिति भावः । योगशब्दोक्तनित्यनैमित्तिककर्मणोर्ज्ञानसाधनत्वाभावादिति ज्ञातव्यम् । **अविवेकिन इति** ।। तथा च विद्वांसो नैवं मन्यन्त इति भावः । भाष्ये- **ये** 'अकाम्यं नित्यनैमित्तिकं कर्म प्रत्यवायपरिहारार्थमेव, न ज्ञानान्तरङ्गम्' इत्येवम् **अन्यथा** वदन्ति **ते बालाः** अविवेकिन इत्यर्थो द्रष्टव्यः ।। ४ ।।

भावरत्नकोशः

हिशब्दो हेताविति ।। **'यतः'** इत्यर्थे वर्तते । अतःशब्देन च तस्य सम्बन्ध इति भावः । **न तस्येत्यत्रेति** ।।

न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद् वरीयसीरपि वाचः समासन् ।
स्वप्ने निरुक्त्या [२]गृहमेधसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ।।

(भाग. ५.११.३)

---

१. भाट्टानां वचनम् २. गृहमेधिसौख्यम्

इति भागवते । ननु तत्र **स्वप्ने निरुक्त्या** [1]स्वप्नप्रतीतार्थदृष्टान्तेन [2]**गृहमेधसौख्यं** विषयसौख्यं[3] हेयत्वेनानुमिनोति, तस्य **वरीयसीः** वरीयस्योऽपि वाचः तत्त्वग्रहणाय **नासन्** न स्युरिति विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्तिरेवावेद्यते, न पुनः सन्यासस्य ज्ञानान्तरङ्गत्वम्, इत्याशङ्क्य श्लोकं तात्पर्यतो व्याकुर्वन् तस्य ज्ञानान्तरङ्गत्वलाभप्रकारं दर्शयति- **विषयेत्यादि ॥ तत एव** तद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकप्रतिपादकाद् उक्तवचनादेव, वैराग्यादेवेति वा । **तदुत्पत्तिः** ज्ञानोत्पत्तिः । गीताभाष्ययोः 'उभयोः' इत्युक्तेर्गमनिकाभाष्येऽनुक्तमपि संयोज्यमित्याह- **एवं कर्मयोगस्त्विति ॥**

'अतः स नावमः' इति भाषयितुं शक्येऽपि, 'कथम्' इत्युक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति- **अनेनेति ॥** 'कथम्' इति वचनेन । यत् 'निःश्रेयसकरावुभौ' (५.२) इति कर्मयोगस्य निःश्रेयसकरत्वमुक्तं तद् अयुक्तम् । सन्यासस्य ज्ञानान्तरङ्गत्वेन तत उत्तमत्वे वाच्ये ज्ञानविरुद्धत्वेनोक्तस्य योगस्यावमत्वप्राप्तेरुचितत्वात् निःश्रेयसकरत्वमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः । न केवलं सन्यासस्य योगादवमत्वमयुक्तम्, योगस्य निःश्रेयसकरत्वमपि इति अपिशब्दः । समुच्चयान्तरस्याभावाद् अपिशब्दः परस्परसमुच्चयार्थ इति भावेनाह- **न केवलमिति ॥ विरोध इति ॥** ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वाभावलक्षणः, निःश्रेयसकरत्वाभावलक्षणो वा विरोध इत्यर्थः । 'ननु साङ्ख्यम्' इति कृतचोद्यं भाष्यतात्पर्यं वदन् निरसितुमाह- **अनेनेति ॥** 'पृथक्' इत्यनुवादः, 'साध्यसाधनभावहीनौ' इति व्याख्यानम् ।

इत्युक्तमिति ॥ 'एवं कर्मयोगस्तु' इति वाक्ये[4] । 'अग्निमुग्ध इत्यादौ' इति आदिपदेन 'मा वः पदव्यः' (भाग. ४.४.२१) इति भाष्योपात्तस्मृतेर्ग्रहणादेवमुक्तम् । एवं कर्मयोगस्य ज्ञानान्तरङ्गत्वमस्तीत्येवम् । 'अग्नौ मुग्धोऽग्निमुग्धः' इति विग्रहमभिप्रेत्याग्निशब्दविवक्षितार्थमाह- **अग्न्युपलक्षित इति ॥** 'मुह= वैचित्त्ये' इति धातुव्याख्यानात् 'भ्रान्तः' इत्युक्तम् । **अग्निशब्दसन्निधानाद्**

---

१. स्वप्नदृष्टान्तेन (पं.) २. प्रतीतगृहमेधिसौख्यम् (पं.)
३. विषयसुखम् (मं.१,२) ४. टीकावाक्ये

धूमशब्दो धूमविशेषार्थ इत्याह- **होमेति** ॥ 'तमु= ग्लानौ' इति धातुव्याख्या-नादाह- **ग्लान इति** ॥ 'धूमवर्त्मनाम्' (भाग. ४.४.२१) इति वचनानुरोधेन प्रकारान्तरेण व्याख्याति- **धूमादित्वमिति** ॥ 'धूमादि' इति वदन् श्रुतौ धूमशब्दो 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः' (८.२५) इत्यादिशास्त्रोक्तस्वर्गादिपुनरावृत्ति-मार्गोपलक्षकः[१] इत्यभिप्रैति । **पर्यवसानमिति** ॥ प्राप्यमिति यावत् । अत्र धूमादिभावश्च 'तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः' (ब्र.सू. ३.१.२४) इति सूत्रभाष्ये 'धूमादिषु प्रविश्य तद्वतौ गतिः, तत्स्थितौ स्थितिः' इत्यादिरेव 'तद्भावापत्तिः' (ब्र.सू.भा. ३.१.२४) इति व्याख्यानाद् धूमादिदेवताऽनुसारिगत्यादिमत्त्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।

विवक्षितविशेष्याभिधानम्- **परमात्मानमिति** ॥ **यज्ञशालेति** ॥ तथा चायमर्थः-

'कदन्नतृप्तैरसुहृद्भिरीडिता अव्यक्तलिङ्गा अवधूतसेविताः' (भाग. ४.४.२१) इत्युत्तरार्धम् । इदं च दक्षप्रजेश्वरं प्रति सतीवचनं चतुर्थस्कन्धे । हे **पितः**, **यज्ञशालायां**[२] याजमान्येन[३] दीक्षालक्षणेन **धूमो** धूमादिलक्षणो **वर्त्म** मार्गो येषां ते तथोक्ताः तेषां **वो** युष्माकं **कदन्नतृप्तैः** पशुमांसलक्षणेनान्नेनालंबुद्धिं गतैः [४]**असुहृद्भिः** पशुप्राणहारिभिः[५] पुरुषैरीडिताः **पदव्यो** मार्गाः ता **अस्मदाश्रिताः** अस्माभिराश्रिताः **मा मैव भवन्ति** । कीदृश्यः ? इत्यत उक्तम्- **अवधूतैः** सनकादियोगीन्द्रैः **सेविताः**[६] अन्यैरज्ञातलक्षणा अर्चिरादिरूपा इति । एवं महादेवस्य तव च[७] पृथङ्मार्गत्वान्न त्वन्निन्दया तस्य गुणहानिरित्यतो न तद्दूषणं '[८]तवोचितमिति भावः । **प्रत्यवायेति** ॥

---

१. मार्गोपलक्षणः (पा.)
२. याः यज्ञशालाभिराश्रिताः (पं., अधिकः पाठः), या यज्ञशालायाम् (मं १,२)
३. आसनेन (पं., मं.१,२)
४. 'असून् हरन्ति' इति विग्रहः
५. 'पशु' इति नास्ति (पं.)
६. सेविताः पदव्यः (मं.१)
७. 'तव च' इति नास्ति (अ.)
८. तदोदितम् (पा.)

[1]'नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥

इत्यादिशास्त्रप्राप्तो यः सन्ध्याऽकरणे प्रत्यवायः तत्परिहारार्थमित्यर्थः। कथं तेषु बालत्वम् ? वृद्धत्वादेर्दर्शनात्, इत्यतो बालशब्दो गौण इति भावेनाह- **बाला अविवेकिन इति ॥** 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृ. ६.४.२२) इत्यादिश्रुतितात्पर्यालोचनासामार्थ्याद्[2] विवेकशून्या इत्यर्थ इति **प्राचीनटीका** ॥ ४ ॥

भगवद्गीता

यत् साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यःपश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

भाष्यम्

'एकमपि' (५.४) इत्यस्याभिप्रायमाह- **यत्साङ्ख्यैरिति ॥** योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रमेयदीपिका

योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमिते भवेदेतत्। तदेव कथम् ? इत्यत उक्तम्- **एकमपीति ॥** तदनुपपन्नम्। 'उभयोर्मध्ये सम्यगेकमप्यास्थितः फलं विन्दते[3]' इति हि योजनायां द्वयोः साफल्यमात्रमुच्यते। 'एकमपि सम्यगास्थित उभयोः फलं विन्दते' इति पक्षे तु द्वयं किञ्चित्फलं प्रति [4]स्वतन्त्रं [5]साधनमित्युच्यते।

---

१. 'न तिष्ठति तु यः पूर्वाम्...' (म.स्मृ. २.१०३)
२. तात्पर्यपर्यालोचनासामार्थ्याद् (मं.१)
३. अ.विन्दति। ४. 'स्वतन्त्रसाधनम्' इति भा.दी.सम्मतः पाठः।
५. साधनमुच्यते (बे.)

पक्षद्वयेऽपि न प्रकृतोपयोगः ? इत्यत आह- **एकमपीति ॥** एवमनुपयोगेऽपि भगवानेव स्ववाक्याभिप्रायमाह, स ग्राह्य इत्यर्थः । अनेनापि योगस्य ज्ञान-साधनत्वे किं प्रमाणमुक्तम् ? इत्यतो व्याचष्टे- **योगिभिरपीति ॥**

'तरति शोकमात्मवित्' (छा. ७.१.१) इत्यादिना यद् ज्ञानफलं मोक्षाख्यं प्रमितं तत् तावद् योगिभिरपि प्राप्यत इत्युच्यते 'अपाम सोमम्' (ऋ. ८.४८.३) इत्यादिना । तत्र विचार्यम् । किं द्वयमपि स्वतन्त्रं मुक्तिसाधनम् उत समुच्चितम् ? अथ[१] चैकं साक्षात् साधनम्, अपरं तत्साधनत्वेन ? इति । न प्रथमद्वितीयौ । 'नान्यः पन्थाः' (तै.आ. ३.१२) इत्यादिविरोधात् । तृतीयेऽपि चिन्त्यं किं कस्य साधनम् ? इति । तत्र न तावज्ज्ञानं कर्मसाधनत्वेन मोक्षहेतुः । 'न किञ्चिदन्तराधाय' (ना.अ.) इत्यादिविरोधात् । अतः परिशेषाद् योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इति सिध्यति । तथा च योगस्य ज्ञानसाधनत्वं सिद्धमित्यर्थः । अत्र 'योगिभिः' इति वदता योगशब्दो धर्मिणामुपलक्षकः, अर्शआद्यजन्तो वेति सूचितम् ॥ ५ ॥

भावदीपिका

भवेदिति ॥ [२]'मुग्धः' इत्यादेः काम्यकर्मविषयत्वकल्पनमित्यर्थः । **साफल्यमात्रमिति ॥** न तु योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमाणमिति भावः । **स्वतन्त्रसाधनमिति ॥** 'उभयोः फलं विन्दते' (५.४) इत्युक्तिरुभयोरपि यदि किञ्चित्फलं स्यात्, तर्ह्येवाश्लिष्टा स्यात्, नान्यथेति भावः । तथा चोभयोः किञ्चित्फलं प्रति स्वतन्त्रसाधनत्वोक्त्या, न योगस्य साङ्ख्यशब्दोदितज्ञानसाधनत्वं प्राप्तमिति, नानेनापि प्रमाणमुक्तमिति भावः । [३]**प्रकृतं** योगस्य साधनत्वम् । [४]एवं योजनेन । 'यत्साङ्ख्यैः' इत्यनेन भगवता योगस्य ज्ञानसाधनत्वेऽपि परिशेषप्रमाणम्

१. क.ख.ग.बे. अथवा । २. 'अग्निमुग्धः' इति श्रुतौ
३. 'प्रकृतोपयोगः' इति टीकायाम् ४. ' एवमनुपयोगेऽपि' इति टीकायाम्

अभिहितमित्याशयेनोपपादयति- **तरति शोकमित्यादिना ॥ नान्य इति ॥** तत्र ज्ञानातिरिक्तसाधननिषेधादिति भावः। 'इत्यादि[1]' इत्यनेन 'निर्वाणायापरोक्षदृक्' (ना.अ.) इति पादो ग्राह्यः। ननु गीतायां 'योगैः' इत्युक्तत्वाद् 'योगिभिः' इति कथं भाष्ये ? इत्यत आह- **अत्रेति ॥** निवृत्तधर्मपर्यायो योगशब्दो गीतागतः। **अर्शआदीति ॥** स च मत्वर्थीय इति भावः। तथा च योगोऽस्ति येषां ते योगाः, तैर्योगैरित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

भावरत्नकोशः

भाष्यं घटयितुं गीतामवतारयति- **योगस्येति ॥** [2]'उभयोः' इत्यस्य किम् एकशब्देनान्वय उत फलशब्देनेति विकल्पं मनसि निधायाद्ये आह- **उभयोर्मध्ये सम्यगेकमपीति ॥** द्वितीय आह- **एकमपीति ॥** 'इति हि योजनायाम्' इत्यत्र हिशब्दो 'यतः' इत्यर्थे वर्तमानो 'यत उभयोः' इति 'यत एकमपि' इति च सम्बध्यते। तेन 'तदुपपन्नम्' इति साध्ये हेतुरुक्तो भवति। 'पक्षद्वयेऽपि' इत्यतः पूर्वं 'तथा च' इति योज्यम्। **न प्रकृतोपयोग इति ॥** योगस्य ज्ञानसाधनत्वालाभादिति भावः। **एवमनुपयोगेऽपि** उक्तयोजनाद्वयप्रकारेणानुपयुक्ततया प्रतीयमानत्वेऽपि। [3]'आह' इत्याख्यातोपात्तकर्तारमाह- **भगवानिति ॥**

अनेनापि योगस्य ज्ञानसाधनत्वलाभप्रकारः कथमुक्तः? इत्यतस्तत्परिष्करोति- **तरतीति ॥ अपाम सोममिति ॥** सोमपदोपलक्षितकर्मानुष्ठानेन अमृताः= मुक्ता अभूमेत्यर्थः। **द्वयं** ज्ञानं कर्म च। **स्वतन्त्रं** स्वर्गं प्रति ज्योतिष्टोमोऽग्निहोत्रं चेव । **समुच्चितं** दर्शपूर्णमासाविव परस्परसापेक्षम्। **प्रथमद्वितीयौ** स्वातन्त्र्यसमुच्चयपक्षौ। **तृतीये** एकं साक्षात्साधनम्, अपरं तत्साधनत्वेन साधनमिति पक्षे। **इत्यादीति ॥**

---

१. 'न किञ्चिदन्तराधाय इत्यादिविरोधात्' इत्यत्र

२. 'एकमप्यास्थितः सम्यग् **उभयोर्विन्दते फलम्।**' इत्यत्र

३. भाष्ये

पक्षद्वयेऽपि न प्रकृतोपयोगः ? इत्यत आह- **एकमपीति** ॥ एवमनुपयोगेऽपि भगवानेव स्ववाक्याभिप्रायमाह, स ग्राह्य इत्यर्थः। अनेनापि योगस्य ज्ञान-साधनत्वे किं प्रमाणमुक्तम् ? इत्यतो व्याचष्टे- **योगिभिरपीति** ॥

'तरति शोकमात्मवित्' (छा. ७.१.१) इत्यादिना यद् ज्ञानफलं मोक्षाख्यं प्रमितं तत् तावद् योगिभिरपि प्राप्यत इत्युच्यते 'अपाम सोमम्' (ऋ. ८.४८.३) इत्यादिना। तत्र विचार्यम्। किं द्वयमपि स्वतन्त्रं मुक्तिसाधनम् उत समुच्चितम् ? अथ[1] चैकं साक्षात् साधनम्, अपरं तत्साधनत्वेन ? इति। न प्रथमद्वितीयौ। 'नान्यः पन्थाः' (तै.आ. ३.१२) इत्यादिविरोधात्। तृतीयेऽपि चिन्त्यं किं कस्य साधनम् ? इति। तत्र न तावज्ज्ञानं कर्मसाधनत्वेन मोक्षहेतुः। 'न किञ्चिदन्तराधाय' (ना.अ.) इत्यादिविरोधात्। अतः परिशेषाद् योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इति सिध्यति। तथा च योगस्य ज्ञानसाधनत्वं सिद्धमित्यर्थः। अत्र 'योगिभिः' इति वदता योगशब्दो धर्मिणामुपलक्षकः, अर्शआद्यजन्तो वेति सूचितम्॥ ५॥

भावदीपिका

भवेदिति॥ [2]'मुग्धः' इत्यादेः काम्यकर्मविषयत्वकल्पनमित्यर्थः। **साफल्य-मात्रमिति**॥ न तु योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमाणमिति भावः। **स्वतन्त्रसाधन-मिति**॥ 'उभयोः फलं विन्दते' (५.४) इत्युक्तिरुभयोरपि यदि किञ्चित्फलं स्यात्, तर्ह्येवाश्लिष्टा स्यात्, नान्यथेति भावः। तथा चोभयोः किञ्चित्फलं प्रति स्वतन्त्रसाधनत्वोक्त्या, न योगस्य साङ्ख्यशब्दोदितज्ञानसाधनत्वं प्राप्तमिति, नानेनापि प्रमाणमुक्तमिति भावः। [3]**प्रकृतं** योगस्य साधनत्वम्। [4]**एवं** योजनेन। 'यत्साङ्ख्यैः' इत्यनेन भगवता योगस्य ज्ञानसाधनत्वेऽपि परिशेषप्रमाणम्

१. क.ख.ग.बे. अथवा। २. 'अग्निमुग्धः' इति श्रुतौ

३. 'प्रकृतोपयोगः' इति टीकायाम् ४. 'एवमनुपयोगेऽपि' इति टीकायाम्

अभिहितमित्याशयेनोपपादयति- **तरति शोकमित्यादिना ॥ नान्य इति ॥** तत्र ज्ञानातिरिक्तसाधननिषेधादिति भावः। 'इत्यादि[१]' इत्यनेन 'निर्वाणायापरोक्षदृक्' (ना.अ.) इति पादो ग्राह्यः। ननु गीतायां 'योगैः' इत्युक्तत्वाद् 'योगिभिः' इति कथं भाष्ये ? इत्यत आह- **अत्रेति ॥** निवृत्तधर्मपर्यायो योगशब्दो गीतागतः। **अर्शआदीति ॥** स च मत्वर्थीय इति भावः। तथा च योगोऽस्ति येषां ते योगाः, तैर्योगैरित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

भावरत्नकोशः

भाष्यं घटयितुं गीतामवतारयति- **योगस्येति ॥** [२]'उभयोः' इत्यस्य किम् एकशब्देनान्वय उत फलशब्देनेति विकल्पं मनसि निधायाद्ये आह- **उभयोर्मध्ये सम्यगेकमपीति ॥** द्वितीय आह- **एकमपीति ॥** 'इति हि योजनायाम्' इत्यत्र हिशब्दो 'यतः' इत्यर्थे वर्तमानो 'यत उभयोः' इति 'यत एकमपि' इति च सम्बध्यते। तेन 'तदुपपन्नम्' इति साध्ये हेतुरुक्तो भवति। 'पक्षद्वयेऽपि' इत्यतः पूर्वं 'तथा च' इति योज्यम्। **न प्रकृतोपयोग इति ॥** योगस्य ज्ञानसाधनत्वालाभादिति भावः। **एवमनुपयोगेऽपि** उक्तयोजनाद्वयप्रकारेणानुपयुक्ततया प्रतीयमानत्वेऽपि। [३]'आह' इत्याख्यातोपात्तकर्तारमाह- **भगवानिति ॥**

अनेनापि योगस्य ज्ञानसाधनत्वलाभप्रकारः कथमुक्तः? इत्यतस्तत्परिष्करोति- **तरतीति ॥ अपाम सोममिति ॥** सोमपदोपलक्षितकर्मानुष्ठानेन अमृताः= मुक्ता अभूमेत्यर्थः। द्वयं ज्ञानं कर्म च। **स्वतन्त्रं** स्वर्गं प्रति ज्योतिष्टोमोऽग्निहोत्रं चेव । **समुच्चितं** दर्शपूर्णमासाविव परस्परसापेक्षम्। **प्रथमद्वितीयौ** स्वातन्त्र्यसमुच्चयपक्षौ। **तृतीये** एकं साक्षात्साधनम्, अपरं तत्साधनत्वेन साधनमिति पक्षे। **इत्यादीति ॥**

---

१. 'न किञ्चिदन्तराधाय इत्यादिविरोधात्' इत्यत्र

२. 'एकमप्यास्थितः सम्यग् उभयोर्विन्दते फलम्।' इत्यत्र

३. भाष्ये

.... निर्वाणायापरोक्षदृक् ।

अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ॥ (ना.अ.क.)

इत्यादीत्यर्थः। गीतागतं 'योगैः' इति पदं 'योगिभिः' इति कथं व्याख्यातम् ? इत्यत आह- **अत्रेति** ॥ [1]अच्प्रत्ययश्च मत्वर्थीयः, इति युक्तं 'योगिभिः' इति व्याख्यानमिति भावः ॥ ५ ॥

भगवद्गीता

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

भाष्यम्

इतश्च संन्यासाद्योगो वर इत्याह- **संन्यासस्त्विति** ॥ योगाभावे मोक्षादिफलं न भवति। अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य। मोक्षाद्येव हि फलम्। [2]अन्यत्फलम् अल्पत्वाद् अफलमेवेत्याशयः। तच्चोक्तम्[3]-

'विना मोक्षफलं यत्तु न तत्फलमुदीर्यते ।'

इति पाद्मे। यत्तु महाफलयोग्यं[4] तस्याल्पं फलमेव न भवति। यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः। महाफलश्च योगयुक्तश्चेत् संन्यास इत्याह- **योगयुक्त इति** ॥ **मुनिः** संन्यासी। तच्चोक्तम्[5]-

'स हि लोके मुनिर्नाम यःकामक्रोधवर्जितः ।' इति ॥ ६ ॥

---

१. 'अर्शआद्यच् इति' इत्यधिकः पाठः (मं.२)
२. 'अन्यत् फलमपि' इति भा.दी.सम्मतः पाठः
३. 'तच्चोक्तम्' इति क्वचिन्नास्ति। ४. महत् फलयोग्यम् (पा.)
५. तथा चोक्तम् (पा.)

प्रमेयदीपिका

'संन्यासस्तु' इत्यस्य सङ्गतिमाह- **इतश्चेति** ।। ननु प्राक् संन्यासाद्योगस्य वरत्वे न कोऽपि हेतुरुक्तः । तत्कथमेवमुच्यते ? मैवम् । संन्यासस्य योगावरत्वे बाधकं परिहृतम् (५.४) । साधकमिदानीमुच्यते । बाधकाभावसहितमेव साधकं वस्तुनो व्यवस्थापकम् । तस्माद् 'इतश्च' इति युक्तम् । पूर्वं संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वमुक्तम् । इदानीं कथं[1] दुःखहेतुत्वमुच्यते ? किं चानेन[2] साधकमुक्तम् ? इत्यतो व्याचष्टे- **योगेति** ।। विष्ण्वर्पणबुद्ध्या [3]कर्मकरणाभावे । 'संन्यासमात्रेण' इति शेषः । आदिपदेन ज्ञानं गृह्यते । **तस्य** केवलसंन्यासिनः ।

'योगाभावे संन्यासो निष्फल एव' इत्येतन्न युज्यते । मोक्षाद्यभावेऽपि तात्कालिकापमानादिदुःखाभावादेर्भावादित्यत आह- **मोक्षादीति** ।। [4]अत्र पुराणसम्मतिमाह- **तच्चेति** ।। ननु मोक्षफलाभावेऽपि धान्यादिनैव कृष्यादिकं सफलमित्युच्यते । तत्कथमेवमभिहितम्? इत्यत उक्तं विवृणोति- **यत्त्विति** ।। महाफलं साधयितुं योग्यमित्यर्थः । मोक्षादिग्रहणं प्रकृतापेक्षयैव कृतमिति भावः ।

ननु संन्यासाद्योगस्य वरत्वमनेन साधितम् । तत्किमुत्तरार्धेन ? इत्यत आह- **महाफलश्चेति** ।। महत् फलं यस्मात् स तथोक्तः । योगाङ्गत्वेन [5]संन्यासस्य ततोऽवरत्वं सिषाधयिषितम् । तच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति । तत्र पूर्वार्धेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽनेनान्वयमाचष्ट इति भावः[6] । ननु योगोऽप्येवमेवेति चेत्, सत्यम् । तथाऽपि चरमभावित्वेन विशेषः । नन्वत्र संन्यासवाचकं न श्रूयते । तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह- **मुनिरिति** ।। मुनिशब्दस्य [7]कामादिवर्जनलक्षणसंन्यासवचनत्वं कुतः ? इत्यत आह- **तच्चेति** ।। ६ ।।

---

१. क. 'कथम्' इति न पठ्यते, भा.र.को. सम्मतश्च ।
२. क.ग.बे. किं वा । ३. करणाभावे (बे.) ४. तत्र
५. ततोऽवरत्वं संन्यासस्य (बे.) ६. इत्यर्थः (बे.) ७. कामवर्जन...(बे.)

भावदीपिका

एवमुच्यत इति ॥ 'इतश्च' इति समुच्चयार्थकशब्दोपेतवाक्यप्रयोगः कथम् इत्यर्थः । **बाधकमिति ॥** ज्ञानविरोधित्वरूपमित्यर्थः । **युक्तमिति ॥** तथा च बाधकाभावसमुच्चयार्थश्चशब्द इति भावः । **साधकमिति ॥** 'संन्यासाद्योगस्य वरत्वे' इति शेषः । **अपमानादीति ॥** केनचिदपमाने कृते सति तत्र कामक्रोध-परित्यागरूपसंन्यासानुष्ठाने तत्प्रयुक्तं दुःखं न भवतीत्यर्थः । 'मोक्षादि' इत्यादिपदेन ज्ञानं ग्राह्यम् । भाष्ये- **अन्यत्फलमपीति ॥** तात्कालिकापमानादि-प्रयुक्तदुःखाभावादिरूपमित्यर्थः ।

ननु तर्हि 'यत्तु [1]महत्फलयोग्यम्' इत्याद्येव वक्तव्ये 'मोक्षाद्येव' इति, 'विना मोक्षफलम्' (पा.) इति मोक्षादिग्रहणं किमर्थम् ? इत्यत आह- **मोक्षादीति ॥** 'योगस्य महाफलं मोक्षाद्येव' इति प्रकृतापेक्षयेत्यर्थः । भाष्येऽनर्घ्यधनप्राप्ति-साधनभूतपद्मरागमणिं कस्मैचिद्दत्त्वा तस्मान्मुष्टिपरिमिततण्डुलमात्रग्रहणे, तद् यथा फलं न भवति तथेत्यर्थः । **साधितमिति ॥** सत्यपि संन्यासे 'योगाभावे महाफलाभावः' इति व्यतिरेकदर्शनेन योगस्याङ्गित्वं ततश्च प्राधान्यम्, संन्यास-स्याङ्गत्वं ततश्चाप्राधान्यम् इति साधितमिति भावः । **अन्वयमिति ॥** 'योगे सति संन्यासेन महाफलम्' इत्यन्वयमाचष्ट इत्यर्थः । **ननु योगोऽप्येवमेवेति ॥** सत्यपि योगे संन्यासाभावे महाफलाभावात्, तस्मिन् सति च भावात्, इत्यन्वयव्यति-रेकाभ्यां संन्यासस्यैवाङ्गित्वेन प्राधान्यम्, योगस्य त्वङ्गत्वेनाप्राधान्यमेवेति साम्यम् इत्यर्थः । **चरमेति ॥** कामादिवर्जनरूपसंन्यासानन्तरं हि विष्ण्वर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपो योगः सम्पद्यत इति योगस्य संन्यासानन्तरभावित्वेन संन्यास-स्याङ्गत्वम्, योगस्यैव त्वङ्गित्वमित्येवंरूप एव **विशेषः** स्वीकार्यः, नापर इत्या-शयः । **वाचकम्** पदादि ॥ ६ ॥

---

१. 'महाफलयोग्यम्' इति स्वरसः पाठः ।

भावरत्नकोशः

[1]समुच्चेयहेत्वन्तरानुक्तेः चशब्दानुपपत्तिः ? इति शङ्कते- **ननु प्रागिति ॥** **एवमुच्यते** 'इतश्च' इत्येवमुच्यते । **परिहृतमिति ॥** 'सन्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः (गी.भा. ५.४) इत्यत्र' इति शेषः। तथा च समुच्चयार्थत्व-मित्याह- **बाधकेति ॥** एवं च न केवलं बाधकाभावात् सन्यासाद्योगो वरः, अपि तर्हि साधकसद्भावाच्चेति युक्तम् एवं [2]भाषणमित्यर्थः । उक्तं 'सन्यासः कर्मयोगश्च' (५.२) इत्यत्र। उच्यते तथा च व्याहृतिः । **किञ्चेति ॥** साधकं च 'सन्यासस्तु' इति वचनेन किमुक्तं भवतीत्यर्थः ।

अपमानादिदुःखाभावादेरिति ॥ अपमानादिजनितदुःखाभावस्य, आदिपदगृहीतप्राकृतजनमाननिमित्तकसुखस्य च फलस्य सत्त्वादित्यर्थः । 'बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा' (५.२१) इति गीताव्याख्याऽवसरे टीकायां सन्यास-मात्रेण स्वस्वरूपसुखाविर्भावस्याप्यावेदितत्वाद् अत्रादिपदेन स्वरूपसुखसङ्ग्रह इत्यपि **आहुः** । **अत्र** [3]अन्यत्= अपमानादिकृतदुःखाभावादिफलं न भवतीत्येतस्मिन्नर्थे । [4]वचने 'यस्य कस्यापि साधनस्य यत् फलत्वेनावगतं तत् तस्य फलं न भवति' इति कथं प्रतिषिध्यते ? इति शङ्कते- **ननु मोक्षेति ॥ उक्तम्** 'अन्यत् फलम् अल्पत्वाद् अफलमेव' इत्यादावुक्तम् । 'महाफलस्य योग्यं महाफलयोग्यम्' इति विग्रहमभिप्रेत्य तत्फलितमाह- **महाफलमिति ॥** कृष्यादिकं तु [5]मुक्त्यहेतुत्वात् न [6]तद्योग्यमिति भावः । तर्हि वचने मोक्षपदस्य, भाष्ये मोक्षादिपदस्य चायोगः ? इत्यत आह- **मोक्षादिग्रहणमिति ॥ प्रकृतापेक्षया** योगयुक्तसन्यासापेक्षया।

---

१. समुच्चये (पा.)	२. भाषणमित्याशयः (मं.१)

३. भाष्ये 'अन्यत्फलम्' इत्यत्र 'अन्यत्' इत्यस्यानुवादः ।

४. 'विना मोक्षफलम्' इत्यादि पाद्मवचने	५. मुक्त्ययोग्यत्वात् (पा.)

६. तद्युक्तम् (पा.)

सिसाधयिषितं साधयितुमिष्टम् । 'अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्' इति वदन् केवलसन्यासस्य दुःखफलकत्वेऽपि योगयुक्तस्य निःश्रेयसकरत्वमभिप्रेतम् इति न व्याहतिरित्यभिसन्धत्ते । **योगोऽप्येवमेवेति** ॥ यथा 'योगं विना सन्यासो निष्फलः', 'सति च योगे सफलः', तथा 'योगोऽपि सन्यासं विना निष्फलः', 'सति च तस्मिन् सफलः' इत्यन्वयव्यतिरेकसाम्येन विनिगमकाभावात्, न [1]योगाङ्गत्वं सन्यासस्येति भावः । **चरमेति** ॥ कामादिवर्जनपूर्वकम् ईश्वरार्पणबुद्ध्या स्ववर्णाश्रमविहितानुष्ठानं हि कर्मयोगः । तत्र कामादिवर्जनस्य पूर्वभावित्वात् तदनन्तरभाविनः कर्मानुष्ठानात्मनो योगस्य ज्ञानं प्रत्यव्यवहितसाधनत्वं 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' इति शास्त्रसिद्धमिति युक्तं सन्यासापेक्षया तस्य प्राधान्यमिति भाव इति **स्वामिनः** । **सन्यासवचनत्वम्** उक्तलक्षणसन्यासोपस्थापनद्वारा तद्वचनत्वम् । अत एव 'यः कामक्रोधवर्जितः' इति भाष्यम् ॥ ६ ॥

साङ्ख्ययोगावित्यादिश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु- यदुक्तं 'सन्यासं गृहीत्वा योगं त्यक्ष्यामि' इत्याशयेन द्वयोः श्रेयसि पृष्टे द्वावपि निःश्रेयसकरौ, तत्रापि सन्यासाद् योगो विशिष्टः । अतो [2]युद्धं न त्वया त्याज्यमिति, तत्र [3]सन्यसनस्य योगादवमत्वमुक्तम् । 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय' (भाग. ५.११.३) इति स्मृतौ विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्तिवचनेन तत एव तदुत्पत्तिरिति लब्ध्या तस्य ज्ञानोत्पत्तावत्यावश्यकत्वावेदनात् । कर्मयोगस्तु ज्ञानविरुद्धत्वेन 'अग्निमुग्धः' इति श्रुतावुक्तः, इति कथं योगाद् असाववमो भवेत् ?, कथं चैवंविधस्य निःश्रेयसकरत्वम् ? इत्याशङ्क्य सन्यास इव कर्मयोगोऽपि ज्ञानोत्पत्तावत्यावश्यक इत्युच्यते- **साङ्ख्ययोगाविति** ॥ **साङ्ख्यं** ज्ञानं **योगः** कर्म एतौ **पृथक्** [4]साध्यसाधनभावहीनाविति [5]न पण्डिता मन्यन्त इति ज्ञानं प्रत्यावश्यकत्वं

---

१. योगान्तरङ्गत्वम् (अ.)
२. न युद्धं त्वया (मं.१,२)
३. सन्यासस्य (मं.१)
४. साध्यसाधनहीनाविति (पा.)
५. 'न' इति नास्ति (मं.१)

योगस्योक्तम्। तत एव श्रेयस्करत्वं च। 'अग्निमुग्धः' इत्यादि तु काम्यकर्मविषयमिति भावः। अकाम्यमपि नित्यं नैमित्तिकं कर्म प्रत्यवायपरिहारार्थमेव, न ज्ञानान्तरङ्गमिति ये मन्यन्ते ते तु **बालाः** 'विविदिषन्ति' (बृ. ६.४.२२) इत्यादिश्रुतितात्पर्यालोचनासामार्थ्याद् अविवेकिनः। योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमिते भवेदेतत्। तदेव कथम् ? इत्यत उक्तम्- **एकमपीति** ॥ ४ ॥

तत्र [1]''उभयोर्मध्ये सम्यग् एकमप्यास्थितः फलं विन्दते' इति योजनायां द्वयोः[2]साफल्यमात्रमुच्यते। 'एकमपि सम्यगास्थितः उभयोः फलं विन्दते' इति पक्षे तु द्वयं किञ्चित्फलं प्रति स्वतन्त्रं साधनमुच्यते। पक्षद्वयेऽपि न योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमाणमुक्तम् ? इत्यतः 'एकमपि' इत्यस्याभिप्राय उच्यते- **यत्साङ्ख्यैरिति**॥ 'एकमपि सम्यगास्थित उभयोः= ज्ञानकर्मणोः फलं विन्दते' इत्यत्रेदमाकूतम्। 'तरति शोकमात्मवित्' (छा. ७.१.१) इत्यादिना **यत्** ज्ञानफलं मोक्षस्थानं **साङ्ख्यैः** ज्ञानिभिराप्यं प्रमितम्, तत् तावद् **योगैः** योगिभिरपि प्राप्यमित्युच्यते- अपाम सोमम् (ऋ. ८.४८.३) इत्यादिना। तत्र विचार्यम्- किं ज्ञानं कर्म इति द्वयमपि स्वतन्त्रं मुक्तिसाधनम्, उत समुच्चितम्। अथवा एकं साक्षात्साधनम्, अपरं तत्साधनत्वेन परम्परयेति। न प्रथमद्वितीयौ। 'नान्यः पन्थाः' (तै.आ. ३.१२) इत्यादिविरोधात्। तृतीयेऽपि चिन्त्यम्- 'किं कस्य साधनम्' इति। तत्र न तावज्ज्ञानं कर्मसाधनत्वेन मोक्षहेतुः। 'न किञ्चिदन्तराधाय' (ना.अ.) इत्यादिविरोधात्। अतः परिशेषाद् योगेनापि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इति वक्तव्यमिति सिद्धम्- 'योगस्य ज्ञानसाधनत्वम्' इति। अत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ धर्मिणामुपलक्षकौ। अर्शआद्यजन्तौ वा। अतः **साङ्ख्यं योगं चैकं** साध्यसाधनभावेनैकफलसाधनं **यः पश्यति सः** सम्यक् **पश्यति** ज्ञानी इति ॥ ५ ॥

सन्यासस्य योगादवरत्वे 'न तस्य' (भाग. ५.११.३) इत्यादावावेदितं ज्ञानान्तरङ्गत्वं न स्यादिति बाधकं 'साङ्ख्ययोगौ' (५.४) इत्यादिना परिहृत्य,

१. तयोर्मध्ये (अ.)　　२. मात्रशब्दो नास्ति (अ.)

इदानीं 'सन्यासाद्योगो वरः' इत्यत्र साधकमुच्यते- **सन्यासस्त्विति ॥ अयोगतः** विष्णवर्पणबुद्ध्या कर्मकरणरूपयोगाभावे कामादिवर्जनरूपः **सन्यासस्तु** दुःखमाप्तुमेव भवति, न पुनस्तेन किमपि निःश्रेयसम् । तात्कालिकापमानादिदुःखाभावस्तु अल्पत्वादफलमेवेत्याशयः । **योगयुक्तस्तु मुनिः** सन्यासी **न चिरेण** शीघ्रं **ब्रह्माधिगच्छति** जानाति प्राप्नोति च । अनेन योगाभावे सन्यासस्य न निःश्रेयसकरत्वम्, तत्सहितत्वे तत्त्वम् इति व्यतिरेकान्वयलक्षणं सन्यासस्यावरत्वे साधकमुक्तं भवतीति ॥ ६ ॥

भगवद्गीता

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

भाष्यम्

एतदेव प्रपञ्चयति- **योगयुक्त इति ॥ सर्वभूतात्मभूतः** परमेश्वरः । 'यच्चाऽप्नोति' (म.भा.) इत्यादेः । स आत्मभूतः [1]स्वसमीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥ ७ ॥

प्रमेयदीपिका

प्रकृतप्रमेयस्य समाप्तत्वात्, उत्तरस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याऽह- **एतदेवेति ॥** योगयुक्तस्य संन्यासस्य महाफलत्वमेव । प्रपञ्चनं च 'यो न द्वेष्टि' (५.३) इत्यत्रोक्तद्वेषादिवर्जनकारणोपन्यासेन, 'ब्रह्माधिगच्छति' (५.६) [2]इत्युक्तब्रह्मज्ञानावान्तरफलोपन्यासेन चेति ज्ञातव्यम् ।

'सर्वभूतात्मभूतात्मा इत्यनेन जीवस्य परमात्मस्वरूपत्वमुच्यते' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽह- **सर्वेति ॥** सर्वभूतानामात्मभूतः कथम् ? इत्यत

१. स्वस्य समीपम् (पा.) २. इत्यत्रोक्त... (भा.दी. सम्मतः पाठः)

उक्तम्- **यच्चेति ॥** एतन्निर्वचनमाश्रित्य न स्वरूपत्वमित्यर्थः। **'स आत्मभूतः'** इति **'सर्वभूतात्मभूतः'** इत्युक्तस्यानुवादः। **'स्वसमीपम्'** इत्यादि द्वितीयात्मशब्दस्यार्थः। एवं जानन् अत्र विवक्षितः ॥ ७ ॥

भावदीपिका

प्रकृतप्रमेयस्येति ॥ योगस्य ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनरूपप्रकृतप्रमेयस्येत्यर्थः। **यो न द्वेष्टीत्यत्रोक्तेत्यादि ॥** 'यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति' (५.३) इत्यत्रोक्तं यद् द्वेषादिवर्जनम्, तत्र यत्कारणं विजितात्मत्वादिरूपम्, तस्यात्रोपन्यासेनेत्यर्थः। **ब्रह्माधिगच्छतीत्यत्रेति ॥** 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति' (५.६) इत्यन्वयप्रदर्शनेनैवं व्यवहृतमिति द्रष्टव्यम्। **अवान्तरफलेति ॥** 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इति पापाद्यलेपरूपावान्तरफलोपन्यासेनेत्यर्थः। 'इत्यादेः'[१] इत्यस्य 'इत्यादेर्निर्वचनात्' इति ह्यर्थः। **स आत्मभूत इत्यादि ॥** गीतागतं सर्वभूतात्मभूतपदार्थं 'स आत्मभूतः' इत्यनेनानूद्य 'स्वसमीपम्' इत्यादिना द्वितीयात्मशब्दार्थं वदन्नेव विग्रहं दर्शयतीत्यर्थः। तथा च 'स आत्मभूतः' इति भाष्यांशस्य सर्वभूतात्मभूत इत्यर्थो द्रष्टव्यः। स्वरूपतः सर्वभूतात्मभूतात्मत्वादेः पापाद्यलेपं प्रति कारणत्वाभावादाह- **एवं जानन्नत्रेति ॥** ७ ॥

भावरत्नकोशः

'एतदेव' इत्यस्यार्थमाह- **योगयुक्तस्येति ॥** उक्तस्य विस्तरेण वर्णनं हि प्रपञ्चनम्। तदस्ति प्रकृते इत्याह- **प्रपञ्चनं चेति ॥ कारणोपन्यासेनेति ॥** 'विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः' इति यद् द्वेषादिवर्जने कारणं तदुपन्यासेनेत्यर्थः। तथा च **प्राचीनटीका 'विशुद्धात्मा** विशुद्धबुद्धिः [२]विशुद्धबुद्धित्वात् विजितमनाः। अत एव जितबाह्येन्द्रियः। अतो द्वेषादिवर्जितः' इति। अधिपूर्वस्य गच्छतेः ज्ञानेऽपि प्रसिद्धेरुक्तम्- **ब्रह्मज्ञानेति ॥ अवान्तर-**

---

१. भाष्यस्थपदमिदम्। २. विशुद्धबुद्धिमान् (पा.)

फलेति ॥ 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इति सर्वकर्मलेपाभावरूपं यद् ज्ञानावान्तरफलम् तदुपन्यासेनेत्यर्थः । मोक्षस्यैव महाफलत्वाद् 'अवान्तर' इत्युक्तम् । 'सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूतानाम् आत्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनः यस्य सः सर्वभूतात्मभूतात्मा[1]' (शां.भा. ५.७) इति सङ्करेण भाषणादाह- **सर्वभूतात्म-भूतात्मेत्यनेनेति ॥** '[2]इत्यादेर्निर्वचनात्' इति संयोज्य[3], तत्र पञ्चमी ल्यब्लोप-निमित्तेत्यभिप्रायेणाह- **एतन्निर्वचनमाश्रित्येति ॥**

'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
[4]यच्चास्य सन्ततो भावः तस्मादात्मेति भण्यते ॥' (म.भा.)

इति वचनोक्तं निर्वचनमाश्रित्य सर्वभूतानाम् आदानादिकर्तृत्वेन निमित्तेन 'सर्वभूतानाम् आत्मभूतः' इति परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः, न पुनः सर्वभूत-स्वरूपत्वमाश्रित्य तथेति ज्ञातव्यमित्यर्थः। बहुमानविरुद्धत्वात् जीवपरमात्मैक्य-स्येति भावः। 'स आत्म...' इत्यादि भाष्यं सङ्गमयति- **स इत्यादि ॥** 'स्वसमीपम्' इत्यत्र स्वशब्दो भगवत्परो भाष्ये, न त्वेवंविधसर्वभूतात्मत्वस्य[5]। सर्वसाधारणत्वात् कथं साधकस्यैव एतद्विशेषणम्? इत्यत आह- **एवं जानन्निति ॥** 'एवं ज्ञानवान्' इति वक्तुं शक्येऽपि 'एवं जानन्' इति वदन् 'इति जानन् हि तत्त्ववित्' (अ.पु.) इति तात्पर्यनिर्णयोदाहृतवचनं (गी.ता. ५.९) न्यायसाम्याद् अत्राप्यनु-सन्धातव्यमिति सूचयति। सर्वस्वामित्व-[6]आत्मस्वामित्वप्रकारकभगवज्ज्ञानं च न [7]साधारणमिति युक्तमेव साधकविशेषणमिति भावः ॥ ७ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- योगयुक्तस्य संन्यासस्य महाफलत्वं यत् पूर्वश्लोकोक्तं तदेव [8]विशुद्धात्मत्वरूपकारणोपन्यासादिना प्रपञ्च्यते- **योगयुक्त इति ॥**

---

१. सम्यग्दर्शी इत्यर्थः
२. भाष्ये इत्यधिकः पाठः ।
३. भाष्ये 'इति शेषं पूरयित्वा' इत्यर्थः ।
४. यश्चास्य, यच्चात्म (पां.)
५. त्वेवंविधसर्वभूतात्मभूतत्वस्य (पा.)
६. 'आत्मस्वामित्व' इति नास्ति (मं.२)
७. सर्वसाधारणमिति (मं.२)
८. विशुद्धात्मत्वादिरूप.... (मं.१,२)

कर्मयोगयुक्तः, **विशुद्ध आत्मा** बुद्धिः यस्य सः तथा । अत एव **विजितः** वशीकृतः **आत्मा** मनः यस्य सः तथा, तत एव जितबाह्येन्द्रियः। **सर्वेषां भूताना**म् आदानादिकर्तृत्वेन **आत्मत्वं** स्वामित्वं प्राप्तः सर्वभूतात्मभूतः भगवान्, स **आत्मा** स्वामी यस्य सः सर्वभूतात्मभूतात्मा, 'सर्वस्वामी मम स्वामी' इति जानन् इति यावत्। **कुर्वन्नपि** सर्वाणि कर्माणि अनुतिष्ठन् अपि **कर्मभिः न लिप्यते** तत्कृतम् [1]अशुभत्वादिकं न प्राप्नोतीति ॥ ७ ॥

भगवद्गीता

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥८॥
प्रलपन्विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

भाष्यम्

संन्यासं स्पष्टयति पुनः श्लोकद्वयेन ॥ ८-९ ॥

प्रमेयदीपिका

'नैव किञ्चित्' इत्यादेः प्रतिपाद्यमाह- **संन्यासमिति**॥ 'ज्ञेयः' (५.३) इत्यादिना, 'विशुद्धात्मा' (५.७) इत्यादिना च स्पष्टीकृतत्वात् 'पुनः' इति। स्पष्टनं च प्रागनुक्तसङ्कल्पत्यागस्याभिधानात्॥ ८-९ ॥

भावदीपिका

सङ्कल्पत्यागस्येति ॥ 'नैव किञ्चित्करोमि' इत्यनेन स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वाभिमानत्यागरूपसङ्कल्पत्यागस्याभिधानादिति भावः॥ ८-९ ॥

---

१. अशुचित्वादिकम् (मं.१,२)

भावरत्नकोशः

प्रागनुक्तेति ॥ 'ज्ञेयः' (५.३) इत्यत्र, 'विशुद्धात्मा' (५.७) इत्यत्र च अनुक्तेत्यर्थः। **केचित्तु** संन्यासत्वेन रूपेण प्राग् अनुक्तस्य। कर्तृत्वाभिमान-त्यागरूपसङ्कल्पत्यागस्य 'नैव किञ्चित् करोमि' इत्यनेनाभिधानादित्यर्थः। तेन 'कामसङ्कल्पवर्जिताः' (४.१९) इति पूर्वाध्याये कर्माङ्गत्वेन सङ्कल्पत्यागाभि-धानेऽपि न दोष इत्याहुः ॥ ८-९ ॥

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु - 'ज्ञेयः' (५.३) इत्यादिना, 'विशुद्धात्मा' (५.७) इत्यादिना च स्पष्टीकृतोऽपि कर्मसंन्यासः प्राग् अनुक्तसङ्कल्पत्यागाभिधानेन पुनश्च स्पष्टीक्रियते । **युक्तः** योगयुक्तः दर्शन-श्रवण-स्पर्शन-आघ्राणादिज्ञानेन्द्रिय-व्यापारान्, गमनादिकर्मेन्द्रियचेष्टाश्च **कुर्वन्नपि** परमेश्वरेच्छया इन्द्रियाणि विषयेषु वर्तन्त इति मनसाऽवमृशन्, स्वस्य स्वातन्त्र्याभावात् 'नैव किञ्चित् करोमि' इति मन्येत, त्यक्तसङ्कल्पो भवेदित्यर्थः। तथा च तत्त्वविदुच्यते। तथा च प्रस्थानान्तरे (गी.ता. ५.९)-

'विष्णुनार्थेष्वीरितानि मन आदीनि सर्वशः।
वर्तन्तेऽन्यो न स्वतन्त्र इति जानन् हि तत्त्ववित्॥ (अ.पु.) इति।

॥ ८-९ ॥

भगवद्गीता

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

भाष्यम्

संन्यासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह-**ब्रह्मणीति ॥** 'साधननियमोपचारत्वनिवृत्त्यर्थं[1] पुनः पुनः फलकथनम् ॥ १० ॥

---

१. साधननियमस्योपचार.... (पा.) २. व्यावृत्त्यर्थम् (पा.)

प्रमेयदीपिका

ननु 'योगयुक्त' इत्यनेन यत् संन्यासयोगयुक्तस्य कर्मालेपलक्षणं फलमुक्तं तदेव तस्य[१] 'ब्रह्मण्याधाय' इति किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यत आह- **संन्यासेति ॥** प्रागुक्तस्यैव नियमोऽत्र क्रियते । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वादिति भावः । योगविवरणं च किञ्चिदधिकमिति चार्थः[२] । ननु 'संन्यासस्तु' इत्यनेनैव संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयत इति नियमोऽपि लब्ध एव । तत्किमर्थमिदं संन्यासयोगयुक्तस्य 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' (५.७), 'लिप्यते न स पापेन' इति पुनः पुनः फलकथनम् ? इत्यत आह- **साधनेति ॥** **'साधननियमस्य'** इति तदुक्तेरित्यर्थः । संन्यासयोगौ मिलितावेव फलसाधनमिति नियमोक्तेरुपचारत्वमपि सम्भवति, लोकवत् । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥

भावदीपिका

[३]नियमज्ञापकावधारणादेरभावादाह- **सिद्धे सतीति ॥ योगविवरणं च किञ्चिदिति ॥** 'ब्रह्मण्याधाय' इत्यनेनेत्यर्थः । यद्वा **योगविवरणं** योगफलविवरणमित्यर्थः । तथा च 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' (५.७) इत्युक्तमेव योगफलम् 'पद्मपत्रम्' इति दृष्टान्तकथनेन किञ्चिद्विव्रियत इति भावः । वृत्तेः शब्दधर्मत्वादाह- **तदुक्तेरिति ॥ लोकवदिति ॥** यथा लोके 'उभौ मिलितावेव ग्रामं गच्छतः' इत्यादिप्रयोगे उपचारोऽपि दृष्टः, किञ्चित्पूर्वापरीभावादेरनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

भावरत्नकोशः

तस्य संन्यासयोगयुक्तस्य । **इति किमर्थमिति ॥ इति** 'श्लोके लिप्यते न स पापेन इत्यनेन' इति शेषः[४] । **प्रागुक्तस्यैव** 'योगयुक्तो विशुद्धात्मा' (५.७)

---

१. क. 'मुक्तस्य' इत्यधिकः पाठः क्वचित् । २. चशब्दार्थः
३. आदौ 'ननु' इत्यधिकः पाठः मुद्रितकोशे । ४. 'इत्यनेन' इति नास्ति क्वचित्

इति प्रागुक्तस्यैव संन्यासयोगस्य । *'इन् हन् पूषार्यम्णां शौ'* इत्यादौ सिद्धं वैयाकरणन्यायमाह- **सिद्धे सतीति** ।। **योगविवरणमिति** ।। 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' (५.१०) इति कृतकर्मणां 'तत्पूजात्मकानि मम शुभार्थम्' इत्यनुसन्धानेन भगवति समर्पणोक्तेरिति भावः । **मिलिताववेति** ।। उभयत्रान्वयव्यतिरेकयोः तत्राभिप्रेतत्वादिति भावः । ननु उपचारो नाम गौणी वृत्तिः । स च शब्दधर्म एव । तत् कथं नियमे तच्छङ्का ? इत्यत आह- **तदुक्तेरिति** ।। 'साधननियमोपचारत्वनिवृत्त्यर्थम्' इति भाष्ये 'नियमस्य उपचारत्वनिवृत्त्यर्थम्' इति विग्रह इति मनसि निधायैवमुक्तम् । उपचारत्वगौणत्वमपि[1] ।। १० ।।

गीताक्षरार्थस्तु- 'योगयुक्तो विशुद्धात्मा' (५.७) इत्यनेन यत् संन्यासयोगयुक्तस्य कर्मालेपलक्षणं फलमुक्तम्, तदेव 'संन्यासयोगयुक्त एव कर्मणा न लिप्यते' इति साधननियमतात्पर्येण पुनरुच्यते । योगविवरणं च [2]किञ्चिदधिकम्- **ब्रह्मणीति** ।। 'तत्पूजात्मकानि मत्कृतानि मम शुभार्थम्' इति **ब्रह्मणि कर्माणि आधाय** तत्र स्वातन्त्र्यमभिसन्धाय **सङ्गं** फलस्नेहं च **त्यक्त्वा यः करोति स पापेन न लिप्यते, पद्मपत्रमम्भसेवेति** ।। ननु 'संन्यासस्तु' (५.६) इत्यनेनैव संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयत इति नियमोऽपि लब्ध एव, [3]तत् किमर्थमिदं संन्यासयोगयुक्तस्य 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' (५.७) 'लिप्यते न स पापेन' इति पुनः पुनः फलकथनमिति चेत् ? संन्यासयोगौ मिलितावेव फलसाधनमिति साधननियमोपचारत्वशङ्काव्युदासार्थमिति ब्रूम इत्याकरे स्फुटमिति ।। १० ।।

भगवद्गीता

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ।। ११ ।।

---

१. गौणत्वमिति (मं.२)　　२. किञ्चिदधिकं क्रियते (मं.२)

३. तत् किमिदम् (पा.)

भाष्यम्

एवं चाऽचार इत्याह- **कायेनेति** ॥ ११ ॥

प्रमेयदीपिका

'कायेन' इत्यनेनापि संन्यासयोगयुक्तस्याऽत्मशुद्धिलक्षणः पापालेप उच्यते? इत्यत आह- **एवं चेति** ॥ उभयसमुच्चयरूप एवेत्यर्थः । अन्यत्र तात्पर्यान्न पुनरुक्तिरिति भावः । आचारकथनमपि नियमसमर्थनार्थमिति ज्ञातव्यम् ॥ ११ ॥

भावदीपिका

ननु नात्र पापालेप उच्यते, किन्तु आत्मशुद्धिरेव ? इत्यत आह- **आत्मशुद्धिलक्षण इति** ॥ आत्माशुद्धिरेव हि पापमिति भावः । **उच्यत इति** ॥ तथा च पुनरुक्तिरिति भावः । **उभयसमुच्चयरूप एवेति** ॥ संन्यासयोगयोरुभयोः समुच्चयेनानुष्ठानरूप आचार इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** ॥ आचारकथन इत्यर्थः । नन्वाचारकथनमपि किमर्थम् ? इत्यत आह- **आचारेति** ॥ **नियमेति** ॥ संन्यासयोगयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां यः साहित्यनियमः 'संन्यासस्तु' (५.६) इत्यादिश्लोकेनोक्तः, तत्समर्थनार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भावरत्नकोशः

चशब्द एवार्थ इति भावेनाह- **उभयसमुच्चयरूप एवेति** ॥ संन्यासयोगरूपोभयसमुच्चयरूप एव आचार इत्यर्थः । उक्तशङ्कां निरसितुं भाष्यभात्रमाह- **अन्यत्रेति** ॥ अन्यत्र आचारसद्भावे । आचारकथनस्य प्रयोजनमाह- **आचारेति** ॥ प्राक् संन्यासयोगमेलननियममात्रमुक्तम् । अत्रेदानीं [1]तत्राचाररूपप्रमाणमुच्यते । तच्चोक्तनियमसमर्थनार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥

---

१. तत्राचाररूपप्रयोजनमुच्यते (पा.)

गीताक्षरार्थस्तु- 'संन्यासयोगौ मिलितावेव महाफलहेतू[1]' इत्यत्र तदुभयसमुच्चयानुष्ठानरूप एव आचारोऽस्तीत्युच्यते- **कायेनेति** ॥ **बुद्ध्या** 'द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः मनोबुद्धी तु द्वादशे' (का.श्रु) इति [2]वचनाद् बुद्धिरूपेन्द्रियेण। 'बुध्यत अनया' (गी.भा. २.३९) इति बुद्धिः वागिति द्वितीयभाष्यरीत्या बुद्धिः वाक् अत्र ग्राह्या। अत एव **प्राचीनटीकायां** प्रसिद्धं हि तेषामपि स्वाश्रमोचितं [3]मानसवाचिकादिकं कर्मेति वाचकशब्दप्रयोग इत्यपि **आहुः** । **केवलैः** [4]कामाहङ्कारादिहीनैः **इन्द्रियैः योगिनोऽपि** तत्त्वदर्शिनः शुकादयोऽपि **सङ्गं** फलस्नेहं च त्यक्त्वा **आत्मशुद्धये** मनसः पापालेपलक्षणफलाय, **प्राचीनटीकारीत्या** जीवस्यान्यथाकारपरित्यागेन स्वरूपाविर्भावरूपमुक्तय इति वा **कर्म** स्नान-सन्ध्यावन्दन-तत्त्वनिश्चयार्थश्रवण-कीर्तनादिरूपं कुर्वन्तीति ॥ ११ ॥

भगवद्गीता

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्टिकीम्।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

भाष्यम्

पुनर्युक्त्यादिनियमनार्थं युक्तायुक्तफलमाह- **युक्त इति** ॥ **युक्तो योगयुक्तः** ॥ १२ ॥

प्रमेयदीपिका

तथाऽपि 'युक्तः' इत्येतत् पुनरुक्तम्? इत्यत आह- **पुनरिति** ॥ **युक्तिः** योगः । आदिपदेन संन्यासः । 'युक्तायुक्त' इत्युपलक्षणम् । संन्यासी, असंन्यासीत्यपि ग्राह्यम्। प्राक् संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं[5] साधयतः,

---

१. महाफलहेतुः (पा.) २. निर्वचनात् (पा.)
३. मानसवाचकादिकम् (मं.१,२) ४. कर्माहङ्कारादिरहितैः (मं.१,२)
५. ख. मोक्षम्।

नान्यतरपरित्यागेनान्यतर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः फलमुक्तम्। इदानीं तु तावेव मोक्षसाधनम्, न तु [1]तदुभयपरित्यागेनान्यदिति नियमज्ञापनाय, योगसंन्यासवतः तदुभयाभाववतश्च मुक्ति-संसारविस्तारलक्षणं फलमाहेत्यर्थः। युक्तशब्दस्य [2]सहिताद्यर्थनिवारणायार्थमाह- युक्त इति॥ १२॥

भावदीपिका

नन्वादिपदेन संन्यासस्य गृहीतत्वात् तदनुसारेण 'संन्यासी' 'असंन्यासी' इति च वक्तव्यम्। अतो न्यूनता? इत्यत आह- **युक्तायुक्तेत्युपलक्षणमिति॥** गीतायां 'कर्मफलं त्यक्त्वा' इत्यनेन संन्यासिनः, 'कामकारेण फले सक्तः' इत्यसंन्यासिनश्चोक्तत्वादित्यवधेयम्। ननु 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति' (५.६) इति फलमप्युक्तमेवेति चेत्, तत्राह- **प्रागिति॥ नान्यतरेति॥** तथा चायोगव्यवच्छेदेन नियमः पूर्वं समर्थित इति भावः। **तावेवेत्यादि॥** तथा चात्र अन्यत्र योगव्यवच्छेदेन नियमः समर्थ्यत इति भावः ॥ १२॥

भावरत्नकोशः

पुनरुक्तम् 'संन्यासस्तु' (५.६) [3]इत्यनेन। आदिपदेन संन्यासग्रहणानुसारेणाह- **युक्तायुक्तेत्युपलक्षणमिति॥** अनेन कथं पुनरुक्तिपरिहारः? इत्यत आह- **प्रागिति॥** 'संन्यासस्तु' (५.६) इत्यादावित्यर्थः। **तयोः** संन्यासयोगयोः, **फलं** ब्रह्माधिगतिरूपं पापालेपरूपं च। **योगसंन्यासवतः** योगश्च संन्यासश्च तदुभयवतः। 'नैष्ठिकीम्' इति शान्तिशब्दितमुक्तिविशेषणात् 'निबध्यते' इति 'नि'[4]शब्दश्रवणाच्चाह - **मुक्तिसंसारविस्तारलक्षणमिति ॥ सहिता-**

---

१. तदुभयत्यागेन (बे.कु.)

२. सहिताद्यर्थनिवारणार्थमाह (कु.)

३. इति पदेन (पा.)

४. 'नि' इत्यस्य 'नितराम्' इत्यर्थः

ग्रर्थेति ॥ आदिपदेन न्याय्य-लभ्यादिग्रहः । तथाचामरः 'युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत्। न्याय्यं च' इति ॥ **१२** ॥

गीताक्षरार्थस्तु- प्राक् संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयतः, नान्यतर-परित्यागेनान्यतर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः फलं 'ब्रह्माधिगच्छति' (५.६), 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' (५.७) इत्यादिनोक्तम्। इदानीं तु 'तावेव मोक्षसाधनम्, न तु तदुभयत्यागेनान्यत्' इति नियमज्ञापनाय योगसंन्यासवतः तदुभयाभाववतश्च मुक्ति-संसारविस्तारलक्षणं[१] फलमुच्यते- **युक्त इति** ॥ **कर्मफलं** कर्मफलकामनां **त्यक्त्वा युक्तः** भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपयोगयुक्तः, **नैष्ठिकी म्**

[२]'निष्ठोत्कर्षे [३]व्यवस्थायां नाशेऽन्ते व्रतयाञ्चयोः।
स्यान्निर्वहणनिष्पत्त्योः परमायां गतौ तथा॥' (के.को.)

इति कोशवचनात् **निष्ठा** उत्कर्षः परमा गतिर्वा, तस्यां भवां **नैष्ठिकीं शान्तिम्**,

'सामर्थ्यबलदुर्गादिदेवतासु च कथ्यते।
शक्तिः शान्तिस्तु कल्याणमारामः .... ॥'

इति दर्पणकोशात्, 'शान्तिर्मोक्षोऽथ निर्वाणम्' इत्यभिधानाच्च, कल्याणशब्दित-मोक्षम् **आप्नोति** । **अयुक्तः** योगहीनस्तु **कामकारेण** 'कामकारेण चैके' (ब्र.सू. ३.४.१५) इति **सूत्रतत्त्वप्रदीपिकायाम्**[४]- 'कामितकरणं कामकारः' इति व्याख्यानात्, कामितकरणेन कामप्रेरिततयेति यावत्। **फले** क्षुद्रफले स्वर्गादौ **सक्तो निबध्यत** इत्यत्र पूर्वार्धे योगसन्न्यासवतो मुक्तिलक्षणफलोक्तिः। उत्तरार्धे तदुभयाभाववतः संसारविस्ताररूपं फलमभिहितमिति तावेव मोक्षसाधनम्, न तु तदुभयत्यागेनान्यदिति ॥ **१२** ॥

१. संसारविस्तार... (मं.१,२)
२. निष्ठोत्कर्षे व्यवस्थायां नाशेऽन्ते व्रतयज्ञयोः (वैजयन्ती ६.२.२१), निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयाञ्चानिर्वहणेषु च (विश्वप्रकाशः, मेदिनी)
३. 'निष्ठोत्कर्षेऽप्यवस्थायाम्' इति मुद्रितकेशवकोशे
१. श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्यकृता।

भगवद्गीता

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

भाष्यम्

पुनः संन्यासशब्दार्थं स्पष्टयति- **सर्वकर्माणीति** ॥ 'मनसा' इति विशेषणादभिमानत्यागः ॥ १३ ॥

प्रमेयदीपिका

'सर्वकर्माणि' इत्यस्य स्वरूपेण [1]सर्वकर्मत्यागोऽर्थ इति प्रतीतिनिवारणाय प्रतिपाद्यमाह- **पुनरिति** ॥ प्राक् (५.८) कर्तृत्वाभिमानत्याग उक्तः, इदानीं तु[2] कारयितृत्वाभिमानत्यागोऽपीति स्पष्टनम् । स्वरूपेण [3]सर्वकर्मत्यागोऽत्र उच्यत इत्येतन्निराचष्टे - **मनसेति** ॥ अन्यथा [4]तद् व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

भावदीपिका

प्रागिति ॥ 'नैव किञ्चित्' (५.८) इत्यत्रेत्यर्थः । **अन्यथेति** ॥ क्रियमाणे कर्मणि कारयितृत्वाद्यभिमानत्यागम् अनङ्गीकृत्य, स्वरूपेण कर्मत्यागाङ्गीकारे ॥ १३ ॥

भावरत्नकोशः

प्रागिति 'नैव किञ्चित्करोमि' (५.८) इत्यत्रेत्यर्थः । 'न कारयन्' इति गीतत्वादाह- **इदानीं कारयितृत्वेति** ॥ अनेन पूर्वं 'नैव किञ्चित्करोमि' (५.८)

---

१. कर्मत्यागोऽर्थः (बे.)　　　　२. भा.र.को.रीत्या तुशब्दो नास्ति ।
३ कर्मत्याग एवोच्यते (बे.)　४. 'तद्वैयर्थ्यम्' इति भा.र.को.सम्मतः पाठः स्यात् ।

इति कर्तृत्वाभिमानत्यागेन सन्न्यासोऽभिहितः। इदानीं तु कारयितृत्वाभिमानत्यागेनापि स एव स्पष्टीक्रियत इति भाष्यार्थ उक्तो भवति। **अन्यथा** स्वरूपेण कर्मत्याग एवोच्यत इति पक्षे। **तद्वैयर्थ्यम्** 'मनसा' इति विशेषणवैयर्थ्यम्। यत्त्वत्र **सङ्करभाष्ये 'मनसा** विवेकबुद्ध्या कर्मादौ अकर्मत्वदर्शनेन' (शां.भा. ५.१३) इति, तत्तु कर्मणां मिथ्यात्वस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वाद् अयुक्तम्। अतो मनसैव कर्मन्यासो नाम तत्र स्वातन्त्र्याभिमानत्याग एव, न तु स्वरूपत्यागोऽत्र व्याख्यातव्य इति भाष्यार्थ इति भावः ॥ १३ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- प्राक् 'नैव किञ्चित्करोमि' (५.८) इत्यत्र कर्तृत्वाभिमानत्यागेन¹ सन्न्यासो विवृतः। इदानीं कारयितृत्वाभिमानत्यागेनापि स एव स्पष्टीक्रियते- **सर्वकर्माणीति ॥ मनसा सर्वकर्माणि सन्न्यस्य** भगवानेव स्वपूजात्मकानि मम शुभार्थं मम कर्तृत्वशक्तिं दत्त्वा कारयतीत्यनुसन्धाय **वशी** जितेन्द्रियः। स्वातन्त्र्येण **नैव कुर्वन्, न कारयंश्च नवद्वारे** नव द्वाराणि= चक्षुर्युग्मम्, श्रोत्रयुगलम्, घ्राणयुगम्, मुखमेकमिति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्रसिद्धाः, अर्वाग्द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे द्वारे पायूपस्थशब्दिते इति नवविधद्वारयुक्ते पुर इव **पुरे** आत्मस्वामिके देहे **सुखं** यथा तथा भगवत्प्रेरितानीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेषु व्याप्रियन्त इति परिज्ञानात् सुखमनुभवन्नास्ते। तत्कृतलेपहीनो वर्तत इति ॥ १३ ॥

भगवद्गीता

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

नाऽदत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनाऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

---

१. त्यागेनापि (मं.२)

भाष्यम्

न च करोति वस्तुत इत्याह- **न कर्तृत्वमिति** ॥ प्रभुर्हि जीवो जडमपेक्ष्य ॥ १४-१५ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु 'न कर्तृत्वम्' इत्येतत् प्रागुक्तान्न विशिष्यते ? इत्यत आह- **न चेति** ॥ दर्शनादिकं कुर्वन्नेव 'नैव किञ्चित्करोमि' इति [1]मन्येतेत्युक्तम् । तर्हि मिथ्याज्ञानी प्रसज्येत [2]इत्याशङ्कानिरासाय परमेश्वरप्रेरितः कुर्वन् [3]कारयन्नपि **वस्तुतः** स्वातन्त्र्येण न करोति, न कारयति चेत्यनेनाऽहेत्यर्थः । अस्य जीवविषयत्वे 'प्रभुः' इत्येतन्न[4] सम्भवति ? इत्यत आह- **प्रभुर्हीति** ॥ अनेन [5]'विभुः' [6]इत्येतदुपपादितप्रायम् ॥ १४-१५ ॥

भावदीपिका

न करोतीति ॥ तथा च न मिथ्याज्ञानित्वमिति भावः । **विभुरितीति** ॥ उत्तरश्लोक(५.१५)गतं विभुपदमपीत्यर्थः ॥ १४-१५ ॥

भावरत्नकोशः

प्रागुक्तात् 'नैव कुर्वन्न कारयन्' (५.१३) इति प्रागुक्तात् । 'जीवलोकस्य कर्तृत्वं न सृजति' इत्यनेन कारयितृत्वस्य, 'यः कर्माणि न सृजति' इति कर्तृत्वस्य च निषेधे 'नैव कुर्वन्न कारयन्' (५.१३) इत्युक्तादधिकं नात्रोच्यत इति भावः । **मन्येतेत्युक्तम्** इत्यनन्तरं 'तथा नैव कुर्वन्न कारयन् इत्यपि' इति संयोज्यम् ।

---

१. क.ग. मन्यते । २. इत्यादिशङ्कानिरासाय (ग.)

३. कारयन् (वे.) ४. वे. इत्येतदसम्भवीत्यत आह

५. 'विभुरित्यपि' इति टीकापाठः भा.र.को. सम्मतः स्यात् ।

६. इत्युपपादितप्रायम् (वे.)

टीकायाम्- 'इत्यादिशङ्का' इति आदिशब्दप्रयोगात् 'कुर्वन् कारयन्नपि' इत्यनुवादाच्चेति **केचित्**। 'वस्तुतः' इत्यस्य व्याख्यानम्- **स्वातन्त्र्येणेति** ॥ भाष्यगतचशब्दसमुच्चेयमाह- **न कारयति चेतीति** ॥ भाष्ये- **अपेक्ष्य** 'उच्यते' इति शेषः। हिशब्दश्चेतनत्वादियुक्तिसिद्धतां[1] प्राभवस्याहेति व्याख्यानं द्रष्टव्यमिति भावः। **विभुरित्यपीति** ॥ "पदं 'न चैवं सुकृतं विभुः' इत्युत्तरश्लोकस्थम्" इति शेषः। प्रभुशब्दस्याहत्यानुपादानात् 'प्रायम्' इत्युक्तम्, समानन्यायत्वादिति भावः ॥ १४-१५ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- दर्शनादिकं कुर्वन्नेव 'नैव किञ्चित्करोमि' (५.८) इति मन्येत इत्युक्तम्, 'नैव कुर्वन् न कारयन्'(५.१३) इति च। तर्हि मिथ्याज्ञानी प्रसज्येत? 'न कारयन्' इति वदन् मिथ्यावादी। **प्राचीनटीकारीत्या** 'विप्रलम्भकश्च स्यात्' इति शङ्कानिरासाय परमेश्वरप्रेरितः कुर्वन् कारयन्नपि स्वातन्त्र्येण न करोति न कारयति चेति प्रतीतिव्यवहारौ युक्ताविति भावेनेदमुच्यते- **न कर्तृत्वमिति** ॥ जडमपेक्ष्य **प्रभुः** इत्युच्यमानो जीवो [2]**न कर्माणि सृजति** स्वातन्त्र्येण न करोति, **लोकस्य कर्तृत्वं न सृजति**, लोके न किमपि रथप्रासादादिकं स्वातन्त्र्येण कारयति। यत एवं न करोति न कारयति, अतः **कर्मफलसंयोगं** न कस्यापि सृजति। स्वात्मानं लोकं वा कर्मफलाभ्यां सुखदुःखाभ्यां न संयोजयति।

एवं कर्तृत्वकर्मफलादेरभावे पुरुषो न कर्मयोगे प्रवर्तेत इति न शङ्कनीयमित्युच्यते- **स्वभाव इति** ॥ **स्वः** स्वतन्त्रः परमात्मा। तेनैव सदा स्वयं भवति भावयति चान्यानिति **स्वभावः** सन्न्यासी। प्रतिविम्बसत्ताक्रिययोर्बिम्बाधीनत्वात् [3]तुशब्दः। सर्वेषां स्वभावत्वेऽपि अयं[4] स्वभावत्वं जानन्नेव प्रवर्तत इति विशेषार्थः। **स्वं** स्वतन्त्रं **भावयति** ध्यायतीति वा स्वभावः। स्वतन्त्रः परमात्मैव मद्गतः सर्वं करोति, नाहं स्वातन्त्र्येण किञ्चित्करोमि। तत्प्रसादायत्तकर्मणैवाहं

---

१. चेतनत्वादित्युक्तिसिद्धताम् (पा.) २. न सर्वकर्माणि (मं.१)

३. चशब्दः ४. सन्न्यासीत्यर्थः

विहितकृदित्युच्यत इति भावयन्निति यावत्। [1]स एव स्वविहितकर्मयोगे प्रवर्तते। अनेन यदुक्तम्- 'जीवस्य कर्तृत्वफलसम्बन्धयोरभावे कर्मयोगे स न प्रवर्तेत' इति तन्निरस्तम्। स्वातन्त्र्याभावविवक्षयैवाकर्तृत्वस्याभ्युपगतत्वेन भगवदधीनतया कर्तृत्वोपपत्त्या फलसम्बन्धस्य सम्भवेन तत्र प्रवृत्तेरनौचित्याभावादिति। तथा चोक्तम्-

स्ववन्दनं यथा पित्रा कारितं शिशुकर्तृकम्।
एवं पूजा विष्ण्वधीना भवेज्जीवकृतेत्यपि॥ (प्रवृत्ते) इति।

अस्वतन्त्रेऽपि कर्तृशब्दप्रयोगः फलसम्बन्धश्चास्तीति, एवमक्षरयोजना **प्राचीनटीकायां** कृता।

[2]**गीताविवृतौ** तु जीवो लोकस्य कर्तृत्वं लोकेन[3] कर्म न सृजति= न कारयति[4] स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः। स्वयं च कर्माणि **न सृजति** न करोति। कर्मणि स्वातन्त्र्यं न चेत्, फले नास्तीति किमु वाच्यम् इत्युच्यते- **न कर्मेति**॥ 'सृजतीत्यनुषङ्गः' इत्युक्त्वा चतुर्थपाद उक्तार्थ एव व्याख्यात[5] इति॥ १४॥

एवं ध्यायन् कर्तृत्वेन कारयितृत्वेन वा स्वविहितकर्मयोगे प्रवर्तमानः [6]मानवः **कस्यापि पुण्यं पापं वा** नादत्ते। ननु यद्यात्मनः परः स्वतन्त्रोऽन्यः कर्ता अस्ति, तत्कर्तृके कर्मणि 'अहं करोमि' इत्यभिमन्यते[7] जीवः, तर्हि कथं तं न पश्यति ? इत्यत उक्तम्- **अज्ञानेनेति** इति **प्राचीनटीकायां** 'नादत्ते' इति गीताक्षराणि व्याख्यातानि। जडापेक्षया विभुः समर्थो जीव इति पूर्वभाष्यादेव व्याख्यातप्रायं विभुपदम्। विवृतं च जडापेक्षया '[8]विशिष्टभवनत्वाद्विभुर्जीव इति। तत्रैव भावप्रदीपिकायां प्रभुविभुशब्दौ विधिनिषेधशास्त्रपरिवृतत्वेन[9] जीवे प्रयुक्ताविति [10]तत्पदप्रयोजनमुक्तम्॥ १५॥

---

१. स्व एव (अ.)	२. राघवेन्द्रतीर्थीयायाम्	३. लोके इत्येव पाठः (अ.)
४. कर्म कारयति (मं.२)	५. ज्ञातव्यः (पा.)	६. मानव इति नास्ति (मं.१,२)
७. अनुमन्यते (पा.)	८. विशिष्य भवनत्वात् (पं.,अ.)
९. परिहृतत्वेन (अ.), परिवृत्तत्वेन(मं.१,२)	१०. तत्पदप्रयोगयोजनमुक्तम् (मं.२)

भगवद्गीता

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

भाष्यम्

ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह- **ज्ञानेनेति ॥** प्रथमज्ञानं परोक्षम् ॥ १६ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वम् अर्थप्रकाशकत्वं च प्रसिद्धमेव। तत्किमर्थमुच्यते? इत्यत आह- **ज्ञानमेवेति ॥** 'अज्ञानेनाऽवृतं ज्ञानं' (५.१५) इत्युक्तम्। एवं तर्हि तस्याविनाश एव स्यात् । तथा च न कदाचिद् ब्रह्मप्रकाशः । विनाशकान्तराङ्गीकारे च ज्ञानार्थयोः संन्यासयोगयोर्वैयर्थ्यम् इत्याशङ्क्य ज्ञानमेवाज्ञानस्य नाशकम्, अतो नोक्तदोषः। किन्तु स्वरूपज्ञानम् अविद्याऽऽवृतम्। वृत्तिज्ञानं त्वविद्यां शिथिलयति, ब्रह्म प्रकाशयति इत्येतद् अनेनाऽहेत्यर्थः।

अत्र **केचिद्** यथैक एवाऽदित्योऽन्धकारं नाशयति, भूमण्डलं च प्रकाशयति, तथैकमेव ज्ञानमज्ञानं निवर्तयति, परं च प्रकाशयतीति व्याचक्षते। तदसदिति भावेनाऽह- **प्रथमेति ॥** तृतीयान्तपदोक्तम्। 'द्वितीयमपरोक्षम्' इति शेषः। अन्यथा द्विर्ज्ञानग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

भावदीपिका

अर्थप्रकाशकत्वं चेति ॥ अर्थप्रकाशकत्वस्य ज्ञानलक्षणत्वादिति भावः। **तत्किमर्थमुच्यत इति ॥** 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' (मी.सू. ६.२.१८) इति न्यायादिति भावः। **तस्य** आवरकाज्ञानस्य। विनाशकत्वेनाभिमतस्य ज्ञानस्या-

वृतत्वादिति भावः। **विनाशकान्तरेति** ॥ ज्ञानव्यतिरिक्तेत्यर्थः। **ज्ञानार्थयोः** ज्ञानप्रयोजकयोः। यन्निवर्तकान्तरं तत्साधनस्यैवानुष्ठेयत्वादिति भावः। ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वप्रसिद्धावपि 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इत्याशेनाह- **ज्ञानमेवेति** ॥ **नोक्तदोष इति** ॥ 'तस्याविनाश एव स्यात्' इत्यादिनोक्त इत्यर्थः।

ननु ज्ञानस्यैवाज्ञाननाशकत्वाङ्गीकारे विरोधः स्यात्। 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' (५.१५) इति ज्ञानस्याज्ञानेनावृतत्वोक्तेः। 'ज्ञानेन तु' इत्यत्र तु तस्यैव ज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वाभिधानादित्याशयेन शङ्कते- **किन्त्विति** ॥ अज्ञानावृतम्, अज्ञाननिवर्तकं च ज्ञानं भिन्नमेव, अतो न विरोध इत्याशयेनोत्तरमाह- **स्वरूपज्ञानमिति** ॥ ईश्वरस्य स्वरूपविषयकं जीवनिष्ठं भगवदपरोक्षज्ञानमित्यर्थः। **अविद्याऽऽवृतमिति** ॥ परमाच्छादिकमायया आवृतमित्यर्थः। यथोक्तं श्रुतिगीतिकातात्पर्ये[१]-

अथान्ये प्रकृती दुष्टे नृषु प्रातिस्विकं स्थिते।
स्वगुणाच्छादिका त्वेका परमाच्छादिकाऽपरा ॥ (म.त.वि.)

इत्याद्युक्त्वा कथं प्रकृतेः परमाच्छादकत्वम्? तस्य व्याप्तत्वादित्याशङ्क्योक्तम्-

'न विष्णुं छादयत्येषा तज्ज्ञानं छादयेत्परम्।
जीवस्यैव .... ॥' (म.त.वि.)

इत्यादि। **वृत्तिज्ञानं त्विति** ॥ श्रवणादिजन्यं मनोवृत्तिरूपं परोक्षज्ञानम् **अविद्यां** परमाच्छादिकां मायां **शिथिलयति** जीवादपसारयतीत्यर्थः। यथोक्तं तत्रैव-

'..............परमाच्छादिकां पुनः[२]।
व्याघुट्य मोक्षपदवीं ददाति पुरुषोत्तमः ॥' (म.त.वि.) इति। तथा

---

१. भागवततात्पर्ये १०.९४.१२श्लोकसन्दर्भे उदाहृतानि प्रमाणानि।

२. 'परः' इति हृ.ती.सम्मतः पाठः।

'प्रकृतिं द्रावय द्रावय।'

इति च। अत एव 'अविद्यां नाशयति' इत्यनुक्त्वा 'शिथिलयति' इत्येवोक्तम्। तथा च तदनन्तरम् ईश्वररूपविषयकम् अपरोक्षज्ञानं मानसमुत्पद्यते। पश्चात्तदपरोक्षज्ञानं जीवाय परं ब्रह्म प्रकाशयतीति योज्यम्।

तथा च 'अत्र स्वरूपज्ञानपदेन जीवस्वरूपज्ञानग्रहणे, अविद्याशब्देन लिङ्ग-शरीररूपस्वगुणाच्छादकमायाग्रहणे च तृतीयान्तज्ञानपदोक्तपरोक्षरूपवृत्ति-ज्ञानस्य तन्नाशकत्वोक्तेरयोगात्, अपरोक्षज्ञानस्यैव तन्नाशकत्वादित्याद्यनुप-पत्तिः' इति कुचोद्यानवकाश इतीमं ग्रन्थं **व्याचक्षते**। तच्चिन्त्यम्। परमाच्छादक-मायाया अपसार्यत्वेन श्रवणजन्यपरोक्षज्ञाननिवर्त्यत्वोक्त्ययोगादिति। वस्तुतस्तु श्रवणेनाज्ञाननिवृत्तेः प्रसिद्धत्वात् तदेवाज्ञानम् इहाविद्यापदेनाभिप्रेतम्। तथा चेश्वरस्वरूपज्ञानम् अविद्यया आवृतमस्ति। श्रवणजन्यमनोवृत्तिरूपं ज्ञानं त्वविद्याम्= ईश्वरस्वरूपापरोक्षज्ञानप्रतिबन्धकाज्ञानं नाशयति। एवं श्रवणेनाज्ञाने नष्टे मननेन च संशयविपर्ययनाशानन्तरम्, ध्यानेनेश्वरस्वरूपापरोक्षज्ञानमुत्प-द्यते। तच्चापरोक्षज्ञानं सम्यक् परं ब्रह्म प्रकाशयतीत्यर्थः। यथोक्तम्- 'तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्' (ब्र.सू. ३.३.४३) इति,

श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ।
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम्॥ (ब्र.त.) इति चेति।

अन्यथेति॥ प्रथमज्ञानपदस्य परोक्षज्ञानार्थताम् अनङ्गीकृत्य अपरोक्ष-ज्ञानार्थताऽङ्गीकारे 'येषामज्ञानं ज्ञानेनापरोक्षेण नाशितम्, तेषामादित्यवत् परं ब्रह्म प्रकाशते' इत्येव वक्तव्यत्वेन उत्तरार्धे पुनर्ज्ञानग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

भावरत्नकोशः

[1]तत्किमर्थमुच्यत इति ॥ [2]मानान्तराप्राप्तबोधार्थत्वाच्छब्दस्येति भावः। **अविनाश एवेति ॥** प्रकाशस्य तमसाऽऽवृतस्य तन्निवर्तकत्वादृष्टेर्ज्ञानस्याज्ञानावृतत्वेनाज्ञाननाशकत्वायोगादिति भावः । **विनाशकान्तरेति ॥** 'तस्याज्ञानस्य' इत्यनुवर्तते। **वैयर्थ्यमिति ॥** अङ्गीक्रियमाणाज्ञानविनाशके एव प्रवृत्तिविधानौचित्येन, सन्न्यासे योगे च प्रवृत्तिविधानमफलमापद्येत इत्यर्थः। **उक्तदोषः** 'अविनाश एव स्यात्' इत्युक्तदोषः । नन्वेवं सति 'ज्ञाने सत्यज्ञाननिवृत्तिः', 'आवरकाज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानोदयः' इत्यन्योन्याश्रय इति शङ्कते- **किन्त्विति ॥** ज्ञानं हि द्विविधम्- स्वरूपम्, मनोवृत्तिरूपं चेति। तत्र स्वरूपज्ञानमीश्वरविषयं नित्यं तदावरकाज्ञाननिवर्तकम्। मनोवृत्तिरूपं ज्ञानं प्रमाणजन्यमिति नोक्तदोषावकाश इत्याह- **स्वरूपेत्यादि ॥**

तदसदितीति ॥

'शृणुयाद्यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता।
ध्यानं च यावदीक्षा स्यात् .... ॥ (ब्रह्माण्डे)

'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ।
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम्॥ (ब्र.त.)

इत्यादिप्रमाणेषु अज्ञाननाशस्य श्रवणमननादिजन्यपरोक्षज्ञानकार्यत्वावेदनात् दर्शनशब्दितापरोक्षज्ञानस्य च [3]ब्रह्मप्रकाशत्वावगमाच्चेति भावः। परामर्शस्थल इवात्र प्रथमत्वादेरसम्मतेराह- **तृतीयेति ॥** 'ज्ञानेन' इति यत्तृतीयान्तं पदं तत्र प्रातिपदिकार्थभूतं ज्ञानमत्र परोक्षरूपं विवक्षितमिति भाष्यार्थ इत्यर्थः। **द्वितीयमिति ॥** 'तेषाम्' इत्युत्तरार्धे परप्रकाशरूपत्वेनोक्तम् अपरोक्षज्ञानमित्यर्थः।

---

१. 'तत्' इति पदं नास्ति (मं.१,२)

२. मानान्तराप्राप्तबोधनार्थत्वाच्छब्दस्य (पं.अ., मं.१,२)

३. ब्रह्मपदं नास्ति (पं.)

एवं ज्ञानद्वयानङ्गीकारे बाधकमाह- **अन्यथेति** ॥ अनेन 'वृत्तिज्ञानमविद्यां शिथिलयति' इत्यत्र वृत्तिज्ञानमपि द्विविधम्- परोक्षमपरोक्षं चेति। तत्र परोक्षज्ञानम् अविद्यानाशकम्। अपरोक्षं तु परब्रह्म प्रकाशयतीति स्वाशय उद्घाटितो भवति। तथा च **प्राचीनटीका**- परोक्षतत्त्वज्ञाननिवर्तितपञ्च[1]पर्वाज्ञानस्यैवापरोक्षज्ञानमुदेतीति ॥ १६ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' (५.१५) इत्युक्तम्। एवं तर्हि तस्याविनाश एव स्यात्। तथा च न कदाचिद् ब्रह्मप्रकाशः। विनाशकान्तराङ्गीकारे च ज्ञानार्थयोः न्यासयोगयोः वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य ज्ञानमेवाज्ञानस्य नाशकम्। अतो नोक्तदोषः। किन्तु स्वरूपज्ञानम् अविद्ययाऽऽवृतम्। वृत्तिज्ञानं तु अविद्यां शिथिलयति, ब्रह्म प्रकाशयति चेत्येतदुच्यते- **ज्ञानेन त्विति** ॥ **आत्मनो** भगवतो **ज्ञानेन** [2]परोक्षतत्त्वनिश्चयरूपेण **तत्** 'मुह्यन्ति जन्तवः' (५.१५) इत्युक्तम् **अज्ञानं नाशितम्**। किं ज्ञानस्यैवासौ महिमा ? नेत्युच्यते- **आत्मन इति** ॥ भगवत्प्रसादादित्यर्थः। **तेषां**= नाशिताज्ञानानाम्[3] **ज्ञानम्** आत्मनस्साक्षात्कारः **परं तद्** ब्रह्म प्रकाशयतीति ॥ १६ ॥

भगवद्गीता

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

भाष्यम्

अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह- **तद्बुद्धय इति** ॥ १७ ॥

---

१. तमस्तु शार्वरं प्रोक्तं मोहश्चैव विपर्ययः। तदाग्रहो महामोहः तामिस्रः क्रोध उच्यते। मरणं त्वन्धतामिस्रम् अविद्या पाञ्चपर्विका ॥ इति भारते।

२. परोक्षत्वनिश्चयरूपेण (पा.) ३. 'नाशिताज्ञानानाम्' इति नास्ति (पा.)

प्रमेयदीपिका

तद्बुद्धित्वादिकं यद्यपुनरावृत्तिसाधनत्वेनोच्यते, तदाऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्ष इति गतः पक्षः। अथ 'तद्बुद्धयो ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः' इति ज्ञानसाधनत्वेन। तदसत्। 'ज्ञानेन' इति परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वात्, इत्यत आह- **अपरोक्षेति ॥** सत्यम्। परोक्षज्ञानम् अपरोक्षज्ञानस्य साधनम्। किन्तु व्यवहितम्। न हि श्रवणमननानन्तरमेवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यते। [1]इदं त्वव्यवहितसाधनमाहेत्यर्थः ॥ १७॥

भावदीपिका

'ज्ञानसाधनत्वेन' इत्यनन्तरम् 'तद्बुद्धित्वादिकं यद्युच्यते' इत्यनुवर्तते। तथा च 'तद्बुद्धयः' इत्युक्तपरोक्षज्ञानवन्तोऽपरोक्षज्ञानवन्तो भूत्वा, तेन निर्धूतकल्मषाः सन्तः, अपुनरावृत्तिं गच्छन्तीति योजना द्रष्टव्या। **उक्तत्वादिति ॥** तथा च पुनरुक्तिरिति भावः । व्यवहितसाधनत्वमुपपादयति- **नहीति ॥ श्रवणेति ॥** गुरूपदेशेनागमार्थावधारणाख्यपरोक्षज्ञानरूपश्रवणेत्यर्थः। 'किन्तु ध्यानेनैव' इति शेषः। **इदं त्विति ॥** 'तद्बुद्धयः' इति [2]वाक्यम्, अपरोक्षज्ञानाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिध्यानरूपं[3] साधनमाहेत्यर्थः ॥ १७॥

भावरत्नकोशः

अपरोक्षज्ञानादेव मोक्ष इतीति ॥ " 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' (तै.आ. ३.१२) इत्यादिश्रुत्या, 'विद्यैव तु निर्धारणात्' (ब्र.सू. ३.३.४८) इत्यादि शास्त्रैश्च सिद्धः" इति शेषः । **ज्ञानसाधनत्वेन 'तद्बुद्धित्वादिकमुच्यते'** इति वर्तते। **परोक्षज्ञानस्येति ॥ 'ज्ञानेन तु तदज्ञानम्'** (५.१६) इत्यत्र **'प्रथमज्ञानं परोक्षम्'** (गी.भा. ५.१६) **इत्यादिभाषणेन तस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वस्योक्तत्वेन**

---

१. क. इदं चाव्यवहित... २. इदंशब्दार्थः।

३. शेषपूरणमिति भावः।

तद्विरोधापत्तेरित्यर्थः । इदं तद्बुद्धित्वादिकम् **अव्यवहितसाधनमिति** 'निदिध्यासनरूपम्' इत्युपस्कर्तव्यम् । अत एव 'श्रवणमनननानन्तरमेव' इत्युभयोरेवोक्तिः ॥ १७ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- अपरोक्षज्ञानं प्रति परोक्षज्ञानरूपं व्यवहितं साधनमुक्तम् । इदानी तत्प्रति अव्यवहितसाधनमुच्यते- **तद्बुद्धय इति** ॥ न सकृत् परोक्षज्ञानेन चरितार्थम्, किन्तु **तत्र बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः** । **स** भगवान् **आत्मा** स्वामी येषां ते **तदात्मानः** । **तन्निष्ठाः तस्मिन्** परमात्मनि **निष्ठा** [1]'मम स्वामीति बुद्धेरनापदि आपद्यप्यचलनं येषां ते तथोक्ताः । [2]'सममेतद्देवमनुष्ययोः[3] । अथ देवानामेव [4]विशेष उच्यते- **तत्परायणा इति** ॥ **स** एव भगवान् **परम् अयनं** येषां ते तथोक्ताः । 'चक्षुराद्याश्रिता वयम्' इति [5]ध्यायिन इत्यर्थः । यद्वा स एव परो येषां ते तत्पराः । ते अयनं येषां गुर्वादित्वेन ते तत्परायणाः । ते च अपरोक्षज्ञानेन **निर्धूतकल्मषाः** परिगतपापाः **अपुनरावृत्तिं** मुक्तिं **गच्छन्ति** इति **प्राचीनटीकातोऽ**प्यवसेयः ॥ १७ ॥

भगवद्गीता

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः ॥ १८ ॥

भाष्यम्

परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह- **विद्येति** ॥ १८ ॥

---

१. ममेत्यारभ्य अचलनमिति पर्यन्तं नास्ति । (अ.)

२. सममित्यारभ्य उच्यते पर्यन्तं नास्ति । (पं.,अ.)

३. सममेतावद्देवमनुष्ययोः (मं.१)   ४. विशेषणम् (मं.२,पं.)

५. सूर्यादयो देवाः । (विशेषांशः भागवते १०.३८.१४श्लोके द्रष्टव्यः)

प्रमेयदीपिका

'विद्याविनय' इत्यादिना[1] प्रकृतानुपयुक्तम्, अयुक्तं च कथमुच्यते ? इत्यत आह- **परमेश्वरेति** ॥ **सर्वत्र** ब्राह्मणादिषु स्थितानाम् । **सर्वत्र** गुणेषु दोषाभावेषु वा । **साम्यं** तारतम्याभावः । तद्बुद्धित्वादिना सहास्य समुच्चयार्थश्चशब्दः । परमेश्वरविषयता 'निर्दोषं हि' (५.१९) इत्युत्तरवाक्यगम्या । अपरोक्षज्ञानसाधनता च प्रकरणगम्येत्यत **'आशयवान्'** इत्युक्तम् । पण्डितशब्दस्तु परोक्षज्ञानवचनः । '[2]पाण्डित्यमागमज्ञानम्' (ब्र.त.) इति वचनात् ॥ १८ ॥

भावदीपिका

प्रकृतानुपयुक्तमिति ॥ प्रकृतापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावादिति भावः । **अयुक्तं चेति** ॥ **सर्वत्र** ब्राह्मणादिषु साम्यदर्शनस्यायुक्तत्वादिति भावः । **तद्बुद्धित्वादिनेति** ॥ **अस्य** साम्यदर्शनस्य तद्बुद्धित्वादिना पूर्वोक्तेन सह समुच्चयार्थ इत्यर्थः । नन्वेतच्छ्लोकोक्तसाम्यदर्शनस्य परमेश्वररूपविषयत्वं कुतो गम्यते ? इत्यतो 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' (५.१९) इत्युत्तरवाक्यबलादित्याह- **परमेश्वरेति** ॥ नन्वेतत् साम्यदर्शनस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वं केन ज्ञातव्यम् ? इत्यत उक्तम्- **अपरोक्षेति** ॥ **प्रकरणेति** ॥ अपरोक्षज्ञानसाधनकथनप्रकरण एवोक्तत्वादित्यर्थः । **इत्यत इति** ॥ वाक्यप्रकरणाभ्यामेव ज्ञायमानत्वेन स्पष्टमनुक्तत्वाद् इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । नन्वपरोक्षज्ञानवत एवेदं साम्यदर्शनं कथ्यते, 'पण्डिताः समदर्शिनः' इति वचनात्, न त्वपरोक्षज्ञानसाधनत्वेन ? इत्यत आह- **पण्डितशब्दस्त्विति** ॥ **आगमज्ञानम्** आगमजन्यं ज्ञानमित्यर्थः ॥ १८ ॥

भावरत्नकोशः

प्रकृतानुपयुक्तमिति ॥ सन्न्यास-योग-ज्ञानानाम् अन्यतमस्यानुक्तेः,

१. बे. इत्यादि	२. बृ.भा. ५.१.१ सन्दर्भे उदाहृतम् ।

अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनानुक्तेर्वेति भावः । **अयुक्तं चेति** ॥ 'ब्राह्मणादयः समाः' इति ज्ञानं हि समदर्शनम् । तद्युक्तमापादयितुम् । तेषां [1]साम्याभावानुभवादिति भावः । 'ब्राह्मणे गवि' इत्याद्यधिकरणसप्तमीति **प्राचीनटीकाऽनुरोधेन** भाष्यं व्याचक्षाणः शेषमाह- **सर्वत्रेति** ॥ अनध्याहारेण पक्षान्तरमाह- **सर्वत्र गुणेष्विति** ॥ ननु साम्यं नाम सादृश्यम् । तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम् । न च परमेश्वररूपाणां भेदोऽस्ति । 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि' (ब्र.सू. ३.२.११) इति प्रतिषेधात् । न चेश्वरीयगुणानां दोषाभावानां च परस्परसाम्यदर्शनमत्र विवक्षितम् । तेषामपि [2]भेदव्याप्यसाम्यस्य 'आ याहि समसद्गुणैः' इत्यादौ प्रतिक्षेपात् ? इत्यत आह- **साम्यमिति** ॥ **अस्य** साम्यदर्शनस्य ।

परमेश्वररूपाणां साम्यदर्शनम् अपरोक्षज्ञानसाधनमित्युक्तं भाष्ये । न चायमर्थः श्लोकाक्षरात्प्रतीयते? इत्यत आह- **परमेश्वरेति** ॥ अस्य [3]श्लोकस्य, साम्यदृष्टेर्वेति योज्यम् । **उत्तरवाक्यम्** अव्यवहितोत्तरश्लोकः । तद्बुद्धित्वादेरपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनतायाः[4] पूर्ववाक्ये (५.१७) प्रकृतत्वादाह- **प्रकरणेति** ॥ ननु 'ये समदर्शिनस्ते पण्डिताः' इति वचनेनैव पाण्डित्यशब्दितापरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनत्वं साम्यदर्शनस्य तद्बुद्धित्वादेरिवाहत्योच्यत इति कथं तस्य प्रकरणगम्यत्वम् ? इत्यत आह- **पण्डितशब्दस्त्विति** ॥ नायं पण्डितशब्दोऽपरोक्षज्ञानिनमाह । प्रमाणेनागमजन्यपरोक्षज्ञान्यर्थत्वेन[5] व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

भगवद्गीता

इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

---

१. साम्याभावादिति (मं.२) २. भेदव्याप्तसाम्यस्य (पं.,अ.,मं.१,२)
३. लोकस्य (पं.) ४. साधनतया (पा.)
५. परोक्षज्ञानार्थत्वेन (प्र.) परोक्षार्थत्वेन (अ.)

भाष्यम्

तदेव स्तौति- **इहैवेति** ॥ १९ ॥

प्रमेयदीपिका

ननूत्तरवाक्ये साम्यदर्शनं मुक्तिसाधनमेवोच्यते । तत् कथमुच्यते 'अपरोक्षज्ञानसाधनम्' इति ? प्राक् ज्ञानिनोऽपि जन्मान्तरसद्भाव उक्तः । तत्कथम् 'इहैव' इति तद्देह एव मुक्तिरुक्ता ? इत्यत आह- **तदेवेति** ॥ स्तुतावधिकोक्तिः सम्भवतीति भावः ॥ १९ ॥

भावदीपिका

ज्ञानिनोऽपि अपरोक्षज्ञानिनोऽपि । **उक्तः** 'ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि जन्मान्तरं युक्तम्' इति द्वितीयाध्याये (गी.भा. २.७२) इत्यर्थः । **तद्देह एवेति** ॥ अपरोक्षज्ञानसाधनभूतं साम्यज्ञानं यस्मिन् जन्मन्युत्पन्नं तद्देह एवेत्यर्थः । **अधिकोक्तिरिति** ॥ तथा चार्थवादत्वान्न स्वार्थे तात्पर्यम् । किन्तु साम्यदर्शनस्य प्राशस्त्य एवेति भावः ॥ १९ ॥

भावरत्नकोशः

मुक्तिसाधनमिति ॥ 'तैर्जितस्सर्गः' इति सर्गशब्दितजन्माभावप्रतिपादनादिति भावः । 'इति कथमुच्यते' इति सम्बन्धः । 'प्राक्' इत्याक्षेपान्तरम्[1] । 'किञ्च' इति योज्यम् । 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ' (२.७२) इत्यत्र 'ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम्' (गी.भा. २.७२) इति द्वितीय इत्यर्थः । 'इहैव' इत्यस्यार्थः- **तद्देह एवेति** ॥ 'न तु जन्मान्तरे' इत्येवकारार्थः । [2]**तदेव साम्यदर्शनमेव, आहत्य मुक्तिसाधनमिति** । न तु जन्मान्तरे, किन्तु तस्मिन्नेव जन्मनि **मुक्तिमापादयतीति** च **स्तौतीति** भाष्यार्थ इति

---

१. आक्षेपान्तरे (पा.)	२. भाष्यस्थपदविवरणम् ।

भावेनोक्तशङ्काद्वयं[1] भाष्यभावोक्त्या परिहरति- **स्तुताविति** ॥ साम्यदर्शनम् अपरोक्षज्ञानद्वारैव मुक्तिहेतुः। 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' (तै.आ. ३.१२), 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' (कौशि.श्रु.) इत्यादिश्रुत्या भगवदपरोक्षज्ञानाद् अन्यस्य साक्षान्मुक्तिसाधनत्वप्रतिषेधात्। एवं स्थितौ साम्यदर्शनस्य मुक्तिसाधनत्व-वचनम्, 'इहैव' इति जन्मान्तरानपेक्षत्ववचनं च स्तुतिरूपम्। स्तवनं च तस्यात्यावश्यकतयाऽऽपादनीयत्वावेदनायेति भाष्यभाव इत्यर्थः॥ **१९**॥

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु- परमेश्वररूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञान-साधनम् इत्याशयेनोच्यते- **विद्येति** ॥ **पण्डिताः** आगमजन्यपरोक्षतत्त्व-निश्चयवन्तः। श्रोत्रियब्राह्मणादिषु स्थितं ब्रह्म समं पश्यन्तीति **समदर्शिनः** ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः गच्छन्त्यपुनरावृत्तिम् इति[2]। 'तस्माद्ब्रह्मणि स्थिताः' (५.१९) इत्युक्तवक्ष्यमाणवचनादुक्तार्थलाभः॥ **१८**॥

साम्यदर्शनं सर्वथा सम्पादनीयमिति विभावयितुं स्तूयते- **इहैवेति** ॥ **येषाम्** अधिकारिणां **मनः साम्ये** नानास्थानस्थितानां भगवद्रूपाणां तारतम्याभावे **स्थितं** परिनिष्ठितं **तैः इह** अस्मिन्नेव देहे **सर्गो** जन्मादिरूपः संसारो **जितः** पराजितः विनाशित इति यावत्। स्तुतावधिकोक्तिः सम्भवतीति न क्षुद्रोपद्रवः। 'समदर्शिनः' इति दृश्यत्वेनोक्तं वस्तु कथं समम्? किञ्च तत्? इत्यत उक्तम्- **निर्दोषं ब्रह्मेति** ॥ सकलदोषाभाववत्तया सकलगुणवत्तया च **समम्**, तच्च ब्रह्म। तथाचोक्तम्-

> विषमेष्वपि जीवेषु समो विष्णुः सदैव तु।
> यत्तृणादिगतस्यापि गुणाः पूर्णा हरेः सदा॥ (पै.श्रु.) इति।

ते चैवंविधाः समदर्शिनः। तस्मात्[3] ब्रह्मणः, विष्णुप्रसादाद् एव **ब्रह्मणि**

१. उक्तं शङ्काद्वयम् (मं.१,२)　　२. पूर्वश्लोकेनान्वयः।

३. श्लोके 'तस्मात्' इत्यस्य 'ब्रह्मणः' इत्यर्थः। 'विष्णुप्रसादात्' इति तात्पर्यकथनम्।

स्थिताः प्राप्तब्रह्मापरोक्षज्ञानाः निर्दुःखानन्दानुभवात्मिकां स्थितिं प्राप्ता इति वेति ॥ १९ ॥

भगवद्गीता

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

भाष्यम्

संन्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण ॥ २० ॥

प्रमेयदीपिका

अत्र **कश्चित्** आ अध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञानिनः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इत्याह । **अपरस्तु** ज्ञानस्वरूपं तत्सहकारिसाधनं च प्रतिपाद्यत इति । तदुभयमसत् । अप्रतीतेः, इति भावेनाध्यायशेषप्रतिपाद्यमाह- **संन्यासेति** ॥ **मिलित्वा** मेलयित्वा । शङ्काऽनुसारेणैव, न तु प्रकरणभेदेनेत्यर्थः । पुनरुक्ति-परिहारार्थं **प्रपञ्चयति** इत्युक्तम् । संन्यासस्याऽऽदौ ग्रहणेन 'न प्रहृष्येत्' इति संन्यासप्रपञ्चनमिति सूचितम् ॥ २० ॥

भावदीपिका

कश्चित् सङ्करः । **आ अध्यायपरिसमाप्तेः** अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तम् । **अपरः** भास्करः । 'स्वयं मिलित्वा' इत्यन्यथाप्रतीतेराह- **मेलयित्वेति** ॥ संन्यास-योगज्ञानानां प्रतिपादकस्य भिन्नभिन्नप्रकरणस्यादर्शनादाह- **शङ्काऽनु-सारेणैवेति** ॥ **आदौ ग्रहणेनेति** ॥ [१]'अल्पाच्तरन्यायमतिक्रम्य' इति शेषः ।

१. 'अल्पाच्तरं पूर्वम्' इति पाणिनिनियमानुसारेण 'योगज्ञानसन्न्यासान्' इति 'ज्ञानयोगसन्न्यासान्' इति वा वक्तव्यं भाष्ये इत्याशयः ।

सूचितमिति ॥ योगज्ञानयोरन्यतरस्यादौ ग्रहणे 'न प्रहृष्येत्' इत्यत्रान्यतरस्याप्य-प्रतिपादनादसङ्गतिः स्यादिति भावः ॥ २० ॥

भावरत्नकोशः

''इदं तु सर्वकर्मसन्न्यासिविषयं[1] प्रस्तुतं 'सर्वकर्माणि मनसा' (५.१३) इत्यारभ्य आ अध्यायपरिसमाप्तेः'' (शां.भा. ५.१९) इति **सङ्करभाषणम्** अर्थतोऽनुवदति- **अत्र कश्चिदिति ॥ इति** 'आह' इत्यनुवर्तते । ननु भाष्ये त्त्वाश्रुतिनिर्वाहाय भगवान् मिलित्वा सन्न्यास-योग-ज्ञानानि प्रपञ्चयतीति वक्तव्यम् । तत्र केन मिलित्वा= संयुज्येत्याकाङ्क्षापूरणाय सन्निहितैः 'सन्न्यासादिभिः' इति वा, योग्यतया 'पुरुषान्तरेण' इति वा वाच्ये, तेषां प्रपञ्चनं प्रति कर्तृत्वाभावाद् बाधः? इत्यत आह- **मिलित्वेति**[2] ॥ सन्न्यास-योग-ज्ञानान्येव मेलने प्रपञ्चने च कर्म इति भाष्ये णिजन्तभावाङ्गीकारान्नोक्तशङ्काऽवकाश इति भावः । सन्न्यास-योग-ज्ञानानां संवलनलक्षणमेलनस्याप्यत्रादर्शनादाह- **शङ्काऽनुसारेणैवेति ॥**

'[3]प्राग् योगाभावे सन्न्यासवैयर्थ्यमुक्तं तदसत्' (प्र.दी. ५.२१) इति, 'उत्तर-श्लोके सन्न्यासादित्रितयान्तर्गतं न किञ्चिदुच्यते' (प्र.दी. ५.२२) इति, 'ननु योगिनो ब्रह्माधिगतिः प्रागुक्ता, तत्किं पुनरुच्यते' (प्र.दी. ५.२४) इति च करिष्यमाणा या शङ्कास्तदनुसारेणैव प्रपञ्चनम् । न पुनः सन्न्यासप्रपञ्चनमादौ, ततो योगप्रपञ्चनम्, ततो ज्ञानप्रपञ्चनमिति प्रकरणभेदेन विस्तृत्य वर्णनमत्र क्रियत इति 'मेलयित्वा' इत्यस्य तात्पर्यार्थः । 'न प्रहृष्येत्' इति सन्न्यासप्रपञ्चनं विधाय, 'बाह्यस्पर्शेषु' (५.२१) इति योगाधिक्यस्पष्टनम्[4], पुनः सन्न्यासार्थम् 'ये हि संस्पर्शजाः' (५.२२) इति कामभोगनिन्दनादिना सन्न्यासनिरूपणम् इत्यादि-रूपेण कथनादिति भावः ।

---

१. सन्न्यासविषयम् (पा.) २. मेलयित्वेति (पं.,अ.)

३. 'शङ्काऽनुसारेणैव' इत्येतत् प्रदर्शयति । ४. योगाधिकारस्पष्टनम् (प्र.,अ.)

पुनरुक्तीति ॥ 'ज्ञेयः' (५.३) इत्यादिना 'विशुद्धात्मा' (५.७) इत्यादिना च स्पष्टीकृतत्वात्, 'नैव किञ्चित्करोमि (५.८) इत्यादिश्लोकद्वयेन सन्न्यासं स्पष्टयति' (गी.भा. ५.८) इति भाषणेन पुनः स्पष्टीकृतत्वाद्, 'युक्तः कर्मफलम्' (५.१२) इत्यादिना योगस्य स्पष्टीकृतत्वात्, 'तेषामादित्यवद् ज्ञानं प्रकाशयति' (५.१६) इति ज्ञानस्याप्युक्तत्वात्, पुनरुक्तिरिति शङ्कापरिहाराय **प्रपञ्चयति** ततोऽपि विस्तृत्य निरूपयतीत्यर्थ इति भाव इति सूचितमिति ॥ २० ॥

तथाचायं गीताक्षरार्थस्तु- 'सन्न्यासः कर्मयोगश्च' (५.२) इत्यादिना प्रागुक्तः सन्न्यासः 'नैव किञ्चित्करोमि' (५.८) इत्यादिना विवृतोऽपि पुनरिह प्रपञ्च्यते- **न प्रहृष्येदिति ॥ प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत्** प्रहर्षं प्राप्नुयात् । **अप्रियं प्राप्य नोद्विजेत्** उद्वेगरूपमनोदौर्बल्यं न प्राप्नुयाच्च । तत्रोपायोक्तिः- **स्थिरबुद्धिः स्थिरा** निर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स इति । बुद्धिस्थैर्यहेतुकथनम्- **असम्मूढः** स्वात्मैव प्रियाप्रियप्राप्तौ स्वतन्त्र इति मिथ्याऽध्यवसायहीन इति । तदपि कुतः ? **ब्रह्मवित्** ब्रह्मैव प्रियाप्रियप्रापणे स्वतन्त्र इति विद्वान् । नैतावताऽलम्, किन्तु **ब्रह्मणि स्थितः** एकान्ततो ब्रह्मणि स्थितिमान् इति । पुनःपुनरुक्तार्थप्रपञ्चनम् अनुक्तविशेषणादिसङ्ग्रहाद्यर्थमिति **विवृतिकृतः** (विद्याधिराजतीर्थाः)॥ २० ॥

भगवद्गीता

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

भाष्यम्

पुनर्योगस्याऽधिक्यं स्पष्टयति- **बाह्यस्पर्शेष्विति ॥** कामरहित आत्मनि यत्सुखं विन्दति स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा चेत्, तदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो **ब्रह्मयोगः** । ध्यानादियुक्तस्यैवाऽत्मसुखमक्षयम् । अन्यथा नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रमेयदीपिका

प्रकृतस्य संन्यासिन एवाक्षयसुखप्राप्तिरुच्यत इति परव्याख्यानमसद् इति भावेनाऽऽह- **पुनरिति** ॥ 'संन्यासस्तु' इत्यादिना प्रागुक्तत्वात् 'पुनः' इति। **आधिक्यं संन्यासात्**। प्राग् (५.६) योगाभावे संन्यासस्य वैयर्थ्य-मुक्तम्। तदसत्। कामाद्युपद्रवक्षये स्वरूपसुखस्याऽविर्भावात् इत्याशङ्का-निराकरणात् स्पष्टनम्। नैतदत्र प्रतीयते? इत्यतो व्याचष्टे- **कामेति** ॥ 'बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा' इत्यस्यार्थः- **कामरहित इति** ॥ आत्मस्वरूप-स्यापि सुखस्य न निर्विशेषत्वम्[1] इति ज्ञापनाय 'आत्मनि' इत्युक्तम्। **स एव** कामरहित एव। **तदेव** आत्मसुखमेव। 'ब्रह्मणा योगः' इति प्रतीति-निरासायाऽऽह- **ब्रह्मेति** ॥ कथमनेन संन्यासाद् योगस्याऽधिक्यं स्पष्टी-कृतम्? इत्यतो ब्रह्मयोगशब्दार्थं विवृण्वन् तात्पर्यमाह- **ध्यानादीति** ॥ 'ज्ञानद्वारा' इति शेषः। **'अक्षयं'** पुनस्तिरोभावरहितम्। **अन्यथा** संन्यासमात्रेण। तिरोभावोपेतं त्वल्पत्वाद् अफलमेवेत्युक्तमेव (गी.भा. ५.६)। व्याख्यानान्तरे तु बहूनां पदानां वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २१ ॥

भावदीपिका

'शङ्काऽनुसारेणैव' (गी.भा.प्र. ५.२०) इत्युक्तं दर्शयति- **प्राग्योगाभाव इति** ॥ **स्वरूपसुखेति** ॥ तथा च न विगतप्रयोजनत्वरूपं वैयर्थ्यमिति भावः। एवं च योगेन [2]तदभावात् संन्यासस्यैवाधिक्यमिति द्रष्टव्यम्। **न निर्विशेषत्व-मिति** ॥ सुखस्यात्मस्वरूपत्वेऽपि अभेदे भेदकार्यकारिणो विशेषस्याङ्गीकारेण आधाराधेयभावोपपत्तिरित्याशयेन 'आत्मनि सुखम्' इत्युक्तमिति भावः। **ज्ञान-द्वारेति** ॥ अपरोक्षज्ञानद्वारेत्यर्थः। **पुनस्तिरोभावेति** ॥ कामादिराहित्य-

---

१. निर्विषयत्वम् इति भा.र.को. सम्मतः पाठः।

२. स्वरूपसुखाविर्भावाभावात्।

रूपसंन्यासेन लभ्यमानस्य [1]सुखस्याक्षयत्वेऽपि पुनस्तिरोभावोऽस्ति। ब्रह्मयोगेन ज्ञानद्वारा लभ्यमानस्य सुखस्य मौक्तिकत्वेन पुनस्तिरोभावो नास्तीत्याशयः।

कथमनेन योगस्य संन्यासादाधिक्यमुक्तमिति चेन्न। योगस्य तिरोभाव-रहितमहाफलसाधनत्वात्, संन्यासस्यातथात्वात्। तथाऽपि कथमाधिक्यम्? इत्यतः पूर्वोक्तन्यायं स्मारयति- **तिरोभावोपेतं त्विति॥ उक्तमेवेति॥** 'यत्तु महाफलयोग्यं तस्याल्पं फलमेव न भवति, यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः' (गी.भा. ५.६) इत्युक्तमित्यर्थः। **व्याख्यानान्तरे त्विति॥** 'प्रकृतसंन्यासिन एवाक्षयसुखप्राप्तिरुच्यते' इत्यपव्याख्याने 'बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा सुखमक्षयम् अश्नुते' इत्येतावता पूर्णत्वात्, 'विन्दति' 'आत्मनि' इत्यादीनां बहूनां वैयर्थ्यमित्यर्थः॥ २१॥

भावरत्नकोशः

'ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः' (५.२०) इति पूर्वश्लोके 'अकर्मकृत् सर्व-कर्मसन्न्यासी' इति **सङ्करेण** भाषणादाह- **प्रकृतस्य सन्न्यासिन इति॥** परव्याख्यानस्यासत्त्वे बहूनां पदानां वैयर्थ्यं हेतुं वक्ष्यति। 'स्पष्टयति' इत्युक्त-मुपपादयति- **प्रागिति॥** 'सन्न्यासस्तु महाबाहो' (५.६) इत्यादावित्यर्थः। **आविर्भावात्** आविर्भावानुभावात्। **एतत्** स्पष्टनम्। **इत्यस्यार्थ इति॥** स्पर्शशब्दितशब्दादिविषयेषु मनसः सक्तिर्हि कामः, तद्रहितः कामरहित इत्येकोऽर्थ इत्यर्थः। गीता-भाष्ययोः 'आत्मनि' इत्युक्तेः प्रयोजनमाह- **आत्मेति॥ इत्युक्तमिति॥** तथा च सुखमात्रस्य [2]विषयसम्बन्धवत्त्वात्, स्वरूपसुखे च विषयाभावात् सुखत्वमेव कथम्? इति न चोद्यावकाशः। आत्मन एव विषय-त्वात्। अत एव 'आत्मनि' इति विषयसप्तमीति भावः। 'न निर्विशेषत्वम्' इति पाठे 'आत्मनि सुखम्' इत्यात्मनो धर्मितया निर्देशेनात्माभिन्नस्यापि सुखस्य

---

१. स्वरूपत्वादिति भावः   २. विषयसम्बन्धनिबन्धनत्वात् (पं.,मं.१,२)

भेदप्रतिनिधिविशेषबलेनैव [1]'धर्मत्वेनोक्तिर्युक्तेति सूचनादिति भावः । सन्निधानादात्मपरत्वं तच्छब्दस्य न मन्तव्यमित्याह- **स एवेति** ।। यच्छब्दश्रवणात् 'तत्' इत्यध्याहृतं भाष्य इति भावेन तदर्थमाह- **तदेवेति** ।।

भाष्ये **'ब्रह्मणो योगो ब्रह्मयोगः'**, षष्ठ्यर्थः सम्बन्धश्च विषयविषयिभावः । **'ब्रह्मणि योगो ब्रह्मयोगः'** इत्यङ्गीकारेऽपि, 'घटे ज्ञानम्' इतिवत् तद्विषयत्वमेव [2]लक्ष्यत इति भावेन 'ब्रह्मविषयः' इत्युक्तमिति मनसि निधाय तदवतारयति- **ब्रह्मणेति** ।। गीतायां मध्यमपदलोपः[3] समासः शाकपार्थिवादिवत् विवक्षित इति भावेन 'ब्रह्मविषयः' इत्युक्तं भाष्य इत्यपि **आहुः** । 'ध्यानादि' इति भाष्ये आदिशब्देन समाधिर्गृह्यत इति [4]**प्राचीनटीकायाम्** । 'अन्यथा' इत्यनुवादः 'सन्यासमात्रेण' इति व्याख्या । कामाद्युपद्रवक्षये [5]स्वरूपस्याविर्भावोऽस्तीति शङ्कितम् । तत्रोत्तरमाह- **तिरोभावोपेतं त्विति** ।। **उक्तमेवेति** ।। 'सन्यासस्तु महाबाहो' (५.६) इत्येतद्व्याख्याऽवसरे[6] 'अन्यत् फलं त्वल्पत्वादफलमेव' (गी.भा. ५.६) इत्याशय इत्युक्तमेवेत्यर्थः ।

अयं भावः । यद्यपि कामाद्युपद्रवक्षयेऽपीपत् तात्कालिकम् आत्मस्वरूप-सुखमाविर्भवति । तथाऽपि संसारे कामादेः पुनरावृत्त्या आविर्भूतस्यापि तेन तिरोभावावश्यम्भावेनाल्पफलत्वमेवेति नाक्षयत्वम् । ध्यानसमाधिलक्षणेन मानसेन कर्मयोगेन तु भगवदपरोक्षज्ञानोदये संसारनिवृत्तौ स्वरूपसुखस्याविर्भूतस्य[7] तिरोधायकाभावाद् अक्षयत्वमिति । तथाविधात्मस्वरूपसुखलाभाय ध्यानादि-कर्मयोग आवश्यक इति युक्तं तस्य सन्यासादाधिक्यमिति । **व्याख्यानान्तरे** 'प्रकृतस्य सन्यासिन एवाक्षयसुखप्राप्तिरुच्यते' इति परव्याख्याने । 'बाह्यस्पर्शेष्व-

---

१. धर्मित्वेनोक्तिः (मं.१) २. लभ्यते (मं.१) ३. मध्यमपदलोपी (पं.)

४. प्राचीनटीकायामुक्तम् (मं.१), क्वचिद् 'व्यक्तम्' (पा.)

५. स्वरूपसुखस्य (मं.१), स्वरूपसुखाविर्भावः (मं.२)

६. व्याख्यानावसरे (अ.) ७. आविर्भूतस्यापि (अ.)

सक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते' इत्येतावता पूर्तेः, 'विन्दन्त्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा' इति बहूनां पदानां वैयर्थ्यमित्यर्थः । अतः सन्न्यासात् कर्मयोगस्याधिक्यं स्पष्टयितुमेवायं श्लोक इति भाष्यकारीयं व्याख्यानमेव युक्तमिति ॥ २१ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- 'सन्न्यासस्तु' (५.६) इत्यादिना प्रागुक्तमपि सन्न्यासाद्योगस्याधिक्यमत्र स्पष्टीक्रियते- **बाह्यस्पर्शेष्विति** ॥ स्पृश्यन्त इति **स्पर्शाः** शब्दादिविषयाः, तेषां बाह्यत्वं च श्रोत्रादीन्द्रियाविषयत्वापादनेन बहिष्कार्यत्वम्। वक्ष्यति च 'स्पर्शान्' (५.२७) इत्यत्र। **असक्तः आत्मा** अन्तःकरणं यस्य स तथा, कामरहितः सन्न्यासीति यावत्। **आत्मनि** स्वस्वरूपे स्वस्वरूपसन्निवेशाभिन्नधर्मतया **यत्सुखं** विन्दति लभते, स कामरहित एव **ब्रह्मयोगयुक्तात्मा** चेत् ब्रह्मविषयो **योगो** ध्यानसमाधिलक्षणः तद्युक्तान्तःकरणश्चेदिति ध्यानसमाधिलक्षणमानसकर्मयोगयुक्त इत्युच्यते । **अक्षयं** पुनस्तिरोभावरहितं **सुखमश्नुते** प्राप्नोति[1] । भाष्ये 'विन्दति' इति तु 'अश्नुते' इत्यस्यार्थकथनं पुनरावृत्तस्यानुवाद इति ज्ञेयम् । प्राग्योगाभावे सन्न्यासवैयर्थ्यमुक्तम् । तदसत् । कामाद्युपद्रवक्षये स्वरूपसुखस्याविर्भावादित्याशङ्कानिराकरणात् स्पष्टनमिति ॥ २१ ॥

भगवद्गीता

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

भाष्यम्

संन्यासार्थं कामभोगं निन्दयति- **ये हीति** ॥ २२ ॥

१. व्याप्नोति (मं.१,२)

प्रमेयदीपिका

ननूत्तरश्लोके संन्यासादित्रितयान्तर्गतं न किञ्चिदुच्यते ? इत्यत आह- **संन्यासार्थमिति** ॥ 'निन्दयति' इति स्वार्थे णिच्। 'संन्यासार्थिना' इति वा ॥ २२ ॥

भावदीपिका

आहेति ॥ तदुपयोगिकथनेन संन्यासकथनपरत्वमेवेत्याशयेनाहेत्यर्थः । ॥ २२ ॥

भावरत्नकोशः

'सन्न्यासादि' इत्यत्रादिशब्देन योगज्ञाने ग्राह्ये। 'णिदि= कुत्सायाम्' इत्यस्य कर्तरि 'निन्दति' इति रूपम् । तत्कथं निन्दयतीत्युक्तम् ? इत्यत आह- **निन्दयतीति** ॥ **स्वार्थ इति** ॥ '[1]बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्युक्तेरिति भावः । प्रयोजकव्यापारे णिजुत्पादनेऽपि न दोष इति भावेनाह- **सन्न्यासार्थिनेति वेति** ॥ सन्यासार्थी कामभोगं निन्दति, तं प्रेरयति= सन्यासार्थिना क्रियमाणां निन्दां [2]स्वयमनुवदतीत्यर्थ इति भावः ॥ २२ ॥

भगवद्गीता

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

भाष्यम्

तत्परित्यागं प्रशंसति[3]- **शक्नोतीति** ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति । शरीरमोक्षणात्प्राक् । यथा मनुष्यशरीरे सोढुं सुशकम्[4],

---

१. एतेषाम् अदन्तानां कथादीनां निदर्शनम्= पाठ इत्यर्थः। बाहुलकाद् अन्येऽपि बोध्याः।

२. स्वयमनुभवति (अ.) ३. प्रशंसयति (पा.) ४. सुशकः, सुकरम् (पा.)

तथा नान्यत्रेति भावः । ब्रह्मलोकादिस्तु जितकामानामेव भवति ॥ २३ ॥

प्रमेयदीपिका

उत्तरश्लोकमप्यन्तर्भावयितुमाह- **तदिति** ॥ कामभोगपरित्यागम् । 'संन्यासार्थम्' इति वर्तते । 'इहैव शरीरमोक्षणात्प्राक्' इति प्रशंसायाम् अनुपयुक्तमिति भावेन तद्विहायान्यद् योजयति- **कामेति** ॥ **वेगं** मनसोऽनवस्थानम् । एवं तर्हि 'इहैव शरीरविमोक्षणात्प्राक्' इति किमर्थमुक्तम् ? इत्यतस्तदनूद्य तात्पर्यमाह- **शरीरेति** ॥ 'इहैव' इत्यनुवादे ग्राह्यम् 'अस्मिन्नेव लोके' इति । अत एवोक्तम्- **मनुष्यशरीर इति** ॥ 'अतोऽत्रैव तत्सहनाय प्रयतितव्यम्' इत्यभिप्रायशेषः । ननु ब्रह्मलोकादौ तत्सहनमत्यन्तसुशकम् । तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह- **ब्रह्मेति** ॥ तथाचान्योन्याश्रय[1] इति भावः। 'अन्यत्र' इति पश्वादिशरीरं व्युदस्तमिति हृदयम् । एतेन 'अत्र वाक्यभेदः कार्यः' इति सूचितम् । 'शरीरविमोक्षणपर्यन्तम्, न सकृत्' इति **कश्चित्** । तदसत् । तथा सति 'आशरीरविमोक्षणात्' इति स्यात् । 'इहैव' इति च व्यर्थम् ॥ २३ ॥

भावदीपिका

अन्तर्भावयितुम् 'संन्यासादित्रितये' इति शेषः । **संन्यासार्थमिति** ॥ तथा च तदुपयोगिकथनेन संन्यासकथनपरत्वमेवेति भावः । **प्रशंसायामनुपयुक्तम्** प्रशंसानुपयोगीत्यर्थः । उत्तरत्र 'नान्यत्र' इति व्यावर्त्यकथनादाह- **इहैवेति** ॥ **अनुवादे** 'शरीरविमोक्षणात् प्राक्' इत्यनुवादपरे भाष्ये । तस्यार्थमाह- **अस्मिन्नेवेति** ॥ भूलोक एवेत्यर्थः । **अत एवेति** ॥ 'इहैव' इत्यस्यैतल्लोकपरत्वादेवेत्यर्थः । **मनुष्यशरीर इति** ॥ तस्यैतल्लोकगतत्वादित्यर्थः । **तत्सह-**

१. अन्योन्याश्रयत्वम् (पा.)

नेति ॥ कामक्रोधवेगसहनेत्यर्थः । **एवमुच्यत इति** ॥ 'इहैव, नान्यत्र' इति कस्मादुच्यत इत्यर्थः । नन्वनेन को दोष उक्तः? इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ कामादिजयानन्तरं ब्रह्मलोकप्राप्तिः, तत्प्राप्तौ कामादिजय इत्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मलोकस्थितानां कामादिसहनं न साधनरूपमिति भावः । ननु तर्हि कामादिसहनस्य ब्रह्मलोकेऽपि सत्त्वात्, कथं 'नान्यत्र' इत्युक्तं भाष्ये ? इत्यतस्तदभिप्रायमाह- **अन्यत्रेतीति** ॥ **वाक्यभेद इति** ॥ 'यः कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति स युक्तः, स सुखी नरः' इत्येकं वाक्यम् । 'तच्च सहनम् इहैव प्राक् शरीरविमोक्षणात्' इत्यपरं वाक्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

भावरत्नकोशः

अन्तर्भावयितुमिति ॥ तथा च तेनापि श्लोकेन सन्न्यास एव महाफलसाधनज्ञानाङ्गत्वेनावश्यं कर्तव्य इति स्पष्टीकृतो भवतीति [1]विभावितमिति भावः । **वर्तते** 'सन्यासार्थम्' इति पदं पूर्वभाष्यादनुवर्तते । 'प्रशंसयति' इति पाठे 'स्वार्थे णिच्' इत्यादिरूपेण पूर्ववद् व्याख्येयम् । **इति पदजातम्** । 'कामक्रोधवेगं यः सोढुं शक्नोति स युक्तः स सुखी' इत्यनेनैव कामपरित्यागप्रशंसासम्भवात्, अन्यत् पदजातं तत्रानुपयुक्तमित्यर्थः । **तत्** उक्तं पदजातम् । वेगाख्यसंस्कारस्य तान्त्रिकैः कामक्रोधजन्यत्वानङ्गीकारादाह- **वेगमिति** ॥ 'वेगः प्रवाहजवयोरपि' (अ.को.) इत्यभिधानादत्र वेगशब्देन जवो ग्राह्यः । योग्यतया मनसोऽन्वयः । ताभ्यां हि मनसो जवशब्दितम् अनवस्थानम् उद्भवतीति भावः । 'वेगः उद्वेगः' इत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह - 'वेगं मनसोऽनवस्थानम्' इति इत्यपि **आहुः** । [2]**इति** 'अर्थः' इति योज्यम् ।

नन्वनुवादभाष्ये कुतस्तस्य ग्रहणम् ? 'अस्मिन् लोके' इति, 'तदर्थः' इति च कुतो वाच्यम् ? इत्यत उपष्टम्भकमाह- **अत एवेति** ॥ 'इहैव' इत्यनुवादे

---

१. भावितम् (पं.)　　२. 'अस्मिन्नेव लोक इति' इत्यत्र ।

ग्राह्यत्वात् तस्य चोक्तार्थत्वादेव भाष्ये 'मनुष्यशरीरं' इति तत्तात्पर्यमुक्तम् । अन्यथा तत् कथमस्य तात्पर्यरूपं स्यात् । 'शरीरविमोक्षणात् प्राक्' इत्येवानुवादे शरीरशब्देन मनुष्यशरीरालाभात्, 'इहैव' इत्यनुवादे तस्य 'अस्मिन्नेव लोके' इत्युक्तार्थत्वे च मनुष्यशरीरं लभ्यते । तस्यैतल्लोकमात्रवृत्तित्वात् । पश्वादि-शरीरस्यैतल्लोकस्थत्वेऽपि तस्य कामक्रोधसमुद्भववेगसहनायोग्यतयैव निरास इति 'मनुष्यशरीरं' इति तात्पर्यकथनम् उक्तमर्थं ज्ञापयतीति भावः । **अत्रैव** मनुष्यशरीर एव । **तत्सहनाय** कामादिवेगसहनाय । एवशब्दव्यावर्त्यमुक्तं भाष्ये- **नान्यत्रेति** ॥

तत्र शङ्कते- **नन्विति** ॥ **एवमुच्यते** 'नान्यत्र' इत्येवमुच्यते । अनेन कृतचोद्यस्य किमुत्तरमुक्तं भवति ? इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ जितकामानामेव ब्रह्मलोकप्राप्तिः, [1]प्राप्तब्रह्मादिलोकानां जितकामत्वम् इत्यन्योन्याश्रयत्वमि-त्यर्थः । ननु तर्हि कामादिसहनस्य ब्रह्मलोकादावसत्त्वात् कथं 'नान्यत्र' इत्यप्रसक्त-प्रतिषेधः ? इत्यत आह- **अन्यत्रेतीति** ॥ पश्वादिशरीरस्य कर्मभूमिस्थत्वेन तत्र [2]कामादिसहनप्रसक्तौ तद्व्युदासार्थमेव भाष्ये 'नान्यत्र' इत्युक्तमित्यर्थः । **केचित्तु** यदि साधनरूपं कामादिसहनं न ब्रह्मलोकादौ तर्हि साध्यरूपस्य तस्य ब्रह्मलोकादौ प्रसक्त्यभावात् तद्व्यावृत्त्यर्थं 'नान्यत्र' इति न वक्तव्यम् ? इत्यत आह- **अन्यत्रेतीति** इत्यवातारयन् । **एतेन** 'कामक्रोध' इति, 'शरीरविमोक्षणात्' इति च भाष्येण 'यः कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति, स युक्तः स सुखी नरः' इत्येकं वाक्यम् । 'तच्च सहनम् इहैव प्राक् शरीरमोक्षणात्' इत्यपरं वाक्यम् इत्येवम् अत्र गीतायां वाक्यभेदः कार्य इति सूचितमित्यर्थः । 'यावन्मरणं तावन्न विस्रम्भणीयम्' (शां.भा. ५.२३) इति सङ्करेण भाषणादाह- **शरीरविमोक्षण-पर्यन्तमिति** ॥ ननु *'प्रागुदीव्यतोऽण्'* इत्यादाविव आङोऽभावेऽपि तदर्थबोधः किं न स्यात् ? इत्यतो दोषान्तरमाह- **इहैवेतीति** ॥ २३ ॥

---

१. प्राप्य..... (प्र.) २. कामनादिसहन.... (अ.)

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु- सन्न्यासार्थं कामभोगो निन्द्यते- **ये हीति** ॥ **ये संस्पर्शजाः** विषयसम्बन्धसम्भवाः **भोगाः** सन्ति ते **दुःखयोनयः** दुःखहेतवः दुःखोदर्का एव। कुतः ? **हि** यतः **आद्यन्तवन्तः** उत्पत्तिविनाशवन्तः बुद्बुदा इव अतिफल्गव इति यावत्। **अतो बुधः** ज्ञानी तेषु कामभोगेषु **न रमते** सक्तिं न करोति ॥ २२ ॥

सन्न्यासस्यात्यावश्यकत्वावेदनाय कामभोगपरित्यागः प्रशस्यते- **शक्नोतीति** ॥ **यः कामक्रोधोद्भवं** कामक्रोधौ उद्भवौ उत्पादकौ यस्य मनसोऽनवस्थानलक्षणस्य वेगस्य स तथा तं **सोढुं** प्रसहितुं शक्नोति **स नरः युक्तो** [1]योगयुक्तः, स एव च सुखी भवति । तच्च सहनम् **इहैव** अस्मिन्नेव लोके **शरीरविमोक्षणात् प्राक्** । यथा मनुष्यशरीर एव सुकरं नान्यत्र पश्वादिशरीरे । अतो अत्रैव तत्सहनाय प्रयतितव्यमित्यभिसन्धिना 'इहैव शरीरविमोक्षणात् प्राक्' इत्युक्तमिति ॥ २३ ॥

भगवद्गीता

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्म निर्वाणं[2] ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

भाष्यम्

ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः[3] । **आरामः** परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । अत्र तु परमात्मदर्शनादिनिमित्तं तत् । सुखं [4]तूपद्रवक्षये व्यक्तम् । अत्र तु कामादिक्षये[5] व्यक्तमात्मनः सुखम् । स्वयंज्योतिष्ट्वाद्भगवतः । तद्व्यक्तेरन्तर्ज्योतिः । सर्वेषामन्तर्ज्योतिष्ट्वेऽपि

१. वेगयुक्तः (अ.)
२. निर्बाणम् (पा.)
३. प्रपञ्चयत्युत्तरश्लोकैः (पा.)
४. तूपद्रवक्षयव्यक्तम् (पा.)
५. काम्यादिक्षये (पा.)

व्यक्तेर्विशेषः । असम्प्रज्ञातसमाधीनां वाह्यादर्शनात् । दर्शनेऽप्यकिञ्चित्कराद्[1] एवशब्दः । उक्तं चैतत् -

'दर्शनस्पर्शसम्भाषाद् यत्सुखं जायते नृणाम् ।
आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितम् ॥'

इति नारदीये ।

'स्वज्योतिष्ट्वान्महाविष्णोरन्तज्योतिस्तु तत्स्थितः ।'

इति च । अन्तःसुखत्वादेः कारणमाह- **ब्रह्मणि भूत इति** ॥२४ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु योगिनो ब्रह्माधिगतिः प्राग् (५.६)उक्ता। तत्किं पुनरुच्यते ? इत्यत आह- **ज्ञानीति** ॥ द्वितीये (२.५५) कथितत्वात् 'प्रपञ्चयति' इत्युक्तम्। यथा योगस्याऽधिक्यकथनं योगनिरूपणमेव, संन्यासार्थे निन्दास्तुती च संन्यासनिरूपणमेव, तथा ज्ञानिलक्षणकथनं च ज्ञानिनिरूपणमिति[2] । आरामशब्दार्थं तावदाह- **आराम इति** । इदानीम् अन्तरारामशब्दलब्धमर्थमाह- **अत्र त्विति** ॥ **तत्** सुखम् । एवं तर्हि 'अन्तःसुख' इत्यनेनैव गतार्थमेतद् ? इत्याशङ्क्य सुखशब्दस्य तावदर्थभेदमाह- **सुखं त्विति** ॥ **व्यक्तम्** 'आत्मसुखम्' इति सम्बन्धः । तर्हि 'अन्तःसुखः' इति कथम् ? इत्यतस्तल्लब्धार्थमाह- **अत्र त्विति** ॥ अनेनाऽरामसुखशब्दार्थान्तर्गतयोः पर-उपद्रवक्षययोः 'अन्तः' इत्येतत् सामर्थ्याद् विशेषणमित्युक्तं भवति।

ज्योतिःशब्दार्थं तावदाह- **स्वयमिति** ॥ 'ज्योतिष्ट्वम्' इति शेषः । यद्यपि ज्योतिःशब्दः प्रकाशमात्रे प्रवर्तते। तथाऽपि भगवत एव [3]परानपेक्षप्रकाश-

१. दर्शनेऽप्यकिञ्चित्काराद् (भा.दी. सम्मतः), अकिञ्चित्करत्वाद् (पा.)
२. ख. ज्ञानिनिरूपणमेवेति । ३. परानपेक्ष्य.. (पा.)

त्वात्, मुख्ये च[1] सम्प्रत्ययात्, स एव ज्योतिरित्यर्थः। इदानीम् अन्तर्ज्योतिः-शब्दार्थमाह- **तद्व्यक्तेरिति ॥ तस्य** भगवतोऽन्तः हृदये व्यक्तेरित्यर्थः। ननु 'अन्तः ज्योतिः यस्यासावन्तर्ज्योतिः'। 'व्यक्तेः' इति तु कथं लभ्यते ? इत्यत आह- **सर्वेषामिति ॥** शब्दतः प्राप्तमन्तर्ज्योतिष्ट्वं सर्वसाधारणम्। अत्र तु [2]ज्ञानिनो विशेषणत्वेनोच्यते। तत्सामार्थ्याद् इदं लब्धमिति भावः। यद्वा 'तद्व्यक्तेः' इत्यध्याहारेण तात्पर्यमुक्तम्। अध्याहारस्येदानीं प्रयोजनमुच्यते।

नन्वेवशब्दो यदि धर्मान्तरनिवृत्त्यर्थः तदा 'अन्तःसुखम्' इत्यादि व्याहतम्। अथ वस्त्वन्तरदर्शननिवृत्त्यर्थः तदाऽसम्भवित्वम् ? इत्यत आह- **असम्प्रज्ञातेति ॥ बाह्यं** भगवतोऽन्यत्। **दर्शनेऽपि** 'अन्यदा' इति शेषः। **अकिञ्चित्कराद्** विक्षेपकरणाभावादित्यर्थः। **एवशब्दः** '[3]सम्भवदर्थः' इति शेषः। एतेन 'लक्ष्यमेवेदम्, कथं लक्षणत्वेनोच्यते ?' इति परिहृतम्। व्यवच्छेदप्रधानत्वात्। एवशब्दस्य सामर्थ्याज्ज्योतिषा सम्बन्ध इति। आरामसुखशब्दयोरुक्तार्थत्वं कुतः ? इत्यत आह- **उक्तं चेति ॥** 'न केवलं पुनरुक्तिबलात्' इति चार्थः[4]। द्वन्द्वैकत्वादेकवचनम्। 'काम' इत्युपद्रवोपलक्षणम्। **उदितं** व्यक्तम्। 'अन्तर्ज्योतिः' इत्यस्योक्तार्थत्वे प्रमाणमाह- **स्वेति ॥** स स्थितो यस्मिन्निति **तत्स्थितः। अन्तरेव ज्योतिः** दर्शनं यस्येत्येवं व्याख्यानेऽपि[5] यद्यप्युक्तार्थो[6] लभ्यते। तथाऽपि 'आर्थिकाच्छाब्दं वरम्' इत्येवं व्याख्यातम्।

---

१. चशब्दो नास्ति क्वचित् (भा.र.को.सम्मतः)

२. ज्ञानिविशेषणत्वेन (पा.)

३. सम्भवदर्थकः (भा.र.को. सम्मतः)

४. चशब्दार्थः

५. इति व्याख्यानेऽपि (भा.दी. सम्मतः)

६. उक्तोऽर्थः (भा.र.को. सम्मतः)

'ब्रह्मैव भूतः' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय ब्रह्मभूतशब्दस्य विग्रहं दर्शयन् प्रकृतसङ्गतिमाह- अन्तरिति ॥ 'ब्रह्मणि भूतः' इत्येवं विग्रहः, न तु 'ब्रह्मैव भूतः' इति । प्रमाणविरोधात् । ननु ब्रह्मणि भूतत्वं साधकधर्मः । तत्कथं ज्ञानिलक्षणत्वेनोच्यते ? मैवम् । यतोऽन्तःसुखत्वादेः कारणत्वेनोच्यते । नन्वेवं सति अर्थाद् इदं ज्ञानसाधनत्वेनोच्यते । तच्च 'तद्बुद्धयः' (५.७) इत्यनेनैवोक्तम् । सत्यम् । 'तद्बुद्धित्वादिकं ब्रह्मणि भूतत्वं यस्य कारणं तद्वान् एवंलक्षणकः' इत्येवं सङ्गतिसूचनार्थोऽयमनुवाद इति भावः । एवं च 'अधिगच्छति' इत्यस्य 'जानाति' इत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ २४ ॥

भावदीपिका

कथितत्वादिति ॥ 'प्रजहाति (२.५५) इत्यादिना' इति शेषः । संन्यासादित्रितयकथनान्तर्भावं ज्ञानिलक्षणकथनस्योपपादयितुमाह- **यथेत्यादिना** ॥ **कथमिति** ॥ 'अन्तः' इत्येतद्व्यर्थम् । सुखस्यान्तःस्थत्वाव्यभिचारादिति भावः। **आरामसुखशब्दार्थान्तर्गतयोरिति** ॥ अत्र भाष्ये दर्शनजन्यसुखमेवारामशब्दार्थः । 'पर' इत्येतद्दर्शनविषयप्रदर्शनार्थं स्वरूपकथनम् । एतदभिप्रायेणैव परस्यारामशब्दार्थान्तर्गतत्वमुक्तं टीकायाम्, न तु तच्छब्दार्थान्तर्गतत्वं परस्य । तथात्वे 'पर इत्येतत् स्वरूपकथनम्' (प्र.दी. ३.१७) इति प्रागुक्तविरोधापत्तेः, 'दर्शनस्पर्शसम्भाषात्' (ना.पु.) इत्यभिधानविरोधाच्चेति ज्ञातव्यम् । **अन्तरित्येतदिति** ॥ तथा चान्तःस्थितं यत्परं ब्रह्म तद्दर्शनादिनिमित्तं सुखम् आरामः । तथाऽन्तःस्थिता ये कामाद्युपद्रवास्तत्क्षये व्यक्तं यत्सुखं तदेव सुखशब्देनोच्यत इत्यर्थो द्रष्टव्यः । परोपद्रवयोः 'अन्तः' इत्येतद् विशेषणमिति कुतः? इत्यत उक्तम्- **सामर्थ्यादिति** ॥ आकाङ्क्षापूर्तिरूपाद् योग्यतारूपाच्च सामर्थ्यादित्यर्थः ।

मुख्ये सम्प्रत्ययादिति ॥ 'मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययः' इति न्यायेनेति

शेषः। **शब्दतः प्राप्तमिति**॥ अन्तः ज्योतिः यस्यासौ अन्तर्ज्योतिः इति शब्द-निर्वचनात् प्राप्तमित्यर्थः। **विशेषणत्वेनेति**॥ इतरव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः। **उच्यत इति**॥ 'अन्तर्ज्योतिष्ट्वम्' इति वर्तते । **तत्सामर्थ्यात्** विशेषणत्वेनोक्ति-सामर्थ्यात्। **इदम्** 'व्यक्तेः' इति पदम्। अन्यथाऽतिव्याप्तिः स्यादिति भावः। **अध्याहारेणेति**॥ 'अन्तः' इत्यनन्तरं 'व्यक्तेः' इत्यध्याहारः। तथाचान्तर्व्यक्तं ज्योतिर्यस्यासावन्तर्ज्योतिरित्यर्थः। तथा अध्याहारेण किं कृतम्? इत्यतस्तत्-प्रयोजनकथनाय 'सर्वेषाम्' इति भाष्यं प्रवृत्तमित्याह- **अध्याहारस्येति**॥

असम्भवित्वमिति॥ ज्ञानिनामपि शुकादीनां भगवदन्यवस्त्वन्तरदर्शन-सद्भावाद् असम्भवित्वं नाम लक्षणदोष इति भावः। **आहेति**॥ द्वितीय-पक्षमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः। **अन्यदेति**॥ असम्प्रज्ञातसमाधेरन्यदेत्यर्थः। 'किञ्चिद्= विक्षेपादिकं क्रियतेऽनेनेति किञ्चित्कारः, न किञ्चित्कारः अकिञ्चित्कारः' इति विग्रहमभिप्रेत्यार्थमाह- **विक्षेपकरणेति**॥ अन्यदर्शनस्य मनोविक्षेपकारित्वा-भावादित्यर्थः। 'एवशब्दः' इत्यनन्तरमध्याहार्यमाह- **सम्भवदर्थ इति**॥ वस्त्वन्तरनिवृत्तिरूपार्थाङ्गीकारे असम्भवाभावेन लक्षणं लक्ष्ये सम्भवतीति सम्भवदर्थ इत्यर्थः। **एतेनेति**॥ इतरदर्शनव्यवच्छेदकावधारणेनेत्यर्थः।

लक्ष्यमेवेति॥ लक्ष्यतावच्छेदकमेवेत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो हि लक्षण-मुच्यते। तत्र च ज्ञानित्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्, तदेवान्तर्ज्योतिष्ट्वम् इति लक्ष्यता-वच्छेदकलक्षणयोरैक्याद् इतरभेदानुमितेर्वैयर्थ्यं स्यात्। व्याप्तिग्रहणकाल एव पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्जातत्वादिति भावः। 'एतेन' इत्युक्तस्याभिप्रायमाह- **व्यवच्छेदेति**॥ इतरव्यावृत्तिगर्भम् अन्तर्ज्योतिष्ट्वं लक्षणमभिप्रेतम्, न केवलम्। अतो नोक्तदोष इति भावः। नन्वेवकारस्य 'अन्तः' इत्यनेन सम्बन्धेऽन्तर्मात्रज्योतिष्ट्वप्राप्त्या 'बाह्यतो भगवद्दर्शनं नास्ति' इत्येव लक्ष्यते, न तु भगवदितरवस्तुदर्शननिषेधः? इत्यत आह- **एवशब्दस्येति**॥

अर्थाबाधरूपात् **सामर्थ्यात्**। शुकादीनां वस्त्वन्तरदर्शनसत्तादशायां ज्ञानस्य तिरोहितत्वेनालक्ष्यत्वमिति तात्पर्योक्तमनुसन्धेयम्।

यद्यप्यत्र 'याथार्थ्यमेव मानत्वम्' (अ.व्या. २.१.२१श्लो.) इत्यादाविव लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरैक्येऽपि न दोषः। व्यवहारस्य साध्यत्वोपपत्तेः। तथाऽपि गीतागतावधारण-तद्व्याख्यानरूपासम्प्रज्ञातेत्यादिभाष्यानुसाराद् एवं समाहितम्। अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्यवधेयम्। ननु 'दर्शनस्पर्शसम्भाषाभ्यः' इति स्यात् ? इत्यत आह- **द्वन्द्वेति**॥ 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति' इति वचनादिति भावः। भाष्यप्रमाणयोर्विसंवादपरिहारायाह- **कामेतीत्यादिना**॥ **स इति**॥ विष्णुरित्यर्थः। **इति व्याख्यानेऽपीति**॥ ज्योतिःशब्देन भगवन्तमगृहीत्वा ज्ञानमात्रग्रहणमङ्गीकृत्य व्याख्यानमित्यर्थः। **उक्तार्थ इति**॥ स्वयंज्योतिष्ट्वाद् भगवतस्तद्व्यक्तेरन्तर्ज्योतिरित्युक्तार्थ इत्यर्थः। **आर्थिकादिति**॥ ज्योतिःशब्देन ज्ञानं गृहीत्वा अन्तरेव दर्शनं यस्येति व्याख्याने विष्णुव्यतिरिक्तबाह्यार्थदर्शनस्यान्तरभावेन, अर्थाद् अन्तःस्थभगवन्मात्रदर्शनं सिध्यति। अन्तर्व्यक्तत्वेन ज्योतिरेव= परमात्मैव यस्येति व्याख्याने तु शब्दबलादेव भगवन्मात्रदर्शनं सिध्यतीति आर्थिकाच्छाब्दं वरमित्यर्थः।

प्रमाणविरोधादिति॥ 'द्वा सुपर्णा' (आथ. ३.१.१) इत्यादिभेदप्रमाणविरोधादित्यर्थः। **साधकधर्म इति**॥ तथा च ज्ञानिलक्षणस्य ज्ञानसाधके जिज्ञासावतिव्याप्तिरित्यर्थः। **अर्थादिति**॥ ब्रह्मणि भूतत्वरूपसाधनेन ज्ञाने जात एवान्तःसुखत्वादिकं भवति, न साक्षादित्यर्थादित्यर्थः। **उक्तमिति**॥ तथा चात्र पुनरनुवादो व्यर्थ इति भावः। **तद्बुद्धित्वादिकं ब्रह्मणि भूतत्वम्** तद्बुद्धित्वादिरूपं ब्रह्मणि भूतत्वम्। **यस्य** ज्ञानस्य। अन्तःसुखत्वादेः। ननु 'ब्रह्माधिगच्छति' इति ब्रह्मभूतत्वादेर्ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वमेवोच्यते, न ज्ञानसाधनत्वम् ? अत आह- **एवं चेति**॥ ब्रह्मभूतत्वादेः पूर्वोक्तज्ञानसाधनानुवादरूपत्वादित्यर्थः॥ २४॥

शेषः। **शब्दतः प्राप्तमिति**॥ अन्तः ज्योतिः यस्यासौ अन्तर्ज्योतिः इति शब्द-निर्वचनात् प्राप्तमित्यर्थः। **विशेषणत्वेनेति**॥ इतरव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः। **उच्यत इति**॥ 'अन्तर्ज्योतिष्ट्वम्' इति वर्तते । **तत्सामर्थ्यात्** विशेषणत्वेनोक्ति-सामर्थ्यात्। **इदम्** 'व्यक्तेः' इति पदम्। अन्यथाऽतिव्याप्तिः स्यादिति भावः। **अध्याहारेणेति**॥ 'अन्तः' इत्यनन्तरं 'व्यक्तेः' इत्यध्याहारः। तथाचान्तर्व्यक्तं ज्योतिर्यस्यासावन्तर्ज्योतिरित्यर्थः। तथा अध्याहारेण किं कृतम् ? इत्यतस्तत्-प्रयोजनकथनाय 'सर्वेषाम्' इति भाष्यं प्रवृत्तमित्याह- **अध्याहारस्येति**॥

असम्भवित्वमिति॥ ज्ञानिनामपि शुकादीनां भगवदन्यवस्त्वन्तरदर्शन-सद्भावाद् असम्भवित्वं नाम लक्षणदोष इति भावः। **आहेति**॥ द्वितीय-पक्षमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः। **अन्यदेति**॥ असम्प्रज्ञातसमाधेरन्यदेत्यर्थः। 'किञ्चिद्= विक्षेपादिकं क्रियतेऽनेनेति किञ्चित्कारः, न किञ्चित्कारः अकिञ्चित्कारः' इति विग्रहमभिप्रेत्यार्थमाह- **विक्षेपकरणेति**॥ अन्यदर्शनस्य मनोविक्षेपकारित्वा-भावादित्यर्थः। 'एवशब्दः' इत्यनन्तरमध्याहार्यमाह- **सम्भवदर्थ इति**॥ वस्त्वन्तरनिवृत्तिरूपार्थाङ्गीकारे असम्भवाभावेन लक्षणं लक्ष्ये सम्भवतीति सम्भवदर्थ इत्यर्थः। **एतेनेति**॥ इतरदर्शनव्यवच्छेदकावधारणेनेत्यर्थः।

लक्ष्यमेवेति॥ लक्ष्यतावच्छेदकमेवेत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो हि लक्षण-मुच्यते। तत्र च ज्ञानित्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्, तदेवान्तर्ज्योतिष्ट्वम् इति लक्ष्यता-वच्छेदकलक्षणयोरैक्याद् इतरभेदानुमितेर्वैयर्थ्यं स्यात्। व्याप्तिग्रहणकाल एव पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्जातत्वादिति भावः। 'एतेन' इत्युक्तस्याभिप्रायमाह- **व्यवच्छेदेति**॥ इतरव्यावृत्तिगर्भम् अन्तर्ज्योतिष्ट्वं लक्षणमभिप्रेतम्, न केवलम्। अतो नोक्तदोष इति भावः। नन्वेवकारस्य 'अन्तः' इत्यनेन सम्बन्धेऽन्तर्मात्रज्योतिष्ट्वप्राप्त्या 'बाह्यतो भगवद्दर्शनं नास्ति' इत्येव लक्ष्यते, न तु भगवदितरवस्तुदर्शननिषेधः? इत्यत आह- **एवशब्दस्येति**॥

अर्थाबाधरूपात् **सामर्थ्यात्**। शुकादीनां वस्त्वन्तरदर्शनसत्तादशायां ज्ञानस्य तिरोहितत्वेनालक्ष्यत्वमिति तात्पर्योक्तमनुसन्धेयम्।

यद्यप्यत्र 'याथार्थ्यमेव मानत्वम्' (अ.न्या. २.१.२१श्लो.) इत्यादाविव लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरैक्येऽपि न दोषः । व्यवहारस्य साध्यत्वोपपत्तेः । तथाऽपि गीतागतावधारण-तद्व्याख्यानरूपासम्प्रज्ञातेत्यादिभाष्यानुसाराद् एवं समाहितम्। अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्यवधेयम्। ननु 'दर्शनस्पर्शसम्भाषाभ्यः' इति स्यात् ? इत्यत आह- **द्वन्द्वेति**॥ 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति' इति वचनादिति भावः। भाष्यप्रमाणयोर्विसंवादपरिहारायाह- **कामेतीत्यादिना**॥ **स इति**॥ विष्णुरित्यर्थः। **इति व्याख्यानेऽपीति**॥ ज्योतिःशब्देन भगवन्तमगृहीत्वा ज्ञानमात्रग्रहणमङ्गीकृत्य व्याख्यानमित्यर्थः । **उक्तार्थ इति**॥ स्वयंज्योतिष्ट्वाद् भगवतस्तद्व्यक्तेरन्तर्ज्योतिरित्युक्तार्थ इत्यर्थः। **आर्थिकादिति**॥ ज्योतिःशब्देन ज्ञानं गृहीत्वा अन्तरेव दर्शनं यस्येति व्याख्याने विष्णुव्यतिरिक्तबाह्यार्थदर्शनस्यान्तरभावेन, अर्थाद् अन्तःस्थभगवन्मात्रदर्शनं सिध्यति । अन्तर्व्यक्तत्वेन ज्योतिरेव= परमात्मैव यस्येति व्याख्याने तु शब्दबलादेव भगवन्मात्रदर्शनं सिध्यतीति आर्थिकाच्छाब्दं वरमित्यर्थः।

प्रमाणविरोधादिति॥ 'द्वा सुपर्णा' (आथ. ३.१.१) इत्यादिभेदप्रमाणविरोधादित्यर्थः । **साधकधर्म इति**॥ तथा च ज्ञानिलक्षणस्य ज्ञानसाधके जिज्ञासावतिव्याप्तिरित्यर्थः। **अर्थादिति**॥ ब्रह्मणि भूतत्वरूपसाधनेन ज्ञाने जात एवान्तःसुखत्वादिकं भवति, न साक्षादित्यर्थादित्यर्थः। **उक्तमिति**॥ तथा चात्र पुनरनुवादो व्यर्थ इति भावः। **तद्बुद्धित्वादिकं ब्रह्मणि भूतत्वम्** तद्बुद्धित्वादिरूपं ब्रह्मणि भूतत्वम्। **यस्य** ज्ञानस्य। अन्तःसुखत्वादेः। ननु 'ब्रह्माधिगच्छति' इति ब्रह्मभूतत्वादेर्ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वमेवोच्यते, न ज्ञानसाधनत्वम् ? अत आह- **एवं चेति**॥ ब्रह्मभूतत्वादेः पूर्वोक्तज्ञानसाधनानुवादरूपत्वादित्यर्थः॥ २४॥

भावरत्नकोशः

प्रागुक्तेति ॥ 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति' (५.६) इत्यत्रोक्तेत्यर्थः। सामान्यत उक्तस्य विस्तृत्य वर्णनं हि प्रपञ्चनम्। न च ज्ञानिलक्षणमत्राध्याये प्रागुक्तम्। अतः कथं 'प्रपञ्चयति' इत्युक्तम्? इत्यत आह- **द्वितीय इति ॥** 'प्रजहाति यदा कामान् (२.५५) इत्यादिना' इति शेषः। ननु 'सन्न्यास-योग-ज्ञानानि मेलयित्वा प्रपञ्चयति'(गी.भा. ५.२०) इत्यध्यायशेषप्रतिपाद्योऽर्थो भाषितः। ज्ञानिलक्षणं च न तृतीयान्तर्गतम् इति तत्कथनं कथं न विप्रतिषिद्धम्? इत्यत आह- **यथेति ॥** 'बाह्यस्पर्शेषु' (५.२१) इति योगस्याधिक्यकथनम्, 'ये हि संस्पर्शजाः' (५.२२) 'शक्नोतीहैव' (५.२३) इति श्लोकद्वयेन[1] कामभोगनिन्दा-तत्परित्यागस्तुती च तादर्थ्यात् तत्प्रपञ्चनमेव यथेत्यर्थः। 'अतो नास्य प्रकृतासङ्गतिः शङ्क्येति भावः' इति शेषः। 'परदर्शनादि' इति भाष्ये आदिशब्देन स्पर्शसम्भाषणे ग्राह्ये। **परदर्शनादिनिमित्तं** परदर्शनादिनिमित्तकम्। 'तत्' इत्यनुवादः 'सुखम्' इति व्याख्या। **एवं तर्हि** आरामशब्देन सुखग्रहणे। **इति सम्बन्ध इति ॥** तथा च व्यक्तमात्मसुखमेव 'अन्तःसुखः' इत्यत्र सुखशब्देन विवक्षितमिति न गतार्थमिति भावः। **इति कथमिति ॥** आत्मसुखस्यान्तरत्वाव्यभिचाराद् व्यर्थम् 'अन्तः' इति सुखविशेषणमिति भावः।

आरामसुखशब्दार्थान्तर्गतयोरिति ॥ 'परदर्शनादिनिमित्तकं सुखम्' इत्यारामशब्दार्थान्तर्गतस्य परस्य, 'उपद्रवक्षये व्यक्तमात्मसुखं सुखशब्दार्थः' इति सुखशब्दार्थान्तर्गतस्योपद्रवस्य च 'अन्तः यः परः', 'अन्तः य उपद्रवः' इत्येवम् 'अन्तः' इत्येतद्विशेषणम्। 'नामार्थस्य नामार्थेनैवान्वयः, न तु तदेकदेशेन' इति [2]नियमात् कथमेतत्? इत्यत उक्तम्- **सामर्थ्यात्** योग्यताबलाद् इति। 'चैत्रनप्ता' इत्यादौ चैत्रस्य पुत्रेणान्वयस्य सर्वसम्मततयोक्तनियम एवासिद्ध

---

१. श्लोकद्वये (मं.१,२) २. नियामकात् (पा.)

इति भावः । नच 'रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम्' (प्र.दी. ३.१७) इति तृतीयभाष्यव्याख्याऽवसरटीकायाम् 'पर' इति स्वरूपकथनम्, न शब्दार्थान्तर्भूतम् इत्युक्तम्। अत्र तु 'पर' इत्यारामशब्दार्थान्तर्गतम् इत्युच्यत इति कथं विप्रतिषिद्धमुच्यत इति वाच्यम्। दर्शनजन्यसुखमेवाराम इति आरामशब्दार्थान्तर्गतदर्शनविषयप्रदर्शनपरतया परिचायकरूपत्वाभिधानरूपं स्वरूपकथनं यत् 'पर' इति, तस्य 'अन्तः' इत्येतत् सामर्थ्याद्विशेषणम् इत्यभिप्रायात्। तृतीयटीकायाश्च सुखे 'दर्शनादि' इव 'पर' इत्येतदपि नाऽहत्य प्रविष्टमिति तात्पर्यादिति।

'अन्तर्ज्योतिः' इति समासार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'तावत्' इत्युक्तम्। नात्र ज्योतिःशब्दार्थो भाषितः? इत्यतश्शेषमाह- **ज्योतिष्ट्वमितीति** ॥ भाष्ये स्वयंशब्दस्य प्रयोजनं वक्तुं शङ्कते- **यद्यपीति** ॥ **प्रकाशमात्र इति** ॥ अत एव 'ज्योतिः [1]भ-द्योत-दृष्टिषु' इत्यमरव्याख्याने हरिदीक्षितः द्योतः प्रकाशः। तथा च जयः 'ज्योतिः [2]प्रकाशे धारायां वेदाङ्गान्तरनेत्रयोः' इतीति। 'स्वयंज्योतिष्ट्वात्' इत्यस्यार्थोक्तिः- **परानपेक्षप्रकाशत्वादिति** ॥ तथाऽपि तस्य ग्रहणं कुतः ? इत्यत उक्तम्- **मुख्ये चेति** ॥ [3]"मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायात्, सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्यैव मुख्यत्वात्, स एव ग्राह्य इत्यर्थः। 'व्यक्तेः इति तु कथम्' इति कृतचोद्यं भाष्यभावोक्त्या परिहरति- **शब्दत इति** ॥ **सर्वसाधारणमिति** ॥ प्राणभृन्मात्रेऽपि[4] भगवतोऽन्तःस्थितेरिति भावः। अत्र तु 'ज्ञानिनः' इति वदन् योगिपदं ज्ञानितात्पर्यकमित्यभिप्रैति । नन्वेवं तर्हि 'अन्तर्ज्योतिः' इत्यत्र शाब्दबोध एकः। अर्थबोधोऽपर इति [5]बोधद्वयम् इत्यापन्नम्? इत्यतः पक्षान्तरमाह- **यद्वेति** ॥ **अध्याहारेणेति** ॥ तथाच शब्देन एक एव बोधः, न बोधद्वयमिति भावः। **तात्पर्यमुक्तम्**- अन्तर्ज्योतिश्शब्दस्य।

---

१. भम्= नक्षत्रमित्यर्थः। २. प्रकाशो (पा.)

३. तस्मान्मुख्यगौणयोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति सिद्धम्। शाब.भा.,मी.सू. ३.२.१

४. अपिपदं नास्ति (पं.) ५. बोधद्वयमापन्नम् (पं.,अ.)

इदानीम् तात्पर्योक्त्यनन्तरम्। **उच्यते** 'सर्वेषाम्' इति भाष्येण। **प्राचीनटीकायां तु** 'तद्व्यक्तेरिति स्वपदं वर्णयति- **सर्वेषामिति** ॥ ज्योतिश्शब्दार्थस्य भगवतः सर्वान्तर्गतत्वेऽपि, यस्यासावन्तर्व्यक्तः स एवान्तर्ज्योतिरत्र विवक्षित इत्यर्थः' इत्युक्तम्।

ननु 'अन्तर्ज्योतिरेव' इत्यत्रैवशब्दः समासान्वित उत तदवयवान्वयीति विकल्प्य, आद्ये पर्यवसितार्थमुक्त्वा दोषमाह- **नन्वेवशब्द इति** ॥ द्वितीयेऽप्यभिप्रेतार्थं वदन् तत्र दोषमाह- **अथेति** ॥ **असम्भवित्वमिति** ॥ बाह्यघटादिप्रकाशस्यापि[१] सत्त्वादिति भावः। 'बाह्यदर्शनात्' इति भाष्ये बाह्यप्रातिपदिकार्थमाह- **बाह्यमिति** ॥ 'दर्शनेऽपि' इति भाष्यपदमनूद्य तत्र शेषमाह- **दर्शनेऽपीति** ॥ **अन्यदा** असम्प्रज्ञातसमाधिकालाद् अन्यकाले। *'सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा'* इति दाप्रत्ययस्मरणात्। **विक्षेपकरणाभावादिति** ॥ [२]कामिन्यासक्तचित्तस्य यथा आलेख्यदर्शनं न मनसो व्यासङ्गमापादयति, तथा भगवच्चित्तस्य बाह्यदर्शनमपि न मनसो विक्षेपं करोतीति, [३]तद्धेतोरित्यर्थः। 'एवशब्दः' इति भाष्यमनूद्य तत्रोक्तदोषापनुत्तये शेषमाह- **एवशब्दः सम्भवदर्थक इति** ॥

ज्ञानिलक्षणं ह्यत्र निरूप्यते। स च ज्ञानी असम्प्रज्ञातसमाधिस्थः सम्प्रज्ञातसमाधिस्थश्चेति द्विरूपः। तत्रासम्प्रज्ञातसमाधिस्थविवक्षायाम् 'अन्तर्ज्योतिरेव' इत्येवशब्दस्तत्र सम्भवदर्थक एव[४], तस्य बाह्यदर्शनशून्यत्वात्। सम्प्रज्ञातसमाधिस्थग्रहणेऽपि तस्य विक्षेपहेतुबाह्यार्थदर्शनाभावेन सोऽप्यन्तर्ज्योतिःपुरुषकल्प एवेति तत्र [५]एवशब्दस्य यः सम्भवन्नर्थः तत्तात्पर्यक एव, इत्येवं सम्भवदर्थको [६]व्याख्यातव्य इति नोक्तासम्भवित्वदोष इति भावः। **एतेन** एवम् 'एव'

---

१. बाह्यघटादिप्रकारस्यापि (पा.) २. मानिन्यासक्तचित्तस्य (अ.)
३. ततो हेतोरित्यर्थः (प्र.,अ.), हेतोरित्यर्थः (मं.१)
४. तत्र सम्भवात् तदर्थक एव (पं) ५. एवशब्दः सम्भवन्नर्थः (मं.२)
६. व्याख्यात इति

शब्दव्याख्यानेन। **लक्ष्यमेवेति ॥** लक्षणं ह्यत्रोच्यते। तच्चासाधारणो धर्मः। 'अन्तर्ज्योतिः' इत्येतच्च[1] लक्ष्यस्य ज्ञानिनः स्वरूपसमर्पकमेव। नहि गोः स्वरूपमेव गोर्लक्षणं भवतीति भावः। 'लक्ष्यमेव' इत्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकमेवेत्यर्थ इत्यपि आहुः। 'एतेन' इत्युक्तहेतुमेवाह- **व्यवच्छेदेति ॥** 'अन्तर्ज्योतिरेव' इत्यवधारणस्य विक्षेपहेतुभगवदन्यदर्शनव्यवच्छेदतात्पर्यकत्वादित्यर्थः। तथाच विक्षेपहेतुभगवदन्यदर्शनशून्यत्वम् 'अन्तर्ज्योतिरेव' इत्यनेन विवक्षितं ज्ञानिलक्षणमित्युक्तं भवति। नन्वेवं तर्हि एवशब्दोऽवयवार्थान्वयी इत्यापन्नम्। तच्चायुक्तम्। सन्न्यासान्वयित्वश्रवणात् ? इत्यत उक्तम्- **एवशब्दस्येति ॥** समासार्थान्वयित्वे प्रागुक्तदोषाद्, योग्यताबलात्, [2]ज्योतिषा सम्बन्धोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः।

उक्तार्थत्वम् 'आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम्, सुखं तूपद्रवक्षये व्यक्तम्' इत्युक्तार्थत्वम्। **पुनरुक्तिबलात्** आरामसुखशब्दयोः। ननु 'दर्शनस्पर्शसम्भाषाभ्यः' इति स्यात् ? समासार्थबाहुल्यात्[3]। सम्भाषाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह- **द्वन्द्वैकत्वादिति ॥** 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति' इत्येकवद्भावः। ततः एकवचनम्, *'स नपुंसकम्'* इति क्लीबत्वं च। 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति यथेति भावः। 'कामादिक्षये व्यक्तम्' इति भाष्याविसंवादायाह- **कामेत्युपद्रवोपलक्षणमिति ॥ उदितं व्यक्तं इति च ॥ उक्तार्थत्वे** भगवन्मात्रदर्शनवत्त्वरूपार्थत्वे। **स्वज्योतिष्ट्वात्** परानपेक्षप्रकाशत्वान्महाविष्णोः ज्योतिष्ट्वमिति भाष्यार्थः।

ननु 'अन्तर्ज्योतिः' इति बहुव्रीहेः 'तस्मिन् स्थितः तत्स्थितः' इति तत्पुरुषेण व्याख्यानमयुक्तम्, [4]अनुपयुक्तं च ? इत्यतो व्याचष्टे- **स स्थितो यस्मिन्निति ॥** तथा च न विरुद्धार्थत्वम्, नाप्यनुपयोग इति भावः। **उक्तोऽर्थः**

---

१. इत्येतत् तत्र लक्ष्यस्य (मं.२, पं.)　२. ज्योतिःसम्बन्धः (मं.२)

३. समासार्थबलात् तुल्यात् (अ.)　४. 'अनुपयुक्तं च' इति नास्ति (मं.२)

भगवन्मात्रदर्शनवत्त्वरूपोऽर्थः । **आर्थिकाच्छाब्दं वरमिति** ॥ 'अन्तरेव ज्योतिर्दर्शनं यस्य' इत्युक्ते विष्णुभिन्नबाह्यार्थस्यान्तरभावेन[1] अर्थात् अन्तः-स्थितभगवन्मात्रदर्शनं सिध्यतीति तस्यार्थिकत्वम् । 'अन्तर्व्यक्तः परानपेक्ष-प्रकाशतया ज्योतिश्शब्दार्थः परमात्मैव यस्य' इति व्याख्याने शब्दादेव भगवन्मात्रदर्शनं सिध्यतीति तस्य शाब्दत्वम् । शाब्दस्य च शब्दबोध्यत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वाद् वरत्वम् । आर्थिकस्य[2] तु शब्दबोध्यार्थानुपपत्तिप्रति-सन्धानगम्यत्वेन मन्थरोपस्थितिकत्वाद् जघन्यत्वमिति भावेन भाष्योदाहृतप्रमाणे 'स स्थितो यस्मिन् स तत्स्थितः[3] एवान्तर्ज्योतिः' इति अन्तर्ज्योतिःपदं व्याख्यातमित्यर्थः ।

प्रमाणेति ॥ जीवस्य ब्रह्मत्वस्य 'नाहमीश्वरः' इति प्रत्यक्षेण, 'जीव-परमात्मानौ भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात्' इत्याद्यनुमानेन, 'द्वा सुपर्णा' (आथ. ३.१.१) इत्याद्यागमेन च विरुद्धत्वादित्यर्थः । **अन्तःसुखत्वादेः** अन्तः-सुखत्वस्य, अन्तरारामत्वस्य, अन्तर्ज्योतिष्ट्वस्य च । **कारणत्वेनोच्यते** ब्रह्मणि भूतत्वम् । प्रस्थानान्तरे (गी.ता. ५.२४) तु अन्तःसुखत्वाद्येव ज्ञानिलक्षणम् । तत्र [4]कारणत्वेनान्तर्ज्योतिष्ट्वमुच्यत इत्यन्तर्ज्योतिष्ट्वमपि कारणकोटौ प्रवे-शितम् । **अर्थादिति** ॥ अन्तःसुखत्वं कामादिक्षयाभिव्यक्तात्मस्वरूपसुख-वत्त्वम् । तादृशसुखव्यक्तिश्च भगवज्ज्ञानासाधारणकारणिका । ब्रह्मणि भूतत्वं तत्र कारणत्वेनोच्यमानम् आहत्यासम्भवात् [5]ज्ञानं द्वारम् आक्षिपति । तथा च ब्रह्मणि भूतत्वरूपसाधनेन ज्ञाने जाते एवान्तःसुखत्वादिकं भवतीत्यर्थापत्ति-बलात् [6]ज्ञानसाधनत्वेनोच्यत इत्युक्तं स्यादित्यर्थः । तत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्याह-**तच्चेति** ॥ तद्बुद्धित्वादिकं ब्रह्मणि भूतत्वमिति 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' (५.१७)

---

१. बाह्यार्थदर्शनस्यान्तरभावेन (मं.२) २. आर्थस्य

३. तत्स्थित एव अन्तःस्थित एव अन्तर्ज्योतिः (अ.)

४. करणत्वेन(पा.) ५. ज्ञानद्वारम् (मं.१,२) ६. ज्ञानसाधनत्वमुच्यते(अ.)

1)

इत्यत्रोक्तम्। तद्बुद्धित्वादिकमेवात्र ब्रह्मणि भूतत्वमित्यर्थः। **यस्य** ज्ञानस्य। तद्बुद्धित्वादिकं ज्ञानसाधनत्वेनोक्तम् इत्यतोऽत्रापि ज्ञानोपस्थापकमाह- **एवं चेति** ॥ **ज्ञातव्य इति** ॥ अधिपूर्वस्य गमेर्ज्ञानं प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः ॥ २४ ॥

भगवद्गीता

लभन्ते ब्रह्म निर्वाणम्[1] ऋषयःक्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधाऽऽयतात्मानः[2] सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

भाष्यम्

पापक्षयाच्चैतद्भवतीत्याह- **लभन्त इति** ॥ क्षीणकल्मषा भूत्वा छिन्नद्वैधाऽऽयतात्मानः । द्वेधा भावो **द्वैधम्** । संशयो विपर्ययो वा । तच्चोक्तम्-

'विपर्ययः संशयो वा यद् द्वैधं त्वकृतात्मनाम् ।
ज्ञानासिना तु तच्छित्त्वा मुक्तसङ्गः [3]परं व्रजेत् ।'

इति च ।

छिन्नद्वैधास्त एव आयतात्मानः[4] दीर्घमनसः । सर्वज्ञा इत्यर्थः । तत एव छिन्नद्वैधाः । तच्चोक्तम्-

'क्षीणपापा महाज्ञाना[5] जायन्ते गतसंशयाः ।'

इति । छिन्नद्वैधाः, यतात्मान इति वा ॥ २५ ॥

---

१. निर्वाणम् (पा.) २. छिन्नद्वैधा यतात्मानः (पा.)
३. परिव्रजेत् (पा.) ४. छिन्नद्वैधा यतात्मानः इत्यधिकः पाठः ।
५. अ. महद् ज्ञात्वा ।

प्रमेयदीपिका

उत्तरश्लोके ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिः पुनः किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह- **पापेति** ॥ ब्रह्मभूतत्वेन सहास्य समुच्चयार्थश्चशब्दः । **एतत्** उक्तलक्षणकं[1] ज्ञानम् । अतो 'लभन्ते' इत्यस्य 'उपलभन्ते' इत्यर्थः । कथं तर्हि ज्ञानिलक्षण-प्रपञ्चार्थत्वं श्लोकत्रयस्योक्तमिति । उच्यते । ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयाख्यम् असाधारणं कारणं कार्यस्य लक्षणं भवत्येवेति । अत्र कार्यकारणभावो न प्रतीयते? इत्यत आह- **क्षीणेति** ॥ भवन्ति, ततो ब्रह्मोपलभन्त इत्यर्थः । छिन्नद्वैधशब्दार्थं ज्ञापयन् द्वैधशब्दं व्याचष्टे- **द्वैधेति** ॥ विषयापेक्षयाऽन्य-प्रकारत्वम्, अयथार्थत्वमिति यावत् । तेन च तद्वज्ज्ञानमुपलक्ष्यत इति भावेनाऽह- **संशय इति** ॥ वाशब्दश्चार्थे ।

अत्रैव प्रमाणमाह- **तच्चेति** ॥ **अकृतात्मनाम्** अशुद्धबुद्धीनाम् । 'छिन्न' इत्यादेः समासत्वमभिप्रेत्य विग्रहमाह- **छिन्नेति** ॥ आयतशब्दस्याऽत्मशब्दस्य चानेकार्थत्वात् 'आयतात्मानः' इत्येतद्व्याचष्टे- **दीर्घेति** ॥ अणुनो मनसः कथं दीर्घत्वम् ? इत्यत आह- **सर्वज्ञा इति** ॥ बहुविषयत्वम् उपलक्ष्यत इति भावः । श्रवणादिना विदितवेद्या इत्यर्थः । समासेनोक्तयोरप्यर्थयोर्बुद्ध्या विविक्तयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽस्तीति भावेनाऽह- **तत एवेति** ॥ आयतात्मत्वा-देव ॥ [2]क्षीणकल्मषत्व-आयतात्मत्व-छिन्नद्वैधत्वानां हेतुहेतुमद्भावे[3] प्रमाण-माह- **तच्चेति** ॥ व्यस्ते वा एते पदे इत्याह- **छिन्नेति** ॥ नियतमनस इत्यर्थः ॥ २५ ॥

भावदीपिका

उक्तेति ॥ उक्ताद् ब्रह्मभूतत्वलक्षणाज्जायत इत्युक्तलक्षणकमित्यर्थः । कथं

१. उक्तलक्षणम् २. क. क्षीणपाप्मत्व ।
३. ख. हेतुहेतुमद्भावे इत्यतः पूर्वं 'हेतूनां' इत्यधिकःपाठः ।

तर्हीति ॥ ज्ञानकारणकथनपरत्व इत्यर्थः । **लक्षणम्** ज्ञापकम् । असाधारण-धर्मस्यापि लक्ष्यज्ञापकत्वादेव लक्षणत्वम्, एवमिहापि । यथा विशिष्टमेघो-न्नतिर्वृष्टेर्लक्षणमिति भावः । यद्वाऽसाधारणकारणकत्वं कार्यस्यैवासाधारणमिति युक्तं लक्षणत्वमित्याशयः । ज्ञानिलक्षणप्रपञ्चनार्थत्वेन प्रकृतसङ्गतिस्तु 'पापक्षयो यस्य ज्ञानस्य कारणं तद्वान् एवंलक्षणकः' (प्र.दी. ५.२४) इत्युक्तरीत्या द्रष्टव्या । 'भवन्ति' इति भाष्येऽध्याहारः ।

ननु गीतायां 'लभन्ते' इत्यनेन पापक्षयादेर्ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वमेवोच्यते, न ज्ञानहेतुत्वम् इत्यतो 'लभन्ते' इत्यस्यार्थमाह- **उपलभन्त इति ॥** द्विशब्दात् प्रकारे धाप्रत्यये द्विप्रकारो द्वेधाशब्दार्थः । तत्र विपर्ययस्य द्विकोटिकत्वाभावात् कथम् ? इत्यतो 'विषयापेक्षया' इत्युक्तम् । धर्म्यपेक्षयेत्यर्थः । **तद्वदिति ॥** लक्षणाबीजसम्बन्धोपपादनाय विषयापेक्षयाऽन्यप्रकाररूपायथार्थज्ञानं द्वेधा, तस्य भावोऽयथार्थज्ञानत्वं द्वैधम्, तद्वज्ज्ञानमित्यर्थः । **चार्थ इति ॥** तथाच समुच्चयार्थक एव चशब्दः, न विकल्पार्थ इत्यर्थः । प्रमाणेऽपि द्वैधशब्देन तद्वदेव ग्राह्यमिति द्रष्टव्यम् । **अशुद्धेति ॥** 'केशान् करोतीत्यादौ शोधनेऽपि करोतेः प्रयोगात्' (प्र.दी.१५.११) इति ऊर्ध्वमूलाध्याये 'यतन्तोऽप्यकृतात्मानः' (१५.११) इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ २५-२६ ॥

भावरत्नकोशः

'गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः' (५.१७) इति ज्ञानिनो ब्रह्म-प्राप्तेरुक्तत्वादाह- पुनरिति ॥ उक्तलक्षणकमिति ॥ तद्बुद्धित्वादिसाधनजन्यम् अन्तःसुखत्वादिकारणीभूतस्वरूपमिति, अन्तर्गतभगवदेकविषयत्वरूपलक्षणो-पेतमिति वाऽर्थः । उपलभन्ते साक्षात्कुर्वन्ति । असाधारणकारणमिति ॥ पापक्षयाख्यासाधारणकारणकत्वं कार्यस्य ज्ञानस्यासाधारणधर्मत्वाल्लक्षणमिति युक्तं ज्ञानिलक्षणनिरूपणपरत्वमिति[1] भावः ।

---

१. निरूपणपदं नास्ति (पं.,मं.२)

ननु प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे सिद्धान्तविरोधः। सुधायाम्[१]-'तर्हि दोषाभावः कारणमित्यायातमिति चेन्न। तथा सत्युत्सर्गापवादयोः काप्यभावप्रसङ्गात्' इति। विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायां[२] च 'दोषाभावोऽपि न प्रामाण्यकारणम्, याद‍ृच्छिकसंवादिषु सत्यपि दोषे प्रमाणज्ञानोदयात्' इति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वनिरासादिति चेन्न। अत्र कारणशब्दस्य यद्धटं प्रति कुलालपित्रादिसाधारणं तद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपं प्रयोजकत्वम्, तन्मात्रतात्पर्यकत्वात्। नच पापे सति ज्ञानानुदयः, पापक्षये तु तदुदयः

'निश्शेषगतदोषाणां बहुभिः जन्मभिः पुनः।
स्यादापरोक्ष्यं हि हरेः .... ॥ इति।

(अ.व्या. ३.४.४. अधि. १०(१५०२ श्लो.))

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः' इत्यादिदर्शनात्, इत्यनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकित्वात् पापक्षयः कारणमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। क्लृप्तकारणं तद्बुद्धित्वादिरूपं ब्रह्मभूतत्वमादायैव पापाभावस्य भगवज्ज्ञानं प्रति नियतपूर्वभावित्वग्रहणेन[३] दण्डत्ववत्, दण्डगतदार्ढ्यवत्, 'शक्तिः कारणतावच्छेदिका' इति पक्षे शक्तिवत्, 'उपस्थितेष्टभेदाग्रहः प्रवर्तकः' इत्यत्र उपस्थितिवत्, 'विषयत्वेन विषयजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इत्यत्र विषयत्ववच्च, [४]तद्बुद्धित्वादिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयव्यतिरेकयोरुपपत्तौ पापक्षयस्य कारणतायाः, पापक्षयत्वे कारणतावच्छेदकतायाश्च कल्पने गौरवात्। विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायां 'दोषाभावोऽपि न प्रामाण्यकारणम्, याद‍ृच्छिकसंवादिषु सत्यपि दोषे प्रमाणज्ञानोदयात्'[५]

---

१. अप्रामाण्यं तथाऽन्यतः' (अ.व्या. १.१.६७श्लो.सन्दर्भे)

२. अप्रामाण्यस्योत्पत्तिपरतस्त्ववादे 'अतः प्रामाण्यं स्वतः, परतोऽप्रामाण्यम्' इति मूलस्यावतरणिकायाम्। ३. ...ग्रहणे (पं.)

४. तद्बुद्धित्वादिति कारणतावच्छेदकमात्रेण (अ.)

५. प्रानाण्यज्ञानोदयात् (अ.)

इति प्रमासामान्यं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य व्यतिरेकव्यभिचारोक्त्या कारणत्व-खण्डनाच्च ।

न चैवं 'दोषाभावस्य कारणत्वे च नास्माकमनिष्टम्, तात्रताऽपौरुषेयत्वा-व्याघातात्' इति भाष्यटीकाविरोध (ब्र.सू. १.३.२८) इति वाच्यम्। अत्रत्य-कारणशब्दस्य प्रयोजकत्वमात्रतात्पर्यकत्वात्[1] । उक्तं हि-

'तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।
अप्रामाण्यद्वयाभावस्तेनोत्सर्गो न चोदितः ॥' इति।

प्रपञ्चितं चैतत्तर्कताण्डवे- प्रमायां दोषाभावस्य हेतुत्वभङ्गे । 'असाधारणं कारणम्' (प्र.दी.) इत्यसाधारणपदं च न पापक्षयस्यादृष्टादिरूपप्रयोजनमात्र-साधारण्यम्, किन्तु ततोऽप्यतिशयोऽस्तीति विभावनायेति[2] ज्ञातव्यम्[3] । **यत्तु** 'प्रतिबन्धकाभावः कारणं न' इत्युत्सर्गः । यत्र तु 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इत्याद्यपवादः, तत्र प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणत्वमस्त्येव । तथा चोत्सर्गाभिप्रायेण[4] सुधाप्रवृत्तेरविरोध इति व्याख्यातम्[5], तत्तु [6]उक्तविष्णु-तत्त्वनिर्णयटीकया, प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वप्रकारचतुष्टयं खण्डयित्रा[7] तर्क-ताण्डवेन[8] च विरुद्धम् इत्यनादरणीयमेवेत्यलम् ।

त्त्वाप्रत्ययनिर्वाहाय भाष्ये शेषमुक्त्वा कार्यकारणभावं स्फोरयति- **भवन्ति तत इति** ॥ ननु द्वेधा भावो नाम प्रकारद्वयावगाहित्वं चेत्, 'घटो द्रव्यं पृथिवी' इति प्रमायामतिव्याप्तम् । तत्परिहाराय 'विरुद्धनानाप्रकारत्वम्' इति विवक्षायां विपर्यये अव्याप्तम् ? इत्यत आह- **विषयेति** ॥ विषयापेक्षया विषयिणि ज्ञानमात्रे [9]ज्ञानत्व-सविषयत्वाद्यन्यप्रकारत्वमस्तीति प्रमायामतिव्याप्तम्? इत्यत आह-

१. प्रयोजकमात्रतात्पर्यकत्वात् (पं.) २. भावेनेति (अ.)
३. वाच्यम् (मं.१) ४. उत्सर्गाभावाभिप्रायेण (मं.२)
५. व्याख्यानम् (पं.,अ.,मं.१,२) ६. उक्त इति नास्ति (अ.)
७. खण्डयता (मं.१,२) ८. तर्कताण्डवाचार्येण (पं.)
९. ज्ञानत्वसविषयत्वाद् अन्यप्रकारत्वम् (पा.)

अयथार्थत्वमिति ॥ नन्वयथार्थत्वं विशेष्यताव्यधिकरणप्रकारकत्वम्, तद् ज्ञानधर्मः, न ज्ञानिधर्मः। तत्र च कथं छिन्नत्वान्वयः ? अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेः, इत्यत आह- **तेन चेति ॥ तद्वत्** अथार्थत्ववत्। अनेन लक्षणाबीजसम्बन्ध उक्तः। 'तदज्ञानविपर्ययौ संशयं च पराणुद्य' (ब्र.त.) इत्यादिप्रमाणानुसारेणाह- **वाशब्द इति ॥**

अत्रैव 'अयथार्थज्ञानमेव द्वैधशब्दार्थः' इत्यत्र। नन्वात्मनां नित्यत्वेन सर्वेऽप्यकृतात्मान एव। तत्कथम् 'अकृतात्मनाम्' इति विशेषणम् ? इत्यतस्तदनूद्य अर्थमाह- **अकृतात्मनाम् अशुद्धबुद्धीनामिति ॥** 'ज्ञानस्य लूनसंशयविपर्ययतादशायामित्यर्थः। तेन 'ज्ञानासिना तद्= द्वैधं छित्त्वा' इति युज्यते। **समासत्वम्** ऐकपद्यम्। अन्यथाऽपि प्रतिपत्तिर्व्याख्यानबीजमित्यभिसन्धायाह- **आयतशब्दस्येति ॥** तथा च नानालिङ्गाध्याये त्र्यक्षरकाण्डे 'आयतं दीर्घवस्तुनि। स्यात् कृतायमने च'[२] (के.को.) इति। तथा नान्तनानार्थे-

'आत्माऽर्कचन्द्रवाताग्निजीवेषु परमात्मनि।
देहे यत्ने धृतौ कीर्तौ बुद्धौ मनसि विश्रुते[३]।
धर्मे स्वभावे पुत्रेऽर्थे परस्य प्रतियोगिनि'॥ इति केशवः।

केचित्तु '[४]आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' इति, 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु' इति च विश्वोक्तेः, आयत-आत्मशब्दौ नानार्थाविति भावेन 'अनेकार्थत्वात्' इत्युक्तमित्याहुः। ननु ज्ञानिमात्रे सार्वज्ञं प्रमाणविरुद्धम् ? इत्यतो भाष्यभावमाह- **बहुविषयत्वमिति ॥** 'दीर्घवाचकायतशब्देन' इति शेषः।

---

१. ज्ञानस्यालून (मं.१) २. कृतायतने च (मं.१,२)
३. 'मनसि च श्रुते' इति मुद्रितकेशवकोशे।
४. 'आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' इति मेदिनी।, 'आयतिर्दीर्घतायां स्यात् प्रभावागामिकालयोः' इति केशवः।

नन्वायतात्मत्वं छिन्नद्वैधत्वे हेतुः, यद्वक्ष्यति- 'तत एव छिन्नद्वैधाः' इति। अत्र चायतात्मत्वं बहुविषयत्वं विवक्षितमित्युक्तम्। नैतद्युक्तम्। नहि गङ्गावालुकादिबहुविषयज्ञानेन [1]तत्त्वसंशयादिच्छेदो दृश्यते। तस्य

'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ।
संशयं च पराणुद्य .... ॥ (ब्र.त.)

इति श्रवणादिजन्यज्ञानच्छेद्यत्वावेदनादित्यत आह- **श्रवणादिनेति** ॥ *'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'* इत्यत्र बहुलग्रहणाद् विशेषणयोरपि समासो युक्त इति भावेनाह- **समासेनेति** ॥ **अर्थयोः** छिन्नद्वैधत्वायतात्मत्वयोः। **छिन्नद्वैधत्वानां** 'क्रमेण' इति शेषः। 'यतात्मनः' इत्यस्यार्थमाह- **नियतेति** ॥ २५ ॥

भगवद्गीता

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्म निर्बाणं[2] वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

भाष्यम्

सुलभं च[3] तेषां ब्रह्मेत्याह - **कामक्रोधेति** ॥ **अभितः** सर्वतः ॥ २६ ॥

प्रमेयदीपिका

'यतीनां सर्वं ब्रह्मतयैव प्रतीयते' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽऽह- **सुलभं चेति** ॥ न केवलम् उक्तलक्षणा इति चार्थः। इदं चासाधारणधर्मत्वाज्ज्ञानिलक्षणं भवत्येव। सौलभ्यवाचि किमप्यत्र न प्रतीयते ? इत्यतस्तदुपादाय व्याचष्टे- **अभित इति** ॥ सर्वदेशकालेष्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

---

१. तत्त्वे संशयादिच्छेद... २. निर्वाणम् (पा.)
३. चशब्दो नास्ति (पा.)

भावरत्नकोशः

उक्तलक्षणा इति ॥ ज्ञानिनो न केवलं 'योऽन्तःसुखः' (५.२४) इत्याद्युक्तान्तःसुख इत्यादिलक्षणकाः । किन्तु सर्वदेशकालेषु सुखेन ब्रह्मलब्धिमन्तश्चेति भावेन भाष्ये चशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः । ननु 'ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः' (गी.भा.५.२४) इत्युक्तम् । न चास्य श्लोकस्य ज्ञानिलक्षणप्रपञ्चनार्थत्वं प्रतीयते? इत्यत आह- **इदं चेति ॥** सर्वदेशकालेषु ब्रह्मलब्धिमत्त्वमित्यर्थः । **असाधारणेति ॥** नह्यज्ञानिनो ब्रह्म सुलभमिति भावः । **तत्** सौलभ्यवाचिपदम् । सर्वशब्दात्सप्तम्यर्थे तसिरिति भावेनाह- **सर्वदेशकालेष्विति ॥** यो यत्र यत्र[1] देशे सञ्चारार्हः तत्र तत्र देशेषु कालेषु च तस्य सुलभं ब्रह्मेति भावः ॥ २६ ॥

गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु - ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्च्यते- **यो अन्तःसुख इत्यादिना ॥** यथा योगस्याधिक्यकथनं योगनिरूपणमेव, सन्न्यासार्थे निन्दास्तुती च सन्न्यासनिरूपणमेव, तथा ज्ञानिलक्षणकथनं च ज्ञानिनिरूपणमेवेति सन्न्यासयोग-ज्ञानानि मेलयित्वा प्रपञ्चयतीति भाषितार्थात्रिसंवादः । **अन्तःसुखः** कामादिक्षयाभिव्यक्तात्मस्वरूपसुखः । **अन्तरारामः** अन्तरवस्थितपरमात्मदर्शनादिनिमित्तकसुखवान् । **अन्तर्ज्योतिः** अन्तरभिव्यक्तपरमात्मस्वरूपः । असम्प्रज्ञातसमाधीनां वाह्यादर्शनात्, सम्प्रज्ञातसमाधीनां वाह्यदर्शनेऽपि तस्य चित्तविक्षेपाहेतुत्वात्, ब्रह्मदर्शनापेक्षया वाह्यदर्शनप्राचुर्याभावाच्चैवशब्दः । 'यः' इत्यस्य पुनरुक्तिः सर्वज्ञान्यनुगमार्था ।

अन्तःसुखत्वादेः कारणमुच्यते- **ब्रह्मभूत इति ॥ ब्रह्मणि** विष्णौ भूतः मनसा स्थित इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यर्थादिदं ब्रह्मणि भूतत्वं ज्ञानसाधनत्वेनोच्यत इत्युक्तं स्यात् । तच्च 'तद्बुद्धयः' (५.१७) इत्यनेनोक्तमेवेति न पुनर्वक्तव्यम् । सत्यम् । तद्बुद्धित्वादिरूपं ब्रह्मभूतत्वं यस्य कारणं तद्वान् एवंलक्षणक इत्येवं सङ्गतिसूचनार्थो ब्रह्मभूतत्वस्य तद्बुद्धित्वादिशब्देनोक्तस्यात्रानुवादः । एवं च

---

१. यत्र-तत्र इति पदयोः द्विरुक्तिर्नास्ति (पं.)

'अधिगच्छति' इत्यस्य 'जानाति' इत्यर्थो ज्ञातव्यः। '**गीताविवृतौ तु** योऽन्तः-सुखो योऽन्तरारामो योऽन्तर्ज्योतिः तथा यो ब्रह्मभूतो ब्रह्मणि भूतश्च स योगी **निर्वाणम्** अशरीरम् अप्राकृतदिव्यसुन्दरविग्रहं **ब्रह्म** भगवन्तम् **अधि-गच्छति** प्राप्नोतीत्युक्तम्। तदुक्तार्थापरित्यागेनार्थान्तरवर्णनमेवेति न टीका-विसंवादः ॥ २४ ॥

न केवलं ब्रह्मभूतत्वाद् उक्तलक्षणकं ज्ञानमुत्पद्यते। किन्तु ज्ञानप्रतिबन्धक-पापक्षयाख्यासाधारणप्रयोजकादपीत्युच्यते- **लभन्त इति** ॥ **क्षीणकल्मषाः** क्षीणपापाः भूत्वा **छिन्नद्वैधायतात्मानः छिन्नं** विनष्टं द्वेधाभावो **द्वैधं** विषयापेक्षयाऽन्यप्रकारत्वम् अयथार्थत्वमिति यावत्। तेन तद्वज्ज्ञानं संशयो विपर्ययश्च लक्ष्यते। तद्येषां ते तथा, **आयतात्मानः** बहुविषयमानसाः श्रवणादिना विदितवेद्याः, छिन्नद्वैधाश्च ते आयतात्मानश्च तथोक्ताः। समासेनोक्त-योरप्यर्थयोर्बुद्ध्या विविक्तयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽत्र विवक्षितः। आयतात्मत्वात् छिन्नद्वैधा इति। क्षीणकल्मषत्व-आयतात्मत्व-छिन्नद्वैधत्वानां क्रमेण हेतुहेतु-मद्भावे 'क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसंशयाः' इति भाष्ये प्रमाणमुक्तम्। **छिन्नद्वैधा यतात्मानः** नियतमनस इति व्यस्ते वा पदे। एतादृशा **ऋषयः** ज्ञानिन **निर्वाणम्** अप्राकृतदिव्यविग्रहं भगवन्तं **लभन्ते** उपलभन्ते= साक्षात्कुर्वन्ति[२]। ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयाख्यम् असाधारणकारणं कार्यस्य ज्ञानस्य लक्षणं भवत्येवेति, अस्य श्लोकस्य ज्ञानिलक्षणप्रपञ्चनपरत्वं युक्तम् ॥ २५ ॥

न केवलं ज्ञानिनः 'योऽन्तःसुखः'(५.२४) इत्याद्युक्तान्तःसुखत्वादि-लक्षणकाः। किन्तु सर्वदेशकालेषु सुखेन ब्रह्मलब्धिमन्तश्चेत्युच्यते- **काम-क्रोधेति** ॥ कामक्रोधाभ्यां हीनानां क्षीणसकलकल्मषाणां **यतीनां** प्रयत्नवतां **यतचेतसां** नियतमनसां **विदित आत्मा** परमात्मा यैस्तेषां ज्ञानिनां **निर्वाणम्** अप्राकृतविग्रहं **ब्रह्म अभितः** सर्वदेशकालेषु **वर्तते** रक्षकत्वेनोपलब्धिविषयत्वेन

---

१. विद्याधिराजतीर्थीयायाम् २. लभन्ते साक्षात्कुर्वन्ति (पा.)

[1]चेति योज्यम्। तथा चोक्तं **प्राचीनटीकायाम्**- 'प्रायः सर्वत्र सर्वदा[2] स्वप्रयत्नं विना स्वयमेव कृपया तन्मनोगोचरो भवति' इति। सर्वदेशकालेषु ब्रह्मलब्धिमत्त्वं चासाधारणधर्मत्वाद् ज्ञानिलक्षणं भवत्येवेति युक्तमस्यापि श्लोकस्य ज्ञानप्रपञ्चन-परत्वमिति ॥ २६ ॥

भगवद्गीता

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिः मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

भाष्यम्

ध्यानप्रकारमाह- **स्पर्शानित्यादिना** ॥ बाह्यान् स्पर्शान् बहिः कृत्वा= श्रोत्रादीनि योगेन नियम्येत्यर्थः। चक्षुः भ्रुवोरन्तरे[3] कृत्वा= भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उक्तं च[4] -

'नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी[5] चक्षुर्निधापयेत् ।'

इति। **प्राणापानौ समौ कृत्वा** कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः ॥२७-२८ ॥

प्रमेयदीपिका

[6]ध्यायिनां मुक्तत्वं साक्षाच्चेत्, प्रमाणविरोधः। ज्ञानद्वारा चेत्, पुनरुक्तिः, इत्यतः श्लोकद्वयतात्पर्यमाह- **ध्यानेति** ॥ 'मुक्त एव सः' इति स्तुतिरिति भावः। पदानां व्यवहितत्वादन्वयमाह- **बाह्यानिति** ॥ स्पृश्यन्त इति **स्पर्शाः**

१. वेति (मं.१,२) २. सर्वशः (अ.) ३. अन्तरम् (पा.)
४. कचित् 'उक्तं च' इति नास्ति। ५. अ. ज्ञानी। ६. ध्यानिनाम् (पा.)

शब्दाद्याः । स्पर्शा बाह्या एव । तेषां किं बहिष्करणम् ? इत्यत आह- **श्रोत्रादीनीति ॥ योगेन** प्रत्याहारेण । श्रोत्रादीनामनियमे पट्वभ्यासादरप्रत्ययवशाच्छब्दाद्या आन्तरा इव भवन्ति । तन्नियमे तु, **बाह्याः** बहिष्कृताः स्युरिति भावः । 'कृत्वा' इत्यस्यानुवृत्त्या योजयति- **चक्षुरिति ॥** दुर्घटमेतत्? इत्यत आह- **भ्रुवोरिति ॥** चक्षुर्वृत्तौ चक्षुःशब्द इत्यर्थः । 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वम्' (६.१३) इति वक्ष्यमाणविरोधः? इत्यत आह- **उक्तं चेति ॥** 'न्यूनाधिकभावराहित्यं समीकरणम्' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायानूद्य व्याचष्टे- **प्राणेति ॥ कुम्भके** प्राणायामे । ततश्च **समौ** निर्विकारौ निश्चलावित्यर्थः । इतरत् समीकरणं कुम्भकार्थमेवेति भावः ॥ २७-२८ ॥

भावदीपिका

प्रमाणेति ॥ 'तमेवं विद्वान्' (तै.आ. ३.१२) इत्यादिप्रमाणविरोध इत्यर्थः । **पुनरुक्तिरिति ॥** 'स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा' (५.२१) इत्यनेनेत्यर्थः । **स्तुतिरिति ॥** स्तुतौ चाधिकोक्तिर्दृष्टेति भावः । **व्यवहितत्वादिति ॥** कृत्वा-बहिःपदाभ्यामित्यर्थः । **प्रत्याहारेण** 'विषयेभ्यः' इति शेषः । **पट्विति ॥** इन्द्रियाणां विषयेषु पटुतराभ्यासजनितो य आदरः= स्नेहः पुनः पुनः सन्निकर्षरूपः, तज्जातानुभवजन्यसंस्कारवशादित्यर्थः । **बाह्याः** इत्यस्यार्थः - **बहिष्कृता इति ॥** संस्काररूपेण हृदि न परिवर्तन्त इत्यर्थः । **दुर्घटमिति ॥** चक्षुरिन्द्रियस्य स्वगोलकस्थितस्य भ्रूमध्ये स्थापनं दुर्घटमित्यर्थः । अयमर्थो गीतागतचक्षुःशब्देन कथं लब्धः ? इत्यत आह- **चक्षुर्वृत्ताविति ॥** चक्षुर्जन्यज्ञाने इत्यर्थः । तथा च 'चक्षुर्जन्यज्ञानं भ्रुवोरन्तरे कृत्वा' इति गीतार्थो द्रष्टव्यः । **वक्ष्यमाणविरोध इति ॥** भ्रूमध्यावलोकनाङ्गीकारे नासाग्रावलोकनप्रतिपादकवक्ष्यमाणगीतावचन (६.१३) विरोधः स्यादित्यर्थः । **इत्यत आहेति ॥** तथा च नासाग्रावलोकननिषेधो न दोष इति भावः । भ्रूमध्यनासाग्रावलोकनप्रतिपादनस्य दिशामनवलोकन एव

तात्पर्यं मन्तव्यम् । तथा च वक्ष्यति 'दिशश्चानवलोकयन्' (६.१३) इति । **प्राणायाम इति** ॥

प्राणायामो रेचयित्वा पूरयित्वा च कुम्भके ।

स्थितिः प्राणायाम उक्तः .... ॥

इति तन्त्रसारोक्तेरिति भावः ॥ २७-२८ ॥

ततश्चेति ॥ प्राणापाननिरोधेन कुम्भकेऽवस्थानादित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकभावराहित्यमेव समीकरणं किं न स्यात् ? इत्यत आह- **इतरदिति** ॥ रेचकपूरकयोः कुम्भकार्थत्वेनामुख्यत्वात्, कुम्भकस्यैव मुख्यत्वात्, मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वादिति भावः ।

भावरत्नकोशः

[1]**ध्यायिनामिति** ॥ यद्यपि गीतायां 'मुनिः' इत्याद्येकवचनश्रवणाद् अत्रापि [2]'ध्यायिनः' इति वक्तव्यम् । तथापि 'तद्बुद्धयः' (५.१७) इत्यत्र बहुवचनश्रवणात् तत्रोक्तानामेवात्र 'मुक्त एव सः' इति स्तूयमानत्वाद् बहुवचनं प्रयुक्तम् । अत एव 'ज्ञानद्वारा चेत् पुनरुक्तिः' इत्याह । उक्तवाक्याग्रहणे ज्ञानद्वारा ध्यानस्य मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनपरवाक्यान्तराभावात् पुनरुक्त्युद्घाटनायोग इति बोद्धव्यम् । 'मुनिर्मुक्तः' इत्याद्येकवचनं तु समुदायाशयमिति भाव इति **आहुः** । **प्रमाणेति** ॥ 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' (कौशि.श्रु.) इत्यादिप्रमाणविरोध इत्यर्थः । **पुनरुक्तिरिति** ॥ 'स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा [3]सुखमश्नुते' (५.२१) इत्यत्र ध्यानादियुक्तस्यैव ज्ञानद्वाराऽऽत्मसुखमक्षयम्, नान्यथेति ध्यानादियोगस्याक्षयसुखहेतुत्वोक्तेः पुनरुक्तिरिति **स्वामिनः** । 'स्पर्शान् इत्यादिना' (गी.भा. ५.२७) इत्यत्रादिपदसङ्ग्राह्योक्तिः- **श्लोकद्वयेति** ॥

१. ध्यानिनामिति (पा.) २. ध्यानिनः (पा.)

३. सुखमक्षयमश्नुते (मं.२)

47

ध्यायिनो अमुक्तस्य 'कथं मुक्त एव सः' इति मुक्तत्वमुच्यते ? इत्यत आह- **मुक्त एवेति ॥** स्तुतावधिक्तोक्तिः सम्भवतीति हृदयम्। एतेन 'ध्यायिनां मुक्तत्वं साक्षाचेत् प्रमाणविरोधः' इति दूषणम् अलग्नकं वेदितव्यम्। ननु भाष्ये योगशब्देन यदि कर्मयोगो [१]विवक्षितः, तदा श्रोत्रादिनियमनस्य प्रत्याहारादिसाधनान्तरसाध्यत्वेन कर्मयोगसाध्यत्वाभावाद् बाधः । यदि समाधिः, तदाऽपि तस्य श्रोत्रादिनियमनस्य साध्यत्वेन तत्साधनत्वाभावाद् बाध एव ? इत्यत आह- **प्रत्याहारेणेति ॥** बाह्यानामेव तेषां बहिष्करणं नाम किम् ? इति कृतचोद्यपरिहाराय भाष्यभावमाह- **श्रोत्रादीनामिति ॥ पट्वभ्यासादरप्रत्ययवशादिति ॥** अनादिकालानुबद्धत्वाच्छब्दादिविषयेषु श्रोत्रादीनां पटुः **अभ्यासः** आवृत्तिः परिचयः, **आदरः** तत्र सम्प्रीतिः, केषुचिद्विषयेषु तात्कालिकात्यल्पसुखानुकूलत्वानुभवात् **प्रत्ययः** विश्वासश्च, तदायत्तत्वादित्यर्थः । **तन्नियमे** श्रोत्रादीन्द्रियनियमे **बाह्याः** स्वभावतः **बहिष्कृताः** आन्तरत्वाध्यासागोचराः[२] । **योजयति** द्वितीयपादम् । एतत् भ्रुवोरन्तरे चक्षुषः करणम् । **चक्षुर्वृत्तौ** चक्षुर्जन्यावलोकने।

वक्ष्यमाणविरोधः यतः 'चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः' (५.२७) इत्यस्य भाष्ये 'चक्षुः' इत्यस्यावलोकनम् अर्थः[३]। वैकल्पिकत्वान्न विरोध इति भावः। **राहित्यम्** राहित्यापादनम्। 'अल्पः कुम्भः कुम्भकः' इत्यादिप्रतीतिनिरासाय 'कुम्भकः' इत्यनूद्यार्थमाह- **कुम्भक इति ॥** तथाच तन्त्रसारे-

'रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा स्मृतः ।
प्राणायामः .... ॥' (त.सं. ४.१३८) इति।

एतावता किन्नाम समीकरणमुक्तम् ? इत्यत आह- **ततश्चेति ॥** कीदृशं निर्विकारत्वम् ? इत्यतस्तद्दर्शयति- **निश्चलाविति ॥** ननु रेचके पूरके च प्राणायामे

---

१. विहितः (मं.२) २. आन्तरत्वाध्यासगोचराः (पं.,अ.)

३. अवलोकनमित्यर्थः (मं.२)

(G

प्राणापानयोः समीकरणमस्ति। तन्त्रसारे-

'द्विगुणोत्तरं रेचकादि षोडशादिक्रमेण तु।
मात्राणां[1] ह्रस्ववर्णस्य कालो मात्रेति शब्यते।
क्रमेणैवाभ्यसेन्मात्रावृद्धिमेकाग्रधीः[2] पुनः॥' (त.सं. ४.१४८,१४९)

इति षोडश-द्वात्रिंशदादिसङ्ख्याया अन्यूनानतिरिक्तायाः समशब्दार्थत्वावेदनात्, अत्र च तस्यैव समीकरणशब्दार्थत्वसम्भवेन तस्यैव 'प्राणापानौ समौ कृत्वा' (५.२७) इत्यत्रापि ग्रहणमस्तु ? इत्यत आह- **इतरदिति** ॥ निश्चलत्वरूप-समीकरणादितरत्। न्यूनाधिकभावराहित्यरूपसमीकरणं कुम्भकप्राणायाम-निष्पादनार्थमेव शास्त्रे विहितम्। कुम्भकप्राणायाम एव तु प्रकृतध्यानोप-योगीति भावः। तथा चतुर्थाध्याये 'अपाने जुह्वति प्राणम्' (४.२९) इति गीताभाष्यव्याख्यानटीका- 'पूरकरेचकयोः कुम्भकार्थत्वेन[3] पृथक् प्राणायाम-त्वाभावाच्च' (प्र.दी. ४.२९) इति॥ २७-२८॥

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु- ब्रह्मयोगादिपदेन प्रकृतध्यानप्रकार उच्यते- **स्पर्शानिति**॥ स्पृश्यन्त इति **स्पर्शाः** शब्दाद्या विषयाः। तेषाम् आत्मस्वरूप-सुखाभिभावकत्वाद्[4] बाह्यत्वम्। **बाह्यान् स्पर्शान् बहिः** श्रोत्रादीन्द्रियाविषयान् **कृत्वा** प्रत्याहारेण श्रोत्रादीन्द्रियाणि नियम्येति यावत्। श्रोत्रादीनामनियमे पद्वभ्यासादप्रत्ययवशाच्छब्दाद्या आन्तरा इव भवन्ति। तन्नियमे तु बाह्याः= बहिष्कृताः स्युरिति तन्नियमो ध्यानाङ्गमिति भावः। **भ्रुवोरन्तरे** मध्ये **एव चक्षुः** चाक्षुषमवलोकनं कृत्वा 'दिशश्चानवलोकयन्' (६.१३) इति वक्ष्यमाणत्वात् भ्रूमध्यमेवावलोकयन्नित्यर्थः। तेन 'चक्षुरन्तरे भ्रुवोः कृत्वा' इति दुर्घटमिति चोद्यं निरस्तम्। 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वम्' (६.१३) इति षष्ठे वक्ष्यमाणविरोधस्तु 'नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधापयेत्' इति भाष्ये वैकल्पिकत्वेन

१. मानमित्यधिकः पाठः (पं.)
२. एकाग्रगः (पं.)
३. कुम्भकार्थत्वात् (अ.)
४. सुखाविर्भावकत्वाद् (मं.२)

निरस्तः । तथा **प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ** निर्विकारौ निश्चलौ कृत्वा, कुम्भकप्राणायामे स्थापयित्वेति यावत् ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिः नियतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स तथोक्तः । **मुनिः** मननशीलः । मोक्षः **परम् अयनं** परा गतिर्यस्य स **मोक्षपरायणः** । विगता इच्छा भयं च क्रोधश्च यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । 'सदा' इति सर्वत्रान्वेति[1] । भवेत् । एवंभूतो यः साधकः स मुक्त एवेति स्तुतिः । एवं ध्यानं ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वाद् अवश्यम् आपादनीयमिति[2] स्तुतितात्पर्यमिति ॥ २८ ॥

भगवद्गीता

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

भाष्यम्

ध्येयमाह- **भोक्तारमिति** ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

प्रमेयदीपिका

भगवज्ज्ञानस्य शान्तिसाधनत्वं पुनःकिमर्थमुच्यते ? इत्यत आह- **ध्येय-**

---

१. अन्वितो भवति (मं.१)

२. आदरणीयम् (अ.)

मिति ॥ ततश्च 'ज्ञात्वा' इत्यस्य ध्यात्वेत्यर्थः । [1]शान्तिसाधनज्ञानत्वमपि भोक्तृत्वादिवद् ध्येयविशेषणमेवेति भावः ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

भावदीपिका

ननु 'ज्ञात्वा माम्' इत्यनेन ज्ञेयमेवोच्यते, न ध्येयम् ? इत्यत आह- **ततश्चेति ॥** ध्येयप्रतिपादकत्वादेवेत्यर्थः । नन्वनेन श्लोकेन ध्येयं कथं प्रतिपाद्यते? 'ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' इत्यस्यांशस्य भोक्तृत्वादिवद् ध्येयविशेषणत्वासम्भवेन ध्येयस्वरूपाप्रतिपादकत्वादित्यत आह- **शान्तिसाधनज्ञानत्वमपीति ॥** मोक्षसाधनध्यानविषयत्वमपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति यदुवरगीताभाष्यटीकासु युक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री ।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
समगमदयमस्यां पञ्चमोऽध्याय [2]अन्तम् ॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावप्रदीपिकाख्यायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

भावरत्नकोशः

पुनरिति ॥ 'स शान्तिमाप्नोति न कामकामी' (२.७०), **'निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति'** (२.७१) **इति द्वितीये,**

---

१. शान्तिसाधनत्वम् इति भा.र.को.सम्मतः पाठः ।

२. 'आन्तम्' इति पाठः स्वरसः स्यात् - वन्नञ्जे ।

'श्रद्धावान् लभते ज्ञानं मत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥' (४.३९)

इति चतुर्थे च भगवद्ध्यानस्य शान्तिसाधनत्वमुक्तमिति 'पुनः' इत्युक्तम् । **ध्येयं** ध्यानकर्माहेति भाषितम् । न चात्र ध्यानवाचकं पदमस्ति ? इत्यत आह- **ततश्चेति ॥** ध्यानं नाम [1]निरन्तर एकविषयकज्ञानसन्तानः । ततश्च 'ज्ञात्वा' इत्यस्य 'ध्यात्वा' इत्यर्थो युक्त एवेति भावः । नन्वेवं सति 'मां ध्यात्वा शान्तिमृच्छति' इति ध्यानस्य **मोक्षफलकत्वमुक्तं** स्यात् । तदयुक्तम् । तस्य ज्ञानसाध्यतायाः 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' (तै.आ. ३.१२), 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' (कौ.श्रु.), 'विद्यैव तु निर्धारणात्' (ब्र.सू. ३.३.४८) इत्यादौ स्थितत्वात्[2] । अतो **'ज्ञात्वा माम्'** इति यथाश्रुतमेव साधु । **तथा च सङ्करः**- '[3]समाहितचित्तेन विज्ञेयमत्रोच्यत इति' इत्यत आह- **शान्तिसाधनत्वमपीति ॥** 'चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः' (५.२७) इत्यादि ध्यानाङ्गोक्त्या, '[4]अथेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण भगवानुपदिशति' इति **सङ्करेण** भाषितत्वेन च ध्यानस्य प्रकृतत्वात्, तस्य च ध्येयसापेक्षत्वेन [5]ध्येयविशेषणोक्तेरुचितत्वाच्छान्तिपदेनोक्तं[6] शान्तिसाधनत्वं ध्येयविशेषणमिति युक्तं 'ध्येयमाह' इति भाष्यमिति भावः ॥ २९ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- [7]उक्तध्यानस्य ध्येयसापेक्षत्वादत्र ध्येयमुच्यते- **भोक्तार**-

१. 'प्राचीनटीकारीत्या' इत्यधिकः पाठः (पं.,मं.२)
२. स्थितत्वादिति (अ.)
३. 'एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयम्' इत्युच्यते (शां.भा. ५.२९)
४. अथेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्य अन्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामि इति, तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म । (शां.भा. ५.२७)
५. ध्येय इति पदं नास्ति (पं.,मं.३), ध्येयविशेषणत्वोक्तेः (अ.)
६. 'शान्तिपदेनोक्तम्' इति नास्ति (मं.१)
७. उक्तसाध्यस्य ध्यानस्य (पं.)

मिति ॥ यज्ञतपसाम् 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः' (ऐ-प्र. २, अ. २, ब्रा. ३, मं. ३) इत्यादिशास्त्रोक्तनाम् अग्निहोत्रादि-यज्ञानाम्, **तपसाम्** कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपाणां च **भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरम्** सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं **सर्वभूतानां सुहृदम्** प्रत्युपकारानपेक्षयोप-कारिणं[1] **शान्तिं** मोक्षसाधनं **मां** भगवन्तं **ज्ञात्वा** ध्यात्वा **ऋच्छति** साक्षात्करोतीति ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्य-
श्रीमत्सुमतीन्द्रभिक्षुविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाव्याख्यायां
भावरत्नकोशसमाख्यायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीमद्गीताभाष्यटीकापञ्चमाध्यायसेवया ।
गुणिनः परितुष्यन्तु गुणग्रहणभूषणाः ॥

---

१. प्रत्युपकारानपेक्षतयोपकारिणम् (मं. १, २)

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

भगवद्गीता

हरिः ॐ॥ श्रीभगवानुवाच -

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

भाष्यम्

॥ ॐ ॥ ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन । विवक्षितं संन्यासमाह योगेन सह- **अनाश्रित इति** ॥ चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता- 'दैवमेव' (४.२५) इत्यादौ ।

'अग्निर्ब्रह्म च तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता'

इति च । तस्मान्निरग्निरक्रियःसंन्यासी योगी च न भवत्येव ॥ १ ॥

प्रमेयदीपिका

हरिः ॐ ॥ सङ्गतिं सूचयन् एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह- **ज्ञानान्तरङ्ग-मिति** ॥ 'योगे[1] त्विमां शृणु' (२.३९) इति प्रतिज्ञाय द्वितीयषट्के वक्ष्यमाणं भगवज्ज्ञानं प्रति कर्मयोगस्य बहिरङ्गत्वात् स प्राधान्येनातीते ग्रन्थे प्रति-पादितः । तत्साध्यत्वाद् ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च अवसरप्राप्तं समाधियोगमाह **अनेन** षष्ठाध्यायेनेत्यर्थः । आसनादीनामङ्गानां वक्ष्यमाणत्वेऽपि (६.११) तेषां समाध्यर्थत्वात् प्राधान्येन समाधियोगस्य ग्रहणम् । पञ्चमान्तोक्तस्य प्रपञ्चोऽयमित्यदोषः ।

'गृहस्थस्यापि स्तुत्यर्थमुपचरितं संन्यासित्वं योगित्वं चाऽद्येन श्लोकेनोच्यते'

---

१. क. 'योगे' इत्यतः पूर्वं 'द्वितीये' इत्यधिकः पाठः ।

इति परकीयतात्पर्यकथनमसदिति भावेनाऽह- **विवक्षितमिति** ।। समाधियोगं विधातुं तत्राधिकारिणं ज्ञापयिष्यन् साङ्ख्याद्यभिमततदधिकारिनिरासाय तद्विशेषणं प्राग् **विवक्षितं** कर्मादिवर्जनलक्षणं **संन्यासम्** ईश्वराराधनस्वकर्मानुष्ठानलक्षणेन **योगेन सह** आहेत्यर्थः। यदि हि संन्यासो यत्याश्रमोऽत्र विवक्षितः स्याद् योगश्च कश्चिद्गृहस्थासम्भवी स्यात्, तदोपचारेण तत्स्तुतिरियम्। न चैवमिति भावः।

'न केवलं निरग्निरक्रियश्चतुर्थाश्रमिसंन्यासी योगी च, किन्तु 'अनाश्रितः' इत्याद्युक्तो गृहस्थोऽपि' इति परकीयां योजनां निराकरोति- **चतुर्थेति** ।। अत्रैव स्पष्टं वाक्यान्तरं पठति- **अग्निरिति** ।। चस्त्वर्थः। 'अतो न परकीया योजना युक्ता' इति शेषः। तर्हि कथम् ? इत्यत आह- **तस्मादिति** ।। परकृतयोजनायाः निरस्तत्वात्। ननु निरग्नेरक्रियस्य चतुर्थाश्रमिणोऽपि संन्यासित्वाद् योगित्वाच्च कथं 'न निरग्निः' इत्याद्युक्तम् ? इत्यतो वाऽऽह- **चतुर्थाश्रमिणोऽपीत्यादि** ।। **न भवत्येवेति** ।। 'युक्तम्' इति शेषः। अनग्नित्वादिप्रवादश्च वाह्याग्न्याद्यभावनिबन्धन इति भावः ।। १ ।।

भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे।
षष्ठाध्यायस्य टीकायाः क्रियते भावदीपिका।।

नन्वासनादीनामङ्गानामपि वक्ष्यमाणत्वात् (६.११-१२) समाधियोगग्रहणमेव कुतः ? इत्यत आह- **आसनादीनामिति** ।। **समाध्यर्थत्वादिति** ।। 'तदङ्गं धारणादिकम्' (अ.व्या. ३.३.५२) इत्युक्तत्वादिति भावः।

ननु पञ्चमाध्यायान्ते 'स्पर्शान् कृत्वा' (५.२७) इत्यादिना समाधियोगस्योक्तत्वात् पुनरुक्तिदोषः ? इत्यत आह- **पञ्चमान्तोक्तस्येति** ।।

विधातुमिति ॥ 'उद्धरेत् (६.५) इत्यादिना' इति शेषः । अत एव वक्ष्यति 'उद्धरेदित्यादिनैव योगो विहितः' (प्र.दी. ६.७) इति । **साङ्ख्याद्यभिमतेति** ॥ अचेतनप्रकृतेरेव स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वज्ञान-प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादिमानेव ध्यानाधिकारीति साङ्ख्यैरुक्तत्वादित्यर्थः । **तद्विशेषणम्** अधिकारिविशेषणमित्यर्थः । **प्राग्विवक्षितमिति** ॥ अधिकारिनिरूपणात् प्राग्वक्तुमिष्टमित्यर्थः । **इयम्** 'स्यात्' इति वर्तते । **चस्त्वर्थ इति** ॥ न्यासाश्रमेऽग्निस्तु ब्रह्मेत्यर्थः ।

ननु तर्हि अनग्नित्वादिप्रसिद्धिविरोधः ? इत्यत आह - **अनग्नित्वादीति** ॥ १ ॥

भावरत्नकोशः

सङ्गतिं सूचयन्निति ॥ ज्ञानपदेन वक्ष्यमाणग्रन्थप्रतिपाद्यज्ञानरूपार्थेन[1] योगेन चैतदध्यायार्थसमाधियोगस्य साध्यसाधनभावलक्षणां सङ्गतिं सङ्क्षेपेण ज्ञापयन्नित्यर्थः । तामेवाह - **योग इत्यादिना** ॥ प्रतिज्ञाय प्रतिपादित इति सम्बन्धः । **बहिरङ्गत्वात्** मनः शुद्ध्यादिद्वारा साधनत्वात् । तथा चाहुः 'कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य' इति, 'प्राचीनाचीर्णपुण्योच्चयचतुरतराचारतश्चारुचित्तान्' (वा.स्तु.श्लो.३४) इति च । **तत्साध्यत्वात्** कर्मयोगसाध्यत्वात् । **ज्ञानान्तरङ्गत्वात्** भगवज्ज्ञानं प्रत्यावश्यकसाधनत्वात् । **समाधियोगमिति** ॥

यद्यपि तात्पर्यनिर्णये 'ध्यानमत्रोच्यते' (गी.ता. ६.१) इति ध्यानमध्यायार्थ इत्युक्तम् । तद्व्याख्यानं कृतं **न्यायदीपिकायाम्**- " 'योगे त्विमां शृणु' (६.३९) इति प्रतिज्ञातम् । योगश्च कर्मयोगो ध्यानयोगश्चेति द्वेधा भवति । तत्र सङ्क्षेपविस्तराभ्यां कर्मयोगो निरूपितः । ध्यानयोगप्रकारश्च संक्षेपेण पञ्चमान्ते

१. अन्तरङ्गपदेनातीतग्रन्थप्रतिपाद्येन इत्यधिकः पाठः (पं.)

निरूपितः। विस्तरेणास्मिन्नध्याय उच्यते'' इति। अत्र तु समाधियोगो अध्यायार्थ उच्यते। ध्यानसमाधी च भिन्नलक्षणौ। यथोक्तं तन्त्रसारे-

'खण्डस्मृतिर्धारणा स्यादखण्डं ध्यानमुच्यते।
अप्रयत्नात्समाधिश्च.................. ॥' (त.सं. ४.१५७) इति।

पञ्चमान्तप्राचीनटीकायां च 'सर्वदा सर्वत्र ध्यातृप्रयत्नं विना स्वयमेव कृपया आत्मन्यभिव्यक्तस्य भगवतो मनसाऽवलोकनं समाधिः। ध्यानं तु ध्यातृ-प्रयत्नसाध्यम्' इति। तथाप्यवान्तरसूक्ष्मवैलक्षण्यम् अनालक्ष्योभयोरेकत्वमभि-सन्धाय एवमुक्तमित्यविरोधः। तथा च 'सोपासना च द्विविधा' (अ.व्या. ३.३.५२ श्लो.) इत्यत्र सुधा- 'ध्यानसमाध्योरनतिभिन्नत्वाद् ध्यानशब्देन समाधिरपि गृह्यते' इति। 'आसनादीनाम्' इत्यादिपदेन स्वनासाग्रावलोकन-[1]दिगनवलोकन-प्रशान्तात्मत्व-ब्रह्मचर्य-मनःसंयमनादीनां ग्रहणम्। नन्वेवं ध्यानसमाध्योरेकत्वे ध्यानयोगस्य 'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्' (५.२७) इति पञ्चमान्ते कथितत्वान्नात्र स वक्तव्यः, पौनरुक्त्यापत्तेः ? इत्यत आह- **पञ्चमान्तोक्तस्येति॥** तत्र संक्षेपेणोक्तस्यात्र विस्तरेण निरूपणान्नोक्तदोष इति भावः।

परकीयतात्पर्यकथनमिति॥ तथा च **सङ्करः**- ''प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्नि-होत्रादिकर्म फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति 'सन्न्यासी च योगी च' इति स्तूयते''(शां.भा.६.१)इति। **विधातुम्**- 'उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम् (६.५) इत्यनेन' इति शेषः। **तद्विशेषणं** समाधियोगाधिकारिविशेषणम्। **प्राक्** 'ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासी' (५.३) इत्यत्र। ननु [2]कामहीनं कर्मानुष्ठानं योगः। तथा च कामवर्जनाख्यं सन्न्यासं योगेन सहाहेति कथमुच्यते ? इत्यतोऽत्र योगशब्देन तदेकदेशो गृह्यत इति भावेनाह- **ईश्वरेति॥** परकीयतात्पर्यकथनस्यासत्त्वं भाष्यभावोक्त्या स्पष्टयति- **यदि हीति॥** **स्तुतिरियम्** 'इति तात्पर्यं कथनीयं स्यात्' इति शेषः।

---

१. दिगनवलोकन इदं पदं नास्ति (पं.) २. कामहीनकर्मानुष्ठानम् (पं.)

'न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी च, किं तर्हि ? कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं सन्न्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्[1] सन्न्यासी योगी च भवतीति स्तूयते' (शां.भा. ६.१) इति सङ्करभाष्यं सार्थमनुवदति- **न केवलमिति** ॥ **अत्रैव** चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चास्तीत्यत्रैव। 'दैवमेव' (४.२५) इत्यस्योक्तार्थत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति वाक्यान्तरं पठतीत्यर्थः । **च इति** ॥ 'क्रिया तु ब्रह्मपूजा' इति चशब्दस्तुशब्दार्थ इत्यर्थः । 'इति च[2]' इत्यनन्तरं शेषमाह- **अत इति** ॥ 'चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चास्ति' इत्यस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । कथं योजना- **इत्यतो वेति** ॥ अस्मिन् पक्षे 'तस्मात्' इत्यस्य चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निक्रियासद्भावस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थ इति भावः । तर्हि 'अनग्निरनिकेतनः[3]' इति, 'विशेषो निष्क्रिययतेः' (स.स्मृ. ३२) इत्यादावनग्नित्वाद्युक्तिः कथम् ? इत्यत आह- **अनग्नित्वादीति** ॥ **बाह्याग्न्यादीति** ॥ [4]आहवनीयाद्यग्निहोत्रादिर्बाह्याग्निशब्दार्थः । आदिपदेन तदितरक्रिया ग्राह्या ॥ १ ॥

भगवद्गीता

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

भाष्यम्

संन्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह- **यं संन्यासमिति** ॥ कामसङ्कल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान् स्यादित्याशयः ॥ २ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु संन्यासयोगौ भिन्नलक्षणौ। तत्कथं तयोरैक्यमुच्यते ? इत्यत आह-

---

१. सत्त्वशुद्ध्यर्थमित्यधिकः पाठः शाङ्करभाष्ये । २. भाष्यवाक्ये

३. 'अनग्निरनिकेतः स्यात्' (म.स्मृ. ६.२५)

४.आहवनीयाद्यग्निपरिचलारूपाग्निहोत्रादिः (पं.)

निरूपितः। विस्तरेणास्मिन्नध्याय उच्यते'' इति। अत्र तु समाधियोगो अध्यायार्थ उच्यते। ध्यानसमाधी च भिन्नलक्षणौ। यथोक्तं तन्त्रसारे-

'खण्डस्मृतिर्धारणा स्यादखण्डं ध्यानमुच्यते।

अप्रयत्नात्समाधिश्च.................. ॥' (त.सं. ४.१५७) इति।

पञ्चमान्तप्राचीनटीकायां च 'सर्वदा सर्वत्र ध्यातृप्रयत्नं विना स्वयमेव कृपया आत्मन्यभिव्यक्तस्य भगवतो मनसाऽवलोकनं समाधिः। ध्यानं तु ध्यातृ-प्रयत्नसाध्यम्' इति। तथाप्यवान्तरसूक्ष्मवैलक्षण्यम् अनालक्ष्योभयोरेकत्वमभि-सन्धाय एवमुक्तमित्यविरोधः। तथा च 'सोपासना च द्विविधा' (अ.व्या. ३.३.५२ श्लो.) इत्यत्र सुधा- 'ध्यानसमाध्योरनतिभिन्नत्वाद् ध्यानशब्देन समाधिरपि गृह्यते' इति। 'आसनादीनाम्' इत्यादिपदेन स्वनासाग्रावलोकन-[1]दिगनवलोकन-प्रशान्तात्मत्व-ब्रह्मचर्य-मनःसंयमनादीनां ग्रहणम्। नन्वेवं ध्यानसमाध्योरेकत्वे ध्यानयोगस्य 'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्' (५.२७) इति पञ्चमान्ते कथितत्वान्नात्र स वक्तव्यः, पौनरुक्त्यापत्तेः ? इत्यत आह- **पञ्चमान्तोक्तस्येति**॥ तत्र संक्षेपेणोक्तस्यात्र विस्तरेण निरूपणान्नोक्तदोष इति भावः।

परकीयतात्पर्यकथनमिति॥ तथा च **सङ्करः**- ''प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्नि-होत्रादिकर्म फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति 'सन्न्यासी च योगी च' इति स्तूयते''(शां.भा.६.१)इति। **विधातुम्**- 'उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम् (६.५) इत्यनेन' इति शेषः। **तद्विशेषणं** समाधियोगाधिकारिविशेषणम्। **प्राक्** 'ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासी' (५.३) इत्यत्र। ननु [2]कामहीनं कर्मानुष्ठानं योगः। तथा च कामवर्जनाख्यं सन्न्यासं योगेन सहाहेति कथमुच्यते ? इत्यतोऽत्र योगशब्देन तदेकदेशो गृह्यत इति भावेनाह- **ईश्वरेति**॥ परकीयतात्पर्यकथनस्यासत्त्वं भाष्यभावोक्त्या स्पष्टयति- **यदि हीति**॥ **स्तुतिरियम्** 'इति तात्पर्यं कथनीयं स्यात्' इति शेषः।

---

१. दिगनवलोकन इदं पदं नास्ति (पं.) २. कामहीनकर्मानुष्ठानम् (पं.)

'न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी च, किं तर्हि ? कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं सन्न्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्[1] सन्न्यासी योगी च भवतीति स्तूयते' (शां.भा. ६.१) इति सङ्करभाष्यं सार्थमनुवदति- **न केवलमिति** ॥ अत्रैव चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चास्तीत्यत्रैव। 'दैवमेव' (४.२५) इत्यस्योक्तार्थत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति वाक्यान्तरं पठतीत्यर्थः। **च इति** ॥ 'क्रिया तु ब्रह्मपूजा' इति चशब्दस्तुशब्दार्थ इत्यर्थः। 'इति च[2]' इत्यनन्तरं शेषमाह- **अत इति** ॥ 'चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चास्ति' इत्यस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः। कथं योजना- इत्यतो **वेति** ॥ अस्मिन् पक्षे 'तस्मात्' इत्यस्य चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निक्रियासद्भावस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थ इति भावः। तर्हि 'अनग्निरनिकेतनः[3]' इति, 'विशेषो निष्क्रिययतेः' (स.स्मृ. ३२) इत्यादावनग्नित्वाद्युक्तिः कथम् ? इत्यत आह- **अनग्नित्वादीति** ॥ **बाह्याग्न्यादीति** ॥ [4]आहवनीयाद्यग्निहोत्रादिर्बाह्याग्निशब्दार्थः। आदिपदेन तदितरक्रिया ग्राह्या ॥ १ ॥

भगवद्गीता

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव।
न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

भाष्यम्

संन्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह- **यं संन्यासमिति** ॥ कामसङ्कल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान् स्यादित्याशयः ॥ २ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु संन्यासयोगौ भिन्नलक्षणौ। तत्कथं तयोरैक्यमुच्यते ? इत्यत आह-

---

१. सत्त्वशुद्ध्यर्थमित्यधिकः पाठः शाङ्करभाष्ये। २. भाष्यवाक्यं
३. 'अनग्निरनिकेतः स्यात्' (म.स्मृ. ६.२५)
४.आहवनीयाद्यग्निपरिचलारूपाग्निहोत्रादिः (पं.)

संन्यासोऽपीति ।। " 'संन्यासी च योगी च' (६.१) इत्युक्त्या प्राप्तात्यन्तभेदशङ्कानिवृत्त्यत्यर्थम्" इति शेषः । अमुख्ययोगापेक्षया पृथगुक्तोऽपीत्यपेरर्थः । [1]योगशब्दो मुख्योऽत्राभिप्रेतः । अत एव वक्ष्यति- **उपायवानिति** ।। अन्तर्भूतत्वादैक्योक्तिरित्यर्थः । संन्यासस्य योगान्तर्भूतत्वमुपपाद्यते- [2]**न हीति** । तदसत् । सङ्कल्पत्यागमात्रस्यासंन्यासत्वात्, ईश्वराराधनाय स्वकर्मकरणमात्रं योगः, तस्य संन्यासाभावेऽप्युपपत्तेः ? इत्यत आह- **कामेति** ।। सङ्कल्पशब्दस्य कामाद्युपलक्षणत्वाद्, योगशब्दस्य ज्ञानोपायरूपमुख्ययोगार्थत्वात् नानुपपत्तिरिति भावः ।। २ ।।

भावदीपिका

भिन्नलक्षणाविति ।। 'कामादिवर्जनं संन्यासः', 'ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं योगः' इति भिन्नलक्षणवन्तावित्यर्थः । **अमुख्येति** ।। ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मकरणमात्ररूपामुख्ययोगापेक्षया 'संन्यासी च योगी च' (६.१) इति पृथगुक्तोऽपि संन्यास इत्यर्थः । ननु तर्ह्येतादृशामुख्ययोगे कथमन्तर्भावः संन्यासस्य ? इत्यत आह- **योगशब्दो मुख्य इति** ।। 'योगं तं विद्धि' (६.२) इत्यत्र योगशब्दः कामादिवर्जनपूर्वकेश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपविशिष्टरूपमुख्यार्थ एव विवक्षितः, तत्र चान्तर्भावो विशेषणस्य संन्यासस्य युक्त इत्यर्थः । **अत एवेति** ।। यतः संन्यासान्तर्भावाधिकरणं योगो मुख्य एव विवक्षितः, अत एवान्तर्भावोपपादकं 'न हि' (६.२) इति गीतावाक्यगतं 'योगी' इति पदं कामादिवर्जनसङ्ग्रहाय 'उपायवान्' इति सामान्यत एव व्याख्यास्यतीत्यर्थः । विशेष्यरूपयोगैकदेशमात्रस्य ज्ञानोपायत्वासम्भवादिति भावः । भिन्नलक्षणवतोः कथमैक्योक्तिः ? इति शङ्कायाः किमुत्तरम् ? इत्यत आह- **अन्तर्भूतत्वादिति** ।। संन्यासस्य मुख्ययोगान्तर्भूतत्वादित्यर्थः ।। २ ।।

---

१. योगशब्देन मुख्योऽत्राभिहितः (पा.)   २. गीतायाम् ।

भावरत्नकोशः

भिन्नलक्षणाविति ॥ 'कामादिवर्जनं सन्न्यासः', 'भगवदर्पणबुद्ध्या स्वविहितकर्मानुष्ठानं योगः' इति विरुद्धधर्माधिकरणभूतावित्यर्थः। **अमुख्ययोगापेक्षयेति ॥** कामादिवर्जनपूर्वकं भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं मुख्ययोगः। ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं त्वमुख्ययोगः। तदपेक्षया च 'स सन्न्यासी च योगी च' (६.१) इति पृथगुक्त इत्यर्थः। तर्हि पृथगुक्तयोगान्तर्भावायोगात् 'योगान्तर्भूतः' इति कथं भाष्ये ? इत्यत आह- **योगशब्देनेति ॥** कामादित्यागेन ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपो योगो भाष्ये योगशब्देनात्राभिप्रेतः। विशिष्टे चैकदेशस्यान्तर्भावो युक्त एवेति भावः। **अत एव योगशब्दस्य मुख्ययोगाभिप्रायकत्वादेव**[1]। **उपायवान्** ज्ञानोपायवान्। 'योगी भवति कश्चन' इति गीतास्थयोगपदस्योपायत्वेन व्याख्यानात्, ज्ञानं प्रति च मुख्ययोगस्यैव साधनत्वाद् अत्र स एव ग्राह्य इति भावः। विलक्षणयोरैक्योक्तिः कथम् ? इति कृतचोद्यं परिहर्तुमाह- **अन्तर्भूतत्वादिति ॥ ऐक्योक्तिः** 'यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि' इति गीतायाम्। गीतामवतारयति- **सन्न्यासस्येति ॥** भाष्ये आदिशब्दस्योपायशब्दस्य च तात्पर्यं वदन्, सङ्कल्पत्यागमात्रस्य सन्न्यासत्वाभावात्, योगस्य सन्न्यासाभावेऽप्युपपत्तेरिति कृतशङ्काद्वयं परिहरति- **सङ्कल्पशब्दस्येति ॥ योगशब्दस्य** योगशब्दे प्रकृतिभूतस्य ॥ २ ॥

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु- द्वितीयाध्याये 'योगे त्विमां श्रुणु' (२.३९) इति योगाभिधानं प्रतिज्ञातम्। योगो नाम द्वितीयषट्के वक्ष्यमाणं भगवज्ज्ञानं प्रत्युपायः। स च कर्मयोगः, समाधिलक्षणध्यानयोगश्चेति द्विविधः। तत्र कर्मयोगो ज्ञानं प्रति बहिरङ्गत्वात् 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' (२.४५) इत्यादिना द्वितीये संक्षेपेण, तृतीयादावतीतग्रन्थे विस्तरेण च निरूपितः। अथ तत्साध्यत्वात्, ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च समाधिलक्षणध्यानयोगप्रकारः 'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्'

---

१. मुख्ययोगत्वाभिप्रायकत्वादेव (पा.)

(५.२७) इति पञ्चमान्ते संक्षेपेण निरूपितो विस्तरेणास्मिन्नध्याय उच्यते। आसनादीनामत्र वक्ष्यमाणत्वेऽपि (६.११-१२), तेषां समाध्यर्थत्वात् प्राधान्येन समाधिः, तदधिकारितदङ्गादिकथनेन प्रपञ्च्यत इत्यध्यायार्थस्तावद्भाष्यादौ स्फुटः। 'उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम्' (६.५) इत्यादिना समाधियोगं विधातुं तत्र सन्न्यासयोगयुक्त एवाधिकारीति ज्ञापयिष्यन् साङ्ख्याद्यभिमतदधिकारिनिरासाय समाध्यधिकारिविशेषणं 'ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति' (५.३) इति यः प्राग्विवक्षितः कामादिवर्जनलक्षणः सन्न्यासः, स ईश्वराराधनरूपस्वकर्मानुष्ठानलक्षणयोगेन सहोच्यते- **अनाश्रित इति ॥** यः पुमान् **कर्मफलम् अनाश्रितः** कर्मफलाकाङ्क्षाहीनः **कार्यं** स्ववर्णाश्रमोचिततया कर्तव्यं **कर्म करोति स** एव **सन्न्यासी योगी च** इति स्वयं ध्यानाधिकारिणं निरूप्य, यत् 'आहवनीयाद्यग्नित्यागेन, अग्निहोत्रादिसकलक्रियात्यागेन च निस्सङ्गतया वर्तमान एव ध्यानाधिकारी' इति मतं निराक्रियते- **न निरग्निर्न चाक्रिय इति ॥** निरग्निरक्रियश्च कर्तव्यं करोति स एव सन्न्यासी योगी चेति चतुर्थाश्रमी सन्न्यासी योगी च भवत्येव। 'स ब्रह्मनिष्ठस्तु यतिर्महात्मा शारीरमग्निं च मुखे जुहोति।' 'अग्निर्ब्रह्म च तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता' इत्यादेः चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्न्यादिश्रवणात्। यत्याश्रमस्वीकारकाले पूर्वाश्रमस्वीकृतानाम् आत्मनि समारोपणाच्च। अनग्नित्वादिप्रवादश्च बाह्याग्न्याद्यभावनिबन्धन इति भावः॥ १॥

'सन्न्यासी च योगी च' (६.१) इत्युक्त्या प्राप्ता सन्न्यासयोगयोरत्यन्तभेदशङ्का निवार्यते। 'यम्' इति शब्दः 'ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासी' (५.३) इत्युक्तप्रकारार्थः। उक्तप्रकारेण **यं** कामादिवर्जनरूपं **सन्न्यासं प्राहुः, तं योगं** कामादिवर्जनविशिष्टनिवृत्तकर्मानुष्ठानलक्षणमुख्ययोगान्तर्भूतं **विद्धि हे पाण्डव**। सन्न्यासस्य योगान्तर्भाव उपपाद्यते- **न हीति ॥ कश्चन** कोऽपि **असन्न्यस्तसङ्कल्पः** सङ्कल्पशब्दः कामाद्युपलक्षणार्थः, अन्यत्र सङ्कल्पकामादिः कामवर्जनादिहीनकर्मानुष्ठानमात्रवान् इति यावत्। **योगी** ज्ञानवान् उपायवान् **न भवति**। सामग्र्येकदेशेन कार्योत्पादो न दृष्ट इति॥ २॥

भगवद्गीता

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमःकारणमुच्यते॥ ३ ॥

भाष्यम्

कियत्कालं कर्म [1]कर्तव्यम्?इत्यत आह-[2]**आरुरुक्षोर्मुनेरिति** ॥ **योगमारुरुक्षोः** उपायसम्पूर्तिमिच्छोः। [3]**योगारूढस्य** सम्पूर्णोपायस्य। अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः। **कारणं** परमसुखकारणम्। अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादिफलमुक्तम्। तस्य सर्वोपशमेन समाधिरेव कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः। तथाऽपि यदा भोक्तव्योपरमः तदैव सम्यगसम्प्रज्ञातसमाधिर्जायते। अन्यदा तु भगवच्चरितादौ स्थिति :। तच्चोक्तम्-

'ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव सुखिनः परम्।
[4]तेषामेव तु सम्यक् च समाधिर्जायते नृणाम्॥
भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे जपेन कथयाऽपि वा।
वर्तयन्ति महात्मानः त्वद्भक्ताः[5] तत्परायणाः॥' इति॥ ३ ॥

प्रमेयदीपिका

नन्वेवं समाधियोगस्याधिकारिणि निरूपिते तं प्रति [6]सोऽभिधेयः।

---

१. कर्तव्यमित्याह (पा.) २. आरुरुक्षोरिति (पा.) ३. योगमारूढस्य (पा.)
४. तेषामेव च सम्यक् तु (पा.), तेषामेव च सम्यक् च इति भा.र.को. सम्मतः पाठः (पा.) ५. अ. तद्भक्तास्त्वत्परायणाः (पा.)
६. समाधिरभिधेयः (पा.)

'आरुरुक्षोः' इत्यादि किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह- **कियदिति ॥** समाधियोगाधिकारत्वेनोक्तं कर्म किं सकृदनुष्ठेयम्, उत आफलप्राप्तेरिति प्रश्नार्थः। ननु योगो नाम नाश्वादिरिवारोढव्यः। तत्कथमुच्यते 'योगमारुरुक्षोः', 'योगमारूढस्य' इति। तत्राह- **योगमिति ॥**

उपरिभवनसादृश्यादुपचार इत्यर्थः। उपायः समाधिरेव। समाधेः फलपरिमाणाद्यवच्छेदाभावात् कीदृशी सम्पूर्णता ? इत्यत आह- **अपरोक्षेति ॥** साधनस्य हि पूर्णता साध्याय पर्याप्तत्वम्। अतो यावताऽपरोक्षज्ञानं सम्पद्यते तावत्त्वं सम्पूर्णत्वम् इति भावः। ननु योगमारुरुक्षोः कर्म कारणम्। सन्निधानाद् 'योगारोहस्य' इति लभ्यते। कारणत्वाच्च [1]तावत्पर्यन्तं कर्तव्यमिति। कार्यपेक्षया नियतपूर्वभावित्वात् कारणस्य। योगारूढस्य तु शमः किं प्रति कारणम् ? ज्ञानस्य तत एव सिद्धेः, इत्यत आह- **कारणमिति ॥** परमसुखं मुक्तिगतम्।

नन्वयं प्रश्नो 'यदा ते मोहकलिलम्' (२.५२) इति परिहृतः। मैवम्। तत्र ज्ञानार्थिनः, अत्र तु योगारोहार्थिन इति भेदात्। तयोश्च साध्यसाधनयोः पृथक्त्वात्। 'अपरोक्षज्ञानिनः' इति चानतिविप्रकर्षेणोक्तत्वात्। [2]यथोक्तम्- 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे'[3] (ब्र.सू. ३.४.५०) इति। अथवा योगारूढस्यापि कर्तव्यं वक्तुं प्रश्नोत्तरानुवादोऽयमिति।

नन्वपरोक्षज्ञानिनोऽनाधेयातिशयस्य कथं शमः परमसुखकारणमुच्यते? इत्यत आह- **अपरोक्षेति ॥ उक्तं समर्थितं द्वितीये (गी.भा. २.५०)।** [4]समाध्यादीत्यनेन शमशब्दार्थः समाधिरिति सूचितम्। तत्किं तस्यान्यत्

१. तत्पर्यन्तम् (पा.)
२. तथोक्तम् (पा.)
३. ख. अप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादिति
४. क. समाधीत्यनेन

कर्तव्यमेव नास्ति ? इत्यत आह- **तस्येति** ॥ 'सर्वोपशमेन= सर्वविषयोपरतिलक्षणेन' इति समाधौ शमशब्दं समर्थयितुमुक्तम् । **कारणं** सुखाभिवृद्धेः । तदविरोधेनान्यत् कार्यमिति भावः । यदि ज्ञानिनः समाधिरानन्दवृद्धेः कारणं तर्हि तमेव कुतो न कुर्युः ? कुतश्च व्याख्यानादौ प्रवर्तन्ते ? इत्यत आह- **तथाऽपीति** ॥ **भोक्तव्योपरमः** प्रतिबन्धकप्रारब्धकर्मोपरमः । **अन्यदा** सम्यक् समाधिप्रतिबन्धककर्मानुपरमकाले । अत्रागमसम्मतिमाह- **तच्चेति** ॥ **परं** केवलम् । तेषामेव सम्यगेव समाधिश्च जायत इति योजना । **वर्तयन्ति** वर्तन्ते, कालं नयन्तीति वा ॥ ३ ॥

भावदीपिका

सः समाधियोगः । **सकृदनुष्ठेयमिति** ॥ प्रोक्षणादिवदित्यर्थः । **आफलप्राप्तेरिति** ॥ अवहननादिवदित्यर्थः । **प्रश्नार्थ इति** ॥ एवं द्वैविध्यदर्शनात्, अस्यापि कर्मत्वात्, किं सकृदनुष्ठेयम् उत आफलप्राप्तेरिति सन्देहमूलकः 'कियत्कालं कर्म कर्तव्यम्' इति प्रश्नो युक्त इत्यर्थः । **उपरिभवनेति** ॥ अश्वमारूढस्य यथाऽश्वोपरि भवनमस्ति, तथा समाधियोगफलस्यापरोक्षज्ञानस्य समाध्युत्तरभावित्वेन योगोपरि भवनमस्तीत्यर्थः । **केचित्तु** अश्वोपरि भवनवतो यथा सन्तोषः, तथा योगपूर्तिमतोऽपीत्येवं सन्तोषविशेषेणोपरिभवनवतः साम्याद्गौण इत्याहुः । **सन्निधानात्** शब्दसन्निधानात् । ज्ञानं प्रति इति चेत्, तत्राह- **ज्ञानस्येति** ॥ **तत एवेति** ॥ समाधियोगादेवेत्यर्थः ।

यदा त इति ॥ 'कियत्पर्यन्तमवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुणैवं कर्माणीत्याह' (गी.भा. २.५२) इत्यवतार्य, अस्य श्लोकस्य व्याख्यातत्वादित्यवधेयम् । **तत्रेति** ॥ तत्र (२.५२) ज्ञानार्थिना कियत्पर्यन्तं कर्म कर्तव्यमिति प्रश्नस्य परिहार उक्तः । अत एव 'कियत्पर्यन्तं कार्याणि मुमुक्षुणैवं कर्माणि' (गी.भा. २.५२) इत्युक्तम् । 'मुमुक्षुणा' इत्येतत् 'मोक्षसाधनज्ञानार्थिना' (प्र.दी. २.५२) इति

टीकायां व्याख्यातम्। अत्र समाधियोगारोहार्थिना कियत्पर्यन्तं कर्म कर्तव्यमिति प्रश्नस्य परिहार उच्यत इति भेद इत्यर्थः। तमेव भेदमुपपादयति- **तयोश्चेति**॥ तत्रोक्तयोः अत्रोक्तयोश्चेत्यर्थः। तत्रापरोक्षज्ञानसाध्यो मोक्षः, ज्ञानसाधनं च समाधिरिति ज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानसमाध्योश्च साध्यसाधनभावोऽभिप्रेतः, अत्र तु समाधिसाध्यं ज्ञानम्, समाधिसाधनं च कर्मेति समाधिज्ञानयोः समाधिकर्मणोश्च साध्यसाधनभावोऽभिप्रेत इत्यर्थ इति **आहुः**।

वस्तुतस्तु ज्ञान-योगारोहयोरेकत्वेन तत्र 'ज्ञानार्थिना' अत्र तु 'योगारोहार्थिना' इत्युक्त्या कथं प्रमेयभेदः? इत्यत आह- **तयोश्चेति**॥ **तयोः** ज्ञानयोगारोहयोः, पृथक्त्वादित्यन्वयः। कुतः पृथक्त्वम्? इत्यतः 'साध्य-साधनयोः' इत्युक्तम्। अपरोक्षज्ञान-योगारोहयोः साध्यसाधनभावसद्भावेन पृथक्त्वात् प्रश्नभेदो युक्त इत्यभिप्रायः। नन्वपरोक्षज्ञानयोगारोहयोः पृथक्त्वे 'योगारूढस्य' इत्येतत् 'अपरोक्षज्ञानिनः' इति कथं व्याख्यातम्? तेन ज्ञायते तयोरैक्यम् इति, तथा च न प्रश्नभेदः? इत्यत आह- **अपरोक्षज्ञानिन इतीति**॥ ध्यानपरिपाक-रूपसमाध्यव्यवहितोत्तरकाल एवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यत इत्याशयेनैव तथोक्तम्, न तु योगारूढशब्दार्थत्वेनेति भावः।

समाधिपरिपाक-अपरोक्षज्ञानयोरनतिविप्रकर्षोऽपि कुतः? इत्यतः सूत्रं प्रमाणयति- **यथोक्तमिति**॥ **अप्रस्तुतप्रतिबन्धे** प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धा-भावेऽपरोक्षज्ञानम् **ऐहिकं** समाधिपरिपाकजन्मन्येवोत्पद्यत इत्यर्थः। अस्तु वा 'अपरोक्षज्ञानिनः' इति भाष्यं 'योगारूढस्य' इति शब्दार्थकथनपरम्, तथाऽपि न पुनरुक्तिरित्याशयेन पक्षान्तरमाह- **अथवेति**॥ **योगारूढस्यापीति**॥ अपरोक्षज्ञानिनोऽपीत्यर्थः। तेनापरोक्षज्ञानिना प्रयोजनाभावात् कर्म न कर्तव्यमित्यसदित्याशयः। **कर्तव्यं वक्तुमिति**॥ 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' (५.३) इत्यनेनानन्दाभिवृद्ध्यर्थं शमादिकं कर्तव्यमिति

वक्तुमित्यर्थः। **प्रश्नोत्तरेति**॥ 'कियत्पर्यन्तमवश्यं कर्माणि कार्याणि' इति प्रश्नस्य 'यदा ते' (२.५२) इत्यादिना यदुत्तरमुक्तम्, तस्यानुवाद एव 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इत्यनेन क्रियते, न तु कर्मानुष्ठानविधिर्विधीयते[1] इत्यर्थः।

तथा च योगमारुरुक्षोः= अपरोक्षज्ञानार्थिनो मुनेः कर्म कारणम्= अपरोक्ष-ज्ञानसाधनमिति तात्पर्यात्, तत्कर्तव्यमित्युच्यते पूर्वम् इत्युक्तमिति यावत्। **तस्यैव योगारूढस्य** उत्पन्नापरोक्षज्ञानिनः **शमः** आनन्दाभिवृद्धेः **कारणम्** इति शमादिकम् अपरोक्षज्ञानिनामप्यनुष्ठेयमिति गीतार्थो द्रष्टव्यः। परमसुखमेव नास्तीत्यत्र 'अनाधेयातिशयस्य' इति हेतुः। **द्वितीय इति**॥ 'सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति, न बृहत्फलमप्युपासनादिनिमित्तम् (गी.भा. २.५०) इत्यादिना' इति शेषः।

ननु गीताऽनुसारेण 'शमादि' इति वक्तव्यम्? अत आह- **समाध्या-दीति**॥ **सूचितमिति**॥ 'सर्वविषयोपरमेण भगवन्निष्ठबुद्धिर्हि शमः', 'ईश्वरे सम्यङ्मनस आधानं समाधिः' इति शम-समाधिशब्दयोरेकार्थत्वमिति द्रष्ट-व्यम्। **तस्येति**॥ अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः। **अन्यत्** शमातिरिक्तम्। **तदविरोधेन** समाधिरूपशमाविरोधेन। **अन्यत्** व्याख्यानजपादिरूपं कर्म। तुशब्द एवार्थः 'सम्यक्' इति शब्देन सम्बध्यते, चशब्दस्तु समाधिशब्देन, इत्याशयेन योजयति- **तेषामेवेति**॥ 'समाधिश्च तेषामेव सम्यगेव जायते' इत्यन्वयो द्रष्टव्यः॥ ३॥

भावरत्नकोशः

अधिकारिणि कामादिहीननिवृत्तकर्मानुष्ठानवति **सः** **समाधियोगः**। असङ्गतवचनत्वं परिहर्तुं परिष्करोति- **समाधीति**॥ **अधिकारत्वेन** अधिकारिविशेषणत्वेन। एतेनैव 'कर्म यावता कालेन [2]निर्वर्त्यते तावन्तं कालं

---

१. क्रियते। कर्मानुष्ठानं विधीयत इत्येव पाठो वा। २. निवर्त्यते (पा.)

कार्यमिति सिद्धमेव। किञ्च योगो हि ज्ञानसाधनतयोपदिष्टः। साधनं च साध्यप्राप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयमिति प्रसिद्धमेव। नियतपूर्वक्षणवृत्ति[1] कारणमिति हि तल्लक्षणम्। अतः कथमयं प्रश्नः ?' इति चोद्यं च[2] परिहृतम्। नायं कर्म-निवृत्तिकालप्रश्नः। किन्तु उक्तं कर्म व्रीहिप्रोक्षणादिकमिव सकृदनुष्ठेयम्, उतावहननादिकमिव आफलसमाप्ति आवर्तनीयमिति प्रश्न इति तात्पर्यात्। भाष्ये 'कियान् कालो यस्य तत् कियत्कालम्' इति कर्मविशेषणमिति ज्ञातव्यम्। कियांश्चासौ कालश्च कियत्कालः, तम्। *'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'* इति द्वितीया। 'कियति काले' इत्यर्थ इत्यपि आहुः।

'नाश्वादिरिवारोढव्यो योगः' इति कृतचोद्यं परिहर्तुमाह- **उपरिभवनेति॥ उपचारः** गौणीवृत्तिः। सा च[3] गुणनिबन्धना, 'सिंहो देवदत्तः' इति यथा। [4]अत्राश्वारोहणक्रियायाम् अश्वोपरिभवनात्मकत्वमिवापरोक्षज्ञानस्य योगोत्तर-भावित्वरूपयोगोपरिभवनमस्तीति उपरिभवनसादृश्यात् आरोहशब्दो योग-सम्पूर्तिफलेऽपरोक्षज्ञाने वर्तत इति भावः।

ननु साधनस्य साध्याय पर्याप्तत्वं सम्पूर्णत्वमस्तु। 'कियत्कालं कर्म कर्तव्यम्' इति शङ्कायाः परिहारो नानेन लब्धः? इति चोद्यं परिहरन्नेव उत्तरभाष्यमवतारयति- **ननु योगमिति॥ तावत्पर्यन्तं** योगारोहपर्यन्तमिति [5]कालेयत्वोक्त्या भवति कारणत्वमात्रेण, कार्यनिष्पत्तिकालावध्यनुष्ठेयत्वं कथं लभ्यते? इत्यत उक्तम्- **कार्यापेक्षयेति॥** प्रोक्षणादेरदृष्टार्थस्य सकृत्कर्तव्यत्वेऽपि, दृष्टार्थस्य कर्मणो यावत्फलप्राप्ति [6]अवहननादेरिव कर्तव्यत्वमिति भावः। 'ज्ञानं प्रति' इति वदाम[7] इत्याशङ्क्याह- **ज्ञानस्येति॥ तत एव** समाधियोगादेव। ननु सर्वविषयोप-रतिलक्षणेन शमेन पुरुषस्य क्लेश एव भवेत्। तत्कथं शमः सुखस्य कारणम्?

---

१. नियतपूर्वक्षणवर्ति (पा.) २,३. चशब्दो नास्ति क्वचित्।

४. अत्र चाश्वारोहण.... (पा.) ५. कालेयतोक्त्या

६. अवहननादिवत्(पा.) ७. 'ज्ञानं प्रति' इति वदामः इत्याह- ज्ञानस्येति॥(पा.)

कथंतरां परमसुखस्य ? इत्यत आह- **परमसुखं मुक्तिगतमिति** ।। अपरोक्षज्ञानानन्तरमनुष्ठितः समाधिलक्षणः शमो मुक्तिगतसुखाभिवृद्धेः कारणमिति नोक्तशङ्काऽवकाश इति भाव इत्याशयः ।

अयं प्रश्नः 'कियत्कालं कर्म कर्तव्यम्' इति प्रश्नः । तथा च द्वितीये तद्गमनिकाभाष्यम्- 'कियत्पर्यन्तं कर्तव्यानि मुमुक्षुणा कर्माणि इत्याह- यदेति' (गी.भा. २.५२) इति ।। **ज्ञानार्थिनः** परोक्षज्ञानार्थिनः । तथा च द्वितीये एतच्छ्लोकटीकायाम्- 'योगो हि न साक्षाज्ज्ञानसाधनम्, किन्तु श्रवणादिकमेव । प्रमितेः प्रमाणफलत्वात् । योगस्त्वदृष्टद्वारा सत्त्वशुद्धिमुत्पाद्य श्रवणादीनामुपकरोति' (प्र.दी. २.५२) इत्युक्त्वा 'यदा ते' (२.५२) इति श्लोकोक्तार्थस्पष्टनपरे 'श्रुतिविप्रतिपन्ना ते' (२.५३) इत्युत्तरश्लोके, 'अनेनापरोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता' (प्र.दी. २.५३) इत्युक्तम् । **योगारोहार्थिनः** योगसम्पूर्तिं कामयमानस्य । 'कर्म कारणमुच्यते' इति शेषः । तथा च पुनरुक्तिर्नास्तीत्याह- **तयोरिति** ।। ज्ञानार्थियोगारोहार्थिनोरित्यर्थः । **पृथक्त्वात्** परोक्षज्ञानार्थिनः परोक्षज्ञानं साध्यम्, श्रवणाद्युपकारकभगवदाराधनात्मककर्म तत्साधनम् । योगारोहशब्दितसमाध्यर्थिनस्तु समाधिरेव साध्यः[१] । परोक्षज्ञानानन्तरमनुष्ठितं कर्म [२]साधनमिति साध्यसाधनयोः पृथक्त्वान्न पुनरुक्तिशङ्केति भावः ।

नन्वेवमस्य योगारोहार्थप्रश्नोत्तरत्वे 'अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः[१]' इति कथं भाषणम् ? इत्यत आह - **अपरोक्षज्ञानिन इति चेति** ।। समाधिसम्पूर्त्यव्यवहितोत्तरकाल एव प्रतिबन्धाभावे अपरोक्षज्ञानं भवतीत्यत्र ब्रह्मसूत्रसम्मतिमाह- **यथोक्तमिति** ।। ऐहिकं साधनसम्पत्तिजन्मनि भवं ज्ञानं प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे तत्रैव भवति । 'श्रुत्वाऽऽत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्येहैव दृष्टिम्' (सौ.श्रु.) इति श्रुतावुक्तार्थस्य दर्शनादिति **सूत्रार्थः (ब्र.सू. ३.४.५०)** । **'अपरोक्षज्ञानिनः'** इति भाष्यं **'योगमारुरुक्षोः' इत्यस्य तात्पर्यकथनरूपमित्युक्तम्** । इदानीं

---

१. सिद्धः (पं.) २. साधनं हि (पं.) १. 'इत्यर्थः' इति नास्ति (मं.२)

योगारूढपदस्य व्याख्यानरूपमिति पक्षान्तरमाह- **अथवेति** ॥ ननु 'यदा ते' (२.५२) इत्यत्र कियत्पर्यन्तं कर्तव्यं कर्मेति प्रश्नस्य यद् उत्तरम् आफलप्राप्ति कर्म कर्तव्यमिति तस्य 'आरुरुक्षोर्मुनेः' इत्यर्धेनानुवाद इत्ययुक्तम् । निषेध-अधिकविधानयोरत्रानुपलब्धेः ? इत्यत उक्तम्- **योगारूढस्यापि कर्तव्यं वक्तुमिति** ॥ शमपदविवक्षितभगवन्निष्ठबुद्धित्वरूपध्यानव्याख्यानार्चनादिकं वक्तुमित्यर्थः । 'योगारूढस्येत्युत्तरार्धेन' इति शेषः ।

उत्तरभाष्यगतापिपदाशयं वदन्नेव तदवतारयति- **नन्वपरोक्षेति** ॥ ननु अपरोक्षज्ञानिनः शमः किं प्रति कारणं भवेत् ? न तावत् मोक्षं प्रति, तस्यापरोक्षज्ञानादेव सिद्धेः । नापि कर्तृगतमतिशयं प्रति, तस्यानाधेयातिशयत्वात्, इति कृताक्षेपस्य सोपपत्तिकत्वात् कथमुक्तिमात्रेण निरासः ? इत्यत आह- **समर्थितमिति** ॥ 'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते' (२.५०) इत्येतद्व्याख्याऽवसरे 'सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति, न बृहत्फलम् उपासनादिजनितम्[1]' (गी.भा. २.५०) इत्यादिग्रन्थेन द्वितीयेऽध्याये उपपत्तिभिः साधितमित्यर्थः । 'समाधिरिति' इत्यनन्तरम् 'उपलक्षणार्थश्चशब्द इति च' इति शेषः । **तस्य** अपरोक्षज्ञानिनः । **अन्यत्** [2]शमशब्दितसमाधेः । 'समर्थयितुम्' इति वदन् सर्वोपशमेन सर्वविषयोपरतित्वेन शमशब्दार्थः समाधिरिति भाष्यार्थ इत्यभिप्रेतीति आहुः । भाष्यपदमनूद्य शेषमाह- **कारणमिति** ॥ किं तस्यान्यत् कर्तव्यमेव नास्ति ? इति कृतचोद्यं 'प्राधान्येन' इति भाष्यभावोक्त्या परिहरति- **तदविरोधेनेति** ॥ शमाविरोधेन अन्यत् व्याख्याऽर्चनादिकमित्यर्थः । **न कुर्युः** 'ज्ञानिनः' इति शेषः । भाष्ये 'तस्य' इत्येकवचनात् 'यदि ज्ञानिनः' इत्येकवचनम्, 'ये त्वाम्' इत्यागमे[3] बहुवचनात् 'कुर्युः' इत्याख्यातोपात्तकर्तरि बहुवचनं च प्रायुङ्क्तेति ज्ञातव्यम् ।

---

१. उपासनादिनिमित्तम् (प्र.पं.) २. शमातिरिक्तम् (पा.)

३. आगमवचने (पं.)

'ध्यानव्याख्याऽर्चनादिकम् (प्रवृत्ते)' इति तात्पर्यनिर्णयं (गी.ता. ६.३) हृदि कृत्वाऽऽह- **व्याख्यानादाविति** ॥ यद्यपि समाधिरेव कर्तव्यः, तथापीति भाष्यार्थः। 'भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे' इति वक्ष्यमाणवचनानुसारेण भाष्यार्थमाह- **भोक्तव्येति** ॥ काले दाप्रत्ययानुशासनादाह- **सम्यगिति** ॥ **सम्यक् समाधिः** असम्प्रज्ञातसमाधिः । अत्र 'भोक्तव्योपरमे असम्प्रज्ञातसमाधिः' इत्यत्र, 'समाधिप्रतिबन्धककर्मानुपरमकाले भगवच्चरितादौ स्थितिः' इत्यत्र च। '**परम्** उत्कृष्टम्[१]' इति भगवद्विशेषणत्वे वक्तुं शक्येऽपि 'केवलम्' इति वचनं परम-सुखकारणमिति समाध्युपोद्बलितभगवद्दर्शनस्य परमसुखहेतुत्वस्य प्रसक्तत्वात्[२] तदाशयेनेत्यवधेयम् । 'सम्यक्च'[३] इत्यत्र चशब्द एवार्थः, अपरस्तु पूर्ववाक्यार्थसमुच्चयार्थः, समाधिपदेनान्वेतीति भावेनाह- **तेषामेवेति** ॥ **सम्यगेव**[४] असम्प्रज्ञात एव। 'भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे' इति भाष्यस्य प्रतिबन्धक-प्रारब्धकर्मानुपरम इत्यर्थः। 'स्वार्थे णिच्' इति भावेनाह- **वर्तन्त इति** ॥ तत एवानुशयादाह- **कालमिति** ॥ ३ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- समाधियोगाधिकारितावच्छेदकत्वेनोक्तो ज्ञानोपायरूपो योगः किं सकृदनुष्ठेय उत आ फलप्राप्तेरिति प्रश्ने आफलप्राप्त्यनुष्ठेय इत्युच्यते- **आरुरुक्षोरिति** ॥ **योगमारुरुक्षोः** आरोढुमिच्छोः= सम्पूर्णं कामयमानस्य। **मुनेः** परोक्षज्ञानिनः **कर्म कारणं** सन्निधानाद् 'योगारोहस्य' इति लक्ष्यते। कारणत्वाच्च तत्पर्यन्तं कर्तव्यमिति । कार्यापेक्षया नियतपूर्वक्षणभावित्वात् कारणस्य। **तस्यैव मुनेः योगारूढस्य** सम्पूर्णोपायस्यापरोक्षज्ञानिनः **शमः** सर्वविषयोपरमलक्षणः समाधिः **कारणं** मुक्तिगतानन्दवृद्धेः "व्याख्याऽर्चना-द्यपेक्षया प्रधानं साधनम् उच्यते। परोक्षज्ञानिनाऽनुष्ठितं कर्म योगारोहकारणम्। आरूढयोगेनापरोक्षज्ञानिनाऽप्यनुष्ठितः[६] शमस्तु ध्यानव्याख्यानार्चनादितोऽ-प्यतिशयेन मुक्तिगतानन्दातिशयकारणमिति भाव इति॥ ३ ॥

१,४. भाष्योक्तप्रमाणे २. प्रस्तुतत्वात् (पं.) ३. सम्यगेवेति (पं.)
५. व्याख्यानाद्यपेक्षया (पं.) ६. अपिपदं नास्ति (पं)

भगवद्गीता

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

भाष्यम्

[1]योगारूढस्य लक्षणमाह - **यदेति ॥** सम्यगनुषङ्गस्तस्यैव भवति । उक्तं च -

'स्वतो दोषलयो दृष्ट्वा त्वितरेषां प्रयत्नतः ।' इति ॥ ४ ॥

प्रमेयदीपिका

स्फुटमपि तात्पर्यं मन्दानुजिघृक्षयाऽऽह- **योगेति ॥** अपरोक्षज्ञानं तु योगारोहस्य कार्यं सति प्रतिबन्धे विलम्बत इति न लक्षणम् । नन्विदं साधकेऽपि विद्यते । 'वशे हि यस्येन्द्रियाणि' (२.६१) इत्यादेः । अतोऽतिव्यापकम् ? इत्यत आह- **सम्यगिति ॥** प्रयत्नं विनेत्यर्थः । **तस्यैव** योगारूढस्यैव । अत्र प्रमाणमाह- **उक्तं चेति ॥** 'परमात्मानम्', **दृष्ट्वा तु** 'आप्यते' इति शेषः । मुख्य एव चाननुषङ्गोऽत्र विवक्षित इति भावः ॥ ४ ॥

भावदीपिका

'यदा हि' इति श्लोके 'योगारूढस्तदोच्यते' इति लक्षणोक्तेः स्पष्टत्वादाह- **स्फुटमपीति ॥** भाष्ये 'योगारूढस्य' इत्यस्य 'सम्पूर्णोपायवतः' इत्यर्थः । नन्वपरोक्षज्ञानरूपकार्यवत्त्वमेव तस्य लक्षणं किं न स्यात्, किं लक्षणान्तर-वचनेन ? इत्यतः सम्पूर्णसमाधियोगानुष्ठानवति प्रारब्धप्रतिबन्धवशाद् अनुत्पन्नापरोक्षज्ञानिन्यव्याप्तत्वात्, नेदं लक्षणमित्याशयेनाह- **अपरोक्षज्ञानं**

१. योगारूढलक्षणमाह (पा.)

त्विति ॥ योगारोहस्य ध्यानस्य । अत एवोक्तम्- 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे' (ब्र.सू. ३.४.५०) इति । **इदमिति ॥** इन्द्रियविषयेष्वनुषङ्गाभावादिरूपं सम्पूर्णोपायवदपरपर्यायियोगारूढलक्षणमित्यर्थः । **साधकेऽपीति ॥** उपायं साधयितरीत्यर्थः। 'परमात्मानं दृष्ट्वा दोषलयो भवति' इत्यध्याहारे दर्शनभवनयोः पुरुषदोषकर्तृकत्वेन समानकर्तृकत्वाभावात् 'दृष्ट्वा' इति क्त्वाप्रत्ययायोगः ? इत्यत उक्तम्- **आप्यत इति ॥ शेष इति ॥** 'दोषलयः' इति शेषः । तथा च 'परमात्मानं दृष्ट्वा स्थितेन पुंसा दोषलय आप्यते' इत्युक्तदर्शन-आप्त्योरुभयोरपि पुरुषकर्तृकत्वेन युक्तं समानकर्तृकत्वमिति द्रष्टव्यम्। 'परमात्मानं दृष्ट्वा' इत्यस्य सम्पूर्णोपायवता योगारूढेन पुंसेत्यर्थः । अनतिविप्रकर्षात् तथोक्तिरित्यनुसन्धेयम् ।

ननु प्रयत्नं विना स्वभावसिद्धकामादिदोषलयस्य योगारूढलक्षणत्वेऽपि तदत्र 'यदा हि' इति श्लोके विवक्षितमिति कुतः ? येनातिव्याप्तिपरिहार इत्यत आह- **मुख्य एवेति ॥** प्रयत्नसाध्य-तदसाध्य[1]विषयाननुषङ्गयोर्मध्ये प्रयत्ना[2]साध्याननुषङ्गस्यैव मुख्यत्वात्, मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वादित्येतावान् वाक्यशेषः ॥ ४ ॥

भावरत्नकोशः

'योगारूढस्तदोच्यते' इति स्वयमेवावेदनादाह- **स्फुटमपीति ॥** **समाधियोगाधिकारत्वेनोक्तस्य कर्मण आफलप्राप्ति कर्तव्यत्वे निर्णीते सम्प्रत्यवसरप्राप्तसमाधियोग एव विधेयः । 'योगारूढः सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी' इति किं प्रकृतासङ्गतमुच्यत इति मन्दानाम् [3]आशङ्कापरिहाराय उत्तरगीतामवतारयन् भाष्यकारो मन्दान् अनुजिघृक्षतीत्यर्थः । 'योगारूढस्य' इत्यपरोक्षज्ञानिनो मुक्तिगतसुखवैचित्र्यकारणं शम इत्युक्तम्। योगारूढ एव केन लक्षणेन [4]प्रतिपत्तव्य**

१,२. स्वतः सिद्धेत्यर्थः । ३. आशङ्क्य (पं.,प्र.)

४. सञ्ज्ञातव्यः (मं.२)

इत्याकाङ्क्षायां शब्दादिविषयाननुषङ्गेण लक्षणेन स ज्ञातव्यः । एवंविधेन च महाफलहेतुत्वाद् योगोऽवश्यमनुष्ठेय इति फलतीति नासङ्गतिरिति भावः ।

ननु योगारूढस्यापरोक्षज्ञानवत्त्वमेव कस्माल्लक्षणं नोक्तम् ? इत्यत आह- **अपरोक्षज्ञानं त्विति** ॥ अत्र 'विवेक्तव्यम्[१]- योग्यता लक्षणम् उत फलोपधानम्। नाद्यः। तस्या मुमुक्षुमात्रसाधारणतयाऽतिव्याप्तेः। न द्वितीयः। प्रतिबद्धफले योगारूढे अव्याप्तेरिति भावेनोक्तम्- 'सति प्रतिबन्धे विलम्बते' इति। **इदम्** विषयाननुषङ्गाख्यं लक्षणम्। **साधके** मोक्षस्य। 'वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' (२.६१) इति द्वितीये 'ज्ञानार्थिन इन्द्रियाणां वशीकरणं नाम तेषां विषयानुषङ्गजननशक्तिकुण्ठनम्' इत्युक्तेः, तस्यापि विषयाननुषङ्गो विद्यत एवेत्यर्थः। **अत्र** योगारूढस्यैव प्रयत्नं विना विषयानुषङ्ग इत्यत्र। प्रमाणे 'स्वतः' इत्यस्य 'प्रयत्नं विना' इत्यर्थ उक्तो **भावप्रदीपिकायाम्**। 'दृष्ट्वा' इत्यस्य कर्म पूरयन् क्त्वाप्रत्ययनिर्वाहाय शेषमाह- **परमात्मानमित्यादि** ॥ अनेन 'परमात्मानं दृष्ट्वा तु प्रयत्नेन विना विषयानुषङ्गलक्षणदोपलयो योगारूढेनाप्यते। तदितरेण[२] स्वप्रयत्नेन[३] दोपलय आप्यते' इति प्रमाणार्थ उक्तो भवति । लक्षणातिव्यापकत्वशङ्कायाः कः परिहारः ? इत्यत आह- **मुख्य एवेति** ॥ अप्रयत्नसाध्याननुषङ्ग एव, **अत्र** 'यदा हि नेन्द्रियार्थेषु' इति गीतावाक्ये विवक्षितः । साधके तु प्रयत्नसाध्य एवासाविति न तत्रातिव्याप्तिरिति भाव इत्यर्थः ।

अत्र **केचित्**- योगारूढपदेन लक्ष्यत्वेनापरोक्षज्ञानी विवक्षित उत समाधिपरिपाकवान् । नाद्यः । लक्ष्यतावच्छेदक-लक्षणयोरुत्सर्गतो भिन्नयोः ऐक्यप्रसङ्गेनापरोक्षज्ञानस्य लक्षणत्वशङ्काया एवायोगेन 'अपरोक्षज्ञानं तु तल्लक्षणम्' इति तन्निरासायोगात्। न द्वितीयः। 'स्वतो दोषलयो दृष्ट्वा' इति प्रमाणोपन्यासविरोधात्, तत्रायत्नप्रयोज्यदोषलयस्यापरोक्षज्ञानजन्यत्वोक्तेरिति चेन्न। 'दृष्ट्वा' इत्यस्य 'प्रतिबन्धहीनदर्शनसाधनसमाधिपरिपाकं प्राप्य' इत्यर्थात्[४] । तथा च समाधिपरिपाकवत एव लक्ष्यत्वान्न कोऽपि दोष इत्याहुः ॥ ४ ॥

---

१. वक्तव्यम् २. तदितरैस्तु (पं.) ३. प्रयत्नेन ४. इत्यर्थः (पं.)

गीताक्षरार्थस्तु- योगारूढलक्षणमुच्यते- **यदा हीति** ॥ **यदा हीन्द्रियार्थेषु** शब्दादिविषयेषु **कर्मसु च** प्रयत्नं विनाऽपि **नानुषज्जते**। ननु कर्माननुषङ्गो नाम यदि कर्मस्वरूपत्यागस्तदा 'न चाक्रियः[1]' (६.१) इत्युक्तविरोधः ? इत्याशङ्क्य कर्माननुषङ्गो व्याख्यायते- **सर्वसङ्कल्पसन्न्यासीति** ॥ नात्र ज्ञानिनः स्वरूपतः कर्माननुषङ्गोऽभिधीयते, किन्तु सर्वकर्मसु सङ्कल्पसन्न्यास एव। अतो नोक्तदोषः। ननु च यदि सर्वकर्मसु सङ्कल्पसन्न्यासी तथोक्तः तदा कर्मस्वरूपत्याग एव प्राप्नोति[2], स्वरूपत्यागे सङ्कल्पत्यागायोगादिति चेन्न। सङ्कल्पसन्न्यासपदेन सङ्कल्पद्रव्यक्रियादिकं सर्वं भगवदधीनमिति सर्वस्य भगवदधीनताज्ञानस्यैवाभिप्रेतत्वात्। 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य' (३.३०) इत्यत्र सन्न्यासपदस्य भगवदधीनताज्ञानार्थताया उक्तत्वात् तदा **योगारूढ उच्यते**। सङ्कल्पादेः भगवदधीनताज्ञानेन कर्मस्वनासक्त्या अप्रयत्नेन शब्दादिविषयेष्वनासक्तत्वं योगारूढस्य लक्षणमिह विवक्षितमिति ॥ ४ ॥

भगवद्गीता

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽत्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

भाष्यम्

स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह-**उद्धरेदित्यादिना** ॥५॥

प्रमेयदीपिका

नन्वेवं विध्युपयुक्तमुक्त्वा समाधियोगे विधेये किमर्थमात्मोद्धारकर्तव्यतोच्यते ? इत्यतोऽनया वाचोभङ्ग्या योग एव विधीयत इत्याह- **स चेति** ॥ [3]यस्याधिकार्यादिकमुक्तं स एव च योग इति वक्तव्ये यदारोहग्रहणं

---

१. न चाक्रियते (पा.)   २. प्राप्तः (पा.)   ३. तस्य (वे.)

कृतं[1] तेन तावत्पर्यन्तं योगः कर्तव्यः, न मध्य एव त्याज्य इति ज्ञापनार्थम्। **प्रयत्नेन** अभियोगेन॥ ५॥

भावदीपिका

विध्युपयुक्तमिति॥ समाधियोगविधानोपयुक्तमित्यर्थः। **योग एवेति**॥ समाधियोग एवेत्यर्थः। **तावत्पर्यन्तमिति**॥ योगारोहलक्षणापरोक्षज्ञानपर्यन्तं ध्यानलक्षणसमाधियोगः कार्य इत्यर्थः। तथा चानेनावहननादिवत् असकृत् फलप्राप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयमिति प्रश्नोत्तरं जातमिति द्रष्टव्यम्। **अभियोगेनेति**॥ आग्रहेणेत्यर्थः। आसक्तिविशेषेणेति यावत्॥ ५॥

भावरत्नकोशः

विध्युपयुक्तम् समाधिविध्युपयुक्तम् अधिकार्यादिकम्। **वाचोभङ्ग्या** वाचो रीत्या। अवसरसङ्गतिकथनरूपत्वं 'स एव' इत्यस्य स्फुटयति[2]- **यस्येति**॥ समाधियोगस्येत्यर्थः। 'अधिकार्यादिकम्' इत्यत्रादिपदेन कारणलक्षणयोः [3]समाधियोगाधिकारत्वेनोक्तकर्मण आफलप्राप्तेरनुष्ठेयत्वस्य च सङ्ग्रहः। 'आरोहग्रहणम्' इत्यनन्तरं 'तत्'[4] इति शेषः। **तेन** योगिना। **तावत्पर्यन्तम्** [5]योगारोहणापरोक्षज्ञानरूपकार्यपर्यन्तम्। ननु कर्तव्यपदेनैव प्रयत्नसाध्यत्व-लाभात् 'प्रयत्नेन' इति व्यर्थम्? इत्यत आह- **अभियोगेनेति**॥ 'अभियोग आग्रहः' इति सुधा (अ.व्या. २.२.२ श्लो. (५४८))। बहुश्रुतत्वादिना जातेन परिचयातिशयेनेत्यर्थः। 'अभियोगस्त्वाग्रहः' इत्यमरव्याख्याने तथोक्तेः॥५॥

---

१. भा.र.को.रीत्या 'कृतम्' इति नास्तीति भाति।

२. स्फोरयति (पा.) ३. समाधियोगाधिकारित्वेन (पा.)

४. आरोहग्रहणमित्यर्थः। ५. योगारूढलक्षणापरोक्षज्ञान.... (पं.)

भगवद्गीता

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽत्मैवाऽत्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

भाष्यम्

कस्य बन्धुरात्मा ? इत्याह- **बन्धुरात्मेति** ॥ **आत्मा** मनः । **आत्मनः** जीवस्य । **आत्मना** मनसा । **आत्मानं** जीवम् । **आत्मैव** मनः । **आत्मना** बुद्ध्या, जीवेनैव वा । स हि बुद्ध्या विजयति । उक्तं च -

'मनः परं कारणमामनन्ति ।'

'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः[१] ।'

(वि.पु. ६.७.२८, मैत्र.उ. ४.३.११, ब्र.बिं. २)

'उद्धरेन्मनसा जीवं न जीवमवसादयेत् ।
जीवस्य बन्धुः शत्रुश्च मन एव न संशयः ॥'

'जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितं तदा बन्धुश्शत्रुरन्यत्र चास्य ।
ततो जयेद्बुद्धिबलो नरस्तद् देवे च भक्त्या मधुकैटभारौ ॥'

इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते । **अनात्मनः** अजितात्मनः पुरुषस्य, अजितमनस्कस्य । सदपि मनोऽनुपकारि इत्यनात्मा । सन्नपि भृत्यो यस्य न भृत्यपदे वर्तते स ह्यभृत्यः । तस्यात्मा= मन[२] एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते ॥ ६ ॥

---

१. बन्धाय विषयासङ्गि(क्तम्) मुक्तौ निर्विषयं स्मृतम् ।(उत्तरार्धम्)

२. अ. तस्यात्मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते (पा.)

प्रमेयदीपिका

'आत्मैव हि' (६.५) इत्युक्तमेवोत्तरश्लोके किमिति कथ्यते? इति मन्दाशङ्कानिरासार्थमाह- **कस्येति** ॥ 'किंविशेषणश्च' इत्यपि ग्राह्यम्। तस्यैव तमेव प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च विरुद्धम्। तद् विशेषणभेदेन व्यवस्थाप्यम्। तथा च किंविशेषणस्याऽत्मनः किंविशेषणो वाऽत्मा बन्धू रिपुश्चेत्यर्थः। **इति** 'पृच्छायाम्' इति शेषः। 'आत्मा', 'आत्मनः' इति पदद्वयम् आत्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद् व्याचष्टे- **आत्मेति** ॥ नन्वाद्यश्लोके स्वपर्याय एवाऽत्मशब्दः प्रकृतः। तदुपपादकद्वितीये कथमन्योऽर्थः[1] ? इत्यत आह- **आत्मनेति** ॥ अनयैव रीत्याऽऽद्यश्लोकोत्तरार्धगतात्मशब्दव्याख्यानं द्रष्टव्यम्। 'येनाऽत्मैवाऽत्मना जितः' इत्यत्राऽत्मशब्दौ व्याचष्टे- **आत्मैवेति** ॥ एवशब्दोपादानं व्याख्येयविवेकार्थम्। 'जीवेनैव' इत्यवधारणं प्राधान्यज्ञापनार्थम्। यदाऽऽत्मशब्दो जीवे, तदा कर्तरि तृतीया। यदा बुद्धौ, तदा करण इति ज्ञापयन्नुपपादयति- **स हीति** ॥ **विजयति** विजयते 'मनः' इति शेषः।

'स्वेनैव[2]' इत्यादिव्याख्याननिरासार्थम् उक्तेऽर्थे प्रमाणान्याह- **उक्तं चेति** ॥ 'अनात्मन' इति नञ्समासो बहुव्रीहिर्वा स्यात्। नाद्यः। आत्मनः आत्मान्यत्वानुपपत्तेः। आत्मान्तरादन्यत्वस्य च प्रकृतेऽनुपयोगात्। न द्वितीयः। आत्मशब्दस्य जीववाचित्वे वा मनोवाचित्वे वा संसारिणि तदभावस्यासम्भवादित्यत आह- **अनात्मन इति** ॥ बहुव्रीहिपरिग्रहसूचनाय 'पुरुषस्य' इत्यन्यपदार्थो दर्शितः। अनात्मशब्दार्थं दर्शयितुमाह- **अजितेति** ॥ ननु अविद्यमान आत्मा यस्यासावनात्मा। तत्कथमुच्यते

१. अन्यार्थ इति भा.र.को. सम्मतः पाठः। २. येन पुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो विजितम्, तन्मनः तस्य बन्धुः। (रा.भा. ६.६)

'अजितात्मनः' इति ? तत्राऽह- **सदपीति ॥** विद्यमानमपि मनो अजितम् अनुपकारीति[1] [2]अविद्यमानसादृश्याद् अविद्यमानतामुपचर्य अजितात्मा अनात्मोक्त इत्यर्थः। गौणप्रयोगे किं प्रयोजनम् ? इति चेन्न। रूढोपचारे प्रयोजनानपेक्षणादिति भावेनाऽह - **सन्नपीति ॥ भृत्यपदे** सेवादौ। पदानां व्यवहितत्वात् 'अनात्म' इत्यर्थं व्याचष्टे- **तस्येति ॥ तस्य** अजित-मनस्कस्य । 'बन्धुरेव' इत्येवार्थः । **शत्रुवत्** प्रसिद्धशत्रुरिव । **शत्रुत्वे** अपकारित्वे ॥ ६ ॥

भावदीपिका

उत्तरश्लोके 'बन्धुरात्मा' (५.६) इति श्लोके। 'आत्मैव हि' (६.५) इत्यत्रात्मन आत्मानं प्रति बन्धुत्वाद्युक्तौ 'कीदृशस्यात्मन आत्मा बन्धू रिपुश्च' इत्याकाङ्क्षायाम् 'बन्धुरात्मा' इत्युत्तरश्लोकः प्रवृत्त इति स्पष्टमेव। तत्र 'येना-त्मैवात्मना जितः' इत्याद्युक्तेः, अतो 'मन्दाशङ्का'[3] इत्युक्तम्। **कस्येति ॥** किंविशेषणवत इत्यर्थः। **किंविशेषणश्चेति ॥** 'येनात्मैवात्मना जितः' इति मनसोऽपि विशेषितत्वादिति भावः। **इति पृच्छायामिति ॥** अन्यथा 'इत्यत आह' इति स्यात्, न तु 'इत्याह' इतीति भावः। **आद्यश्लोक इति ॥** 'उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम्' (६.५) इति श्लोक इत्यर्थः। **स्वपर्याय इति ॥** स्वशब्दपर्याय इत्यर्थः। तथा च पूर्वश्लोके जीवपर्याय एवात्मशब्दः प्रकृतः, अतः[4] 'आत्मा मनः' इति व्याख्यानमयुक्तमिति भावः। **आहेति ॥** तत्रापि तृतीयान्तात्मशब्देन मन एव प्रकृतमस्तीत्याहेत्यर्थः।

उत्तरार्धगतेति ॥ 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः' (६.५) इत्यत्रापि आत्मनः= जीवस्य, आत्मैव= मन एव बन्धू रिपुश्चेत्यर्थो द्रष्टव्यः।

---

१. क. अनुपकरोति। २. अविद्यमानेन सादृश्याद् इत्यर्थः

३. 'मन्दाशङ्काम्' इति मुद्रितकोशेषु। ४. 'अत्र' इति मुद्रितकोशेषु।

व्याख्येयविवेकार्थमिति॥ 'बन्धुरात्मा' इति निरवधारणात्मशब्दस्य मनःपरत्वेन पूर्वं व्याख्याततत्वात्, अत्रावधारणाग्रहणे व्याख्यातस्यैव पुनर्व्याख्यानं व्यर्थमिति शङ्का स्यात्, अतो 'येनात्मैव' इत्यत्रत्यात्मशब्दो व्याख्यायत इति व्याख्येयात्म-पदविवेकार्थम् एवकारग्रहणमित्यर्थः। **प्राधान्येति**॥ बुद्ध्यपेक्षयेत्यर्थः। 'बुद्ध्या' इत्युक्तत्वाद् अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशयः। **कर्तरीति**॥ तथा चात्मना= जीवेन कर्त्राऽऽत्मा जित इत्यर्थो द्रष्टव्यः। **करण इति**॥ जीवेनात्मना बुद्ध्या करणभूतयाऽत्मा जित इत्यर्थो द्रष्टव्यः। *'कर्तृकरणयोस्तृतीया'* इति स्मरणादिति भावः।

'विपराभ्यां जेः' इति सूत्रेण 'वि', 'परा' इत्युपसर्गाभ्यां परस्य 'जि=जये'[1] इति धातोरात्मनेपदविधानादाह- **विजयत इति**॥ 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्' इति वचनादिति भावः। **विजयत इति**॥ अभि-भावयतीत्यर्थः, तिरस्करोतीति यावत्।

'जयिर्जयाभिभवयोराद्येऽर्थेऽसावकर्मकः।
उत्कर्षप्राप्तिराद्यार्थो द्वितीयेऽथ सकर्मकः॥'

इति वचनेनाभिभवार्थकजिधातोः सकर्मकत्वादाह- **मन इति शेष इति**॥ **स्वेनैवेत्यादीति**॥ 'उद्धरेदात्मना' इत्याद्यात्मशब्दानामित्यर्थः। तेनात्मशब्दस्य स्वपर्यायत्वाङ्गीकारादिति भावः। न आत्मा अनात्मा, तस्यानात्मन इति **नञ्समासः**। न विद्यते आत्मा यस्य सोऽनात्मा, तस्यानात्मन इति **बहुव्रीहिः**। **आत्मान्यत्वानुपपत्तेरिति**॥ प्राग् जीवस्यैव मनःशत्रुकत्वोक्तेः, इदानीं मनः-शत्रुकत्वेनोच्यमानस्यानात्मनो जीवत्वावश्यम्भावात्, तस्य न स्वान्यत्व-मनुपपन्नमिति भावः।

---

१. 'जि=अभिभवे' इति पाठः साधुः।

नन्वात्मान्तरादन्यत्वेन अनात्मत्वमुपपन्नमिति चेन्न । प्रयोजनाभावे तत्कथनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादित्याह- **आत्मान्तरादन्यत्वस्य चेति** ॥ **आत्मशब्दस्येति** ॥ 'अनात्मनः' इति पदान्तर्गतस्येत्यर्थः । **संसारिणीति** ॥ 'न विद्यते आत्मा यस्य' इत्यत्रान्यपदार्थभूतेऽस्य संसारिणि जीवचैतन्यवत्त्वस्य, मनोयुक्तत्वस्य च सत्त्वेन जीवमनसोरभावस्यासम्भवादित्यर्थः । एतदुपपादनायैव 'संसारिणि' इत्युक्तम् । **अन्यपदार्थ इति** ॥ अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति भावः । **आहेति** ॥ आत्मशब्देन मनोऽभिप्रेतमित्याहेत्यर्थः । **तत्कथमिति** ॥ अजितत्वं नञर्थो न भवतीति भावः । 'अजितम्' इत्यनन्तरं 'चेत्' इति शेषः । **अविद्यमानसादृश्यादिति** ॥ अनुपकारित्वरूपगुणेन सादृश्यादित्यर्थः । **अजितात्माऽनात्मेति** ॥ 'योऽजितात्मा स अनात्मा' इत्युक्त इत्यर्थः । एवशब्दस्यार्थान्तरासम्भवादाह - **बन्धुरेवेत्येवार्थ इति** ॥ बन्धुत्वेनोक्त एवेत्यर्थः । व्याख्येयात्मानुसारेण 'बन्धुः' इति पुंलिङ्गप्रयोग इति ज्ञेयम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समानविभक्तिकतायास्तन्त्रत्वाद् आत्मा मनः शत्रोरिव शत्राविव शत्रुत्वे वर्तत इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा वत्यङ्गीकारेऽर्थासङ्गतेः, *'तत्र तस्येव'* इति सूत्रस्य प्रायिकत्वमङ्गीकृत्य प्रथमान्तादयं वतिरित्याशयेनाह- **शत्रुरिवेति** ॥ ६ ॥

भावरत्नकोशः

ननु 'येनात्मैवात्मना जितः' इति विशिष्टस्यैव तत्र बन्धुत्वायुक्तेर्नोक्तमेवोच्यते? इत्यत आह- मन्देति ॥ बन्धुत्वेनोक्तस्यात्मनो रिपुत्वं घटयितुमाह- किंविशेषणश्चेत्यपि ग्राह्यमिति ॥ किं विशेषणं यस्यात्मन इति बहुव्रीहिणा पुंस्त्वम् । 'आत्मनो बन्धुः' इति प्रतिसम्बन्धिन उक्तत्वात् कथमेवमाकाङ्क्षा ? इत्यत आह- तस्यैवेति ॥ उक्ताशङ्काऽपनोदाय- कस्येति[1] ॥ भाष्यार्थमाह-

१. भाष्ये

किंविशेषणस्येति ॥ 'येनात्मैवात्मना जितः' इति गीतायां 'जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितम्' (ब्र.वै.) इत्युदाहरिष्यमाणप्रमाणे च विशिष्टस्यैव[1] मनसो बन्धुत्वावगमादाह- **किंविशेषणो वेति ॥** 'बन्धू रिपुः' इत्यत्र *'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'* इति दीर्घः। प्रश्नोत्तररूपत्वे 'इत्यत आह' इति विन्यासः स्यादित्यतः 'इति' इत्यनूद्य शेषमाह- **इति पृच्छायामिति ॥**

'आत्माऽर्कचन्द्रवाताग्निजीवेषु परमात्मनि।
देहे यत्ने धृतौ कीर्तौ बुद्धौ मनसि च श्रुतः[2] ॥ (के.को.)

इति अभिधानादाह- **अनेकार्थत्वादिति ॥**

आद्यश्लोके 'उद्धरेत्' (६.५) इत्याद्यश्लोके। उपपाद्योपपादकभावेनैकार्थ्याद् आद्यत्वद्वितीयत्वविवक्षा ज्ञेया। **स्वपर्याय एवेति ॥** अन्यस्योद्धारविधिगोचरतायां अवसादनप्रसक्तेश्चाभावेन [3]तस्मिन्निषेधविषयतायाश्चायोगेन स्वशब्दपर्यायो जीववाचक एव वक्तव्यः। तथा च **सङ्करः**- 'नह्यन्यः स्वस्य कश्चिद्बन्धुः संसारनिमग्नस्य[4] भवति' (शां.भा. ६.५) इत्यभापतेति भावः। **अन्यार्थः** मनोऽर्थकः। **आत्मनेतीति ॥** तथा च पूर्वश्लोकेऽपि मनसः प्रकृतत्वात् नोक्तानुपपत्तिरिति भाष्यभाव इति हृदयम्। उद्धारादौ हेतूक्तिपरे 'आत्मैव ह्यात्मनः' इत्याद्यश्लोकोत्तरार्धे जीव एवोच्यत इति कथमेवमुक्तिः ? इत्यत आह- **अनयैवेति ॥** पूर्वार्धगतात्मशब्दद्वयव्याख्यानरीत्यैवेत्यर्थः। वक्ष्यति चात्मशब्दस्य मनोर्थत्वे मानमिति भावः। ननु '**आत्मैव** मन एव' इति वक्तव्यम्। तत्कथं मन इति ? यदि स्फुटत्वादनुक्तिः, तर्हि '**आत्मा** मनः' इत्येव युक्तमित्यत आह- **एवशब्देति ॥** बहूनामात्मशब्दानां बुद्ध्युपारूढत्वात् 'येनात्मैवात्मना जितः' इत्यत्र विद्यमानमात्मपदं व्याख्येयमिति ज्ञापनार्थम् एवशब्दशिरस्कात्मपदं

---

१. विशेष्यस्यैव (मं.२) २. 'श्रुते' इति मुद्रितकेशवकोशे
३. तन्निषेध.... (मं.२) ४. 'यः संसारमुक्तये भवति' इति शां.भा. पाठः

गृहीतम्। अन्यथा 'बन्धुरात्मा' इत्यात्मशब्दस्य मनोऽर्थतया व्याख्यातत्वात् पुनर्व्याख्यानं व्यर्थमिति शङ्का स्यादिति भावः।

एवशब्दस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थत्वे 'बुद्ध्या' इति व्याख्यानमयुक्तम्? इत्याशङ्क्याह- **प्राधान्येति ॥** 'बुद्ध्यपेक्षया' इति शेषः। 'करणे तृतीया' इति वर्तते। *'कर्तृकरणयोस्तृतीया'* इति स्मरणात्। इदं च 'सः' इति कर्तृवाचकपदेन 'बुद्ध्या' इति करणतृतीयान्तपदेन च ज्ञायत इति भावेनोक्तम्- **ज्ञापयन्निति ॥** तथा च [१]वक्ष्यते- **जीवेन बुद्ध्येति ॥** 'विजयति' इति कथं परस्मैपदम्? *'विपराभ्यां जेः'* इति विपूर्वस्य जयतेरात्मनेपदविधानादित्यत आह- **विजयति विजयत इति ॥** महाभाष्ये '' 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' इत्यत्र 'वा' इति [२]योगविभागाश्रयणेन 'छन्दसि वा सर्वे विधयो भवन्ति' इत्युक्त्वा, परस्मैपदव्यत्ययः- 'प्रतीपमन्य ऊर्मिः युध्यति', 'युध्यते' इति प्राप्ते'' इत्युक्तत्वाद् युक्तं परस्मैपदम्। भाष्यस्य छन्दस्तुल्यत्वादिति भावः। 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्' इति वचनात्, *'व्यत्ययो बहुलम्'* इति सूत्रे 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्' इति श्लोकं व्याकुर्वता हरदत्तेन परस्मैपदात्मनेपदयोः उपग्रहशब्दो वर्तते इत्युक्त्वा 'स ब्रह्मचारिणमिच्छते', 'इच्छति' इति प्राप्ते, 'ऊर्मिर्युध्यति', 'युध्यते' इति प्राप्त इति भाष्योक्तमेवोदाहृत्य व्यत्ययेन परस्मैपदमप्यस्तीति भावनाच्च अत्र परस्मैपदं नानुचितम्। अत एव व्यत्ययसूत्रमहाभाष्ये- '' 'स च न मरति', 'म्रियते' इति प्राप्ते' इत्युक्तमित्यपि आहुः। 'ततो जयेद् बुद्धिबलो नरस्तन्मनः' (ब्र.वै.) इति प्रमाणानुसारेण 'विजयति' इत्यस्य कर्म पूरयति- **मन इतीति ॥**

नन्वेकस्यात्मशब्दस्य [३]मनोबुद्ध्यात्मादिनानार्थत्वे न प्रमाणमस्ति। अतो 'येन' इत्यादौ 'येनात्मना स्वेनैवात्मलक्षणया आत्मा कार्यकारणसङ्घातो जितः' (शां.भा. ६-६) इति **सङ्कोचोक्ति**रीतिरेवाश्रयणीया? इत्याशङ्क्याह-

१. ब्रह्मवैवर्तवाक्यम् २. 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि', 'वा' इति योगविभागः
३. मनोबुद्ध्यादिनानार्थत्वे (मं.१,२)

किंविशेषणस्येति ॥ 'येनात्मैवात्मना जितः' इति गीतायां 'जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितम्' (ब्र.वै.) इत्युदाहरिष्यमाणप्रमाणे च विशिष्टस्यैव[1] मनसो बन्धुत्वावगमादाह- **किंविशेषणो वेति** ॥ 'बन्धू रिपुः' इत्यत्र *'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'* इति दीर्घः। प्रश्नोत्तररूपत्वे 'इत्यत आह' इति विन्यासः स्यादित्यतः 'इति' इत्यनूद्य शेषमाह- **इति पृच्छायामिति** ॥

'आत्माऽर्कचन्द्रवाताग्निजीवेषु परमात्मनि।
देहे यत्ने धृतौ कीर्तौ बुद्धौ मनसि च श्रुतः[2] ॥ (के.को.)

इति अभिधानादाह- **अनेकार्थत्वादिति** ॥

आद्यश्लोके 'उद्धरेत्' (६.५) इत्याद्यश्लोके। उपपाद्योपपादकभावेनैकार्थ्याद् आद्यत्वद्वितीयत्वविवक्षा ज्ञेया। **स्वपर्याय एवेति** ॥ अन्यस्योद्धारविधिगोचरतायां अवसादनप्रसक्तेश्चाभावेन [3]तस्मिन्निषेधविषयतायाश्चायोगेन स्वशब्दपर्यायो जीववाचक एव वक्तव्यः। तथा च **सङ्करः**- 'नह्यन्यः स्वस्य कश्चिद्बन्धुः संसारनिमग्नस्य[4] भवति' (शां.भा. ६.५) इत्यभाषतेति भावः। **अन्यार्थः** मनोऽर्थकः। **आत्मनेतीति** ॥ तथा च पूर्वश्लोकेऽपि मनसः प्रकृतत्वात् नोक्तानुपपत्तिरिति भाष्यभाव इति हृदयम्। उद्धारादौ हेतूक्तिपरे 'आत्मैव ह्यात्मनः' इत्याद्यश्लोकोत्तरार्धे जीव एवोच्यत इति कथमेवमुक्तिः ? इत्यत आह- **अनयैवेति** ॥ पूर्वार्धगतात्मशब्दद्वयव्याख्यानरीत्यैवेत्यर्थः। वक्ष्यति चात्मशब्दस्य मनोर्थत्वे मानमिति भावः। ननु '**आत्मैव मन एव**' इति वक्तव्यम्। तत्कथं मन इति ? यदि स्फुटत्वादनुक्तिः, तर्हि '**आत्मा मनः**' इत्येव युक्तमित्यत आह- **एवशब्देति** ॥ बहूनामात्मशब्दानां बुद्ध्युपारूढत्वात् 'येनात्मैवात्मना जितः' इत्यत्र विद्यमानमात्मपदं व्याख्येयमिति ज्ञापनार्थम् एवशब्दशिरस्कात्मपदं

---

१. विशेष्यस्यैव (मं.२) २. 'श्रुते' इति मुद्रितकेशवकोशे
३. तन्निषेध.... (मं.२) ४. 'यः संसारमुक्तये भवति' इति शां.भा. पाठः

गृहीतम् । अन्यथा 'बन्धुरात्मा' इत्यात्मशब्दस्य मनोऽर्थतया व्याख्यातत्वात् पुनर्व्याख्यानं व्यर्थमिति शङ्का स्यादिति भावः ।

एवशब्दस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थत्वे 'बुद्ध्या' इति व्याख्यानमयुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह- **प्राधान्येति** ॥ 'बुद्ध्यपेक्षया' इति शेषः । 'करणे तृतीया' इति वर्तते। *'कर्तृकरणयोस्तृतीया'* इति स्मरणात् । इदं च 'सः' इति कर्तृवाचकपदेन 'बुद्ध्या' इति करणतृतीयान्तपदेन च ज्ञायत इति भावेनोक्तम्- **ज्ञापयन्निति** ॥ तथा च [1]वक्ष्यते- **जीवेन बुद्ध्येति** ॥ 'विजयति' इति कथं परस्मैपदम् ? *'विपराभ्यां जेः'* इति विपूर्वस्य जयतेरात्मनेपदविधानादित्यत आह- **विजयति विजयत इति** ॥ महाभाष्ये '' 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' इत्यत्र 'वा' इति [2]योगविभागाश्रयणेन 'छन्दसि वा सर्वे विधयो भवन्ति' इत्युक्त्वा, परस्मैपदव्यत्ययः- 'प्रतीपमन्य ऊर्मिः युध्यति', 'युध्यते' इति प्राप्ते'' इत्युक्तत्वाद् युक्तं परस्मैपदम् । भाष्यस्य छन्दस्तुल्यत्वादिति भावः । 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्' इति वचनात्, *'व्यत्ययो बहुलम्'* इति सूत्रे 'सुप्तिङुपग्रह-लिङ्गनराणाम्' इति श्लोकं व्याकुर्वता हरदत्तेन परस्मैपदात्मनेपदयोः उपग्रहशब्दो वर्तते इत्युक्त्वा 'स ब्रह्मचारिणमिच्छते', 'इच्छति' इति प्राप्ते, 'ऊर्मिर्युध्यति', 'युध्यते' इति प्राप्त इति भाष्योक्तमेवोदाहृत्य व्यत्ययेन परस्मैपदमप्यस्तीति भावनाच्च अत्र परस्मैपदं नानुचितम् । अत एव व्यत्ययसूत्रमहाभाष्ये- '' 'स च न मरति', 'म्रियते' इति प्राप्ते' इत्युक्तमित्यपि आहुः । 'ततो जयेद् बुद्धिबलो नरस्तन्मनः' (ब्र.वै.) इति प्रमाणानुसारेण 'विजयति' इत्यस्य कर्म पूरयति- **मन इतीति** ॥

नन्वेकस्यात्मशब्दस्य [3]मनोबुद्ध्यात्मादिनानार्थत्वे न प्रमाणमस्ति । अतो 'येन' इत्यादौ 'येनात्मना स्वेनैवात्मलक्षणया आत्मा कार्यकारणसङ्घातो जितः' (शां.भा. ६.६) इति **सङ्करोक्तिरीतिरेवाश्रयणीया** ? इत्याशङ्क्याह-

---

१. ब्रह्मवैवर्तवाक्यम् २. 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि', 'वा' इति योगविभागः

३. मनोबुद्ध्यादिनानार्थत्वे (मं.१,२)

स्वेनैवेति ॥ [1]**परं कारणम्**- बन्धमोक्षयोः। **उद्धरेत्** ऊर्ध्वं हरेत्= योगारूढताम् आपादयेत्। **अवसादयेत्** अधो नयेत्। मनस आत्मोद्धारे तदवसादे च कथं कारणत्वम्? इत्यत उक्तम्- **जीवस्य बन्धुः शत्रुश्चेति** ॥ कथमेकस्यैव बन्धुत्वं शत्रुत्वं च विप्रतिषिद्धम्? इत्यत उक्तम्- **बुद्ध्या जितं बन्धुः, अन्यत्र शत्रुरिति** ॥ बुद्धिः बलं यस्य स तथा, **तत्** मनः। न केवलं बुद्धिबलेन, **मधुकैटभयोररौ** देवे भगवति भक्त्या च इति प्रमाणानि स्फुटत्वाद् अव्याख्यातानि।

आत्मनोऽन्यो अनात्मा, अनश्व इति यथा इति, अत्रापि वर्तिपदार्थ आत्मा किं स्वात्मैव विवक्षित आहोस्विज्जीवमात्रमिति विकल्पं हृदि निधायाद्यं दूषयति- **नाद्य इति** ॥ द्वितीयं दूषयति- **आत्मान्तरादिति** ॥ अविद्यमान आत्मा यस्मिन् यस्य वा सः अनात्मा इति बहुव्रीहिपक्षं दूषयति- **न द्वितीय इति** ॥ **आत्मशब्दस्य** अनात्मपदान्तर्गतस्य । **तदभावस्य** आत्माभावस्य। **असम्भवादिति** चिदचित्संवलितस्यैव वस्तुनः संसारित्वादिति भावः। यद्वक्ष्यति- 'सुहृन्मित्र' (६.९) इत्यत्र 'चेतनाचेतनपिण्डे जीवशब्दस्य प्रयोगात्' (प्र.दी. ६.९) इति। [2]'पुरुषस्य' इति कस्य व्याख्यानम्? इत्यतस्तद्भावमाह- **बहुव्रीहीति** ॥ बहुव्रीहिपक्षे जीववाचित्वं मनोवाचित्वं वा न सम्भवतीति दूषितमित्याशङ्क्य मनोवाचित्वम् अत्राभिसंहितमिति भाष्यमवतारयति- **अनात्मशब्दार्थमिति**[3] ॥ **सत् निर्दुष्टम्**[4] इत्युक्तौ 'अनुपकारि' इति व्याहतम्? इत्यत आह- **विद्यमानमपीति** ॥ अनुपकारित्वं च तस्य विशेषणावच्छिन्नस्यैवेति भावेन विशेषणमाह- **अजितमिति** ॥ 'उपचर्य' इति ल्यप्, गौणीं वृत्तिमाश्रित्येत्यर्थः। **प्रयोजनानपेक्षणादिति** ॥ [5]चित्रलिखितसिंहादौ सिंहशब्दप्रयोगस्येवेति भावः। 'स हि अभृत्यः' इति विद्यमानोऽपि भृत्यो न **सेवादौ** उपकारे वर्तत

---

१. भाष्यगतप्रमाणव्याख्यानम्। २. भाष्ये

३. आत्मशब्दार्थमिति ॥ (मं.१,२)

४. 'सदपि मनः' इत्यादिभाष्ये इति भावः। ५. चित्रे (पं.)

इत्यविद्यमानसादृश्यात् अविद्यमान इत्युपचर्य 'असेवकभृत्यो अभृत्यो [1]ह्युच्यते' इति भाष्यार्थ उक्तप्रायत्वादनुक्तः।

'आत्मनः' इत्यस्य परामर्शः- **तस्येति** ॥ तदर्थमाह- **अजितमनस्कस्येति** ॥ एवशब्दग्रहणाभिप्रायमाह- **बन्धुरेवेतीति** ॥ यो बन्धुत्वेनोक्त आत्मा स एवेत्येवकारार्थ इत्यर्थः। *'तत्र तस्येव'* इति सप्तमीषष्ठीसमर्थाद् वतिप्रत्यय इत्यङ्गीकारे प्रकृतानन्वयात्, प्रथमान्ताद् वतिरिति भावेन व्याचष्टे- **शत्रुवत् प्रसिद्धशत्रुरिवेति** ॥ तथा च विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायाम्[2]- *'तत्र तस्येव'* इति लक्षणस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वाद् 'घटवत्' इति युज्यत इति। केचित्तु 'शत्रुवत्'[3] इति फलितार्थप्रदर्शनम्। 'शत्रुणा तुल्यं वर्तते' इत्येव व्युत्पत्तिः। *'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः'* इति वतिप्रत्ययसम्भवात्। अत एव *'स्थानिवदादेशः'* इति सूत्रे 'स्थानिना तुल्यं वर्तत इति स्थानिवत्' इति व्याख्यातं वृत्तावित्याहुः। ननु शत्रुः शातयिता। तत्कथमात्मा शत्रुः ? तथात्वे च कथं वतिः ? इत्याशङ्क्य, अत्र शत्रुत्वम् अनुपकारित्वसादृश्यादेव ज्ञातव्यमिति भावेनाह- **शत्रुत्वे अपकारित्व इति** ॥ ६ ॥

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु- यस्याधिकार्यादिकमुक्तं स एव योगो अभियोगेन कर्तव्य इत्युच्यते- **उद्धरेदिति** ॥ प्रकरणाद् ध्यानयोगाधिकारित्वेनोक्तः पुरुषः **आत्मना** मनसा **आत्मानम्** [4]स्वात्मानं जीवम् **उद्धरेत्** ऊर्ध्वं हरेत् योगमारोहयेत्। **आत्मानं** जीवं **नावसादयेत्** नाधः[5] पातयेत्। [6]**हि** यस्मात् **आत्मा** मन **एवात्मनो** जीवस्य **बन्धुः, आत्मैव** मन एव **रिपुरात्मनः** ॥ ५ ॥

---

१. सूच्यते (पं.)

२. जीवेश्वराभेदे सकलागमतात्पर्यनिरासनसन्दर्भे 'विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात्, घटवत्' इत्यनुमानव्याख्यानसन्दर्भे।

३. शत्रुरिवेति (मं.१,२)

४. 'स्वात्मानम्' इति नास्ति (पं.)

५. नो अधः (मं.२)

६. 'कथमेतत्' इत्यधिकः पाठः (पं)

तस्यैव तमेव प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च विरुद्धमिति, तद् विशेषणभेदेन व्यवस्थाप्यते। ततश्च किंविशेषणस्यात्मनः किंविशेषणो वाऽऽत्मा बन्धू रिपुश्चेति पृच्छायाम् उच्यते- **बन्धुरिति** ॥ **येन आत्मना** जीवेन **आत्मना** बुद्धया करणेन **आत्मा मनो जितः** विषयेभ्य आहृत्य वशीकृतम्, **तस्यात्मनो** जीवस्य **आत्मा** मनो **बन्धुरेव** उपकार्येव। **अनात्मनः** अजितमनस्कस्य तु पुरुषस्य **आत्मा** मन एव यो बन्धुत्वेनोक्तः स एव **शत्रुवत्** प्रसिद्धशत्रुरिव शत्रुत्वे अपकारित्वे **वर्तेत** वर्तत इति जानीयादिति ॥ ६ ॥

भगवद्गीता

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः[1] ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

भाष्यम्

जितात्मनः फलमाह- **जितात्मन इति** ॥ जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मा [2]सम्यग् हृदि **आहितः** सन्निहितो भवति, अपरोक्षज्ञानी स भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति- **शीतोष्णेत्यादिना** ॥ शीतोष्णादिषु कूटस्थः । 'ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा', 'विजितेन्द्रियः' इति कूटस्थत्वे हेतुः । **विज्ञानं** विशेषज्ञानम् । अपरोक्षज्ञानं वा । तच्चोक्तम्-

१. 'मानावमानयोः' इति रामानुजीयपाठः । भा.र.कोशे च क्वचित् तथा पाठः ।
२. सम्यगाहितः, हृदि सन्निहितो भवति (पा.)

'सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः ।
देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम् ॥''

'श्रवणान्मननाच्चैव यज्ज्ञानमुपजायते ।
तज्ज्ञानं, दर्शनं विष्णोर्विज्ञानं शम्भुरब्रवीत् ।
विज्ञानं ज्ञानमङ्गादेर्विशिष्टं दर्शनं तथा ॥'

इत्यादि । **कूटस्थः** निर्विकारः । कूटवत् स्थित इति व्युत्पत्तेः । कूटम्= आकाशः ।

'कूटं खं विदलं व्योम सन्थिराकाश उच्यते ।'

इत्यभिधानात् । **योगी** योगं कुर्वन् । **युक्तः** योगसम्पूर्णः । एवम्भूतो योगानुष्ठाता योगसम्पूर्ण उच्यत इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

प्रमेयदीपिका

योगो विहितः । तत्किं 'जितात्मनः' इत्यनेन ? इत्यत आह- **जितात्मन इति** ॥ 'उपकारी बन्धुरुच्यते । तत्र जितं मनः कमुपकारं करोति, येन बन्धुः स्यात् । आत्मोद्धारं करोतीति चेत् । स एव च कः ? इत्याशङ्क्य' इति शेषः[१] । जितात्मनः फलं वक्तव्यं 'प्रशान्तस्य' इत्यनुवादः किमर्थम् ? इत्यत आह- **जितात्मा हीति** ॥ वाक्यभेदेनेदमेव फलकथनमिति भावः । ननु जितात्मत्वमेव प्रशान्तत्वम् । तत् कथं तत्फलं स्यात् ? इत्यत आह- **नेति** ॥ **तस्य** जितात्मनः, 'स्वत एव' इति शेषः । तर्हि निराकाङ्क्षत्वादुत्तरं वाक्यं व्यर्थम्? इत्यतः परमफलं दर्शयितुं तत्विति भावेन न्यूनमध्याहारेण पूरयन् व्याचष्टे- **तदा चेति** ॥ प्रशान्तत्वे सति परमात्मा सर्वेषां हृदि सन्निहित एव । तत्कुतः

---

१. इतिशब्द अधिकः पठ्यते क्वचित् । २. भाष्ये 'जितात्मनः' इत्यतः प्राक् ।

प्रशान्तस्य विशेषः ? इत्यतः सम्यक्पदसूचितार्थं विवृणोति- **अपरोक्षेति ॥** योगारूढ इत्यर्थः । 'यदा हि' (६.४) इति योगारूढस्य लक्षणमुक्तम् । तत्किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यत आह- **अपरोक्षेति ॥** सार्धश्लोकद्वयग्रहणायाऽदिपदम् । अत्र सप्तम्या अन्वयो न दृश्यते । अत आह- **शीतेति ॥**

अत्र भास्करोऽन्वयमपश्यन् 'परमात्मा समाहितः' इति सम्प्रदायगतं[1] पाठं विसृज्य 'परात्मसु[2] समा मतिः' इति पाठान्तरं प्रकल्प्य, 'समा मतिः' इति त्वावर्त्य[3] सप्तम्या अन्वयमुक्त्वा, पूर्वपाठेऽन्वयाभाव इत्यवादीत् । तदनेनापहस्तितं[4] भवति । कृत्रिमेऽपि पाठे 'सुहृत्' इत्यादिकम्, 'आत्मौपम्येन' इत्यादिकं च पुनरुक्तं स्यात् ।

ननु यः शीतोष्णादिषु कूटस्थः तस्य ज्ञानविज्ञानतृप्तमनस्त्वं विजितेन्द्रियत्वं चार्थात् सिद्धमेव ।तत्किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यत आह- **ज्ञानेति ॥** प्रत्येकमन्वयादेकवचनम् । ननु शिल्पादिविषया बुद्धिर्विज्ञानम् । 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' (अ.को.) इत्यभिधानात् । तत्कथं विज्ञानेन तृप्तात्माऽयं स्यात् ? इत्यत आह- **विज्ञानमिति ॥** अनेन सामान्यज्ञानं परोक्षज्ञानं वा ज्ञानमिति सूचितम् । कुत एतत् ? इत्यत आह- **तच्चेति ॥** प्रसिद्धाभिधानार्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति चशब्दः । **सामान्यैः** साधारणैः पुरुषैः । सामान्यविषयं तु ज्ञानमित्यपि द्रष्टव्यम् । तदेव ज्ञानमिति सम्बन्धः । अङ्गादेः व्याकरणादेः शिल्पस्य च । **विशिष्टं दर्शनं** वैष्णवं शास्त्रम् ।

कूटस्थशब्दो नित्यादिपर्यायः । तेन कथमन्वयः सप्तम्याः ? इत्यत आह- **कूटस्थ इति ॥** तत्कथम् ? इत्यत आह- **कूटवदिति ॥** *'सुपि स्थः'* इति

---

१. सम्प्रदायागतम् (त्रे.) २. परमात्मसु समा मतिः (त्रे.), परमात्मसमा मतिः (पा.)
३. आवृत्त्य (पा.) ४. अपहसितम् (पा.)

वचनात् । कूटशब्दोऽनृतवाद्यादिवाची[1] । तत्परिग्रहे निर्विकारत्वं न लभ्यते ? इत्यत आह- **कूटमिति** ॥ एतैः शब्दैः **आकाश उच्यते** इत्यर्थः । 'युक्तो', 'योगी' इति पुनरुक्तिः ? इति मन्दाशङ्कानिरासार्थमाह- **योगीति** ॥ इनेरस्त्यर्थत्वात् 'कुर्वन्' इत्युक्तम् । निष्ठाया भूतार्थत्वात् 'सम्पूर्ण' इति । वक्ष्यमाणान्वयापेक्षया क्रमोल्लङ्घनम् । तर्हि विरुद्धार्थयोः कथं सामानाधिकरण्यम् ? इत्यत आह- **एवम्भूत इति** ॥ *'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः'*[2] इति ह्युक्तम् ॥ ७-८ ॥

भावदीपिका

योग इति ॥ समाधियोग इत्यर्थः । **स एव क इति** ॥ आत्मोद्धार एव कीदृश इत्यर्थः । **वाक्यभेदेनेति** ॥ 'जितात्मनः प्रशान्तिर्भवति' इत्येकं वाक्यम्, 'जितात्मनः प्रशान्तस्य' इत्याद्यपरं वाक्यमिति वाक्यभेदेनेत्यर्थः । **तत्फलमिति** ॥ मनोजयफलमित्यर्थः । एतादृशप्रशान्तत्वस्य साधकेऽपि सत्त्वादाह- **स्वत एवेति शेष इति** ॥ अनायासेनेत्यर्थः । अनेन 'प्रसादो नाम स्वतोऽपि प्रायो विषयागतिः' इति प्राचीनव्याख्यानविसंवादोऽपि परिहृत इति ध्येयम् । **निराकाङ्क्षत्वादिति** ॥ 'जितात्मा प्रशान्तो भवति' इति वाक्येनैवाकाङ्क्षायाः पूर्णत्वात्, 'जितात्मनः प्रशान्तस्य' इत्यादि **उत्तरं वाक्यं** द्वितीयं वाक्यं व्यर्थमित्यर्थः ।

परमफलमिति ॥ जितात्मनः प्रशान्तिव्यतिरिक्तं ध्यानपाकापरपर्याययोगारोहरूपं परमफलमित्यर्थः । **न्यूनमिति** ॥ 'कुत्राहितः' इत्याकाङ्क्षापूरकस्याधिकरणवाचिनः पदस्याभावेन न्यूनत्वादित्यर्थः । **पूरयन्निति** ॥ अधिकरणवाचि[3] 'हृदि' इति पदं पूरयन्नित्यर्थः । **योगारूढ इति** ॥ अनेनैव

१. 'अनृतवादी आदि' इति च्छेदः ।

२. 'धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्ताः, ततोऽन्यत्रापि स्युः' इति सूत्रार्थः।

३. 'अधिकरणवाचिनम्' इति मुद्रितकोशेषु ।

न्यायेन 'अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति' इत्यत्रापि 'योगारूढस्य लक्षणं स्पष्टयति' इत्येवार्थो वर्णनीयः। अत्रापरोक्ष-समाध्योरनतिविप्रकर्षात्, तथोक्तिरिति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम्। **अन्वयमिति**॥ 'शीतोष्ण' (६.७) इति श्लोके 'शीतोष्णसुखदुःखेषु', 'मानापमानयोः' इति सप्तम्या अन्वयमित्यर्थः।

पूर्वपाठ इति॥ 'परमात्मा समाहितः' इति पाठाङ्गीकारे 'शीतोष्ण' इति श्लोके सप्तम्या अन्वयाभावः। 'समाहितः' इत्यस्यानुवृत्त्यङ्गीकारेऽपि 'शीतोष्णादिषु समाहितः' इत्यर्थासम्भवादिति भावः। **अनेनेति**॥ 'शीतोष्णादिषु कूटस्थः' इति कूटस्थपदेन सप्तम्या अन्वयप्रदर्शनेनापहस्तितमित्यर्थः। **पुनरुक्तमिति**॥ 'सुहृन्मित्र' (६.९) इति श्लोकेन 'आत्मौपम्येन' (६.३२) इति च श्लोकेनोच्यमानस्य सर्वत्र समबुद्धित्वस्य 'परमात्मसमा मतिः' इत्यनेनैव लब्धत्वादिति भावः। भाष्ये 'कूटस्थत्वे' इत्यस्य 'शीतोष्णादिषु कूटस्थत्वे' इत्यर्थो द्रष्टव्यः।

ननु 'हेतुः' इत्येकवचनमयुक्तम्? 'हेतू' इति वक्तव्यत्वात्, इत्यत आह- **प्रत्येकमिति**॥ 'शिल्पादि' इत्यत्रादिपदेन व्याकरणाद्यङ्गसङ्ग्रहः। कुतः? इत्यत आह- **मोक्षे धीरिति**॥ **मोक्षे** हेतुभूता या श्रवणमननजन्या **धीः** सा **ज्ञानम्** इत्युच्यते। **अन्यत्र** मोक्षहेतुश्रवणादेरन्यत्र= व्याकरणाद्यङ्गविषये या धीः सा **विज्ञानम्**। **शिल्पशास्त्रयोः** शिल्पशब्देन तज्ज्ञानं ग्राह्यम्, शास्त्रशब्देन वैष्णव-दर्शनम्। तथा च शिल्पशास्त्रयोर्विज्ञानशब्दः प्रवर्तत इत्येवं 'श्रवणात्' इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण योज्यम्। यद्वा शिल्पशास्त्रमेव ग्राह्यम्। तथा च शिल्प-वैष्णवशास्त्रयोर्विषये या धीः सा विज्ञानमित्युच्यत इत्यर्थः। **तत्कथमिति**॥ शिल्पशास्त्रादिबुद्ध्या तृप्तात्मा कथं स्यादित्यर्थः। **अनेनेति**॥ विज्ञानशब्दस्य विशेषज्ञानाद्यर्थकत्वकथनेनेत्यर्थः। **प्रसिद्धेति**॥ शिल्पादिविषयकबुद्धेर्विज्ञान-शब्दवाच्यत्वरूपोऽप्यर्थोऽङ्गीक्रियते, 'विश्वकर्मा मयश्चैव विज्ञानकुशलावुभौ'

इत्यादिप्रयोगेषु। परन्तु 'ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा' इत्यत्र प्रकृते सोऽर्थो नाङ्गीक्रियत इति भावः।

साधारणैरिति ॥ तथा चायं प्रमाणार्थः । **सामान्यैः** साधारणैः पुरुषैर्ये **त्वविज्ञेयाः विशेषाः** तर्हि ते नाप्रामाणिका इति भावेनोक्तम्- **मम गोचरा इति**॥ मज्ज्ञानविषयीभूताः, तद्विषयकं ज्ञानं तद् विज्ञानमिति कीर्तितम्। एतादृशं विज्ञानं केषामपि नास्तीत्यप्रामाणिकमिति शङ्कापरिहाराय 'देवादीनाम्' इत्युक्तम्। एतादृशं च विज्ञानं देवादीनामस्तीत्यर्थः। पुनर्ज्ञानविज्ञानयोर्विवेकं दर्शयति- **श्रवणादित्यादिना**॥ श्रवणान्मननाच्च यज्ज्ञानमुपजायते तदेव ज्ञानमित्युच्यते, विष्णोर्दर्शनम्= अपरोक्षज्ञानं यत् तद् विज्ञानमिति शम्भुरब्रवीत्। प्रसिद्धाभिधानार्थोऽप्यङ्गीक्रियत इत्युक्तम्, चशब्देन तद्दर्शयति- **विज्ञानमिति** ॥ तथाऽङ्गादेरङ्गस्य= व्याकरणादेः, आदिपदेन शिल्पस्य च यज्ज्ञानं तद् विज्ञानम्, तथा **विशिष्टम्** इतरशास्त्रविलक्षणं यद्दर्शनं वैष्णवशास्त्रं तदपि विज्ञानमित्युच्यत इति। **कूटवदिति**॥ *'तत्र तस्येव'* इत्यस्य प्रायिकत्वात् प्रथमान्तात् कूटशब्दादत्र वतिरिति द्रष्टव्यम्। **नित्यादिपर्याय इति**॥

ननु कूटशब्दोपपदात् 'ष्ठा= गतिनिवृत्तौ' इति धातोः कप्रत्यये, *'लशक्वतद्धिते'* इति[1] ककारलोपे, *'आतो लोप इटि च'* इति धात्वाकारलोपे, *'धात्वादेः षः सः'* इति धातोरादिभूतस्य षस्य सत्वे च सति 'कूटस्थः' इति भवति। तत्र कप्रत्ययः कथम्? *'आतोऽनुपसर्गे कः'* इति सूत्रेण आदन्ताद्धातोः कर्मण्युपपदे सति कप्रत्ययविधानात्, 'गोदः', 'कम्बलदः' इत्युदाहृतत्वाच्च। प्रकृते च कूटशब्दस्य प्रथमान्तस्योपपदस्य सत्त्वादिति चेत्, तत्राह- **सुपि स्थ इति वचनादिति**॥ पाणिनिवचनादित्यर्थः। अत्र *'आतोऽनुपसर्गे कः'* इति पूर्वसूत्रात् 'कः' इत्यनुवर्तते। तथा च सुबन्ते उपपदे ष्ठाधातोः कप्रत्ययः स्यादिति

---

१. 'इत्त्वेन' इति शेषः।

सूत्रार्थः। प्रकृते च षष्ठ्यन्तस्य कूटशब्दस्योपपदस्य सत्त्वाद्युक्तः कप्रत्यय इति भावः।

नन्वत्र *'ष्टुना ष्टुः'* इति सूत्रेण ष्टुत्वेन भाव्यम्। तथा ह्यत्र सूत्रे *'स्तोः श्चुना श्चुः'* इति पूर्वसूत्रात् 'स्तोः' इत्यनुवर्तते। तथा च स्तोः= सकारतवर्गयोः, ष्टुना= षकारटवर्गाभ्यां योगे ष्टुः= षकारटवर्गौ स्तः। अत्र च षकारटवर्गाभ्यां योगः पूर्वत्र परत्र वा विवक्षितः। यथोक्तम्- 'ष्टौ परे' इति सप्तमीमकृत्वा 'ष्टुना' इति तृतीयाकरणस्य गतिं कथयता वृत्तिकारेण

'अकृत्वा सप्तमीमेतां तृतीयामकरोन्मुनिः।
तस्मात्पूर्वेण सम्बन्धः सन्निकर्षः परेण वा ॥'

इति। यथा 'षण्णां पूरणः षष्ठः' इत्यत्र 'षष् थ' इति स्थिते, तवर्गस्थस्य थस्य पूर्वं षकारेण योगोऽस्तीति, तस्य टवर्गान्तर्गते ठकारे जाते 'षष् ठ= षष्ठ' इति भवति। एवमिहापि 'स्थित्वा' इत्यत्र षकारस्य हि सकारो जातोऽस्ति। तथा च थकाररूपतवर्गस्य पूर्वं षकारेण योगोऽस्तीति ष्टुत्वे टवर्गान्तर्गते ठकारे जाते 'कूटष्ठ' इति स्यादिति चेदुच्यते। अत्र हि 'षकारटवर्गाभ्यां योगे' इति तवर्गस्य टवर्गभवने पूर्वषकारस्य निमित्तत्वेनोक्तत्वात्, अत्र निमित्तभूतस्य षस्य सकारस्य जातत्वेन निमित्ताभावात्, 'निमित्ताभावे च नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति न्यायेन षनिमित्तकं ष्टुत्वमपि न जातमिति टवर्गप्रकृतिस्तवर्ग एवोर्वरित इति 'कूटस्थ' इति युक्तमिति द्रष्टव्यम्। **कूटशब्द इति ॥** 'कूटाख्याऽनृतयन्त्रायोघनमायोत्तरेषु च' इत्यनेकार्थमञ्जर्यामभिधानादिति भावः।

क्तप्रत्यय-इनिप्रत्ययाभ्यामेव स्पष्टं भिन्नार्थताप्रतिभासनात् 'मन्दाशङ्का' इत्युक्तम्। **इनेरिति ॥** *'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्'* इति मतुबर्थस्येनेरित्यर्थः। **कुर्वन्नित्युक्तमिति ॥** वर्तमानार्थकलडादेशभूतशत्रन्तप्रयोग इत्यर्थः। **निष्ठाया इति ॥** *'क्त-क्तवतू निष्ठा'* इति वचनाद् 'युक्तः' इत्यत्रत्यस्य क्तप्रत्ययस्ये-

त्यर्थः । ननु गीताऽनुसारेणादौ युक्तपदं व्याख्याय, पश्चाद् 'योगी' इति पदं व्याख्येयम्, तत्कुतः क्रमोल्लङ्घनम् ? इत्यत आह- **वक्ष्यमाणेति** ॥ 'एवम्भूतो योगानुष्ठाता योगसम्पूर्ण उच्यते' इत्यनेनोत्तरत्र वक्ष्यमाणयोर्गीतागतयोः योगि-युक्तपदयोरन्वयः, तमपेक्ष्यादौ व्याख्यानकाले क्रमोल्लङ्घनं कृतमित्यर्थः । **विरुद्धार्थयोरिति** ॥ इनेः क्तस्य च वर्तमानत्व-अतीतत्वार्थकत्वेन विरुद्धार्थत्वात्, तदन्तयोः 'योगी' 'युक्तः' इत्येतयोः कथमेकार्थवाचित्वमित्यर्थः ।

ननु 'एवम्भूतः' इति भाष्येण विरोधपरिहारः कथं जातः ? इत्यत आह- **धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति ह्युक्तमिति** ॥ 'पाणिनिना' इति शेषः । एकस्यैव धात्वर्थसम्बन्धमात्र एव विरुद्धार्थकप्रत्यया धातोर्भवन्ति, न तु तत्प्रत्ययार्थ-समानकालताऽपि विवक्षिता । अत एव महाभाष्ये- 'सोमयाजी अस्य पुत्रो भविता' इत्युदाहृतम् । तत्र यथा वर्तमानत्व[1]-भविष्यत्त्वार्थकयोः [2]णिनि-लुट्-प्रत्यययोरेककालीनत्वाभावेऽपि धात्वर्थसम्बन्धमात्रेण तयोरुत्पत्तिमङ्गीकृत्य 'सोमयाजी भविता' इति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः, एवमिहापि 'योगी', 'युक्तः' इति इनिप्रत्यय-क्तप्रत्ययार्थयोः वर्तमानत्व-अतीतत्वयोः एककालीनत्वाभावेऽपि धात्वर्थसम्बन्धमात्रेण तयोरुत्पत्तिमङ्गीकृत्य, 'योगी' 'युक्तः' इत्येतयोः सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभाव उपपद्यत इति भावः । तथा च प्रत्ययार्थो न विवक्षित इति हृदयम् ॥ ७-८ ॥

भावरत्नकोशः

योगो विहित इति ॥ **ज्ञानान्तरङ्गसमाधियोगः 'उद्धरेत्' (६.५) इत्यादिना कर्तव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । नायं 'प्रशान्तस्य' इत्यनुवादः, किन्तु जितात्मनः फलाभिधानरूपमेव । नचैवं षष्ठ्यनुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्याह- वाक्यभेदेनेति ॥**

---

१. 'भूतकालीनत्व' इति पाठः स्वरसः। *'करणे यजः'* इति सूत्रेण भूते णिनेर्विधानात्।

२. 'इनि' इति मुद्रितकोशे पाठः ।

उक्तरीत्या जितात्मा हि प्रशान्तः= विषयोपरतिमान् भवति। प्रशान्तस्य च परमात्मा समाहित इति वाक्यभेदेन युक्तं फलकथनरूपत्वमस्य वाक्यस्येति भावेन 'जितात्मा हि प्रशान्तो भवति' इत्यभाषतेत्यर्थः। **तत्** प्रशान्तत्वम्। **तत्फलम्** जितात्मत्वफलम्। फलफलिभावस्य भेदगर्भत्वादिति भावः। 'जितात्मनः' इत्यत्र मनसो जयो नाम वशीकरणम्। वशीकृतं च मनः स्वत एव प्रायो विषयेषु 'न गच्छतीति मनोजयस्य विषयालग्नत्वरूपविषयोपरतिं प्रति हेतुत्वमत्राभिप्रेतमिति युक्त एव फलफलिभाव इति भावः। **उत्तरं वाक्यं** 'परमात्मा समाहितः' इति पादः। **अध्याहारेण** 'हृदि' इत्यन्वयप्रतियोगिसमर्पकपदस्य।

'दा'प्रत्ययस्य काले अनुशासनेन[2] 'प्रशान्तिकाले' इति वक्तव्ये तत्फलित-प्रदर्शनमिदम्- **प्रशान्तत्वे सतीति** ॥ यथाश्रुतार्थग्रहणे योगारूढप्रकरण-विरोधः, 'योगसम्पूर्ण उच्यते' इत्युपरितनभाष्यविरोधश्च इत्यतो व्याचष्टे- **योगा-रूढ इति** ॥ सम्पूर्णयोगसिद्धिमान् भवतीत्यर्थः। **लक्षणं** विनाऽपि [3]प्रयत्नं विषयाननुषङ्गित्वम्। अनेनैव 'अपरोक्षज्ञानिनः' इति भाष्यमपि 'योगारूढस्य' इति व्याख्यातं भवति। तथा च **न्यायदीपिका**- 'योगारूढलक्षणं प्रपञ्च्यते' इति। **सार्धश्लोकद्वयेति** ॥ 'शीतोष्ण' इत्यादि 'समबुद्धिर्विशिष्यते' इत्यन्तं सार्धश्लोकद्वयम्, तद्ग्रहणाय भाष्ये 'शीतोष्णेत्यादिना' इति आदिपदं प्रयुक्तमि-त्यर्थः। **अत्र** 'शीतोष्ण' इत्यर्थे। **अनेन** 'शीतोष्णादिषु कूटस्थः' इति सप्तम्यन्वय-प्रदर्शनेन **अपहस्तितं** वामेन हस्तेन नुन्नमित्यर्थः। 'अपहसितम्' इत्यपि पाठः। सम्प्रदायगतपाठेन साम्याभावप्रदर्शनाय स्वयं परपाठे दूषणान्तरमाह- **कृत्रि-मेति** ॥ **पुनरुक्तमिति** ॥ तत्रोभयत्रापि 'परात्मसु समा मतिः' इति परोत्प्रेक्षि-तार्थस्यैवाभिधानादिति भावः। न केवलमन्वयादर्शनं पुरुषदोषः, किन्तु पुन-रुक्तत्वम् अर्थदोषश्चेति चशब्दः 'पुनरुक्तं च' इत्यत्रापि संयोज्य व्याख्यातव्यः।

---

१. 'न' इति नास्ति (पं.,प्र.)		२. अनुसाधनेन (पं.)
३. यत्नम् (पं.)

आत्मशब्दो मनोऽर्थ इति भावेनोक्तम्- **तृप्तमनस्त्वमिति** ॥ ज्ञान-विज्ञानतृप्तमनस्त्वस्य विजितेन्द्रियत्वस्य च हेतुत्वे 'हेतू' इति वक्तव्ये कथं 'कूटस्थत्वे हेतुः' इत्येकवचनम् ? इत्यत आह- **प्रत्येकमिति** ॥ ज्ञान-विज्ञानतृप्तात्मत्वात् कूटस्थः, विजितेन्द्रियत्वात् कूटस्थ इति प्रत्येकमन्वया-भ्युपगमाद् एकवचनं युक्तमित्यनेन हेत्वर्थगर्भं विशेषणद्वयमित्युक्तं भवति । 'शिल्पादि' इत्यादिशब्देन शास्त्रपरिग्रहः । अत्रामरवचनं संवादयति- **मोक्षे धीरिति** ॥ मोक्षफलिका धीः ज्ञानम्, अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानमित्यभिधानार्थः । **अयं योगारूढः** । **अनेन** 'विज्ञानम्' इत्यादिभाष्येण । **प्रसिद्धाभिधानार्थः** 'मोक्षे' (अ.को.) इत्याद्युदाहृताभिधानोक्तार्थोऽपि । 'विज्ञानं ज्ञानमङ्गादेः' इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण शिल्पशास्त्रजनितधियो विज्ञानशब्दार्थत्वे दोषाभावादिति भावः । अनल्पबोधविषयं चेदं वचनमिति मन्तव्यम् । **प्राचीनटीकायां तु**- 'न केवलं विज्ञानं ज्ञानं चोक्तमिति समुच्चयाय चशब्दः' इत्युक्तम् ।

'साधारणं तु सामान्यम्' (अ.को.) इत्यमरवचनादाह- **सामान्यैः साधारणैरिति** ॥ बहुभिरविज्ञेयत्वे[१] असत्त्वमेव स्यात् इति शङ्कानिरासाय 'मम शम्भोर्देवादीनां च ये गोचराः' इत्युक्तम् । **तज्ज्ञानं** तेषां= विशेषाणां ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितमिति । शिष्टभाष्यार्थस्यातिरोहितत्वात् तत्र वक्तव्यमाह- **सामान्यविषयं त्विति** ॥ **केचित्तु** ये मम भगवतो विशेषाः सामान्यैरविज्ञेयाः देवादीनामेव गोचरास्तद् ज्ञानं विज्ञानमिति भाष्यं व्याचक्षते । 'चैव'[२] इत्यत्रैव-शब्दस्य तज्ज्ञानं दर्शनम् इत्यत्रत्येन 'तत्' इत्यनेनान्वय इत्याह- **तदेवेति** ॥ 'अङ्गादेः' इत्यत्राङ्गशब्देन व्याकरणादिषडङ्गानि, आदिपदेन शिल्पशास्त्रं च गृह्यत इत्याह- **अङ्गादेरिति** ॥ **वैष्णवं** विष्णुमाहात्म्यवर्णनपरं शास्त्रं तथा विज्ञान-मित्यन्वयः । **नित्यादिपर्याय इति** ॥ [३]नित्य-मूलपुरुष-कैतवस्थादिपर्याय

---

१. अविज्ञेयत्वेन (पं.) २. 'श्रवणान्मननाच्चैव' इति प्रमाणे

३. नित्यसमूलपुरुषकैतवस्थादिशब्दपर्यायः (पा.)

इत्यर्थः। 'एकरूपतया तु यः कालव्यापी स कूटस्थः' (अ.को.) इत्यमराभिधानात्, 'कूटस्थगणनायाम्' इत्यादिप्रयोगात् 'कूटस्थे ख्यातः' इत्यमरव्याख्यानादावुदाहरणाच्चेति **आहुः**।

तर्हि 'कूटस्थितः' इति स्यात् ? इत्यत आह- **सुपि स्थ इति** ॥ सुबन्ते कूटशब्द उपपदे स्थाधातोः कप्रत्ययो भवतीति सूत्रात् तिष्ठतेः कप्रत्यये 'कूटस्थः' इति मूले रूपम्। तदर्थनिर्विकारत्वं व्युत्पत्तिकथनेन विशदयितुं भाष्ये 'कूटवत् स्थितः' इत्युक्तम्। तत्र *'गत्यर्थाकर्मक'* इत्यादिना कर्तरि क्तप्रत्यय इति भावः। तथा चामरव्याख्याने भट्टः- ''कूटवत्तिष्ठतीति कूटस्थः', *'सुपि स्थः'* इति कः'' इति। **अनृतवाद्यादीति** ॥

'मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु।
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ॥' (अ.को.)

इत्यमरे कूटशब्दस्यानृतकैतवाद्यर्थत्वाभिधानात्, 'कूटसाक्षी', 'कूटयोधी' इत्यादौ 'अनृतं वदन् साक्षी', 'कैतवं कुर्वन् योद्धा' इत्यर्थप्रतीतेश्चानृतवादी कैतवादिकारी वा तद्वाच्य इति वक्तव्यम्[१]। तथा सति 'तद्वत्तिष्ठति' इति व्युत्पत्तौ निर्विकारत्वं न लभ्यत इत्यर्थः। **एतैरिति** ॥ कूटं खं विदलं व्योम सन्धिः इति 'एतैः शब्दैः' इति शेषोक्तिः। तथा च केशवोऽपि

'कूटोऽस्त्री पुञ्जमायाऽघेष्वद्रिशृङ्गे शरान्तरे।
अयोघनेऽनृते दम्भे व्योम्नि निश्चलयन्त्रयोः[२] ॥' (के.को.) इति।

[३]निष्ठेन्योर्भिन्नार्थकत्वात् कथमाशङ्का ? इत्यत उक्तम्- **मन्देति** ॥ ननु वर्तमानार्थकलडादेशशत्रन्तेन 'कुर्वन्' इत्यनेन, अतथाभूतस्य 'योगी' इत्यस्य कथं व्याख्यानम् ? इत्यत आह- **इनेरस्त्यर्थत्वादिति** ॥ *'तदस्यास्ति'* इत्यधिकृत्य

---

१. वाच्यम् (पं.)

२. 'अयश्शलाकासञ्ज्ञाके सीराङ्गे फालसञ्ज्ञके' इत्यधिकः पाठः मुद्रितकेशवकोशे।

३. निष्ठाप्रत्ययस्य इनिप्रत्ययस्य चेत्यर्थः।

'इनिठनौ' इति इनेर्विधानात्, 'अस्ति' इत्यत्र कालस्य विवक्षितत्वाद् युक्तं 'कुर्वन्' इत्यनेन इनेर्व्याख्यानमिति भावः। **निष्ठाया इति**॥ 'युक्तः' इत्यत्र निष्ठासंज्ञकस्य क्तप्रत्ययस्येत्यर्थः। 'भूते' इत्यधिकारादिति भावः। ननु युक्त-योगिपद-योगीतापाठक्रमं व्यत्यस्य व्याख्याने किं वीजम्? इत्यत आह- **वक्ष्यमाणेति**॥ 'एवंभूतः' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणेत्यर्थः। **विरुद्धार्थयोरिति**॥ इनि-क्तप्रत्यययोः वर्तमानत्व-अतीतत्वार्थकत्वेन विरुद्धार्थत्वात् 'तदवरुद्धयोः 'योगी', 'युक्तः' इत्येतयोरपि विरुद्धार्थत्वमिति भावः।

एवमपि कथं विरोधपरिहारः? इत्यत आह- **धातुसम्बन्ध इति**॥ धात्वर्थयोः सम्वन्धो धातुसम्बन्धः, तस्मिन् सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति। 'अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता', 'कृतः कटः श्वो भविता', 'भावि कृत्यमासीत्' इति सूत्रार्थोदाहरणे उक्तः 'अग्निष्टोमयाजी'[२] इत्यत्र भूतकालः 'जनिता'[३] इति भविष्यत्कालेन सम्बध्यते। एवं सम्बध्यमानः साधुर्भवतीत्युपपाद्य, 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यतः प्रत्ययग्रहणानुवृत्तावपि पुनरत्र सूत्रे ''प्रत्ययग्रहणम् अधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसम्वन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति 'गोमानासीत्' 'गोमान् भवति' '' इति वृत्तावुक्तत्वादिह 'युक्त इति' इत्यर्थः। प्रत्ययुक्तयुजिधात्वर्थसम्वन्धे योगप्रतिपादकात् उत्पन्नस्य वर्तमानार्थकस्य इनिप्रत्ययस्यापि साधुत्वमिति युक्तं 'योगी युक्तः' इति वर्तमानातीतार्थकयोः सामानाधिकरण्यमिति भावः॥ ७-८॥

भगवद्गीता

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते[४]॥ ९॥

---

१. तदन्तयोः (मं.२) २. *'करणे यजः'*= करणे उपपदे भूतार्थाद् यजेः णिनिः स्यात् कर्तरि। अग्निष्टोमेन इष्टवान्= अग्निष्टोमयाजी इति।

३. भविष्यदर्थे लुट्। ४. 'विमुच्यते' इति शाङ्कराणां पाठान्तरम्।

भाष्यम्

स एव च सर्वस्माद्विशिष्यते, साधुपापादिषु समबुद्धिः। जीवचितः [१]परमात्मनः सर्वस्य [२]तन्निमित्तकत्वस्य च सर्वत्रैकरूप्येण। चिद्रूपा एव हि जीवाः। विशेषस्त्वन्तःकरणकृतः। सर्वेषां च साधुत्वादिकं सर्वमीश्वरकृतमेव, स्वतो न किञ्चिदपि। उक्तं चैतत् सर्वम्-

'स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः सर्वदोषविवर्जिताः।
जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मताः॥
सर्वं चेश्वरतस्तेषां न किञ्चित् स्वत एव तु।
समा एव[३] ह्यतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम्॥
एवं [४]समा नृजीवास्तु विशेषो देवतादिषु।
स्वाभाविकस्तु नियमादत एव[५] सनातनः[६]॥
असुरादेस्तथा दोषा नित्याः स्वाभाविका अपि।
गुणदोषौ मनुष्याणां[७] नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ।
गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मताः॥'

इति ब्राह्मे।

प्रमेयदीपिका

मध्ये लक्ष्यस्योक्तत्वात् 'सुहृत्' इत्यादिकं न योगारूढलक्षणम्? इति प्रतीतिनिरासायाऽह- **स एवेति**॥ साधुपापादिषु समबुद्धिश्च स योगारूढ एवेति न, किन्तु **सर्वस्मात्** अयोगिवर्गाद् विशिष्यत इत्येतद्वक्तुं पृथगन्वय

---

१. 'परमात्मनः' इति क्वचिन्नास्ति। २. तन्निमित्तत्वस्य (पा.)
३. एवम् (पा.) ४. समानजीवास्तु (पा.) ५. हरेरेव (पा.)
६. सदातनः (पा., भा.र.को.सम्मतः) ७. मानवानाम् (पा., भा.दी.सम्मतः)

इति भावः। साधुत्वं धर्मित्वम्, पापत्वम्= पापवत्त्वं च नियतं, न तु सुहृत्त्वादिवत् अव्यवस्थितमित्यतः 'सुहृदादिषु' इत्यनुक्त्वा 'साधुपापादिषु' इत्युक्तम्। समबुद्धित्वं नाम पूजादिसाम्यम् इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽऽह- **जीवचित्त इति**॥

'एष चेतनया[1] युक्तो जीव इत्यभिधीयते' (भाग. ४.२९.७६) इति चेतनाचेतनपिण्डे जीवशब्दप्रयोगात् 'चित' इत्युक्तम्। सुहृदादिचैतन्यस्य, तथा **सर्वत्र** सुहृदादिषु स्थितस्य परमात्मनः। एवं **सर्वत्र** सुहृदादिषु स्थितस्य **सर्वस्य** सुहृत्त्वादेः[2] परमात्मनिमित्तकत्वस्य चैकरूप्येण कारणेन तद्दर्शी समबुद्धिरित्यर्थः। तत्राऽऽद्यं प्रकारं विवृणोति- **चिद्रूपा एवेति**॥ मनुष्येषु यद् 'एक एकं प्रति सुहृत्' इत्यादि तन्न जीवस्वभावान्तर्गतम्। किन्तु चिद्रूपत्वादिकमेवेत्यर्थः। तर्हि सुहृत्त्वादिधर्मः किमात्मकः? इत्यत आह- **विशेषस्त्विति**॥ अन्तःकरणोपादानको बाह्यधर्मः।

एतदुक्तं भवति। मुक्तावशिष्यमाणं यज्जीवरूपं तत् 'त्रिविधा जीवसङ्घाः' (भ.प.) इत्यादिप्रमाणाद् विषममेव। किन्तु देहेन्द्रियान्तःकरणधर्मैः यद् वैषम्यं तत् तत्स्वरूप एवाऽऽरोप्य विषमबुद्धित्वं योगारूढस्य नास्तीति। द्वितीयः प्रकारः स्फुटः। तृतीयं विवृणोति- **सर्वेषामिति**॥ **स्वतः** स्वातन्त्र्येण। अत्र प्रमाणमाह- **उक्तं चेति**॥ **स्वतः** स्वरूपेण। **दोषैः** अरित्वादिभिः। एवं सुहृत्त्वादिगुणैरित्यपि ग्राह्यम्। आगन्तुका धर्माः, न स्वरूपान्तर्गता इत्यर्थः। किं तर्हि? इत्यत आह- **तेषां त्विति**॥ **दोषाः गुणाश्च, उपाधिः** अन्तःकरणादि, **सर्वं** सुहृत्त्वादिकम्। [3]**अतः** एवं प्रकारद्वयेन। यद् अनात्मधर्मान् आत्मस्वन्तर्भाव्य वैषम्यम्, यच्च

---

१. क. य एष चेतनायुक्तः   २. ख. 'सुहृत्त्वादेः' इत्यतः पूर्वं 'सर्वस्य' इति नास्ति।   ३. 'अत एव प्रकारद्वयेन' इति भा.दी. सम्मतः पाठः

क्वचित् परमेश्वरानधीनरूपत्वं तद् भ्रान्तिप्रतीतम्। योगे प्रवर्तमानं प्रति यत् सुहृत्त्वादिकं तत् मनुष्येष्वेव स्वरूपवैषम्यकारणं न भवति। 'न तु देवादिषु' इति, उक्तस्यापवादमाह- **एवमिति ॥** तुशब्दोऽवधारणे। अवधारणार्थं विवृणोति- **विशेष इति ॥** विशेषो योगिनं प्रति सुहृत्त्वादिः। तदेव प्रपञ्चयति- **असुरादेरिति ॥** तथाशब्दो वक्ष्यमाणसमुच्चये । **दोषाः** योगिनं प्रत्यरित्वाद्याः । तथा चोक्तम्- 'विद्धयेनमिह वैरिणम्' इति । **गुणदोषौ** सुहृत्त्वारित्वादी अनागन्तुकौ। **गुणैः** सुहृत्त्वादिभिरेकमात्रं गुणैकमात्रम्। **तथा च श्रुतिः- 'यथा ह वै बहवः पशवः'** (बृ. ३.५.४) इत्यादिका।

भावदीपिका

मध्ये लक्ष्यस्येति ॥ 'शीतोष्ण' (६.७) इत्यादिलक्षणमुक्त्वा 'सुहृत्' (६.९) इत्यादि चोक्त्वा, अन्ते 'युक्त इत्युच्यते योगी' (६.८) इति लक्ष्यं वाच्यम्। तद्विहाय 'शीतोष्ण' इति लक्षणमुक्त्वा, अनन्तरं मध्ये लक्ष्यमभिधाय, पुनः 'सुहृत्' इत्याद्युक्तौ तस्य लक्षणपरत्वाभावः प्रतीयत एवेत्यर्थः। 'स एव च' इत्यत्रत्यचकारस्य भिन्नक्रमेणान्वय इत्याशयेनाह- **साधुपापादिष्विति ॥** ''तथा च 'यः युक्त इत्युच्यते स योगारूढः, साधुपापादिषु समबुद्धिश्च' इत्येव न, किन्तु'' इत्येवमन्वयो द्रष्टव्यः। **विशिष्यते** इतरव्यावृत्तिरूपवैलक्षण्यवानित्यर्थः। **पृथगन्वय इति ॥** अन्त्ये लक्ष्याभिधानेनैकान्वये लक्षणफलव्यावृत्तिकथनपरस्य 'विशिष्यते' इत्यस्यापि लक्षणवचनत्वं विज्ञायेत, तन्मा विज्ञायि इति मध्ये लक्ष्योक्त्या पृथगन्वयो द्रष्टव्य इति भावः।

'सुहृदादिषु' इत्यनुक्त्वा 'साधुपापादिषु' इत्युक्तौ बीजमाह- **साधुत्वमिति ॥ धर्मित्वम्** सद्धर्मवत्त्वं सज्जनत्वं मोक्षयोग्यत्वमिति यावत्। एवं **पापवत्त्वं** दुर्जनत्वं तमोयोग्यत्वमिति यावत् । **नियतमिति ॥** स्वरूपानुबन्धीत्यर्थः । **अव्यवस्थितमिति ॥** सज्जन एव केनचिन्निमित्तविशेषेणारिर्भवति, तथा दुर्जन

एव केनचिन्निमित्तविशेषेण सुहृद्भवतीति सुहृत्त्वादिकं सज्जनत्वादिवन्न स्वरूपानुबन्धीत्यर्थः । **एष इति** ॥ देह इत्यर्थः । चतुर्थस्कन्धवचनमिदम् । **चेतनाचेतनपिण्डे** चिदचित्संवलिते वस्तुनीत्यर्थः । **चित इत्युक्तमिति** ॥ तच्च स्वरूपान्तर्गतमित्याशयः । जीवचित इत्यस्यार्थः- **सुहृदादिचैतन्यस्येति** ॥ 'ऐकरूप्येण' इत्यन्वयः । 'परमात्मनः' इत्यस्यापि 'ऐकरूप्येण' इत्यन्वयः । **तद्दर्शी** उक्तप्रकारेणैकरूप्यदर्शी । **आद्यं प्रकारम्** सुहृदादिचैतन्यस्यैकरूप्य-प्रकारम् । **विवृणोतीति** ॥ सुहृदादिसर्वचैतन्यस्यानन्दरूपत्वादिनैक-रूप्यायोगादिति भावः । तत् सुहृत्त्वादि । **बाह्यधर्मः** स्वरूपाननुबन्धीत्यर्थः ।

अत्र **केचित्स्वयूथ्याः**- 'मुक्तावविशिष्यमाणम्' इत्येतदनुसारात् मिश्राणामपि लिङ्गभङ्गमङ्गीकृत्य सुखदुःखाविर्भावरूपा मुक्तिरस्तीत्यादि वर्णयन्ति । तन्न । तेषां मुक्त्यङ्गीकारे नित्यसंसारित्वप्रसिद्धिविरोधात् । 'सृतियोग्याः सदैव हि' (भ.प.), 'चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्', 'नित्यावर्तास्तु मध्यमाः', 'त्रिदिव-निरयभूगोचरान्नित्यबद्धान्' (वा.स्तु. १६), 'मुक्तिश्च द्विविधा मता' इत्यादि-निरवकाशबहुप्रमाणविरोधाच्च । सज्जनानां विरजास्नानेन, इतरेषां च वायुगदा-प्रहारेण लिङ्गभङ्गस्य प्रमाणोक्तत्वेन मिश्राणां लिङ्गभङ्गस्याप्यप्रामाणिकस्य कल्प्यत्वाच्च । इदं तु [१]वाक्यं द्विविधमुक्तियोग्यसदसज्जीवसाहचर्यात् मिश्रेषु छत्रिन्यायेनोपचारिततया व्याख्येयम् । एवम् एवंजातीयके सर्वत्र द्रष्टव्यमिति **सम्प्रदायविदः** ।

त्रिविधा इति ॥

'त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः ।
तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेषूत्तमास्तथा ।

---

१. 'मुक्तावविशिष्यमाणम्' इति वाक्यम् ।

मध्यमा मानुषा ये तु सृतियोग्याः सदैव हि ।

अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलयाः ॥' (म.भा.ता.नि. १.८७)

इति महाभारततात्पर्यनिर्णयोदाहृतभविष्यत्पर्ववचनादित्यर्थः । आदिपदात् 'स्वभावतस्त्रिधा जीवाः' (प्र.सं.) इत्यादिगीतातात्पर्योदाहृतवचनं (गी.ता. ३.२७) ग्राह्यम् । **विषमम्** अनेकरूपम् । तर्हि विशेषः कीदृशः ? इति पृच्छति- **किन्त्विति** ॥ उत्तरमाह- **देहेति** ॥ **वैषम्यम्** सुहृदादिरूपम् । **स्वरूप एवारोप्येति** ॥ स्वरूपानुबन्धित्वेत्यर्थः । **विषमबुद्धित्वमिति** ॥ स्वरूपत एवायं मुक्तियोग्य इत्यादिरूपं लोकानामस्ति, तदस्य योगारूढस्य नास्तीत्यर्थः । **द्वितीय इति** ॥ सुहृदादिषु स्थितस्य परमात्मन एकरूपत्वप्रकारः । **स्फुट इति** ॥ 'विद्याविनय' (५.१८) इत्येतच्छ्लोकलापनिकासमये[१] भगवत्पादैः पूर्वमेव विवृतोऽस्तीति, अत्र न विवृत इत्यर्थः । **तृतीयम्** सुहृदादिषु स्थितस्य सुहृत्त्वादेः परमात्मनिमित्तकत्वस्यैकरूप्यप्रकारमित्यर्थः ।

भाष्ये- 'उक्तं चैतत्सर्वम्' इत्यत्र अद्वितीयमेव[२] सर्वशब्देन ग्राह्यम् । दुर्जनाभिप्रायेणाह- **एवमिति** ॥ सुहृत्त्वादिगुणैर्विवर्जिता इत्यर्थः । **आगन्तुका इति** ॥ 'अरित्वसुहृत्त्वादयः' इति शेषः । **किं तर्हीति** ॥ यदि न स्वरूपान्तर्गतास्तर्हि कथम्भूता इत्यर्थः । 'आगन्तुकाः' इत्युक्तमिति चेत्, सत्यम् । तदेवागन्तुकत्वं कथम् ? इति प्रश्नाशयो द्रष्टव्यः । एवं 'सुहृत्त्वादिगुणैरित्यपि ग्राह्यम्' इत्युक्तत्वात्, तदनुसारेणाह- **गुणाश्चेति** ॥ 'स्वत एव तु' इत्यत्रत्यैवकारस्य 'समा एव ह्यतः' इत्यत्रत्यातःशब्देन सम्बन्ध इत्याशयेनाह- **अत एवेति** ॥ **प्रकारद्वयेनेति** ॥ सर्वेषां चिद्रूपत्वेनैव साम्यम्, सुहृत्त्वादिकं त्वौपाधिकमेवेत्येकः प्रकारः । तस्य च सुहृत्त्वादेरीश्वरनियतत्वम् अपरः प्रकार इति प्रकारद्वयेनेत्यर्थः।

---

१. 'लापनिका' इति रूपं वर्तते । किन्तु प्रयोगो न स्वरस इति भाति ।-बन्नञ्जे

२. द्वितीयं प्रकारं विना इत्यर्थः ।

आद्ये प्रकारे 'वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम्' (ब्रा.) इत्येतद् व्याचष्टे- **यदनात्मेति ॥** देहान्तःकरणोपाधिकान् सुहृत्त्वादीन् । **आत्मस्वन्तर्भाव्य** आत्मस्वरूपत्वकोटौ निक्षिप्य । **वैषम्यं** सुहृत्त्वादीनां स्वरूपत्वम् । द्वितीये प्रकारे 'वैषम्यम्' इत्येतद् व्याचष्टे- **यच्चेति ॥ क्वचित्** सुहृत्त्वादौ । **उक्तस्यापवादमाहेति ॥** सर्वेऽपि चिद्रूपाः, तत्रानात्मधर्मानात्मस्वन्तर्भाव्य **यद् वैषम्यं** तद् भ्रान्तिसम्भवमित्युक्तस्यापवादमाहेत्यर्थः । अपवादप्रकारविवरणम्- **योगे प्रवर्तमानं प्रतीत्यादि ॥ यत्सुहृत्त्वादिकम्** 'मनुष्येषु' इति शेषः । **स्वरूपवैषम्यकारणं** स्वरूपतारतम्यज्ञापकम् । **न भवतीति ॥** निमित्तविशेषेण दुर्जनादेरेव सुहृत्त्वादिप्राप्तेरित्यर्थः ।

समीचीनक्षेत्रादावधिकारी योगाभ्यासे प्रवर्तते, तत्र स्वभावतो दुष्टाश्चेत् प्रतिबन्धं कुर्वन्ति । तदा तैः सह सुहृद्भावं कृत्वा स्वकार्यं सम्पादयति । तदा योगे प्रवर्तमानं प्रति मनुष्ये यत्सुहृत्त्वं योगिना क्रियमाणं तेषु यत्सुहृत्त्वमिति यावत्, तत् तेषु स्वरूपोत्तमताज्ञापकं न भवतीति भावः । **नत्विति ॥** योगिनं प्रति देवादिषु यत्सुहृत्त्वादिकम्, योगिना तेषु क्रियमाणं सुहृत्त्वादिकमिति यावत् तत् तेषु स्वरूपवैषम्यकारणं न भवतीति न, तु किन्तु भवत्येवेत्यर्थः । 'इत्यपवादमाह' इत्यन्वयः । **अवधारण इति ॥** 'नृजीवा एव समाः' इत्यवधारण इत्यर्थः । **अवधारणार्थं** व्यावृत्तिरूपम् । **योगिनं प्रतीति ॥** योगिना क्रियमाणदेवतादिषु सुहृत्त्वादिकमिति यावदित्यर्थः । 'सुहृत्त्वादिः' इत्यत्रादिपदेन मित्रत्वबन्धुत्वग्रहणम् ।

वक्ष्यमाणेति ॥ 'गुणदोषौ मानवानाम्' (ब्रा.) इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः । तथा च न केवलम् असुरादेर्दोषा नित्याः, किन्तु मानवानां गुणदोषौ च नित्याविति परस्परसमुच्चयार्थ इत्याशयः । **योगिनं प्रतीति ॥** योगिना क्रियमाणमसुरेषु अरित्वादिकमिति यावत् । 'अरित्वाद्याः' इत्यत्राद्यपदेनापकारित्व-

द्वेष्यत्वादिग्रहणम्। ननु योगिनं प्रत्यरित्वम् असुराणामप्रामाणिकम् ? इत्यत आह- **तथा चेति**॥ 'तत्र कामः कालनेमिः' (ब्र.त.) इति तात्पर्ये (गी.ता. ३.३७) कामाभिमानिनः कालनेमेः योगिनं प्रति वैरित्वमुक्तमस्तीत्यवधेयम्। एकमात्रशब्दः केवलार्थः। दैत्यारित्वमपि तेषां गुण एवेति द्रष्टव्यम्।

असुरनिष्ठारित्वादिदोषाणां स्वाभाविकत्वे प्रमाणमाह- **तथा चेति**॥ 'तत्र कामः कालनेमिः' (ब्र.त.) इति वचनात्। अत्र कामाभिमानिकालनेमि-नामकासुरस्य वैरित्वोक्त्या योगिनं प्रत्यरित्वं तस्य स्वाभाविकमिति ज्ञायते। 'वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम्' (ब्रा.) इत्येतत् सुहृदादौ विद्यमानस्य सुहृत्त्वादेरीश्व-रानधीनत्वज्ञानं भ्रान्तिसम्भवमिति व्याख्यातम्, तत्कुतः? प्रमैव किं न स्यात्? इत्यत अव्याकृतब्राह्मणस्थं बृहदारण्यकवाक्यं प्रमाणयति- **यथा ह वै बहवः पशव इत्यादिकेति**॥ 'यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुज्युः, एवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति, एकस्मिन्नेव पशौ आदीयमाने प्रियं भवति किमु बहुषु, तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः' इत्यन्तं वाक्यम् 'इत्यादिका' इत्यादिपदेन ग्राह्यम्। अत्र 'तत्त्वज्ञानी देवानां प्रियः, भगवदितरदेवादिसमस्तप्रपञ्चस्य भगवदनधीनत्ववेत्ता मनुष्यो देवानामप्रियः' इत्युक्तत्वात् सुहृत्त्वादेर्भगवदधीनत्व-ज्ञानं भ्रान्तिरित्यवगम्यत इति द्रष्टव्यम्। अक्षरार्थस्तु भाष्यभावबोधाभ्याम् अवगन्तव्यः।

भावरत्नकोशः

मध्य इति॥ 'शीतोष्णसुखदुःखेषु मानावमानयोश्च कूटस्थः' (६.७) इति 'साधुपापादिषु समबुद्धिः' (६.९) इत्युक्तयोर्मध्ये= 'युक्त इत्युच्यते योगी' (६.८) इत्यत्रेत्यर्थः। 'एव-चशब्दयोरन्वयं दर्शयन् 'सः' इत्यस्यार्थमाह- **साधु-पापादिष्विति**॥ **योगारूढ एवेति**॥ 'सुहृत्' इत्यादिवाक्यमपि योगारूढ-लक्षणकथनपरमेवेति यावत्। तर्हि मध्ये लक्ष्योक्तेः किं प्रयोजनम् ? इति पृच्छति-

१. भाष्यस्थयोः

किन्त्विति ॥ भाष्यभावोक्त्या तत्रोत्तरमाह- **सर्वस्मादिति ॥ पृथगन्वय इति ॥** सुहृदादिवाक्येऽपि योगारूढ एव लक्ष्यते, 'युक्त इत्युच्यते योगी' (६.८) इति[1] 'समबुद्धिर्विशिष्यते' (६९) इति च गीतायां पृथगन्वयाभिधानं तु योगानारूढजनात् विशिष्टश्च योगारूढ इति महद्वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं कृतमित्यर्थः। ननु भाष्ये 'सुहृन्मित्र' इत्यादिगीताऽनुसारेण 'सुहृदादिषु समबुद्धिः' इति वक्तव्ये 'साधुपापादिषु' इत्युत्तरार्धग्रहणं किमिति कृतम्? इत्यतस्तत्प्रयोजनं वक्तुमाह- **साधुत्वं धर्मित्वमिति ॥** धर्मवत्त्वम्, पुण्यवत्त्वमित्यर्थः। पापशब्दोऽत्र मत्वर्थीयार्शआद्यच्प्रत्ययान्त इति भावेन व्याचष्टे- **पापत्वं पापवत्त्वमिति ॥** केचित्तु साधुशब्दसन्निहितः पापशब्दः क्रूरवचनः। 'पापस्तु कुत्सिते क्रूरे त्रिषु क्लीबं तु दुष्कृते' (के.को.) इति केशवाभिधानात्, क्रौर्यं चात्र पापत्वं विवक्षितमित्याशयेनैवमुक्तमित्याहुः।

नियतमिति ॥ धर्मवान् पापवांश्च पुमान् सर्वान् प्रति पुण्यवान् पापवानेवेति व्यवस्थितमित्यर्थः। इत्यतः इति जिज्ञापयिषितत्वात्। 'जीवस्य' इत्येव किमिति नोक्तम्? इत्यत आह- **एष इति ॥** योगारूढलक्षणोक्तिप्रस्तावे 'जीवचितः परमात्मनः' इत्यादि प्रकृतासङ्गतं किमुच्यते? इत्यतस्तत्सङ्गमयितुमाह- **सुहृदादीति ॥** [3]चशब्दस्यात्राप्यन्वये समुच्चयस्सिध्यतीति भावेनोक्तम्- **तथेति ॥** 'सर्वत्र' इत्यनुवादः, 'सुहृदादिषु' इति व्याख्या। 'स्थितस्य' इति शेषोक्तिः। 'सर्वत्र' इत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्योक्तम्- **एवमिति ॥** 'सर्वस्य' इत्यनूद्यार्थमाह- **सर्वस्य सुहृत्त्वादेरिति ॥** 'तन्निमित्तकत्वस्य' इत्यत्र तच्छब्दः परमात्मार्थः, बहुव्रीहिश्च समास इति भावेनाह- **परमात्मनिमित्तकत्वस्येति ॥** 'ऐकरूप्येण' इति तृतीया हेतावित्याह- **कारणेनेति ॥** 'तद्दर्शी समबुद्धिः' इति वदन् सुहृदादिचैतन्यस्य परमात्मनः सुहृत्त्वादेर्भगवदधीनत्वस्य

---

१. युक्तश्च इत्युच्यते (पं.) २. योगीति वाच्यम् (पं)

३. चशब्दस्याप्यन्वये (मं.२)

चैकरूप्यं पश्यन् 'समबुद्धिः' इत्युच्यत इति गीतार्थ इत्यभिप्रैति। **आद्यप्रकारम्** सुहृदादिचैतन्यस्य एकरूपेण दर्शनप्रकारम्।

[1]'विष्णुमुपासीनस्य योगिन एकान्ततः साधुकरणात् साधवः सुराः, नियमेन तत्प्रातिकूल्यापादनात् पापा एवासुराः, अनियमेन कादाचित्कसुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुत्वकत्वात् मिश्रा एव नरा इति **प्राचीनटीकायां** साधुत्वादेः व्यवस्थापितत्वाद् अव्यवस्थितसुहृत्त्वादि मनुष्योत्तमविषयं भाष्यमित्याशयेन तदर्थमाह- **मनुष्येष्विति** ॥ मानुषोत्तमेष्वित्यर्थः । 'इत्यादि' इत्यनन्तरं [2]वेदनव्यवहारभाजनं सुहृत्त्वादीति योज्यम् । **जीवस्य स्वभावान्तर्गतम्** जीवात्यन्ताभिन्नधर्मः। 'चिद्रूपत्वादिकम्' इत्यत्रादिपदेन भगवदधीनत्वग्रहः। मनुष्येषु चिद्रूपत्वं भगवदधीनत्वं च, देवेषु साधुस्वरूपत्वम्, दैत्येषु दोषस्वरूपत्वम् आदिपदग्राह्यमिति **एके** । अरित्वादिदोषवर्जितत्वं सुहृत्त्वादिगुणवर्जितत्वं चादिपदार्थ इति **अन्ये**। सुहृत्त्वादेर्जीवस्वभावानन्तर्गतत्वम् उपपादयितुमुक्तम्- **बाह्यधर्म इति** ॥ तदेव कुतः ? इत्यत उक्तम् - **अन्तःकरणोपादानक इति** ॥ ननु साधु-पाप-मिश्रभेदेन जीवचितां विषमत्वस्य प्रमाणप्रसिद्धत्वात्, तत्र साम्यदर्शित्वे योगारूढो मिथ्यामतिमानेव स्यात् ? इत्यतो भाष्यभावमाह- **एतदुक्तमिति** ॥ 'मुक्तौ' इत्यत्र मुक्तिर्लिङ्गभङ्गः । स च मुक्तियोग्यानां देवादीनाम्, तमोयोग्यानां दैत्यादीनामेव, न तु नित्यसंसारिणाम्। 'मानुषा मध्यमा ये तु सृतियोग्याः सदैव हि' (भ.प.) इत्यादिवचनात्। अतस्तदुभयापेक्षयैव 'मुक्ताववशिष्यमाणम्' इत्युक्तम्। 'त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः' (भ.प.) इति निर्णयोदाहृतप्रमाणे (म.भा.ता.नि. १.८७) मुक्तियोग्याः, नित्यसंसारिणः, तमोयोग्याश्च देवादिपदैर्विवक्षिताः।

एवं विषमेषु साम्यदर्शने भ्रान्तत्वं स्यात् ? इति पृच्छति- **किन्त्विति** ॥ उत्तरमाह- **देहेति** ॥ 'आरोप्य' इत्यनन्तरं यद्विषमोऽयमिति लोकोऽवबुद्ध्यते

---

१. विष्णुरूपमुपासीनस्य (पं.) २. वेदनस्य व्यवहार... (मं.२)

तथाविधमिति योज्यम्। **नास्तीति** ॥ अतो न तस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्ग इति भावः। **प्राचीनटीका-भावप्रदीपकयोस्तु** केवलचिद्रूपाणां देवादीनां सुखदुःखादि-विशेषः किंनिबन्धनः ? इत्याशङ्क्योक्तम्- **विशेषस्त्वन्तःकरणकृत इति** ॥ देवादीनां सुखादिविशेषः स्वरूपान्तःकरणकृतः, दैत्यादीनां दुःखादि-विशेपस्तत्स्वरूपान्तःकरणनिमित्तः। देवादीनां दुःखादिविशेषो बाह्यान्तः-करणहेतुकः, दैत्यादीनां सुखादिविशेषोऽपि बाह्यान्तःकरणकः, मिश्राणां [१]मिश्रतः स्वरूपान्तःकरणकृतान्यतराधिक्यं बाह्यान्तःकरणकृतम्। स्वरूपान्तः-करणं नाम जीवोपाधिः। तस्य च शुद्धि-अशुद्धि-मिश्रताभेदात् नानारूपताऽऽ-पादकत्वम् इत्यादिरूपेण विशेषस्त्वन्तःकरणकृत इति भाष्यं व्याख्यातम्। **द्वितीयः प्रकारः** [२]सर्वत्र स्थितः परमात्मैकरूपः इति द्वितीयः प्रकारः। **तृतीयं** सुहृत्त्वादेरीश्वरायत्तत्वम् इति तृतीयं प्रकारमिति विपरिणामेनान्वयः। 'स्वभावतः' इति प्रतीतिं निरसितुं व्याचष्टे- **स्वतः स्वातन्त्र्येणेति** ॥ परानपेक्षतयेत्यर्थः। 'स्वातन्त्र्येण' इति प्रतीतिं निवारयितुमुक्तम्- **स्वरूपेणेति** ॥ तृतीयार्थे तसिरिति भावः।

'सर्वैर्दोषैर्विवर्जिताः सर्वदोषविवर्जिताः' इति प्रमाणे विग्रहस्थस्य 'दोषैः' इत्यस्यार्थमाह- **दोषैररित्वादिभिरिति** ॥ उपरितनप्रमाणानुसारेण गीतासङ्गतये दोषपदमुपलक्षणमित्याह- **एवं सुहृत्त्वादिगुणैरिति** ॥ दोषगुणशून्यत्वे निस्स्वरूपत्वं स्यात् ? इत्यतोऽभिप्रायमाह- **आगन्तुका इति** ॥ 'अन्तः-करणादिः' इत्यत्रादिशब्देन देहेन्द्रियं च गृह्यते। **स्वतः** 'स्वातन्त्र्येण' इति व्याख्यातप्रायम्। 'अतः' इत्यनुवादः, 'एवं प्रकारद्वयेन' इति व्याख्या। 'स्वत-श्चिद्रूपाः सुहृत्त्वारित्वादिगुणदोषवर्जिताः' इति, 'सर्वं चेश्वरतः' इत्युक्तप्रकार-द्वयेनेत्यर्थः। 'वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम्' इत्यत्र वैषम्यस्वरूपं दर्शयन्, भ्रान्तिः **सम्भवः** उत्पादिका यस्य तत् तथोक्तम् इत्युक्तभ्रान्तिसम्भवत्वं च व्याख्याति- **यदनात्मेति** ॥ **अन्तर्भाव्य** बोध्यमानम्। **मनुष्येष्वेव** मनुष्योत्तमजीवेष्वेव।

१. 'मिश्रतः' इति नास्ति (मं.२) २.सर्वतः (पा.)

'न तु देवादिषु इत्युक्तस्य' इत्यत्र 'स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः' (ब्रा.) इत्यादिना 'भ्रान्तिसम्भवम्' (ब्रा.) इत्यन्तेनोक्तस्य 'न तु देवादिषु' इत्यपवादमाहेति योजना। 'नृजीवाः'[१] इति भाष्यस्य मनुष्योत्तमजीवा इत्यर्थः। तथा च **प्राचीनटीका**- [२]चिद्रूपा एव नरोत्तमा एव तेषां भगवद्भागवतारित्वादिविशेषो बाह्यान्तःकरणकृत इत्यादि ज्ञातव्यमिति।

'तुशब्दस्तु विशेषे स्यात् स्वसिद्धान्तेऽवधारणे' (ना.म.) इत्यभिधानादाह- **तुशब्द इति ॥** प्रकरणाभिप्रेतं विशेषमाह- **योगिन इति ॥** अनेन 'देवतादिषु तु सुहृत्त्वादिरूपो विशेषः स्वाभाविकः= नागन्तुकः, अत एव= नियमात् सदातनः= नित्यः स्वरूपान्तर्गतः' इति भाष्यार्थ उक्तो भवति। 'देवतादिषु' इत्यत्र ऋषि-पितृ-चक्रवर्तिनामिव, आदिपदेन [३]तत्प्रतियोगिदैत्य-रक्षः-पिशाच-मर्त्याधमानां नित्यसंसारिणामपि ग्रहणसम्भवेन तद्धर्मारित्वादेरनागन्तुकत्व-स्योक्तत्वात् पुनरुक्तिरिति शङ्कां परिहर्तुमाह- **तदेवेति ॥** अरित्व-सुहृत्त्वादे-रनागन्तुकत्वमेवेत्यर्थः। **वक्ष्यमाणेति ॥** 'गुणदोषौ मनुष्याणाम्' (ब्रा.) इत्यादिना वक्ष्यमाणानां मनुष्याणां देवानां[४] च समुच्चये तथाशब्दो वर्तत इत्यर्थः। आदिशब्दस्तु रक्षःपिशाचाद्यर्थ इति न तेन तल्लाभ इति भावः। योगारूढं प्रत्यरित्वम् असुरादेरस्तीत्यत्र सम्मतिमाह- **यथोक्तमिति ॥**

'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥ (३.३७)

इति तृतीये गीतायां वैरिपदेन असुरादेररित्वादिकमुक्तमित्यर्थः। एतद्वाक्य-गतकामशब्दस्तात्पर्यनिर्णये (गी.ता. ३.३७) 'तत्र कामः कालनेमिः' (ब्र.त.) इति तत्र कामाभिमानिकालनेम्यसुरार्थतया व्याख्यात इति युक्तं तस्योक्तार्थे सम्मतित्वमिति भावः।

---

१. न जीवाः (मं.१, पं.) २. चिद्रूप्य एव (मं.२)
३. देवताप्रतियोगि - देवताविरोधीत्यर्थः। ४. 'देवानाम्' इति नास्ति (मं.२)

सुहृत्त्वेति ॥ सुहृत्त्वादिः गुणः, अरित्वादिः दोप इत्यर्थः । भाष्ये मनुष्याणां नित्यसंसारिणामित्यर्थः । 'स्वाभाविकौ' इत्यस्यार्थः- **अनागन्तुकाविति ॥** तेन 'स्वभावशब्दान्निवृत्तेऽर्थे ठक्, उत्पाद्यत्वे निवृत्तिः स्यात्, नित्यत्वनियमात् कथमेतत् ?' इति चोद्यं परिहृतम् । निवृत्तत्वं प्रयोज्यत्वं विवक्षितमिति तात्पर्यात् । 'गुणैक' इत्यत्र कर्मधारयाभिप्राये एकशब्दस्य *'पूर्वकालैक'* इति स्मरणात् पूर्वनिपातः स्यात् । सुहृत्त्वादिनानागुणसम्पत्तेर्वक्तव्यतया असम्भवदुक्तिकत्वं च इत्यतस्तृतीयासमासोऽभिमतोऽत्रेति भावेनाह- **गुणैः सुहृत्वादिभिरिति ॥** 'मात्रं कात्स्न्र्येऽवधारणे' (अ.को.) इत्यभिधानात्, **एकमात्रम्** एकमेव= गुणैरत्यन्ताभिन्नमेव रूपम् येषां ते गुणैकमात्ररूपा इत्येवं भाष्यार्थान्न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । **इत्यादिकेति ॥** 'यथाह वै वहवः पशवो मनुष्यं भुज्युः, एवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति' इत्येवंरूपा काण्वश्रुतिरित्यर्थः । अत्र 'भुज्युः' 'भुनक्ति' इति पदद्वयम् अन्तर्भावितणिजन्तम् । तथा च यथा गोः पुरुषभोजकत्वात् तत्प्रियत्वम्, तथा ज्ञानिनो देवभोजकत्वात् तत्प्रियत्वम् इत्यावेदनाद् देवानां योगिनं प्रति सुहृत्त्वादिकं युक्तमिति भावः ।

भाष्यम्

न तु साधुपापादीनां [1]पूजादिसाम्यम् । तत्र दोषस्मृतेः ।

'समानां विषमा पूजा विषमाणां समा तथा ।
क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्[2] भ्रश्यते पुमान् ॥'

इति ब्राह्मे[3] ।

---

१. पूजासाम्यम् (पा.) २. स पदात् (पा.)
३. पाद्मे (पा.)

'वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव[१] तु पञ्चमी ।
एतानि [२]मान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरोत्तरम्[३] ॥'

(म.स्मृ. २.१३६)

इति मानवे (वामने) ।

'गुणानुसारिणीं पूजां समां दृष्टिं च यो नरः ।
सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति ।
वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसञ्चयात् ।
पूजा या विषमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम् ॥'

इति ब्रह्मवैवर्ते[४] ॥

सुहृदादिषु शास्त्रोक्तपूजादिकृतिः अन्यूनानधिका या साऽपि समा । तदप्याह[५] -

'यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुसुतेषु च ।
तथा करोति पूजादि समबुद्धिः स उच्यते ॥'

इति गारुडे ।

प्रमेयदीपिका

'सुहृत्' इत्यादिश्लोकस्य [६]प्रतीतार्थ एवार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह- **न त्विति** ॥ सर्वशब्दपर्यायस्य समशब्दस्यैव सर्वनामसञ्ज्ञा, न साधारणार्थस्य, 'समे देशे यजति' इति यथा । न केवलं समपूजायां दोषः । किन्तु

१. 'विद्या भवति पञ्चमी' इति मुद्रितमनुस्मृतौ
२. मानस्थानानि (पा.)
३. यद्यदुत्तरम् (पा., भा.र.को.सम्मतः)
४. ब्रह्मतर्के (पा.)
५. आहुः (पा.)
६. 'प्रतीत एवार्थः' (वे.)

विषमपूजाविधानं चास्तीत्याह- **वित्तमिति** ॥ 'बन्धुः' इति बन्धुत्वम्। मान्यानि च तानि स्थानानि च। वित्तादिशब्दैः तद्वन्त उपलक्ष्यन्ते। दृष्टिरेवोक्तप्रकारत्रयेण[1] समा कार्या, पूजा तु विषमैवेत्यत्र प्रमाणान्तरमाह- **गुणेति** ॥ या विषमा पूजा सा वैषम्यम्। तस्यैव व्याख्यानम्- 'उत्तमत्वम्'। साम्यं ददाति। विदुःखत्वनिमित्तम्। समबुद्धित्वं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे- **सुहृदादिष्विति** ॥ एतन्न योगारूढविषयमिति तत्रैव नोक्तम्। न हि योगारूढो लौकिकेष्वरिष्वपकारं करोति। **करोति**[2] यः।

भावदीपिका

ननु 'समानाम्' इति कथम् ? सर्व-विश्व-सम-सिमेत्यादीनां *'सर्वादीनि सर्वनामानि'* इति सर्वनामसञ्ज्ञायाम् *'आमि सर्वनाम्नः सुट्'* इति सूत्रेण अवर्णान्तात् सर्वनाम्नः समशब्दात् परस्यामः सुडागमे, टित्त्वात् आदौ जाते 'समस् आम्' इति जाते, *'बहुवचने झल्येत्'* झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽकारस्य एकारः स्यात्, इति मकारस्थाकारस्य एत्वे, सस्य षत्वे च, 'समेषाम्' इति स्यात् ? इत्यत आह- **सर्वशब्देति** ॥ सामस्त्यार्थकस्येत्यर्थः। **साधारणार्थस्येति** ॥ साधारणार्थकसमशब्दस्येत्यर्थः। अत्रोदाहरणमाह- **सम इति** ॥ औन्नत्यनिम्नताशून्ये समाने स्थल इत्यर्थः। तथा च सर्वनामसञ्ज्ञाया अविवक्षितत्वात् 'समस्मिन्' इति न जातमिति भावः।

बन्धुत्वमिति ॥ धर्मिग्रहणे वित्त-वयः-कर्म-विद्यारूपधर्मप्रायपाठविरोधः स्यादिति भावः। 'मान्यानां स्थानानि' इत्यन्यथा प्रतीतेराह- **मान्यानि चेति** ॥ वित्तबन्धुत्वादेर्धर्मस्य मान्यस्थानत्वाभावादाह- **वित्तादीति** ॥ **उक्तप्रकारत्रयेण** 'जीवचितः' इत्युक्तप्रकारेण, 'वैषम्यं ददाति' इति भाष्येणान्वयः। **तस्यैव**

१. उक्तप्रकारेण (भा.र.को सम्मतः)

२. ख. क्वचित् 'करोति यः' इति पाठः नास्ति।

वैषम्यस्यैव। तथा चायं प्रमाणार्थः- गुणानुसारिणीं पूजाम् उक्तप्रकारत्रयेण समां दृष्टिं सर्वभूतेषु यो नरः कुरुते, तस्य विष्णुः प्रसीदति। न केवलं विष्णुप्रसादः फलम्, किन्तु तदतिरिक्तं चास्तीत्युच्यते- **वैषम्यमिति**॥ यच्छब्दश्रवणात् तच्छब्दाध्याहारः। तथा च या विषमा पूजा सा **नरसञ्चयात्** नरसमूहात् पूजकस्य **वैषम्यम्** इतरापेक्षया वैलक्षण्यं ददाति। 'तं यथा यथोपासते' (मुद्ग.उ. ३.३) इत्यादिश्रुतेः।

ननु 'गोमहिष्योर्वैषम्यमस्ति' इत्युक्ते गवि महिष्यपेक्षयोत्तमत्वरूपम्, महिष्यां चाधमत्वरूपं वैषम्यं यथा प्रतीयते, तथेह 'वैषम्यं ददाति' इत्युक्ते किम् इतरापेक्षयोत्तमत्वम् अधमत्वरूपं वेति शङ्कायां तस्य वैषम्यस्य व्याख्यानं क्रियते- 'नरसञ्चयादुत्तमत्वं ददाति' (ब्र.वै.) इति। तथा या समा दृष्टिः सा विदुःखं दुःखाभावो जायते, यस्मात् तद् विदुःखजं विदुःखत्वनिमित्तं यत्साम्यं तदस्य द्रष्टुर्ददाति, साम्यप्राप्तौ दुःखाभावप्रसिद्धेरिति। ननु 'सुहृदादिषु' इति समबुद्धित्वव्याख्यानं समबुद्धित्वव्याख्यानप्रकरण एव, न तु 'साधुपापादीनाम्' इत्यतः पूर्वमेव, इत्यत आह- **एतदिति**॥ **एतत्** समबुद्धित्वव्याख्यानं 'सुहृदादिषु' इत्यादिना क्रियमाणमित्यर्थः। पूर्वतनं तु योगारूढविषयम्, इदं तु सर्वसाधारणम्। अतस्तत्रैव नोक्तमित्याशयः। तथा चास्मिन्पक्षे 'युक्त इत्युच्यते योगी' (६.८) इति लक्ष्योक्त्या योगारूढलक्षणनिरूपणं समाप्तम्। 'सुहृत्' इत्यादिना तु 'साम्यबुद्धिः सर्वेषामपेक्षिता' इति प्रसङ्गादुच्यत इत्यवधेयम्।

नन्वेतत्कुतो न योगारूढविषयम्? सोऽपि सुहृत्सु शास्त्रोक्तपूजां करोत्येव? इति चेत्, तत्राह- **न हीति**॥ अत एव भाष्ये 'सुहृदादिषु' इति 'पूजादि' इति चादिपदं प्रयुक्तमिति भावः। ननु सोऽप्यान्तरेषु कामादिरूपादिषु वधादिरूपापकारं करोत्येव? इत्यत उक्तम्- **लौकिकेष्विति**॥ बाह्येष्वित्यर्थः। 'सुहृदादिषु' इति भाष्यस्य सुहृदादिषु न न्यूनाधिका, योग्यताऽनुसारिणी या

शास्त्रोक्तपूजादिकृतिः साऽपि साम्यशब्दार्थत्वेन सम्मता, न केवलं 'जीवन्नितः' इत्याद्युक्तरूपेत्यर्थः। 'यथा' इति प्रमाणस्य सुहृत्सु पूजादि यथा कर्तव्यम्, पितृशत्रुसुतेषु 'यथा कर्तव्यम्' इति वर्तते, तथा तदनुसारेण यः करोति स समबुद्धिरुच्यत इत्यर्थः।

भावरत्नकोशः

प्रतीत एवार्थः समबुद्धित्वं नाम पूजादिसाम्यमेवेत्यापातप्रतीत एवार्थः। भाष्ये 'तत्र' इत्यस्य साधुपापादिपूजासाम्ये, आदिपदोक्ते स्तुत्यभिवन्दनादौ चेत्यर्थः। ननु स्मृतौ 'समानाम्' इति कथम्? यावता असौ सर्वनामगणे पठितः। अतस्तस्माद् *'आमि सर्वनाम्नः सुट्'* इति सुडागमे एत्वे षत्वे च 'समेषाम्' इत्येव षष्ठीबहुवचने साधुः, 'सर्वेषाम्' इति यथेत्यत आह- **सर्वशब्देति ॥ साधारणार्थस्य** तुल्यार्थस्य। तथाचाधुनिकः[१]- "समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्तु नेह[२] गृह्यते। *'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्'* इति ज्ञापकात्[३]। [४]"नभन्तामन्यके समे' इति श्रुतेः" इति[५]। 'साधारणार्थस्य न सर्वनामत्वम्' इत्येतदुदाहृत्य दर्शयति- **समे देशे यजतीति यथेति ॥** अन्यथा तत्रापि 'इतः', 'समस्मिन्' इत्यादाविव सर्वनामकार्यं दृश्येतेति भावः। भेदलक्षणे समे 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति मीमांसकोदाहृतवाक्यस्यायमर्थतोऽनुवाद इति[६] **स्वामिनः।**

ननु 'वित्तम्' (म.स्मृ. २.१३६) इत्यादिस्मृतौ साधुपापादीनां पूजासाम्ये न कोऽपि दोषो दृश्यत इति प्रकृतासङ्गतिः? इत्यतः सङ्गतिमाह- **न केवलमिति ॥** पूर्वं पश्चाच्च धर्माणामेवोपादानात्, तेषां च धर्मत्वेनैव [७]प्रेषणमान्य-

---

१. भट्टोजिदीक्षितः २. सर्वनामगणे ३. ज्ञापनात् (पं.)
४. 'मा भूवन् अन्यके सर्वे' इति निरुक्तम्।
५. *'आमि सर्वनाम्नः सुट्'* इति सूत्रव्याख्यासन्दर्भे।
६. न क्षुद्रोपद्रवः इत्यधिकः पाठः (पं)
७. पेषेण सा (पं.), त्रेषेणा (प्र.) प्रेषणम्= विधिगोचरः

स्थान'[1]पदेनान्वयबोधदशायां बन्धुशब्दार्थस्य धर्मिणो धर्मत्वेनान्वयप्रतियोगित्वायोगेन वैरूप्यमापद्यते। तथैकरूप्ये सम्भवति न स्वरसम्? इत्यतो व्याचष्टे- **बन्धुरिति बन्धुत्वमिति ॥** बन्धुशब्देन धर्मधर्मिभावसम्बन्धेन तद्धर्मो बन्धुत्वं लक्ष्यत इति न वैरूप्यमिति भावः। ननु 'मान्यस्थानानि' इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषाभ्युपगमे मान्यशब्दो भावे कर्मणि वा ण्यत्प्रत्ययान्तः, स्थानशब्दश्च 'निग्रहस्थानम्', 'क्लेशस्थानम्' इत्यादाविव निमित्तवाची स्यात्, तदा 'पूजानिमित्तानि', 'पूज्यनिमित्तानि' इति वाऽर्थः स्यात्। स्थानशब्दस्याधिकरणार्थत्वे 'पूजाऽधिकरणानि', 'पूज्याधिकरणानि' इति वाऽर्थः स्यात्। सर्वत्र च विषमपूजाविधायकत्वाभावाद् विषमपूजाविधानं चास्तीत्यर्थे असङ्गतोऽयं श्लोक आपद्यते। एतेन 'बहुव्रीहिः द्वन्द्वो वा समासोऽस्तु' इति प्रत्युक्तम्। असङ्गतेरेवेत्यत आह- **मान्यानि च तानि स्थानानीति ॥**

नोक्तसमासेषु कोऽप्यत्रेष्यते, येन प्रकृतासङ्गतिः स्यात्। किन्तु कर्मधारय एव, स्थानशब्दोऽधिकरणार्थः, मान्यशब्दश्च 'मान= पूजायाम्' इति धातोः *'ऋहलोर्ण्यत्'* इति विहितण्यत्प्रत्ययान्तः। ण्यत्प्रत्ययश्च *'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याः'* इति, *'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः'* इति च प्रैषशब्दितविधौ कर्मणि च विहित '[2]इत्यतोऽत्रोभयार्थः। तथा च '[3]प्रैषशब्दितविधिगोचरमाननकर्मणीत्यर्थे प्रत्ययेनाभिहिते विषमपूजाविधानं लभ्यत इति न श्लोकोदाहरणमसङ्गतम्। अत एव 'वित्त-बन्धु-धर्म-जाति-विद्या-वयांसि मान्यानि', 'परबलीयांसि' (गौ. ६.२०,२१) इति गौतमधर्मसूत्रे 'पूजयितव्यानि' इत्यर्थकं 'मान्यानि' इतिपदं प्रयुक्तमिति भावः। ननु वित्तादीनां धर्माणां पूजनीयत्वायोगात् कथमेवं व्याख्यानम्? इत्यत आह- **वित्तादिशब्दैरिति ॥** वित्तबन्धुवयःकर्मविद्याशब्दैरित्यर्थः। तथाचोक्तम् उक्तगौतमसूत्रव्याख्यायां मिताक्षर्यां 'वित्तादीनां साक्षान्मान्यत्वासत्त्वात् तद्वन्तो मान्याः' इति।

---

१. मानस्थान.... (मं.१) २. इत्यत्रोभयार्थः (पं.) ३. प्रेषण... (पं.,प्र)

नन्वेवं सति बन्धुपदस्य लक्षितलक्षणेति प्राप्तम्। नच तद्युक्तम्। तस्य वचनवृत्त्यैव मान्यतायाः सम्भवेनानुपपत्त्यभावात्, लक्षितलक्षणाऽऽश्रयणस्यातीव जघन्यत्वाच्चेति चेत्। उच्यते। 'गरीयो यद्यदुत्तरम्'[1] इत्यत्र यच्छब्देन प्रकृतपरामर्शिना बन्धुत्वत्वेन वेषेण बन्धुत्वमनूद्य तस्य पूर्वस्माद्गरीयस्त्वं विधीयत इति वक्तव्यम्। उद्देश्यतावच्छेदकेन[2] रूपेणोपस्थित एव धर्मिणि विधीयमानान्वयप्रतीतिनियमात्। बन्धुत्वत्वेन बन्धुत्वानुवादश्च तथाविधपुरोवादसापेक्ष इति तदर्थं बन्धुपदस्य बन्धुत्वे लक्षणायां वक्तव्यायाम्, तत्राप्युक्तरीत्याऽन्वयानुपपत्तौ तत्रापि लक्षणा, 'शीतोष्णसुखदुःखदाः' (२.१४) इत्यत्र शीतोष्णपदयोरिव न्यायप्राप्तत्वात् स्वीकार्यैवेति। एतेन 'बन्धुर्मान्यः' इत्यन्वयेऽनुपपत्त्यभावाद्, अन्वयानुपपत्तेरेव सिद्धान्ते लक्षणाबीजत्वात् कथमत्र बन्धुपदेन बन्धुत्वलक्षणा ? इति निरस्तम्। 'छत्रिणो गच्छन्ति', 'यष्टीः प्रवेशय', 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादावन्वयानुपपत्तेरभावेन तत्र लक्षणाऽभावप्रसङ्गात्। यदि च तत्र प्रकरणादिना 'गच्छन्ति' इत्यस्य एकसार्थवाहित्वेन छत्र्यछत्रिगमनम् अर्थः, 'प्रवेशय' इत्यस्य भोजनप्रयोजनकप्रवेशनम् अर्थः, 'रक्ष्यताम्' इत्यस्य दध्युपघातकमात्राद् [3]रक्षणमर्थ इत्यवगतत्वेनास्त्येवान्वयानुपपत्तिरिति मतम्, तर्ह्यत्रापि बन्धुपदस्य [4]सद्दशन्यायेन याज्ञवल्क्यश्रुत्युक्तनिमित्तत्वनिर्वाहाय धर्मार्थकत्वावगमे बन्धुत्वरूपधर्मस्य मान्यत्वानुपपत्तिरस्तीति समम्।

अत एव 'विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम्' (या.स्मृ. १.५.११६) इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ विद्यादिसमकक्ष्यतया तृतीयाविभक्त्या बन्धोर्मान्यतां प्रति निमित्तत्वं प्रतीयते। तच्च बन्धोर्मान्यत्वेन, मान्यतायां निमित्तत्वायोगाद् अयुक्तम्? इत्याशङ्क्य तद्व्याख्यात्रा 'बन्धुः इति बन्धुत्वमत्र[5] ग्राह्यम्। एतैर्युक्ताः क्रमेण मान्याः = पूजनीयाः' इत्युक्तम्। केचित्तु 'मान्यस्थानानि' इत्यत्र मान्यशब्दो भावप्रधानः, स्थानशब्दश्च 'क्लेशस्थानसहस्राणि दुःखस्थानशतानि च' इत्यादाविव

---

१. म.स्मृ. २.१३६ २. उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन (पा.) ३. रक्षणमित्यर्थः (पं.)
४. संवशन्यायेन, सन्दशन्यायेन, सन्दर्शन्यायेन (पा.) ५. बन्धुत्वमात्रम् (पा.)

निमित्तार्थकः, 'मान्यतायां निमित्तानि' इत्यर्थः सम्पद्यते। तत्र बन्धोर्मान्यत्वेन, मान्यतां प्रति निमित्तत्वाभावाद् बन्धुशब्दो बन्धुत्वलक्षक इत्याह- **बन्धुरिति बन्धुत्वमिति** ॥ एवं वित्तादिग्रहणस्वारस्येन मान्यस्थानशब्दे तत्पुरुषसमास-मभिप्रेत्य बन्धुशब्दो व्याख्यातः। अधुना बन्धुशब्दस्वारस्येन कर्मधारयसमास इति विग्रहमाह- **मान्यानि च तानि स्थानानि चेति** ॥ पूज्यस्थलानीत्यर्थः। अत्र पक्षे वित्तादेः [1]पूज्यतानिमित्तत्वेन स्वयं पूज्यत्वायोगादाह- **वित्तादिशब्दै-रिति** ॥ बन्धुशब्दव्यतिरिक्तैर्वित्तवयआदिशब्दैरित्यर्थः। तथा च पक्षान्तरत्वद्योतको वाशब्दोऽत्राध्याहार्यः। यथाश्रुतार्थत्वे बन्धुशब्दस्य बन्धुत्वपरोत्त्ययोगादिति व्याचक्षते।

अनेन वित्तवानाद्यः, बन्धुत्ववान्= स्वजनः, वयस्वान्= वयसाऽधिकः, कर्मवान्= यथोक्तकारी, विद्यावान्= प्राप्ताध्यात्मज्ञानः एतादृशा अनेतादृशैः मान्याः। [2]मान्यस्थानपदम् अनितरसाधारणद्योतनाय परस्परसमवाये परं गरीयः। वित्तवतो बन्धुर्मान्यः, उभाभ्यां कर्मवान् इत्यादीति स्मृतिर्व्याख्याता भवति। ननु स्मृतिव्याख्याता तु बन्धुः= कुलम्, कर्म= यज्ञदानादि मान्यस्थानानि मन्यमानः [3]पूजास्थानानि निमित्तानि, एतेषु यद्यदुत्तरं तत्तत् पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् गरीयो मान्यस्थानमिति व्याख्यातवान्, स स्थूलदृश्वा। 'मान्यानि' (गौ.सू. ६.२०) इति गौतमसूत्रे, 'मान्याः' (या.स्मृ. १.५.११६) इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ च मान्यत्वस्य विधेयत्वावगमात्।

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।
यत्र स्युः [4]सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः[5] ॥ (म.स्मृ. २.१३७)

---

१. पूज्यत्वानिमित्तत्वेन (प्र.) २. स्थानपदम् (मं.१,२)

३. पूजास्थाननिमित्तानीति निमित्तानि पूजानिमित्तानि (पं.)

४. सोन्मनाभिः शूद्र एव दशं मीगतः (पं.)

५. शूद्रोऽपि दशमीमवस्थां= नवत्यधिकां गतो द्विजन्मनामपि मानार्हः। शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति।(मन्वर्थमुक्तावली)

इत्युत्तरस्मृतिवचने 'मानार्हः= मान्यः' इत्येव स्फुटमवभासेन, 'मान्यशब्दो मानार्थः' इति व्याख्यानस्याकुशलत्वाच्चेति टीकाकारीयमेव व्याख्यानं युक्त-मिति। [1]**उक्तप्रकारेणेति** ॥ [2]सुहृत्त्वारित्वादिधर्माणाम् अन्तःकरणोपाधित्व-ईशायत्तत्वादिरूपोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। सर्वभूतेषु सुहृत्त्वादिरूपेष्विति भाष्यार्थः।

[3]'पूजा या विषमा दृष्टिः' (ब्र.वै.) इत्येतत् षष्ठीभ्रमं निरस्यन्नन्वयं दर्शयन् व्याचष्टे- **या विषमा पूजेति** ॥ 'वैषम्यं ददाति' (ब्र.वै.) इत्ययुक्तम्? वैषम्यस्य दोषत्वेन [4]गुणाद्यनुसारिपूजाफलत्वायोगात् इत्यत आह- **तस्यैवेति** ॥ **उत्तम-त्वम्** 'इति' इति शेषः। **नरसञ्चयात्** पामरनिवहात् इति भाष्यार्थः। या तु दृष्टिरुक्तप्रकारेण समा सा साम्यम्, इत्यस्य अनुवृत्तेन 'ददाति' इत्यनेनान्वय इत्याह- **ददातीति** ॥ 'विदुःखजम्' इत्यस्य तात्पर्यम्- **विदुःखत्वनिमित्त-मिति** ॥ **प्रकारान्तरेणेति** ॥ सुहृदादिषु,

'महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया।
मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु .... ॥

इति, [5]'गुरुदेवप्रतीपानां विमुखः' (त.सं. ४.११३), 'यः प्रशंस्यान्न प्रशंसेत् निन्द्यो येन न निन्द्यते'[6] (सत्कारे) इत्यादिशास्त्रोक्तपूजानिन्दादिकृतिरापा-दनीयेत्येवं प्रकारान्तरेणेत्यर्थः। नन्वेवं व्याख्यानं 'नतु साधुपापादीनां पूजादि-साम्यम्' इत्यतः पूर्वमेव कस्मान्न कृतम्? औचित्यात् इत्यत आह- **एतदिति** ॥ प्रकारान्तरेण व्याख्यानमित्यर्थः। कुतो योगारूढविषयत्वं नास्ति? इत्यतस्तदुप-पादयति- **नहीति** ॥ हि शब्दो हेतौ। अतो न योगारूढविषयम्, किन्तु [7]योगार्थिविषयमिति भावेनात्रैतदुक्तमित्यभिसन्धिः।

---

१. 'उक्तप्रकारत्रयेण' इति टीकापाठः २. सुहृत्त्वादिधर्माणाम् (पं.)
३. 'विषमैव कार्या' इत्यधिकः पाठः (मं.१,२) ४. गुणानुसारि... (पं.)
५. गुरुदेवप्रतीपानां विमुखस्तत्प्रिये रतः।
अकामक्रोधलोभश्च न चिरात् सिद्धिमाप्नुयात्॥
६. भाग.ता. ११.२८.१श्लोकसन्दर्भे। ७. योगार्थविषयम् (पं.)

भाष्यम्

प्रत्युपकारनिरपेक्षयोपकारकृत् **सुहृत्** । क्लेशस्थानं निरूप्य यो रक्षां करोति स **मित्रम्** । **अरिः** वधादिकर्ता[१] । कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदास्ते स **उदासीनः** । कर्तव्यमुभयमपि यः करोति स **मध्यमः**[२]। [३]अवासितकृत् **द्वेष्यः** । आह चैतत् -

द्वेष्योऽवासितकृत्[३] कार्यमात्रकारी तु मध्यमः ।
प्रियकृत् प्रियो निरूप्यापि क्लेशं यःपरिरक्षति ॥
स मित्रमुपकारं तु अनपेक्ष्योपकारकृत् ।
यस्ततः स सुहृत् प्रोक्तः शत्रुश्चापि वधादिति[४] ॥ ९ ॥

प्रमेयदीपिका

सुहृन्मित्रशब्दयोः, अरिद्वेष्यशब्दयोः, उदासीनमध्यस्थशब्दयोश्चार्थभेदो न प्रतीयते । अत आह- **प्रत्युपकारेति** ॥ **निरपेक्षया** अनपेक्षया । **अवासितम्**[५] अप्रियम् । **ततः** उपक्रियमाणात् ॥ ९ ॥

भावदीपिका

'नितराम् अपेक्षया' इत्यन्यथाप्रतीतेराह- **अनपेक्षयेति** ॥ यद्वा ननु 'अपेक्षाया अभावो निरपेक्षम्' इति स्यात्, निर्मक्षिकमितिवत् ? अत आह- **अनपेक्षयेति** ॥ तथा च नार्थाभावेऽव्ययमिदम्, किन्तु नञ्समास इत्याशयः । भाष्ये 'कर्तव्यम्' इत्यस्य तत्तत्काले कर्तव्यत्वेन प्रसक्तमुपकारमपकारं चेत्युभयमपि यः करोति स मध्यस्थ इत्यर्थः । यद्वोभयमपि कर्तव्यमिति ज्ञात्वा तदुभयं यः

१. अ. वधादिकृत् । २. अ. मध्यमः ।
३. 'अवाश्रितकृत्' इति पाठः भा.र.को. सम्मतः, रा.ती.गीताविवृतावपि एवमेव
४. अ. वधादिकृत् । ५. अवाश्रितम् (भा.र.को. सम्मतः)

करोतीत्यर्थः । **तत उपक्रियमाणादिति** ॥ तथा च उपक्रियमाणात् पुरुषात् उपकारमनपेक्ष्योपकारकृद् यः स सुहृदित्यन्वयो द्रष्टव्यः । भाष्ये- **कार्यमात्रेति** ॥ उपकारापकाररूपसमस्तकार्यकारीत्यर्थः । न चात्र 'तत्कृतानुकृत् मध्यस्थः' (नार.) इति तात्पर्य(गी.ता. ६.९)विरोधः, तस्य व्याख्यानान्तरत्वादिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

भावरत्नकोशः

'निर् निश्चयनिषेधयोः' (अ.को.) इति कोशात् 'निर्' इत्यस्य निषेधार्थत्वमत्र विवक्षितमिति भावेनोक्तम्- **अनपेक्षयेति** ॥ अर्थाभावेऽव्ययीभावसमासाभ्युपगमे अमादेशप्रसङ्गेन 'निर्मक्षिकम्' इत्यत्रेव 'निरपेक्षम्' इति स्यात् इत्याशङ्क्य 'निर्गता अपेक्षा निरपेक्षा' इति प्रादिसमास एवायम्, भावप्रधानकबोधश्च लक्षणयेति भावेन 'अनपेक्षया' इति व्याख्यातमिति केचित् । 'वाञ्छा इच्छा अस्य सञ्जाता' इत्यर्थे *'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्'* इति तद्धित इतच्प्रत्ययः । 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थश्च कर्मत्वमिति भावेन 'अवाञ्छितम्' इत्येतदनूद्य व्याचष्टे- **अवाञ्छितमप्रियमिति** ॥ तथा च तात्पर्यम्- 'द्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत्' (ना.पु.) इति । अवासितम् [1]अनभिमतम् इति तु **प्राचीनटीका** । **केचित्तु** इहापि 'अवासितम्' इति पठित्वा, 'वासितं सुरभीकृतम्' इति विश्वकोशः । तथाऽपि 'सुरभीकृतं प्रियं भवति' इत्युपचारेणैवं व्याख्यातमित्याहुः ।

कार्यमात्रकारी कर्तव्यम् उपकारम् अपकारं च कुर्वन्निति यावत् । 'प्रियकृत् प्रियो निरूप्यापि' इत्यत्र एकाक्षराधिक्येऽपि छन्दोभङ्गो न शङ्कनीयः । 'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति' (ब.ब्रा.) इति निगमात् । 'प्रियकृत् प्रियः' इति प्रियशब्दार्थकथनं प्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । [2]'प्रिय उपकर्ता, प्रियो बन्धुः, इति बन्धुस्वरूपनिरूपणम् । तथा च रामानुजभाष्यम्- 'जन्मत एव हितैषिणो बन्धव इति' (रा.भा. ६.९) इति केचित् । 'उपकारं तु अनपेक्ष्य' इत्यत्र विवक्षाऽभावात्

---

१. अवासितमनभिप्रेतम् (मं.२,पं) २. प्रियकृत् उपकर्ता (प्र.,मं.२)

सन्ध्यभावः, 'विवक्षातः सन्धिर्भवति' इति हि प्रसिद्धिः । यद्वक्ष्यति सप्तमे 'पदसन्धेः विवक्षाऽधीनत्वाद् असन्धिर्न दोषः' (प्र.दी. ७.१५) इति। 'यस्ततः स सुहृत्प्रोक्तः' इत्यत्र 'ततः' शब्दमनूद्यार्थमाह- **तत उपक्रियमाणादिति ॥** 'देवदत्तो यज्ञदत्तस्योपकर्ता' इत्यत्र देवदत्त उपकर्ता, यज्ञदत्त उपक्रियमाण इति स्थितिः। तथाविधाद्युपकारमनपेक्ष्य य उपकारकर्ता स तु सुहृत्प्रोक्त इत्यन्वय इति भावः। भाष्ये 'शत्रुश्च' इत्यत्र चशब्दस्तुशब्दार्थः। वधादिकृत्तु शत्रुः अरिः। अपिशब्दः सुहृदादिसमुच्चयार्थ इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु- 'वशीकृतं मनो बन्धुः' (६.६) इत्युक्तम्। उपकारी हि बन्धुरुच्यते। जितं च मनः कमुपकारं करोति ? [1]येन बन्धुः स्यात्। आत्मोद्धारं करोतीति चेत्, स एव कः ? इत्याशङ्क्य जितात्मनः फलमुच्यते- **जितात्मन इति ॥** वशीकृतमनस्कस्य प्रशान्तिर्भवतीति मनोवशीकरण-विषयोपरति-लक्षणप्रशान्त्योः हेतु-हेतुमद्भावप्रतिपादकमेकं वाक्यम्। ततः प्रशान्तस्य स्वत एव मनसा विषयेष्वनासङ्गवतः परमात्मा सम्यक् हृद्याहित इत्यपरं वाक्यं द्रष्टव्यम्। परमात्मा सर्वेषां हृदये सन्निहित एव, तत्कुतः प्रशान्तस्य विशेषः ? इत्यतः 'सम्' इत्युक्तम्। [2]अपरोक्षविषयो भवति। प्रशान्तो योगारूढो भवतीति यावत्। एवं च जित आत्मा[3] प्रशान्तिलक्षणमुपकारं कुर्वन् बन्धुरित्युच्यत इति विभावितं भवति। योगारूढस्य 'यदा हि नेन्द्रियार्थेषु' (६.४) इति यल्लक्षणमुक्तम्, तदेव स्पष्टीक्रियते[4]- **शीतोष्णेत्यादिना सार्धश्लोकद्वयेन ॥** शीतोष्णादिद्वन्द्वेषु तथा **मानावमानयोः कूटस्थः** निर्विकारः उत्सेकानुत्सेकरूपविकारहीन इत्यत्र 'ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा विजितेन्द्रियः' इति हेतुद्वयम्। **ज्ञानं** सामान्यज्ञानं परोक्षज्ञानं वा, **विज्ञानं** विशेषज्ञानम् अपरोक्षज्ञानं वा, ताभ्यां **तृप्तः** सन्तुष्ट **आत्मा** मनो यस्य स तथा। विजितानि इन्द्रियाणि येन स तथोक्तः। यतोऽतः कूटस्थ इति। **समानि** असारत्वेन लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य स **समलोष्टाश्मकाञ्चनः**,

---

१. तेन (पा.) २. ध्यानविषयो भूत्वा अपरोक्षविषयो भवति (पं.)
३. मन इत्यर्थः ४. स्पष्टीकरोति (पा.)

योगी योगं कुर्वन्, **युक्तो** योगसम्पूर्ण उच्यते। एवंभूतो योगानुष्ठाता योगसम्पूर्णो भवतीति भावः ॥ ७-८ ॥

स एव च **सुहृदादिषु समबुद्धिः** सर्वस्माद् अयोगिवर्गाद् विशिष्यते। प्रत्युपकारानपेक्षया उपकारकृत् **सुहृत्**, स्वयमेव तस्य क्लेशस्थानं निरूप्योपकारकर्ता **मित्रम्**, **अरिः** वधादिकर्ता, कर्तव्ये उपकारे य उदास्ते स **उदासीनः**, कर्तव्यमुभयमपि यः करोति स **मध्यस्थः**, अप्रियकृत् **द्वेष्यः**, **बन्धुः** देहसम्बन्धी, **साधवः** [1]धर्मिणः, **पापाः** पापवन्तः, एतेषु सुहृदादिषु सुहृदादिचैतन्यस्य, [2]सुहृदादिषु स्थितस्य परमात्मनः, सुहृदादिषु स्थितस्य सुहृत्त्वादेः परमात्मनिमित्तत्वस्य च ऐकरूप्येण कारणेन तद्दर्शी **समबुद्धिः** अयोगिनो विशिष्ट इति ॥ ९ ॥

भगवद्गीता

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः[3]।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं [4]चेलाजिनकुशोत्तरम्[5] ॥ ११ ॥

---

१. धर्माचारवन्तः इत्यर्थः

२. 'सुहृदादिषु स्थितस्य परमात्मनः' इति नास्ति (पं.)

३. 'आत्मनः' इति परासनव्यावृत्त्यर्थम्। तथा चोक्तम्- 'आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः। शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु।' (बौ.सू. १.२.६१)

४. चैलाजिन (पा.) 'चेलाजिन' इति रामानुजीयानामपि पाठः। इतरेषां 'चैलाजिन' इति। 'चेलं= वस्त्रम्, चैलं= मृदुवस्त्रम्' इति शब्दार्थचिन्तामणिः।

५. स्थण्डिलस्योपरि कुशाः, तेभ्य उपरि अजिनम्, तस्मादुपरि चेलम्।

भाष्यम्

समाधियोगप्रकारमाह- **योगी युञ्जीत इत्यादिना ॥ '[१]युञ्जीत** समाधियोगयुक्तं कुर्यात् । **आत्मानं मनः** ॥ १०-११ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु 'उद्धरेत्' (६.५) इत्यनेनैव योगो विहितः । तत्किं पुनर्विधीयते ? इत्यत आह-**समाधीति** ॥ प्रकारकथनाय विध्यनुवाद इत्यर्थः । 'युञ्जीत' इति योगमात्रम् उच्यते । तत्कथं 'समाधि' इत्युक्तम् ? इत्यत आह-**युञ्जीतेति[२]** ॥ सामान्यशब्दोऽपि प्रकरणाद्विशेषेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । आत्मशब्दस्यात्र विवक्षितमर्थमाह- **आत्मानमिति** ॥ १०-११ ॥

भावदीपिका

ननु प्रकारे वक्तव्ये विध्यनुवादो व्यर्थः ? इत्यत आह- **प्रकारेति** ॥ 'युञ्जीत' इति यत् तत् 'एकाकी' इत्यादिप्रकारेणेति प्रकारकथनाय विध्यनुवाद इत्यर्थः । **सामान्यशब्दोऽपीति** ॥ 'युञ्जीत' इति सामान्यतो योगोक्तिपरोऽपीत्यर्थः । **प्रकरणेति** ॥ समाधियोगप्रकरणेत्यर्थः ॥ १०-११ ॥

भावरत्नकोशः

[३]कथनायेति ॥ रहःस्थित्याद्यङ्गकलापकथनायेत्यर्थः । **प्रकरणादिति** ॥ समाधियोगप्रकरणादित्यर्थः । अत एव 'समाधियोगमाह' (गी.भा. ६.१) इत्यध्यायगमनिकाभाष्यमिति[४] भावः ॥ १०-११ ॥

---

१. 'युञ्जीत' इति क्वचिन्नास्ति ।

२. ख. क्वचित् 'युञ्जीतेति' इति प्रतीकतः पूर्वं 'युञ्जीत इति योगमात्रं उच्यते । कथं समाधीत्युक्तम् इत्यत आह' इति पाठः न दृश्यते ।

३. प्रकारकथनायेति ॥ (मं.२)

४. गमनिकाभाष्ये 'उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम्' इति प्रकारं चेति भावः । इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

भगवद्गीता

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्याऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः[१] ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

भाष्यम्

योगं समाधियोगं **युञ्ज्यात्** ॥ १२-१४ ॥

प्रमेयदीपिका

'उपविश्याऽसने' इत्यत्रापि योगशब्द एवमेव व्याख्येय इत्याह- **योगमिति** ॥ स्थानविवेकार्थं 'युञ्ज्यात्' इत्युक्तम्। 'कुर्यात्' इति यावत् ॥ १२-१४ ॥

भावदीपिका

स्थानेति ॥ 'योगं= समाधियोगम्' इत्येवोक्तौ 'युञ्जतो योगमात्मनः' (६.१९) इत्युत्तरत्रापि योगशब्दश्रवणाद् [२]व्याख्यानमिदमिति प्रतीतिः स्यात्, तथा चोत्तरत्र पुनस्तद्व्याख्यानं व्यर्थं स्यात्। अतस्तां निवारयितुम् 'उपविश्यासने युञ्ज्यात्' (६.१२) इत्यत्रत्ययोगशब्दव्याख्यानमिदम् इति सूचनाय 'युञ्ज्यात्' इत्युक्तमित्यर्थः। ननु तर्हि 'युञ्ज्यात्' इत्यनेनैव 'योगं कुर्यात्' इत्यर्थस्य लब्धत्वाद्

---

१. 'स्थिरम्' इति रामानुजीयपाठः। २. 'तस्य व्याख्यानम्' इति स्वरसः पाठः।

'योगम्' इति व्यर्थम् ? इत्यतो 'युञ्ज्यात्' इत्यस्यार्थमाह- **कुर्यादितीति** ।। १२-१४ ।।

भावरत्नकोशः

एवमेव समाधियोगार्थत्वेनैव। योगशब्दार्थवर्णनमात्रेणार्थसिद्धेः 'युञ्ज्याद्' इत्यनुवादस्य किं प्रयोजनम् ? इत्यत आह- **स्थानविवेकार्थमिति** ।। 'योगमात्मविशुद्धये' इत्यत्र विद्यमानं योगपदमिह व्याख्येयमिति ज्ञापनार्थमित्यर्थः। निर्वाणादिपदार्थकथनेन स्थानविवेकसम्भवेऽपि अन्तरङ्गज्ञापकप्रदर्शनाय 'युञ्ज्यात्', 'युञ्जीत' इत्यन्वयः प्रादर्शीति भावः। ननु 'युञ्ज्याद्' इत्यनेनैव 'योगं कुर्याद्' इत्यर्थलाभाद् 'योगम्' इति व्यर्थम् ? इत्याशङ्क्य 'तपस्तप्यते' इत्यादाविव प्रत्ययार्थमात्रं विवक्षितमिति भावेनाह- **कुर्यादिति यावदिति** ।। १२-१४ ।।

भगवद्गीता

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ।। १५ ।।

भाष्यम्

निर्वाणपरमां शरीरत्यागोत्तरकालीनाम् ।। १५ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु 'शान्तिः निर्वाणम्' इति मोक्षपर्यायौ । तत् कथं शान्तेर्निर्वाणपरमत्वम्? इत्यत आह- **निर्वाणेति** ।। न जीवन्मुक्तिमात्रमित्यर्थः। उपशान्तेर्योगकारणत्वाद् योगफलत्वमनुपपन्नम्।। १५ ।।

भावदीपिका

भाष्ये निर्वाणशब्दतात्पर्यम्- **शरीरत्यागेति** ।। 'परे= उत्तरकाले मीयते'

इति निर्वचनमभिप्रेत्य परमशब्दतात्पर्यम् 'उत्तरकालीनम्' इतीति द्रष्टव्यम् । **न जीवन्मुक्तीति ॥** 'शान्तिमधिगच्छति' इत्युक्ते जीवन्मुक्तेरपि मोक्षपर्याय-शान्तिशब्देन प्राप्त्या, 'तामधिगच्छति' इत्युक्तं स्यात्, तदर्थमिदं विशेषणमिति भावः । जीवन्मुक्तौ तु शरीरस्य सत्त्वेन तस्याः निर्वाणपरमत्वाभावादिति द्रष्ट-व्यम् । ननु शान्तिशब्देनेन्द्रियोपशान्तिर्गृह्यते, न मोक्षः, येन जीवन्मुक्तिनिरासाय 'निर्वाणपरमाम्' इति विशेषणं युक्तं स्यात् ? इत्यत आह- **उपशान्तेरिति ॥** विषयेभ्य इन्द्रियाणामुपशान्तेरित्यर्थः । अतो न शान्तिशब्देन तद्ग्रहणं युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

भावरत्नकोशः

'शान्तिर्मोक्षोऽथ निर्वाणम्' (द.को.) इत्युक्तेराह- **मोक्षपर्यायाविति ॥** भाष्ये **प्राचीनटीकारीत्या** निर्बाणशब्दस्य देहाभावः = शरीरत्यागोऽर्थः । 'कायो बाणं शरीरं च' इति द्वितीये (गी.भा. २.७२) अभिधानाद्, निरो निषेधार्थत्वाद्, बवयोरभेदाश्रयणाद् । तस्मात् परमा= उत्तरकालीना ताम्, शान्तिं गच्छतीति विशेषणमहिम्ना परमुक्तिरत्र शान्तिपदेन ग्राह्या, न पुनर्मुक्तिशब्दगौणार्थो जीवन्मुक्तिमात्रमिति भावेनाह- **न जीवन्मुक्तिमात्रमितीति ॥ अर्थः** तात्पर्यार्थः । 'निर्वाणपरमां= मोक्षकाष्ठां शान्तिम्= उपरतिम्' इति [1]सङ्कर-रीत्याऽत्र शान्तिशब्द उपशान्त्यर्थकः कस्मान्न स्यात् ? इत्यत आह- **उप-शान्तेरिति ॥** उपरतिशब्दितायाः स्वतोऽपि प्रायो विषयागतेरित्यर्थः । 'प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः' (६.७) इत्यत्र तयोः कार्यकारणभावाभिधानादाह- **योगकारणत्वादिति ॥** १५ ॥

---

१. शान्तिं= उपरतिम्, निर्बाणपरमां= निर्वाणं मोक्षः, तत्परमा= निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा ताम्, इति शां.भा. ६.१५ ।

भगवद्गीता

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न [1]चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

भाष्यम्

अनशनादिनिषेधोऽशक्तस्य । उक्तं हि -

'निद्राशनभयश्वासचेष्टातन्द्रादिवर्जनम्[2] ।
कृत्वाऽऽनिमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन् प्रसीदति[3] ॥'

इति नारदीये ॥ १६ ॥

प्रमेयदीपिका

'न चैकान्तमनश्नतः', 'जाग्रतो नैव च' इति युञ्जानस्यानशनजागरणनिषेधः क्रियते । स सर्वविषय इति प्रतीतिनिरासायार्थमाह- **अनशनादीति ॥** कुतः ? इत्यतः शक्तस्य तद्विधानादित्याह- **उक्तं हीति ॥ आनिमीलिताक्षः** ईषन्निमीलिताक्षः । शक्तस्त्विति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

भावदीपिका

सर्वविषय इति ॥ शक्ताशक्तविषय इत्यर्थः । **तद्विधानात्** अनशनादिविधानादित्यर्थः ॥ १६ ॥

भावरत्नकोशः

युञ्जानस्य योगं कुर्वाणस्य । **तद्विधानात्** अनशनादिविधानात् । 'निमीलिताक्षः' इति पदच्छेदे 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वम्' (६.१३) इति गीताविरोधः स्यात् ? इत्यतो विवक्षितं पदं दर्शयन् तदर्थमाह- **आनिमीलिताक्ष इति ॥** 'ईषदर्थे क्रियायोगे आङं विद्याद्' इति वचनादाह- **ईषदिति ॥** १६ ॥

---

१. अ. न चात्यन्तम् । २. अ. तन्द्र्यादिवर्जनं । ३. अ. प्रसिध्यति ।

भगवद्गीता

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥ १७॥

भाष्यम्

युक्ताहारविहारस्य सोपायाहारादेः। यावता श्रमाद्यभावो भवति तावदाहारादेरित्यर्थः॥ १७॥

प्रमेयदीपिका

आहारादीनां केन युक्तत्वम्? इत्यत आह- **युक्तेति**॥ उपायः=समाधिः। समाधिर्हि धात्वर्थः। तद्वत्ता च प्रत्ययार्थः। अतः 'सोपाय' इत्युक्तम्। आहारादेः सोपायत्वं नाम कीदृशम्? इत्यत आह- **यावतेति**॥ आदिपदेनेन्द्रियोत्सेकाऽलस्यादेः सङ्ग्रहः। उपायेन साहित्यं नाम तदविरोधित्वम्। तच्चैवम्भूतम् इत्यर्थः॥ १७॥

भावदीपिका

'समाधिसाहित्यरूपं सोपायत्वं युक्तशब्दार्थः' इत्येतदुपपादयति- **समाधिर्हीति**॥ **धात्वर्थः** युज्धात्वर्थः। 'युज= समाधौ' इति धातोरित्यर्थः। **तद्वत्ता** समाधिमत्ता। **प्रत्ययार्थः** कर्तरि प्राप्तक्तप्रत्ययार्थः। 'युज्' अस्मात् कर्तरि क्तप्रत्यये ककारलोपे *'चोः कुः'* इति जकारस्य गकारे *'खरि च'* इति गकारस्य ककाररूपे चरि 'युक्तः' इति रूपं द्रष्टव्यम्। **अत इति**॥ समाधिमत्त्वस्य युक्तशब्दार्थत्वादित्यर्थः। इन्द्रियाणां विषयेषु लोलुपता इन्द्रियोत्सेकशब्दार्थः। **उपायेन** समाधिना। **तदविरोधित्वं** समाध्यविरोधित्वम्। **एवंभूतमिति**॥ श्रमाद्यभावसम्पादकम् आहारादिकमेव समाध्यविरोधीत्यर्थः॥ १७॥

भावरत्नकोशः

'युज= समाधौ' इति धातोर्निष्ठायां युक्तशब्दो निष्पन्न इत्यभिप्रेत्य भाष्यं घटयन् प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह- **समाधिर्हीति** ॥ निष्ठाप्रत्ययस्य 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्त्राद्यर्थे विधानेऽपि, फलितमभिप्रेत्योक्तम्- **तद्वत्ता चेति** ॥ **आदिपदेन** 'श्रमादि' इत्यत्रत्यादिपदेन। **एवम्भूतमिति** ॥ श्रमोत्सेकालस्यानापादकत्वरूपमित्यर्थः। 'योगो भवति दुःखहा' इति विशेषणात् 'श्रमाद्यभावः' इत्युक्तमिति **प्राचीनटीका** ॥ १७ ॥

भगवद्गीता

यदा विनियतं चित्तं आत्मन्येवावतिष्ठते।
निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

भाष्यम्

आत्मनि भगवति ॥ १८ ॥

प्रमेयदीपिका

'आत्मन्येवावतिष्ठते' इत्यत्र स्वस्मिन्नेवेति प्रतीतिनिरासायाऽह- **आत्मनीति** ॥ अन्यथा 'ज्ञात्वा माम्' (५.२९) इत्यादिविरोधः ॥ १८ ॥

भावदीपिका

अन्यथेति ॥ तथात्वे स्वस्यैव ध्येयत्वप्राप्त्या 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' (५.२९) इत्यत्र 'ज्ञात्वा माम्' (५.२९) इति स्वस्यैव यद् ध्येयत्वमुक्तम्, तद्विरोधः स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

भावरत्नकोशः

इति प्रतीतीति ॥ तथा च सङ्करः- **'आत्मन्येवावतिष्ठते** केवले स्वात्मनि

स्थितिं लभते' (शां.भा. ६.१८) इति। अत्र दूषणमाह- **अन्यथेति ॥** जीवार्थ-कत्वे। आदिपदेन 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' (७.१४), 'मामेवैष्यस्यसंशयम्' (८.७) इत्यादेः सङ्ग्रहः। **विरोधः** 'स्यादिति भावः' इति शेषः। **प्राचीनटीकायां** [1]तु 'आत्मनि= स्वात्मनि' इति यो वक्ति स वक्तव्यः[2], किं तस्य जीवत्वध्यानं मुक्तिसाधनम्, ब्रह्मत्वध्यानं वा ? नाद्यः। [3]स्वानधीनत्वान्मुक्तेः। नेतरः। विपरीतध्यानस्यानर्थहेतुत्वादिति भावेन स्वयमात्मशब्दार्थमाह- 'आत्मनि= भगवति' इति व्याख्यातम्॥ १८॥

भगवद्गीता

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः॥ १९॥

भाष्यम्

आत्मनो योगं भगवद्विषयं योगम्॥ १९॥

प्रमेयदीपिका

'युञ्जतो योगमात्मनः' इत्यत्राऽऽत्मशब्दस्य षष्ठ्याश्च विवक्षितमर्थमाह- **आत्मन इति ॥** 'योगिन आत्मनः' इत्यन्वयनिरासाय 'योगम्' इत्युक्तम्। अन्यथा वैयर्थ्यात्॥ १९॥

भावदीपिका

अन्यथेति ॥ योगिन आत्मन इत्यन्वयाङ्गीकार इत्यर्थः॥ १९॥

भावरत्नकोशः

विवक्षितम् आत्मप्रातिपदिकस्य भगवानर्थः, विभक्तेश्च विषयविषयिभावः

---

१. न (पं.), त (प्र) २. प्रष्टव्य इत्यर्थः।

३. स्वाधीनत्वाद् (पं), स्थानहीनत्वाद्, (पा.)

सम्बन्धोऽर्थ इति विवक्षितम् अर्थम्। **इत्यन्वयेति** ॥ तथा च [१]**सङ्करः**-' **योगिनः आत्मनः** समाधिमनुतिष्ठतः स्वात्मनः' इति। अत्र दूषणमाह- **अन्यथेति** ॥ 'योगिन आत्मनः' इत्यन्वयाभ्युपगमे आत्मशब्दवैयर्थ्यम्, योगिन आत्मत्वाव्यभिचारादित्यर्थः। **प्राचीनटीकायाम्**- 'आत्मशब्दार्थो जीवश्चेत् स किं योगस्य विषय आश्रयो वा। आद्ये तस्य मुक्त्यर्थत्वेन [२]स्वानधीनत्वान्मुक्तेरित्युक्तदोषः। द्वितीये आत्मशब्दो व्यर्थ इति भाव इति' इदं भाष्यं व्याख्यातम्॥ १९॥

भगवद्गीता

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया।
यत्र चैवाऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति॥ २०॥

भाष्यम्

आत्मना मनसा। **आत्मनि** देहे। **आत्मानं** भगवन्तं पश्यन्।
॥ २०॥

प्रमेयदीपिका

'यत्र चैवाऽत्मना' इत्यत्र पदत्रयं व्याख्याति- **आत्मनेति**॥ अन्वयापेक्षया व्युत्क्रमः। 'पश्यन्' इति स्थानविवेकार्थमुक्तम्॥ २०॥

भावदीपिका

पदत्रयमिति॥ तृतीयान्तम्, सप्तम्यन्तम्, द्वितीयान्तं चात्मपदमित्यर्थः। ननु गीताऽनुसारेण तृतीयान्तात्मशब्दव्याख्यानानन्तरं द्वितीयान्तात्मशब्दं व्याख्याय, अनन्तरं सप्तम्यन्तात्मशब्दो व्याख्येयः। तत्कुतो व्युत्क्रमेण व्याख्या-

---

१. 'योगिनः आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा' शां.भा. ६.१९
२. स्वाधीनत्वात् (पं., मं.१)

तम् ? इत्यत आह- **अन्वयेति** ॥ आत्मना आत्मनि आत्मानं पश्यन्नित्यन्वयस्य विवक्षितत्वेन तदपेक्षयैवं व्युत्क्रमेण व्याख्यानमिति भावः। **स्थानेति** ॥ 'आत्मन्येव वशं नयेत्' (६.२६) इत्यत्रत्यसप्तम्यन्तात्मशब्दव्याख्यानमिदं नेति सूचयितुं व्याख्येयात्मशब्दस्थानविवेकाय 'पश्यन्' इत्युक्तमित्यर्थः॥ २० ॥

भावरत्नकोशः

पदत्रयम् 'आत्मना', 'आत्मानम्', 'आत्मनि' इति पदत्रयम् । ननु 'आत्मानम्' इति द्वितीयान्तं व्याख्याय 'आत्मनि' इति सप्तम्यन्तं व्याख्येयम्, गीताऽनुसारात् । तत्किमिति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् ? इत्यत आह- **अन्वयापेक्षयेति** ॥ 'आत्मन्यात्मानम्' इत्यन्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । ननु 'पश्यन्' इति पदस्य विगानाभावाद् अव्याख्येयस्याप्यनुवादः किमर्थम्? इत्यत आह- **स्थानेति** ॥ 'यत्र चैवात्मना' इति तृतीयान्तपदव्याख्यानानन्तरं[1] द्वितीयान्तसप्तम्यन्तयोर्व्युत्क्रमेण व्याख्यानप्रस्तावाद् 'आत्मन्येव वशं नयेत्' (६.२६), 'युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानम्' (६.२८) इत्युत्तरवाक्यगतात्मशब्द-योर्व्याख्यानमेतदिति[2] प्रतीतिः स्यात् । तद्व्यावर्तनेन प्रदेशविशेषज्ञापनार्थ-मित्यर्थः ॥ २० ॥

भगवद्गीता

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२ ॥

---

१. व्याख्यानान्ते (पं.)

२. एतदिति नास्ति (पं.)

भाष्यम्

तत्त्वतो भगवद्रूपात् ॥ २१-२२ ॥

प्रमेयदीपिका

'तत्त्वतः तद्भावात् ब्रह्मत्वात्' इति प्रमाणविरुद्धं व्याख्यानं व्यावर्तयितुम् आह- **तत्वत इति** ॥ २१-२२ ॥

भावदीपिका

तत्त्वत इति ॥ तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मात् तत्त्वत इत्यर्थमभिप्रेत्य 'तद्भावात्' इत्युक्तम्, तस्याप्यर्थमाह- **ब्रह्मत्वादिति** ॥ न चलतीत्यर्थः ॥ २१-२२ ॥

भावरत्नकोशः

तस्य भावः तत्त्वम्, तस्मात् तद्भावात्। तच्छब्दश्च 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः' इति शास्त्राद् ब्रह्मार्थ इति परभावं हृदि कृत्वाऽऽह- **तत्त्वत इति**[1] ॥ **व्याख्यानमिति** ॥ तथा च **सङ्करः**- 'आत्मस्वरूपे स्थितः, तत्त्वतः= तत्त्वस्वरूपाद् ब्रह्मात्वात् न प्रच्यवते' (शां.भा. ६.२१) इति। 'प्रमाणविरुद्धम्' इति हेत्वर्थगर्भं विशेषणम्। सर्वश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविरुद्धत्वादित्यर्थः। तत्त्वशब्दस्येश्वरार्थकत्वं 'तत्त्वं चिदचिदीशेषु स्वरूपे निश्चयार्थयोः' इति प्रसिद्धाभिधानसिद्धमिति 'भगवद्रूपात्' इत्युक्तमिति भावः। तथा च **प्राचीन-टीका**-

'[2]अतीतेऽनागते काले यत्तादृशमुदीर्यते।
कथञ्चिदन्यथा नेयात्[3] तत्तत्त्वं तत्त्वतो विदुः ॥' (म.सं.)

इति वचनात् तत्त्वं हि भगवद्रूपमिति ॥ २१-२२ ॥

---

१. इत्यादि (पं.,मं.२)   २. भा.ता. १.२.११ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्।
३. नैव (पा.)

भगवद्गीता

तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम्।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

भाष्यम्

दुःखसंयोगो येन वियुज्यते स **दुःखसंयोगवियोगः**। न केवलमुत्पन्नं दुःखं नाशयति, उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन। **निश्चयेन योक्तव्यः** योक्तव्य एव [1]बुभूषुणेत्यर्थः ॥२३॥

प्रमेयदीपिका

ननु दुःखसम्बन्धस्य वियोगो ध्वंसः। स कथं योगः स्यात्? इत्यत आह- **दुःखेति** ॥ करणेऽपि घञः स्मरणात्। एवं तर्हि 'दुःखवियोगम्' इत्येव वक्तव्यम्। किं संयोगशब्देन? इत्यत आह- **न केवलमिति** ॥ वियोगशब्दो निवारणे[2] वर्तत इति भावः। एतच्च पदाधिक्यादेव लभ्यते। नान्यथा। ननु 'स निश्चयेन योक्तव्यः' इति पुनर्विधानं किमर्थम्? 'निश्चयेन' इत्यादिविशेषविधानार्थमिति चेन्न। महाफले सन्देहात् प्रवृत्त्यभावेन 'निश्चयेन' इत्यस्य वैयर्थ्यादित्यत आह- **निश्चयेनेति** ॥ अयोगव्यवच्छेदे निश्चयशब्द इत्यर्थः। कुत्रायोगो व्यवच्छिद्यते? इत्यत उक्तम्- **बुभुषणेति** ॥ मुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भावदीपिका

ननु कथमयमर्थो लभ्यते? इत्यत आह- **करणेऽपीति** ॥ 'वियुज्यतेऽनेन' इति वियोग इत्यर्थः। तथा च विपूर्वकात् 'युजिर्[3] = योगे' इत्यस्मात् '*हलश्च*'

---

१. तद्बुभूषुणेत्यर्थः (पा.) २. क. निराकरणे।
३. 'युज= योगे' इति मुद्रितकोशेषु।

इति सूत्रेण हलन्तेभ्यो धातुभ्यः करणेऽधिकरणे च सञ्ज्ञायां घञ्प्रत्ययविधानात्, प्रकृते च वियोगशब्दस्य निवारणार्थकत्वेन सञ्ज्ञात्वात् करणे घञ्प्रत्यये, अकारमात्रं विहाय सर्वस्यापि लोपे, उकारस्य ओकाररूपे गुणे, *"चजोः कु घिण्ण्यतोः'* इति जकारस्य गकाररूपे कुत्वे[1]प्रत्ययाकारे मिलिते सति 'वियोग' इति करणे घञन्तः शब्दो द्रष्टव्यः। ननु वियोगशब्दस्य निवारणार्थकत्वाभावेन 'निवारयति' इति कथं वियोगशब्दार्थकथनम्? इत्यत आह- **वियोगशब्द इति**॥ ननु दुःखोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वरूपोऽर्थः संयोगशब्देन कथं लभ्यते? इत्यत आह- **एतच्चेति**॥ **पदेति**॥ संयोगपदेत्यर्थः। 'व्यर्थं सत् किञ्चिज्ज्ञापयति' इति न्यायादिति भावः। **अयोगेति**॥ योक्तव्यत्वायोग इत्यर्थः। **बुभूषुणेति**॥ तथा च बुभूषौ योक्तव्यत्वायोगो व्यवच्छिद्यत इत्युक्तं भवतीति द्रष्टव्यम्। अत्र सर्वत्राप्यनतिविप्रकर्षाभिप्रायेणापरोक्षज्ञानिन एव विवक्षितत्वात्, तस्य च ज्ञानेच्छुत्वरूपबुभूषुत्वाभावादाह- **मुमुक्षुणेति**॥ तथा च बोधशब्देन तत्साध्यो मोक्षो लक्ष्यत इति भावः॥ २३॥

भावरत्नकोशः

'येन' इति श्रवणादाह- करण इति॥ *'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'* इति कर्तृभिन्नकारकमात्रेऽपि घञ्प्रत्ययविधानात् 'येन' इति युज्यत इति भावः। निवारणे वर्तते निवारके वर्तत इति यावत्। निवारयतीति करणे कर्त्रर्थकाख्यात-प्रयोगस्येदं भावकथनम्। कथमेतल्लभ्यते? इत्यत आह- एतच्चेति॥ उत्पत्तिमेव निवारयतीत्येतत्। पदाधिक्यात् संयोगपदाधिक्यात्। 'शब्दाधिक्याद् अर्थाधिक्यम् इति न्यायादिति भावः' इति सुधीन्द्रश्रीमच्चरणाः। निश्चयेनेत्यस्येति॥ महाफलरूपे मोक्ष-तत्साधनादौ प्रवर्तमानः प्रेक्षावान् निश्चयेनैव प्रवर्तते, न तु कृष्यादाविव सन्देहेनेति, 'निश्चयेन' इत्यस्य वैयर्थ्यमेवेति भावः। कृतचोद्य-

---

१. 'चोः कुः' इति मुद्रितकोशेषु।

निरासायाह- **अयोगेति** ।। योगस्यासम्बन्धव्यवच्छेद इत्यर्थः । ननु बुभूपुशब्देन ऐहिकपुरुपार्थकामः प्रतीयते, तत्र च प्रकृतानानुगुण्यम् ? इत्यत आह- **मुमुक्षुणेति** ।। मोक्षीभवितुमिच्छुरपि बुभूषुरेवेति नासङ्गतिरिति भावः ।। २३ ।।

भगवद्गीता

सङ्कल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ।। २४ ।।

भाष्यम्

सर्वान् सर्वविषयान् । अशेषतः [1]एकविषयोऽपि कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेति 'एव'शब्दः ।। २४ ।।

प्रमेयदीपिका

'सर्वान्', 'अशेषतः' इत्येतयोस्तात्पर्यम्[2] आह- **सर्वानिति** ।। 'कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपि' इति मूलपाठः । नन्विन्द्रियग्रामनियमनमेवाऽवश्यकम्, न तु करणनियमः । [3]कथमुच्यते 'मनसैवेन्द्रियग्रामं' इति । तत्राऽह- **मनसैवेति** ।। स्वरूपकथनमेतदिति भावः । **इति** 'ज्ञापयितुम्' इति शेषः ।।२४।।

भावदीपिका

तात्पर्यमाहेति ।। सर्वशब्दस्य सङ्कोचोऽपि युक्तः, नाशेषशब्दस्यावशेषनिवारकस्य । अत एव 'विषयोऽपि' इत्यनेनाशेषपदतात्पर्यकथनं युक्तमित्यवधेयम् । 'कामः सङ्कल्पः' इति पाठः प्रामादिक इत्याह-**काम इति** ।। **नन्विति** ।। येन 'मनसैव' इति मनोरूपं करणं नियम्यते इत्यर्थः ।। २४ ।।

---

१. एकैकविषयोऽपि । (पा.)　　२. क. तात्पर्यभेदम्　　३. क. तत् किमर्थम्

भावरत्नकोशः

इति मूलपाठ इति ॥ कचित्कोशेषु 'कामः सङ्कल्पः कादाचित्कः' इति परिदृश्यमानः पाठः कृत्रिम इत्यर्थः । **इन्द्रियग्रामेति ॥** श्रोत्रादीन्द्रिय-समुदायेत्यर्थः । **करणनियमः** 'मनसैव, न त्वन्येन करणेन' इति नियमन-करणनियम इति **सुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः** । 'इति' इति भाष्यपदमनूद्यातः परं शेषमाह- **इतीति ॥** एतत् मनसैवेत्यवधारणम् ॥ २४ ॥

भगवद्गीता

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

भाष्यम्

बुद्धेः कारणत्वं[1] मनोनिग्रहे । आत्मरमणे च[2] ॥ २५ ॥

प्रमेयदीपिका

'शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या' इति बुद्धेरपीन्द्रियग्रामनियमने कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् कथमेतत् ? इत्यत आह- **बुद्धेरिति ॥** अनेन 'उपरमेत्' इत्यस्यार्थद्वयमुक्तं भवति ॥ २५ ॥

भावदीपिका

एतदिति ॥ 'मनसैव' इति कथमुक्तमित्यर्थः । **अर्थद्वयमिति ॥** 'मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य' (६.२४) इत्युक्ते तत्र मनोनिग्रह एव कथं स्यादिति शङ्कायामुच्यते- **शनैरिति ॥** धृतिगृहीतया बुद्ध्या शनैः शनैः उपरमेत्= विषयेभ्यो मनस उपरमं कुर्यात्, तदनन्तरम् उप= आत्मसमीपं रमेत्= रतं कुर्यादित्यर्थ-द्वयमुक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

---

१. करणत्वम् (पा.) २. चशब्दो नास्ति कचित् ।

भावरत्नकोशः

अनेन बुद्धेः कारणत्वं मनोनिग्रहे आत्मरमणे चेति भाष्येण । **अर्थद्वयमिति** ॥ 'साधको विषयेभ्यो निवर्तेत' इत्येकः, 'उप समीपे आत्मनो रमेत' इत्यन्य इत्यर्थद्वयमित्यर्थः । **प्राचीनटीकायां** तु 'आत्मसंस्थं मनः' इति मनोनिग्रह उच्यते। 'शनैश्शनैः' इत्यादिना उप समीपे आत्मनो रमेत इत्यात्मरमणं चेत्युक्तम् । अनेन 'शनैः' इत्यत्र बुद्धेर्मनोनिग्रहादिकारणत्वमेवोच्यते, नेन्द्रियग्रामनियमनकरणत्वम्, तत्तु मनस एवेति नोक्तनियमभङ्ग इति विभावितं भवति ॥ २५ ॥

भगवद्गीता

यतो यतो निश्चरति[1] मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

भाष्यम्

यतो यतः यत्र यत्र । 'यतो यतो धावति' (भाग. १०.१.४२) इत्यादिप्रयोगात् । **आत्मन्येव वशं नयेत्** आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

प्रमेयदीपिका

'यतो यतः = श्रोत्रादेः' इति प्रतीतिनिरासायाह- **यत इति** ॥ शब्दादावित्यर्थः । कुतः सप्तम्यर्थे तसिर्लभ्यते ? इत्यत आह- **यत इति** ॥ तथा चोक्तम् 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति । अन्यथा द्वारमात्रनियमे स्मरणस्य को निवारयिता? षष्ठ्या ह्यत्र भाव्यं, सप्तमी तु कथम् ? इत्यत आह- **आत्मनीति** ॥ २६ ॥

---

१. 'निश्चलति' इति परेषां केषाञ्चित्पाठः ।

भावदीपिका

श्रोत्रादेः सकाशात्। **यत इतीति** ॥ 'यतो यतो धावति तत्र तत्र सुदर्शनं दुष्प्रसहं ददर्श' (भाग. ९.६.३९) इति नवमस्कन्धे प्रयोगादित्यर्थः। दुर्वासा यत्र यत्र धावति तत्र तत्राम्बरीषसंरक्षणाय भगवदादिष्टं सुदर्शनं पृष्ठतः प्राद्रवन् ददर्शेति तदर्थः। अतो 'यतः' इत्यस्य पञ्चम्यर्थत्वे 'तत्र तत्र' इत्यस्यायुक्तत्वापत्तेरिति भावः। भाष्ये 'इत्यादि' इत्यादिपदात्

'यतो यतोऽसौ प्रहरन् परश्वधो मनोऽनिलौजाः परचक्रसूदनः।
ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकन्धरा निपेतुरुर्व्यां हतसूतवाहनाः।'
(भाग. ९.१३.३१)

इति नवमस्कन्धगतं वाक्यं द्रष्टव्यम्।

आद्यादिभ्य इति ॥ आद्यादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यादिविभक्त्यन्तेभ्यस्तसिर्भवतीति वार्तिकार्थः। 'आदौ' इति 'आदितः', 'मध्ये' इति 'मध्यतः' इत्याद्युदाहरणम्। 'आकृतिगणश्चायम्' इति काशिकायामुक्तत्वात् प्रकृतेऽपि 'यस्मिन् इति यतः' इत्यर्थो द्रष्टव्यः। **केचित्तु** आद्यादिभ्यः= प्रथमादिसर्वविभक्तिभ्यस्तसेरुपसङ्ख्यानं कार्यम्, तसेः सार्वविभक्तिकत्वादित्यर्थ इत्याहुः। **अन्यथेति** ॥ 'यतो यतः' इत्यस्य 'श्रोत्रादेः' इति पञ्चम्यर्थत्वाङ्गीकारे शब्दादिविषयकानुभवोत्पत्तिनिवारणार्थं मनोनिःसरणद्वारभूतश्रोत्रादिमात्रनिरोधलाभेऽपि अन्तर्मनःकरणकशब्दादिविषयस्मरणं को वारयिता। तथा च ध्यानासम्भवः। 'यत्र यत्र विषये' इत्यर्थकत्वाङ्गीकारे तु शब्दादिविषयकज्ञानमात्रनिवारणलाभेन तत्स्मरणस्यापि निवारणलाभाद् ध्यानोपपत्तिरिति भावः। **आहेति** ॥ 'विषयसप्तमी' इत्याहेत्यर्थः ॥ २६ ॥

भावरत्नकोशः

इति प्रतीतीति ॥ " 'ततस्ततः' इति तावत्पञ्चम्यन्तम्, **'नियम्य'** इति

श्रवणात्। अतस्तत्प्रतियोगिभूतं 'यतो यतः' इत्यपि पञ्चम्यन्तमेवेति 'श्रोत्रादेः' इति व्याख्येयमेव'' इति प्रतीतीत्यर्थः । 'यतो यतो धावति दैवचोदितं मनः' (भाग. १०.१.४२) इति दशमस्कन्धाद्याध्याये प्रयोगादिति भाष्यार्थः। प्रयोगोऽपि अनुशासनमूल एव वक्तव्य इति, किं तदनुशासनम् ? इत्यत आह- **तथा चेति** ।। ''[1]*प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः'* इति सूत्रे *'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्'* इति सर्वविभक्त्यर्थे तसिरस्तीति कात्यायनेनोक्तमित्यर्थः । ननु **यतः** यस्मात् श्रोत्रादीन्द्रियद्वारा निर्गच्छति ततो द्वारान् नियम्येति[2] प्रतीतार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह- **अन्यथेति** ।। प्रतीतार्थत्वे मनोनिस्सरणद्वारभूतश्रोत्रादीन्द्रिय-मात्रनियमे सम्पन्नेऽपि मनसो विषयात् नियमनानापत्त्या तत्करणकशब्दादि-विषयस्मरणस्य कः प्रतीकारः? तद्भावे च,

'कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारस्स उच्यते ।।' (३.६)

इत्युक्तदोष इति भावः । '**आत्मन्येव वशं नयेद्** आत्मवश्यताम् आपादयेद्' (शां.भा. ६.२६) इति **सङ्करव्याख्यान** इव आत्मशब्दस्य स्वात्मार्थत्वे[3] षष्ठीविभक्तिः स्यात् ? इति शङ्कते- **षष्ठ्या हीति** ।। [4]'आधाराधेयभावाभावेन सम्बन्धमात्रं वक्तव्यम्, आत्मनो वशम्[5] इति प्रतीतेः, तत्र च *'षष्ठी शेषे'* इति षष्ठीविभक्तिरेव युक्तेति शङ्कितुर्हृदयम् । **आत्मनीतीति** ।। विषयार्था चात्र सप्तमीविभक्तिरिति न परव्याख्यान इव क्लेशाश्रयणमिति भावः ।। २६ ।।

भगवद्गीता

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ।। २७ ।।

---

१. प्रयोगो (प्र.) २. नियुज्येति (प्र.)
३. स्वात्माश्रयत्वे (प्र.) ४. आधाराधेयभावेन (पा.)
५. मनोवशम् (पं.)

[1]'एवं युञ्जन् सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

भाष्यम्

पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्चयति- एवं युञ्जन्निति ॥ २७-२८ ॥

प्रमेयदीपिका

'प्रशान्तमनसं' इत्युक्तमेव पुनःकस्मादुच्यते ? इत्यत आह- **पूर्वेति** ॥ २७-२८॥

भावरत्नकोशः

भाष्ये पूर्वशब्देन कः श्लोको ग्राह्यः ? इत्यतस्तं दर्शयति- **प्रशान्तमनसमितीति** ॥ २७-२८ ॥

भगवद्गीता

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽत्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

भाष्यम्

ध्येयमाह-**सर्वभूतस्थमिति** ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं=परमेश्वरम् । सर्वभूतानि चाऽत्मनि= परमेश्वरे । तं च परमेश्वरं ब्रह्म तृणादौ ऐश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तच्चोक्तम् -

'आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् ।
अपश्यत् सर्वभूतानि भगवत्यपि चाऽत्मनि ॥'
(भाग. ३.२५.४७) इति ।

१. 'एवं युञ्जन्' इति रामानुजानामपि पाठः । इतरेषां तु 'युञ्जन्नेवम्' इति ।

'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।' (१३.२८)

इति च ॥ २९ ॥

प्रमेयदीपिका

'एवं युञ्जन्' (६.२८) इति योगप्रकरणस्य फलकथनेनोपसंहृतत्वात् किमुत्तरेण ? इत्यत आह- **ध्येयमिति ॥** ननु 'मच्चित्तो युक्तः' (६.१४) इत्यादिना ध्येयमुक्तमेव। सत्यम्। तथाऽप्युत्तमाधिकारिणां ध्येयमनेनोच्यत इत्यदोषः । 'आत्मानं= [1]'स्वात्मानम्' इत्यादिप्रतीतिपराकरणार्थमाह- **सर्वेति ॥** कुतोऽयमर्थः ? इत्यतः पुराणसमाख्यानादित्याह- **तच्चेति ॥** 'सर्वत्र समदर्शनः' इत्यस्योक्तार्थतां गीतासम्मत्योपपादयति- **सममिति ॥** २९ ॥

भावदीपिका

तथाऽप्युत्तमेति ॥ तत्र त्ववतारोपासकानामधिकारिणां मनुष्योत्तमानामेव ध्येयमुक्तम् । 'मच्चित्तः' इत्यवतारोपास्तिकथनादिति भावः । **उक्तार्थताम्** 'ब्रह्मतृणादौ' इत्यादिनोक्तार्थताम् ॥ २९ ॥

भावरत्नकोशः

फलकथनेन 'अत्यन्तं सुखमश्नुते' (६.२८) इत्युत्तमसुखानुभवकथनेन । **मच्चित्त इति ॥** 'मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत' (६.१४) इत्यत्र मद्विषयकध्यानवान् योगसम्पन्न आसीतेति भगवानेव ध्येय इत्युक्तमेवेत्यर्थः । 'इत्यादि' इत्यत्र '[2]स्वात्मनि सर्वभूतानि' इति प्रतीतिः, 'सर्वत्र= स्थावरादि-ब्रह्मान्तेषु

---

१. 'स्वम् आत्मानम्' इति शां.भा. ६.२९

२. 'सर्वभूतानि चात्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतानि च आत्मनि एकतां गतानि ईक्षते' इति । एवं 'सर्वत्र समदर्शनः= सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु, समं निर्विषयं ब्रह्मात्मैकत्वविशेषं दर्शनं= ज्ञानं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः' इति शां.भा. ६.२९ ।

समं= निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः' इति प्रतीतिश्चादिशब्देन ग्राह्या ॥ २९ ॥

भगवद्गीता

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

भाष्यम्

फलमाह- **यो मामिति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामीति ॥** सर्वदा योगक्षेमवहः स्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति= सर्वदा मद्भक्तो भवति । सत्यपि स्वामिनि अरक्षति अनाथः । एवं भृत्येऽप्यभजति अभृत्य इति हि प्रसिद्धिः । उक्तं च -

'सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रपश्यति ।
अचला तस्य भक्तिस्स्याद् [1]योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥'

इति गारुडे ॥ ३० ॥

प्रमेयदीपिका

किञ्चैतदर्थानुवादेन फलप्रतिपादकम् उत्तरवाक्यमप्यस्य भगवद्विषयत्वं ज्ञापयतीति भावेनाऽह - **फलमिति ॥** 'अस्य ध्यानविशेषस्य' इति शेषः । ननु भगवान् तद्ध्यायी च सर्वान् प्रति नित्यौ । तत्कथमेतत् ? इत्यत आह- **तस्येति ॥** कथमयमर्थो लभ्यते ? इत्यत आह- **सत्यपीति ॥** अविद्यमान-नाथोऽयमिति भृत्ये प्रसिद्धिः । एवं सत्यपि भृत्ये अभजति अविद्यमान-भृत्योऽयमिति स्वामिनि प्रसिद्धिः । एतदुक्तं भवति । विद्यमानस्यापि

१. अ. योगक्षेमवहोऽप्यहम् ।

स्वयोग्यव्यापाराकरणसादृश्याद् उपचारेणाविद्यमानता। प्रकृते तु तथात्वाभावात् 'न प्रणश्यामि' इत्यादि। रूढोपचारश्चायम्। अतो न प्रयोजनान्वेषणमिति। अत्र पुराणसम्मतिमाह- उक्तं चेति॥ ३०॥

भावदीपिका

ध्यानविशेषस्येति॥ उत्तमाधिकारिभिः क्रियमाणस्योक्तध्यानविशेषस्ये-त्यर्थः। **सर्वान् प्रतीति॥** तथा च 'तस्य' 'मे' इत्यनुपपन्नमित्यर्थः। **विद्यमान-स्यापीति॥** स्वामिनो भृत्यस्य वेत्यर्थः। **स्वयोग्येत्यादि॥** स्वयोग्यव्यापारा-करणरूपाद् अविद्यमानतासादृश्यादित्यर्थः। **अविद्यमानता** अविद्यमानता-व्यवहार इत्यर्थः। **तथात्वाभावादिति॥** स्वयोग्यव्यापाराकरणाभावादित्यर्थः। भगवान् स्वयोग्यव्यापारं योगक्षेमाख्यं करोति। अयं च योगारूढः स्वयोग्यव्यापारं भगवद्भक्त्यादिरूपं करोति इति अविद्यमानतासादृश्याभावात् 'न प्रणश्यामि' इत्याद्युपपन्नमिति भावः। उपचारप्रयोगे किं प्रयोजनम्? इत्यत आह- **रूढेति॥** अत एव 'सत्यपि' इत्यादिलौकिकोदाहरणं प्रदर्शितमिति ध्येयम्॥ ३०॥

भावरत्नकोशः

अस्य 'सर्वभूतस्थमात्मानम्' इत्यत्रात्मशब्दस्य। 'अस्य' इत्यस्य विवरणम्- **ध्यानविशेषस्येति॥** सर्वभूतस्थत्वादिप्रकारकस्येत्यर्थः। **कथमेतदिति॥** अप्रणाशो ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वं सर्वान् प्रत्यस्तीति 'तस्याहम्' 'स च मे' इति भगवतो योगिनश्च परस्परं नित्यत्ववचनं कथमित्यर्थः। 'अरक्षति' इत्यस्य प्रतियोगिभूतं शेषमाह- **अभजतीति॥** 'स्वामिनि' इत्येतद् अत्राप्यनुकृष्यत इति भावेनोक्तम्- **स्वामिनीति॥** 'कया वृत्त्याऽयमर्थो लभ्यते' इति कृतचोद्ये कः परिहारः उक्तः? इत्यत आह- **एतदुक्तं भवतीति॥ सादृश्यादिति॥** अनेन 'प्रणश्यामि' इत्यादेर्गौणी वृत्तिरिति विभावितं भवति। **तथात्वाभावात्** अरक्षणकर्तृत्व-अभजनकर्तृत्वयोरभावात्। प्रसिद्धिपदोपादानलब्धमर्थमाह-

रूढेति ॥ अत्र 'न प्रणश्यामि' इत्यस्य 'योगक्षेमवहो भवामि' इत्यर्थकत्वेन केवलमेव तत् [1]'लोकन्यायगम्यम्, पुराणे कथितं चेति भाष्ये चशब्द इति **प्राचीनटीका** ॥ ३० ॥

भगवद्गीता

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

भाष्यम्

[2]एतदेव स्पष्टयति- **सर्वभूतस्थितमिति ॥ एकत्वमास्थितः** सर्वत्र एक एवेश्वर इति स्थितः । सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मय्येव वर्तते । एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं नियतमित्यर्थः । तथाऽपि प्रायो नाधर्मं करोति । कुर्वतस्तु महच्चेद् दुःखसूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् (गी.भा. ३.१८) । आह च-

'कदाचिदपि नाधर्मे बुद्धिर्विष्णुदृशां भवेत् ।
प्रमादात्तु [3]कृतं पापं स्वल्पं भस्मीभविष्यति ।
आदिराजैः तथा देवैर्ऋषिभिः क्रियते कियत् ।
बाहुल्यात् कर्मणस्तेषां दुःखसूचकमेव तत् ॥' इति ।

॥ ३१ ॥

प्रमेयदीपिका

'यो माम्' इत्युक्तमेव पुनः किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह- **एतदेवेति ॥** 'एकत्वमास्थितः' इत्यस्यान्यथाप्रतीतिनिरासार्थमर्थमाह- **एकत्वमिति ॥**

१.केवलमेतत् लोक (पं.)   २. तदेव (पा.)   ३. अ. कृतं त्वल्पं पापं ।

'मयि वा मद्विकारे वा वर्तमानोऽपि' इत्यपव्याख्याननिरासार्थमाह- **सर्वेति ॥** '[1]न्यायेन वाऽन्यायेन वेत्यर्थः ।अपव्याख्याने[2] थाल्प्रत्ययो न युक्त इति भावः । भगवन्तं भजतोऽधर्माचरणं सर्वथाऽप्यकिञ्चित्करमिति प्रतीति-निरासायाऽऽह- **एवमिति ॥** 'अधर्माचरणेऽपि' इति शेषः । **ज्ञानफलं मोक्षः।** आनन्दह्रासादिकं तु विद्यत एवेति भावः । ननु ज्ञानिनो मोक्ष एवापेक्षितः । सोऽधर्माचरणेऽपि[3] न प्रतिबध्यते इति चेत्, तत्किमधर्मं करोति? इत्यत आह- **तथाऽपीति ॥** सर्वथाऽप्यकरणे 'सर्वथा वर्तमानोऽपि' इत्युक्तमयुक्तम् ? इत्यत उक्तम्- **प्राय इति ॥** एतेन 'न हीदृशस्य यथेष्टचेष्टता सम्भवति' इति परकीयमस्मद्व्याख्यानदूषणमपि निरस्तं भवति । प्रारब्धवशेन[4] कदा-चित्तथाभावदर्शनात् । कुतो न करोति ? इत्यत आह- **कुर्वतस्त्विति ॥** अत्र प्रमाणमाह- **आह चेति ॥ कियत्** 'महत्' इति शेषः । **कर्मणः** प्रारब्धस्य **बाहुल्यात्** प्राबल्यात्[5] । लोके प्रवृत्तिकर्मणो बाहुल्येन चित्तविक्षेपादिति वा ॥ ३१ ॥

भावदीपिका

'सर्वथा' इत्यस्यार्थः- **मयि वा मद्विकारे वेति ॥ मद्विकारे** प्रपञ्चे देहादावित्यर्थः । **परव्याख्यान इति ॥** अस्मन्मते थाल्प्रत्ययः सार्थकः, प्रकारार्थकत्वात् । *'प्रकारवचने थाल्'* इति स्मरणात् । अत एव 'सर्वप्रकारेण' इत्युक्तम् । परव्याख्याने तु थाल् प्रत्ययो निरर्थक इत्यर्थः । **मोक्ष इति ॥** लिङ्गदेहभङ्ग इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । **आनन्दह्रासादिकमिति ॥** यथा चैतत् तथोक्तं प्राक् तृतीयाध्याये (भा.दी.३.१८) अस्माभिः । **तत्किमिति ॥** तत् तर्हि

---

१. क. न्यायेनान्यायेन चेत्यर्थः । २. ख. परव्याख्याने ।

३. क.ख. अधर्माचरणेन । ४.ख.प्रारब्धवासनया ।

५. क. प्राबल्याद् इति न पाठः ।

नियमेनाधर्मं किं करोत्येवेति प्रश्नः। **अकरणे** 'अधर्मस्य' इति शेषः। **इत्युक्तमिति**॥ सर्वप्रकारेण= न्यायेन वाऽन्यायेन वेति व्याख्यातत्वात्, 'अन्यायेन' इति व्याख्यानं न युक्तमिति भावः।

अस्मद्व्याख्यानेति॥ 'सर्वथा' इत्यस्य 'सर्वप्रकारेण' इति व्याख्यानं न युक्तम्। ईदृशस्य भगवज्ज्ञानिनो यथेष्टचेष्टावत्ताया असम्भवात्। अतो 'मयि वा मद्विकारे वा' इत्येव व्याख्यानं युक्तमिति परकृतम् अस्मद्व्याख्यानदूषणमित्यर्थः। 'प्रायः' इत्यनेन कथं तन्निरस्तं भवति ? इत्यत आह- **प्रारब्धेति**॥ **तथाभावेति**॥ यथेष्टचेष्टतेत्यर्थः। भाष्ये- **पुरस्तादिति**॥ तृतीयाध्याये (गी.भा. ३.१८) इत्यर्थः। [1]भाष्ये 'स्वल्पं चेत्' इति शेषः। **महदिति शेष इति**॥ तथा च **कियन्महत्** यावन्महत्क्रियते तावत्सर्वं दुःखसूचकमेव भवति, सूचिते च तदैव चित्तखेद इत्यर्थः। **लोकप्रवृत्तीति**॥ लोके या प्रवृत्तिस्तदापादकस्य कर्मण इत्यर्थः। **चित्तेति**॥ लोकैः क्रियमाणानि मैथुनादिकर्माणि दृष्ट्वा जातेन चित्तक्षोभेन स्वयमपि ज्ञानी तथा करोति, यथा सौभर्यादिरित्याशयः॥ ३१॥

भावरत्नकोशः

यो मामित्युक्तमेवेति॥ प्राचीनटीकायां तु " 'सर्वभूतस्थम्' (६.२९) **इत्यादिश्लोकद्वयोक्तमेव स्पष्टयते- 'तथाहीति'। 'सर्वत्र समदर्शनः'** (६.२९) **इत्युक्तं समदर्शनमेव 'एकत्वमास्थितः' इति स्पष्टीक्रियते। अत्रोक्तम् एकत्वम् एकरूपत्वं भगवद्रूपाणां[2] युक्तम्। जीवपरमात्मनोस्तत्प्रापकाभावात्। तथा 'तस्याहं न प्रणश्यामि'** (६.३०) **इति यत् सदा योगक्षेमवहत्वं भगवता पूर्वमुक्तं तदेव स्पष्टयते 'स योगी मयि वर्तते' इत्यनेन"** इत्युक्तम्। **अन्यथाप्रतीतीति॥** 'आत्मैकत्वदर्शी' इति **सङ्करोक्तप्रतीतीत्यर्थः**। **'सर्वथा[3]'** इत्यस्य

१. भाष्यस्थे प्रमाणे इत्यर्थः २. रूपाणामेव (पं.)

३. 'सर्वथा= सर्वप्रकारैः' इति शां.भा. ६.३१

परोक्तार्थानुवादः- **मयि वा मद्विकारे वेति ॥ थाल्प्रत्यय इति ॥** *'प्रकारवचने थाल्'* इति तस्य प्रकारार्थ एवानुशासनेन 'मयि वा मद्विकारे वा' इत्यर्थे अननुशासनादिति भावः। एवं सर्वभूतस्थितत्वादिप्रकारेण भगवन्तमपरोक्षतया पश्यत इति भाष्यार्थः स्पष्ट इति, ततः शेषमाह- **अधर्मेति ॥ ज्ञानफलं** 'स योगी मयि वर्तते' इत्युक्तम्। किं तत् ? इत्यत आह- **मोक्ष इति ॥**

ननु न्यायेन अन्यायेन वा वर्तमानस्यापि यदि ज्ञानफलं नियतम्, तर्हि ज्ञानपादे कथम् अन्यायाचरणप्रतिक्षेपः? कथं च तृतीयाध्याये (३.१७) ज्ञानिनोऽपि कर्मविधिः? इत्यत आह- **आनन्देति ॥** तथा चोक्तम्-

'ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव 'सर्वाकार्यकृतोऽपि तु।
आनन्दो ह्रसतेऽकार्याच्छुभं कृत्वाऽनुवर्धते[२] ॥' (ब्रह्माण्डे)

इति। 'सर्वभूतस्थम्' इति 'यो माम्' इति च श्लोकद्वयम् उत्तमाधिकारिविषयम्, 'सर्वभूतस्थितम्' इति श्लोकस्तु ज्ञानिमात्रपर इति भावेनानन्दह्रासोक्तिरिति वदन्ति। **किमिति ॥** अधर्मं करोति किम्? इत्यन्वयः। यद्यपि न मोक्षप्रतिबन्धः, तथापीति भाष्यार्थः। **एतेन** 'प्रायः' इति पदोपादानेन। **यथेष्टचेष्टता** अन्यायाचरणम्। **तथाभावदर्शनात्** यथेष्टचेष्टतादर्शनात्। 'पुरस्तात्' इत्यस्य तृतीयाध्याये 'नैव तस्य कृतेनार्थः' (३.१८) इति श्लोकव्याख्याऽवसरे 'ईषत्प्रारब्धानर्थसूचकं तद्भवति, महच्चेद्ब्रह्महत्यादिवत्' (गी.भा.३.१८) इत्यत्रेत्यर्थः। स्वल्पपापस्य भस्मीभावाभिधानात् कियत्किमपीत्यनन्तरं[३] प्रकृतोपयोगाय शेषमाह- **कियन्महदितीति ॥** *'राजाहःसखिभ्यष्टच्'* इति समासान्ते[४], 'आदिराजैः' इति युक्तं भाष्ये। 'कियत्' इत्युक्तेः 'बाहुल्यात्' इति[५] व्याख्याति- **प्राबल्या-**

---

१. सर्वकार्याकृतोऽपि (पं.)   २. कृत्वा तु वर्धते (पं.)

३. 'कियत् इत्यनन्तरम्' इति पाठः स्वरसः - किमपीत्यस्य सङ्गतिर्न दृश्यते। नापि कियदित्यस्य किमपीत्यर्थः

४. समासान्ते टचि सति   ५. बाहुल्यादिति पदमित्यर्थः

दिति ॥ ज्ञानेनाप्यनाश्यत्वं प्राबल्यमिह विवक्षितम्। [1]मुख्यार्थालाभानुशयादाह- **लोकेति ॥ ३१ ॥**

भगवद्गीता

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

भाष्यम्

साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे- **आत्मौपम्येनेति** ॥ ३२ ॥

प्रमेयदीपिका

'सर्वत्र समदर्शनः' इत्यस्यान्यथाव्याख्यानम् इतोऽप्यसदिति भावेनाऽह- **साम्यमिति ॥** साम्यदर्शनम्। 'समदर्शनः' इत्युक्ते किं गोगवयादिवत् भगवति[2] साम्यदर्शनम्? इत्याकाङ्क्षायां 'एकत्वमास्थितः' इति स्वयमेव व्याख्यातम्। इदानीं तु [3]भगवदनुवर्तिविषयतयाऽपि व्याचष्ट इत्यर्थः ॥३२॥

भावदीपिका

उत्तरत्र 'समं पश्यति' इति साम्यदर्शनस्यैव व्याख्यायमानत्वात् 'साम्यम्' इति कथमुक्तम्? इत्यत आह- **साम्यदर्शनमिति ॥ गोगवयादिवत् साम्यदर्शनम्** गोगवयादिवत् जगता सादृश्यदर्शनमित्यर्थः। **भगवदनुवर्तीति ॥** तथा च यः सर्वत्र= भगवद्भक्तेषु सुखं वा यदि वा दुःखम् आत्मौपम्येन पश्यति= तदीयदुःखादिकं स्वकीयदुःखादिवत् जानाति, स योगी परमो मत इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ३२ ॥

---

१. बाहुल्यरूपमुख्यार्थः २. ख. भवति

३. भगवदनुवृत्तिविषयतया (पा.)

भावरत्नकोशः

अन्यथा व्याख्यानमिति ॥ '**सर्वत्र** स्थावरादिब्रह्मान्तेषु **समं** निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविषयं **दर्शनं** यस्य स तथा' (शां.भा. ६.२९) इति **सङ्कर**व्याख्यानमित्यर्थः। न केवलम् 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' (१३.२८) इति गीतावचनादिति अपिशब्दः। '[1]साम्यस्याशब्दरूपस्य कथं[2] व्याख्यानम्? इत्यत आह- **साम्यदर्शनमिति** ॥ 'समदर्शनः' इति साम्यदर्शनप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः। ननु पूर्वमेकेन प्रकारेणाप्यव्याख्यातत्वात् कथं 'प्रकारान्तरेण' इत्युक्तम्? इत्यत आह- **समदर्शन इत्युक्त इति** ॥ **एकत्वमास्थितः** सर्वत्रैक एवेश्वर इत्यास्थितः। **स्वयमेव** गीताऽऽचार्येणैव। **भगवदनुवर्तिविषयतयाऽपीति** ॥ भगवद्भक्तिषु[3] [4]स्वसाम्यपरतयाऽपीत्यर्थः। तथा च 'विष्ण्वनुवर्तिषु स्ववत् स्नेहः कर्तव्यः' (गी.ता. ६.३२) इति तात्पर्यानुसारिणी भगवदनुवर्तिषु स्वसाम्यपरत्वेनापि व्याचष्ट इति **प्राचीनटीका**। 'भगवदनुवृत्तिविषयतया' इति पाठे भगवद्भक्तिविषयतयेत्यर्थः। तथा च 'सर्वत्र' इत्यस्य 'विष्णुभक्तेषु' इति पर्यवसितार्थ इति भाव इति **व्याचक्षते** ॥ ३२ ॥

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच -

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम्॥ ३३ ॥

भाष्यम्

एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि। मनसः चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥

---

१. साम्यस्य शब्दरूपस्य (पा.) २. कथं स व्याख्यानम्

३. भगवति भक्तिः येषां तेषु भगवद्भक्तेषु इत्यर्थः ४. स्वतः (प्र.)

प्रमेयदीपिका

साम्यस्य योगस्य च प्रकृतत्वात् 'एतस्य' इति कस्य परामर्श इति न ज्ञायते। अतः तत्प्रदर्शनाय[1] व्यवहितानां पदानामन्वयमाह- एतस्येति ॥ योगस्य प्राधान्येन, साम्यस्य तु तृतीययाऽप्राधान्येन प्रकृतत्वादिति भावः। 'चञ्चलत्वात्' इत्यस्यान्यो धर्मी न प्रतीयते। अतो योग एव सम्बध्यते। तथा च साध्याविशिष्टता ? इत्यत आह- मनस इति ॥ एतच्चोत्तरवाक्यादवगम्यत इति भावः ॥ ३३ ॥

भावदीपिका

प्राधान्येनेति ॥ 'योऽयं योगः' इति प्रथमया प्राधान्येनेत्यर्थः। **प्रकृतत्वादिति** ॥ 'पूर्वार्धे' इति शेषः। **साध्याविशिष्टतेति** ॥ 'योगो न स्थिरस्थितिविषयः चञ्चलत्वात्' इति साध्याविशिष्टतेत्यर्थः। 'चञ्चलत्वात्' इत्यस्य 'अस्थिरत्वात्' इत्यर्थकत्वादिति भावः। **मनस इतीति** ॥ तथा च योगस्य स्थिरस्थित्यभावे मनसश्चञ्चलत्वं हेतुत्वेनाभिप्रेतमिति नोक्तदोष इत्यर्थः। व्यधिकरणत्वस्यास्मन्मतेऽदूषणत्वादिति भावः। मनसश्चञ्चलत्वं च हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्यत्र किं ज्ञापकम् ? येनैवं व्याख्यायत इत्यत आह- **एतच्चेति** ॥ **उत्तरवाक्यादेवेति** ॥ 'चञ्चलं हि मनः कृष्ण' (६.३४) इत्युत्तरगीतावाक्यादेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भावरत्नकोशः

उभयोः प्रसक्तत्वाद् योगमात्रग्रहणं कथम् ? इत्यतो भाष्यकाराभिमतं हेतुमाह- **योगस्य प्राधान्येनेति** ॥ **प्रकृतत्वात्** 'योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन' इत्यर्थे 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्रेव प्रथमया[2] प्राधान्येन तृतीयया[3] अप्राधान्येन च प्रकृतत्वादित्यर्थः। योगस्य धर्मित्वे को दोषः ? इत्यत आह- **तथाचेति** ॥

---

१. तत् प्रदर्शयन्। २. प्रथमायाः (पा.) ३. तृतीयायाः (पा.)

'चञ्चलत्वाद्' इति तावद्धेतुः । '[1]साधनत्वख्यापकविभक्त्यन्तं लिङ्गवचनं हेतुः' इति तल्लक्षणात् । योगश्च धर्मी= पक्षः । तथा च 'योगो न स्थिरस्थितिमान् चञ्चलत्वात्' इत्यनुमाने साध्यस्येव हेतोरपि सन्देहावस्कन्दितत्वाविशेषात्[2] सन्दिग्धासिद्धो हेतुः स्यादिति भावः । यद्वा धर्मी चञ्चलत्वरूपधर्मान्वय-प्रतियोगीत्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् । मनसोऽत्रान्वय इति कुतो विज्ञायते ? इत्यत आह- एतच्चेति ॥ 'चञ्चलं हि मनः कृष्ण' (६.३४) इत्यर्जुनप्रश्नरूपोत्तर-वाक्यादित्यर्थः । न च 'मनसश्चञ्चलत्वाद् योगो न स्थिरः' इति वैयधिकरण्य-मापद्येतेति वाच्यम् । योगो न स्थिरः [3]मनःकरणकत्वात्, मनसश्चञ्चलत्वात्, करणानुसारित्वात्कार्यस्य इत्यत्र तात्पर्यात् ॥ ३३ ॥

भगवद्गीता

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच -

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

भाष्यम्

उक्तं च -

'मनसश्चञ्चलत्वाद्धि स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा ।
[4]विनाऽभ्यासं न शक्या स्याद्[5] वैराग्याद्वा न संशयः ॥'

इति व्यासयोगे ॥ ३४-३५ ॥

---

१. 'लिङ्गस्य वचनं हेतुः साधकत्वप्रकाशकम् ।' इति कारिका ।
२. स्कन्दितत्वादिदोषात् (पा.) ३. मनःकरणत्वात्, मनःकारणत्वात् (पा.)
४. विनाऽभ्यासान्न (पा.) ५. अ. तु ।

प्रमेयदीपिका

अत्राऽगमं चाऽह- **उक्तं चेति** ॥ एतेन 'असंशयम्' इति परिहारवाक्यमपि व्याख्यातम् ॥ ३४-३५ ॥

भावरत्नकोशः

आगमे 'अभ्यासं [1]विना वैराग्यादिना योगस्य स्थिरा स्थितिर्न शक्या' इत्यन्वयः । 'आपादयितुम्' इति शेषः । 'मनसश्चञ्चलत्वाद्धि स्थितिर्योगस्य न स्थिरा' इत्येतावत एव प्रकृतोपयोगित्वेऽप्यधिकांशोदाहरणप्रयोजनं दर्शयति- **एतेनेति** ॥ 'विना' इत्यर्धोदाहरणेनेत्यर्थः । न केवलं 'न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम्' इति प्रश्नवाक्यं पूर्वार्धेन व्याख्यातमिति अपिशब्दः ॥३४-३५॥

भगवद्गीता

असंयताऽत्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्याऽत्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः[2] ॥ ३६ ॥

भाष्यम्

न च कदाचित् स्वयमेव मनो नियम्यते ।

'शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापतौ ।
नास्तिकानां च वै पुंसां सदा मुक्तिर्न जायते[3] ॥'

इति निषेधाद् ब्राह्मे ॥ ३६ ॥

प्रमेयदीपिका

'असंयत' इति श्लोको व्यर्थ इव प्रतीयते । तन्निवर्त्यामाशङ्कां सूचयन् तात्पर्यमाह- **नचेति** ॥ यथा मत्तमातङ्गः स्वयमेव श्रान्तः शान्तो भवति तथा

---

१. वैराग्याद् विना (पा.) २. अ. अशेषतः । ३. युज्यते (पा.)

विषयैः तृप्तं मनः कदाचित् स्वयमेव नियतं भवति, किमभ्यासादिना ? इत्येतन्नैवेत्यर्थः। कुतः ? इत्यत आह- शुभेति ।। 'सदा' इति पूर्वेण सम्बन्धः। अनेनात्र शुभेच्छादिकमप्युपलक्षितमिति सूचितम् । मुक्तिवीजत्वान्मनोनियमस्य[1] 'मुक्तिः' इत्युक्तम्।। ३६ ।।

भावदीपिका

पूर्वेणेति ।। 'सदा शुभेच्छारहितानाम्, सदा रमापतौ द्वेषिणाम्, सदा नास्तिकानाम्' इति पूर्वेण सम्बन्ध इत्यर्थः। ननु 'अभ्यासादिना विना मनो न नियम्यते' इत्यत्र 'शुभेच्छारहितानां मुक्तिर्न जायते' इति वाक्यं कथं प्रमाणम् ? इत्यत आह- अनेनेति ।। अत्र 'अभ्यासेन तु कौन्तेय' (६.३५) इति गीतावाक्ये। तथा चाभ्यासेन वैराग्येण शुभेच्छया रमापतौ स्नेहेन आस्तिक्यबुद्ध्या च मनो नियम्यत इति गीतायां ग्राह्यमिति भावः। तर्हि 'मनोनिग्रहो न जायते' इति वक्तव्ये, 'मुक्तिर्न जायते' इति कथमुक्तं प्रमाणम् ? इत्यत आह- मुक्तिवीजत्वादिति ।। शुभेच्छादीनां साक्षान्मुक्तिहेतुत्वासम्भवात् मुक्तिशब्देन तद्बीजं मनोनियमनं लक्ष्यत इति भावः । लक्षणाबीजसम्बन्धोपपादनाय 'मुक्तिबीजत्वात्' इत्युक्तमिति ध्येयम्।। ३६ ।।

भावरत्नकोशः

व्यर्थ इवेति ।। आपाततः तथाप्रतीतेः 'इव' इत्युक्तम्। मत्तमातङ्गः मत्तगजः । 'अभ्यासादिना' इत्यत्रादिशब्देन वैराग्यग्रहः । पूर्वेणेति ।। सदा शुभेच्छारहितानाम्, सदा रमापतौ द्वेषिणाम्, सदा नास्तिकानामित्येवं पूर्वेण सम्बध्यत इत्यर्थः । अत्र 'वश्यात्मना तु यतता' इति गीतावाक्ये, सदाऽपि शुभेच्छा, सदा रमापतावद्वेषः, आस्तिकत्वं च योगावाप्तिं कामयमानस्य विशेषणान्यपेक्षितानि इति वश्यात्मपदेनोपलक्षितानि ज्ञातव्यानीति सूचितमि-

---

१. मनोनियमनस्य (बे.)

त्यर्थः । 'अभ्यासेन तु कौन्तेय' इति गीतावाक्ये अभ्यासवैराग्यपदाभ्यां शुभेच्छादिकं लक्षणीयमिति सूचितमिति अपरे। 'अभ्यासादिकं विना मनो नियन्तुं न शक्यते' इति प्रकृतेऽर्थे 'मुक्तिर्न जायते' इत्युक्तिः कथं प्रमाणम् ? इत्यतः अत्र मुक्तिशब्देन लक्षणया मनोनियमनमेव ग्राह्यम् इति भावेन लक्षणावीजं शक्यसम्वन्धं दर्शयति- **मुक्तिबीजत्वादिति** ॥ 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' (वि.पु.) इत्यादिशास्त्रादिति भावः ॥ ३६ ॥

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच-

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

[1]एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच-

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

प्राप्य पुण्यकृतां[2] लोकानुषित्वा शाश्वतीस्समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

१. 'एवं मे' इति रामानुजानां पाठः। कचित् 'एतं मे' इति।
२. पुण्यकृतान् (पा.)

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

भाष्यम्

अयतिः अप्रयत्नः ॥ ३७-४३ ॥

प्रमेयदीपिका

'अचतुर्थाश्रमी' इति प्रतीतिनिरासायाऽह- **अयतिरिति** ॥ ३७-४३ ॥

भावरत्नकोशः

न विद्यते यतिः= प्रयत्नो यस्य स तथोक्तः, 'यती= प्रयत्ने' इति धातोरिति भाष्यभावः स्फुटत्वान्नोक्तः ॥ ३७-४३ ॥

भगवद्गीता

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

भाष्यम्

योगस्य जिज्ञासुरपि, ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छा सोऽपि । **शब्दब्रह्मातिवर्तते** परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रमेयदीपिका

उप्रत्ययप्रयोगे *'न लोकाव्यय'* इति षष्ठीनिषेधाद् 'योगस्य स्वरूपम्'

इत्यध्याहृत्य **कश्चिद्** व्याख्यातवान्। स भ्रमो वृथैव। [१]'नञा निर्दिष्टमनित्यम्' इत्यस्यानित्यत्वात्। [२]अत एव कात्यायनः 'द्विषः शतुर्वा वचनम्' इत्याद्य-वोचदित्यभिप्रेत्याऽऽह- **योगस्येति**॥ 'ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादाविव [३]विचारार्थ-ताशङ्कानिरासाय व्याचष्टे-**ज्ञातव्य इति**॥ 'अतीव' इति 'उ'प्रत्ययस्यार्थः। *'सनाशंसभिक्ष उः'* इति तच्छीलादौ[४] तस्य विहितत्वात्। इच्छाऽर्थे बाधका-भावादिति भावः। 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' इत्येतद् 'वेदोक्तकर्मकारिभ्योऽ-तिरिच्यते' इति **कश्चिद्** व्याचष्टे। तदसत्। 'ततो याति परां गतिम्' इत्यस्यार्थस्य परामर्शादिति भावेनाऽऽह- **शब्देति**॥ शब्दब्रह्मशब्देन वैदिकविधिनिषेधा-वत्रोच्येते। तदतिवर्तनं परब्रह्मप्राप्तस्यैवेत्यत एवमुक्तम्॥ ४४॥

भावदीपिका

न लोकेति॥ *'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्'* इति षष्ठीनिषेधात् जिज्ञासाशब्दस्यापि सन्नन्तत्वेन *'सनाशंसभिक्ष उः'* इत्यनेनोप्रत्ययान्तत्वात्, तद्योगे 'योगस्य' इति षष्ठी न युक्तेति भावः। **इत्यस्येति**॥ 'नञा निर्दिष्टमनित्यम्' इति वचनेन **अस्य** *'न लोक'* इति सूत्रोक्तषष्ठीनिषेधस्यानित्यत्वादित्यर्थः। नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वे ज्ञापकमाह- **अत एवेति**॥ नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वादेवे-त्यर्थः। **कात्यायनः** वार्तिककारः[५]। **द्विषः शतुर्वा वचनमिति**॥ 'द्विष= अप्रीतौ' इत्यस्माल्लादेशभूतशतृप्रत्यययोगे तत्कर्मणि षष्ठी विकल्पेन वाच्येत्यर्थः। आदिपदात् 'चोरस्य द्विषन्', 'चोरं द्विषन्' इत्युदाहरणं ग्राह्यम्। तथा च द्विष् अस्माल्लटि तस्य शत्रादेशे शकारऋवर्णयोर्लोपे, 'अत्' इति जाते, शतृप्रत्ययस्य उगित्त्वात् नुमागमे, संयोगान्ततकारलोपे 'द्विषन्' इति भवति। तथा च लस्य

---

१. क. नञा निर्दिष्टस्य अनित्यत्वात् २. क. अतः

३. क. विचाराद्यर्थता ४. 'ताच्छील्यादौ' इति भा.र.को. सम्मतः पाठः।

५. 'व्याकरणान्तरकारः' इति मुद्रितकोशेषु।

योगे *'न लोक'* इति षष्ठ्या निषेधेऽपि, तद्योगे कात्यायनः षष्ठीं विहितवान्। तेन ज्ञायते 'नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वमिति' इति भावः।

यद्वा *'न लोक'* इति तृन्नन्तशब्दयोगे षष्ठीनिषेधेऽपि *'द्विषः शतुः'* इत्यत्र तृन्नन्तशतृशब्दयोगे[1] कात्यायनः षष्ठीं स्ववाक्येन प्रयुक्तवान्। तेन ज्ञायते 'नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वमिति' इति भावः। अत्र सर्वत्रापि गीतायां भाष्ये च योगशब्दो ध्यानयोगपरो मन्तव्यः। **विचारार्थतेति**॥ ज्ञानेच्छान्तर्णीतविचारलक्षणया, रूढ्या वा जिज्ञासाशब्दस्य विचारार्थकत्वेन 'योगस्य जिज्ञासुः = विचारयिता' इत्यर्थप्राप्तिशङ्का स्यादिति भावः। सन्नन्तजिज्ञासाशब्दस्य लक्षणया रूढ्या वा विचारार्थकत्वं कुत्र दृष्टम्? इत्यत आह- **ब्रह्मजिज्ञासेति**॥ **सनाशंसभिक्ष उरिति**॥ सन्नन्ताच्छब्दात् आशंसेर्भिक्षेश्च उप्रत्ययः स्यात्, तच्छीलादाविति सूत्रार्थः। तथा च 'तच्छीलादौ' इत्यादिपदात् अतिशयरूपोऽप्यर्थो ग्राह्य इत्याशयः। **इच्छार्थ इति**॥

'ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्र.सू. १.१.१) इत्यादौ तु 'यत्रानवसरः' (बृ.सं.) इत्यादिप्रमाणबलेन कर्तव्यपदाध्याहरस्य सिद्धतया, इच्छाया अविधेयत्वरूपं बाधकमस्तीति विचारलक्षणादि क्रियते। न चात्रेच्छार्थत्वे तथा बाधकमस्तीत्याशयः। **परामर्शादिति**॥ 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' इत्यनेनेत्यर्थः। परमार्शस्तु पूर्वोक्तस्येव वक्ष्यमाणस्यापि युक्तः। यथोक्तं **शास्त्रदीपिकायाम्**- 'अथैष ज्योतिः' इति वाक्यविचारदशायाम्- 'पूर्वोक्तस्य परामर्शः, वक्ष्यमाणस्य च क्वचित्' इति। यद्वा 'ततो याति' इति वाक्येन 'शब्दब्रह्म' इति वाक्योक्तार्थस्य परामर्शादित्यर्थः। **इत्यत एवमुक्तमिति**॥ इत्याशयेन 'परं ब्रह्माप्नोति' इत्युक्तमित्यर्थः॥ ४४॥

---

१. *'न लोक'* इति सूत्रे 'तृन्' इति शतुःप्रभृति तृन्पर्यन्तं प्रत्याहारः। तदनुसारेण 'तृन्नन्तर्गत' इति पाठः स्वरसः।

भावरत्नकोशः

उप्रत्ययेति ॥ जिज्ञासुशब्दस्य *'सनाशंसभिक्ष उः'* इति विहितोप्रत्ययान्तत्वात् तद्योगे 'कटं चिकीर्षुः' इत्यादाविव द्वितीयैव स्यात्, न तु षष्ठीति। तद्धटनाय **सङ्करः-** **'जिज्ञासुः योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्'** (शां.भा. ६.४४) इति स्वरूपपदमध्याहृत्य व्याख्यातवानित्यर्थः । अनित्यत्वज्ञापकमाह - **अत एवेति ॥** 'द्विष= अप्रीतौ' इत्यतो *'द्विषोऽमित्रे'* इति शतृप्रत्यये 'द्विषन्' इति रूपम्। तद्योगे विकल्पेन षष्ठीप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः। *'न लोक'* इति सूत्रे 'तृन्' इति प्रत्याहारस्य ग्रहणम्। '' 'तृन्' इति नेदं प्रत्ययग्रहणम्, किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । *'लटः शतृ'* इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात्'' इति भाष्यादावुक्तेः। तथा च द्विषः [१]शतुरपि प्रत्याहारान्तःपातित्वेन तद्योगे नित्यं निषेधः प्राप्त एव। तत्र च विकल्पारम्भात् ज्ञापकात् 'न लोक' इति निषेधोऽनित्यः। ज्ञापकस्य समान्यापेक्षत्वादिति भाव इति केचित्।

स्वामिनस्तु *'न लुमता'* इति निषेधस्य नित्यत्वे वारिशब्दे सम्बुद्धेर्लुकि तन्निमित्तनुमो अप्राप्तेः *'इकोऽचि'* इत्यच्ग्रहणं व्यर्थम्। न चान्यत्र हलादौ नुमभावार्थमिदम्, कृतेऽपि नुमि तल्लोपसम्भवात्। अतः *'इकोऽचि'* इत्युक्तेरेवं ज्ञायते - *'न लुमता'* इत्यस्यानित्यत्वे सम्बुद्धेर्लुक्यपि प्रत्ययलक्षणत्वेन नुम् स्यात्। न च तल्लोपः [२]शक्यः, *'न ङिसम्बुद्ध्योः'* इति निषेधात्। अतस्तत्र नुमभावार्थम् अज्ग्रहणं कृतम्। तेन *'न लुमता'* इति नञा निर्दिष्टो निषेधोऽनित्य इत्यतः पक्षे सम्बुद्धिनिमित्ते गुणे 'हे वारे' इति रूपमिति वैयाकरणैरेवोक्तत्वात्[३], *'न लोक'* इति 'नञा [४]निर्दिष्टोऽप्यनित्यः' इति भावेन 'अनित्यत्वात्' इत्युक्तम्। अन्तरङ्गोपष्टम्भकमप्याह- **अत एवेति ॥** उक्तनिषेधस्यानित्यत्वादेव 'चोरस्य द्विषन्', 'चोरं द्विषन्' इत्यत्र षष्ठीनिषेधो विकल्पितः कात्यायनेन इति

---

१. शतृप्रत्ययस्येत्यर्थः। २. शङ्क्यः (पं.)

३. एवकारो नास्ति क्वचित् ४. निर्दिष्टो निषेधोऽपि... (मं.२)

उप्रत्ययान्तयोगेऽपि पाक्षिकी षष्ठी युक्ता इत्यध्याहारश्रमो वृथैव परस्येति टीकाशय इति व्याख्यातवन्तः।

इत्यादाविवेति ॥ 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्र.सू. १.१.१), 'जिज्ञासितं सुसम्पन्नम्' (भाग.१.५.३) इत्यादौ जिज्ञासादिशब्दे यथा विचारार्थताऽस्ति, तथा जिज्ञासुशब्दे विचारार्थताशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः। **ताच्छील्यादाविति** ॥ *'आ केः तच्छील-तद्धर्म-तत्साधुकारिषु'* इत्यधिकृत्य सन्नन्ताद्धातोः, "[1]शंसु=स्तुतौ' इत्यस्माद्, भिक्षाशब्दाच्च उप्रत्ययो भवतीति ताच्छील्यादिविशिष्टकर्तरि उप्रत्ययस्य [2]विहितत्वाद् 'अतीव' इत्यर्थभाषणं युक्तमिति भावः। 'ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादौ जिज्ञासाशब्दे अश्वकर्णमीमांसादिशब्द इव योगाभावाद् विचारे रूढिरभ्युपगता। जिज्ञासुशब्दे तु इच्छार्थकसन्प्रत्ययान्तत्वे बाधकाभावाद् योगज्ञानेच्छावानेवार्थ इति [3]भावं प्राप्तशङ्कां निरसितुमाह- **इच्छार्थ इति** ॥

'**शब्दब्रह्म** वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलम् **अतिवर्तते** अपाकरिष्यति, किमुत बुद्ध्वा यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्वन्[4]' (शां.भा. ६.४४) इति **सङ्करभाष्यं** तात्पर्यतोऽनुवदति- **शब्दब्रह्मेति** ॥ **अस्यार्थस्येति** ॥ शब्दब्रह्मातिवृत्ति-रूपस्यार्थस्य। 'ततो याति परां गतिम्' (६.४५) इत्यनेन परगतिशब्दितब्रह्मप्राप्ति[5]रूपत्वेनाभिधास्यमानत्वादित्यर्थः। ननु भवत्पक्षे शब्दब्रह्मातिवर्तनं कथं नाम ब्रह्मप्राप्तिः स्यात्? इत्यत भाष्याशयमाह- **शब्दब्रह्मशब्देनेति** ॥ अनन्तवर्ण-राशिरूपो वेदः शब्दब्रह्मशब्देनोच्यते, तत्प्रमाणकौ विधिनिषेधौ तेन लक्ष्येते। तदतिवर्तनं च परब्रह्मप्राप्तस्य सङ्गच्छते, नान्यस्य, इत्यन्यथाऽनुपपन्नार्थ-

---

१. आङः शसि=इच्छायाम् इति भ्वादौ विद्यमानस्य 'आशंसते' इति लटि रूपम्। तस्मादेव धातोः 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्यनेन उप्रत्ययमिच्छन्ति वैयाकरणाः। 'शंसु=स्तुतौ' इत्यस्मादपि आङ्पूर्वादेव वक्तुमुचितम्। सूत्रे 'आशंस' इति कथनात्।

२. विहितस्य (पा.) ३. भाष्यभावम् (पं.)

४. शां. भाष्ये तु 'कुर्यात्' इति पाठः। ५. ब्रह्मप्राप्तिरूपत्वेन (पं.)

भगवन्तं[1] प्राप्यमित्यर्थः। ननु योगज्ञानेच्छामात्रेण कथं परब्रह्मप्राप्तिः? तस्या भगवद्योगज्ञानमात्रसाध्यत्वस्य बहुप्रमाणप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्। योगस्य जिज्ञासुरपि भगवन्तं प्राप्नोति परम्परया, किमुत योगमभ्यस्यन्, इति कैमुत्याभिप्रायेण प्रवृत्तत्वात्। तदुक्तं प्राचीनटीकायाम्- "योगमभ्यस्यन् ततो विभ्रष्टः तेनैवाभ्यासलेशेन योगभ्रष्टः प्राप्नोति भगवन्तमित्येतदाश्चर्यम्। यतोऽत्यन्तं योगज्ञानेच्छुरपि क्रमेण प्राप्नोति भगवन्तमित्यभिप्रायेण प्रवृत्तं 'जिज्ञासुरपि' इति श्लोकं व्याचष्टे" इति। प्राचीनटीकायां तु- 'शब्दब्रह्म हिरण्यगर्भः, यदा च तमतिवर्तते तदा परब्रह्मैव प्राप्नोति, इत्यभिप्रायेणैवमभिहितम्' इत्युक्तम्॥४४॥

भगवद्गीता

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्॥ ४५ ॥

भाष्यम्

अनेकजन्मनीत्याह- प्रयत्नादिति॥ जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति। एवमनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति। आह च-

'अतीव श्रद्धया युक्तो जिज्ञासुर्विष्णुतत्परः।
ज्ञात्वा ध्यात्वा[2] तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्बहुभिः पुमान्।
विशेन्नारायणं देवं नान्यथा तु कथञ्चन॥'

इति नारदीये॥ ४५ ॥

प्रमेयदीपिका

योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिश्चेद् योगानुष्ठानवैयर्थ्यं[3] स्यात्? इत्यत

---

१. अन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्थकथनपरम् (पा.)
२. अ. ध्यात्वाऽथ दृष्ट्वा च
३. क. स्यादित्येतदाशङ्क्य

एतदेवाऽऽशङ्क्य भगवतैवोत्तरं दत्तमित्याह- नैकेति ॥ 'न योगजिज्ञासा-मात्रेण' इत्यभिप्रायः । अथ योगजिज्ञासोरपरामर्शात् कथं तद्विषयमेतत् ? इत्यतोऽध्याहारेण व्याचष्टे- जिज्ञासुरिति ॥ ज्ञात्वा 'योगम्' इति शेषः । यतनानन्तरमनेकजन्मसंसिद्ध इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽऽह- एवमिति ॥ योगे सम्पूर्णे संसिद्धेर्विलम्बे कारणाभावादिति भावः । व्याख्यातार्थे पुराण-सम्मतिमाह- आह चेति ॥ ४५ ॥

भावदीपिका

नैकजन्मनीति ॥ भाष्यस्य 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' (६.४४) इत्यन्वयः । ननु योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिश्चेत्, योगानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यात् इत्येतदेवाशङ्क्य भगवता यद्युत्तरं दीयते, तर्हि 'न योगजिज्ञासामात्रेणेत्याह' इति भाष्य-कारैर्वक्तव्यत्वेन 'नैकजन्मनीत्याह' इत्यसङ्गतं कथमुक्तम् ? इत्यतस्तदभि-प्रायमाह- न योगेति ॥ अत्र 'प्रयत्नात्' इति वाक्ये । अपरामर्शादिति ॥ पूर्वश्लोके कर्तृत्वेनोक्तो योगजिज्ञासुः अत्र श्लोके कर्तृत्वेन न परामृश्यते, तत्परामर्शक-शब्दाभावादिति भावः । अध्याहारेणेति ॥ 'प्रयत्नाद्यतमानस्तु' इत्यनुवादादिति भावः । अत्र प्रयत्नशब्देन श्रवणं मननं ध्यानं चोच्यते । एवमितीति ॥ एवमनेकजन्मभिः यज्जन्मनि योगजिज्ञासाप्रयत्नादिकं जातं तज्जन्मारभ्यानेक-जन्मभिः संसिद्ध इत्यर्थः । यतनानन्तरम् अनेकजन्मभिरित्यर्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह- योग इति ॥ श्रवणमननरूपप्रयत्नेन ध्यानं परिपूर्णे सतीत्यर्थः । संसिद्धेः अपरोक्षज्ञानस्य । भाष्योदाहृतं प्रमाणं 'जिज्ञासुः' इत्यनन्तरम् 'बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञात्वा' इति योज्यम् । जिज्ञासाजन्मारभ्य बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भावरत्नकोशः

'योगानुष्ठानवैयर्थ्यम्' इति कृतचोद्यं भाष्यभावोक्त्या परिहरति - न

कथनपरं[१] भाष्यमित्यर्थः। नच योगज्ञानेच्छामात्रेण कथं परब्रह्मप्राप्तिः ? तस्या भगवदपरोक्षज्ञानमात्रसाध्यत्वस्य बहुप्रमाणप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्। योगस्य जिज्ञासुरपि भगवन्तं प्राप्नोति परम्परया, किमुत योगमभ्यस्यन्, इति कैमुत्याभिप्रायेण प्रवृत्तत्वात्। तदुक्तं **प्राचीनटीकायाम्**- ''योगमभ्यस्यन् ततो विभ्रष्टः तेनैवाभ्यासलेशेन योगमासाद्याप्नोति भगवन्तमित्येतन्नाश्चर्यम्। यतोऽत्यन्तं योगज्ञानेच्छुरपि क्रमेणाप्नोति भगवन्तमित्यभिप्रायेण प्रवृत्तं 'जिज्ञासुरपि' इति श्लोकं व्याचष्टे'' इति। **प्राचीनटीकायां तु**- '**शब्दब्रह्म** हिरण्यगर्भः, यदा च तमतिवर्तते तदा परब्रह्मैव प्राप्नोति, इत्यभिप्रायेणैवमभिहितम्' इत्युक्तम्॥४४॥

भगवद्गीता

प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्॥ ४५॥

भाष्यम्

नैकजन्मनीत्याह - **प्रयत्नादिति**॥ जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति। एवमनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति। आह च-

'अतीव श्रद्धया युक्तो जिज्ञासुर्विष्णुतत्परः।
ज्ञात्वा ध्यात्वा[२] तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्बहुभिः पुमान्।
विशेन्नारायणं देवं नान्यथा तु कथञ्चन॥'

इति नारदीये॥ ४५॥

प्रमेयदीपिका

योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिश्चेद् योगानुष्ठानवैयर्थ्यं [३]स्यात् ? इत्यत

---

१. अन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्थकथनपरम् (पा.) २. अ. ध्यात्वाऽथ दृष्ट्वा च
३. क. स्यादित्येतदेवाशङ्क्य

एतदेवाऽशङ्क्य भगवतैवोत्तरं दत्तमित्याह- नैकेति ॥ 'न योगजिज्ञासामात्रेण' इत्यभिप्रायः। अथ योगजिज्ञासोरपरामर्शात् कथं तद्विषयमेतद् ? इत्यतोऽध्याहारेण व्याचष्टे- जिज्ञासुरिति ॥ ज्ञात्वा 'योगम्' इति शेषः। यतनानन्तरमनेकजन्मसंसिद्ध इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽऽह- एवमिति ॥ योगे सम्पूर्णे संसिद्धेर्विलम्बे कारणाभावादिति भावः। व्याख्यातार्थे पुराणसम्मतिमाह- आह चेति ॥ ४५ ॥

भावदीपिका

नैकजन्मनीति ॥ भाष्यस्य 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' (६.४४) इत्यन्वयः। ननु योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिश्चेत्, योगानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यात् इत्येतदेवाशङ्क्य भगवता यद्युत्तरं दीयते, तर्हि 'न योगजिज्ञासामात्रेणेत्याह' इति भाष्यकारैर्वक्तव्यत्वेन 'नैकजन्मनीत्याह' इत्यसङ्गतं कथमुक्तम् ? इत्यतस्तदभिप्रायमाह- **न योगेति ॥ अत्र** 'प्रयत्नात्' इति वाक्ये। **अपरामर्शादिति ॥** पूर्वश्लोके कर्तृत्वेनोक्तो योगजिज्ञासुः अत्र श्लोके कर्तृत्वेन न परामृश्यते, तत्परामर्शकशब्दाभावादिति भावः। **अध्याहारेणेति ॥** 'प्रयत्नाद्यतमानस्तु' इत्यनुवादादिति भावः । अत्र प्रयत्नशब्देन श्रवणं मननं ध्यानं चोच्यते । **एवमितीति ॥** एवमनेकजन्मभिः यज्जन्मनि योगजिज्ञासाप्रयत्नादिकं जातं तज्जन्मारभ्यानेकजन्मभिः संसिद्ध इत्यर्थः। यतनानन्तरम् अनेकजन्मभिरित्यर्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह- **योग इति ॥** श्रवणमननरूपप्रयत्नेन ध्याने परिपूर्णे सतीत्यर्थः। **संसिद्धेः** अपरोक्षज्ञानस्य । भाष्योदाहृते प्रमाणे 'जिज्ञासुः' इत्यनन्तरम् 'बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञात्वा' इति योज्यम्। जिज्ञासाजन्मारभ्य बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भावरत्नकोशः

'योगानुष्ठानवैयर्थ्यम्' इति कृतचोद्यं भाष्यभावोक्त्या परिहरति - न

योगेति ॥ 'योगजिज्ञासोः' इत्यत्रोक्तरीत्या[१] [२]षष्ठीति पक्षे, शेषषष्ठीति पक्षे च 'षष्ठी' इति समासः। 'योगं जिज्ञासुः' इति द्वितीयान्तत्वे 'अन्नबुभुक्षुः' इति भाष्यप्रयोग इव 'श्रितादिषु गमिगाम्यादीनाम्' इति [३]वक्तव्यात् द्वितीयासमास इत्यपि **आहुः**। 'प्रयतनादधिकं यतमानो योगी अनेकेषु जन्मसु संसिद्धः सन्' (शां.भा. ६.४५) इति **सङ्करभाष्यं** संक्षेपेणानुवदति- **यतनानन्तरमिति** ॥ अपव्याख्यां भाष्यभावोक्त्या प्रत्याख्याति- **योग इति** ॥ **संसिद्धेः** अपरोक्ष-ज्ञानस्य। **व्याख्यातार्थे** योगजिज्ञासोरपि प्रणाडिकया ब्रह्मप्राप्तिरस्तीत्यर्थे ॥४५॥

भगवद्गीता

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाष्यम्

ज्ञानिभ्यः योगज्ञानिभ्यः। **तपस्विभ्यः** कृच्छ्रादिचारिभ्यः। उक्तं च-

'कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते।
तत्रापि शेषश्रीब्रह्मशिवादिध्यानतो हरेः।
ध्यानं कोटिगुणं प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणाम् ॥' इति गारुडे।

१. पूर्वश्लोकटीकाटिप्पण्युक्तदिशा २. *'कर्तृकर्मणोः कृति'* इत्यनेन
३. वार्तिकादित्यर्थः

'अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते ।
ज्ञात्वा ध्यानं ज्ञानमात्राद् ध्यानादपि तु दर्शनम् ॥
दर्शनाच्चैव[1] भक्तेश्च न किञ्चित् साधनाधिकम् ॥'

इति नारदीये ॥ ४६-४७ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

प्रमेयदीपिका

ननु ज्ञानं योगस्य फलम् । तत्कथं ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मतः ? इत्यत आह- **ज्ञानिभ्य इति** ॥ यद्यपि 'ज्ञानतपसा पूता' इति ज्ञानमपि तपः । तथाऽपि तदतिरिक्तमेवात्र विवक्षितमित्याह- **तपस्विभ्य इति** ॥ ब्रह्मज्ञानादाधिक्यस्यासम्भवाद्, योगज्ञानाधिक्यस्य पृथगुक्तत्वादिति भावः । अत एव पूर्वं तद् व्याख्यातम् । उक्तार्थमुपपादयन् श्लोकद्वयार्थं पुराणवाक्येनाऽह- **उक्तं चेति** ॥ **मुमुक्षुणाम्** एतेन सर्वेषामपि योगिनां मध्ये यो मां भजते स युक्ततरो मतः । तत्रापि मद्गतेनान्तरात्मना यो भजते स युक्ततमो मत इति व्याख्यातं भवति । 'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः' इत्येतद् योगज्ञानविषयमेव, न तद् ब्रह्मज्ञानविषयमित्येतत् पुराणवाक्येन स्थापयति- **अज्ञात्वेति** ॥ 'योगम्' इति शेषः । **साधनाधिकं** साधनेष्वधिकम् ॥ ४६-४७ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥६॥

---

१. क. दर्शनादपि

भावदीपिका

तत्कथमिति॥ न हि फलवतः सकाशात् साधनवानधिक इति भावः। 'पूताः' इत्यनन्तरम्'उक्तत्वेन' इति शेषः। ननु ज्ञानरूपमेव तपः कुतो न गृह्यत इति चेत्, तत्र प्रष्टव्यम्- किं ज्ञानशब्देन ब्रह्मापरोक्षज्ञानं गृहीत्वा तपस्विभ्यः= ब्रह्मापरोक्षज्ञानिभ्यो ध्यानयोगी अधिक इत्यर्थो गृह्यते उत ज्ञानशब्देन योगज्ञानमात्रं गृहीत्वा तपस्विभ्यः= योगज्ञानवद्भ्यो ध्यानयोगी अधिक इत्यर्थो गृह्यते ? नाद्य इत्याह- **ब्रह्मज्ञानादिति**॥ **असम्भवादिति**॥ ध्यानस्य ब्रह्मज्ञानाद् आधिक्य-स्यासम्भवेन तद्वतः सकाशात् ध्यानयोगिन आधिक्यं न सम्भवतीत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह- **योगेति**॥ योगज्ञानवतः सकाशाद् ध्यानयोगिन आधिक्यस्य 'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः' इत्यनेनोक्तत्वेन 'तपस्विभ्योऽधिको योगी' इत्यस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति भावः। अत्रोपष्टम्भकमाह- **अत एवेति**॥ पौनरुक्त्यप्रसङ्गेन तपःशब्दस्य योगज्ञानपरत्वासम्भवप्रदर्शनार्थमेव पश्चादुक्तमपि 'ज्ञानिभ्यः' इति पदं 'तपस्विभ्यः' इत्यपेक्षया पूर्वं व्याख्यातमित्यर्थः। अन्यथा क्रमोल्लङ्घने निमित्ताभावादिति भावः। **मुमुक्षुणामिति**॥ नामि दीर्घाभावश्छान्दस इति भावः।

'कृछ्रादेः' इति प्रमाणस्यायमर्थः। कृछ्राद्यपेक्षया ध्यानयोगो विशिष्यते। **तत्रापि** ध्यानयोगेऽपि भगवद्भक्त एव कार्यार्थे शेषादिध्यानं करोति तद्ध्यानतः हरेर्ध्यानं मोक्षेतरफलकामनया क्रियमाणं कोटिगुणं प्रोक्तम्। **मुमुक्षुणाम्** मोक्षेतरफलकामनां विहाय केवलं मोक्षेच्छूनां यद् हरेर्ध्यानं तत् पूर्वोक्त-कोटिगुणध्यानापेक्षया **अधिकं वा** अधिकमेवेति। यथोक्तं तात्पर्ये- 'मद्भक्तोऽपि हि कार्यार्थी यो ध्यायेदन्यदेवताः'[१] (दत्त.व.) इत्यादि। **एतेनेति**॥ मद्भक्त एव यः कार्यार्थमन्यदेवताध्यानं करोति स युक्तो ध्यानी मे मत इत्यादौ ग्राह्यम्। सर्वेषामपि योगिनां मध्ये इतरफलकामनया यो मां भजते स मे युक्ततरो मत

१. 'मद्भक्तोऽपि हि कार्यार्थं यो ध्यायेदन्यदेवताम्' इति गी.ता. कोशे पाठः।

एतद्ध्यानस्यान्यदेवताध्यानात् कोटिगुणत्वात्। तत्रापि मद्भजकेष्वपि इतरकामनां त्यक्त्वा मोक्षेच्छया मद्गतेनान्तरात्मना यो मां भजते स मे युक्ततमो मतः। इतरकामनया क्रियमाणहरिध्यानापेक्षयैतद्ध्यानस्याधिकत्वादित्यर्थः।

योगमितीति॥ तथा च योगापरपर्यायध्यानस्वरूपमज्ञात्वा **ध्यायिनः** ध्यानं कुर्वतो ध्यानात् **ज्ञानं** योगापरपर्यायध्यानस्वरूपज्ञानमेव विशिष्यते। **ज्ञानमात्रात्** योगापरपर्यायध्यानस्वरूपज्ञानमात्रात्। **ज्ञात्वा ध्यानम्** योगापरपर्यायध्यान-स्वरूपं ज्ञात्वा तत्पूर्वकं क्रियमाणं ध्यानं विशिष्यत इत्यर्थो द्रष्टव्यः। 'साधनेभ्योऽ-धिकम्' इत्यर्थस्य प्रकृतानुपयोगात् तदनूद्य व्याचष्टे- **साधनाधिकमिति**॥ ४६-४७॥

इति यदुवरगीताभाष्यटीकासु युक्ताऽऽशयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा समगमदयमध्यायोऽन्तमस्यां तु षष्ठः॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावदीपिकाख्यायां षष्ठोऽध्यायः॥

भावरत्नकोशः

'तपस्विभ्यः' इत्यत्र तपःशब्देन ज्ञानस्यापि ग्रहणे को दोषः ? इति चेत्, किं योगस्य ब्रह्मज्ञानात् आधिक्यं वक्तव्यम् ?, योगज्ञानाद्वा ? इति विकल्प्य आद्ये दोषमाह- ब्रह्मेति॥ 'न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक्' (ना.अ.क.) इत्यादिशास्त्राद् ब्रह्मज्ञानाधिक्यस्य योगादौ काप्यसम्भवादित्यर्थः। द्वितीय आह- योगेति॥ 'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः' इत्यनेन योगज्ञानाद् आधिक्यस्य योगे पृथगुक्तत्वेनात्रावक्तव्यत्वात्, तपःशब्देन कृच्छ्राद्येव ग्राह्यमिति भाव इत्यर्थः। अत एवेति॥ तपस्विशब्दगततपःशब्दस्य योगज्ञानपरत्वासम्भवादेव, 'तपस्विभ्यः' इति पदव्याख्यानात् पूर्वं 'ज्ञानिभ्यः' इति पदं 'योगज्ञानिभ्यः'

इति व्याख्यातम्। [1]अन्यथा पाठक्रमात् तदेवादौ व्याख्येयं स्यादिति भावः। 'तपस्विभ्यः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी' इत्यस्य तात्पर्यवर्णनपरे 'कृच्छ्रादेः' (गा.) इत्यर्थे[2] तपःशब्देन कृच्छ्रादि, कर्मशब्देन यज्ञादि, योगशब्देन ध्यानयोगश्च ग्राह्य इति भावेनाह- **उक्तार्थमिति**॥ 'छन्दस्युभयथा' इति 'मुमुक्षुणाम्' इति [3]पुराणे [4]नामि दीर्घत्वं नाश्रितमिति भावेनाह- **मुमुक्षुणामिति**॥

एतेन 'तत्रापि शेषश्रीब्रह्मशिवादि' (गा.) इति पुराणोदाहरणेन। **सर्वेषामिति**॥ श्रीब्रह्मशेषादिसाधारण्येन ध्यानमात्रवन्तो ये युक्तशब्दिता योगिनस्तेषां सर्वेषां मध्य इत्यर्थः। 'माम्' इत्यनन्तरं **भावप्रदीपिकारीत्या** 'विषयार्थी' इति, **प्राचीनटीकारीत्या** [5]'अणिमादिफलकत्वेनाप्यन्तरात्मना' इति वा संयोज्यम्। तेन युक्ततमादप्यवरत्वं सिध्यति। **तत्रापि** [6]युक्ततरवर्ग-मध्येऽपि। **इत्येतदिति**॥ इत्यत्र विद्यमानं ज्ञानिशब्दप्रकृतिभूतं ज्ञानप्रातिपदिक-मित्यर्थः। **योगमिति शेष इति**॥ अनेन 'योगं= सम्यग्योगप्रकारमज्ञात्वा[7] ध्यानवतः पुरुषस्य ध्यानात् **ज्ञानं** सम्यग्योगप्रकारकं ज्ञानं विशिष्यते। ज्ञानमात्रं तु विशिष्यते। दर्शनं तु ध्यानादपि विशिष्यते' इति भाष्यं योजितं भवति। भाष्ये 'भज= सेवायाम्' इति धातोः सेवारूपभक्तेः 'भजते' इत्यनेनैव लाभ इति 'भक्तेश्च' इत्युक्तम्। 'यस्मादधिकम्' इत्यधिकशब्दयोगे पञ्चमीवत्, अत्रापि 'साधनेभ्योऽधिकम्' इति विग्रहाश्रयणे 'दर्शनाच्चैव भक्तेश्च' इति पञ्चम्यनन्वय इत्यतो व्याचष्टे- **साधनेष्वधिकमिति**॥ *'तदस्मिन्नधिकम्'* इति दर्शनात् अधिकशब्दयोगे सप्तमी चास्ति। सा च 'सप्तमी' [8]'योगविभागात् समस्यत इति भावः॥ ४६-४७॥

---

१. अन्यथाऽत्र (प्र.) २. इत्यर्थे (प्र.) ३. 'पुराणे नामि' इति नास्ति (पं.)
४. 'नामि' इति सूत्रेण 'मुमुक्षूणाम्' इति दीर्घः स्यात्।
५. अणिमादिफलगतेनापि (पं) ६. युक्तवर्गमध्येऽपि (पं.)
७. अज्ञात्वा ध्यात्वा ध्यानवतः (मं.२) ८. 'सप्तमी शौण्डैः' इति सूत्रम्।

आ अध्यायपरिसमाप्तेर्योगप्रघट्टकस्यायमक्षरार्थः- 'उद्धरेत्' (६.५) इति विहित एव योग इत्थम्भावकथनाय पुनरनूद्यते- **योगी युञ्जीतेति** ॥ ज्ञानोपाय-मनुतिष्ठन् **आत्मानं मनो युञ्जीत** समादध्यात् इति यत् तत् **सततं** निरन्तरं **रहसि** एकान्ते **स्थितः एकाकी** *'एकादाकिनच् असहाये'* इत्याकिनच्-प्रत्ययः। **असहायः** सङ्गशून्यः, **यतचित्तात्मा** यतौ= नियमरूपेण तपआदिना संयतौ **चित्तात्मानौ** अन्तःकरणदेहौ यस्य स तथोक्तः, **निराशीः** वीततृष्णः, **अपरिग्रहः** अपरिग्रहशब्दोपलक्षिताहिंसा-असत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्यादि-शास्त्रोक्तधर्मवान्, समादध्यादिति विध्यनुवादेन प्रकारकथनं द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

एवं तत्रैव प्रकारान्तरमुच्यते- **शुचौ देश इत्यादिना** ॥ **शुचौ** मनःप्रसाद-हेतुभूते **देशे**, तथाविधे काले, तथाविधायाम् अवस्थायामिति चोपलक्ष्यते । **चेलाजिनकुशोत्तरं चेलं** वस्त्रम्, **अजिनं** कृष्णव्याघ्रादिचर्म, **कुशाः** दर्भाः उत्तरे यस्मिन् तत् तथा, विपरीतोऽत्र क्रमः । चेलादीनामिति प्राञ्चः । **न अत्युच्छ्रितम्** अतीवोच्छ्रितम् [1]अत्युच्छ्रितम्, **नातिनीचं** नाप्यतीव नीचम्, **स्थिरम्** अचलम्, **आत्मन आसनं प्रतिष्ठाप्य** ॥ ११ ॥

तत्र तस्मिन्नासने **उपविश्य यतचित्तेन्द्रियक्रियः** उपरतान्तःकरण-बाह्येन्द्रियव्यापारः सन्। क्षिप्तम्[2], मूढम्, विक्षिप्तम्, निरुद्धमेकाग्रम् इति चतस्रो वृत्तयः[3]। तत्र समाध्यन्तरङ्गभूता चतुर्थी मनोवृत्तिर्निर्दिश्यते- **एकाग्रमितीति प्राञ्चः ॥ एकाग्रं मनः कृत्वा आत्मविशुद्धये** मनोमलशोधनाय **योगं युञ्ज्यात्**। सर्वात्मना चित्तनिरोधलक्षणं समाधियोगं कुर्यादिति यावत् ॥ १२ ॥

कायो मध्यदेहश्च **शिरश्च ग्रीवा** च प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वात् एकवद्भावः । **समम्**

१. इत्यत्युच्छ्रितम् (मं.२)

२. विषयासक्तं चित्तं क्षिप्तम् । निद्रातन्द्रादिग्रस्तं मूढम् । सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचिद् ध्याननिष्ठं क्षिप्ताद् विशिष्टतया विक्षिप्तम् ।

३. चतस्रश्चित्तवृत्तयः (मं.१,२)

अचलं समत्वेनाचलत्वेन च **धारयन् स्थिरः** अवहितप्रयत्नो भूत्वा **स्वं** स्वकीयं **नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य दिशोऽनवलोकयंश्च** ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा स्वतो विषयेष्वप्रवृत्तमनाः, **विगतभीः** प्रमाद-आलस्यादि-योगान्तरायभयहीनः **ब्रह्मचारिव्रते** ब्रह्मचर्ये इन्द्रियोपरति-गुरुशुश्रूषादिरूपे **स्थितः** तदनुष्ठाता **मनःसंयम्य** प्रत्याहृत्य **मच्चित्तो** मयि चित्तं यस्य सः, मद्ध्यानवान् **मत्परः** **ममैकान्त्येन** सर्वोत्तमत्वं जानन् **युक्तः** समाधिसम्पन्न आसीत ॥ १४ ॥

उक्तप्रकारेणानुष्ठितस्य[1] फलमुच्यते- **युञ्जन्नेवमिति** ॥ 'एवम्' इत्यस्य किञ्चिद्विवरणम्- **नियतमानस इति** ॥ नियतमानसत्वादिप्रकारेण **सदा आत्मानं** मनो भगवति **युञ्जन्** युञ्जानः, **आत्मानं** भगवन्तं **युञ्जन्** ध्यायन्निति वा, **योगी निर्वाणपरमां** शरीरत्यागोत्तरकालीनां **मत्संस्थां** मयि स्थितिरूपां शान्तिम् **अधिगच्छति** प्राप्नोति ॥ १५ ॥

आहारादिनियमाभावे योगसम्पत्तिर्न, सति तु तस्मिन् साऽस्तीति योगिन इत्थम्भावान्तरम्- **नात्यश्नत इत्यादिश्लोकद्वयेनोच्यते** ॥ **अत्यश्नतः** अधिकं भुञ्जानस्य इन्द्रियोत्सेकापत्तेरिति भावः। **एकान्तम्** अत्यन्तं श्रमादेरवर्जनीय-त्वादिति भावः। 'अतिस्वप्नशीलस्य' इत्यत्र स्वप्नशब्देन निद्रा ग्राह्या। 'जाग्रतः' इत्यत्रापि 'एकान्तम्' इत्यन्वेति। अत्राशनजागरणादिनिषेधो अशक्तविषय इति भाष्ये व्यक्तम् ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तौ योगोपेतौ योगाविरुद्धौ **आहारविहारौ** अशनसञ्चारौ यस्य स तथोक्तः। तस्य यावता श्रम-इन्द्रियोत्सेक-आलस्यादि-योगविरोध्यभावो भवति, तावदाहारादेरिति यावत्। **कर्मसु** कार्येषु **स्वप्नावबोधौ** निद्राजागरणे **दुःखहा** सांसारिकदुःखानि हन्तीति तथा**योगः** समाधियोगो भवति ॥ १७ ॥

---

१. 'योगस्य' इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

योगसम्पूर्तिस्वरूपमुच्यते- **यदेत्याद्यनेकश्लोकैः** ॥ **विनियतं** विशेषेण विषयेभ्यः प्रत्याहृतं **चित्तम् आत्मनि** भगवति **एवावतिष्ठते** तदेकतानं भवति, **सर्वकामेभ्यो** निस्पृहश्च यदा, तदा **युक्तो** योगसम्पूर्तिमान् इत्युच्यत इति योगपूर्तेः कालविशेष उक्तः ॥ १८ ॥

अथ तद्वतोऽवस्थितिरुच्यते- **यथेति** ॥ **निवातस्थः** वातवर्जिते देशे स्थितः दीपः **यथा नेङ्गते** न चलति **सा** उपमीयते अनेनेति **उपमा** दृष्टान्तः । [1]"सा वैश्वदैव्यामिक्षा' इत्यादाविव विधेयापेक्षया 'सा' इति स्त्रीलिङ्गम् । 'कस्य ?' इत्यत उक्तम्- **योगिनः यतचित्तस्य आत्मनो** भगवतः सम्बन्धिनं **योगं** भगवद्विषयकं समाधिं **युञ्जतः** कुर्वत इति ॥ १९ ॥

किञ्च **योगसेवया** योगाभ्यासेन **निरुद्धं चित्तं यत्र** समाधौ **उपरमते** अन्यत्र उपरतव्यापारं भवति, यत्र च समाधियोगे **आत्मना** मनसा **आत्मनि** देहे **आत्मानं** भगवन्तं **पश्यन् तुष्यति** तोषं प्राप्नोति ॥ २० ॥

यत्र समाधौ **स्थितः बुद्धिग्राह्यम्** अनुभववेद्यम् **अतीन्द्रियम्** इन्द्रियाग्राह्यम्, अत्यन्तमेव भवतीति **आत्यन्तिकं** तत्र शास्त्रप्रसिद्धं **सुखं वेत्ति** अनुभवति । यत्र च योगे स्थितो यं योगी **तत्त्वतः**

[2]अतीतेऽनागते काले यत्तादृशमुदीर्यते ।
कथञ्चिदन्यथा नेयात्[3] तत्तत्त्वं तद्विदो विदुः ॥ (म.सं.)

इति वचनात् भगवद्रूपात् [4]न चलतीति यत् ॥ २१ ॥

यं च योगं लब्ध्वा **ततोऽधिकं लाभं न मन्यते, यस्मिंश्च** योगे स्थितो **गुरुणा** प्रबलेनापि **दुःखेन** दुःखहेतुना **न विचाल्यते** ॥ २२ ॥

---

१. 'तप्ते पयसि दध्यानयति' इति आदौ शेषः । २. अतीतानागते (मं.१,२)
३. नैव (पा.) ४. 'न' इति नास्ति क्वचित् ।

तम् एवंविधं **दुःखसंयोगवियोगं** दुःखस्य संयोगः सम्बन्धः[१], वियुज्यत अनेनेति **वियोगो** वियोजकः, दुःखसंयोगस्य वियोगो दुःखसंयोगवियोगः, तं तथोक्तं **योगसंज्ञितं** योग इति संज्ञयोक्तं **विद्यात्** विजानीयात्। 'दुःखवियोगम्' इत्येव वक्तव्ये संयोगशब्दः न केवलमुत्पन्नं दुःखं नाशयति, [२]किन्तूत्पत्तिमेव निवारयतीत्यर्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थः। योगे गुणान्तरं विधातुमुच्यते- **स इति** ॥ **स योगो निर्विण्णचेतसा** विषयविरक्तमानसेन **निश्चयेन योक्तव्यः** अवश्यं कर्तव्य एव। मुमुक्षोर्ध्यानायोग[३]व्यवच्छेदार्थोऽयं निश्चयशब्द इति तद्विधानार्थमिदं वचनम् ॥ २३ ॥

किञ्च **सङ्कल्पप्रभवान्** 'एतदर्थमिदं[४] कुर्याम्' इति सङ्कल्पः **प्रभवः** उत्पादको येषां ते तथोक्ताः तान् **सर्वान्** सर्वविषयान् **कामान् अशेषतः** निःशेषतः, एकविषयोऽपि कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपि न कर्तव्य इति वक्तुम् इदम्, **त्यक्त्वा, इन्द्रियग्रामं** श्रोत्रादीन्द्रियसमुदायं **समन्ततः** सर्वतः **विषयेभ्यः मनसैव नियम्य**, इन्द्रियग्रामो मनसैव नियन्तुं शक्यते, नान्येनेति स्वरूपकथनाय एवशब्दः ॥ २४ ॥

धृतिगृहीतया धैर्यवशीकृतया **बुद्ध्या शनैः शनैरुपरमेत्** उपरतो भवेत् विषयेभ्यो मनो निवर्तयेदिति यावत्। आत्मनः समीपे रमेतेति वा। एवं बुद्ध्या **आत्मसंस्थं** भगवद्विषयं **मनः** कृत्वा आत्मनोऽन्यत् **किञ्चिदपि न चिन्तयेत्** ॥ २५ ॥

मध्ये व्युत्थितं चेत् मनः, तदा तत्प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्युच्यते- **यतो यत इति** ॥ आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् सप्तम्यर्थे तसिः। यत्र यत्र शब्दादौ विषये स्वतः **चञ्चलं मनो अस्थिरं** सत् **निश्चरति** प्रवर्तत इति यावत्। **ततस्ततो**

---

१. 'सम्बन्धः' इति नास्ति क्वचित्। २. 'किन्तु' इति नास्ति क्वचित्।
३. ध्यानयोग... (पं.) ४. इदमिति नास्ति (पं.)

विषयात् एतत् मनो **नियम्य** प्रत्याहृत्य **आत्मन्येव वशं नयेत्** आत्मविषय एव वशीकुर्यात् ॥ २६ ॥

उक्तयोगफलमुच्यते- **प्रशान्तेति ॥** प्रकर्षेण शान्तं= स्वतो विषयेष्वप्रवृत्तं मनो यस्य तं तथोक्तम् । **शान्तरजसं** विगतरजोदोषम्, अत एव **अकल्मषं** कामक्रोधादिदोषहीनम्, **ब्रह्मभूतं** ब्रह्मणि भूतं स्थितम्, **योगिनं** समाधिमन्तम् **उत्तमं सुखमुपैति** ध्यानयोगवान् उत्तमं सुखं प्राप्नोति इति श्रुत्यादौ प्रसिद्धमिति हिशब्दः ॥ २७ ॥

योगिना सुखं किमायासेन प्राप्यते ? कीदृशं च तत् ? इति शङ्काम् अपनुदता पूर्वश्लोकोक्तमेव प्रपञ्च्यते- **एवं युञ्जन्निति ॥** उक्तदिशा **आत्मानं** मनो **युञ्जन्** भगवति युञ्जानः, भगवन्तं ध्यायन्निति वा, **विगतकल्मषः** वीतरागादिदोषः **सुखेन** अक्लेशेन **ब्रह्मसंस्पर्शं** भगवत्संसर्गाभिव्यक्तम् **अत्यन्तम्** अतिशयितं **सुखमश्नुते** प्राप्नोति ॥ २८ ॥

'योगी युञ्जीत' (६.१०) इत्यादिना 'अत्यन्तं सुखमश्नुते' (६.२८) इत्यन्तेन ग्रन्थेन फलकथनेन योगप्रकरणं समापितम् । अथ ध्येयमुच्यते- **सर्वभूतस्थमिति ॥** 'भोक्तारम्' (५.२९) इति पञ्चमे, 'मच्चितो युक्त आसीत' (६.१४) इत्यत्र ध्येयोक्तावपि, अत्राप्युत्तमाधिकारिणा मनोध्येयमुच्यत इति विवेकः । तिष्ठतः *'सुपि स्थः'* इति कप्रत्ययः । **सर्वेषु भूतेषु स्थितम् आत्मानं** परमेश्वरम्, **सर्वभूतानि चात्मनि** परमेश्वरे **योगयुक्त आत्मा** मनो यस्य स तथा, **सर्वत्र** तृणादिब्रह्मान्तेषु वस्तुषु विद्यमानेषु भगवद्रूपेषु **समम्** ऐश्वर्यादिना साम्यावगाहि **दर्शनं** यस्य स सर्वत्र समदर्शनः सन् **ईक्षते** पश्यति ॥ २९ ॥

सर्वभूतस्थत्वादिप्रकारकध्यानविशेषस्य फलमुच्यते- **यो मामिति ॥ यो** ध्यानयोगी **सर्वत्र** ब्रह्मादितृणान्तेषु समं **मां** यः **पश्यति मयि च सर्वं** ब्रह्मादि जगत् **पश्यति, तस्याहं न प्रणश्यामि** सर्वदा योगक्षेमवहः स्याम्, **स च मे न प्रणश्यति** सर्वदा मद्भक्तो भवति ॥ ३० ॥

'यो माम्' (६.३०) इत्युक्तमेव स्पष्टीकुर्वता 'ज्ञानिमात्रस्यात्रातिशय उच्यते- **सर्वभूतस्थितमिति ॥ सर्वभूतस्थितं माम् एकत्वमास्थितः** '²सर्वत्रैक एवेश्वरः' इति जानन् सन्³, **भजति** सेवते, **स योगी सर्वथा** सर्वप्रकारेण न्यायेनान्येन वा वर्तमानोऽपि **मयि** एव **वर्तते** अन्यायप्रवृत्तावपि⁴ ज्ञानिनो मोक्षो नियत एव। अधमाधिकारिषु त्वानन्दह्रासादिकं विद्यत एवेति तात्पर्यम्॥ ३१ ॥

'समदर्शनः' (६.२९) इत्युक्तम्, तत्र किं गो-गत्रयादिवत् भगवति साम्यदर्शनम्? इत्याकाङ्क्षायाम् 'एकत्वमास्थितः' (६.३१) इति समदर्शनवचनं स्वयमेव व्याख्यातम्। इदानीं भगवदनुवर्तिविषयतयाऽपि तदेव व्याक्रियते- **आत्मौपम्येनेति ॥ आत्मा** स्वयमेवोपमा तद्भाव औपम्यम्, तेन यथा आत्मनः स्वस्य सुखमेव प्रियं दुःखं त्वप्रियमेव, तथाऽन्येषामपि भगवद्भक्तानाम् इत्येवं स्वसादृश्येन **सुखं दुःखं च समं यः पश्यति** सुखमेव भागवतेषु, न जात्वपि दुःखमिति वाञ्छतीति यावत्, **स योगी परमो मतः** ॥ ३२ ॥

मनसश्चञ्चलत्वेन वायोरिव निग्रहानर्हत्वात् साम्येन योगस्य स्थिरस्थिति- रसुसम्पादा इत्यर्जुनेन श्लोकद्वयेन शङ्कितमित्युच्यते- **अर्जुन उवाच । यो मामित्यादि ॥ हे मधुसूदन त्वया साम्येन** भगवतः सर्वत्रैक्येन, भगवदनुवर्तिषु चात्मौपम्येन, **योऽयं योगो** भगवति मनःसमाधानरूपो ध्यानयोगः **प्रोक्तः एतस्य** योगस्य **स्थिरां स्थितिं न पश्यामि** । कुतः? **मनसः चञ्चलत्वात्** ॥ ३३ ॥

तदेव कुतः? इत्यत उक्तम्- **चञ्चलं हीति ॥** सकलप्रमाणानुभवसिद्धं तस्य चाञ्चल्यमिति द्योतयितुं हिशब्दः। **प्रमाथि** प्रमथनशीलं **बलवत्** विवेकेनाप्यजेयं **दृढं** विषयवासनाऽनुविद्धतया दुर्भेदम्, **तस्य** मनसो **निग्रहं वायोरिव सुदुष्करं**

---

१. ज्ञानमात्रातिशयः (पा.) २. सर्वत्रैकेश्वरः (पा.)
३. 'सन्' इति नास्ति क्वचित्। ४. अन्यथा प्रवृत्तावपि (पं.)

मन्ये[1] इत्यर्जुनप्रश्नं स्वयमङ्गीकृत्य मनोनिग्रहोपायो भगवतोपदिश्यत इत्युच्यते- **भगवानुवाच । असंशयमिति ॥ महाबाहो मनो दुर्निग्रहं** स्वतः **चलम्** इत्यत्र **असंशयम्**, अर्थाभावेऽव्ययीभावः संशयाभावः । तथाऽपि **अभ्यासेन** विषय**वैराग्येण च गृह्यते** निगृह्यते[2] । तुरेवार्थः ॥ ३४-३५ ॥

यथा मत्तमातङ्गः स्वयमेव श्रान्तः शान्तो भवति, तथा विषयैस्तृप्तं मनः कदाचित् स्वयमेव नियतं भवति, किमभ्यासेन वैराग्येण च ? इत्यत उक्तम्- **असंयतात्मनेति ॥ असंयतात्मना** अभ्यासवैराग्याभ्याम् अवशीकृतचित्तेन **योगो दुष्प्रापः** दुःसम्प्राप्यः, अप्राप्य इति, **मे मतिः** । **उपायतः** अभ्यासादिरूपात् **वश्यात्मना** अभ्यासवैराग्याभ्यां वशत्वमापादित **आत्मा** मनो यस्य तेन **तु यतता** यतमानेन **अवाप्तुं शक्यः** ॥ ३६ ॥

अभ्यासादिहीनस्य दशां पृच्छतीत्युच्यते- **अर्जुन उवाच । अयतिरिति ॥ अयतिः** अप्रयत्नः, **श्रद्धया** 'अत्रोक्तमस्ति', 'अनेन मम प्रयोजनमस्ति' इत्येवंरूपबुद्ध्या **उपेतः योगाच्चलितमानसः योगसंसिद्धिं** ध्यानसम्पूर्तिं ध्यानफलं ज्ञानमिति यावत् । **अप्राप्य हे कृष्ण ! कां गतिं गच्छति** ॥ ३७ ॥

उभयविभ्रष्टः ऐहिकामुष्मिकफलभोगविभ्रष्टः, स्वर्गाद्युपायात् ध्यानयोगाच्च विभ्रष्ट इति वा, **अप्रतिष्ठः** निराश्रयः **ब्रह्मणः पथि** ब्रह्मप्राप्त्युपाये **विमूढः छिन्नाभ्रमिव** वात्यया शकलीकृतमेघखण्ड इव **नश्यति कच्चित्** । दृष्टप्रश्ने 'कच्चित्' इत्यव्ययम् । 'कच्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरोक्तेः ॥ ३८ ॥

किं **नश्यति** नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति, आहोस्विन्न नश्यतीति प्रश्नमूलम् [3]**एतत् संशयं त्वमेव विनाशयितुमर्हसीति** स्पष्टम् **उपपद्यते** सभवति ॥ ३९ ॥

एवं प्रश्ने तदुत्तरं भगवतोक्तम् इत्युच्यते- **भगवानुवाच । पार्थेत्यादिभिः**

---

१. मन्ये इत्यधिकः पाठः क्वचित् । २. 'निगृह्यते' इति नास्ति क्वचित् ।
३. एतम् (मं.१, पं.)

सार्धैश्चतुर्भिः श्लोकैः ॥ हे पार्थ ! इह लोके तस्य योगभ्रष्टस्यापि **विनाशो** दुर्गतिः तिर्यगादिभावो **न विद्यते** नास्ति। **अमुत्र विनाशो** नरकाद्यनर्थो **नैव विद्यते** । कुतः ? इत्यत उक्तम्- **नहीति ॥ कल्याणकृत्** ध्यानादिलक्षण-कल्याणस्य कर्ता ॥ ४० ॥

किं तर्हि तस्य भवति ? **पुण्यकृताम्** अश्वमेधादियाजिनाम्, 'पुण्यकृतान्' इत्यपि पठन्ति। **लोकान् प्राप्य** तत्र लोकेषु **शाश्वतीः** नित्याः, बह्वीः, **समाः** संवत्सरान्, *'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'* इति द्वितीया, बहुषु संवत्सरेषु **उषित्वा** वसनमनुभूय **शुचीनां** यथोक्तकारिणां **श्रीमतां** भूतिमतां **गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते** ॥ ४१ ॥

धीमतां ज्ञानिनां **योगिनामेव कुलेऽथवा भवति** उत्पद्यते। अस्य फलत्वं [1]घटयितुमुच्यते- **एतदिति ॥ यदीदृशं जन्म** [2]इत्युक्तं विविधमपि जन्मेत्येतद् **दुर्लभतरं** दुःखलभ्यतरम्। **हि** प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

तत्र यथोक्तविशेषणे जन्मद्वये, **पौर्वदेहिकं** पूर्वदेहे भवं **बुद्धिसंयोगं** भगवति [3]मनोनिवेशलक्षणं ध्यानं **लभते**। किञ्च **ततो भूयः** पूर्वकृतात् संस्काराद् बहुतरं **संसिद्धौ** योगसंसिद्धिविषये **यतते** ॥ ४३ ॥

कथम् ? **पूर्वाभ्यासेन** पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः [4]पूर्वाभ्यासः तेनैव, **तेन** बलवता **अवशोऽपि** स्वरसतया प्रवृत्तिप्रकर्षहीनोऽपि ध्यानयोगादौ **ह्रियते** [5]प्रवर्त्यते। योगाच्चलितमानसस्य प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् इत्यादिफलं कैमुत्येनाप्युच्यते- **जिज्ञासुरपीति ॥ योगस्य** योगं **जिज्ञासुः** 'ज्ञातव्यो मया योगः' इति यस्यातीवेच्छाऽस्ति सोऽपि, **'शब्दब्रह्म**[6]**'**शब्देन वैदिकविधिनिषेधावत्र

---

१. प्रापयितुम् (मं.२)

२. इतिशब्दो नास्ति (मं.२)

३. मनोऽभिनिवेशलक्षणम् (मं.१,२)

४. 'पूर्वाभ्यासः' इति नास्ति क्वचित्।

५. प्रवर्तते

६. 'शब्द'शब्देन (पा.)

ग्राह्यौ। तदतिवर्तनं परं ब्रह्म प्राप्तस्यैव, नान्यस्येति जिज्ञासुमात्रस्यापि महाफलोक्तौ [1]किमु [2]कश्चित्कालं योगमनुष्ठातुरिति कैमुत्येनोक्तफलयोगोक्तिः ॥ ४४ ॥

योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिश्चेत्, योगानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यात् ? इत्यत उच्यते- **प्रयत्नादिति** ॥ [3]'योगं जिज्ञासुः ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति। 'प्रयत्नाद्यतमानः' इत्यस्य 'अधिकं प्रयत्नं कुर्वन्' इत्यर्थ इति एके। ततो यत्नाद् **योगी** ध्यानयोगसम्पन्नः **संशुद्धकिल्बिषः** निर्धूतपापः **अनेकजन्मभिः संसिद्धो** अपरोक्षज्ञानी भूत्वा, **ततः** अपरोक्षज्ञानात् **परां गतिं याति**। न जिज्ञासामात्रेण, इत्यभिप्रायः ॥४५॥

योगः स्तूयते- **तपस्विभ्य इति** ॥ कृच्छ्रादिचारिभ्यः, **ज्ञानिभ्यः** योगज्ञानिभ्योऽपि, **कर्मिभ्यः** यज्ञादिकारिभ्योऽपि **योगी** ध्यानमनुतिष्ठन् **अधिकः** उत्तमः। **तस्मात्** एवं योगस्य तपआदिभ्य उत्तमत्वात् ॥ ४६ ॥

योगिनामप्यस्ति तारतम्यमित्युच्यते- **योगिनामिति** ॥ **सर्वेषामपि योगिनां** मध्ये यः श्रद्धाशब्दितमद्भक्तिमान् **सः** एव **युक्तो मतः**। तत्रापि **यो मां भजते स युक्ततरो मतः**, तत्रापि **मद्गतेनान्तरात्मना** फलकामनां विना यो मां भजते **स युक्ततमः** अतिशयेनोत्तमो **मे** मम **मतः** *'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च'* इति षष्ठी ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
श्रीमत्सूरीन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यसुमतीन्द्रयतिविरचितायां
भावरत्नकोशसमाख्यायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥

स्वतन्त्रः कर्ताऽयं मुररिपुरहं कर्मसु परम्
प्रतिच्छायारूपः किमपि च करोमि स्वविहितम्।
इति प्राज्ञैर्ज्ञात्वा सकलसुकृतानि प्रतिदिनम्
हरावेव न्यस्यन् प्रथित इह तु जड(न) इति सः ॥

१. किमुक्तम् (पा.) २. किञ्चित्कालम् (मं.१,२) ३. योगजिज्ञासुः (पा.)

माद्दशस्स्वलनं नैव दोषः श्रीभाष्यटीकयोः ।
किन्तु तत्सेवनोद्युक्ता शोध्या मद्गीर्दयालुभिः ॥

आर्यस्वान्ताम्भोजहंसायमानौ संसाराम्भोराशिनावौ समानौ ।
भूयास्तां तौ भूतये भूरिमानौ वेदव्यासानन्दतीर्थाभिधानौ ॥

श्रीमद्गीताभाष्यटीकाश्रीषष्ठाध्यायसेवया ।
गुणिनः परितुष्यन्तु गुणग्रहणभूषणाः ॥

॥ पूर्वषट्कं समाप्तम् ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

भगवद्गीता

भगवानुवाच -

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

भाष्यम्

॥ ॐ ॥ साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः । उत्तरैस्तु षड्भिः भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येन आह । **आसक्तमनाः** अतीवस्नेहयुक्तमनाः । **मदाश्रयः** 'भगवानेव मया सर्वं कारयति, स एव च मे शरणम्, तस्मिन्नेव 'चाहं स्थितः' इति स्थितः । 'असंशयम्', 'समग्रम्' इति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

प्रमेयदीपिका

॥ ॐ ॥ ज्ञानसाधनादन्यद् उत्तराध्यायप्रतिपाद्यं वक्तुं ' योगे त्विमां शृणु'' (२.३९) इति प्रतिज्ञातमसमाप्य कथमर्थान्तरमुच्यते ? इत्याशङ्कां तावत्परिहरति- **साधनमिति** ॥ 'ज्ञानस्य' इति शेषः । [२]तत्र भगवन्महिम्नोऽपि वर्णितत्वेन 'प्राधान्येन' इत्युक्तम् । प्राचुर्येणेत्यर्थः । 'उक्तम्' इत्यनेन प्रतिज्ञातसमाप्तिं सूचयति । तच्च प्रतिज्ञान्तरकरणाद् अवगम्यते । इदानीम् उत्तरग्रन्थप्रतिपाद्यमाह- **उत्तरैस्त्विति** ॥ 'अध्यायैः' इति वर्तते । अनेन 'ज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञेयभगवन्माहात्म्यपरौ' इति सूचितम् । अत्रापि क्वचित् साधनस्य उक्तत्वात् 'प्राधान्येन' इत्युक्तम् । सङ्गतिस्तु प्रथमश्लोक एवोक्ता । अनेन द्विविधेन योगेन यज्ज्ञातव्यं तच्छृणु इति उक्तत्वात् ।

---

१. क्वचिच्चशब्दो नास्ति । २. तत्र तत्र (पा.)

आसक्तमनाः= सम्बद्धमना इति प्रतीतिनिरासायाह- **आसक्तेति** ॥ 'अतीव' इत्याङोऽर्थः। सम्बन्धमात्रस्य योगानङ्गत्वाद् इति भावः। भगवदाश्रयत्वं सर्वसाधारणं कथं योगिनो विशेषणम्? इत्यत आह- **मदाश्रय इति** ॥ शरणं रक्षकः। **इति स्थितः** इति जानन् इति यावत्। 'असंशयम्', 'समग्रम्' इत्युभयं भगवद्विशेषणत्वेन[1] भास्करो व्याख्यातवान् 'संशयरहितं समग्रं कृत्स्नं माम्' इति। **अपरस्तु** 'समग्रम्' इत्येव, 'समग्रम्= समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसम्पन्नं मां संशयमन्तरेण' (शां.भा. ७.१) इति। तन्निरासार्थमाह- **असंशयमिति** ॥ तव समग्रं यथा भवति तथेत्यर्थः। न हि भगवतः संशयराहित्यमिदानीं वक्तव्यम्। न च भगवान् समग्रोऽन्येन केनचिच्छक्यो ज्ञातुम्। 'स्वयमेवाऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वम्' (१०.७५) इति वक्ष्यमाणत्वात् इति भावः ॥

भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ।
सप्तमाध्यायटीकायाः क्रियते भावदीपिका ॥ १ ॥

ननु भगवन्महिमज्ञानार्थमेव योगस्य वर्णितत्वात् कथं 'पाधान्येन' इत्युक्तम्? इत्यत आह- **प्राचुर्येणेति** ॥ बहुलग्रन्थेनेत्यर्थः। **तच्चेति** ॥ समाप्तिसूचनमित्यर्थः। ननु गीतायाम् 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्' (७-२) इति ज्ञानादिकथनस्यैव प्रतिज्ञातत्वात् कथमेतत्? इत्यत आह- **अनेनेति** ॥ 'भगवन्माहात्म्यमाह' इत्यनेनेत्यर्थः। द्विविधेन कर्म-समाधिरूपेण 'ज्ञेय' इत्यादि[2]। [3]कर्मव्युत्पत्त्येति भावः। **अत्रापि क्वचिदिति** ॥ 'मन्मना

१. ख. भगवद्विशेषणमिति

२. 'ज्ञेय' इत्यतः प्राक् 'द्विविधेन कर्म-समाधिरूपेण' इति योज्यमिति भावः।

३. ज्ञानविज्ञानशब्दौ कर्मणि ल्युडन्ताविति भावः।

भव (९-३४) इत्यादौ' इति शेषः । कथं पूर्वेण सङ्गतिः प्रथमश्लोक एवोक्ता ? इत्यत आह- **अनेनेति** ॥ पूर्वषट्कप्रतिपादितेन कर्म-समाधिरूपयोगद्वयेनेत्यर्थः ।

अनेन 'युञ्जन्' (६-२८) इत्यत्र योगशब्दः कर्मसमाधिरूपोभययोगपर इत्युक्तं भवति । **सम्बन्धमात्रस्येति** ॥ स्नेहरहितसम्बन्धस्येत्यर्थः । ननु 'शरणं गृहरक्षित्रोः' (अ.को.) इत्यभिधानाच्छरणशब्दस्य गृह-रूपाश्रयार्थत्वे 'तस्मिन्' इत्युत्तरवाक्यं पुनरुक्तं स्यात् ? इत्यतो व्याचष्टे- **रक्षक इति** ॥ ननु 'भगवान्' इत्यादेर्ज्ञान एव प्रकारत्वम्, न स्थितौ, अतः 'इति स्थितः' इति कथमुच्यते ? इत्यत आह-**इति जानन्निति** ॥ **इत्येवेति** ॥ भगवद्विशेषणत्वेन व्याख्यातवानित्यर्थः ॥ ननु 'समग्रम्' इत्यस्य 'ज्ञास्यसि' इति क्रियाविशेषणत्वे 'न च भगवान् समग्रोऽन्येन केनचिच्छक्यते ज्ञातुम्' इति वक्ष्यमाणदूषणपरिहारः कथम् ? इत्यत उक्तम्- **एवेति** ॥ ननु [1]उभयोर्भगवद्विशेषणत्वमेव किं न स्यात् ? इत्यत आह- **नहीत्यादिना** ॥ कुतो भगवान् स्वान्येन ज्ञातुं न शक्यते? इत्यत आह- **स्वयमेवेति** ॥ अर्जुनेनोत्तरत्र 'स्वयमेवात्मनाऽत्मानं वेत्थ' (१०-१५) इत्युच्यते, तत्रावधारणप्रयोगादिदं लभ्यत इति भावः ॥ १ ॥

भावरत्नकोशः

ज्ञानसाधनादन्यदिति ॥ 'योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति प्रतिज्ञातो हि ज्ञानसाधनयोगो द्विविधः । कामादिवर्जनयुक्तनिवृत्तकर्मानुष्ठानलक्षणक[2] एकः, समाधिरूपोऽपर इति [3]यत्, तदुभयस्माद् अन्यत् भगवन्माहात्म्यरूपमित्यर्थः ।

---

१. 'असंशयम्' 'समग्रम्' इत्यनयोरित्यर्थः ।

२. लक्षण एकः (मं.१,२) ३. इत्येतदुभयस्मात् (मं.१,२)

फलरूपतयाऽभ्यर्हितत्वात् 'मोक्षस्य साधनम्' इति प्रतीतौ असङ्गतिशङ्का स्याद्, इत्यतोऽध्याहरति- **ज्ञानस्येति** ॥ **तत्र** अतीतेष्वध्यायेषु 'न त्वेवाहम्' (२.१२) इत्यादिना द्वितीये, 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' (३.४२) इति तृतीये, 'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा' (४.६) इति चतुर्थे, 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' (५.२९) इति पञ्चमे, 'सर्वभूतस्थमात्मानम्' (६.२९) इति षष्ठे च जननमरणादिदोषराहित्य-अप्रमेयत्वादिभगवन्माहात्म्यस्य वर्णितत्वादित्यर्थः । 'तत्र तत्र' इति पाठेऽप्येवमेवार्थः । ननु 'प्राधान्यम्' इहानुपसर्जनत्वम् । तच्च भगवन्महिम्न एव, सर्वस्य तदर्थत्वात् । तत् कथं साधनस्य प्राधान्यम्? इत्यतोऽत्र विवक्षितं प्राधान्यशब्दार्थमाह- **प्राचुर्येणेत्यर्थ इति** ॥ बहुना ग्रन्थसन्दर्भेणेत्यर्थः । प्रतिज्ञातम् असमाप्य कथम् अन्यदुच्यते? इति शङ्कितम् । तत्परिहर्तुमाह- **उक्तमितीति** ॥ 'उक्तम्' इत्युक्तिमात्रेण कथं समाप्तिसूचनम्? इत्यतः स्वयं ज्ञापकं दर्शयति- **तच्चेति**[1] ॥ प्रतिज्ञातार्थयोगवर्णनसमापनम् । 'यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु' (७.१) इति प्रतिज्ञान्तरकरणादित्यर्थः । पूर्वप्रतिज्ञातार्थवर्णनाभिप्राये पुनरत्र प्रतिज्ञान्तर-मयुक्तमिति भावः ।

ननु 'उत्तरैः षड्भिरध्यायैर्भगवन्माहात्म्यम्' इति भाष्यं 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्यामि[2]' (७.२) इति गीताविसंवादि ? इति शङ्कां परिहरति- **अनेनेति** ॥ 'उत्तरैः' इति भाष्येण । 'ज्ञेयभगवन्माहात्म्यपरौ' इति वदन् 'ज्ञा= अवबोधने' इति धातोः कर्मणि *'कृत्यल्युटो बहुलम्'* इति बहुलग्रहणात् ल्युट् । अत एव 'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते' (७.२) इति भगवद्वचन-मित्यभिसन्धत्ते । **अत्रापि** भगवन्माहात्म्यप्रतिपादनपरेऽप्युत्तरषट्के । **उक्तत्वादिति** ।

'ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ।' (७.२८)

'जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।' (७.२९) इति सप्तमे,

---

१. तत्रेति (मं.१) २. 'इदम्' इति नास्ति (मं.१,२)

'तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम्॥' (८.७)

'अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन्।' (८.८)

'सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणान् आस्थितो योगधारणाम्।' (८.१२)

'ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।' (८.१३)

इत्यादिना अष्टमे,

'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्॥' इति। (९.२२)

'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।' (९.३४)

इत्यादिना नवमादौ च साधनस्योक्तत्वात् **प्राधान्येन** अन्यानुपसर्जनतया इत्युक्तमित्यर्थः। 'न त्वेवाहम्' (२.१२) इत्यादिना पूर्वषट्के भगवन्माहात्म्योक्तावपि साधनस्यैव प्राचुर्येणोक्तिः, अत्र तु षट्के [1]भगवत्संवित्साधनोक्तावपि अन्यानुपसर्जनतया प्राचुर्येण च भगवन्माहात्म्यस्य वर्णनात्, न पूर्वोत्तरषट्कयोरभिधेयसाङ्कर्यं शङ्कनीयमिति भाष्यभाव इति हृदयम्।

ननु [1]साधनवचनानन्तरं भगवन्माहात्म्यवचनस्य का सङ्गतिः? इत्याशङ्क्य भगवतैवाद्यश्लोके परिहृता इति, भाष्ये तदनुक्तिर्न दोषायेति भावेनाह- **सङ्गतिस्त्विति** ॥ हेतु-हेतुमद्भावलक्षणसङ्गतिरित्यर्थः। कथमुक्ता ? इत्यत उपपादयति- **अनेनेति** ॥ आपञ्चमाध्यायसमाप्ति उक्तेन कर्मयोगलक्षणेन, षष्ठोक्तेन समाधिलक्षणेन इत्येवं **द्विविधेन योगेन**। तच्छब्दश्रवणाद् यच्छब्दोऽध्याहृतः। यः पूर्वषट्के द्विविधो योगः स भक्तिपूर्वकमनुष्ठित एव

---

१. संवित्साधनोक्तावपि

१. साधनकथनानन्तरम् (पा.)

भगवज्ज्ञानसाधनम्, नान्यथा। अतो [1]भक्त्युत्पादनार्थं भगवन्महिमा उत्तरषट्के प्राधान्येनाभिधीयत इति आद्यश्लोके [2]अवगमेन नासङ्गतिशङ्केति भावः। 'योगद्वयसाध्यं भगवन्माहात्म्यज्ञानम्' इति पूर्वोत्तरषट्कयोः हेतु-हेतुमद्भाव-लक्षणसङ्गतिप्रतिपत्तिः प्रथमश्लोकत एवोत्पद्यत इति वाऽऽशयः।

आङोऽर्थ इति ॥ 'आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमन्यर्थे[3] धातुयोगजे' (अ.को.) इत्यमरव्याख्याने अनेकार्थत्वे सत्यपि, अनभिव्यक्तार्था एव धातवः 'आङ्' इत्याद्युपसर्गयोगाद् अर्थविशेषे वर्तन्ते। अतो धात्वर्थद्योतकत्वेनोपसर्गाणामपि तदर्थत्वमुच्यत इत्युक्त्वा, 'धातुयोगजेऽर्थे'[4] इत्यस्य विवरणपरम् अमरशेषवचनं "[5]क्रियोद्गमग्रहोधर्षाश्लेषशापाभिकाङ्क्षणः' इत्याद्युदाहृत्य, एवंप्रयोगान् उपलक्ष्य उपसर्गबोध्या अर्था द्रष्टव्या इत्यभिधानात्, अत्रापि [6]आ धातुयोगजार्थस्य क्रिया-गतातिशयस्यावगमे तद्युक्तधातोरपि स्वार्थसङ्गत्यागेन स्नेहार्थत्वं ज्ञातव्यमिति भावेन भाष्ये 'अतीवस्नेह' इत्युक्तम्। अत एव 'ईषदर्थे क्रियायोगे' (व्या.म.भा.) इति,

'उपसर्गवशाद्धातुरर्थान्तरविलासकृत्।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥'

इत्यादि वैयाकरणवचनमिति भावः।

'सम्बद्धमनाः' इति प्रतीतार्थे दोषमाह- **सम्बन्धमात्रस्येति ॥** आसक्त-मनस्कत्वस्य योगं प्रत्यङ्गत्वमवगम्यते। तत्सम्बन्धमात्रार्थत्वे[7] चैद्यपौण्ड्रकादिषु द्वेषिषु मनस्सम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि तेषां योगित्वाभावादिति भावः। 'शरणं रक्षणे

१. भक्त्युत्पादनार्थे (पा.) २. अवगमात् (पा.)
३. सीमार्थे (पा.) ४. अर्थे इति नास्ति (पं.,मं.१)
५. 'क्रियोद्गमग्रहाधर्षाक्षेपपापाभिकाङ्क्षणः' (पं.,मं.१.), क्षेपरामाभिकाङ्क्षणः (मं.२)
६. अत्राध्यानधातु... (मं.१,प्र.), अत्राप्याधानधातु... (मं.२)
७. मात्रार्थत्वेन पुक्तं चैद्ये (मं.१,२)

वधे' इत्यनेकार्थत्वस्य विश्वप्रकाशेऽभिधानाद्, रक्षणादेः प्रकृतानुपयोगाद्, विवक्षितमर्थमाह- **शरणं रक्षक इति** ॥ **शृणाति** विपदं हिनस्तीति शरणम्। 'शॄ= हिंसायाम्' इत्यतः *'कृत्यल्युटो बहुलम्'* इति कर्तरि ल्युट्। 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। 'शरणं तरुणेन्दुशेखरः' इत्यादिप्रयोगाद्, रूपभेदाच्च नपुंसकत्वम्। 'यदनान्तमकर्तरि'[1] इति वचनं तु [2]भाववचनमनान्तं नपुंसकमित्येवंपरम्, अन्यत्रोदासीनमिति व्याख्यातं नैघण्टुकैरिति भावः। भाषितमपि भगवदाश्रयत्वं साधारणमेव ? इत्यत आह- **जानन्निति** ॥ **यावदिति** एवंप्रकारकं तु ज्ञानं योगिन एवेति भावः।

तदेवाह- **संशयरहितमित्यादि** ॥ **अपरः शङ्करः**[3], 'भगवद्विशेषणत्वेन व्याख्यातवान्' इति वर्तते। तद्भाष्यमनुवदति- **समग्रमिति** ॥ तन्मतेऽपि 'असंशयम्' इत्येतद् भगवद्विशेषणमिति कस्मान्न स्यात् ? इति शङ्काऽपनोदायोक्तम्- **संशयमन्तरेणेति** ॥ **तन्निरासार्थम्** व्याख्यानद्वयनिरासार्थम्। 'न विद्यते संशयो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथेत्यसंशयम्' इत्यस्यानतिगूढत्वात् 'समग्रम्' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वं व्याख्याति- **तथेति** ॥ 'योग्यं ज्ञानम्' इति योज्यम्। त्वद्योग्यताऽनुसारेण फलाय पर्याप्तमित्यर्थः। मतद्वयमपि दूषयति- **नहीति** ॥ **समग्रः** कृत्स्नः समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसम्पन्नः। **वक्ष्यमाणत्वात्** दशमे (१०.१५)। अनेनैव 'यं ब्रह्मापि[4] सर्वविशेषसहितं न पश्यति, [5]तं कथमर्जुनः समग्रं पश्येत् ?' इति चोद्यमपि निरस्तम्। तत्र 'समग्रम्' इति क्रियाविशेषणत्वेन व्याख्यानात्॥ १॥

---

१. 'पदानामकर्तरि' (प्र.), पदानां तमकर्तरि (मं.१)

२. भावनमनान्तम् (मं.२), भाववचनान्तम् (पा.)

३. 'इत्येव' इत्यधिकः पाठः (मं.१,२)

४. अयं ब्रह्मापि (मं.१)

५. तत्कथम् (मं.२)

भगवद्गीता

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

भाष्यम्

इदं मद्विषयं ज्ञानम् । विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥ २ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु ज्ञानं वक्ष्यते । न तूक्तम् । तत्कथम् 'इदम्' इति परामर्शः ? इत्यत आह- **इदमिति ॥** 'माम्' (७.१) इति स्वस्य प्रकृतत्वात् तत्सम्बन्धित्वेन ज्ञानमपि प्रकृतमिति भावः । 'सविज्ञानम्= स्वानुभवसंयुक्तम्' इत्येतदपाकर्तुं विज्ञानपदार्थमाह- **विज्ञानमिति ॥** अस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । अपरस्य तदभावात् इति भावः ॥ २ ॥

भावदीपिका

स्वानुभवेति ॥ 'विज्ञानसहितं ज्ञानम्' इत्यत्र विज्ञानशब्देन ज्ञान-ज्ञानरूपानुव्यवसायाख्यं स्वानुभवं गृहीत्वा 'स्वानुभवसंयुक्तम्= स्वानु-व्यवसायसंहितम् इदं ज्ञानम्' इति व्याख्यानमित्यर्थः । **अन्ये तु** 'स्वानु-भवसंयुक्तम्= कृष्णानुभवसिद्धम्' इत्यर्थ इत्याहुः । **अपरस्येति** ॥ उत्तरत्र स्वानुभवस्याकथनादित्यर्थः ॥ २ ॥

भावरत्नकोशः

'मद्विषयम्' इति भाष्यभावोद्घाटनेन कृतचोद्यं परिहरति- **मामितीति ॥** 'असंशयं समग्रं माम्' इत्यस्मच्छब्देन भगवतः प्रकृतत्वात्, सम्बन्धित्वेन भगवन्माहात्म्यमपि प्रकृतमिति इदंशब्दस्य तत्परामर्शित्वं युक्तमित्यर्थः । अनेन

'मदीयमाहात्म्यविषयकं ज्ञानं तवोत्पादयिष्यामि' इति भाष्यार्थ इत्युक्तं भवति। **'सविज्ञानं** विशेषमाहात्म्यविषयकज्ञानेन सहितम् अनुभवसंयुक्तम्' इति सङ्करभाष्यं[१] साभिप्रायमनुवदति- **स्वानुभवसंयुक्तमित्येतदिति ।। अस्यैवेति** विशेषज्ञानपदोक्तस्य स्वयोग्यस्य माहात्म्यविशेषस्य 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय' (७.८) इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात्, **अपरस्य** स्वानुभवस्य **तदभावात्** वक्ष्यमाणत्वाभावाद् भाष्यकारीयमेव व्याख्यानं युक्तमित्यर्थः ।। २ ।।

भगवद्गीता

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ।। ३ ।।

भाष्यम्

दौर्लभ्यं ज्ञानस्याह- **मनुष्याणामिति** ।। ३ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु ज्ञानादिवचनं प्रतिज्ञाय यत्किञ्चित्[२] कथमुच्यते ? इत्यत आह- **दौर्लभ्यमिति** ।। 'श्रोतुरादरजननार्थम्' इति शेषः। ज्ञानस्य दौर्लभ्ये विज्ञानस्य तत् सुतराम् ।। ३ ।।

भावदीपिका

ननु ज्ञानवत् विज्ञानस्यापि दौर्लभ्यं वक्तव्यम्। ततश्च 'ज्ञानविज्ञानयोः' इति वक्तव्ये 'ज्ञानस्य' इति कथमुक्तम् ? इत्यत आह- **ज्ञानस्येति** ।। ३ ।।

---

१. 'सविज्ञानम्= विज्ञानसहितम् स्वानुभवसंयुक्तम् (शां.भा. ७.२)

२. क.ख. यत्किञ्चित् इत्यतः परं 'इदम्' इत्यधिकः पाठः (भा.र.कों. सम्मतश्च)

भावरत्नकोशः

इदं 'मनुष्याणां सहस्रेषु' इत्यादिकम्, प्रकृतासङ्गतत्वादिति भावः । ज्ञानदौर्लभ्यवर्णनस्यापि प्रकृतसङ्गतये शेषमाह- **श्रोतुरिति** ॥ उभयोरपि वक्ष्यमाणत्वाद् 'ज्ञानविज्ञानयोर्दौर्लभ्यमाह' इति किन्न भाषितम्? इत्यत आह- **ज्ञानस्येति** ॥ न्यायसिद्धत्वाद्भाष्ये तदनुक्तिरिति भावः ॥ ३ ॥

भगवद्गीता

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भाष्यम्

प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह- **भूमिरित्यादिना** ॥ महतोऽहङ्कार एवान्तर्भावः ॥ ४ ॥

प्रमेयदीपिका

'मनुष्याणाम्' (७.३) इतिवत् उत्तरमप्यन्यार्थम् इति प्रतीतिनिरासार्थं प्रतिज्ञातयोरुभयोः किमादावुच्यते ? इत्यपेक्षायाञ्चाह- **प्रतिज्ञातमिति** ॥ असङ्गतिपरिहारायानन्यार्थताज्ञापनाय च ज्ञानस्य प्राथम्ये हेतुसूचनाय च 'प्रतिज्ञातम्' इत्युक्तम् । प्रतिज्ञातत्वेन सङ्गतं प्रतिज्ञातमेव, न तु तदर्थं प्राथम्येन[1] प्रतिज्ञातम् । 'रसोऽहम्' (७.८) इत्यतः प्राक्तनग्रन्थसङ्ग्रहायाऽदिपदम् । महत्तत्वम् अत्र नोपात्तम् । तत्किं नास्त्येव ? इत्यत आह- **महत इति** ॥ **अहङ्कारे** अहङ्कारशब्दार्थेऽन्तर्भावः । कार्यवाचिनाऽहङ्कारशब्देन कारणस्य महतोऽप्युपलक्षणमेव, न त्वभाव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१. क. प्राधान्येन (भा.र.को.सम्मतः)

भावदीपिका

अन्यार्थम् दौर्लभ्यार्थम् । **अनन्यार्थताम्** प्राधान्यम् । **प्राथम्ये** प्रथमतो निरूपणे । असङ्गतिपरिहारः कथम् ? इत्यत आह- **प्रतिज्ञातत्वेनेति** ॥ कथमनन्यार्थताज्ञापनम् ? इत्यत आह- **प्रतिज्ञातमेवेति** ॥ **न तु तदर्थमिति** ॥ 'अन्यत् किञ्चिदत्रोच्यते' इति शेषः । प्राथम्ये कथं हेतुसूचनम् ? इत्यतः 'प्राथम्येन' इति पदाध्याहारेण तत्सिद्धिरिति भावेनाह- **प्राथम्येनेति** ॥ 'ज्ञानं तेऽहम्' (७-२) इति प्राथम्येन प्रतिज्ञातत्वात् प्रथमतो निरूपणमिति भावः । 'प्राधान्येन' इत्यपि कचित्पाठः । तत्र 'सविज्ञानम्' इति विज्ञानस्य साहित्योक्त्याऽप्राधान्यप्राप्तौ ज्ञानस्य प्राधान्यं सिध्यतीति भावः ॥ ननु कारणस्य कार्ये कथमन्तर्भावः ? इत्यत आह- **अहङ्कारशब्दार्थ इति** ॥ ननु तथाऽप्यनुपपत्तिः, अहङ्कार-शब्दस्योभयवाचकत्वाभावात् ? इत्यत आह- **कार्यवाचिनेति** ॥ ४ ॥

भावरत्नकोशः

इतिवदिति ॥ 'मनुष्याणाम्' (६.३) इति वचनं यथाऽऽदरजननार्थम्, तथा 'भूमिरापः' इत्याद्युत्तरमित्यर्थः । 'इत्यपेक्षायां च' इत्यत्र चशब्देन 'यत्किञ्चिदिदं कथमुच्यते' इत्यसङ्गतिशङ्कायां चेति समुच्चीयते । असङ्गतत्वम् अन्यार्थत्वं किमादावुच्यत इति च कृतशङ्कात्रयं तद् भाष्यारूढं परिहर्तुमाह- **असङ्गतीति** ॥ हेत्वर्थगर्भं विशेषणमिति भावेनोक्तम्- **प्रतिज्ञातत्वेनेति** ॥ 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति भावेन एवशब्दं संयोज्य तद्व्यावर्त्यमाह- **न तु तदर्थमिति** ॥ प्रतिज्ञातार्थवचनार्थम्, तच्छेषतया नात्रान्यदुच्यत इत्यर्थः । प्राथम्ये हेतुसूचनं शेषोक्त्या व्यनक्ति- **प्राधान्येनेति** ॥ 'सविज्ञानम्' इत्युक्त्या विज्ञानस्याप्राधान्यलाभः । समासान्तवर्तितृतीयायाः *'सहयुक्ते अप्रधाने'* इत्यप्राधान्ये विहितत्वात्, प्रथमोपस्थितावचने कारणाभावाच्चेति भावः ।

भाष्ये आदिपदेन सङ्ग्राह्यानुक्तौ 'रसोऽहम्' (७.८) इत्याद्यपि ज्ञान-प्रकरणमिति प्रतीतिः स्यात्, तथाच 'रसोऽहमित्यादिविज्ञानम्' (गी.भा. ७.८) इति भाष्यविरोधः ? इत्यतः सङ्ग्राह्यमाह- **रसोऽहमित्यत इति** ।। महत्तत्वमेव नास्ति किम् ? इति प्रश्ने गर्वेऽन्तर्भावभाषणम् अननुरूपम् ? इत्यतो नैतद्गीतोक्ताहङ्कारशब्दार्थो गर्वः, किन्त्वहङ्कारतत्त्वमेव । तत्रान्तर्भावश्च तच्छब्दार्थतयोपादाने वचनवृत्त्यभावाच्च लक्षणा वक्तव्या । तत्र च कार्यकारणभाव एव सम्बन्धबीजमिति भावेनाह- **अहङ्कार इत्यादि** ।। यद्वा 'महत्तत्वं किमिति नोपात्तम्' इति चोद्यस्याहङ्कारान्तर्भावकथनेन कथं परिहारः ? इत्यतो अहङ्कार-शब्देन महतोऽपि ग्रहणम् इति भाष्यभावं स्फोरयितुं तद्व्याचष्टे- **अहङ्कारशब्दार्थ इति** ।। तेन तद्ग्रहणमुपपादयति- **कार्यवाचिनेति** ।। 'महतोऽपि' इत्यपिपदं न केवलमहङ्कारशब्दो अहङ्कारतत्त्वस्याभिधायकः, किन्तु महत्तत्त्वस्योपलक्षकोऽपीति व्याख्येयम् । कृतप्रश्नपरिहारं दर्शयितुमुक्तम्- **न त्वभाव इति** ।। **प्राचीनटीकायां** तु- '' 'महतोऽहङ्कार एव' इति भाष्यं महत्तत्वस्य किं कारणे प्रकृतावन्तर्भावः, कार्ये अहङ्कारे वेति संशये सत्याह'' इत्यवतारितम् ।। ४ ।।

भगवद्गीता

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ।। ५ ।।

भाष्यम्

अपरा अनुत्तमा । वक्ष्यमाणामपेक्ष्य । जीवभूता श्रीः । जीवानां प्राणधारिणी । चिद्रूपभूता सर्वदा सती । 'एतन्महद्भूतं' इति श्रुतेः[1]। जगाद च -

१. श्रुतिः

'प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा ।
अव्यक्ताख्या जडा सा च सृष्ट्या भिन्नाऽष्टधा पुनः ।
महान् बुद्धिर्मनश्चैव पञ्चभूतानि चेति हि ।
अवरा[1] सा जडा श्रीश्च[2] परेयं धार्यते तया[3] ।
चिद्रूपा सा त्वनन्ता च अनादिनिधना परा ।
यत्समं तु प्रियं किञ्चिन्नास्ति विष्णोर्महात्मनः ।
नारायणस्य महिषी माता सा ब्रह्मणोऽपि हि ।
[4]ताभ्यामिदं जगत्सर्वं हरिः सृजति भूतराट् ॥'

इति नारदीये ॥ ५ ॥

प्रमेयदीपिका

अपरशब्दस्यानेकार्थत्वाद् विवक्षितमर्थमाह- **अपरेति** ॥ अनुत्तमत्वस्य सापेक्षत्वात् किमपेक्षया ? इत्यत आह- **वक्ष्यमाणामिति** ॥ सन्निधानादिति भावः । 'जीवलक्षणां जीवत्वं[5] प्राप्ताम्' इति व्याख्याननिरासार्थमाह- **जीवभूतेति** ॥ कथं सा जीवभूता ? इत्यत आह- **जीवानामिति** ॥ 'प्राण-धारिणी' इत्येवोक्ते 'स्वप्राणधारिणी' इति प्रतीतिः स्यात् । तन्निरासार्थ-मुक्तम्- **जीवानामिति** ॥ सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा तदीयान्प्राणन् तत्र धारयतीत्यर्थः । स्वप्राणधारिणी कुतो न स्यात् ? इत्यत आह- **चिद्रूपेति** ॥ ज्ञानात्मकविग्रहवती । यद्वा 'जीव= प्राणधारणे' इत्यतो जीवशब्दस्य यौगिकार्थमुक्त्वा गौणीं वृत्तिमाश्रित्यार्थान्तरमनेनोक्तम् । भूतशब्दस्य सर्वदा

---

१. अ. अपरा २. श्रीस्तु (भा.र.को.सम्मतः)
३. यया ४. अ. आभ्याम
५. ख. जीवत्वं वा प्राप्ताम् (भा.र.को.सम्मतः)

सत्त्ववाचित्वे प्रयोगं दर्शयति- **एतदिति** ॥ '[1]प्रकृतामपेक्ष्य श्रियः परत्वोपपादनार्थमेतत्।

'भूमिः' इत्यादेरभिमतमर्थं पुराणवाक्येन स्थापयति - **जगाद चेति** ॥ देवस्यैव। सृज्यत इति सृष्टिः कार्यम्। कार्यरूपेणेत्यर्थः। अनेन [2]"भूम्यादिशब्दैः पञ्चतन्मात्राण्येवोच्यन्ते, न स्थूलानि भूतानि। "मनः" इति तत्कारणमहङ्कारः। "बुद्धिः" इति महत्तत्वम्। "अहङ्कारः" इत्यविद्यासहितमव्यक्तम्। "भिन्ना प्रकृतिरष्टधा" इति वचनात्' इति व्याख्यानं निरस्तम्। 'कार्यरूपेणाष्टधा भिन्ना' इति व्याख्यानसम्भवेन प्रसिद्धार्थपरित्यागायोगात्। [3]महत्यहङ्कारस्यान्तर्भावः। 'इत्येव' इति सम्बन्धः। 'जडा' इत्यवरत्वोपपादनम्। 'श्रीः परा'[4] इत्यस्योपपादनम्- **इयं धार्यते तयेत्यादि ॥ अनन्ता** देशतः गुणतश्च। **परा** मुख्या **अनादिनिधना,** न त्वव्यक्तवत् विक्रियावती ॥ ५ ॥

भावदीपिका

अनेकार्थत्वादिति ॥ परशब्दस्य वैरिपर्यायत्वात्[5], अपरशब्दः अवैरित्वाद्यर्थक[6] इत्यर्थः ॥ भाष्ये 'वक्ष्यमाणाम्' इत्यनन्तरं 'पराम्'

---

१. प्रकृतिमपेक्ष्य

२. भूमिः इति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते, न स्थूला। 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात्। तथा अन्नादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते। मनः इति मनसः कारणम् अहङ्कारो गृह्यते। बुद्धिः इति अहङ्कारकारणं महत्तत्त्वम्। अहङ्कारः इति अविद्यासंयुक्तम् अव्यक्तम्। इति शां.भा. (७.४)

३. ख. 'महति' इत्यतः पूर्वं 'अत्र' इत्यधिकः पाठः

४. श्रीस्तु परा (भा.र.को.सम्मतः) ५. 'परोऽरिपरमात्मनोः' इति वैजयन्तीकोशः।

६. 'अवैर्याद्यर्थकः' इति स्वरसः पाठः।

इति शेषः । **सन्निधानादिति** ॥ 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' इति शब्दसन्निधानादित्यर्थः । **ज्ञानात्मकेति** ॥ तथा च देहातिरिक्तप्राणास्तस्या न सन्ति यतः, अतः 'स्वप्राणधारिणी' इत्यर्थो नाङ्गीकार्य इति भावः । **गौणीं वृत्तिमिति** ॥ जीवगतचिद्रूपत्व-गुणयोगेनेत्यर्थः ।

ननु 'जीवभूताम्' इति विशेषणस्य किं प्रयोजनम् ? इत्यत आह- **प्रकृतिमिति** ॥ जडप्रकृतिमित्यर्थः । अनेन 'सर्वदा सती' इत्यत्र 'एकप्रकारेण' इति ग्राह्यम् । जडप्रकृतेश्च विकारित्वेन तदभावादिति भावः । **एतदिति** ॥ 'जीवभूताम्' इति विशेषणम् । **देवस्यैवेति** ॥ 'अधीनः' इति शेषः ॥ 'सृष्ट्या' इत्यस्यार्थमाह- **सृज्यत इति** ॥ **पञ्च तन्मात्राणि** पृथिव्यादिभूतकारणभूतानि गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दा-ख्यानीत्यर्थः । कुत एवं व्याख्येयम् ? इत्यत आह- **भिन्ना प्रकृति-रिति** ॥ भास्करस्येदं व्याख्यानम् । तन्मते च प्रकृतिशब्द उपादानार्थकः। अतएवानुव्याख्याने तन्मतानुवादसमये 'न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपा-दानमुच्यते'(अ.व्या. श्लो. १-४-५५)(३६२) इत्युक्तम् । एवञ्चात्र गीतायाम् उत्तरत्रोपादानकारणस्यैवाष्टधा भिन्नत्वोक्तेः, भूम्यादिशब्दैस्तदु-पादानमेव ग्राह्यमिति भावः । **प्रसिद्धार्थेति** ॥ गुणत्रयलक्षणप्रसिद्ध-प्रकृतिपदार्थेत्यर्थः । ननु गीतायाम् अहङ्कारतत्त्वग्रहणात्, प्रमाणे च तदभावाद् विसंवादः ? इत्यत आह- **महतीति** ॥ कार्यस्य कारणान्तर्गत-त्वात्, तद्ग्रहणेन कार्यमपि गृहीतमेवेति भावः । **इत्येवेति** ॥ तथा च 'इत्येवाष्टधा भिन्ना' इत्यन्वयो द्रष्टव्यः ।

इयम् जडा प्रकृतिः । **तया** श्रिया । 'अनादिनिधना' (ना.पु.) इति

कालानन्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वादाह- **देशतो गुणतश्चेति** ।। ननु श्रियो देशत आनन्त्यं सम्भवति, 'समना च' (ब्र.सू. ४-२-७) इत्युक्तत्वात्। गुणत आनन्त्यं तु कथम् ?

'देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः ।
सा समस्ता हरेरेव न ह्यन्ये पूर्णसद्गुणाः ।।' (परमश्रुतिः)

इति तस्य भगवदसाधारणधर्मत्वावगमेन, अस्यामसम्भवात्। ब्रह्मापेक्षया कोटिगुणाधिकत्वेन गुणतः सान्तत्वमेव, इति चेत्, सत्यम्। गुणतोऽनन्तशब्दस्य बहुगुणवत्त्वे तात्पर्यान्न दोष इति ध्येयम् । भाष्ये 'अनादिनिधनत्वेन परा' इत्यर्थो द्रष्टव्यः ।। ५ ।।

भावरत्नकोशः

अनेकार्थत्वादिति ।।

'अथापरं क्लीबलिङ्गं सिद्धान्ते मुनयो विदुः ।
गजपाश्चात्त्यपादेऽथ[1] त्रिः पूर्वप्रतियोगिनि।
अन्यस्मिन्नपि .... ।। (के.को.)

इत्यभिधानादिति भाव इति केचित्। अपरे तु परा न भवतीति अपरा, न विद्यते परा यस्याः सा अपरा इत्याश्रयणेऽनेकार्थत्वावेदनादिति भाव इत्याहुः। अनुत्तमत्वस्य निकृष्टत्वस्य। अपेक्ष्य 'उक्ता' इति भाष्ये शेषः, तेन ल्यबुपपत्तिः । चित्प्रकृतेरुपस्थितावुपायमाह- सन्निधानादिति ।। 'जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणाम्' (शां.भा. ७.५) इति [2]सङ्करभाष्यमर्थतोऽनुवदति- जीवलक्षणामिति ।। 'प्रमाणभूत आचार्यः' (व्या.म.भा.) इति महाभाष्ये 'प्रमाणत्वं प्राप्तः' इति

---

१. 'भागेऽथ' इति मुद्रितकेशवकोशे ।

२. 'जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूताम्' शां.भा. ७.५

कैयटव्याख्यानादाह- **जीवत्वं वा प्राप्तामिति** ॥ ननु जीवसम्बन्धिप्राणधारकत्वं जीवानामेव, न तु श्रीदेव्याः ? इत्यत आह- **सर्वजीवदेहेष्विति** ॥ **तत्र** देहेषु। 'स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुष्षु श्लोकशब्दयोः। रूपम्' इत्यभिधानादाह- **ज्ञानात्मकविग्रहेति** ॥ यत एवम्, अतः सा प्राणधारिणी कुतो न स्यात्? इति चोद्यस्य नावकाश इति भावः।

तथा च **प्राचीनटीका**- ज्ञानानन्दादिगुणसान्द्रमूर्तिर्यतो ब्रह्मादिजीवानां प्राणधारिणी। अत एव जीवशब्दोक्ता। यतः श्रीरेवाह स्वसूक्ते- 'मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति यः' (ऋ. मं.१०, सू.१२५, मं.४) इत्यादीति। चिद्रूपत्वाच्च जीवशब्दोक्तेत्याह- **चिद्रूपेति** ॥ प्राचीनटीकामनुरुन्धानो भाष्यमन्यथापि योजयति- **यद्वेति** ॥ **गौणीं वृत्तिमिति** ॥ जीवगतचिद्रूपत्वलक्षणगुणयोगेन जीवशब्देनोपचारेण श्रीरेव ग्राह्येत्यर्थः। अनेनाद्यपक्षे 'जीवा चासौ भूता च' इति विग्रहः। *'पुंवत्कर्मधारय'* इति पुंवद्भावः। द्वितीये 'जीवश्चासौ भूता च' इति विग्रहः। जीव इव जीव इति जीवशब्दस्य गौणी वृत्तिः। [1]बहुलग्रहणाच्च विशेषणयोरपि समास इत्युक्तं भवति। **भूतशब्दस्येति** ॥ ''भवतेः *'गत्यर्थाकर्मक'* इत्यादिना कर्तरि निष्ठान्तस्य'' इत्युपस्कर्तव्यम्। **सर्वदा सत्त्ववाचित्वे** सर्वदा विद्यमानार्थवाचित्वे। 'जीवभूताम्' इति विशेषणं किमर्थम्? इत्यत आह- **प्रकृतामिति**[2] ॥ 'भूमिः' इति पूर्वत्र प्रसक्तां जडप्रकृतिमित्यर्थः। 'प्रकृतिमपेक्ष्य' इति पाठे 'जडप्रकृतिम्' इत्यर्थः। एतत् 'जीवभूताम्' इति विशेषणम्।

'जडा चैव' इत्येवशब्दस्य **देवस्य** भगवत इत्यनेनान्वय इत्याह- **देवस्यैवेति** ॥ नान्यस्येत्यर्थः। जडप्रकृतेरष्टविधत्वं गीतोक्तं घटयितुं सृष्टिशब्दार्थमाह- **सृज्यत इतीति** ॥ सृजतेः कर्मणि *'अकर्तरि च कारके'* इत्यनुवृत्तेः क्तिन् प्रत्यय

---

१. 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासविधायकशास्त्रं।

२. तथा च प्रकृतामपेक्ष्य इति टीका भा.र.कां.सम्मता इति भाति।

इति भावः । **अनेन** प्रमाणोदाहरणेन, 'निरस्तम्' इति सम्बन्धः । 'भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते, न स्थूला' (शां.भा. ७.४) इत्यादि**सङ्करभाष्यं** निष्कृष्यानुवदति- **भूम्यादिशब्दैरित्यादि ॥**

'महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥' (भाग. ३.२७.१३)

इति भागवते,

'रसमात्राणि चाम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत् ।
तन्मात्राण्यविशेषानि अविशेषास्ततो हि ते ॥' (वि.पु. १.२.४३)

इति विष्णुपुराणे च प्रयोगाद् मात्रशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति । **तत्कारणं** मनसः कारणम् अहङ्कार उच्यत इति विपरिणम्यानुवर्तते । कुत एवं कल्पना ? इत्यत उक्तम्- **भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वचनादिति ॥** स्थूलानां प्रकृतित्वायोगादिति भावः । **इति व्याख्यानसम्भवेनेति ॥** तथाचानुपपत्तेरभावेन लक्षणाश्रयण-मयुक्तम् । एकेन प्रकृतिपदेनानेकेषामर्थप्रच्यावनम्, 'भूयोऽनुग्रहन्यायवाह्यं[1] चेति भावः । **प्राचीनटीकायां तु**- 'भूम्यादिशब्दैः स्थूलभूम्याद्यभिधानेऽपि तेषाम् ओषध्यादिकारणत्वेन प्रकृतित्वम्, मनोबुद्ध्योश्च संशयनिश्चयकारणत्वेन प्रकृतित्वम् अवधेयमिति न प्रकृतिशब्दास्वारस्यम् अस्मत्पक्षे' इत्युक्तम् ।

'महान् बुद्धिर्मनः' इत्यत्र गीतोक्ताहङ्कारापरिगणनाद् विसंवादः ? इत्यत आह- **महत्यहङ्कारस्येति ॥** कारणवाचिना महच्छब्देन तत्कार्याहङ्कारस्याप्युप-लक्षणमिति न विसंवादः । इदमेव प्रमाणं हृदि कृत्वा 'महतोऽहङ्कार एवान्तर्भावः' (गी.भा. ७.४) इति प्राग्भाषितमिति भावः । अत्रैवार्थ एवशब्दस्य[2] इति-शब्देनान्वय इत्याह- **इत्येवेतीति ॥** चशब्दावितरेतरसमुच्चये, इत्येव सृष्ट्याऽष्टधा भिन्ना सा प्रकृतिरित्यपि सम्बन्धो द्रष्टव्यः । 'जडा' इति विशेषणं हेत्वर्थगर्भम् अवरत्वमुपपादयितुं प्रवृत्तमित्याह- **जडेतीति ॥** 'श्रीश्च' इति चशब्दस्तुशब्दार्थ

---

१. यूपोऽनुग्रह.... (प्र.) २. 'महान् बुद्धिर्मनश्चैव' इति प्रमाणे ।

इति भावेनोक्तम्- [1]**श्रीस्तु परा** उत्तमेति। **इयं** जडप्रकृतिः **तया** चित्प्रकृत्या **धार्यते** 'जगत्' इति शेषः। श्रीदेव्याः जडप्रकृतिं प्रति जगद्धारणशक्तिप्रदत्वमुच्यत इत्युत्तमत्वमुपपादितं भवतीति भावः।

ननु 'अनन्ता' इत्यत्र कालानन्त्योक्तौ 'अनादिनिधना' इति पूर्वोत्तरकाल-कोटिविहीनत्ववचनं पुनरुक्तं स्यात्? इत्यत आह- **अनन्ता देशतो गुणत-श्चेति**॥ आनन्त्यस्य भगवदेकायतत्त्वविशेषस्य द्योतनार्थः 'सा तु' इति तुशब्द इत्यतो जडप्रकृतिसाधारणं देशानन्त्यमिति चोद्यं प्रत्यस्तम्। गुणानन्त्यमपि भगवदायत्तमेव विवक्षितमिति न तत्राप्यनुपपत्तिशङ्का। 'परा' इति[2] श्रीतत्त्वे परत्ववचनं व्यर्थम्? इत्यतोऽङ्गावतारन्यायेन श्रीविशेषणानादिनिधनत्वविशेषणम् इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे- **परा मुख्येति**॥ 'परा' इति पदं परस्ताच्छ्रुतमपि अनादि-निधनविशेषणमिति ज्ञापनार्थम् अत्रैयर्थ्यार्थं च 'अनन्ता' 'अनादिनिधना' इति पदयोर्मध्ये व्याख्यातम्। श्रीदेव्यां मुख्यानादिविशेषणवत्त्वकथनस्य व्यावर्त्यमाह- **न त्वव्यक्तवदिति**॥ ५॥

भगवद्गीता

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥ ६॥

भाष्यम्

न केवलं ते जगत् प्रकृती मद्वशे इत्येतावन्मदैश्वर्यमित्याह- **अहमिति**॥ प्रभवादेः [3]सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात्, तद्भोक्तृत्वाच्च प्रभव इत्यादि। तथा च श्रुतिः-

---

१. 'श्रीस्तु परा' इति टीकापाठः भा.र.को.सम्मतः।

२. 'परा' इति पुनः (पं.)

३. सत्ताप्रतीत्यादेः कारणत्वात्

'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः
सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ।' (छा. ३.२.९) इति ।

आह च-

'स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता ।
यतः सर्वस्य तेनाहं [1]सर्वोऽसीत्यृषिभिः स्तुतः ।
सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः ।
आगमिष्यत्सुखं चापि [2]तच्चास्त्येव सदाऽपि तु ।
तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्ज्ञातं [3]सुखमितीव च ॥'

इति नारदीये ॥ ६ ॥

प्रमेयदीपिका

नन्वत्र [4]अपरपरनिरूपणपूर्वकं भगवतो यत्परतरत्वं वक्तुमभिप्रेतम्, तत्र शरीरेन्द्रियविषयलक्षणाख्यकार्यस्य जीवानां च तयोरेवान्तर्भाव इति दर्शयितुं 'एतद्योनीनि' इत्युक्तम्। इदानीम् 'अहं परतरः' इति वक्तव्यम्। इदन्तु किमर्थमुच्यते? इत्यत आह- **न केवलमिति** ॥ पूर्वं वाक्यभेदेन प्रकृत्योरवरत्वं, परत्वं, 'मे' इति स्ववशत्वं चोक्त्वा 'ययेदं धार्यते जगत्' (७.५), 'एतद्योनीनि' इति जगदाधारत्वकारणत्वे कथिते। तत्र प्रकृती एव भगवद्वशे, जगज्जन्मस्थितिलयास्तु प्रकृत्यधीना एव, न भगवदधीना इति प्रतीतम्। तन्निरासार्थमेतदित्यर्थः। जगत्प्रति ममैश्वर्यमित्येतावत् प्रकृतिद्वारकमुपचरितमिति यावत्। प्रकृत्योः कारणत्वादिकं मदायत्तमिति भावः।

---

१. अ. सर्वोऽस्मि २. अ. तस्यास्त्येव ३. सुखमतीव च

४. अवर (भा.र.को.सम्मतः), 'परापर' इति भा.दी. सम्मतः पाठः

'जगद्धर्मयोः प्रभवप्रलययोः साक्षाद्भगवदैक्यमुच्यते' इति प्रतीति-निरासार्थमाह- **प्रभवादेरिति** ॥ यथा पुत्रादिप्रभवो रिपुप्रलयश्चोपलब्धः सुखहेतुरित्युपलब्धुः पित्रादेः तद्भोक्तृत्वं तथा तद्भोक्तृत्वात् । भगवतः सर्वभोक्तृत्वं कुतः? इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ 'सर्वकामः' इत्यादेः द्विरुक्तत्वादेकं भोगविषयमिति ज्ञायते। काम्यन्त इति **कामाः** द्रव्याणि। गन्धरसशब्दौ गुणान्तरस्याप्युपलक्षकौ। सर्वमिदम् **अभि** अभितः। **आत्तः** धृतः स्थित इत्यर्थः। न विद्यते वाक्यम् अनुग्रहमन्तरेण यस्यासाववाक्यः। न विद्यते आदरः= आश्चर्यबुद्धिः यस्यासौ नादरः। अवाक्यश्चासौ नादरश्चेति **अवाक्यनादरः**।

'कारणत्वादिनैवैक्यव्यपदेश इत्येतत्कुतः? इत्यत आह- **आह चेति** ॥ **सुखरूपस्य** सुखकारणस्य। ननु 'स्रष्टा पाता' (ना.पु.) इत्यादिकमयुक्तम्? कादाचित्कक्रियाऽवेशे विकारित्वप्रसङ्गात्। भोगेन[2] यद्भाव्यं सुखं तस्य पूर्वमभावेनापूर्णत्वप्रसङ्गाच्च, इत्यत आह- **आगमिष्यदिति** ॥ यद् भोगेनागमिष्यत्सुखं तच्च सदाऽप्यस्त्येव, क्रियाश्च शक्तिरूपेण चेति चार्थः[3]। तर्हि कथं 'भोगेन[4] जातम्' इत्युच्यते? इति भावेन पृच्छति- **अपि त्विति** ॥ उत्तरमाह - **तथाऽपीति** ॥ **सदा** सद्भावेऽपि। यद्यपि 'प्रभवत्यस्मात्' इति प्रभवः, 'प्रलीयतेऽस्मिन्' इति प्रलय इति शक्यते व्याख्यातुम्। तथाऽपि महिमातिशयलाभायैवं व्याख्यातम्। एतेन 'यस्मान्मम प्रकृती योनी सर्वभूतानाम्, ततोऽहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति [5]व्याख्यानमपहस्तितं भवति॥ ६ ॥

---

१. कारणादिना (पा.) २. क. भोग्येन ३. नशब्दार्थः

४. क.ख. 'भोगेन' इत्यतः परं 'सुखम्' इत्यधिकः पाठः

५. 'यस्माद् मम प्रकृती योनिः= कारणं सर्वभूतानाम्, अतः अहं कृत्स्नस्य= समस्तस्य जगतः प्रभवः= उत्पत्तिः, प्रलयः= विनाशः तथा' इति शां.भा. ७.६

भावदीपिका

परापरेति ।। प्रकृती इत्यर्थः । **विषयः** शब्दादिः । **तयोरेवेति** ।। परापरप्रकृत्योरेवेत्यर्थः । तत्र शरीरेन्द्रियादिरूपजडस्य कारणे भूम्यादौ, जीवानां च जीवप्राणधारकचित्प्रकृतावन्तर्भाव इत्याशयः । **इति दर्शयितुमिति** ।। तथा च 'एतद्योनीनि' इत्यस्य प्रकृतोपयोगः स्पष्टं प्रतीयत इति भाष्ये तदनुक्तिरित्युक्तं भवति । **इदं त्विति** ।। 'अहं कृत्स्नस्य' इतीदं वाक्यमित्यर्थः । **वाक्यभेदेनेति** ।। 'अष्टधा भिन्नेयं प्रकृतिः **मे** मदधीना जीवभूतप्रकृतिम् अपेक्ष्यापरा चेति विद्धि' इत्येकं वाक्यम्, '**इतो** जडप्रकृतितोऽन्यां ततः परां चित्प्रकृतिं **मे** मदधीनां विद्धि' इत्यपरं वाक्यमिति वाक्यभेदेनेत्यर्थः । ननु 'जगत्प्रकृती' इत्यत्र द्वन्द्वसमासाश्रयणे जगतो भगवद्वशत्वस्य साक्षादनुक्तानुवादापत्तिः, परापरप्रकृत्योर्भगवद्वशत्वस्योक्तत्वेन एकप्रकृतिपरित्यागश्चापद्येत । षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे तु 'जगत्' इति व्यर्थम् ? इत्यतो भिन्नपदत्वम् आश्रित्यान्वयं दर्शयन् व्याचष्टे - **जगत्प्रतीति** ।। 'केवलं प्रकृती मद्वशे इत्येतावत्' इत्यस्य तात्पर्यार्थः- **प्रकृतिद्वारकमुपचरितमितीति** ।। केवलशब्दार्थः- **उपचरितमिति** ।। मदधीनप्रकृतेर्जगत्कारणत्वात् तद्वारा परम्परया जगदपि मदधीनमित्युपचरितमित्यर्थः ।

'केवलमुपचरितं न' इत्यस्य फलितमर्थमाह- **प्रकृत्योरिति** ।। प्रकृतिनिष्ठं जगत्कारणत्वादिकमित्यर्थः । तथा च 'प्रकृती मद्वशे इत्येतावत्' इत्येतावता जगत्प्रति ममैश्वर्यं केवलं प्रकृतिद्वारकमुपचरितं न भवति, किं नाम ? यत् प्रकृतेर्जगत्कारणत्वादि तत् सर्वं मदधीनम्, अतोऽहमेव मुख्यतो जगत्कर्तेति जगत् प्रति ममैश्वर्यं न प्रकृतिद्वारकमुपचरितमित्याहेति भाष्यार्थो द्रष्टव्यः ।

विष्णोर्जगत्प्रभवादिभोक्तृत्वप्रकारं सदृष्टान्तमाह- **यथेत्यादिना** ॥ 'पित्रादेः' इत्यत्रादिपदाद् वैरिग्रहणम् । तथा च यथा पुत्रप्रभव उपलब्धः सुखहेतुरिति तदुपलब्धुः पितुः पुत्रादिप्रभवभोक्तृत्वम्, तथा रिपुप्रलयश्चोपलब्धः सुखहेतुरिति तदुपलब्धुस्तद्वैरिणो रिपुप्रलयभोक्तृत्वम्, तथा जगत्प्रभवप्रलययोरप्युपलब्धयोर्भगवत्सुखव्यक्तिकारणत्वेन तदुपलब्धुर्भगवतस्तद्भोक्तृत्वं युक्तमित्यर्थः। ननु 'सर्वगन्धः सर्वरसः' (छा. ३.२.९) इत्यादिना सर्वगन्धादिरूपत्वमेवोच्यते, नतु तद्भोक्तृत्वम्। अतः कथमियं श्रुतिर्भोक्तृत्वे प्रमाणम् ? इत्यत आह- **सर्वकाम इत्यादेरिति** ॥ 'छान्दोग्यश्रुतौ' इति शेषः । 'सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्युक्त्वा पुनरुत्तरत्रापि 'सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्युक्तत्वाद् एकं सर्वगन्धादिभोगविषयम्, अपरं सर्वगन्धादिस्वरूपविषयम् इत्यवश्यमङ्गीकार्यम्। अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः। उक्तं च छान्दोग्यभाष्ये- 'एकत्र सर्वगन्धादिना चिदानन्दात्मकसर्वगन्धादिरूपत्वम् उच्यते, अन्यत्र तु[1] तद्भोक्तृत्वम्' इति । तथा च 'एतद्योनीनि' इत्यस्य प्रकृतोपयोगः स्पष्ट इति भाष्ये तदनुक्तिरित्युक्तं भवति। **इदं त्विति** ॥ 'अहं कृत्स्नस्य' इतीदं वाक्यमित्यर्थः। **प्रकृतिद्वारकमुपचरितमितीति** ॥ केवलशब्दार्थः- **उपचरितमिति** ॥ मदधीनप्रकृतेर्जगत्कारणत्वात् तद्द्वारा परम्परया जगदपि मदधीनमित्युपचरितमित्यर्थः । **द्रव्याणीति** ॥ तथा च तद्भोक्तृत्वं युक्तमित्याशयः । 'स्थितः' इति तात्पर्यार्थः । **आश्चर्यबुद्धिरिति** ॥ स्वस्यैव सर्वाश्चर्यरूपत्वात्, तस्यान्यत्राश्चर्यबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।

कारणत्वादिनेति ॥ प्रभवादेः सत्तादिकारणत्वादिना तेनैक्यव्यपदेश

---

१. हृषीकेशतीर्थसम्मतपाठे 'तु'शब्दो नास्ति

इत्येतद् कुत इत्यर्थः । ननु विष्णोर्गीतोक्तसुखव्यक्तिकारणप्रभवादि-भोक्तृत्वे 'सुखरूपस्य' इत्येतत्कथं प्रमाणम् ? इत्यत आह- **सुख-कारणस्येति** ॥ शुभविषयस्येत्यर्थः । 'रूप्यते= जायतेऽनेन' इति रूप-शब्दः कारणपर इति ध्येयम् । अनयैव रीत्या सर्वत्रापि 'शुभं पिबति' इत्यादौ शुभशब्दः शुभविषयपर एव, तथा 'कर्मफलभोक्ता' इत्यस्यापि 'सुखरूपकर्मफलसाधनशुभविषयभोक्ता' इत्येवार्थो द्रष्टव्यः । 'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥' (१५.९) इति वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् । **कादाचित्केत्यादि** ॥ स्रष्टृत्वादेः क्रियां विनाऽसम्भवात्, क्रियायाश्च सदा सृष्टयभावेन कादाचित्कत्वात्, कादाचित्कक्रियावेशेन भगवतो विकारित्वं प्रसज्यत इत्यर्थः । **शक्तिरूपेण** सन्तीत्यर्थः । यथोक्तम्- 'सविशेषोऽपि क्रियावेशः शक्त्यात्मना स्थिरः' इति । **महिमातिशयः** भोक्तृत्वाख्यः । **एतेनेति** ॥ अस्मदीये प्रामाणिक-व्याख्याने महिमातिशयलाभेनेत्यर्थः । **मम प्रकृती** ममाधीने प्रकृती इत्यर्थः । **अत इति** ॥ प्रकृतिद्वारा परम्परयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भावरत्नकोशः

पूर्वसन्दर्भानुवादपूर्वम् 'अहं कृत्स्नस्य' इत्यधिगमनिकाभाष्यम् अवतारयितुं शङ्कते- नन्ववरेति ॥ [1]अपरशब्दस्यानुत्तमार्थस्यार्थानुवादः- अवरेति ॥ अभिप्रेतमिति ॥ अपरवस्तु-परवस्तुनिरूपणानन्तरं परतरवस्तुनिरूपणस्य विस्तरप्राप्तत्वादिति भावः । 'एतद्योनीनि भूतानि' इत्यर्धमपि प्रकृतानुपयुक्तम् इत्यतोऽस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति- तत्र शरीरेन्द्रियेति ॥ 'भूतानि सशरीरान् जीवान्' (गी.भा. ८.४) इत्यष्टमाध्यायभाष्ये शरीरपदमुपलक्षणम् इति भावेन

१. 'अपराऽनुत्तमा' इति पूर्वश्लोके भाष्यस्थस्य

'शरीरेन्द्रियविषयलक्षणस्य कार्यस्य जीवानां च' इति भूतशब्दार्थोक्तिः। **तयोरेवेति** ॥ भूतशब्दस्य चिदचिद्विशिष्टवस्तुवाचित्वेन शरीरादिलक्षणकार्यस्य जडप्रकृतौ, जीवानां च चित्प्रकृतावन्तर्भाव इति दर्शयितुं जडाजडप्रकृतिकारणकानि भूतानीत्युक्तमित्यर्थः। इदं तु 'अहं सर्वस्य जगतः' इत्यर्धं तु। कृतचोद्यपरिहारं भाष्यारूढं वक्तुमाह- **पूर्वमिति** ॥ 'इयं मे भिन्ना प्रकृतिः' (६.४) इति, 'प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' (६.५) इति। 'च', 'मे' इत्यस्य द्विरावृत्तितात्पर्यम्- **वाक्यभेदेनेति** ॥ 'इयं मे भिन्ना प्रकृतिः' इति, 'प्रकृतिं श्रीदेवीं परां विद्धि' इत्येकं वाक्यम्। 'तां च मद्वशां विद्धि' इत्यपरं वाक्यम् इति वाक्यभेदेनेत्यर्थः। **एतत्** 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' इति वाक्यम्।

ननु 'जगत्प्रकृती' इति द्वन्द्वाभ्युपगमे बहुवचनश्रवणप्रसङ्गः। परापरप्रकृत्योः प्रस्तुतत्वात्। 'जगतः प्रकृती' इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे जगत्पदस्य नातीव प्रयोजनम् इत्यतो 'जगत्' इति पृथक् पदं द्वितीयान्तम्। द्वितीया च [1]कर्मप्रवचनीययोग-लक्षणेति भावेन प्रतिशब्दं संयोजयति- **जगत्प्रतीति** ॥ **इत्येतावत्** 'प्रकृती मद्वशे इत्येतावत्' इत्यस्य फलितं दर्शयति- **प्रकृतिद्वारकमिति** ॥ किमुक्तं भवति ? इत्यत आह- **उपचरितमिति यावदिति** ॥ प्रकृतिनिष्ठजगदाधारत्व-जगत्कारणत्वरूपम् ऐश्वर्यं प्रकृतिस्वामिन्युपचर्यत इत्यर्थः। ननु जगत्कारण-त्वाद्यैश्वर्यं प्रकृतिद्वारकमुपचरितं भवतीत्युक्त्या भगवतः साक्षाज्जगत्कारणत्वा-दिकं गीताऽभिप्रेतमित्युक्तं स्यात्। न च तद्युज्यते। 'प्रभवादेः सत्ताप्रतीत्यादि-कारणत्वात्' इत्युत्तरभाष्येण जगद्धर्मभूतप्रभवादिकारणत्वस्यैव[2] साक्षात् प्रत्यायनात्, जडप्रकृतिस्वभावपरिणामलक्षणकारणत्वस्य भगवति सर्वथाऽनुप-पत्तेश्चेत्यत आह- **प्रकृत्योरिति** ॥ अनेन यदुक्तं 'प्रकृती एव भगवद्वशे, जगज्जन्मादिस्थितिलयाः तत्प्रकृत्यधीना एव, न भगवदधीना' इति तन्निरस्तम्। प्रकृत्योरिव प्रकृतिनिष्ठकारणत्वाधारत्वयोरपि 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' इति

---

१. कर्मप्रवचनीययोगेति भावलक्षणेति (प्र.) २. सत्तादिकारणत्वस्यैव (पं.)

इत्येतद् कुत इत्यर्थः । ननु विष्णोर्गीतोक्तसुखव्यक्तिकारणप्रभवादि-भोक्तृत्वे 'सुखरूपस्य' इत्येतत्कथं प्रमाणम् ? इत्यत आह- **सुख-कारणस्येति** ॥ शुभविषयस्येत्यर्थः । 'रूप्यते= जायतेऽनेन' इति रूप-शब्दः कारणपर इति ध्येयम् । अनयैव रीत्या सर्वत्रापि 'शुभं पिबति' इत्यादौ शुभशब्दः शुभविषयपर एव, तथा 'कर्मफलभोक्ता' इत्यस्यापि 'सुखरूपकर्मफलसाधनशुभविषयभोक्ता' इत्येवार्थो द्रष्टव्यः । 'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥' (१५.९) इति वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् । **कादाचित्केत्यादि** ॥ स्रष्टृत्वादेः क्रियां विनाऽसम्भवात्, क्रियायाश्च सदा सृष्ट्यभावेन कादाचित्कत्वात्, कादाचित्कक्रियावेशेन भगवतो विकारित्वं प्रसज्यत इत्यर्थः । **शक्तिरूपेण** सन्तीत्यर्थः । यथोक्तम्- 'सविशेषोऽपि क्रियावेशः शक्त्यात्मना स्थिरः' इति । **महिमातिशयः** भोक्तृत्वाख्यः । **एतेनेति** ॥ अस्मदीये प्रामाणिक-व्याख्याने महिमातिशयलाभेनेत्यर्थः । **मम प्रकृती** ममाधीने प्रकृती इत्यर्थः । **अत इति** ॥ प्रकृतिद्वारा परम्परयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भावरत्नकोशः

पूर्वसन्दर्भानुवादपूर्वम् 'अहं कृत्स्नस्य' इत्यधिगमनिकाभाष्यम् अवतारयितुं शङ्कते- **नन्ववरेति** ॥ [1]अपरशब्दस्यानुत्तमार्थस्यार्थानुवादः- **अवरेति** ॥ **अभिप्रेतमिति** ॥ अपरवस्तु-परवस्तुनिरूपणानन्तरं परतरवस्तुनिरूपणस्य विस्तरप्राप्तत्वादिति भावः । 'एतद्योनीनि भूतानि' इत्यर्धमपि प्रकृतानुपयुक्तम् इत्यतोऽस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति- **तत्र शरीरेन्द्रियेति** ॥ 'भूतानि सशरीरान् जीवान्' (गी.भा. ८.४) इत्यष्टमाध्यायभाष्ये शरीरपदमुपलक्षणम् इति भावेन

---

१. 'अपराऽनुत्तमा' इति पूर्वश्लोके भाष्यस्थस्य

'शरीरेन्द्रियविषयलक्षणस्य कार्यस्य जीवानां च' इति भूतशब्दार्थोक्तिः । **तयोरेवेति** ।। भूतशब्दस्य चिदचिद्विशिष्टवस्तुवाचित्वेन शरीरादिलक्षणकार्यस्य जडप्रकृतौ, जीवानां च चित्प्रकृतावन्तर्भाव इति दर्शयितुं जडाजडप्रकृतिकारणकानि भूतानीत्युक्तमित्यर्थः । **इदं तु** 'अहं सर्वस्य जगतः' इत्यर्धं तु । कृतचोद्यपरिहारं भाष्यारूढं वक्तुमाह- **पूर्वमिति** ।। 'इयं मे भिन्ना प्रकृतिः' (६.४) इति, 'प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' (६.५) इति । 'च', 'मे' इत्यस्य द्विरावृत्तितात्पर्यम्- **वाक्यभेदेनेति** ।। 'इयं मे भिन्ना प्रकृतिः' इति, 'प्रकृतिं श्रीदेवीं परां विद्धि' इत्येकं वाक्यम् । 'तां च मद्वशां विद्धि' इत्यपरं वाक्यम् इति वाक्यभेदेनेत्यर्थः । **एतत्** 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' इति वाक्यम् ।

ननु 'जगत्प्रकृती' इति द्वन्द्वाभ्युपगमे बहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । परापरप्रकृत्योः प्रस्तुतत्वात् । 'जगतः प्रकृती' इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे जगत्पदस्य नातीव प्रयोजनम् इत्यतो 'जगत्' इति पृथक् पदं द्वितीयान्तम् । द्वितीया च 'कर्मप्रवचनीययोग-लक्षणेति भावेन[1] प्रतिशब्दं संयोजयति- **जगत्प्रतीति** ।। **इत्येतावत्** 'प्रकृती मद्वशे इत्येतावत्' इत्यस्य फलितं दर्शयति- **प्रकृतिद्वारकमिति** ।। किमुक्तं भवति ? इत्यत आह- **उपचरितमिति यावदिति** ।। प्रकृतिनिष्ठजगदाधारत्व-जगत्कारणत्वरूपम् ऐश्वर्यं प्रकृतिस्वामिन्युपचर्यत इत्यर्थः । ननु जगत्कारण-त्वाद्यैश्वर्यं प्रकृतिद्वारकमुपचरितं भवतीत्युक्त्या भगवतः साक्षाज्जगत्कारणत्वा-दिकं गीताऽभिप्रेतमित्युक्तं स्यात् । न च तद्युज्यते । 'प्रभवादेः सत्ताप्रतीत्यादि-कारणत्वात्' इत्युत्तरभाष्येण जगद्धर्मभूतप्रभवादिकारणत्वस्यैव[2] साक्षात् प्रत्यायनात्, जडप्रकृतिस्वभावपरिणामलक्षणकारणत्वस्य भगवति सर्वथाऽनुप-पत्तेश्चेत्यत आह- **प्रकृत्योरिति** ।। अनेन यदुक्तं 'प्रकृती एव भगवद्वशे, जगज्जन्मादिस्थितिलयाः तत्प्रकृत्यधीना एव, न भगवदधीना' इति तन्निरस्तम् । प्रकृत्योरिव प्रकृतिनिष्ठकारणत्वाधारत्वयोरपि 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' इति

---

१. कर्मप्रवचनीययोगेति भावलक्षणेति (प्र.)　　२. सत्तादिकारणत्वस्यैव (पं.)

भगवदधीनत्वकथनादिति। प्राचीनटीकायां भावदीपिकायां च 'जगतः प्रकृती **जगत्प्रकृती' इति विग्रह इति लभ्यत इति।**

ननु प्रभवप्रलययो रूपरसादिवद् भोग्यत्वाभावात् कथं तद्भोक्तृत्वं भगवतः ? इत्यतः तद्बुद्ध्यारोहाय दृष्टान्तेनोपपादयति- **यथा पुत्रादीति ॥ तत्सत्तायाश्च मदधीनत्वेन तदभेदव्यपदेशः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'** (छा. ३.२.९), **'राजा राष्ट्रम्' इत्यादौ दृष्टः। 'यदधीना यस्य सत्ता तत् तदित्येव**[१] **भण्यते'** (भ.प) **इति शास्त्रात्। भोग्यभोक्त्रोरैक्यव्यपदेशश्च** 'असौ जीव एव कदलीफलम्' इत्यादौ **दृष्ट इति भावप्रदीपिकायाम्** उक्तम्। उक्तं च **'सर्वयज्ञभुजे नमः'**[२] (ई.भा.) इत्यत्र यज्ञभोक्तृत्वाद् 'यज्ञनाम्नः' इतीशावास्यटीकायाम्। वक्ष्यति च- 'आह **च' इति भाष्यगमनिकायाम्।**

ननु **'सर्वकामः' इत्यादिना कामार्यैक्यमेवोच्यते, न पुनस्तद्भोक्तृत्वमिति कथमिदं वाक्यं प्रकृतार्थे प्रमाणं स्यात् ? इत्यत आह- सर्वकाम इत्यादेरिति ॥ 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तो अवाक्यनादरः'** (छा. अ. ३, ख. २, मं. ९) **इति वाक्यं छन्दोगोपनिषदि द्विः पठ्यते। तत्रैकं गन्धार्यैक्य-बोधनपरम्, अन्यत् गन्धादिभोगबोधनपरम्, अन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तथा च छान्दोग्यभाष्यम्- "एकत्र सर्वगन्धादिना चिदानन्दात्मकसर्वगन्धादिरूपत्व-मुच्यते। अन्यत्र 'तद्भोक्तृत्वमिति'** (छा.भा. अ. ३, ख. २, मं. ९) **इति भावः। ननु कामो नामेच्छाऽपरनामको अभिलाषः। स च न भोग्य इत्यतः विवक्षितं कामशब्दार्थमाह- काम्यन्त इतीति ॥ द्रव्याणि** हविःपुष्पफलादीनि। ननु

---

१. तद्वदित्येव (प्र.) २. ईशावास्यभाष्यमङ्गलश्लोके

३. 'एकत्र छान्दोग्यवेदेशीयटिप्पण्याम्। सर्वगन्धादिना तत्प्रतिपादकवाक्येन वेदेशीयरीत्या खण्डार्थरीत्या च सर्वकर्मा सर्वकाम इत्येव भाष्यपाठः। सर्वकामः सर्वकर्मा इत्यप्यस्ति।' इत्यधिकः पाठः। (मं.१)

४. तद्भाक्तृत्वम् (प्र., पं.)

सर्वभोक्तृत्वे नेदं मानम् ? गन्धरसयोरेवात्र श्रवणात्, इत्यत आह- **गन्धरस-शब्दाविति** ।। **गुणान्तरस्य** शब्दादेः ।

ननु भोग्यार्थान् प्रति भगवत आभिमुख्येन स्थितौ स्यादिदं भोगवचनम् । तदेव कथम् ? इति शङ्काऽपनोदाय श्रुतौ 'सर्वमिदमभ्यात्तः' इत्युक्तम्, तदर्थमाह- **सर्वमिदमिति** ।। *'अभिरभागे'* इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वम्, कर्मप्रवचनीययोगे च द्वितीया इति भावेन 'अभि' इत्यस्यार्थ उक्तः- **अभित इति** ।। यद्यपि *'पर्यभिभ्यां च'* इत्यत्र सर्वोभयार्थयोरेव तसिर्नियमित इति, **उभयतः** पार्श्वद्वये इत्येवार्थः प्राप्त इति 'अभितः' इत्यस्य नाभिमुख्यार्थकत्वलाभः[१] । तथाऽपि 'समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः' (अ.को.) इत्यमरव्याख्याने अभिमुखे यथा- 'अभितः समापतन्तम् अरिम् अपश्यत्= आभिमुख्येन[२] आपतन्तं शत्रुमपश्यदित्यर्थः' इत्युक्तेराभिमुख्यार्थकत्वकथनं न दोषाय।

आङ्पूर्वाद् 'डु दाञ्= दाने' इत्यतः कर्मणि निष्ठायाम् 'आत्तः' इति रूपम्। तदर्थमनूद्याह- **आत्तो धृत इति** ।। जगतो भगवत्कर्मकधारणं नाम किम् ? इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह- **स्थित इतीति** ।। तिष्ठतेरकर्मकत्वात् कर्तरि क्तप्रत्ययः । सर्वमिदमभितो भगवान् स्थित इति सर्वाभिमुख्यसद्भावाद् युक्तमेव तस्य सर्वभोक्तृत्वमिति भावः । तदुक्तं **प्राचीनटीकायाम्**- 'सर्वमिदम् अभ्यात्तः= सर्वेणानेन जगताऽभितः स्वीकृतो भगवान्' इति। 'न विद्यते वाक्यमस्य' इत्युक्ते अवक्तृत्वम्, अवाच्यत्वं वा स्यात् । तच्च 'यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै'[३], 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र.सू. १.१.४) इत्यादिबहुप्रमाणविरुद्धम् ? इत्यत उक्तम्- **अनुग्रहमन्तरेणेति** ।। अवाक्यपदेन वक्तृत्वाभाव एव विवक्षितः । न चैवं मूकता वा स्यादिति वाच्यम् । प्राकृतस्यैव[४] निरर्थकवाक्यवक्तृत्वाभावस्याभिसंहित-त्वादिति।

---

१. नाभिमुखार्थकत्वलाभः (प्र.) २. आभिमुखेन (मं.२)
३. 'तस्मै' इति नास्ति (मं.१) ४. प्रकृतस्यैव (पा.)

आदरशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह- **आश्चर्यबुद्धिरिति ॥** *'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'* इति बहुलग्रहणाद् विशेषणयोरपि समासः, नसमासत्वात् नलोपाभावश्च, इति मनसि निधायाह- **अवाक्यश्चासौ नादरश्चेतीति ॥ प्राचीनटीकायां तु** 'इदमद्य मया लब्धम्' इति **न वक्ति** न वर्णयतीति 'अवाकी', मनसाऽपि नादरं करोतीति 'अनादरः' इत्युक्तम्। तत्र 'वच= परिभाषणे' इत्यतो भावे घञि *'चजोः कु घिण्ण्यतोः'* इति कुत्वेन[1] **वाकः** वाक्यम्, सोऽस्यास्तीति 'वाकी', स न भवतीति 'अवाकी' इति, न विद्यत आदरो यस्येति 'अनादरः' इत्येव च व्युत्पत्तिः। 'न वक्ति' इत्यादि तु [2]फलितप्रदर्शनमेवमित्यवधेयम्। अवाक्योऽनादरश्चेति विशेषणद्वयं च भगवतो महाप्रभुत्वात् सम्भवति। सर्वभोक्तृत्वं भुञ्जानोऽपि न प्राकृत [3]इवाश्चर्यबुद्ध्या [4]शुभविषयान् गन्धरसादींश्चोपभुङ्क्ते इति विभावयितुमुपात्तमिति **आहुः**।

'कारणत्वादिना' इत्यत्रादिपदेन भोक्तृत्वग्रहणम्। 'कारणादिना' इत्यपि क्वचित् पाठः। सुखकारणप्रभवप्रलयभोक्तृत्वरूपप्रकृतप्रमेये 'सुखरूपस्य भोक्तृत्वात्' इत्येतत्कथं प्रमाणम्? इत्यत आह- **सुखरूपस्य सुखकारणस्येति ॥** 'प्रास्यन्ति तमिति प्रासः' इतिवत् '**रूपयन्ति** निरूपयन्ति [5]निष्पादयन्ति यं गन्धादिरूपं भोग्यं सोऽयं रूपः' इति। '[6]रूप= करणे' इति धातोः *'अकर्तरि च कारके'* इति कर्मणि *'एरच्'* इति णिजन्तात् अच्प्रत्यये रूपशब्दनिष्पत्तौ 'सुखस्य रूपं सुखरूपम्' इति सुखकारणं ग्राह्यमिति भावः। नच 'एरच् अण्यन्तानाम्' इति वचनात् ण्यन्तादच्प्रत्ययो नेति वाच्यम्। 'कल्यादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकारम्भात् उक्तवचनमनार्षमिति मनोरमायां स्थितेरिति **केचित्**। **अन्ये** तु सुखं **रूपयन्ति** निष्पादयन्तीति सुखरूपम्,

---

१. कुत्वे च (मं.१,२) २. फलितप्रदर्शनपरमित्यभिधेयम् (पा.)
३. इत्याश्चर्यबुद्ध्या (पा.) ४. शुभविशेषणान् (पा.)
५. 'निष्पादयन्ति' इति नास्ति (पं.) ६. 'रूप= रूपकरणे' (मं.१,२)

'कर्मण्यण्' इत्यणि 'कुम्भकारः' इत्यादिवदुपपदसमासः। नच करणे घञ्प्रत्यय एव कुतो न भवेदिति वाच्यम्। ल्युटो घञ्बाधकत्वेन तत्प्रवृत्त्यवश्यम्भावे 'रूपणस्य' इति प्रयोगापत्तेः। 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' (अ.को.) इत्यमरव्याख्याने तु रूपशब्दो नाना निष्पादित इत्यन्यदेतत्, इत्युक्तरीत्यैव कारणार्थकत्वलाभ इति आहुः। **भावप्रदीपिकायां तु** सुखरूपस्य '[1]शुभविषयस्येत्यर्थ इत्युक्तम्।

'प्रकाशिता' इति भाष्यस्य 'प्रकाशयिता' इत्यर्थः। तच्छब्दप्रतियोगितया यच्छब्दम्, 'भोगेन' इति च शब्दमध्याहरन्, व्यवहितानामन्वयं वदन्, आद्यचशब्दार्थं चाह- **यद्भोगेनेति ॥ शक्तिरूपेण** 'सदा सन्त्येव' इति विपरिणामेनानुवर्तनीयम्। अनेन 'कादाचित्कक्रियावेशो विकारित्वप्रसङ्गात्' इति कृतचोद्यं परिहृतं भवति। **सदा सद्भावेऽपि** 'सुखस्य' इति योज्यम्। **इति प्रभव इति ॥** प्रपूर्वाद् भवतेरपादाने *'ऋदोरप्'* इत्यप्प्रत्यये 'प्रभवः' इति रूपमित्यर्थः। **इति प्रलय इति ॥** प्रपूर्वात् 'लीङ्= श्लेषणे[2]' इति धातोरधिकरणे *'एरच्'* इत्यच्प्रत्यय इत्यर्थः। **महिमातिशयेति ॥** सकलसत्ताप्रतीत्यादिकारणत्व-सर्वशुभभोक्तृत्वरूपमहिमातिशयेत्यर्थः। एतेन 'प्रभवादेः' इति भाष्येण। **इति व्याख्यानम् सङ्ग्रव्याख्यानम्।**

अपहस्तितमिति ॥ *'कर्तृकरणाद्धात्वर्थे'* इति अपासितुः करणवाचकात् हस्तशब्दाद् धात्वर्थे निरसने णिच्प्रत्यये 'हस्तेन अपास्यति अपहस्तयति' इत्यतः कर्मणि निष्ठायाम् 'अपहस्तितम्' इति रूपे 'वामेन पाणिनाऽपास्तम्' इत्यर्थः। यद्वा 'अप= अपवर्जन-वियोग-आलेखन-चौर्य-निर्देश-वैकृति[3]-विधिविपर्यय-ऋणग्रहण-अवयवपूजा-निह्नव-सव्यावृत्तिषु[4]' इत्युपर्गनिघण्टौ 'अप' इत्युप-सर्गस्य विधिविपर्ययार्थकत्वाभिधानात् साधुकर्मविहितदक्षिणपाणिविपरीते

१. शुभविशेषस्य (पा.) २. प्रश्लेषणे (मं.१)
३. वैकृत (पं.,मं.१,२) ४. सव्यावर्तिषु (पा.)

सव्यपाणौ अपहस्तशब्दः। 'अपशब्दः' इति यथा। 'सोऽस्य निरासकत्वेन प्राप्तः' 'इत्यर्थे *'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्'* इतीतच्प्रत्यये, **अपहस्तेन** सव्यहस्तेन निरस्तम् अतितुच्छमित्यर्थः। जगद्धर्मयोः प्रभवप्रलययोः साक्षाद् भगवदैक्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ ६ ॥

भगवद्गीता

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

भाष्यम्

अहमेव परतरः। मत्तोऽन्यत् परतरं न किञ्चिदपि ॥ ७ ॥

प्रमेयदीपिका

नन्वपरं परं च तत्त्वमुक्त्वा 'परतरोऽहम्' इति वक्तव्यम्। 'मत्तः' इति किमुच्यते? इत्यतस्तात्पर्यमाह- **अहमेवेति** ॥ परापरप्रकृत्योः स्वाधीनत्वोक्त्यैव स्वस्य परतरत्वमुक्तप्रायम्। किन्तु, अपरतत्त्वं यथाऽनेकं भूम्यादिभेदेन, यथा च परतत्त्वं 'मुक्तस्तु स्यात् पराभासः' (गी.ता. ७.७) इति वचनात्, तथा परतरमपि किमनेकम् ? उत त्वेकमेवेति जिज्ञासायाम् 'अहमेव परतरः' इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः। कथमनेनेदं लभ्यते ? भगवत्प्रतियोगिकाधिक्यवन्निषेधस्य[२] अत्र प्रतीतेः, इत्यतो योजयति- **मत्त इति** ॥ अन्यथा तरपः, अन्यशब्दस्य च वैयर्थ्यादिति भावः ॥ ७ ॥

भावदीपिका

अपरं परं चेति ॥ जडाजडप्रकृत्याख्यम्। ननु श्रीरूपतत्त्वस्यैकत्वात्

१. इत्यत्र (मं.१,२)   २. आधिक्यवतः निषेधः तस्य इत्यर्थः।

कथं परतत्त्वमनेकविधमित्युच्यते ? इत्यत आह- **मुक्तस्त्विति** ॥ **इति वचनादिति** ॥ 'मुक्तस्तु स्यात् पराभासः सुनित्यमुखभोजनात्' (गी.ता. ७.७) इति गीतातात्पर्यवचनादित्यर्थः । सुनित्यसुखभोजनाद् अवरत्वाभावेऽपि प्राग्दुःखसम्बन्धात् पराभास एव, न मुख्यतः पर इति वचनादित्यर्थः । **भगवत्प्रतियोगिकेति** ॥ यथा 'परतत्त्वमनेकविधम्' इत्युक्ते अपरतत्त्वत्वेन ब्रह्मादिजीवसमाना जीवाः सन्तीति लभ्यते । यथा हि 'परतत्त्वम् अनेकविधम्' इत्युक्ते 'परतत्त्वत्वेन श्रीसमानाः मुक्ताः सन्ति' इति लभ्यते, एवं परतरमनेकविधम् उतैकविधम् इति शङ्कायाम्, अनेकविधत्वे भगवानेकः परतरः, तत्सदृशोऽन्यः परतरो नास्तीति प्राप्तेः, अतः परतरोऽहमेक एव, मत्सदृशोऽन्यः परतरो नास्तीति समनिषेधप्रतिपादनमेवोक्तशङ्कानिरासकम्, न तु भगवत्सकाशादधिक-निषेधः । स एव चात्र प्रतीयते । अतः कथं समनिषेधोऽनेन लभ्यत इत्यर्थः । भाष्ये 'मत्तोऽन्यत् परतरम्' इत्युक्त्या 'मत्सदृशम्' इति सूचितं भवति । **अन्यथेति** ॥ समनिषेधमनङ्गीकृत्य भगवत्प्रतियोगिकाधिकद्य-वन्निषेधार्थकताऽङ्गीकारे 'मत्तः परो नास्ति' इत्येतावतैवाधिकनिषेधसिद्धेः, तरप्-अन्यशब्दवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

भावरत्नकोशः

'परतरोऽहम्' इति वक्तव्यम् ? इत्यस्योत्तरमाह- **परापरप्रकृत्योरिति** ॥ **स्वाधीनत्वोक्त्या** 'इयं मे प्रकृतिरष्टधा भिन्ना' (७.४), 'अपरा' (७.५) इति, 'प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' (७.५) इति च स्वाधीनत्वोक्त्या । भावलब्धत्वेऽपि साक्षाद्वचनाभावाद् 'उक्तप्रायम्' इत्युक्तम् । तर्हि 'मत्तः' इत्यनाकाङ्क्षितं किमित्यभिधीयते ? इति पृच्छति- **किन्त्विति** ॥ उत्तरमाह- **अपरतत्त्व-**

मिति ॥ परतरम्[1] 'अनेकम्' इत्यनुषङ्गः । कुतः ? इत्यतः श्रीतत्त्वं तावदेकं परं तत्त्वम्, अन्यत्तु मुक्तजीवस्वरूपम् इति भावेन तत्र गीतातात्पर्यमुदाहरति- मुक्त इति ॥ 'सुनिरस्तसुखभोजनत्वात् अवरत्वाभावेऽपि प्राग् दुःखसम्बन्धात् पराभास एव मुक्तः, न तु पर एव' इति तट्टीकायाम्- 'मुक्तस्तु स्यात् पराभासः सुनिरस्तसुखभोजनात्' (गी.ता. ७.७.) इति[2] वचनं व्याख्यातम् । हेतु-हेतुमद्भावयोः हेतुरेव इव, श्री-जीवयोः परत्वम् इति परानेकत्वमपि प्रामाणिक-मिति भावः । गीतातात्पर्यस्यार्थः- परतरमिति ॥ भगवत्प्रतियोगिकं परत्वम्[3] आस्थितम्, तत्रापि परत्वं तु, तदितरेषाम् अवरत्वेन वा परत्वस्य निषेधस्यात्र 'मत्तः' इति पञ्चम्यां प्रतीतेः, 'मत्तोऽन्यत् परतरं तत्त्वम्' इत्येतत् कथं लभ्यत इत्यर्थः । अन्यथेति ॥ 'मत्तोऽन्यत् परतरं न किञ्चिदस्ति' इति भाष्योक्तयोजनायाम् अनु-गमय 'मत्तः परं नास्ति' इत्यर्थोऽङ्गीकारे तत्र: '*त्रिविधपरिच्छेदरहिते तत्त्वमुनौ*' इति विहितस्य परत्वस्य परस्य तत्पुरुषत्वस्य, 'मत्तः परं नास्ति' इत्येतावतैव परोऽन्योऽस्तीत्यर्थस्यासम्भवात्, अन्यथात्वस्य च वैयर्थ्यापत्तिरर्थः ॥ ७ ॥

गीतार्थसङ्ग्रहे तु- इत्यत्रायम्, षष्ठाध्यायोक्तनिवृत्तयोगानुष्ठानप्रकारयोगम्, ध्यानयोगं चाविति: षड्भिरध्यायैरुक्ता । ततः षड्भिरध्यायैः परमात्मतत्त्वम्- ध्यानार्थं तत्स्वरूपमाहात्म्यादि प्राधान्येन निरूप्यत इति सङ्गतिं वदता, योगस्य अभिमुखीकृतेन भगवता भक्त्याख्यानं वक्तुं प्रतिज्ञायते- मयीति ॥ हे पार्थ मयि श्रीकृष्णे आसक्तमनाः अतीवप्रीतियुक्तमनाः योगं युञ्जन् युञ्जानः कर्मयोग-ज्ञानयोगकर्मयोगादिकम् अनुतिष्ठन् मदाश्रयः मदेकाश्रयो यस्य न तयोस्तः, भक्तयैव यथा मां ध्यायति, स एव मम रक्षकः, तदितरेण पारं स्थित इति ज्ञानमिति भावः । 'असंशयम्', 'समग्रम्' इति क्रियाविशेषणपदद्वयम् संशयराहित्येन तव योग्यताऽनुसारेण समग्रं यथा भवति

---

१. परं तत्त्वम् (मं.१) २. भाष्यवचनम् (मं.१)

३. 'परत्वम्' इति नास्ति (मं.१,२)

तथेत्यर्थः । मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तत् तं प्रकारम्, तथेति वा शृणु । तत्प्रकारक-मज्ज्ञानजनकवचनं श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु इति यावत् ॥ १ ॥

'श्रवणनिष्ठे वचनाधीने' इत्यत उक्तम्- ज्ञानं तेऽहमिति ॥ अत्र ज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञातव्य-विज्ञातव्यभगवन्माहात्म्यपरौ । इदं 'माम्' इति प्रकृतत्वात् मद्विषयं मम सम्बन्धि ज्ञानं सामान्यतो ज्ञातव्यं माहात्म्यं सविज्ञानं विशेषतो ज्ञातव्यमाहात्म्येन सहितं वक्ष्यामि । 'अशेषतः' इत्यस्य यावदर्जुनयोग्यं तन्मध्ये शेषमकृत्वेत्यर्थः । 'तन्माहात्म्यं ज्ञात्वा अनुसन्दधतः भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यम् अनुसन्धातव्यं नावशिष्यते । यज्ज्ञात्वा ज्ञातव्यमन्यत् नावशिष्यते इत्यत्र' च ज्ञानक्रियाऽपेक्षया क्त्वाप्रत्यय इति वा ॥ २ ॥

श्रोतुरादरार्थं ज्ञानविज्ञानयोर्दौर्लभ्यमुच्यते- मनुष्याणामिति ॥ कश्चिदेव पुण्यवान् सिद्धये उक्तविधमाहात्म्यज्ञानाय यतति यतते । यततां यतमानानामपि मध्ये कश्चिदेव सिद्धिमान् भवति, सिद्धानां ज्ञानवतामपि मध्ये कश्चिदेव तत्त्वतो मां वेत्ति ॥ ३ ॥

'माहात्म्यविशेषयुक्तं ज्ञानम्' इति प्रतिज्ञातं ज्ञानमुच्यते- भूमिरित्यादिना 'रसोऽहम्' इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन ॥ अनलः अग्निः, खम् आकाशः, मनो बुद्धिश्च तत्त्वे, स्वार्थवाचिना अहङ्कारतत्त्वेन तत्कारणं महत्तत्त्वमप्युप-लक्ष्यत इत्येवम् अष्टधा भिन्ना प्रकृतिर्मे मदधीना । मत्तोऽपि भिन्ना प्रकृतिरेव पृथिव्यादिविचित्रभावसमाश्रयाऽस्तीति प्रकृतेरेकत्वादिमाहात्म्योक्तिः ॥ ४ ॥

न केवलं अष्टप्रकृतिरेव मदीया, अपि तु चित्प्रकृतिरपीत्युच्यते- अपरेय-मिति ॥ इयं पूर्वश्लोकोक्ता अष्टप्रकृतिः, अपरा वक्ष्यमाणचेतनप्रकृत्यपेक्षया, अनुत्तमा इतः अष्टप्रकृतितस्तु अन्यां जीवभूतां 'जीवा च सा भूता च' इति विग्रहः, तां जीवरूपां प्राणधारिणीम्, सर्वजीवकोटिषु स्थितत्वा तदीयान् प्राणांस्तथ

१. यन्माहात्म्यम् (मं. १, २) २. इत्यस्य (पा.)

मिति ॥ परतत्त्वम्[१] 'अनेकम्' इत्यनुषङ्गः। तत्कुतः ? इत्यतः श्रीतत्त्वं तावदेकं परं तत्त्वम्, अन्यत्तु मुक्तजीवजातम् इति भावेन तत्र गीतातात्पर्यमुदाहरति- **मुक्त इति ॥** 'सुनित्यसुखभोजनत्वाद् अवरत्वाभावेऽपि प्राग् दुःखसम्बन्धात् पराभास एव मुक्तः, न तु पर एव' इति तट्टीकायाम्- 'मुक्तस्तु स्यात् पराभासः सुनित्यसुखभोजनात्' (गी.ता. ७.७.) इति [२]वचनं व्याख्यातम्। हेतु-हेत्वाभासयोः हेतुशब्द इव, श्री-जीवयोः परशब्द इति परानेकत्वमपि प्रामाणिक-मिति भावः। गीतागतास्मच्छब्दार्थः- **भगवदिति ॥** भगवत्प्रतियोगिकं यद् आधिक्यम्, तच्छालि यद्वस्तु, तन्निषेधस्य भगवदपेक्षया चाधिकवस्तुनिषेधस्यात्र 'मत्तः' इति गीतायां प्रतीतेः, 'अहमेव परतरं तत्त्वम्' इत्येतत् कथं लभ्यत इत्यर्थः। **अन्यथेति ॥** 'मत्तोऽन्यत् परतरं न किञ्चिदपि' इति भाष्योक्तयोजनामनभ्युप-गम्य 'मत्तः परं नास्ति' इत्यर्थाङ्गीकारे तरपः *'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ'* इति विहितस्य परशब्दात् परस्य तरप्प्रत्ययस्य, 'मत्तः परं नास्ति' इत्येतावतैव परोत्प्रेक्षितार्थलाभसम्भवाद्, अन्यशब्दस्य च वैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- ज्ञानसाधनम्, कामादिवर्जितनिवृत्तकर्मानुष्ठानलक्षणकर्मयोगम्, ध्यानयोगं चातीतैः षड्भिरध्यायैरुक्ता। उत्तरैः षड्भिरध्यायैः षष्ठान्तप्रस्तुत-ध्यानाङ्गभक्त्युत्पादनार्थं भगवन्महिमा प्राचुर्येण निरूप्यत इति सङ्गतिं वदता, श्रोतारम् अभिमुखीकुर्वता भगवता[३] भगवन्माहात्म्यं वक्तुं प्रतिज्ञायते- **मयीति ॥ हे पार्थ मयि** श्रीकृष्णे **आसक्तमनाः** अतीवभक्तिलक्षणस्नेहयुक्तमनाः **योगं युञ्जन्** युञ्जानः कर्मयोग-ध्यानयोगरूपज्ञानोपायम् अनुतिष्ठन् **मदाश्रयः** अहमाश्रयो यस्य स तथोक्तः, भगवानेव मया सर्वं कारयति, स एव मम रक्षकः, तस्मिन्नेव चाहं स्थित इति जानन्निति यावत्। 'असंशयम्', 'समग्रम्' इति क्रियाविशेषणद्वयस्य संशयमन्तरेण तव योग्यताऽनुसारेण समग्रं यथा भवति

---

१. परं तत्त्वम् (मं.१) २. भाववचनम् (मं.१)
३. 'भगवता' इति नास्ति (मं.१,२)

तथेत्यर्थः । **मां यथा** येन प्रकारेण **ज्ञास्यसि तत्** तं प्रकारम्, तथेति वा **शृणु** । तत्प्रकारक-मज्ज्ञानजनकवचनं श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु इति यावत् ॥ १ ॥

'श्रवणनिष्ठे वचनाधीने' इत्यत उक्तम्- **ज्ञानं तेऽहमिति** ॥ अत्र ज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञातव्य-विज्ञातव्यभगवन्माहात्म्यपरौ । **इदं** 'माम्' इति प्रकृतत्वात् मद्विषयं मम सम्बन्धि **ज्ञानं** सामान्यतो ज्ञातव्यं माहात्म्यं **सविज्ञानं** विशेषतो ज्ञातव्यमाहात्म्येन सहितं वक्ष्यामि । 'अशेषतः' इत्यस्य यावदर्जुनयोग्यं तन्मध्ये शेषमकृत्वेत्यर्थः । 'तन्माहात्म्यं **ज्ञात्वा** अनुसन्दधतः **भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यम्** अनुसन्धातव्यं **नावशिष्यते** । यज्ज्ञात्वा ज्ञातव्यमन्यत् नावशिष्यत इत्यत्र' च ज्ञानक्रियाऽपेक्षया क्त्वाप्रत्यय इति वा ॥ २ ॥

श्रोतुरादरार्थं ज्ञानविज्ञानयोर्दौर्लभ्यमुच्यते- **मनुष्याणामिति** ॥ **कश्चिदेव** पुण्यवान् **सिद्धये** उक्तविधमाहात्म्यज्ञानाय **यतति** यतते । **यततां** यतमानानामपि मध्ये कश्चिदेव सिद्धिमान् भवति, **सिद्धानां** ज्ञानवतामपि मध्ये **कश्चिदेव तत्त्वतो मां वेत्ति** ॥ ३ ॥

'माहात्म्यविशेषयुक्तं ज्ञानम्' इति प्रतिज्ञातं ज्ञानमुच्यते- **भूमिरित्यादिना 'रसोऽहम्' इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन** ॥ **अनलः** अग्निः, **खम्** आकाशः, **मनो बुद्धिश्च** तत्त्वे, कार्यवाचिना अहङ्कारशब्देन तत्कारणं महत्तत्त्वमप्युपलक्ष्यत इत्येवम् **अष्टधा भिन्ना प्रकृतिर्मे** मदधीना । मत्प्रेरिता प्रकृतिरेव पृथिव्यादिकार्यभावमापन्नाऽस्तीति प्रकृतिप्रेरकत्वादिमाहात्म्योक्तिः ॥ ४ ॥

न केवलं जडप्रकृतिरेव मद्वशा, अपि तु चित्प्रकृतिरपीत्युच्यते- **अपरेयमिति** ॥ **इयं** पूर्वश्लोकोक्ता जडप्रकृतिः, **अपरा** वक्ष्यमाणचेतनप्रकृत्यपेक्षया, अनुत्तमा **इतः** जडप्रकृतितस्तु **अन्यां जीवभूतां** 'जीवा च सा भूता च' इति विग्रहः, तां जीवानां प्राणधारिणीम्, सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा तदीयान् प्राणांस्तत्र

१. यन्माहात्म्यम् (मं.१,२)   २. इत्यस्य (पा.)

धारयतीत्यर्थः। यद्वा जीव इव जीव इति चित्त्वसादृश्याद् गौण्या वृत्त्या श्रीतत्त्वं जीवशब्दार्थः। **भूता** सर्वदा विद्यमाना **च**। एतच्च विशेषणद्वयं सर्वजीवनदात्री, अनादिनिधनाऽपि श्रीर्भगवदधीनेति माहात्म्यस्फोरणाय। जडप्रकृत्यपेक्षया **पराम्** उत्तमां **प्रकृतिं** चित्प्रकृतिं श्रीदेवीं **मे** मदधीनां **विद्धि**। परत्वे हेतुः - **ययेदं धार्यते जगदिति** ॥ ५ ॥

ननु शरीरेन्द्रियविषयलक्षणस्य कार्यस्य जीवानां च सद्भावेन तेषां भगवदधीनत्वावचनात् कथं प्रकृत्योस्तद्वशत्ववर्णनमात्रेण महिमाऽतिशयलाभः ? इति शङ्कमानं प्रति शरीरेन्द्रियविषयलक्षणस्य कार्यस्य जीवानां च तयोरेवान्तर्भाव इति दर्शयितुम्- **एतद्योनीनीत्युक्तम्** ॥ शरीरादिकार्यसहितानि जीवजातरूप**भूतानि सर्वाणि एतद्योनीनि** [1]जडाजडप्रकृतिकारणकानि यथासम्भवं तत उत्पन्नानि **इत्युपधारय** अवधारय जानीहि। पूर्वं वाक्यभेदेन प्रकृत्योरवरत्वम्[2], परत्वम्, 'मे' इति स्ववशत्वं चोक्त्वा 'ययेदं धार्यते जगत्' (७.५) 'एतद्योनीनि' इति जगदाधारत्वकारणत्वे कथिते। तत्र प्रकृती एव भगवद्वशे, जगज्जन्मस्थितिलयास्तु प्रकृत्याधीना एव, न भगवदधीना इति प्रतीतम्। तन्निरासार्थं जगज्जन्मस्थितिलयानामपि स्ववशत्वं वक्तुमुच्यते- **अहमिति** ॥ 'एतद्योनीनि' इति वचनं प्रकृतिद्वयनिष्ठं कारणत्वादिकं मदायत्तमित्यभिप्रायकमिति नोक्तविरोध इति भावः। **कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयश्च** प्रभवादिसत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात् 'यदधीना यस्य सत्ता तत् तदित्येव भण्यते' (भ.प) इति ताच्छब्द्यम्, पुत्रादिप्रभवो रिपुप्रलयश्चोपलब्धः सुखहेतुरिति उपलब्धुः पित्रादेः तद्भोक्तृत्वम्, तथा तद्भोक्तृत्वाच्च प्रभवः प्रलयः। तद्भोक्तृत्वेन तच्छब्दवाच्यत्वं च 'यज्ञभोक्तृत्वाद् यज्ञनामा' (ई.भा.टी.) इत्यत्र दृष्टम्। तथा च भाष्यम्- 'सुखरूपस्य भोक्तृत्वात्' (ना.) इति ॥ ६ ॥

परापरप्रकृत्योः स्वाधीनत्वोक्त्यैव स्वस्य परतरत्वमुक्तप्रायम्। किन्तु, अपरं

---

१. जडप्रकृतिकारणकानि (पं.) २. प्रकृतेरवरत्वम् (पं.)

तत्त्वं यथाऽनेकं भूम्यादिभेदेन, यथा च परं तत्त्वं श्रीतत्त्व-मुक्तजातभेदेन, तथा परतरमपि किमनेकम् ? उत त्वेकमेवेति जिज्ञासायाम् 'अहमेव परतरं तत्त्वम्' इत्यनेनोच्यते । त्वमिवान्योऽप्यस्ति चेत् परतरः, तदा [1]'जगद्धर्मरूपप्रभव-प्रलयादिकारणत्व-तद्धोक्तृत्वलक्षणधर्मस्यान्यत्र सम्भवे भगवत एव महिमाऽतिशयो न वर्णितः स्यादिति चोद्यं परिहर्तुम्- 'मत्तोऽन्यत् परतरं न किञ्चिदपि' इति विभाव्यत इति तात्पर्यम्। 'मत्तः परतरं नान्यत्' इत्यत्र 'मत्तः' इति अस्मच्छब्दाद् आद्यादित्वात्तसिः। *'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'* इति मपर्यन्तस्य मादेशः। *'तसेश्च'* इति तसिलादेशो न भवति, [2]*'अद्व्यादिभ्यः'* इति पर्युदासात्, तेन विभक्ति-संज्ञाप्रयुक्तत्वादिकार्यं न। एवमेव 'त्वत्तः कमलपत्राक्ष' (११.२) इत्येतदपि निर्वोढव्यम् । न केवलं जगतः प्रभवप्रलयौ मदधीनौ, अपि तु स्थितिरपि मदायत्तेत्युच्यते- **मयीति** ॥ इदं प्रकृत्यादिरूपं जगदिति ॥ ७ ॥

भगवद्गीता

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

---

१. जगद्धर्मभूत.... (मं.१,२)

२. 'किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः' इति पाणिनीयसूत्रम्। द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतुशब्दाः द्व्यादिशब्दाः ।

भाष्यम्

इदं 'ज्ञानम्'। 'रसोऽहम्' इति विज्ञानम्[२]। अबादयोऽपि तत एव। तथाऽपि रसादिस्वभावानां साराणां[३] च स्वभावत्वे सारत्वे[४] च विशेषतोऽपि स एव[५] नियामकः। न त्वबादिनियमानुबद्धो रसादिः तत्सारत्वादिश्चेति दर्शयति 'अप्सु रसः' इत्यादिविशेषशब्दैः। भोगश्च विशेषतो रसादेरिति, [६]उपासनार्थं च। उक्तं च गीताकल्पे-

'रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च।
सारत्वे सर्वधर्मेषु विशेषेणापि कारणम्।
सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः।
रसादिमानिनां देहे स सर्वत्र व्यवस्थितः।
अबादयः पार्षदा एव[७] ध्येयः स ज्ञानिनां हरिः[८]।
रसादिसम्पत्त्या[९] अन्येषां वासुदेवो जगत्पतिः॥' इति।

'स्वभावो जीव एव च।' (भाग. २.१०.१२)
'सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव किमुतापरम्[१०]।'
'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्।' (१०.३९)
इति च।

'धर्माविरुद्धः', 'कामरागविवर्जितम्[११]' इत्याद्युपासनार्थम्।

---

१. 'इदं ज्ञानम्' इति मूलं पूर्वश्लोकान्वितं पठन्ति केचन।
२. इत्यादिविज्ञानम् (पा.)
३. अ. रसानां च
४. अ. रसत्वं च
५. 'स एव' इति नास्ति
६. चोपासनार्थं च (पा.)
७. भा.दी. रीत्या 'एव' इति नास्ति
८. अ. 'हरिः' इति न श्रूयते।
९. 'सम्पत्त्यै अन्येषाम्' इति च्छेदः
१०. अ. किमतः परम्
११. कामादिवर्जितम् (पा.)

उक्तं च गीताकल्पे-

'धर्माविरुद्धकामे[1]ऽसावुपास्यः काममिच्छता ।
विहीने कामरागादेर्बले च बलमिच्छता ।
ध्यातस्तत्र त्वनिच्छद्भिर्ज्ञानमेव ददाति सः[2] ॥' इत्यादि ।

प्रमेयदीपिका

'भूमिरित्यादिना' (गी.भा. ७.४) इत्यत्रावधेरनुक्तेः 'रसोऽहम्' इत्याद्यपि ज्ञानप्रकरणमिति प्रतीतिः स्यात्। तन्निरासाय तत्समाप्तिमाह- **इदमिति ॥** एतावता ग्रन्थेन ज्ञानं निरूपितमित्यर्थः। कुतोऽत्र ज्ञानप्रकरणस्य समाप्तिः? इत्यत आह- **रसोऽहमिति ॥** इतिशब्दाद्यभावेऽपि प्रकरणान्तरारम्भ एव समाप्तिं गमयिष्यति। अलौकिकमाहात्म्यप्रतिपादनादस्य विज्ञानप्रकरणत्वं ज्ञायत इति भावः। 'प्रभवादेः' इत्युक्तन्यायेनैव 'रसोऽहम्' इत्यादेरपि व्याख्यानं सिद्धम्- 'रसादीनां सत्तादिकारणत्वाच्च[3] भगवान् रसादिः' इति।

नन्वबादयोऽपि धर्मिणो भगवदधीनाः, तद्भोग्याश्चेत्यङ्गीक्रियते न वा। नेति पक्षे 'अहं कृत्स्नस्य' (७.६) इत्युक्तविरोधः। आद्ये तु 'अप्सु रसः' इत्यादेर्धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणां ग्रहणस्यानुपपत्तिः ? इत्यतः प्रथमं पक्षं तावदङ्गीकरोति- **अबादयोऽपीति ॥** धर्मिणोऽपि तदधीना एव तद्भोग्याश्चैव। ननु तत्रोक्तो दोषः ? इत्यतः कारणत्वे तावद् विशेषशब्दोपादाने प्रयोजनमाह- **तथाऽपीति ॥** यद्यपि धर्मिणोऽपि भगवदधीना एव। तथाऽपि 'धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणामुपादानं युज्यते' इति शेषः। कथम् ? इत्यत आह- **रसादीति ॥** रसादयश्च ते स्वभावाः अबादीनामनागन्तुकधर्माश्चेति

---

१. अ. धर्माविरुद्धः कामोऽसौ २. च (पा.)

३. सत्तादिकारणत्वाद् भोक्तृत्वाच्च (पा.)

रसादिस्वभावाः तेषाम्, **साराणाम्** अबादिधर्मेषु संख्यादिषु श्रेष्ठानां च तेषामेवाबादिस्वभावभूतानां तद्धर्मेषु श्रेष्ठानां च रसादीनामिति यावत्। **स्वभावत्वे** 'अबादीनाम्' इति शेषः। **सारत्वे** 'अबादिधर्मेषु' इति शेषः। 'रसादित्वे च' इति चार्थः। **सः** भगवानेव। 'विशेषतोऽपि' इत्यस्य व्यावर्त्यम्- **न त्विति ॥ अनुबद्धः** अनुषङ्गसिद्धः । **तत्सारत्वादिश्चेति ॥ तस्य** रसादेरबादिधर्मेषु **सारत्वम्** अबादिस्वभावत्वम्, रसत्वादिकं चेत्यर्थः। यथा लोके कुविन्दादिः पटादिद्रव्येष्वेव व्यापारवान् अनुभूयते, न तु तदीयेषु गन्धरसादिषु गुणेषु तद्धर्मेषु च गन्धत्वादिषु पृथग्व्यापारवान्। किन्तु ते पटादिजन्मानुषङ्गिजन्मान एव। न तथा भगवान्। अपि त्वबादेर्धर्मेषु रसादिषु तद्धर्मेषु च स्वभावत्वादिषु पृथक्प्रयत्नवान्। न त्वबादिनियमानुषङ्गि-सत्तादिकास्त इति दर्शयितुं विशेषशब्दा उपात्ता इत्यर्थः।

भोगपक्षेऽपि प्रयोजनमाह- **भोगश्चेति ॥** अबादिभोगादप्यतिशयेन रसादेः भोगः परमेश्वरस्येति दर्शयति विशेषशब्दैरिति सम्बन्धः। 'रसोऽहम्' इत्याद्य-भेदोक्तेरर्थान्तरं सूचयन् तत्रापि विशेषशब्दोपादाने प्रयोजनमाह- **उपासनार्थं चेति ॥** 'विशेषतो रसादेः' इति वर्तते। अर्थवशाद् 'रसादेः' इति सप्तमीत्वेन विपरिणम्यते। रसादयः परमेश्वरोपासने प्रतिमात्वेनात्र विवक्षिताः। प्रति-मायां चाभेदोक्तिः प्रसिद्धा। प्रतिमात्वमबादीनां समानम्। 'योऽप्सु तिष्ठन्' इत्यादेः। अतः किं विशेषशब्दग्रहणेनेति चेत्। अबादिभ्यो विशेषतो रसादिषु भगवदुपासनार्थं तदुपपत्तिरिति। उक्तेऽर्थत्रये प्रमाणमाह- **उक्तं चेति ॥** तथाचशब्दावन्योन्यसमुच्चये। एवशब्दस्य 'ईश्वरः' इत्यनेन सम्बन्धः। **सर्वत्र** अबादिषु। ईश्वरो रसादिकं जगदित्युच्यत इत्यर्थः।

अबादयः अबाद्यभिमानिनः। **ज्ञानिनां ज्ञानार्थिनां सम्पत्त्यै** प्राप्त्यै **अन्येषां रसार्थिनाम्**[1]। 'अबादयः' इति 'रसादि' इति च पादयोः सप्त-

१. रसाद्यर्थिनाम् (भा.र.को.सम्मतः)

नवाक्षरत्वेऽपि[1] 'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति' (ब.ब्रा.) इति वचनाददोषः। स्वभावस्य भगवदधीनत्वमलौकिकम् इत्यतस्तत्रान्यान्यपि वाक्यानि पठति- **स्वभाव इति ॥** अस्त्वेवं धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणामुपादानम्। धर्माणां विशेषणोपादानं तु किमर्थम् ? इत्यत आह- **धर्मेति ॥** आदिपदेन 'पुण्यो गन्धः' इत्यस्य ग्रहणम् । कामादिषु विशिष्टेष्वेव भगवानुपास्यः, न धर्मविरुद्धेष्वशुचिष्विति ज्ञापनाय कामादीनां धर्माणां धर्माविरुद्धत्वादिविशेषणोपादानम् इत्यर्थः। अत्र प्रमाणमाह-**उक्तं चेति ॥** **कामं** पुरुषार्थम्[2] । **कामरागादेः** कामरागादिना । **अनिच्छद्भिः** कामादिकम्।

भावदीपिका

अवधेरनुक्तेरिति ॥ आदिपदग्राह्यतावच्छेदकधर्मानुक्तेरित्यर्थः। कुत इति ॥ प्रकारणसमाप्तिद्योतकेतिशब्दादेरभावादिति भावः। **अनुपपत्तिरिति ॥** धर्मिणस्तदधीनत्वे धर्माणामपि तदधीनत्वस्य प्राप्तेः, प्रयोजनान्तराभावादिति भावः। **कारणत्व इति ॥** रसादीनां सत्तादिकारणत्वाद् भगवान् रसादिरिति व्याख्यान इत्यर्थः। **तावदिति ॥** भोगपक्षे 'अप्सु रसः' इत्यादिविशेषशब्दोपादाने प्रयोजनं चोत्तरत्र वक्ष्यत इत्याशयः। **तेषामेवेति ॥** रसादीनामेवेत्यर्थः। **रसादीनामिति यावदिति ॥** अनेन 'रसादिस्वभावानाम्' इत्यत्र बुद्ध्या विवेकेन 'रसादि' इत्येतत् विशेष्यपरमित्युक्तं भवति। **सारत्वे** श्रेष्ठत्वे। 'रसादीनां रसादित्वे' (गी.क.) इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेणाह- **रसादित्वे चेति ॥** भगवान् रसं गन्धत्वेन, गन्धादींश्च रसादित्वेन न नियामयतीत्यर्थः। रसादिनिष्ठे

---

१. भा.र.को रीत्या 'सप्त' इति नास्ति।　　२. पुरुषार्थे (पा.)

रसत्वादिरूपे धर्म इत्यर्थः । 'स्वभावत्वादिषु' इत्यादिपदेन रसत्वादिग्रहणम् । ते रसादयः ।

प्रयोजनमाहेति ।। 'अप्सु रसः' इत्यादिविशेषशब्दोपादाने प्रयोजनमाहेत्यर्थः । **तत्रापीति** ।। उपासनारूपार्थान्तरपक्षेऽपीत्यर्थः । ननु भगवदुपासनस्याप्राप्तत्वाद् असङ्गतिः? इत्यत आह- **अर्थवशादिति** ।। 'अर्थवशाद् विभक्तिविपरिणामः' इति वचनादिति भावः । ननु विशेषशब्दोपादानम् उपासनार्थं चेत्, तर्हि 'रसेऽहम्' इति सप्तमीप्रयोगः स्यात्, नतु 'रसोऽहम्' इत्यभेदोक्तिः ? इत्यत आह- **रसादय इत्यादि** ।। **प्रसिद्धेति** ।। 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादावित्यर्थः । शङ्कते- **प्रतिमात्वमिति** ।। **तदुपपत्तिरिति** ।। 'अप्सु रसः' इत्यादिविशेषोपपत्तिरित्यर्थः । **अर्थत्रय इति** ।। सत्तादिकारणत्वात्, भोक्तृत्वात्, उपासनार्थत्वाच्च 'अप्सु रसोऽहम्' इत्याद्युक्तिरित्युक्तार्थत्रय इत्यर्थः । प्रमाणे- **रसादिमानिनाम्** तदभिमानिनामित्यर्थः ।। ननु 'अबादयः पार्षदाः' इति पादस्य 'रसादिसम्पत्त्या अन्येषाम्' इति पादस्य च सप्त-नवाक्षरत्वाद् अष्टाक्षरपादवत्त्वरूपानुष्टुप्छन्दोबद्धत्वानुपपत्तिः ? इत्यत आह- **अबादय इति रसादीति च सप्तनवाक्षरत्वेऽपीति** ।। **एकेनाक्षरेणेति** ।। न्यूनेनाधिकेन वेत्यर्थः । **वियन्ति** नश्यन्ति । **अन्यान्यपीति** ।। गीताकल्पभिन्नानीत्यर्थः ।

विशिष्टेषु विलक्षणेषु । **अशुचिष्विति** ।। 'पुण्यो गन्धः' इत्युक्तत्वात्, तद्विरोधितयोक्तमिति ज्ञेयम् । कामशब्देन 'कामनं कामः' इतीच्छाग्रहणे 'इच्छाम् इच्छते' इत्यर्थासम्भवादाह- **काममिति** ।। काम्यत इति व्युत्पत्त्या

कामरूपं पुरुषार्थमित्यर्थः । [1]'हीने' इति सूत्रेण हीनशब्दयोगे तृतीयाया विहितत्वादाह- **कामरागादेरिति ।।** ''नित्यपूर्णबलं 'कामविवर्जितम्' इत्युच्यते, अस्थाने अप्रयुज्यमानत्वाद् 'रागविवर्जितम्' इत्युच्यते'' इति तात्पर्यानुसारेण[2] 'कामरागविवर्जितम्' इत्यस्यार्थो द्रष्टव्यः ।

भावरत्नकोशः

इत्यादिनेत्यत्रेति ।। 'प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह- भूमिरित्यादिना' (गी.भा. ७.४) इति पूर्वभाष्य इत्यर्थः । 'इदम्' इत्यस्य अव्यवहितपरामर्शित्वभ्रमनिरासाय तात्पर्यम्- **एतावतेति ।। ज्ञानम्** ज्ञातव्यम्, 'निरूपितम्' इति शेषोक्तिः । **इतिशब्दाद्यभावेऽपीति ।।** अत्रादिशब्देन 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये' (२.३९) इत्यादिवत् समाप्तिज्ञापकवाक्यं गृह्यते । प्रकरणान्तरारम्भत्वं स्फोरयति- **अलौकिकेति ।।** इत्यादेरपि रसादीनां सत्तादिकारणत्वाच्च भगवान् रसादिरिति व्याख्यानं सिद्धमित्यन्वयः । चशब्दो भोक्तृत्वसमुच्चयार्थः । क्वचित् 'भोक्तृत्वाच्च' इति पाठः ।

[3]प्रथमं पक्षं तावदिति ।। [4]तत्रोक्तदोषश्च परिहरिष्यत इति 'तावत्' शब्दः । **तत एव**[5] भगवत एव[6] इत्यस्य तात्पर्यम्- तदधीना एव, 'तद्भोग्याश्चैव' इति शेषः । **तत्रोक्तो दोषः**[7] धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणां ग्रहणानुपपत्तिरूपः । भोगपक्षेऽपि प्रयोजनस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'तावत्' इत्युक्तम् । **धर्मिणः** अबादयः । 'अप्सु रस इत्यादिविशेषशब्दैः' इत्यागामिभाष्यानुसारेण शेषमाह-

---

१. पाणिनीयव्याकरणेऽर्थान्तरमुक्तम् ।

२. नित्यपूर्णबलत्वात्तु बलं कामविवर्जितम् । अरागजबलश्चैव स्थानेभ्योऽन्येष्वयोजनात् ।। (गी.ता.७.११)

३. प्रथमपक्षम् (मं.१,२)

४. अत्रोक्तदोषः (मं.१,२)

५. भाष्यस्थं पदम् ।

६. 'भगवत एव' इति नास्ति (मं.१)

६. 'तत्रोक्तो दोषः' इति नास्ति (मं.१,२)

धर्मिभ्य इत्यादि ॥ रसादीनां ये स्वभावाः रसत्वादयः तेषाम् इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे रसत्वादिधर्मगतस्वभावत्वस्यैव भगवान् नियामक इत्युक्तं स्यात्। नैतदेवम्। 'रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे' (गी.क.) इति वक्ष्यमाणप्रमाणे रसादीनाम् [1]अनादिधर्मस्वभावत्वस्य भगवदधीनत्वावेदनविरोधात्, इत्यतो विवक्षितं विग्रहं दर्शयति- **रसादयश्च त इति** ॥ रसादयो नामावादितन्मात्रम्[2]। सविशेषाभिन्नधर्मत्वात् सत्यपि धर्मिणि रसादिना तद्दर्शनाच्चेत्यतः स्वभावशब्दार्थं विवक्षितं दर्शयति- **अनागन्तुकधर्माश्चेति**।

तेषां रसादीनामेव। अवादीनां धर्मिणां भगवदधीनत्वोक्त्यैव तद्धर्माणां रसादीनामपि तत्त्वसिद्धेः पृथगुक्तिः किमर्था ? इति चोद्यपरिहारः स्फुटं न प्रतीयत इत्यतः 'रसादिस्वभावानां साराणां च' इत्यंशस्य तात्पर्यं वदन् समग्रभाष्यं व्याचष्टे- **अबादिस्वभावभूतानाम् इत्यादिना, विशेषशब्दा उपात्ता इत्यर्थ इत्यन्तेन** ॥ **इति शेष इति** ॥ तथा च अवादिधर्मिणः प्रत्यनागन्तुकधर्मत्व इत्यर्थः। 'अवादिधर्मेषु सङ्ख्यादिषु रसादित्वं च विशेषतो [3]भगवन्नियम्यम्' इति **प्राचाम्** उक्तिम् 'रसादीनां रसादित्वे' (गी.क.) इति प्रमाणं चानुरुन्धान आह- **रसादित्वे चेतीति** ॥ **अनुषङ्गसिद्धः** नान्तरीयकः, **रसत्वादिकम्** रसगन्धत्वादिकम्। काप्यनुषङ्गसिद्धत्वाप्रसक्तेः तन्निषेधायोग इत्यतस्तत्प्रसक्तिं दर्शयितुं दृष्टान्तमाह- **यथेति** ॥ **तदीयेषु** पटादिद्रव्यगतेषु। रसादीनामपि गन्धादित्वेन ग्रहणं पटादिद्रव्यस्य पृथिवीत्वेन गन्धवत्त्वात् तदभिप्रायेण। **पृथग्व्यापारवान्** 'अनुभूयते' इति वर्तते। ते गन्धादिगुणाः।

'विशेषतः' इत्यस्यार्थः- **अबादिभोगादप्यतिशयेनेति** ॥ **प्रसिद्धा** 'विष्णोरङ्गारशेषेण' (कृ.म.), 'विष्णोरारार्तितं मुखम्', 'सुपूजितं हरिं दृष्ट्वा', 'रथस्थं केशवं दृष्ट्वा' इत्यादौ। अनेन 'अभेदोक्तेरर्थान्तरमुपपादितम्' भवति।

---

१. अवादिधर्मिस्वभावत्वस्य (मं.१) २. अनादितन्मात्रम् (पा.)

३. भगवन्नियोज्यम् (मं.२)

'विपरिणम्यते' [1]इत्युक्तम्, तद्दर्शयति- **रसादिष्विति ॥ तदुपपत्तिः** विशेषग्रहणोपपत्तिः[2] । **अर्थत्रये** [3]रसादेरवादिनियमानुपङ्गिसत्ताकत्वाभावः, अवादिभ्योऽप्यतिशयेन रसादेर्भोग्यत्वम्, अवादिभ्यो विशेषतो रसादिर्भगवदुपासनाप्रतिमेति चोक्तेऽर्थत्रये । 'रसोऽहम्' इत्यभेदोक्तिः तत्सत्ताकारणत्वात्, तद्भोक्तृत्वात्, तत्प्रतिमाकत्वाच्च युज्यत इत्युक्तेऽर्थत्रये इति वाऽर्थः । **अन्योन्यसमुच्चये** रसादीनां रसादित्वे च, तथा स्वभावत्वे इत्यन्योन्यसमुच्चये व्याख्येयावित्यर्थः । [4]**सर्वधर्मेषु** अवादिधर्मभूतसङ्ख्यादिषु । **सारत्वे** अवादिभ्योऽपि विशेषाकारेण तत्र पृथग्व्यापारवान् इति भाष्यार्थः ।

'सर्वत्र' इत्यनुवादः, 'अवादिषु' इति व्याख्या । ईश्वरस्य जगच्छब्दवाच्यत्वोक्तेः प्रकृतानुपयोगादाह- **रसादिकं जगदिति ॥** एतेन 'जगत्' इति 'ईश्वरः' इति च पदद्वयमिति विभावितं भवति । **उच्यते** 'रसोऽहम्' इत्यादौ । अनेन 'रसादिस्वभावानाम्' इत्यादिना भाषिते आद्येऽर्थे, 'भोगश्च विशेषतः' इति द्वितीयेऽर्थे च प्रमाणमुक्तम् । **उपासनार्थं चेति ॥** तृतीयेऽर्थे प्रमाणम्- 'रसादिमानिनां देहे' इति । तत्र 'अवादयः' इत्यस्यार्थः- **अवाद्यभिमानिन इति ॥** अनेन अवाद्यभिमानिनो देवाः **पार्षदाः** परिवारभूता इत्येवमनुसन्दधानानां ज्ञानार्थिनां[5] स हरिः **सर्वत्र** अवादौ व्यवस्थितोऽपि [6]'रसादिमानिनां देहे रसादौ ध्येय इति भाष्ययोजनोक्ता भवति । उपासना ज्ञानिनामयुक्ता ? तादर्थ्यात् तस्या इत्यतो 'ज्ञानं ददाति' इति प्रमाणमनुसृत्याह- [7]**ज्ञानिनामिति ॥ अन्येषां** 'ज्ञानार्थिभ्यः' इति शेषः । तत्फलितार्थमाह- **रसाद्यर्थिनामिति ॥** रसादिसम्पत्तिकामनावद्भी रसाद्यभिमानिदेहे जगत्पतिर्वासुदेवो ध्येय इति भाष्याशय इति भावः ।

---

१. इत्युक्तं भवति (मं.२)　　२. विशेषशब्दग्रहणोपपत्तिः (मं१,२)
३. अनादि (मं.२)　　४. भाष्यस्थं पदम् ।
५. 'ज्ञानार्थिनाम्' इति नास्ति (पं.)　　६. रसाभिमानिनाम् (मं ०)
७. ज्ञानार्थिनामिति (मं.१,२)

[1]**नवाक्षरत्वेऽपीति ॥** [2]उभयत्रापि *'पूर्वत्रासिद्धम्'* इति [3]लोपस्यासिद्धत्व-प्रसङ्गेन स्वरसन्ध्ययोगादिति भावः। **स्वभाव इतीति ॥**

'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च।

यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥' (भाग. २.१०.१२)

इति वाक्यमनेन गृहीतम्। **स्वभावः** अबादीनाम् अनागन्तुको धर्मः, रसादिः प्रकृत्यादीनां परिणामादिरूपः। **विशेषणोपादानमिति ॥** 'धर्माविरुद्धः' इति कामविशेषणम्, 'कामरागविवर्जितम्' इति बलविशेषणम्, 'पुण्यो गन्धः' इति गन्धविशेषणं च किंप्रयोजनकमित्यर्थः। **विशिष्टेष्वेव** धर्माविरुद्धत्वादिविशेषण-विशिष्टेष्वेव। **अशुचिषु** नरकाद्यनर्थापादकतया अपवित्रेषु। अत्र 'विशिष्टेष्वेव कामेषु भगवानुपास्यः' इत्यत्र इच्छाविषयकेच्छाया असम्भवादाह- **कामं पुरुषार्थमिति ॥** काम्यत इति कामः, इष्टार्थ एव कामशब्दार्थः, नेच्छेति भावः। 'कामं पुरुषार्थे' इति पाठे तु 'पुरुषार्थो मे भूयात्' इति 'काममिच्छता' इति इच्छाविशेषणेच्छा युक्तेति भावः। *'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः'* इत्यत्र ऊनार्थकशब्देन तृतीयायाः समासज्ञापनात्[4], 'पुण्येन हीनः' इति निदर्शनाच्च, [5]विहीनशब्दयोगे तृतीयाया[6] भाव्यत्वेन पञ्चम्याः षष्ठ्या वा अयोगः? इत्यतः पञ्चमी व्यत्ययात् तृतीयार्थे इति भावेनाह- **कामरागादिनेति ॥ कामः** इच्छा, **रागः** आसक्तिरिति विवेकः। **कामादिकं** कामबलादिकम्।

भाष्यम्

'पुण्यो गन्धः' इति भोगापेक्षया च[7]। तथा च[8] श्रुतिः।

---

१. सप्तनवाक्षरत्वेऽपीति ॥ (मं.१)

२. 'पार्षदा एव', 'सम्पत्त्या अन्येषाम्' इत्युभयत्रेत्यर्थः।

३. योगस्य (मं.२)   ४. समासज्ञापकात् (पा.)

५. 'तत्र च' (मं.२) 'अत्र च' (मं.१) इत्यधिकः पाठः   ६. तृतीयया (पा.)

७. 'च' इति नास्ति   ८. तथा हि (पा.)

'पुण्यमेवामुं गच्छति न[1] ह वै देवान् पापं गच्छति' (बृ. ३.६.२७), 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके' (कठ. १.७.१) इत्यादिका। ऋतं च पुण्यम्।

'ऋतं सत्यं तथा धर्मः सुकृतं चाभिधीयते।'

इत्यभिधानात्।

'ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्यात् स प्रयोगगः[2]।'

इति च। न च 'अनश्नन्न्यो अभिचाकशीति'[3] (आथ. ३.१.१), 'अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्' (भाग. ११.११.६) इत्यादि-विरोधः। स्थूलानशनोक्तेः। आह च सूक्ष्माशनम्-

'प्रविविक्ताऽहारतर इवैष[4] भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः' (बृ. ६.२.३) इति।

न चात्र जीव उच्यते। 'शारीरादात्मनः' इति भेदाभिधानात्। स्वप्नादिश्च शारीर एव।

'शारीरस्तु त्रिधा भिन्नो जाग्रदादिष्ववस्थितेः।'

इति वचनाद्गारुडे। 'अस्मात्' इतीश्वरव्यावृत्त्यर्थम्[5]।

'शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञितः।
अनादिबन्धनस्त्वेको नित्यमुक्तस्तथाऽपरः॥'

---

१. अ. न ह वै देवान् पापं गच्छति इति वाक्यभागो न श्रूयते

२. सम्प्रयोगगः (पा.)　　३. ऋ. २.३.१७.५मन्त्रेऽपि, श्वे.उ. ४.६तमेऽपि।

४. इव वै (पा.)　　५. निवृत्त्यर्थः (पा.)

इति वचनान्नारदीये । भेदश्रुतेश्च । सति गत्यन्तरे पुरुषभेद एव कल्प्यः, न त्ववस्थाभेदः । आह च

'प्रविविक्तभुग्यतो ह्यस्माच्छारीरात् पुरुषोत्तमः[१] ।
अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूलाभोगात् स एव तु ॥'

इति गीताकल्पे ।

प्रमेयदीपिका

गन्धस्य विशेषणोपादाने प्रयोजनान्तरमाह- **पुण्य इति** ॥ 'पुण्यगन्धस्यैव भगवतो भोगः, न दुर्गन्धस्य' इति ज्ञापयितुमत्र विशेषणोपादानमित्यर्थः। ननु दुर्गन्धं भगवान् अनुभवति न वा। नेति पक्षे सार्वज्ञाभावः। आद्ये कथं भोगाभावः ? उच्यते। अनुभूयमाना अपि दुर्गन्धादयो न फलहेतव इत्यभिप्रायः। सुगन्धस्तु सुखहेतुरित्युपपादितम्। 'शुचिवस्त्वेव भगवतो भोग्यम्' इत्यत्र प्रमाणमाह- **तथा हीति** ॥ **अमुम्** उपासकम्। कुतः ? तस्य देवत्वात्। तथापि कुतः ?- **न ह वै**। देवमात्रस्य पुण्यभोगनियमे देवोत्तमस्य सुतरां तत्सिद्धिः। 'ऋतम्' इति श्रुतिः कथं प्रकृतोपयोगिनी ? इत्यत आह- **ऋतं चेति** ॥ कुतः ? इत्यतः सामान्यविशेषाभिधानादित्याह- **ऋतमिति** ॥ **प्रयोगगः** शब्दजन्यः। तथा च श्रुतावृतशब्दः पुण्यफलस्योपलक्षक इति भावः।

स्यादिदं व्याख्यानं यदि भगवतो विषयभोगो युक्तः स्यात् । न चैवम्। तदङ्गीकारे श्रुत्यादिविरोधात्। **'ऋतं पिबन्तौ'** इति चात एव छत्रिन्यायेनोपचरितम् ? इत्यत आह- **न चेति** ॥ कुतो न ? इत्यत आह- **स्थूलेति** ॥ [२]श्रुत्यादिषु स्थूलस्य जीवभोग्यस्य विषयस्याभोगोक्तेः, सूक्ष्मभोगस्य चाङ्गी-

---

१. परमेश्वरः   २. श्रुत्यादौ (भा.र.को.सम्मतः)

कारादिति भावः। सूक्ष्माशने प्रमिते भवेदियं व्यवस्था। तदेव कुतः ? इत्यत आह- **आह चेति**॥ गन्धादिषु यो जीवेन्द्रियागोचरः सारभागस्तस्य भोगम्, परमेश्वरः **अस्माच्छारीरादात्मनः** जीवादतिशयेन विलक्षणभोग एव भवति। अवतारेषु स्थूलमपि[१] भुङ्क्ष इति 'इव'शब्दः। ननु प्रविविक्ताऽहारतरोऽयं जीव एव ? इत्यत आह- **न चेति**॥ नहि जीवो जीवादेव विलक्षणाऽहार इति युज्यत इत्यर्थः।

ननु शारीरात् जागरावस्थाज्जीवात् स्वप्नसुषुप्त्यवस्थः स एव प्रविविक्ताऽहार इत्यवस्थाभेदोपाधिकं जीवस्य भेदमङ्गीकृत्य व्याख्यास्यामि ? इत्यत आह- **स्वप्नादिश्चेति**॥ *'स्वपो नन्'* इति स्वप्नशब्दः कर्तरि। स्वप्नः सुषुप्तश्च शारीर एव, न केवलं जाग्रत्। तथा च त्र्यवस्थस्यापि शारीरशब्देन गृहीतत्वान्न ततो भेदः स्वप्नसुषुप्तयोरित्यर्थः। अवस्थात्रयवतोऽपि शारीरत्वं कुतः ? इत्यत आह- **शारीरस्त्विति**॥ जाग्रदादिषु अवस्थासु।अस्तु त्र्यवस्थोऽपि शारीरः। तथापि 'अस्मात्' इति विशेषणेनात्र 'शारीरात्' इति जाग्रदवस्थो गृह्यते। तस्माच्च स्वप्नाद्यवस्थस्य भेदोक्तिरुक्तविधया सम्भवति। भवत्पक्षेऽपि 'शारीरात्' इति जीवे सिद्धे 'अस्मात्' इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति। तत्राह- **अस्मादिति**॥ नैतद्विशेषणसार्थक्यायेश्वरं परित्यज्य जीवोऽत्र ग्राह्यः। 'शारीरात्' इत्येवोक्तौ ईश्वरस्यापि प्राप्तावीश्वरादेवेश्वरस्य भेदानुपपत्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं जीवमात्रपरिग्रहाय विशेषणमिति सार्थक्योपपत्तेरित्यर्थः।

भवेदेवं यदि शारीरत्वमीश्वरस्यापि स्यात्। तदेव कुतः ? इत्यत आह- **शारीराविति**॥ नन्वेवं पक्षद्वयेऽप्युपपत्तौ ईश्वर एवात्रोच्यते, न जीव इति कुतो विनिगमनम् ? इत्यत आह- **भेदेति**॥ चो हेतौ। भेदश्रुतेः

१. क. स्थूलमपि इत्यतः परं 'शुभम्' इत्यधिकः पाठः

स्वभाविकभेदरूपे गत्यन्तरे सम्भवति पुरुषभेदः एवार्थतया ग्राह्यः, न त्ववस्थोपाधिको भेदः। मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययात्। अतो युक्तं विनिगमनम्। न केवलम् उक्तव्यवस्था न्यायप्राप्ता। किन्त्वागमसिद्धा चेत्याह- **आह चेति**॥ 'अभोक्ता च', 'भोक्ता च' इत्येतयोर्व्युत्क्रमेणान्वयः ॥ ८-१० ॥

भावदीपिका

कथमिति॥ साक्षात्काररूपानुभवस्यैव भोगशब्दार्थत्वादिति भावः। **फलहेतव इति**॥ दुःखरूपस्वफलहेतव इत्यर्थः। स्वफलहेतुत्वमेव भोगशब्दार्थ इत्याशयः। **सुखहेतुः** सुखव्यक्तिहेतुः। **उपपादितमिति**॥ 'पुण्यो गन्धः' (७.९) इति भोगापेक्षयेत्यत्रेत्यर्थः। **उपासकमिति**॥ सप्तान्नविद्योपासकं चतुर्मुखमित्यर्थः। **तथाऽपि कुत इति**॥ देवत्वेऽपि पुण्यमेवामुं गच्छतीति कुत इत्यर्थः। देवोत्तमस्य भगवत इत्यर्थः। **शब्दजन्य इति**॥ वाग्व्यवहारजन्यो धर्मः सत्यमित्यर्थः। ननु ऋतशब्दस्य धर्मवाचकत्वेऽपि न 'ऋतं पिबन्तौ' (क. १.७.१) इति श्रुतौ तद्ग्रहणं युक्तम्? पानकर्मत्वासम्भवात्? इत्यत आह- **तथाचेति**॥ **पुण्यफलस्येति**॥ पुण्यफलरूपं यत्सुखं तत्साधनभूतो यः शुभविषयस्तस्येत्यर्थः। अत एव टीकाकारैः 'ऋतं पिबन्तौ' इति वाक्यविचारपरं 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' (ब्र.सू. १.२.११) इत्यधिकरणं व्याख्याय, अन्ते 'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च' (१५.९) इति श्लोक उदाहृतः। तत्र 'विषयानुपसेवते' इत्युक्तत्वात्, तथाऽत्रापि पूर्वसुखरूपस्य भोक्तृत्वात् 'इत्येतत् सुखकारणस्य' इति व्याख्यातम्। 'शुचिवस्त्वेव भोग्यम्', 'विषयभोगः' इत्येव व्यवहार इति द्रष्टव्यमिति सम्प्रदायविदः। श्रुत्या-

दीति ॥ 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (आथ. ३.१.१) इति श्रुतिः। आदिपदेन 'अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्' (भाग. ११.११.६) इति स्मृतिसङ्ग्रहः। ननु 'ऋतं पिबन्तौ' इति श्रुतौ विषयभोग उक्तोऽस्तीति चेत्, तत्राह- **ऋतं पिबन्ताविति चेति** ॥ **अत एवेति** ॥ श्रुत्यादि-विरोधादेवेत्यर्थः।

छत्रिन्यायेनेति ॥ एकस्य छत्रित्वे तत्साहचर्याद् अच्छत्रिष्वपि 'छत्रिणो गच्छन्ति' इति छत्रिशब्दव्यवहारः, एवं भोक्तृजीवसाहचर्याद् ईश्वरे भोक्तृत्वश्रुतिरुपचरितेत्यर्थः। एवं शङ्कितुः पूर्ववादिनो मते 'ऋतं पिबन्तौ' इति श्रुतेर्जीवेश्वरपरत्वादिति भावः। **तत्र हेतुरत एवेति** ॥ ईश्वरस्य भोक्तृत्वाङ्गीकारे 'अनश्नन्' इत्यादिश्रुतिविरोधादेवेत्यर्थः। जीवेन्द्रियागोचरः सारभाग इति सूक्ष्मशब्दार्थः, तस्य भोगम् इत्यशन-शब्दार्थः। 'अतिशयेन' इति तरपोऽर्थः। नन्विवशब्देन तदभावोक्तेः कथमियं श्रुतिरुक्तार्थे मानम्? इत्यत आह- **अवतारेष्विति** ॥ इवशब्दस्य स्वशिरस्कपूर्वपदप्रतिपादितार्थविरोधिभूतद्वितीयार्थे शक्तत्वादिति भावः। यथोक्तमनुव्याख्याने- 'इवोभये च सादृश्ये इति वाक् शब्दनिर्णये' (अ.व्या.२.३.१४अधि.,७४)(९४३श्लो.) इति। व्याख्यातं च 'उभये' इत्येतत्सुधायाम्- 'यदुक्तं पूर्वपदेन तत्प्रतियोगिनि द्वितीये वर्तत इत्यर्थः' इति।

ननु स्वप्नशब्दस्य जीवावस्थाविशेषवाचकत्वात्, कथं 'स्वप्नादिश्च शारीर एव' इत्यभेदोक्तिः? इत्यत आह- **स्वपो नन्निति** ॥ 'कर्तरि व्युत्पन्नः' इति शेषः। 'ञि ष्वप्= शये' इत्यस्माद्धातोः कर्तरि नन्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः। तथा च 'ञि ष्वप्= शये' इत्यस्माद्धातोः कर्तरि

ननूप्रत्यये *'हलन्त्यम्'* इत्यन्त्यनकारलोपे, *'धात्वादेः षः सः'* इति षकारस्य सकारे 'स्वप्न' इति कर्तरि रूपसिद्धिः । **उक्तविधयेति** ॥ अवस्था-भेदोपाधिकं जीवस्य भेदमङ्गीकृत्येत्युक्तविधयेत्यर्थः ।

पक्षद्वयेऽप्युपपत्ताविति ॥ 'सत्याम्' इति शेषः । 'प्रविविक्त' इति वाक्यस्येश्वरपरत्वपक्षेऽप्यस्ति भवदुक्तरीत्या घटना, अवस्थाभेदोपाधिक-भेदम् आदाय जीवपरत्वपक्षेऽप्यस्ति घटनेत्यर्थः । **व्युत्क्रमेणेति** ॥ यतः प्रविविक्तभुक्, अतो भोक्ता, स्थूलाभोगाद् अभोक्तेति व्युत्क्रमेणे-त्यर्थः । यथाश्रुतान्वये हेत्वोर्विरुद्धत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ ८-१० ॥

भावरत्नकोशः

'विशिष्टेष्वेव भगवानुपास्यः' इति ज्ञापनार्थं[1] धर्माणां विशेषणोपादानमिति प्रयोजनस्योक्तत्वात् 'प्रयोजनान्तरम्' इत्युक्तम्, तद्विशदयति- **पुण्यगन्ध-स्यैवेति** ॥ 'प्रभुत्वात् सर्वं पश्यति', 'सर्वापरोक्षविद्विष्णुः' (ब्र.पु.) इत्यादिश्रुति-स्मृतिषु सर्वानुभवावेदनाद्, आद्यपक्षमङ्गीकृत्य तत्रोक्तं दूषणमुद्धरति- **अनुभूय-माना अपीति** ॥ **फलहेतवः** स्वकार्यदुःखप्रापकाः । **उपपादितमिति** ॥ 'सुखरूपस्य भोक्तृत्वात्' (ना.) इत्यत्र (गी.भा. ७.६) सुखकारणवस्तुमात्रस्य भगवत्स्वरूपसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वम्, नेतरस्य । एतच्चाचिन्त्यशक्तित्वाद् उपपादितमिति[2] युक्तं कथितमित्यर्थः । 'इति' इति शेषः । सुगन्धस्यैव सन्निधानेऽपि श्रुतेः सामान्यगोचरत्वाद्, रसादेर्भोग्यत्वस्य प्रकरणप्राप्तत्वाच्चाह- **शुचि-वस्त्वेवेति** ॥ बृहदारण्यकश्रुतौ विवक्षितम् अदश्शब्दार्थमाह- **अमुम् उपासकमिति** ॥ 'सप्तान्नः' इति स्वोपासकमित्यर्थः[3] । **कुतः** पुण्यमेवामुं गच्छतीति कुतः ? उत्तरमाह- **तस्येति** ॥ सप्तान्नोपासकस्येत्यर्थः । 'सप्ता-

१. ज्ञापनार्थस्य (पं.) २. उपपत्तियुक्तम् (मं.१,२)

३. सप्तविद्योपासकमित्यर्थः (मं.१,२)

न्नोपासनायोग्या देवा एकान्ततो हि यत्' (बृ.भा. ३.६.२७) इति बृहद्भाष्योक्तेरिति भावः। **तथापि** देवत्वेऽपि। कुतः पुण्यमात्रप्राप्तिः ? इत्याकाङ्क्षायाम् 'न ह वै देवान् पापं गच्छति' (बृ. ३.६.२७) इति वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः।

नन्वेवमपि 'भगवतः पुण्यमात्रोपभोगः' इत्यत्र नेदं प्रमाणम्। देवानामेव पापाप्राप्त्युक्तेः, इत्यतः 'देवशिखामणिं हरिं पापं न गच्छतीति किमु वक्तव्यम्' इति **प्राचीनटीकोक्तं** कैमुत्यन्यायमाह- **देवमात्रस्येति ॥** मात्रशब्दः कार्त्स्न्यार्थः। 'तत्सिद्धिः' इत्यनन्तरम् 'इत्यतः[१] प्रकृतार्थे प्रामाण्यं युक्तम्' इति शेषः। **कथमिति ॥** ऋतपानस्य श्रवणेन भगवतः पुण्यभोगोऽस्तीत्यप्रतीतेरिति भावः। **सामान्यविशेषाभिधानादिति ॥** 'ऋतं सत्यम्' इत्यभिधाने च धर्ममात्रस्य ऋतत्वावेदनात् तस्य सामान्यत्वम्, 'ऋतं तु मानसः' इत्यत्र मानसस्यैव व्यापारस्य ऋतत्ववर्णनाद् विशेषाभिधानरूपत्वम्। यद्यप्यत्र 'ऋतं पुण्यम्' इति भाष्याविसंवादाय[२] पुण्यपदघटितमभिधानं वक्तव्यम्। तथाऽपि 'धर्मस्तु सुकृतं पुण्यम्' इति, 'पुण्यं हेम्नि जले धर्मे' इति च वैजयन्त्यां दर्पणे चोक्त्या पुण्यधर्मशब्दयोः पर्यायत्वस्य लौकिकाभिधानप्रसिद्धत्वाद् धर्मपदोपादानमेव पुण्यपदोपादानमिति भावेनैवमुक्तमिति भाष्यभावः शिष्यैरूह्यत्वान्नोक्तः। 'प्रयोगगः'[३] इति पदमनूद्यार्थमाह- **प्रयोगगः शब्दजन्य इति ॥** वाचिको वाचि भवः स धर्मः[४] सत्यमिति भावप्रदीपिकारीत्याऽर्थः।

एवमपि पुण्यस्यादृष्टविशेषस्य भोग्यत्वायोगात् प्रकृतोपयोगो न सिध्यति ? इत्यत आह- **तथा चेति ॥** पुण्यफलस्य पानं तु भोग एवेति भावः। एवं पुण्यशब्दोऽपि तत्फलोपलक्षक इति ज्ञातव्यम्। **श्रुत्यादीति ॥** 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (आथ. ३.१.१.), 'न तदश्नाति किञ्चन' (बृ. ५.८.८) 'अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्' (भाग. ११.११.६) इत्यादिश्रुतिस्मृतीत्यर्थः।

---

१. इत्यतः श्रुतेः (मं.२)　　२. भाष्यादिसंवादाय (पा.)

३. प्रयोगः (मं.१,२)　　४. स धर्म इति कचिन्नास्ति।

'ऋतं पिबन्तौ' (कठ. १.७.१) इति श्रुतिरेव भोगे मानमस्तु ? इत्याशङ्क्याह- **ऋतं पिबन्ताविति ॥ चात एवेति ॥** श्रुत्यादिविरोधादत्र अपातर्यपीश्वरे पातृजीवसाहचर्येण 'पिबन्तौ' इति पदोक्तं पातृत्वमुपचरितम्। यथा 'छत्रिणो गच्छन्ति' इत्यत्र छत्रिसाहित्याद् अच्छत्रिष्वपि छत्रिपदम्, तद्वदित्यर्थः। तथा च गुहाधिकरणे (ब्र.सू., अ. १.२.३) पूर्वपक्षचन्द्रिका- 'अत्र पिबन्तौ जीवेश्वरावेव, ईश्वरस्याभोक्तृत्वेऽपि छत्रिन्यायेन पातृत्वव्यपदेशः' इति। भाष्ये 'श्रुत्यादौ' इति-पदं संयोजयन् स्थूलशब्दस्य, अशनशब्दस्य च विवक्षितमर्थमाह- **श्रुत्यादा-विति**[१] ॥

स्थूलानशनोक्तौ गन्धादिभोगोक्तिः किंविषयिणी ? इत्यत आह- **सूक्ष्म-भोगस्य चेति ॥** 'अनश्नन्' (आथ. ३.१.१) इत्यादिवाक्यं जीवभोग्य-विषयाभोगपरम्, 'पुण्यमेवामुं गच्छति' (बृ. ३.६.२७), 'ऋतं पिबन्तौ' (कठ. १.७.१) इत्यादिवाक्यं तु सूक्ष्मभोगसद्भावपरमिति वाक्यद्वयस्य विषय-व्यवस्थेत्यर्थः। गन्धादिभोगस्य प्रस्तुतत्वात् 'गन्धादिषु' इति पदं संयोजयन् सूक्ष्माशनशब्दार्थमाह- **गन्धादिष्विति ॥** [२]पूर्वम् [३]इन्द्रशब्देनेन्द्रनामकस्य हरेः प्रस्तुतत्वात्, तेनानुवाद्यं समर्पयन् श्रुत्यर्थमाह- **परमेश्वर इति ॥** 'शारीरादात्मनः' इत्यस्यार्थः- **जीवादिति ॥** तरपोऽर्थः- **अतिशयेनेति ॥** प्रविविक्ताहारपदार्थः- **विलक्षणेति ॥** इवशब्दात् पर एवशब्द आहारशब्देनान्वेतीति भावेनोक्तम्- [४]**भोग एवेति ॥** विलक्षणभोग एव चेत्, इवशब्दो न स्वरसः ? इत्यत आह- **अवतारेष्विति ॥** रामकृष्णादिषु।

ननु यदुक्तं 'स्थूलानशनोक्तेः' इत्यत्र स्थूलस्य जीवभोग्यस्य विषय-

---

१. टीकायाम् 'श्रुत्यादिषु' इति पाठो दृश्यते।

२. एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति (बृ. ६.२.२)

३. इदंशब्देन(मं.१) ईडाशब्देन (पं.)

४. भाव एवेति (मं.१)

स्याभोगोक्तेः 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (आथ. ३.१.१), 'अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्' (भाग. ११.११.६) इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधो नास्तीति, तदसत्।

'जीवभोगस्य भोक्तेशो जीवस्तद्भोगभुङ् न तु।
विविक्तभुगिवातोऽसौ भगवान् पुरुषोत्तमः॥' (पा.पु.)

इति षष्ठबृहद्भाष्ये (बृ. ६.२)[1] 'जीवभोगस्य भोक्ता परमेश्वरः' इत्युक्त्या, माण्डूकभाष्ये[2]- 'स्थूलान् भोगानिन्द्रियैः स शुभान् भुङ्क्ते न चाशुभान्' (म.यो.) इति स्थूलभोगोक्त्या, ऐतरेयभाष्ये[3]-

'आस्यभोग्यं ततो विष्णोरन्नं तौ कुरुतः सदा।
सर्वैर्यद् भुज्यते चान्नं तत्र तत्र स्थितो हरिः।
तद् भुङ्क्तेऽतस्तदर्थं हि तावन्नं कुरुतः सदा॥' इति।

तथा तत्रैव 'अन्येषां जीवानां'[4] श्रवणजं भोगं स्वश्रोत्रेण दिग्भिरननुगृहीतेन भगवान् भुङ्क्ते इति। तथा तत्रैव[5]

'सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नस्तत्र भोक्तृषु संस्थितौ।
भोक्तृशक्तिप्रदौ नित्यं भोक्तारौ च विशेषतः॥' (ऐ.सं.)

इत्युक्त्या 'श्रोत्रं चक्षुः' (१५.९) इत्यत्र 'विषयानुपसेवते' इति, 'पत्रं पुष्पं फलं तोयम्' (९.२६) इत्यत्र 'अश्नामि' इत्यादि भगवदुक्त्या,

---

१. बृहदारण्यके षष्ठाध्यायकूर्चब्राह्मणे

२. 'स्थूलभुग् वैश्वानरः प्रथमः पादः' (मां.अ.१, खं.१, मं.३) इत्यस्य भाष्ये।

३. प्रथमप्रघट्टके पञ्चमब्राह्मणे

४. ऐतरेयोपनिषदः प्रथमप्रघट्टकपञ्चमब्राह्मणे पञ्चममन्त्रे 'अस्मै पुण्याय कर्मणे' इति मन्त्रव्याख्यानपरे भाष्ये।

५. द्वितीयप्रघट्टकद्वितीयाध्यायप्रथमब्राह्मणस्य भाष्ये

'पञ्च यज्ञान् स यज्ञेशो विधायैवं सलक्ष्मणः ।
हविष्यं बुभुजे दिव्यं देव्या पात्रे समर्पितम् ॥' (सं.रा. अयो.कां. ९.४८)

इति सङ्ग्रहरामायणे,

'विप्रपत्नीभिरानीतं तद्गृहान्तिकमागतः ।
सोऽन्नं सानुचरो भुक्त्वा चक्रे तासामनुग्रहम् ॥ (म.मं. ४.४)

इति मणिमञ्जर्याम्, '[6]नन्दादिभिः परिवृतो हरिरत्र रात्रौ भुक्त्वा पयोऽन्वितशुभान्नम् उवास कामम्' (म.भा.ता.नि. १३.१०६) इति भारततात्पर्यनिर्णये चोक्त्या, 'आदेयम् उपादेयं सुखं तत्साधनं च माति अनुभवतीत्यात्मा' इति अन्तराधिकरणसुधायाम्[7] (ब्र.सू. १.२.१३), सुखभोगस्येव तत्साधनस्य स्थूलभोगस्योक्त्या च तद्विरोधात्, अत्र सर्वत्र भगवतः स्थूलाशनावभासात् । न ह्येकेन गीताभाष्येण उदाहृतानि बहूनि वचनानि अन्यथयितव्यानि । भूयोऽनुग्रहन्यायविरोधात् । यच्चापि 'आह च सूक्ष्माशनम्' (गी.भा.) इत्यत्र 'गन्धरसादिषु जीवेन्द्रियागोचरो यः सारभागस्तद्भोगो भगवतोऽस्ति' इत्युक्तम्, तत्र यद्यप्यनशनश्रुत्यादिविरोधः 'स्थूलानशनोक्तेः'[8] इति भाष्ये-

'प्रविविक्तभुग्यतो ह्यस्माच्छारीरात् परमेश्वरः ।
अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूलाभोगात् स एव तु ॥' (गी.क.)

इति वक्ष्यमाणप्रमाणे च परिहृतः । तथाऽपि सारभोगेन यद् भाव्यं सुखं तस्य पूर्वमभावेनापूर्णत्वप्रसङ्गः ।

''रमया रमणं तस्मात्'[9] रमाया रतिपात्रता ।
[10][11]नह्यस्या रतिदातृत्वं विष्णोर्नह्यन्यतो रतिः ॥'

६. नन्दादिगोपसमितिम् इति हृषीकेशपाठः (?)

७. 'रमणं चात्मशब्देनादेयं मातीति चोच्यते' (अ.व्या.), आदेयम्= उपादेयं सुखं सुखसाधनं च माति= अनुभवति, इति निर्वचनेनेत्यर्थः ।(सुधा)

८. स्थूलाशनोक्तेः (मं.२) ९. रमायाः (मं.२) १०. चापि

११. 'नैवास्याः' इति हृषीकेशपाठः

इत्यैतरेयभाष्ये[1] सर्वथा अन्यप्रयोज्यभोगमात्रप्रतिषेधस्याप्रतीकारादिति[2] चेत्।

अत्राहुः 'जीवभोगस्य भोक्तेशः' (पा.पु.) इति बृहद्भाष्ये जीवभोगशब्देन जीवस्वामिक आनन्द उच्यते। 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतौ अहेश्च फणकाययोः' (अ.को.) इत्यभिधानात्, 'महाभोगशब्देन परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तम्' (ब्र.सू. १.१.२३) इति सूत्रभाष्योक्तेः, **प्राणाधिकरणतत्त्वप्रदीपिकायां**[3] (ब्र.सू.अ. १.१.९) तु 'भुज्यत इत्यानन्दो भोगः' इति व्याख्यातत्वाच्च, तद्भोगश्च भगवतः 'सर्वत्र सारभुग्देवो नासारं स कदाचन' (वा.पु.) इति प्रथमतात्पर्ये[4], 'सुखमत्त्येव[5] हि सदा सर्वत्रावस्थितं विभुः' (भो.नि.) इत्येकादशतात्पर्ये[6], 'जीवसमवेते भोगे स्वीकारमात्रं विष्णोः'[7] इति गुहाधिकरण**तत्त्वप्रदीपिकायां** (ब्र.सू.अ.१.२.३) चाभिहितः। 'सर्वत्र सारभुक्' इत्यत्र 'भूतेषु तद्गुणान्' (भाग. १.२.३४) इति '[8]भागवतजीवगुणशब्दार्थ आनन्दादिः सारशब्देनोक्तः **विजयध्वजाचार्यैः** 'तद्गुणानानन्दादीन्' (भाग.वि. १.२.३४श्लो.) इति व्याख्यातत्वात्। 'सुखमत्त्येव' (भो.नि.) इत्यत्र सर्वत्रापि जीवेषु स्थितं सुखं सदाऽत्त्येवेति **सुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणै**र्व्याख्यातत्वाच्च।

स च जीवानन्दो द्विविधः। स्वरूपरूपो मनोवृत्तिरूपश्चेति। तत्र सुप्तौ मुक्तौ च जीवस्वरूपानन्दो भगवदुपभोग्यः। 'विषयभोगं विना आनन्दमात्रभुक्त्वाद्

---

१. प्रघ. २, अ. २, ब्रा.६,　　२. अप्रतीकार इति चेत् (मं.१)

३. त्रिविक्रमपण्डिताचार्यकृता

४. भागवततात्पर्ये १.२.३४ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतं प्रमाणम्।

५. 'शुभमत्त्येव' इति हृषीकेशतीर्थसम्मतः पाठः।

६. भागवततात्पर्ये ११.११.७ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतं प्रमाणम्।

७. 'किन्तु जीवसमवेते भोगे स्वीकारमात्रमुच्यते' इति तद्वाक्यम्।

८. भागवतगत.... (मं.२)

आनन्दभुगिति विशेषः' इति माण्डूकभाष्ये[1] विश्व-तैजस-प्राज्ञानां स्थूलभुक्त्व-प्रविविक्तभुक्त्व-आनन्दभुक्त्वलक्षणधर्माविदनप्रकरणे[2] प्राज्ञस्य सुप्त्यवस्थागत-जीवानन्दभोगप्रतिपत्तेः। तथा चैकादशतात्पर्ये[3]-

'दक्षिणाक्षिस्थितो विष्णुर्भुङ्क्तेऽर्थान् जाग्रदास्थितान्।
कण्ठसंस्थस्तथा स्वप्रान्[4] जीवानन्दं च सुप्तिगः॥' (सत्तत्वे) इति।

मुक्तजीवस्वरूपसुखभोगेऽपि[5] 'सुखमत्त्येव हि सदा सर्वत्रावस्थितं विभुः' (भो.नि.) इत्युदाहृतवचने सदाशब्देन मुक्त्यवस्थाया ग्रहणाद्, अनुव्याख्यानान्त्यभागे-

'अतो जगद्व्यापृतिमन्त एव ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण।
अमन्दमानन्दमजस्रमेव भुञ्जन्तमात्मीयमजात् समासत॥'
(अ.व्या. ४.४.११श्लो.)

इत्यत्र सुधायाम् 'आत्मीयम्, न तु पारमेश्वरम्। अजात्= परमेश्वरात् तमविहाय' इत्यर्थ इत्यत्र 'परमात्मानम् अविहायात्मीयमानन्दं भुञ्जानाः' इति विभावनाच्चावेद्यते।

मनोवृत्तिसुखभोगश्च गुहाधिकरण(ब्र.सू.अ. १.२.३)सिद्धः। तत्र ऋतशब्दोक्तपुण्यफलस्य सुखत्वेन व्यवहारात्। एवं च बृहद्भाष्ये जीवस्वामिकसुखभोगस्य, गीताभाष्ये[6]जीवे बाह्येन्द्रियगोचरविषयाभोगस्य च विवक्षितत्वेन भिन्नविषयतया न तयोर्विरोधः। बृहद्भाष्यटीकायाम् 'भोगो विषयः' इति वचनं

---

१. 'आनन्दमयो हि आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः' (मां.अ.१, खं.१, मं.५) इति मन्त्रस्य व्याख्याभाष्ये।

२. ....धर्मवेदनप्रकरणे (मं.१)

३. ...तात्पर्यम् (मं.१,२) भाग. ११.१३.३२श्लोकसन्दर्भे उदाहृतं प्रमाणम्।

४. स्वाप्रान्... ५. सुखभोगोऽपि (मं.१,२)

६. जीवबाह्येन्द्रिय... (मं.१,२)

भुजेर्भावे घञि निष्पन्नेन भोगशब्देन केवलं भोजनक्रियाप्रतीतौ तद्व्यावर्तनेन 'भुज्यते' इति भुजिक्रियाविषयः सुखमेव कर्मणि घञि ग्राह्यमिति स्फोरयितुमिति न तद्विसंवादः। 'स्थूलान् भोगानिन्द्रियैः सः' (म.यो.) इति माण्डूकभाष्यं च दक्षिणाक्षिस्थितविश्वरूपस्यैव 'विश्वो हि स्थूलभुङ् नित्यम्' (मां.अ.१. खं.१, मं.९) इति, 'स्थूलभुग्वैश्वानरः' (मां.अ.१, खं.१, मं.३) इति चोपनिषदुक्त-स्थूलभोगो [1]नाध्यात्मगतरूपस्येत्येवंपरम्। गीताभाष्यं तु तदन्याध्यात्मरूपस्य स्थूलानशनपरमिति भिन्नविषयतया न विरोधि। ऐतरेयभाष्योदाहृतवचनजातमपि जीवेन्द्रियागोचरसूक्ष्मसारभोगविषयतया सावकाशम्। तत्र स्थूलशब्दानुपादानात्, 'विशेषतो भोक्तारौ' (ऐ.सं.) इति तत्रैवोक्त्या सूक्ष्मभोगावगमाच्च। 'सर्वैर्यद् भुज्यते चान्नम्' (ऐ.भा. १.५) इत्यत्रापि तच्छब्दस्तद्गतसारपरः। एतेन भगवद्वचनमपि सूक्ष्माशनार्थतया व्याख्यातम्। पण्डिताचार्योक्तिः (सं.रा. अ.यो.९४८, मं.म. ४.४), 'भुक्त्वा पयोऽन्वितशुभान्नम्' (म.भा.ता.नि. १३.१०६) इति भगवत्पादीयसूक्तिश्च रामकृष्णाद्यवतारेषु स्थूलभोगाभ्युपगम-परा। तथा चात्र टीका- 'अवतारेषु स्थूलमपि भुङ्क्त इति इवशब्दः' इति।

अत्रेदं ज्ञातव्यम्- बृहद्भाष्ये 'जीवस्वामिकानन्द ईशजीवयोर्भोग्यः' इति वचनम् 'प्रविविक्ताहारतर इव' (बृ. ६.२.३) इत्यत्र इवशब्देनोक्तं सादृश्यं घटयितुम्, 'जीवस्तद्भोगभुङ् न तु' (पा.पु.) इति वचनं तु प्रविविक्ताहारत्वं च घटयितुं व्याख्यातम्। अत्र टीकायां तु 'प्रविविक्ताहारत्वं जीवादतिशयेन विलक्षणभोग एव' इति व्याख्याय, श्रौतेवशब्दोक्तं साम्यम् अवतारेषु जीवेशभोग्यस्थूलस्य समत्वेन व्याख्यातव्यमिति व्याख्यानान्तरत्वज्ञापनाय 'स्थूलमपि भुङ्क्त इतीवशब्दः' इत्युक्तमिति। एवमेव सुधाऽपि (ब्र.सू. १.२.१३) सूक्ष्मसुखकारण-भोगविषया[2] व्याख्यातव्येति, न साऽपि स्थूलानशनविरोधिनी। युक्तं चैकेनापि

१. नान्याध्यात्म... (मं.१,२, पं.)

२. भोगाविषया (पं.)

निरवकाशेन बहूनामपि सावकाशवचनानाम् अन्यथा नयनम्। सूक्ष्माशनाभ्युपगमे अनशनश्रुत्यादिविरोधस्तु स्थूलानशनोक्त्या परिहृतः[१]।

सूत्रभाष्य-तत्त्वप्रकाशिका-चन्द्रिकादौ तु, 'तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे' (ऋ. मं.१, सू.१६४, मं.२२) इतीश्वरस्य [२]स्वादुभोक्तृत्वोक्तेः, तथा 'प्रविविक्ताहारतर इव' (बृ. ६.२.३) इति श्रुतौ भगवदाहारस्य जीवाहाराद् विभक्तत्वोक्तेः[३], तथा 'शुभं पिबत्यसौ' (पा.पु.) इत्यादिस्मृत्यादिभिरशुभभोगस्यैव निषेधात्। तथा

'अन्यूनानधिकत्वाच्च पूर्णः स्वानन्दभोजनात्।
विरागाच्च परस्यास्य भोक्तृत्वप्रतिषेधनम्॥'[४] (स्का.पु.)

इत्यादिस्मृतिभिरभोक्तृत्वश्रुतेर्गतिकथनात्, 'क्रीडा भोगो न चान्यथा' (ब्र.त.) इत्यादिस्मृत्या क्रीडारूपभोग[५]सम्भवस्योक्तत्वाच्च, अशुभभोगाभावविषयत्वेन समाहितः। तथा च भागवततात्पर्ये[६] वचनम्- '[७]अनश्नन्नित्याद्यशुभापेक्षया' (भाग.ता. १.२.२४श्लो.) इति। यदप्यत्रापूर्णत्वप्रसञ्जनं तदपि,

'आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु।
तथाऽप्यचिन्त्यशक्तित्वात् .... ॥' (ना.पु.)

इत्यत्र 'यद् भोगेनागमिष्यत्सुखं तच्च सदाऽस्त्येव' इति व्याख्यानेनाकर एव समाहितम्। 'विष्णोर्नह्यन्यतो रतिः' इत्यैतरेयभाष्यमप्यन्यायरतिनिषेधपरम्। अत एव 'न ह्यस्या रतिदातृत्वम्' इति तत्रैवोक्तम्। स्वरमणस्य विष्णोरन्यरूपभोगविशेषतोऽन्यतो न इत्येवंपरमित्यपि केचित्।

---

१. तत्र परिहृतः (पं.,मं.२) २. साधु.... (प्र.)
३. विविक्तत्वोक्तेः ४. भाग.ता. १.२.३४श्लोके उदाहृतम्।
५. भोग्यसम्भवस्य (पं.) ६. 'भागवततात्पर्यम्' इति कचित्
७. 'अनश्नन्नित्यशुभापेक्षया' ह.ती. सम्मतः पाठः।

एवं च 'जीवायमेव नाश्नाति, न तु नाश्नात्येव, तस्येदाहुःपिप्पलं स्वाद्वग्रे' (ऋ. मं.१, सू.१६४, मं. २२) इत्युक्तत्वात्।

'स्वातन्त्र्येणैव भोक्तृत्वात् दुःखाभोगाच्च सर्वदा।
अभोक्ता चैव भोक्ता च भगवान् विष्णुरव्ययः॥' (तत्वसारः)

इत्याथर्वणभाष्यम्[१]।

'स एतैरिन्द्रियैर्विष्णुर्भोगाननुभवत्यजः।
स्वरूपेणैव शक्तोऽपि जीवदेहस्थितो हरिः॥
भुङ्क्ते तदिन्द्रियैर्भोगांश्छुरितैरिन्द्रियैः स्वकैः।
जीवं तदिन्द्रियाण्येवं प्राणं च व्याप्य कृत्स्नशः॥
भुङ्क्ते तत्तद्गुणान् विष्णुः नैव दोषान् कदाचन॥' (सा.सं)

इति छान्दोग्यभाष्यम्[२]।

'अस्वादु स्वादुवद्व्यत्ति[३] जीवो नैवं जनार्दनः।
अतो नात्तीति वचनमश्नतोऽपि[४] शुभं सदा॥' (परभोगे)

इति,

'साशनानशनत्वेन नरदेवौ यथोदितौ।
अत्तिं विनाऽप्यदौर्बल्यात् तथाऽनत्तिर्हरेर्भुजः॥'(स्वाभाव्ये)

इति स्वयं त्वत्त्येव, तथाऽपि नादननिबन्धनं तस्य बलमित्यर्थ इति।

'सुपर्णौ द्वौ शरीरस्थौ जीवश्च परमस्तथा।
पारवश्यादनाज्जीवस्तत्रात्तीति श्रुतौ श्रुतः॥

---

१. आथ. अ.३, खं.१, मं.१, व्याख्यानभाष्य।

२. छा. अ.८, खं.४, भाष्यम् ३. स्वादुवद्व्यत्ति (पा.)

४. अश्नुतोऽपि (पा.)

स्ववशेनादनाद्विष्णुर्नात्तीत्यत्ताऽपि सन् श्रुतः[१]।
स एव हि शुभस्यात्ता [२]जीवोऽत्त्यस्यैव वेदनात्॥' (कू.सं.)
इत्येकादशस्कन्धतात्पर्यनिर्णयः[३]।

'भोगोऽस्यापि साधितः पुरस्तात्' (गी.भा. १५.८) 'इन्द्रियद्वाराऽपि सोऽपि भुङ्क्ते' (गी.भा. १५.९) 'तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति' (छा. १.३.९) इति च श्रुतिः। 'गुणान्वितमेव भुङ्क्ते' (गी.भा. १५.९), '[४]न ह वै देवान् पापं गच्छति' (बृ. ३.६.२७) इति च श्रुतिः (गी.भा. १५.९) इति पञ्चदशगीताभाष्यम्। '[५]राजाद्यन्तर्गतं गायन्ति इत्यनेन हि तच्छ्रोत्रेण गानभोगो लभ्यते' इति तट्टीका।

भुङ्क्ते हरिः शुभान् भोगानिन्द्रियेषु व्यवस्थितः।
पूर्णानन्दोऽपि भगवान् क्रीडया भुङ्क्त एव तु॥ इति गीतातात्पर्यम् (१५.९)।

'ईश्वरस्य पूर्णानन्दत्वात् किं विषयभोगेन ? इत्यतः' इति तट्टीका। 'मुन्नाम विषयोत्थं यत् प्रकृष्टविषयात् प्रमुत्' इति षष्ठबृहद्भाष्यानुसारेण[६] प्रवृत्ता। 'प्रकृष्टातिप्रकृष्टविषयोत्थौ[७] मोदप्रमोदौ' इति तत्त्वप्रकाशिका (ब्र.सू. १.१.१२)। 'भुङ्क्ते गुणान् षोडश षोडशात्मकः सोऽलङ्कृषीष्ट भगवान् वचांसि मे' (भाग. २.४.२३) इति भागवतटीकायाम् 'गुणान् शब्दादिविषयसारान्' इति **विजयध्वजाचार्यवचनम्** इत्यादीनि वाक्यानि 'गन्धरसादिषु जीवेन्द्रियागोचर-

---

१. स श्रुतः (पं.,मं.१) यः श्रुतः (मं.२), नात्तीत्यत्रापि संश्रुतः (पा.)
२. जीवोऽत्ताऽस्यैव (ह.ती.)
३. निर्णये (मं.१) भाग. ११.११.७ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतं प्रमाणम्
४. न हि (मं.१)
५. 'एतम्' इत्यधिकः पाठः (मं.१,२)
६. 'न तत्र रथाः, न रथयोगाः' (बृ.उ. अ.६, ब्रा.३, मं.१०) इति ज्योतिर्ब्राह्मण-मन्त्रस्थ'मुदः' 'प्रमुदः' इति पदव्याख्यानभाष्ये।
७. विषयोत्थौ (मं.१,२)
८. गन्धरूपरसादिषु (पं.,मं.१,२)

सारभोगविषयाणि व्याख्यातव्यानि। चक्षुरादिदशेन्द्रियाणां मनआदीनां पञ्चानां साक्षिणश्च षोडशगुणान् विषयान् भुङ्क्त इति छान्दोग्यभाष्यटीकायाम्[1] एतद्भागवतवचनव्याख्याऽवसरे षोडशगुणान् विषयान् इति सम्मुग्धोक्तिरपि[2],

'.................. जीवदेहस्थितो हरिः ।

भुङ्क्ते [3]तैरिन्द्रियैर्भोगांश्छुरितैरिन्द्रियैः स्वकैः ॥' (सा.सं.)

इति इन्द्रियद्वारा हि सोऽपि भुङ्क्त इति भगवत्पादीयवचनानुसारेण भगवदिन्द्रियोपभोग्यसारपरैव व्याख्येयेति न तद्विसंवादोऽपीति।

केचित्तु यतो जीवः [4]स्वतो भोगभुङ् न भवति[5], अतो भगवान् विविक्तभुगुच्यते, यतश्चेशः स्वावतारेषु जीवभुक्तस्य स्थूलस्यापि भोक्ता, अतः 'इव'[6] इत्युक्तमिति इवशब्दोक्तसाम्यघटनाय बृहद्भाष्यं योजयित्वोभयोरविरोधम् आहुः । यत्तु बृहद्भाष्ये जीवभोग्यरसादिभोग उच्यते। अत्र तु[7] जीवभोग्यद्रव्याभोगोऽभिसन्धीयत इति भिन्नविषयतया न विरोध इति, तन्न। 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' (छा. ३.२.९) इति प्रागुदाहृतश्रुतिव्याख्यानटीकायां 'काम्यन्त इति कामा द्रव्याणि' (प्र.दी. ७.६) इति द्रव्याणामपि भगवद्भोक्तव्यत्वोक्त्या, 'अबादिभोगादप्यतिशयेन रसादेर्भोगः[8] परमेश्वरस्य' (प्र.दी. ७.८) इति, 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय' (७.८) इति अत्रत्यटीकोक्त्या[9] च तद्विरोधात्। अत्र भगवतो जीवेन्द्रियागोचररसादिभोगोक्त्या, तत्र जीवेशयोरेकरसादिभोगोक्तेरयुक्तत्वाच्च। किञ्चात्र द्रव्यभोगाभावाभिसन्धाने 'त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः' (भाग. ११.६.४६) इति, '[10]वसिष्वोत्तम-

१. छा.भा. ८.४　　२. अपिशब्दो नास्ति (मं.१,२)

३. तदिन्द्रियैः (मं.१,२)　　४. जीवः तद्भोगभुङ् न (मं.१,२)

५. 'अतो भगवान् विविक्तभुङ् न भवति' इत्यधिकः पाठः (मं.२)

६. एव (मं.२०　　७. तुशब्दो नास्ति (मं.२)

८. रसादिभोगः (मं.१,२)　　९. इत्यत्रत्यभाविटीकोक्त्या (मं.२)

१०. ऋग्भाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठानुवाके २६सूक्ते मं.१

वस्त्राणि भूषणैरप्यलङ्कुरु' इति, 'वासो विभूषणम्, उपवीतासने दत्त्वा गन्धपुष्पे तथैव च' इत्यादिवचनेषु स्रग्वस्त्रभूषणादिद्रव्याणां भगवदुपभुक्तत्वादिवर्णनम् अयुक्तं स्यात्। नच तत्रापि द्रव्यगतगन्धादिगुणभोगा[१] एव, न [२]वस्त्रभूषणादिद्रव्योपभोग इत्यत्र निरवकाशं प्रमाणमुपलभामहे। उक्तं च ऋग्भाष्ये[३] 'मनोऽपि भोग्यमीशस्य प्रीतिमात्रेण केवलम्' इति द्रव्यस्य मनसो भगवदुपभोग्यत्वम्।

नन्वेवं भगवतः स्थूलभोगाभावाभ्युपगमे 'नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रितम्', 'भुक्तशेषं भगवतो भृत्यातिथिपुरस्सरः भुञ्जीत', 'उच्छिष्टभोजिनो दासाः' (भाग. ११.६.४६) इत्यादौ भगवद्भुक्तशेषस्य भोक्तव्यत्ववचनमयुक्तं स्यात्। स्थूलस्य भगवद्भुक्तत्वात्, सूक्ष्मस्य च जीवेन्द्रियागोचरतया जीवं प्रति तस्य भोक्तव्यत्वाभावादिति चेन्न।

'[४]अदनाघ्राणदृष्ट्याख्यभोगत्रयविभागतः[५]।
मुखनासाचक्षुषां तद् भोग्यमन्नं हरेः श्रुतम्॥'

इत्यैतरेयभाष्यटीकायाम् 'तदन्नं हरेर्मुखनासाचक्षुषाम् अदनाघ्राणदृष्ट्याख्यभोगत्रयविभागतो भोग्यं श्रुतम्' इत्यन्वय इत्युक्तम्। तत्र मुखस्यादनीयतया भोग्यम्, घ्राणस्याघ्रेयतया भोग्यम्, चक्षुषो दर्शनीयतया भोग्यमिति भोगत्रयं विभज्य [६]चाखण्डार्थकथनावसरे- अत्तृत्वादन्ननाम्ना[७] मुखगतेन भार्गवेण, घ्राणगतेन नृसिंहेन, चक्षुर्गतेन कपिलेन च इदं सर्वं प्रसिद्धान्नमश्नुते। अदनाघ्राणदृष्टिभेदेन स्वीकरोति हि यस्मात् तस्मात् तृचाशीतय[८] इव प्रसिद्धान्नमपि तस्यान्नमित्यत्र जीवेन्द्रियगोचरस्थूलभोगस्य दृष्ट्या स्वीकाराभिधानेन भगवदुपभुक्तसूक्ष्मसाराधिष्ठानत्वेन च भगवद्भुक्तशेषत्वोपपत्त्योक्तवचनानाम् अयुक्तार्थ-

१. ...भोग एव (मं.२)
२. न नववस्त्र..... (मं.२)
३. ऋ.भा. द्वितीयसूक्ते श्लो. १११
४. ऐतरेय,प्रप.१, ब्रा.२, मं.???
५. रूपविभागतः (मं.२)
६. खण्डार्थकथन... (मं.२)
७. अश्नुत्वात् (मं.२) (?)
८. अशीतितृचा इवेत्यर्थः।

त्वाभावात्। 'अविभागेन दृष्टत्वात्' (ब्र.सू. ४.४.४) इत्यधिकरणे 'यानेवाहं शृणोमि, यान् पश्यामि, यान् जिघ्रामि, तानेवैत इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्ति' (च.शि.) इति श्रुतिमुदाहृत्य साक्षाद्भगवद्भुक्तभोक्तृत्वसमर्थनं तु सायुज्यादि-भाग्जीवविषयमिति मन्तव्यम्।

यत्तु निषिद्धमद्यमांसादिसेवनेन सेवमानस्य सुखं तावदुत्पद्यत इत्यनुभव-सिद्धम्। तच्चान्तर्यामिणो भोगमन्तरेण न सम्भवितुमर्हतीत्यतो मद्यादावपि जीवेन्द्रियागोचरसारभागो भगवद्भोग्योऽस्तीति तदप्यभव्यम्। 'अनुभूयमाना अपि दुर्गन्धादयो न फलहेतवः' इति तेषां भगवत्सुखानभिव्यञ्जकत्वस्य टीकायां स्फुटमुक्तत्वात्। दुर्गन्धादिसमानन्यायत्वान्मद्यादीनां 'शुचिवस्त्वेव 'भगवतो भोग्यम्' इति टीकायाम् अपवित्रवस्तुनो भगवदुपभोग्यस्यैवकारेण व्यावर्त-नाच्च। न चैवम् 'अत्ता चराचरग्रहणात्' (ब्र.सू. १.२.९) इति भगवतः सर्वभोक्तृत्वोक्तिविरोध इति वाच्यम्। पापिजीवं प्रत्यसारभोजकत्वमेव भगवतो भोग इत्यभ्युपगमेन तस्य सर्वात्तृत्वाविरोधात्। तथा च **प्राचीनटीका**- 'देव-दानव-मानवानां सार-असार-मिश्रभोक्तृत्वेऽपि न भगवतः सर्वभोक्तृत्व-हानिः। स्वप्रिय-द्वेषि-उदासीनानां सार-असार-मिश्रभोजकत्वस्यापि स्वभोगत्वात्' इति। श्रुतिगीतातात्पर्ये[2] च,

'असताम् अधमाचारो हरिदृष्ट्याऽऽत्मपूजनम्।
तस्याधोगमनायेति श्रुतिराहाखिलक्रियम्[3]॥'

इति। पापात्मनां मद्यमांसादनाद्यसदाचरणस्य तदधोगमनाय भगवता कारितत्वेन तदपि तस्य सुखहेतुरिति विभावितमिति।

भागवतैकादशस्कन्धगतायाः 'लोके व्यवायामिषमद्यसेवा' (भाग. ११. ५.११) इत्यादित्रिश्लोक्यास्तात्पर्यम्

१. भगवता (पं.)
२. भागवततात्पर्ये १०.९४.२०(७)श्लो. सन्दर्भे उदाहृतम्।
३. अखिलमिति (मं.२)

'व्यवायामिषमद्यानि हरेः पूजार्थमेव तु।
वामदेव्यो नाम यज्ञो व्यवायो हरिपूजनम्।
पितृयज्ञो देवयज्ञो मांसेन हरिपूजनम्।
व्यवाययज्ञे मद्यं तु सोमात्मकतयेष्यते।
क्षत्रियादेर्न विप्राणां विप्रो दोषेण लिप्यते।
अरागतः प्रवृत्तिस्स्याद् रागो दोषस्य कारणम्।
घ्राणभक्षोऽथवा यज्ञे दैवे सर्वस्य चेष्यते।
पैष्टमद्यस्य [२]मध्वादि क्षत्रियस्य न दुष्यति।
[३]दैवे रत्यैव च प्रीतिर्विष्णोः पुत्रात्तु मानुषे।
तस्माद्विहितमात्रेषु रागं मुक्त्वा यथाविधि।
समाहितो हरिं स्मृत्वा वर्तन् याजी हरेर्भवेत्॥' (क्रियाविधाने) इति

इत्यत्र अधिकारिभेदेन भक्षभेदेन च मद्यग्रहणाभिधानेन [४]पितृयज्ञे देवयज्ञे मेध्यपशुमांसस्य स्वीकाराभ्युपगमेन च तत्र '[५]मद्यमांसादौ [६]जीवेन्द्रियागोचर-भगवद्भोक्तव्यसाराभ्युपगमेऽपि न कोऽपि दोषः। यथा चैतदेवं तथा व्याख्यातं सुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैः। अतः साधूक्तं 'स्थूलस्य जीवभोग्यस्य विषयस्या-भोगोक्तेः सूक्ष्माशनस्य चाङ्गीकारात्' इति। **इति भगवद्भोगनिर्णयः।**

भाष्ये 'शारीरादात्मनः' इत्यनन्तरम् 'इति'शब्दोऽध्याहर्तव्यः। तस्य च 'आह' इत्यन्वयः। **अयं** श्रुतावुक्तः। कुत इत्यतः प्रवृत्तम् 'शारीरात्' इति भाष्यं भाष्योक्तसाध्यहेत्वोः प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणाय[७] व्याचष्टे- **नहीति**॥ शारीरशब्दो न जीवमात्रार्थः[८], येनोक्तविविक्ताहारत्वाभावप्रसङ्गः। किन्तु

१. तात्पर्ये (पा.) २. 'माध्व्यादि' इति ह्.ती.सम्मतः पाठः
३. 'देवै' (पा.) ४. पितृयज्ञैरेव यज्ञे (मं.१)
५. मद्यमांसादेः (मं.२) ६. जीवेन्द्रियगोचर... (मं.२)
१. घटनाय (मं.१,२) ८. जीवार्थः (मं.२)

'जागरलक्षणावस्थाविशेषविशिष्टपर एवेति शङ्कते- **नन्विति ॥ स्वप्नेति ॥** स्वप्नसुषुप्ती अवस्थे यस्य स तथेत्यर्थः। ननु 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' (अ.को.) इत्यमरे स्वप्नशब्दस्य शारीरावस्थाविशेषवाचिनः कथं शारीरार्थकत्वम्? इत्यत आह- **'स्वपो नन्' इति स्वप्नशब्दः कर्तरीति ॥** यद्यपि भावे *'अकर्तरि च कारके'* इत्यधिकारे 'ञि ष्वप्= शये' इत्यतो[2] नन्प्रत्ययो भवतीति वैयाकरणैर्भाव एव नन्प्रत्ययोऽभिहितः, न कर्तरि। तथाऽपि *'कृत्यल्युटो बहुलम्'* इत्यत्र बहुलग्रहणात् कर्तर्यपि भवतीति भावेनैवमुक्तमिति **स्वामिनः**। आदिशब्दार्थमाह- **सुषुप्तश्चेति ॥** स्वपेः *'गत्यर्थाकर्मक'* इत्यादिना कर्तरि क्तप्रत्यय इति भावः। चशब्दसमुच्चेयमाह- **न केवलं जाग्रदिति ॥** जागरावस्थाऽऽपन्न इत्यर्थः। अवस्थाभेदेन भेदशङ्कनात् तत्परिहाराय भाष्यतात्पर्यमाह- **तथा चेति[3] ॥ शारीरत्वं कुत इति ॥** शरीराभिमानयोगाद् जागरावस्थापन्न एव जीवः शारीरः, न स्वप्नाद्यवस्थापन्नोऽपीति [4]कुतस्तस्य शारीरत्वमित्यर्थः। 'जाग्रदादिषु' इत्यनूद्य तत्र शेषमाह- **जाग्रदादिष्विति ॥**

ननु 'जागृ= निद्राक्षये' इत्यतो लटः शतरि जाग्रच्छब्दो निष्पन्नः। स च जागरावस्थाकर्तारमाह। आदिशब्दश्च स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाकर्तारम् इति तत्कथं 'जाग्रदादिष्ववस्थासु' इति सामानाधिकरण्यम्? इति चेन्न। जाग्रच्छब्दस्य भावप्रधाननिर्देशत्वेन जाग्रत्त्वार्थकत्वात्, जाग्रत्त्वं च जागरावस्थैव, यद्वक्ष्यति- 'जाग्रदवस्थो[5] गृह्यते' (प्र.दी. ८.१०) इति। एवमादिशब्दोऽप्यवैरूप्याय अवस्थापर एवेति युक्तं सामानाधिकरण्यम्। 'देहयोगाद् वासोऽपि' (ब्र.सू. ३.२.६) इत्यधिकरणादौ जाग्रदवस्थाप्रेरकत्वम् इत्यादिव्यवहारोऽपि भावप्रधानत्वेनैव निर्वाह्य इति। **उक्तविधया** 'औपाधिकं भेदमङ्गीकृत्य' इत्युक्तप्रकारेण। **भवत्पक्षेऽपि** भवत्पक्षे तु।

---

१. जागरणक्षण... (पं.,प्रा.)　　२. इति धातोः (मं.१,२)
३. तथात्वेति (मं.२)　　४. कुतस्तस्याशारीरत्वमित्यर्थः (पा.)
५. जागरावस्थो (पा.)

[1]**शारीराविततीति** ॥ भाष्ये जीवः, **ईश्वरसंज्ञितः** 'ईश्वर इति संज्ञा अस्य सञ्जाता' इति इतच्प्रत्ययः, ईश्वरशब्दादभिहितः परश्च। 'शारीरौ ज्ञेयौ' इत्युक्तौ जीवस्य शरीरवत्त्वेन[2] शरीराभिमानितया, *'तस्येदम्'* इति शरीरसम्बन्धित्वेन वा, अणि शारीरशब्दार्थत्वं युक्तम्। ईश्वरस्य तु तदयोगात् कथं शारीरत्वम्? [3]तथात्वे च जीवस्येव संसारादि स्यात्? इत्यत उत्तरार्धं प्रवृत्तम्। तत्र *'तस्येदम्'* इत्यादिना अणि जीवे शारीरशब्दः, ईश्वरे तु शेषे= 'अपत्यादि-चतुरर्थ्यन्ताद् अन्योऽर्थः शेषः', तत्राणादय इति लक्षणं च, अधिकारश्चेति त्रदद्भिर्वैया-करणैरुक्तत्वेन 'शरीरेण हीनः' इत्यर्थे शैषिके अणप्रत्यये सति निष्पन्नो वर्तत इति वक्तुम् 'अनादिबन्धनः' इति, 'नित्यमुक्तः' इति चोक्तमिति तस्याभिप्रायो व्याख्यातव्यः।

समुच्चयादेरयोगादाह- **च इति** ॥ चशब्द इत्यर्थः। अव्ययानाम् अनेकार्थत्वादिति भावः। **भेदश्रुतेः** 'शारीरादात्मनः' इति भेदाभिधानस्य। **मुख्य इति** ॥ तस्य औत्सर्गिकत्वादिति भावः। कुतो विनिगमनम्? इति शङ्कितम्, तदनुवदति- **अत इति** ॥ **प्राचीनटीकायां तु**- भगवतः शारीरशब्दार्थत्वं भेदश्रुतिसामर्थ्यादपि सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेणाह- **भेदश्रुतेश्चेति** ॥ नहि जीवः स्वस्मादेव, स्वयं भिन्न इति 'अस्मात्' इति पदव्यावर्त्यो भगवानेव स्यादित्यर्थ इति 'भेदश्रुतेश्च' इति पृथग्योगो व्याख्यातः। भाष्ये- 'आह च' इति चशब्द-श्रवणादाह- **न केवलमिति** ॥ **प्रविविक्तभुग्यतः** 'प्रविविक्तभुक्त्वात्' [4]'स्थूलाभोगात्' इति हेत्वोर्यथाश्रुतसाध्याभ्यामन्वये विरुद्धता स्यात्? इत्यत आह- **अभोक्ता च भोक्ता चेत्येतयोरिति** ॥ **व्युत्क्रमेण** प्रविविक्तभुक्त्वात् 'भोक्ता' इति, स्थूलाभोगाद् 'अभोक्ता च' इति व्युत्क्रमेण। तथा च न विरुद्धतेति भावः ॥ ८-१० ॥

---

१. शारीराविति (मं.१,२) २. शरीरभवत्वेन (मं.१,२)

३. तथात्वे वा (मं.१,२) ४. ???

भगवद्गीता

बलं बलवतां चास्मि[1] कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

भाष्यम्

'न त्वहं तेषु' इति तदनाधारत्वमुच्यते । उक्तं च 'तदाश्रितं जगत्सर्वं नासौ कुत्रचिदाश्रितः' इति गीताकल्पे ॥ ११-१२ ॥

प्रमेयदीपिका

'सर्वभूतस्थमात्मानम्' (६.२९) इत्युक्त्वात्, [2]उपसंहारवाक्ये 'न त्वहं तेषु' इति कथमुच्यते ? इत्यत आह- **न त्वहमिति ॥ तदनाधारत्वं** तदुपजीवनेन स्थित्यभावः । कुत एतत् ? इत्यत आह- **उक्तं चेति ॥** 'न केवलमुक्तविरोधात्' इति चार्थः ॥ ११-१२ ॥

भावदीपिका

ननु तत्रस्थत्वे तदाधारत्वं प्राप्तमेव ? इत्यतो व्याचष्टे- **तदुपजीवनेनेति ॥ उक्तविरोधादिति ॥** 'सर्वभूतस्थमात्मानम्' इत्युक्तविरोधादित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥

भावरत्नकोशः

'मत्त एवेति तान् विद्धि (७.१२) इत्युपसंहाराच्च' (गी.ता. ७.१३-२३) इत्युत्तरप्रस्थानोक्तिं हृदि कृत्वाऽऽह- **उपसंहारवाक्य इति** ॥ ११-१२ ॥

---

१. चाहम् (पा.)　　१. 'उपसंहारवाक्ये' इति मुद्रितकोशेषु क्वचिन्नास्ति ।
३. स्थूलयोगात् (मं.१,२)

गीताक्षरार्थस्तु- [१]'एतावता ग्रन्थेन ज्ञानं निरूपितम् । अथ प्राक् प्रतिज्ञातं विज्ञानपदोक्तं हरेरलौकिकमाहात्म्यमुच्यते- **'रसोऽहम्' इत्यादिना ॥ अप्सु** यः सारः स रसः सः **अहमस्मि** रसादीनां सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात्, [२]तद्भोक्तृत्वात्, तस्योपास्यत्वाच्च, 'रसोऽहमप्सु', 'प्रभाऽस्मि', 'पुण्यो गन्धः' इत्याद्यभेदोक्तिः । नन्वबादयो धर्मिणो भगवदधीनाः, तद्भोग्याश्चाङ्गीक्रियन्ते न वा । नेति पक्षे 'अहं कृत्स्नस्य' (७.६) इत्युक्तविरोधः । आद्ये तु 'अप्सु रसः' इत्यादेर्धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणां ग्रहणस्यानुपपत्तिरिति चेत्, उच्यते- धर्मिणोऽपि भगवदधीनास्तद्भोग्याश्चैव । तर्हि धर्मिभ्यो निष्कृष्य रसादिधर्माणां ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति न वाच्यम् । कारणत्वपक्षे अबादिस्वभावभूतानाम्, अबादिधर्मेषु सङ्ख्यादिषु श्रेष्ठानां च रसादीनाम् अबादिस्वभावत्वे, अबादिधर्मेषु श्रेष्ठत्वे, रसादित्वे च भगवानेव विशेषतो नियामक इति महामाहात्म्यप्रत्यायनाय[३] विशेषशब्दोपादानात् ।

इदमुक्तं भवति । यथा लोके कुविन्दादिः पटादिद्रव्येष्वेव व्यापारवान्[४], नतु तदीयेषु गन्धरसादिषु गुणेषु, तद्धर्मेषु च गन्धत्वादिषु पृथग्व्यापारवान् । किन्तु गन्धरसादिगुणास्तद्गतगन्धत्वादिधर्माश्च पटादिजन्मानुषङ्गिजन्मान एव । न तथा भगवान् । अपि तु अबादिधर्मेषु रसादिषु, [५]तद्धर्मेषु स्वभावत्वादिषु पृथक् प्रयत्नवान्, नत्वबादिनियमानुषङ्गिसत्ताकास्त इति दर्शयितुं विशेषशब्दा उपात्ता इति । भोगपक्षेऽपि अबादिभोगादप्यतिशयेन च[६] रसादेर्भोगः परमेश्वरस्येति प्रदर्शनं विशेषशब्दोपादानप्रयोजनम् । अपि च, अबादिभ्यो विशेषतोऽपि रसादिषु भगवदुपासनार्थं विशेषशब्दग्रहणोपपत्तिरिति ।

---

१. गीतातात्पर्यनिर्णय उत्तरप्रस्थाने एतावता ग्रन्थेन (मं.१)

२. भोक्तृत्वात् (मं.१)

३. प्रत्यायनार्थम् (मं.२)

४. व्यापारवान् अनुभूयते (मं.१,२)

५. 'तद्धर्मेषु' इति नास्ति (मं.१)

६. चशब्दो नास्ति (मं.१,२)

अस्त्वेवं धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणामुपादानं सप्रयोजनम्। धर्माणां काम-बल-गन्धानां यानि धर्माविरुद्धत्व-कामरागविवर्जितत्व-पुण्यत्वविशेषणानि तेषामुपादानं किमर्थम्? इति चेत्- 'कामादिषु विशिष्टेष्वेव भगवानुपास्यः, न [1]धर्मविरुद्धेषु, अशुचिषु' इति ज्ञापनाय धर्माविरुद्धत्वादिविशेषणम्। 'पुण्यगन्धस्यैव भगवतो भोगः, न दुर्गन्धस्य' इति ज्ञापयितुं च गन्धे पुण्यत्वविशेषणमिति। 'शशिसूर्ययोः प्रभाऽस्मि' इति तत्सत्ताप्रतीत्यादि-कारणत्वात्, [2]तद्धोक्तृत्वात् तत्प्रतिमाकत्वाच्च तदभेदोक्तिरिति सर्वत्र [3]व्याख्येयम्। **खे** आकाशे **शब्दः** ध्वनिः, **पौरुषं** पुरुषस्य तेजः, 'पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसि' (वि.को.) इति विश्वोक्तेः॥ ८॥

पुण्यो गन्धः शुचिः सुरभिर्गन्धः, **विभावसौ** अग्नौ **तेजो** दीप्तिः, **जीवनं** प्राणधारणम्, **तपः** कृच्छ्रादि॥ ९॥

सर्वभूतानां बीजं कारणं **मां विद्धि**। 'यतो वा इमानि भूतानि' (तै.उ. ३.१) इति श्रुतेः **बुद्धिमतां** बुद्धिमत्सु, प्रस्थानान्तरे[4] (गी.ता.) तथोक्तेः। **तेजस्विनां** तेजस्विषु **तेजः** प्रागल्भ्यम्॥ १०॥

बलवतां बलवत्सु **कामरागविवर्जितम्**। असन्निकृष्टेषु विषयेषु तृष्णा **कामः**, प्राप्तेषु विषयेषु रञ्जना, अशोभनेषु शोभनाध्यासो वा **रागः**, ताभ्यां विवर्जितम्। **बलम्** अहमस्मि। **भूतेषु धर्माविरुद्धः कामोऽस्मि**। अत्र प्रकरणे 'अप्सु' इत्यादि सप्तमी अवादिनां रसादौ भगवदुपासने पार्षदत्वज्ञापनाय॥११॥

विज्ञाननिरूपणमुपसंह्रियते- **ये चैवेति**॥ **ये चैव** सत्त्वगुणनिर्वृत्ताः, रजोगुणनिर्वृत्ताः, तमोगुणनिर्वृत्ताश्च ये च केचिद् **भावाः** पदार्थाः **तान् मत्त एव** मत्कारणकानेव **विद्धि**। **तेषु** भावेषु **अहं** तदुपजीवनेन **न** तिष्ठामि।

---

१. धर्माविरुद्धादिषु (मं.१,२) २. तद्धोक्तृत्वात् इति नास्ति (पं.)

३. व्याख्या (मं.१,२)

४. 'बोधनाद् बुद्धिनामाऽसौ बुद्धिमत्सु व्यवस्थितः' (गी.ता. ७.१०)

'सर्वभूतस्थमात्मानम्' (६.२९) इत्यत्र स्थितिमात्रोक्तावपि तदुपजीवनेन स्थित्यभावोऽभिसंहित इति न तद्विरोधः। ते तु **मयि** मदुपजीवनेनैव वर्तन्त इति च विद्धि। 'उपसंहारवाक्ये' इति टीकोक्तेः 'मत्त एवेति तान् विद्धीत्युपसंहाराच्च' (गी.ता. ७.१३) इति तात्पर्यनिर्णयवचनाच्च इतिशब्दो विज्ञाननिरूपण-समाप्तिवचनोऽपि व्याख्येयमिति॥ १२॥

भगवद्गीता

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम्॥ १३॥

भाष्यम्

तर्हि कथमेवं न ज्ञायसे ? इत्यत आह- **त्रिभिरिति**॥ तादात्म्यार्थे मयट्। तच्चोक्तम्-

'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा।'

इति। न हि गुणकार्यभूता माया। 'गुणमयी' इति च वक्ष्यति। सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यम्।

'तादात्म्यं कार्यधर्मादेः संयोगो भिन्नवस्तुनोः।'

इति[1] व्यासयोगे। **भावैः** पदार्थैः। सर्वे भात्रा दृश्यमाना गुणमया एत इति[2] दर्शयति- **एभिरिति**॥ ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थम् 'इदम्' इति। गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वा ईश्वरदेहोऽपि तादृश इति मायामोहित इत्यर्थः। जगाद च व्यासयोगे

१. इत्यादि २. एवेति

'गौणान् ब्रह्मादिदेहादीन् दृष्ट्वा विष्णोरपीदृशः ।
देहादिरिति मन्वानो मोहितोऽज्ञो जनो भृशम् ।।'

इति । **एभ्यः** गुणमयेभ्यः । 'गुणेभ्यश्च[1] परं' (१४.१९) इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'केवलो निर्गुणश्च' (श्वे. ६.११) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । 'त्रैगुण्यवर्जितम्' (म.भा. - मं.श्लो.) इति चोक्तम् ।। १३ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु विज्ञाननिरूपणं प्रारभ्य 'त्रिभिः' इत्यादिकं किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह- **तर्हीति** ।। 'ये चैव' (७.१२) इति विज्ञाननिरूपणोपसंहारवाक्ये सत्त्वादिगुणनिर्वृतानां[2] भगवान् कारणम्, आश्रयश्च तदनाश्रयश्चेत्युक्तम् । तेनैव 'गुणातीतः' इति चोक्तप्रायम् । तस्यायमाक्षेपः । एवं 'गुणातीततया सगुणश्च ज्ञायसे' इति शेषः । एवमनुपलम्भ-विपरीतोपलम्भाभ्याम् उक्तमसदिति भावः । विकारार्थतानिरासार्थमाह- **तादात्म्येति** ।। मयटः तादात्म्यार्थत्वं कुतः ? इत्यत आह- **तच्चेति** ।। तादात्म्ये [3]प्रयोगं दर्शयितुम् उपोद्घातमाह- **न हीति** ।। 'कार्यभूता' इत्युपलक्षणम् । [4]गुणप्राचुर्यादिकमपि तस्यां न सम्भवति । ततः किम् ? इत्यत आह- **गुणेति** ।। 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया' (७.१४) इति मायाया गुणमयीत्वमुच्यते । न च तत्र विकाराद्यर्थता सम्भवति । ततः परिशेषतः तादात्म्यार्थता ग्राह्येत्यर्थः ।

अस्तु मयटः तादात्म्ये शक्तिः । अत्र विकारार्थतां परित्यज्य तद्ग्रहणे को

---

१. चशब्दो न श्रूयते

२. क.ख. 'निर्वृतानाम्' इत्यतः परं 'सर्वपदार्थानाम्' इत्यधिकः पाठः (भा.र.को.सम्मतः)

३. प्रयोगं च (पा.-भा.र.को.सम्मतः)   ४. 'गुणप्राचुर्यमपि' इति भा.दी.सम्मतः

हेतुः ? इति चेदुच्यते । विकारार्थताग्रहणे 'मामेभ्यः परम्' इत्यत्र गुणकार्येभ्य एव भगवतः परत्वमुक्तं स्यात्, न तु गुणेभ्यः । अतः तत्सङ्ग्रहाय तादात्म्यार्थताग्रहणम् । एवं तर्हि गुणेभ्य एव परत्वमुक्तं स्यात्, न तु गुणकार्येभ्योऽपीति समानम् ? इत्यत आह- **सिद्धं चेति** ।। **सिद्धं** प्रमितम् । ततश्च 'गुणात्मकैः' इत्युक्ते गुणानां तत्कार्याणाञ्चोपादाने सत्युभयपरत्वमुक्तं भवति । **कार्यधर्मादिरिति** ।। कार्यद्रव्यस्योपादानेन, गुणक्रियाजातिपूर्वाणां धर्माणां गुण्यादिभिरित्यर्थः । भावशब्दस्यानेकार्थत्वात्, तस्य विवक्षितमर्थमाह- **भावैरिति** ।। एवं सति सर्वपरत्वलाभादिति भावः ।

नन्वेवमपि 'एभिः' इति पुरोवर्तिनामेव ग्रहणान्न सर्वपरत्वसिद्धिः ? इत्यत आह- **सर्व इति** ।। प्रमितपरामर्शोऽयम्, न पुरोवर्तिमात्रस्येति भावः । 'जगन्मोहितम्' इत्यलम्, किम् 'इदं' इत्यनेन ? इत्यत आह- **ज्ञानीति** ।। व्यवहारपतितमित्यर्थः । ननु भगवद्विषयस्य सगुणत्वमोहस्य कथं गुणात्मकाः पदार्थाः कारणम् ? इत्यत आह- **गुणमयेति** ।। 'देहत्वादिहेतुना' इति शेषः । 'माया' इति गुणमयानां ग्रहणम् । **मोहितः** जनः । [१]अत्र प्रमाणमाह- **जगाद चेति** ।। आदिपदेनेन्द्रियादिग्रहणम् । यदर्थं तादात्म्यार्थग्रहणं कृतम्, तदाह- **एभ्य इति** ।। ननु भगवतो गुणातीतत्वे प्रमिते तदर्थोऽयं श्रमः सफलः स्यात् । तदेव कुतः ? इत्यत आह- **गुणेभ्यश्चेति** ।। १३ ।।

भावदीपिका

निर्वृतानाम् उत्पन्नानाम् । **तेनैवेति** ।। गुणमयसर्वपदार्थानां कारणत्ववचनेनेत्यर्थः । **उक्तं** गुणातीतत्वम् । **कार्यभूतेति** ।। तथा न विकारार्थे मयडिति भावः । **गुणप्राचुर्यमपि तस्यां न सम्भवतीति** ।।

---

१. तत्र (पा.)

इति 'अपि द्रष्टव्यम्' इति शेषः। वाक्यार्थमाह- **गुणेति**॥ तत्र मायाशब्देन दुर्गाया गृहीतत्वात्, तस्यां च गुणविकारस्य, तत्प्राचुर्यस्य वाऽसम्भवादित्यर्थः। **मायायाः** दुर्गायाः। **तादात्म्यार्थतेति**॥ गुणतादात्म्यं चाभिमानित्वाद्युक्तम्। अभिमान्यभिमन्यमानयोरैक्यव्यपदेशस्य 'तथौ प्राणात्मकौ प्रोक्तौ' (गा.), 'महतश्च चतुर्मुखात्' इत्यादौ दर्शनादिति द्रष्टव्यम्।

भाष्ये **तादात्म्यं** कारणेन तादात्म्यमित्यर्थः। **उभयपरत्वमिति**॥ कारणपरत्वोक्तौ तदात्मककार्यपरत्वमप्युक्तप्रायमितिभावः। ननु कार्यकारणयोरभेदादेव कार्येभ्य उत्तमत्वोक्तौ कारणेभ्यो गुणेभ्योऽप्युत्तमत्वं प्राप्यत एवेति चेत्, सत्यम्। 'गुणेभ्यश्च परम्' (१४.१९) इत्युत्तरत्र गुणेभ्य एवोत्तमत्ववचनेन तादात्म्यार्थत्वमेव ग्राह्यमिति हृदयम्। 'गुण्यादिभिः' इत्यत्रादिपदेन क्रियावतो जातिमद्व्यक्त्यादेश्च ग्रहणम्। **एवं सतीति**॥ भावशब्दस्य पदार्थमात्रपरत्वे सति 'एभ्यः' इत्यस्य भावशब्दोक्तसर्वपदार्थपरामर्शकत्वसिद्धौ विष्णोः सर्वपरत्वलाभादिति भावः।

प्रमितेति॥ तथा च भाष्ये 'दृश्यमानाः' इत्यस्य 'प्रमाणप्रमिताः' इत्यर्थो द्रष्टव्य इत्युक्तं भवति। **व्यवहारपतितमिति**॥ तथा च 'इदम्' इत्यस्य लोकव्यवहारान्तर्गतम् अज्ञानिजातमित्यर्थः। ज्ञानिनस्तु लोकातीतत्वेन न लोकव्यवहारपतितत्वमिति भावः। **देहत्वादिहेतुनेति**॥ ईश्वरदेहो गुणमयो देहादित्वाद् गुणमयदेहादिवत् इत्यनुमानं भाष्य एव स्पष्टम्। **मायेतीति**॥ तथा च गुणमयदेहादिदृष्टान्तेन मोहित इत्यर्थः। 'मोहितोऽज्ञो जनो भृशम्' (व्या.यो.) इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारादाह-

जन इति ॥ अज्ञानिजन इत्यर्थः । **इन्द्रियादीति** ॥ तथा च ईश्वरेन्द्रियं पक्षीकृत्येन्द्रियत्वेन हेतुना गुणमयब्रह्मादीन्द्रियदृष्टान्तेन गुणमयत्वं साधनीयमित्युक्तं भवति । **अयं श्रम इति** ॥ 'तादात्म्यार्थे मयट्' इत्यादिना कृतः श्रम इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भावरत्नकोशः

कृतामसङ्गतिशङ्कां परिहर्तुं पूर्वश्लोकार्थं वदन् आक्षेपविषयं दर्शयति- **ये चैवे-तीति** ॥ **तेनैव** उपसंहारवाक्येनैव । **उक्तप्रायमिति** ॥ न हि गुणबद्धो गुणनिवर्तितपदार्थकारणं भवतीत्यर्थाद् गुणातीतत्वमपि प्राप्तमिति भावः । **तस्य** गुणातीतत्वस्य । **अयं** भाष्यगतः 'कथम्' इत्ययम् । न पुनः कारणत्वस्य आश्रयत्वस्य वा, गीतायां तत्परिहाराप्रतीतेरिति भावः । 'एवम्' इत्यनूद्यार्थ-वर्णनम्- **एवं गुणातीततयेति** ॥ गुणमयाः पदार्थाः भगवद्विषयस्य सगुणत्व-प्रकारकमोहस्य कारणम् । तेन च[1] मोहेन गुणातीत्वं न जानातीत्यस्यार्थस्य गीतायां वक्ष्यमाणत्वात्, गमनिकाभाष्ये तद्व्यावर्त्या शङ्का संयोज्येति भावेनाह- **सगुणश्च ज्ञायस इति शेष इति** ॥ 'नाभिजानाति' इत्यादिगीतानिवर्त्याशङ्कामुक्त्वा 'मोहितम्' इति गीताव्यावर्त्याक्षेपमाह- 'सगुणश्चेति' इत्यप्यवतारयन्ति । **एवमनुपलम्भविपरीतोपलम्भाभ्यामिति** ॥ गुणातीतत्वानुपलम्भसगुण-त्वोपलम्भाभ्यामित्यर्थः । **उक्तम्** 'गुणातीतः' इत्युक्तम् । **विकारार्थतेति** ॥ **तथा च सङ्करः- 'गुणमयैः**[2] गुणविकारैः' इति । 'प्रयोगं च' इत्यत्र न केवलं प्रमाणसिद्धत्वमिति चशब्दः ।

ननु मयटः विकारः, अवयवः, प्राचुर्यम्, तादात्म्यं चेति चत्वारोऽर्थाः । तत्र 'न हि कार्यभूत' इति विकारार्थत्वप्रतिषेधमात्रेण न परिशेषे वक्ष्यमाणः प्रवर्तते ।

---

१. चशब्दो नास्ति (मं.२)

२. 'गुणमयैः= गुणविकारैः राग-द्वेष-मोहादिप्रकारैः' इति शां.भा. ७.१३

प्रसक्तयोः प्रान्तुर्यावयवार्थयोरप्रतिषेधादित्यत आह- **कार्यभूतेति ॥ न सम्भवति** 'इत्यपि ग्राह्यम्' इत्युपस्कर्तव्यम्। 'गुणमयीत्वम्' इत्यत्र *'त्वतलोर्गुणवचनस्य'* इति सूत्रे गुणशब्दः शुक्लादिगुणवचन एवेति मनोरमायां व्यवस्थापितमिति न पुंवद्भावः। अत्र सत्त्वादेर्गुणशब्दार्थस्य द्रव्यत्वात्। अत एव *'स्त्रियाम्'* इति सूत्रे 'व्यापिनीत्वात्' इति कैयटः। **विकाराद्यर्थता** विकारप्राचुर्याद्यर्थता।

तद्ग्रहणे तादात्म्यार्थताग्रहणे। **गुणेभ्यः** परत्वम्। **तत्सङ्ग्रहाय** गुणपरत्व-सङ्ग्रहाय। उपसंहारस्योत्पत्तेर्वा ग्रहणं प्रकृते न सम्भवतीत्यतो विवक्षितमर्थमाह- **सिद्धं प्रमितमिति ॥ इत्युक्ते** 'गुणमयैः' इत्यस्य 'गुणात्मकैः' इत्यर्थपर्यव-साने। **'कार्यधर्मादिः'** इत्यत्र कार्यम् [1]उपादेयद्रव्यम्, **तद्धर्माः** गुण-क्रिया-जाति-शक्ति-सादृश्य-विशिष्ट-अंशलक्षणाः च, आदयो यस्य उपादानद्रव्यस्य, गुणिनः, क्रियावतः, जातिमतः, शक्तिमतः, सदृशस्य, शुद्धस्य, अंशिनश्च इत्येवंरूपस्य समूहस्य स तथा, तस्येति विग्रहमभिप्रेत्य, कार्यस्योपादानेन, गुणस्य गुणिना, क्रियायाः क्रियावता च तादात्म्यमित्यादिरूपेण व्याख्या द्रष्टव्येत्याह- **कार्यधर्मादिरितीति ॥**

अनेकार्थत्वादिति ॥

[2]'भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्तात्मजन्मसु।
क्रियालीलापदार्थेषु वन्धुजन्तुविभूतिषु ॥'

इति विश्वप्रकाशाभिधानादिति भावः। एवमनेकार्थत्वेऽपि प्रकृते पदार्थार्थकत्व-मेव युक्तम्, 'एभ्यः परम्' इत्यनेन सर्वपदार्थेभ्योऽपि परत्वलाभादित्याह- **एवमिति ॥** पुरोवर्तिमात्रस्य परामर्शे[3] सति बुद्ध्या विविक्तस्यान्वयः। 'इदम्'

---

१. उपादेयद्रव्यं च धर्माः गुण.... (मं.१,२)

२. भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासूत्रात्मयोनिषु।
क्रियालीलापदार्थेषु वन्धुजन्तुविभूतिषु ॥ इति विश्वकोशे।

३. परामर्श इति (मं.१,२) ४. व्यवहारलम्पटम् (पं.)

इत्यस्यार्थः- **व्यवहारेति** ॥ लौकिकहानोपादानादिव्यवहारपदम्[1] इत्यर्थः। 'पामरजनस्य ग्रामस्था अपि न ग्राम्याः, वैलक्षण्याद्धि सज्जनाः' (गी.ता. १८.४०) इत्यादौ ज्ञानिनां पामरवैलक्षण्याभिधानेन [1]ज्ञानिजनवैलक्षण्यवेदनादिति भावः।

देहत्वादीति ॥ 'विमत ऐश्वरो देहो गुणमयः देहत्वात्, चैत्रदेहवत्', 'ऐश्वराणीन्द्रियाणि गुणमयानि इन्द्रियत्वात् संमतवत्' इत्यनुमानेनेत्यर्थः। गुणमयपदार्था उक्तानुमानाभासोत्पादनद्वारा भगवद्विषयस्य सगुणत्वप्रकारक-मोहस्य कारणमिति नोक्तचोद्यमिति भावः। ननु गुणमयपदार्थानां मोहकारणत्वे प्रतिपादनीये भाष्ये मायाशब्दः कथं प्रयुक्तः ? इत्यत आह- **मायेतीति** ॥ वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण 'जनः' इति विशेष्योक्तिः[2]। [3]अत्र गुणमयपदार्थानाम् अनुमानाभासोत्पादनद्वारा सगुणत्वमोहे कारणत्वमित्यत्र। 'इन्द्रियादिग्रहणम्'[4] इत्यत्र आदिशब्देन मनोग्रहणम्। 'मनः सर्वेन्द्रियाणि' (आ.उ. १.३.३) इत्यादौ तस्य पृथगुक्तेः। प्राणबुद्ध्यादिग्रहणमिति **अन्ये**। **अयं श्रमः** तादात्म्यार्थता-ग्रहणश्रमः। **तदेव** गुणातीतत्वमेव। भाष्ये **वक्ष्यमाणत्वात्** 'गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति' (१४.१९) इति चतुर्दशेऽध्याये गुणातीतत्वस्य। '**केवलः** जडामिश्रः **निर्गुणः** सत्त्वादिगुणहीनः' इति **तत्त्वप्रकाशिका** (ब्र.सू. १.१.११)।

नच निर्गुणश्रुतिर्ब्रह्मणो ज्ञानानन्दादिगुणसामान्याभावप्रतिपादनाय प्रवृत्तेति न त्रिगुणातीतत्वे प्रमाणमिति वाच्यम्।

'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता .... ॥' (श्वे. ६.११)

---

१. ज्ञानजनवैलक्षण्यावेदनात् (मं.१.२) २. विशेषोक्तिः (मं.१.२)
३. 'तत्र प्रमाणमाह' इति टीका ४. 'इन्द्रियादि' इत्यत्र (मं.१)

इति स्वेनैव एकः प्रधानभूतः सर्वभूतेषु 'गुप्ततयाऽवस्थितः । न केवलं भूतेषु, सर्वव्यापी च, न केवलं सर्वभूतेषु स्थितिमात्रं च³, सर्वभूतान्तर्यामी च, अध्यक्षः अधिपतिः सर्वभूतानामाश्रयः सर्वं साक्षादीक्षत इति साक्षी, चेता ज्ञानरूप इति बहुगुणविधानेन व्याघातापातात् । किं च निर्गुणवाक्यं छागपशुन्यायेन गुणत्रयशून्यत्वरूपविशेषोपसंहारपरम् अभ्युपगन्तव्यमिति भावेन 'त्रैगुण्यवर्जितम्' (म.भा. - मं.श्लो.) इति भारतवाक्यमुदाहृतम् । त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यम्, तद्वर्जितमित्याह- गुणत्रयातीतत्वमत्र स्फुटमिति भाष्यं व्याख्येयम् । भारततात्पर्यनिर्णये च⁴ 'निर्दोषकः सृतिविहीन उदारशक्तिः⁴' (म.भा.ता.नि. २.५६) इत्यत्र 'त्रैगुण्यवर्जितम्' इत्यस्य निर्दोषपदेन व्याख्यानं सर्वदोषाणां गुणत्रयकार्यतया तद्वर्जने सर्वदोषविहीनत्वं फलतीति फलितार्थप्रदर्शनरूपमिति न तद्विसंवादशङ्का ॥ १३ ॥

भगवद्गीता

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

भाष्यम्

कथमनादिकाले मोहानत्ययो बहूनाम् ? इत्यत आह-दैवीति ॥ अयमाशयः । माया हि एषा मोहिका । सा च सृष्ट्यादिक्रीडादिमद्देवसम्बन्धित्वाद् अतिशक्तेर्दुरत्यया । तथा हि देवशब्दार्थं⁵ पठन्ति 'दिवु= क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-मद-मोद-स्वप्न-कान्ति-गतिषु' इति । कथं दैवी ? मदीयत्वात् । अहं हि देव इति । अब्रवीच्च-

---

१. गुप्त्या (ग.), उत्पत्त्या (पा.)　　२,३. चशब्दो नास्ति (मं.१,२)
४. ता.निर्णये पाठभेदो दृश्यते ।　　५. देवताशब्दार्थम् (पा.)

'श्रीर्भूर्दुर्गेति या भिन्ना महामाया तु वैष्णवी ।
तच्छक्त्यनन्तांशहीनाऽथापि तस्याश्रयात् प्रभोः ।
अनन्तब्रह्मरुद्रादेर्नास्याः शक्तिकलाऽपि हि ।
तेषां दुरत्ययाऽप्येषा विना विष्णुप्रसादतः ॥'

इति च व्यासयोगे । तर्हि न कथञ्चिदत्येतुं शक्यते ? इत्यत आह- **मामेवेति ॥** अन्यत्सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते, गुर्वादिवन्दनं च मय्येव समर्पयन्ति । स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवतीत्यादि पश्यन्ति । आह च नारदीये-

'मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन् भजन्ते मध्यमा नराः ।
मदुपाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमाः ॥' इति ।
'आचार्यचैत्त्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ।'
(भाग. ११.२९.६) इति च ॥ १४ ॥

प्रमेयदीपिका

उपायाभाव-अनुमानाभासाभ्याम् अनुपलम्भो विपरीतोपलम्भश्चेत्युक्तम् । अतः किमुत्तरेण वाक्येन ? इत्यत आह- **कथमिति ॥** भगवान् गुणमयविग्रह इत्ययं न मोहः । बाधकप्रत्ययाभावात् । ज्ञानिनां सम्यक्प्रत्ययो बाधक इत्युक्तमिति चेन्न । बहुतरज्ञानविरोधेन कतिपयज्ञानानामेवायथार्थत्वोपपत्तेः[१] । ननूत्तरकाले बाधकप्रत्ययो भविष्यतीति चेन्न । अनादौ कालेऽजातस्योत्तरत्राप्यसम्भवादिति भावः ।

ननु बाधकप्रत्ययाभावाद् यथार्थ एवायं प्रत्यय इति शङ्कायां किमेतदसङ्गत-

१. ख. अयथार्थत्वापत्तेः (पा.)

मुच्यते ? इत्यत आह- **अयमिति** ॥ 'एषा' इत्यनुवादेन **'मोहिका'** इति व्याख्यातम्। **'मोहितम्'** इति धात्वर्थमात्रं परामृश्य योग्यप्रत्ययसम्बन्धेन व्याख्यानात्। **गुणमयी** तदभिमानिनी दुर्गा या हि तमोगुणेनैवंविधं मोहं जनयति। अनुमानं तु निमित्तमात्रम्। ततः किम् ? इत्यत आह- **सा चेति** ॥ साच **दुरत्यया** तत्कृतमोहं कोऽपि नात्येतुं शक्नोति। न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवति। कुतो दुरत्यया ? इत्यतः 'अतिशक्तेः' इति हेतुरध्याहृत्योक्तः। कुतोऽतिशक्तित्वम् ? इत्यतो 'दैवी' इत्येतद्धेतुगर्भम्[1] इति व्याख्यातम्- **देवसम्बन्धित्वादिति** ॥

सम्बन्धित्वं परमप्रियत्वम्। सति देवस्यातिशक्तित्वे तत्सम्बन्धिन्याः तत्स्यात्। तदेव कुतः ? इत्यतो देवशब्दार्थो निरुक्तः- **सृष्ट्यादीति** ॥ सृष्ट्यादिश्च सा क्रीडा च। प्रथमादिपदेन स्थित्यादेः सङ्ग्रहः। द्वितीयेन विजिगीषादेः। क्रीडादिमत्त्वेनातिशक्तिर्न सिध्यतीति क्रीडा व्याख्याता। देवशब्दस्य क्रीडादिमत्त्वमर्थः। प्रत्ययस्त्विगुपधलक्षणस्य कस्य[2] बाधकः पचाद्यच्। 'दैवी' इत्यनेन निराकाङ्क्षत्वात् 'मम' इति व्यर्थम् ? इत्यत आह- **कथमिति** ॥ तस्यैव [3]व्याख्यार्थमेतदिति भावः। त्वदीयत्वेऽपि कथं दैवी ? इत्यतः शेषं पूरयति- **अहं हीति** ॥ आशयवर्णनसमाप्तौ इति शब्दः। अत्र प्रमाणमाह- **अब्रवीच्चेति** ॥

उत्तरस्य प्रकृतोपयोगितया सङ्गतिमाह- **तर्हीति** ॥ यदि न केवलमनुमानम्, किन्तु भगवतोपोद्बलिता माया मोहहेतुः तर्हीत्यर्थः। ततश्च ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थं यद् 'इदम्' इत्युक्तं तदसदिति भावः। ननु मायाऽत्ययोपायस्यासम्भावनाशङ्कायां तदुपाय एव वक्तव्यः, न तु उपायान्तरप्रतिषेधः। अतोऽनुपपन्न-

---

१. हेत्वर्थगर्भम् (भा.र.को.सम्मतः) २. कप्रत्ययस्येत्यर्थः

३. व्याख्यानाय इत्यर्थः।

मवधारणम् ? इत्यत आह- **अन्यदिति** ।। स्वप्रतिपत्तावित्थंभावसूचक एवैवशब्दः, नोपायान्तरप्रतिषेधपर इत्यर्थः । एवं तर्हि गुर्वादिवन्दनाभावः प्राप्तः ? इत्यतोऽभिप्रायमाह- **गुर्वादीति** ।। 'भागवता एते' इत्यादिबुद्ध्या वन्दनादि कुर्वन्तीति यावत्। एतत् मध्यमभक्तानां चरित्रमुक्तम्। उत्तमानां त्वाह- **स एवेति** ।। भगवानेव। **तत्र** गुर्वादिषु । द्वयं प्रमाणेनोपपादयति - **आह चेति** ।। अहं च सा सम्पत्तिश्च । **मदुपाधितया** मत्प्रतिमात्वेन[1] । **चैत्त्यं** [2]चित्तस्थम्। **स्वगतिं** स्वज्ञानम्। **व्यनङ्क्षि** व्यञ्जयसि ।। १४ ।।

भावदीपिका

ननु भगवतो गुणातीतत्वमसत्। तथात्वेनानुपलम्भात्, सगुणत्वादिना विपरीतोपलम्भाच्च इत्याशयेनाशङ्कितस्य 'तर्हि कथमेवं न ज्ञायसे' इत्यस्य एतावता प्रबन्धेन किमुत्तरं जातम् ? इत्यतः, तद्वदन्नेवोत्तरवाक्यम् अवतारयति- **उपायाभावेत्यादिना** ।। मोहातितरणलक्षणोपायाभावाद् गुणातीततयाऽनुपलम्भो युक्तः, देहत्वाद्यनुमानाभासेन विपरीतोपलम्भश्चेत्यर्थः। 'बहूनाम्' इत्यस्याभिप्रायमाह- **बहुतरज्ञानेति** ।। गुणमयविग्रहत्वावगाहीत्यर्थः । **कतिपयज्ञानानाम्** गुणातीतविग्रहवत्त्वावगाहिनाम् । अनादिपदाभिप्रायमाह- **उत्तरेति** ।।

ननु 'एषा' इत्यस्य 'मोहिका' इति कथं व्याख्यानम् ? मोहकर्त्र्याः पूर्वमनुक्तत्वेन 'एषा' इत्यनेन तत्परामर्शायोगादित्यत आह- **मोहितमिति** ।। 'एषा' इत्यनेन मोहकर्त्र्या न परामर्शः, येनोक्तदोषः स्यात् । किं नाम, 'मोहितम्' इत्यत्रत्यं मुह्धात्वर्थमात्रमेव 'एषा' इत्यनेन परामृश्य, तस्य योग्यो यः कर्त्रर्थण्वुल्प्रत्ययः, तत्सम्बन्धेन 'मोहिका'

---

१. क.ख. मत्प्रतिमारूपत्वेन २. चित्स्थम् (वे.)

इति व्याख्यानमात्रं क्रियत इत्यर्थः । तथा हि । 'मुह= वैचित्त्ये' अस्माद्धातोः कर्तरि ण्वुलप्रत्यये, *'युवोरनाकौ'* इत्यकादेशे, लघूपधत्वात् *'पुगन्तलघूपधस्य च'* इति गुणे, 'मोह् अक' इति जाते, *'प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः'* इति सूत्रेण 'अक' इत्यत्रत्यस्य पूर्वस्याकारस्य इकारादेशे 'मोहिका' इति रूपं द्रष्टव्यम् । नन्वत्र मायाया विपरीतोपलम्भरूपमोहकारणत्वमुच्यते । पूर्वं देहत्वाद्यनुमानस्य मोहकारणत्वमुक्तम्, अतो विरोधः ? इत्यत आह- **अनुमानं त्विति** ।। मुख्यतो मोहजनिका मायैवेत्याशयः ।

सृष्ट्याद्यर्थं क्रीडेति प्रतीयते । तन्न युक्तम् । क्रीडाप्रयोजनकत्वात् सृष्टेः । 'क्रीडार्थमिति चापरे' (माण्ड.१.१.१९) इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादत आह- **सृष्ट्यादिश्च सेति** ।। ननु 'क्रीडादिमत्' इत्येव वक्तव्ये, 'सृष्ट्यादि' इति क्रीडा कस्माद्व्याख्याता ? इत्यत आह- **क्रीडादिमत्त्वेनेति** ।। आलस्यपरिहारार्थकप्रसिद्धक्रीडादिमत्त्वेनेत्यर्थः । ननु क्रीडादेर्दिवुधात्वर्थमात्रत्वमेव, न कर्त्रर्थकप्रत्ययसहितदेवशब्दार्थत्वम्, अतः कथं 'देवशब्दार्थम्'[१] इत्युक्तम् ? इत्यत आह- **देवशब्दे इति** ।। **प्रकृतिः** दिव्धातुरूपा । नन्वयं धातुश्चेत्, कः प्रत्ययोऽभिप्रेतः ? यदुपर्ययं देवशब्दो निष्पन्न इत्यत आह- **प्रत्ययस्त्विति** ।। अत्र दिव्धातोः इगुपधत्वात् *'इगुपध-ज्ञा-प्री-किरः कः'* इत्यनेन यदि कप्रत्ययः, तर्हि *'पुगन्तलघूपधस्य च'* इति प्राप्तगुणस्य *'क्ङिति च'* इति सूत्रेण प्रतिषिद्धत्वात्, प्रकृते च कप्रत्ययस्य कित्त्वाद् गुणो न स्यात् । तथाच 'दिव' इत्येव स्यात् । 'देव' इति रूपं न सिध्येत् । तदर्थम् इगुपधलक्षणस्य

१. भाष्ये ।

कस्य *'इगुपधज्ञा...'* इत्यादिसूत्र-विहितस्य कप्रत्ययस्य बाधकः *'नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्यु-णिनि-अचः'* इति सूत्रविहिताच्प्रत्यय एवानेयः। दिव्धातोरपि पचादिधातुगणस्थत्वात् । तथा च दिव्धातोः 'दीव्यति' इति कर्त्रर्थे पचाद्यच्प्रत्यये, तस्य कित्त्वाभावेन निषेधकाभावात्, लघूपधगुणे सति 'देव' इति रूपसिद्धिरित्यर्थः ।

निराकाङ्क्षत्वादिति ॥ स्वसम्बन्धस्य 'देवी' इत्यनेनैव लब्धत्वेन, आकाङ्क्षायाः पूर्णत्वात् 'मम' इति व्यर्थमित्यर्थः । मदीयत्वे स्वदेवत्वस्य हेतुत्वसिद्धेः, 'यतोऽहं देवः' इति हेत्वर्थकहिशब्देनैव लब्धत्वात्, इतिशब्दो व्यर्थः ? इत्यत आह- **आशयवर्णनेति** ॥ तथा च 'इत्ययमाशयः' इत्यन्वयो द्रष्टव्यः ।

अनुमानम् देहत्वादि । **मोहहेतुः** गुणमयविग्रहत्वादिमोहहेतुः । **तदसदिति** ॥ एतादृशप्रबलमायातितरणस्य कस्याप्यसम्भवेन ज्ञानिना-मेवाभावादिति भावः । **तदुपाय एवेति** ॥ तथा च 'मां प्रपद्यन्ते' इत्येव वाच्यमिति भावः । **नत्विति** ॥ 'एवकारेण' इति शेषः । **इत्थंभावेति** ॥ स्वप्रतिपत्तिः कथं कर्तव्येत्याशङ्कायां 'सर्वं परित्यज्य' इति सर्वपरित्याग-रूपेत्थंभावसूचक इत्यर्थः । **चरित्रम्** कर्म । कर्तव्यमिति यावत् ।

भजतां मध्यमत्व-उत्तमत्वव्युत्पादनाय 'मत्सम्पत्त्या', 'मदुपाधितया' इत्यनयोरर्थभेदमाह- **अहं च सेत्यादिना** ॥ तथा च 'मत्सम्पत्त्या' इत्यस्य मदाख्यसम्पत्तियुक्ततयेत्यर्थः । अनेन मध्यमभक्तानां गुर्वादि-पूजाकरणे 'वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या च' (म.स्मृ. २.१३६) इत्युक्त-विद्यादेरिव, 'मत्सम्पत्त्या' इति विष्णुरूपसम्पत्तेर्निमित्तत्वोक्त्या 'स देहमानिहरये प्रणमेत्' (व्या.स्मृ.) इत्युक्तरीत्या गुर्वादयोऽपि भजनीयाः।

उत्तमानां भीमसेनादीनां तु द्रोणादिगुर्वादिपूजायां 'मदुपाधितया' इति तेषां सालग्रामवत् प्रतिमात्वोक्त्या च, 'प्रणमेत् केवलाय वा' (व्या.स्मृ.) इत्युक्तरीत्या गुर्वादिनिष्ठो विष्णुरेव पूज्यः, नतु तेऽपि । स्वाधमानां पूज्यत्वासम्भावात् । अत एव 'तांश्च सर्वभूतानि च' (ना.) इति गुर्वादिसमतया सर्वभूतानां ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । 'व्यनक्ति' इत्येतद् अन्तर्भावितण्यर्थकम् इत्याशयेनाह- **व्यञ्जयसीति** ॥ तथाच 'आचार्यचित्तस्थरूपेण **स्वगतिं** स्वज्ञानं त्वमेव व्यञ्जयसि' इति कृष्णं प्रत्युद्धववचनम् । 'स एव च' इत्युक्तार्थे इदं मानमिति द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

भावरत्नकोशः

'त्रिभिर्गुणमयैः' (७.१३) इति श्लोकस्य निर्गलितमर्थं वदन्नेवोत्तरभाष्यमवतारयति- **उपायाभावेति** ॥ गुणातीततोपलम्भस्य मोहाभाव उपायः, **तदभावः** मोह एवोपायाभावरूपः, उक्तानुमानाभासश्च सगुणत्वोपलम्भे उपायः । **ताभ्याम्** उपायाभाव-अनुमानाभासाभ्याम् अनुपलम्भ-विपरीतोपलम्भौ भवत इति 'त्रिभिः' (७.१३) इति श्लोके उक्तमित्यर्थः । अतः प्रत्युपस्थितचोद्यस्य परिहृतत्वात् 'कथम्' इत्याक्षेपभाष्यभावमाह - **भगवानिति ॥ इत्ययम्** प्रत्ययः । **सम्यक्प्रत्ययः** गुणातीतत्वाध्यवसायः । 'बहुतर' इत्यत्र [1]'अल्पाच्तरम्' इत्यादाविव स्वार्थे तरप् । बहुबाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः । 'अनादिकालम्' इत्यस्य भावं वक्तुं शङ्कते- **ननु चेति ॥ अजातस्य** बाधकप्रत्ययस्य । **अयं** 'भगवान् पुण्यमयविग्रहः' इत्ययम् ।

नन्वेतच्छब्दः समीपतरवर्तिपदार्थपरामर्शी[2] । **न च मोहिका समीपस्था,**

१. 'अल्पाच्तरं पूर्वम्' इति सूत्रे, 'अल्पाच्' इत्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः 'तरप्' स्वार्थ इति भावः ।

२. 'इदमः प्रत्यक्षगतं समीतरवर्ति चैतदो रूपम्' इत्यभियुक्तोक्तेः ।

पूर्वमप्रसक्तत्वात्। तत्कथं भाष्ये 'एषा' इत्यनूद्य 'मोहिका' इति [1]व्याख्यायते ? इत्यत आह- **मोहितमितीति ॥** पूर्वश्लोके हि 'मोहितं नाभिजानाति' (७.१३) इत्यत्र [2]मोहधात्वर्थो मोहनम्, तन्मात्रम् 'एषा' (७.१४) इति परामृश्य कर्त्रर्थकण्वुल्प्रत्ययरूपार्थानुकूलप्रत्ययोत्पादनेन व्याख्यानाद् युक्तं तथा व्याख्यानमित्यर्थः। 'मोहिका' इत्यत्र विशेष्याकाङ्क्षापूरकं 'माया' इति पदम्। तत्र विशेषणं 'गुणमयी' इति। 'मयट् तादात्म्यार्थः' इति भाषितम्। तत्कथं मायाया गुणतादात्म्यम्[3] ? इत्यतस्तद्घटयितुमाह- **गुणमयी तदभिमानिनीति ॥** तमोगुणाभिमानिनी। का सा माया ? तदर्थः दुर्गा। यदर्थमेतद्विशेषणोपादानं तदाह- **माया हि तमोगुणेनेति ॥** कथं माया मोहिका ? इत्याकाङ्क्षानिरासायैतद्विशेषणमिति भावः। तर्हि कथमनुमानाभासेन सगुणत्वमोह इत्युक्तम् ? इत्यत उक्तम्- **अनुमानं त्विति ॥** जीवप्रबोधस्य भगवदसाधारणकारणकत्वेऽपि तत्र यथा [4]भेरीताडनादि निमित्तमात्रम्, तथा देहत्वाद्यनुमानं[5] [6]सगुणत्वमोहनिमित्तमात्रमिति भावः। '**सा च** माया दुरत्यया' इत्यनूद्यार्थमाह- **दुरत्ययेति ॥** किमुक्तं भवति ? इत्यत आह- **न कस्यापीति ॥ बाधकप्रत्ययः** 'गुणमयदेहो हरिः' इति प्रत्ययस्य। **हेत्वर्थगर्भं** विशेषणम्। हेत्वर्थगर्भत्वं व्यनक्ति- **देवेति ॥**

ननु देवसम्बन्धित्वं सर्वसाधारणं कथमिति शक्तत्वे हेतुः ? इत्यत आह- **सम्बन्धित्वं परमप्रियत्वमिति ॥ तत्सम्बन्धिन्याः** देवसम्बन्धिन्या मायाशब्दितदुर्गायाः, **तत्** अतिशक्तत्वम्। सृष्ट्यादेर्धात्वर्थत्वाभावेन द्वन्द्वायोगाद् [7]विवक्षितविग्रहं दर्शयति - **सृष्ट्यादिश्च सा क्रीडेति ॥** 'क्रीडा' इति कथमुच्यते? इत्यत आह- **स्थित्यादेरिति ॥** स्थितिसंहारनियमनादेः, **विजिगीषादेः**

---

१. व्याख्यानम् (मं.२) २. मोहितधात्वर्थः (मं.१,२)
३. पदार्थमित्यतः (पं.) ४. भेरीताडनादिकम् (मं.१)
५. देहत्वाद्यभिमानम् (पं.) ६. सगुणत्वमोहे निमित्त... (मं.१,२)
७. विवक्षितं विग्रहम् (मं.२)

विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-मोदादेः । प्रकृत्यर्थाभिधानेन प्रकृतसिद्धेः 'सृष्ट्यादिरूपा क्रीडा' इति किमुच्यते ? इत्यत आह- **क्रीडादिमत्त्वेनेति** ।। ननु देवशब्दे या प्रकृतिर्दीव्यतिधातुस्तदर्थमिति न व्याख्यानं युक्तम्। देवशब्दस्यैव निष्पादयितुमशक्यत्वात्। यतो दीव्यतेः *'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'* इति कप्रत्यये 'दिवः' इत्येव स्यात् ? इत्यत आह- **प्रत्ययस्त्विति** ।। **बाधक इति** ।। 'कर्मोपपदानाम्[१] इगुपधानां च बाधकबाधनार्थं पचाद्यनुक्रमणम्' इति हरदत्तेन देव-सेव-मेघादीनां पचादौ पाठस्य कप्रत्ययबाधनार्थत्वस्योक्तत्वादिति भावः। **तस्यैवेति** ।। 'दैवी' इत्यस्यैव । देवो नान्यः, किन्त्वहमेवेति देवशब्दस्य स्वात्मार्थत्वं स्फोरयितुमेव 'मम सम्बन्धिनी माया' इत्युक्तमिति न वैयर्थ्यमिति भावः । हेतुस्फोरणस्य हिशब्देनैव सिद्धेः, इतिशब्दानर्थक्यम् ? इत्यत आह- **आशयेति** ।। 'इत्ययमाशयः' इति इतिशब्दान्वय इति भावः । **अत्र** [२]भगवदधीनतया अतिशक्तेः 'दुरत्यया माया' इत्यत्र।

भाष्ये **वैष्णवी** विष्ण्वधीना , कुत एतत् ? इत्यत उक्तम्- **तच्छक्त्यनन्तांशहीनेति** ।। नन्वेवं मायाया ब्रह्मादीनां च भगवदधीनत्वाविशेषात् सा कथमन्यैर्दुरत्यया स्यात् ? इत्यत उक्तम्- **अथापीति** ।। यद्यपि सा भगवदधीना। [३]तथाऽपि प्रभोः **तस्य** विष्णोराश्रयात् हि यतोऽनन्तस्य ब्रह्मरुद्रादिदेववर्गस्य अस्याः शक्तिकलाऽपि नास्ति। [४]ततस्तेषामपि सा दुरत्यया। तर्हि सर्वथा दुरत्यया किम् ? न इत्युच्यते- **विनेति** ।। सम्पादितविष्णुप्रसादैस्तु साऽप्यत्येतुं शक्यैवेति भाव इति प्रमाणार्थः।

असदिति ।। ज्ञानिनामपि तदत्ययायोगादिति भावः । **असम्भावनेति** ।। भगवच्छक्त्युपोद्बलिताया मायाया अतिशक्ततया तत्करणं दुःशकमिति शङ्कायामित्यर्थः । **उपायान्तरप्रतिषेध इति** ।। 'मामेव' इत्यवधारणेन 'अन्यं

---

१. *'कर्मण्यण्'* इत्यादिसूत्रोक्तानाम्   २. अत्र दैवी (मं.१,२)

३. अथापि (मं.१)   ४. इत्यतः (मं.२)

न प्रपद्यते' इति प्रतिभानादिति भावः। **प्राप्त इति** ॥ तथा च 'गुरुरनुगन्तव्योऽभिवाद्यो वृद्धवयाः प्रत्युत्थेयः'[1] इति शास्त्राननुष्ठानात्[2] पुरुषः प्रत्यवेयादिति भावः। कथं [3]गुर्वादिकर्मकवन्दनस्य गुर्वादावेवार्पणीयस्य भगवत्यर्पणम् ? इत्यतो भाष्यतात्पर्यमाह- [4]**भागवता एत इति** ॥ 'अन्यत्सर्वं परित्यज्य' इत्यादि 'गुर्वादिवन्दनं च' इत्यनेन तात्पर्यस्योक्तत्वात् 'स एव च' [5]इत्यादिकं [6]किमर्थम् ? इत्याशङ्का, तत्सार्थक्यं दर्शयितुमाह- **एतदिति** ॥ गुर्वादिवन्दनस्य भगवत्यर्पणम्। उत्तमानां तु भक्तानामाह[7]-**चरित्रं भगवानेवेति** ॥ गीताभाष्ययोरस्मच्छब्देन भगवत एव प्रस्तुतत्वादिति भावः। 'गुर्वादिवन्दनम्' इत्यत्र प्रस्तुतत्वादाह- **तत्र गुर्वादिष्विति** ॥ द्वयं मध्यमभक्तचरित्रम्, उत्तमभक्तचरित्रमिति द्वयम्। 'मत्सम्पत्त्या मदुपाधितया च भजन्ते' (ना.पु.) इत्युक्तेराह- **उपपादयतीति** ॥

'मत्सम्पत्त्या' इत्यत्र मम सम्पत्त्या= मम सम्पदा= मदैश्वर्येण गुर्वादीन् भजन्तो मध्यमा इत्यर्थाभ्युपगमे स्वसमवेतैश्वर्यस्य मध्यमभागवतनिष्ठगुरुभजनहेतुत्वं न युक्तम् ? इत्यतो विवक्षितविग्रहमाह- **अहं च सा सम्पत्तिश्चेति** ॥ 'स्यात्तु सम्पदि सम्पत्तिः' इत्यभिधानात् मद्रूपया सम्पदा सम्पन्ना इति निमित्तेन ये गुर्वादिगतं मां भगवन्तं गुर्वादींश्च भजन्ते ते मध्यमाः। 'स [8]'देहाभिमानिहरये प्रणमेत्' (व्या.स्मृ.) इति कर्मनिर्णयोक्तेरिति भावः। [9]उपाधीयेऽहम् एतेषु गुर्वादिष्विन्त्युपाधिः। *'उपसर्गे घोः किः'* इत्यधिकरणे धातोः किप्रत्यये, आतो लोपश्च। ममोपाधिर्मदुपाधिः, तत्तया। तांश्च गुर्वादीन् सर्वभूतानि च। 'गुर्वादिषु भूतेषु च

१. प्रत्येयः (प्र.) २. शास्त्रार्थाननुष्ठानात् (मं.१)

३. गुर्वादिकर्मवन्दनस्य (मं.१,२) ४. भागवता इति ॥ (मं.१,२)

५. इत्यादि (मं.२) ६. व्यर्थम् (मं.१)

७. भक्तानां चरित्रमाह- भगवानेवेति ॥ (पा.)

८. देहमानिहरये (मं.१,२)

९. उप-आङ्पूर्वक'धा'धातोः कर्मणि लटि उत्तमपुरुषे एकवचनरूपम्।

स्थित्वा भगवान् गुर्वादिर्ज्ञानादिप्रदो[1] भवतीति ये भजन्ते पश्यन्ति ते तूत्तमाः' इति योजनेति भावेन 'मदुपाधितया' इत्येतद्व्याचष्टे- **मदिति** ॥

'नैवोपयान्त्यपचितिं कवयः स्तवेन[2]
ब्रह्मादयोऽपि नतमूर्धसदास्मरन्तः ।
योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्
आचार्यचैत्त्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ॥' (भाग. ११.२९.६)

इति भागवतश्लोके अनिमित्तबन्धुत्वेन सर्वस्मादुपकारकस्य भगवतः प्रत्युपकारं कर्तुं कवयो ब्रह्मादयोऽपि न समर्था इत्यर्थपरे कवयो ब्रह्मादयोऽपि नतमूर्धसदास्मरन्तः= नतमूर्धानः सन्त आ सम्यक् स्मरन्तः, विशेषणसमासः। नतमूर्धानश्च ते सदास्मरन्तश्चेति वा, तवापचितिं= प्रत्युपकारमानृण्यं [3]नैवोपयान्ति। तनुभृतामन्तर्बहिः स्थित्वा अशुभं विधुन्वन्= निरस्यन् यः त्वम् आचार्यचैत्त्यवपुषा= आचार्यस्य स्वस्वयोग्यगुरोरित्यनन्तरं चैत्त्यपदस्य स्वगतिपदस्य च प्रकृतोपयोगायार्थमाह- **चैत्त्यं चित्तस्थमिति** ॥ 'चित्ते भवः' इत्यर्थे 'तद्धिताः' इति ष्यञ्प्रत्ययः। तथाविधेन वपुषा व्यासदत्तादिरूपेण **स्वगतिं** स्वज्ञानं स्वकर्मकं ज्ञानं स्वेषां योग्यं ज्ञानं बिम्बसाक्षात्कारस्वरूपं च व्यनक्ति। तदिदमप्रतीतेर्व्याचष्टे- **व्यञ्जयसीति** ॥ प्रकाशयसीत्यर्थः ।

ननु कथं 'व्यञ्जयसि' इति व्याख्यातम् ? यावता व्यञ्जिः प्रकाशानुकूलव्यापारार्थः। 'व्यनक्ति' इत्यस्य 'प्रकाशयति' इत्यर्थप्रतीतेः। 'समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनाम्' (कृ.य. का.५,प्र.१,अनु.११) (५६) इत्यत्र वेदभाष्ये 'अञ्जन् प्रकाशयन्' इति भट्टभास्करेण व्याख्यानाच्च, इति चेन्न। 'व्यञ्जयसि' इत्यत्र णिचः स्वार्थिकत्वाभ्युपगमात्। न च तस्य चुरादावपाठान्न तस्मात् स्वार्थे णिजुत्पादयितुं

---

१. गुर्वादिज्ञानादिप्रदः (पं.,मं.१)

२. तवैते (मं.१), 'तवेश' इति भागवतकोशेषु क्वचित्।

३. नैवापयान्ति (पा.)

शक्य इति वाच्यम्। 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्यत्र नवगणीपठितेभ्योऽपि कचित् स्वार्थे णिच्- 'रामो राज्यमचीकरत्' इति यथा इति सिद्धान्तकौमुदीकारवचनात्। 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय' (वा.पु.) इत्यत्र द्वितीयाध्याये 'कारयेति स्वार्थे णिच्' (प्र.दी. २.७२) इति टीकोक्तेश्च। णिजन्तेन व्याख्यानं तु 'व्यनक्ति' इत्यस्यान्तर्भावितणिजर्थत्वज्ञापनायेति केचित्। वस्तुतस्तु आचार्यचित्तगतेन स्वरूपेण त्वमेव स्वगतिं= स्वयोग्यज्ञानं व्यनक्ति= '[1]व्यञ्जनीकरोषीत्युक्ते, आचार्यस्यैव शिष्यनिष्ठज्ञानव्यञ्जनं प्रति प्रयोजकत्वेन भगवतः प्रयोजकत्वं न लभ्यते। तस्यैव तद्यथा स्यादिति भावेन 'व्यञ्जयसि' इति व्याख्यातम्। [2]व्यञ्जतीं स्वगतिं प्रेरयन्तमाचार्यं तच्चित्तगतेन स्ववपुषा प्रेरयसि इत्यर्थलाभे [3]भगवत्प्रयोज्यत्वमाचार्यस्य लभ्यत इति भावेनैवमुक्तमिति। एतेन [4]'प्रतीतार्थेऽनुपपत्तिर्विचारणीया' इति वदन्तः [5]प्रत्यूढाः। विपूर्वादञ्जेः सिपि रुधादित्वात् श्नमि विकरणे, *'श्नान्नलोपः'* इति नलोपे, *'चोः कुः'* इति कुत्वे, *'खरि च'* इति चर्त्वे, *'इण्कोः'* इति षत्वे, 'व्यनक्ति' इति रूपस्यैव माधवाद्युक्तरीत्या युक्तत्वेऽपि, छन्दस्तुल्यत्वात् [6]*'श्नान्नलोपः'* नाश्रित इति हृदयम् ॥ १४ ॥

भगवद्गीता

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

---

१. व्यञ्जयतीकरोषि (प्र.) व्यञ्जतीकरोषि (पं.) २. व्यञ्जयन्तीम् (मं.२)
३. भगवत्प्रयोजकत्वम् (पं.) ४. प्रतीत्यर्थे (पा.)
५. निरस्ताः (मं.१) ६. नलोपः (मं.१)

भाष्यम्

तर्हि किमिति सर्वे नात्यायन् ? इत्यत आह- **न मामिति** ॥ दुष्कृतित्वान्मूढाः । अत एव नराधमाः । अपहृतज्ञानत्वाच्च मूढाः । अत एवाऽसुरं भावमाश्रिताः । स च वक्ष्यते 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च' (१६.७) इत्यादिना। अपहारः= अभिभवः। उक्तं चैतत् व्यासयोगे-

'ज्ञानं स्वभावो जीवानां मायया [1]ह्यभिभूयते ।' इति ।

असुषु रताः **असुराः** । तच्चोक्तं नारदीये-

'ज्ञानप्रधाना देवास्तु असुरास्तु रता असौ ।'

इति ॥ १५-१६ ॥

प्रमेयदीपिका

उत्तरवाक्यं प्रकृतानुपयुक्तम् ? इत्यत आह- **तर्हीति** ॥ यदि त्वत्प्रपत्तिर्मायातरणोपायः तर्हीत्यर्थः। 'त्वां प्रपद्य' इति शेषः। तथा च 'मामेव' इत्युक्तमसदिति भावः । दुष्कृतित्वादीनां प्रयोजनान्तराभावाद्धेतुत्वेनान्वये स्थिते किं ते पञ्चापि साक्षात् भगवदप्रपत्तिहेतवः किं वा हेतुहेतुमद्भावेन ? इत्यपेक्षायामाह- **दुष्कृतित्वादिति** ॥ **मूढाः** मिथ्याज्ञानिनः । विपर्ययस्याधर्मकार्यत्वप्रसिद्धेः । **अत एव** मूढत्वादेव । देवानाम् उत्तममध्यममनुष्याणां च केवलमिथ्याज्ञानित्वाभावात् । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानस्य विपर्ययहेतुत्वप्रसिद्धेरपहृतज्ञानत्वाच्च मूढाः । **अत एव** नराधमत्वादेव । जीवत्रैविध्यविवक्षायां नराधमानामसुरेष्वन्तर्भावस्य प्रसिद्धत्वात् । आसुरभावाश्रयणान्न मां प्रपद्यन्त इत्यर्थः ।

---

१. नाभिभूयते (पा.)

नन्वासुरो भावो हि हिंसानृतादिलक्षणोऽन्यैर्व्याख्यातः। तद्रहिताश्च क्षपणकादयो न भगवन्तं प्रपद्यन्ते। तत्कथमस्य हेतुत्वम्? इत्यत आह- **स चेति** ॥ एतेषामन्यतमः सर्वेष्वप्यस्तीति भावः। ननु मुक्तौ योग्यानामयोग्यानां च भगवन्तमप्रतिपद्यमानानां एते धर्मा वक्तव्याः। तत्र मुक्तियोग्यानां सम्यग्ज्ञानस्वभावात्[1] तत् कथमपहृतज्ञानत्वम्? इत्यत आह- **अपहार इति** ॥ आगमवाक्यमपि सज्जीवविषयम्। मुक्तियोग्यानाम् आसुरभावाश्रयणं प्रवृत्त्याद्यज्ञानेनोक्तम्। प्रकारान्तरेण घटयितुमाह- **असुष्विति** ॥ इन्द्रियेषु तत्प्रीणन एव रताः। 'असौ' इति जातावेकवचनम्। पदसन्धेर्विवक्षाऽधीनत्वाद् असन्धिर्न दोषः। 'त्रिभिः' (७.१३) इत्यत्र भगवतो गौणविग्रहत्वज्ञानस्य कारणमुक्तम्। अत्र तु स्वदोषादेव न मां प्रपद्यन्ते, न तु मत्प्रपत्तेर्मायातरणोपायत्वाभावादित्यतो महान् भेदः॥ १५-१६॥

भावदीपिका

तथा चेति ॥ त्वत्प्रतिपत्तेर्मायातरणोपायत्वे सर्वेऽपि त्वां प्रपद्य मायां तरेयुरेव। नहि तीर्णाः। तेन ज्ञायते- त्वत्प्रतिपत्तेर्मायातरणोपायत्वं यत् 'मामेव' (७.१४) इत्येनेनोक्तं तद् असदितीति भावः। दुष्कृतित्वमूढत्वयोर्हेतु-हेतुमद्भावमुपपादयति- **विपर्ययस्येति** ॥ **प्रसिद्धेरिति** ॥ 'दुष्कर्मणा भवेन्मोहः' इति वचनादिति भावः। ननु मिथ्याज्ञानित्वेन हेतुना तमोयोग्यनिष्ठनराधमत्वसाधनम् अयुक्तम्। ऋजुव्यतिरिक्तेषु मुक्तियोग्येषु देवेषु, तथा मनुष्योत्तमेषु नित्यसंसारिभूतमध्यममनुष्येषु च व्यभिचारात्, इत्यत आह- **देवानामिति** ॥ ऋजुव्यतिरिक्तानामित्यर्थः। **केवलमिथ्याज्ञानित्वेति** ॥ प्रकारांश इवाधिष्ठानांशेऽपि अयथार्थ-

---

१. सम्यग्ज्ञानस्वभावत्वात् (पा.)

ज्ञानस्वरूपत्वम्= केवलमिथ्याज्ञानित्वम्, तदभावादित्यर्थः । तथा च न मिथ्याज्ञानित्वमात्रं हेतुत्वेन विवक्षितम्, येन व्यभिचारः स्यात् । किं नाम, सर्वात्मना मिथ्याज्ञानित्वमेव । तस्य च देवादिष्वभावान्न व्यभिचार इति भावः ।

मूढत्वे दुष्कृतित्वातिरिक्तम् अपहृतज्ञानत्वं च हेतुः इत्याशयेन 'अपहृतज्ञानत्वाच्च मूढाः' इत्युक्तं भाष्ये । तत्र तयोर्हेतु-हेतुमद्भाव-मुपपादयति- **अधिष्ठानेति** ॥ **प्रसिद्धेरिति** ॥ लोके शुक्तिरजतादिभ्रमे दर्शनादिति भावः । ननु 'तमोयोग्या असुरभावमाश्रिता नराधमत्वात्' इत्यत्र नराधमानामपि तमोयोग्यत्वेन पक्षकोटिनिक्षिप्ततया तत्रासुर-भावाश्रयणरूपसाध्याभावाद् बाधः ? इत्यत आह- **जीवत्रैविध्येति** ॥ 'त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः' (भ.प.) , 'नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा, एवं सुराः, नैवमसुराः, एवमनेवं च मनुष्याः' इत्यादिवाक्येषु देवशब्देन मोक्षयोग्यानाम्, मनुष्यशब्देन नित्यसंसारिणाम्, दानवासुरशब्देन तमोयोग्यानां गृहीतत्वेन, एतद्विवक्षया नराधमानामपि तमोयोग्यत्वेनासुरेष्वन्तर्भावस्य प्रसिद्धत्वेनासुर-भावाश्रयणरूपसाध्यस्यापि सत्त्वान्न बाध इत्याशयः । ननु 'तर्हि किमिति सर्वे नात्यायन्' इति प्रश्नस्य किमुत्तरम् अनेन जातमिति चेत्, तत्राह- **आसुरभावेति** ॥ तथा च 'तमोयोग्याः न मां प्रपद्यन्ते आसुर-स्वभाववत्त्वात्' तदपि कुतः ? नराधमत्वात् । तदपि कुतः ? मूढत्वात् । तदपि कुतः ? दुष्कृतित्वात्, अपहृतज्ञानत्वाच्च, इति हेतु-हेतुमद्भावो द्रष्टव्यः ।

हेतुत्वमिति ॥ प्रयोजकत्वमित्यर्थः । भगवदप्रतिपत्तावासुरभावस्य

न प्रयोजकत्वम्, तद्रहितानामपि क्षपणकादीनां भगवत्प्रतिपत्तिसद्भावात्, तस्मिन् सति अभवतः, तेन विनाऽपि भवतः तदप्रयोज्यत्वादिति भावः । **एतेषामिति** ॥

'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥' (१६.७)

इत्युक्तानां प्रवृत्त्याद्यज्ञानादीनां धर्माणां मध्येऽन्यतमो धर्मः क्षपणकादिष्वस्त्येव, इत्यासुरस्वभावत्वमेवास्तीति नोक्तदोष इति भावः । अत्र भगवदप्रपत्तिकर्तारो द्विविधाः मुक्तियोग्याः, तमोयोग्याश्चेति । तत्र तमोयोग्यानां धर्माणां भगवदप्रपत्तौ साक्षात् परम्पराहेतुप्रतिपादकत्वेन 'न मां दुष्कृतिनो मूढाः' इति समग्रं श्लोकं व्याख्याय, मुक्तियोग्यानां भगवदप्रपत्तिपक्षे प्रवृत्त्याद्यज्ञानमात्रादिरूपासुरभावाश्रयणं साक्षाद्धेतुः, अभिभूतज्ञानत्वरूपापहृतज्ञानत्वमेव आसुरभावाश्रयणे हेतुरित्येवं हेतुहेतुमद्भावोऽभिप्रेत इति न दोष इति प्रतिपादनपरतयाऽपि 'माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः' इति पदद्वयम् उत्तरभाष्येण व्याख्यायत इत्यभिप्रेत्योत्तरभाष्यम् अवतार्य व्याचष्टे- **ननु मुक्तौ योग्यानामित्यादिना** ॥ **एते धर्मा इति** ॥ आसुरभावाश्रयणादयो धर्मा इत्यर्थः ।

ननु प्रमाणवाक्ये जीवमात्रज्ञानस्याभिभवप्रतिपादनं प्रतीयते, न मुक्तियोग्यजीवज्ञानस्येति चेत्, तत्राह- **आगमेति** ॥ मध्यमाधमजीवानां सम्यग्ज्ञानमात्रस्य स्वभावत्वाभावेन तदभिभवस्याकल्प्यत्वादिति भावः । **जाताविति** ॥ समुदायापेक्षम् एकवचनमित्यर्थः । सिद्धान्ते अनुगतजातेरभावाद् इत्यवधेयम् । तथाच 'असुषु' 'असौ' इति भाष्यप्रमाणयोर्न विसंवाद इति भावः । ननु 'देवास्त्वसुराः' इति सन्धिः स्यात् ? इति

चेत्, तत्राह- **पदसन्धेरिति** ॥ पदयोः सन्धेरित्यर्थः । 'विवक्षितस्तु सन्धिर्भवति' इति वचनादिति भावः। **असन्धिरिति**॥ 'देवास्तु असुराः' इति सन्ध्यभाव एव जात इत्यर्थः । ननु 'तर्हि किमिति सर्वे नात्यायन्' इति प्रश्नस्य 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः' (७.१३) इत्यनेनैव मायामोहितत्व-कथनेन परिहृतत्वात् 'न मां दुष्कृतिनः' इति पुनरुक्तम्, इति मन्दाशङ्कां पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्भेदप्रदर्शनेन परिहरति- **त्रिभिरित्यत्रेति**॥ **कारणम्** माया-मोहितत्वरूपम् । **स्वदोषात्** योग्यताऽभावरूपात् ॥ १५-१६ ॥

भावरत्नकोशः

इत्युक्तमसदिति ॥ बहूनामत्ययादर्शनेन प्रपत्तेरपि मायातरणोपायत्व-मसदित्यर्थः । **पञ्चापि** दुष्कृतिनः, मूढाः, नराधमाः, मायाऽपहृतज्ञानाः, [1]आपन्नासुरभावाश्चेति पञ्च विशेषणानीत्यर्थः। दुष्कृतित्वेऽप्यमिथ्याज्ञानित्वं किं न स्यात् ? इत्यत आह- **विपर्ययस्येति** ॥ मिथ्याज्ञानस्य । 'विपरीतनिश्चयो विपर्ययः' (प्र.प.) इति पद्धतिः । **प्रसिद्धेति** ॥ 'येषां त्वन्तगतं पापं ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः इत्यादौ' (७.२८) इति शेषः । 'द्वन्द्वमोहो मिथ्याज्ञानम्' (गी.ता. ७.२७) इत्युत्तरप्रस्थाने भाष्यकारोक्तेरिति भावः। 'अत एव नराधमाः' इत्यत्र 'अत एव' इत्यस्यार्थमाह- **अत एवेति**॥ ननु 'मिथ्याज्ञानित्वान्नराधमाः' इति न साधयितुं युक्तम् ? देवेषु, मुक्तियोग्यमनुष्येषु, नित्यसंसारिषु च व्यभिचारात्, इत्यत आह- **देवानामिति** ॥ केवलमिथ्याज्ञानित्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वात्, तस्य च देवादिष्वभावान्न व्यभिचारशङ्का। न चैवमपि कल्यादौ व्यभिचारः, तस्य केवलमिथ्याज्ञानित्वेऽपि नराधमत्वाभावादिति वाच्यम् । नराधमशब्देन भगवद्द्वेषित्वरूपचेतनाधमत्वस्य[2] प्रकृते विवक्षितत्वादिति भावः।

अपहृतज्ञानत्व-मूढत्वयोर्हेतु-हेतुमद्भावं व्यञ्जितुमाह- **अधिष्ठानेति** ॥

---

१. प्रपन्नासुरभावाश्चेति (पा.)　　२. ...चेतनधर्मत्वस्य (पा.)

अपहृतज्ञानत्वं प्रकृतेऽधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानशून्यत्वम्, अधिष्ठानतत्त्वापरिज्ञानं च, शुक्तिकाशकले रजतत्वप्रकारकभ्रमं प्रति कारणमिति विश्वजनीनम् इति युक्तस्तयोर्हेतुहेतुमद्भाव इति भावः। 'अत एवाऽसुरं भावम्' इत्यत्र 'अत एव' इत्यनेनाव्यवधानेन प्रकृतस्य मूढत्वस्य परामर्शे, पूर्वं तत्र साध्यस्योक्तत्वेन तत्समुच्चयार्थं चशब्दानुबन्धप्रसङ्गः, इत्यतो विवक्षितमर्थमाह- **नराधमत्वादेवेति** ॥ ननु नराधमत्वहेतुना आसुरभावसाधनमयुक्तम्। नराधमत्वस्य मनुष्यत्वव्याप्यजातिरूपत्वे कलि-विप्रचित्त्यादावभावाद्, विरुद्धत्वाच्च। उत्तममध्यमान्यचेतनत्वरूपत्वे, 'तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्' (१६.९) इति वक्ष्यमाणरीत्या द्वेषिचेतनरूपत्वे वा, आसुरत्वस्य जातिविशेषरूपत्वे पिशाचादौ व्यभिचार इत्यत आह- **जीवत्रैविध्येति** ॥ विवक्षितेन हेतुना प्रवृत्तिनिवृत्त्याद्यपरिज्ञानादिलक्षणासुरभावस्य साध्यत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोषः। 'त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः' (भ.प.) इत्यादिप्रमाणसिद्धजीवत्रैविध्यविवक्षायाम् उक्तलक्षणासुरभावस्य दैत्य-रक्षः-पिशाच-मर्त्याधमरूपचेतनाधमेष्वभ्युपगमादिति[1] भावः। नराधमत्वेनासुरभावसाधनेन फलितं दर्शयति- **आसुरेति** ॥

अन्यैर्व्याख्यात इति ॥ तथा च **सङ्करः**- **'आसुरं भावं** हिंसानृतादिलक्षणम् आश्रिताः' (शां.भा. ७.१५) इति। **क्षपणकादयः** बौद्धप्रभेदाः। **अस्य** अनाश्रितहिंसानृतादिलक्षणासुरभावत्वस्य। हेतुत्वं प्रपत्तौ। निषिद्धत्वाभावस्याधर्मसाधनत्वाभावव्याप्यत्ववत्, अनासुरभावस्य प्रपत्तिव्याप्यत्वाभावाद् आसुरभावोपपत्तौ न प्रयोजक इति भावः। [2]**एतेषामन्यतम इति** ॥ प्रवृत्तिनिवृत्त्यज्ञान-जगदसत्यत्वावबोधादीनां षोडशे (१६.७-८) वक्ष्यमाणानाम् असुरधर्माणां मध्येऽन्यतमः सर्वेषु क्षपणकादिष्वस्तीति युक्तम् [3]आसुरभावो न

---

१. ....चेतनधर्मेष्वभ्युपगमादिति (पा.) २. तेषामन्यतम इति ॥ (मं.१)

३. आसुरभावेनाप्रतिपत्ति... (मं.२)

प्रपत्तिसाधनमिति भावः । **एते धर्मा इति** ॥ [1]मुक्तौ योग्यानां नराधमत्वातिरिक्ताः दुष्कृतित्व-मूढत्व-अपहृतज्ञानत्व-आश्रितासुरभावत्वलक्षणा वक्तव्याः । अयोग्यानां तु पञ्चापि धर्माः । तत्रापि मूढत्वं केवलमिथ्याज्ञानित्वं च[2], अपहृतज्ञानत्वं चानुत्पन्नमनोवृत्तिरूपाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानत्वरूपं द्रष्टव्यमिति विवेक्तव्यम् । तमोयोग्येष्वप्यपहृतज्ञानत्वम् अनुमतमिति दुष्कृतित्वापहृतज्ञानत्वाभ्यां मूढाः, अतो नराधमा इति **प्राचीनटीकया**ऽवगम्यते । अपहारस्य [3]सज्जीवविषयत्वे प्रमाणे साधारणजीवशब्दोपादानायोगः ? इत्यत आह- **आगमेति** ॥ 'ज्ञानं स्वभावो जीवानाम्' (व्या.यो.) इत्यागमवाक्यम् । न केवलं भाष्यमिति अपिशब्दः ।

अत्रैवमनुमानप्रकारः- विमता अतीर्णमाया अप्रपन्नभगवच्छरणा आश्रितासुरभावत्वात् सम्प्रतिपन्नवत् । न चात्र हेतोरसिद्धिः । विमता आश्रितासुरभावाः मूढत्वादिति तत्साधनात् । आसुरभावाश्रयणं च ब्रह्मवायुसरस्वतीभारत्यतिरिक्तदेवेषु 'द्रोणकर्णद्रौणिकृपाः कृष्णाभावे मनो दधुः' (म.भा.ता.नि. १८.२५) इत्यादिना निर्णये मनःशब्दोपादानाद् आगन्तुकं विवक्षितमिति न क्षुद्रोपद्रवः । अत्र मूढत्वं नाम मिथ्याज्ञानित्वमात्रं विवक्षितम् । नचात्राप्यसिद्धिः शङ्कनीया । अपहृतज्ञानत्वदुष्कृतित्वाभ्यां तत्सिद्धेः । अपहृतज्ञानत्वं चाभिभूतज्ञानत्वं विवक्षितमिति योग्यपक्षे । मुक्त्ययोग्यपक्षे तु प्रधानानुमानम् उक्तरूपमेव । तत्रासुरभावो नराधमत्वेन हेतुना साधनीयः । नराधमत्वं च भगवद्द्वेषिस्वभावत्वमिति ज्ञातव्यम् । तच्च केवलमिथ्याज्ञानित्वरूपमूढत्वेन साधनीयम् । देवानाम् उत्तममध्यममनुष्याणां च केवलमिथ्याज्ञानित्वाभावान्न तत्र व्यभिचारः शङ्कनीयः । केवलमिथ्याज्ञानित्वं चापहृतज्ञानत्वदुष्कृतित्वाभ्यां हेतुभ्यामनुमातव्यम् । तत्राप्यपहृतज्ञानत्वम् अनुत्पन्नाधिष्ठानयाथात्म्य[4]ज्ञानत्वेन द्रष्टव्यमिति ।

---

१. अत्र मं.१ कोषे पङ्क्तिषु व्यत्यासो दृश्यते ।	२. चशब्दो नास्ति (मं.२)
३. सज्जीवविषयत्वप्रमाणे (मं.१,२)	४. याथार्थ्य... (पं.)

घटयितुम् आसुरभावाश्रयणम्। **आह** असुरशब्दार्थम्। असुशब्दस्य 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' (अ.को.) इति[1] [2]प्राणार्थत्वेन तत्र रमणमयुक्तम् इत्यतोऽत्र विवक्षितम् 'असु'शब्दार्थमाह- **इन्द्रियेष्विति**॥ 'अस्यन्ति= क्षिपन्ति पुरुषान् विषयेषु' इति इन्द्रियाण्यसुशब्दार्थः। तदुपपदाद् रमेः *'ञमन्ताड्डः'*[3] (उ.सू.) इति डप्रत्यय इति भावः। तत्रापि रमणं नाम किम्? इत्यतस्तात्पर्यमाह- **तत्प्रीणने इन्द्रियप्रीणन एवेति**॥ 'असुषु रताः' इति [4]भाष्यार्थसंवादायाह- **जातावेक-वचनमिति**॥ 'असुषु' इत्यर्थ इति भावः। *'इको यणचि'* इति यणादेशे 'देवास्त्वसुराः' इति निर्देशः स्यात्? इत्यत आह- **पदसन्धेरिति**॥ तथा च महाभाष्यकारः 'शयाना वर्धते दूर्वा', 'आसीनं वर्धते बिसम्'[5] इति *'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः'* इति सूत्रे। तथा वृत्तिकारवचनं[6] च,

"[7]रायत्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि।
नुड् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो इति॥' इति।

अत्र च संहिताया अविवक्षितत्वात् 'नुमा अपि' इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं न कृत-मिति। '[8]तुशब्दस्य यण् न कृत इति च हरदत्तः।

ननु 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः' (७.१३) इत्यत्र 'मोहितं नाभिजानाति' इति भगवद्याथात्म्याज्ञानमुक्तम्। अत्रापि 'माययाऽपहृतज्ञानाः' इति भगवद्याथा-त्म्याज्ञानमुच्यत इति पुनरुक्तिः। किं च यदि त्वत्प्रतिपत्तिर्मायातरणोपायः, तर्हि त्वां प्रपद्य सर्वेऽपि किमिति नात्यायन्? अतो 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' (७.१४) इति त्वदुक्तम् असदिति च प्राक् चोदितम्, तत्परिहारो न

---

१. इत्यभिधानेन (मं.१,२) २. प्राणार्थत्वे तत्र (मं.१,२)
३. 'ञम्' इति प्रत्याहारः। ४. भाष्यविसंवादाय (मं.१,२)
५. 'बिसम्' 'मृणालम्' इत्यर्थः।
६. *'इकोऽचि विभक्तौ'* इति सूत्रे काशिकायाम्।
७. 'रायात्वम्' इति महाभाष्ये ८. 'तु इह' इत्यत्र

कुतः ? इत्यत उभयोस्तात्पर्यभेदमाह- **त्रिभिरित्यत्रेति ॥ गौणविग्रहत्व-ज्ञानस्य** गुणातीतत्वाज्ञानस्य च, **कारणं** दुर्गाभिमततमोगुणजनितमोह-रूपम्। **स्वदोषादेव** दुष्कृतित्यादिना साधितादासुरभावरूपादेव। अतो यच्चोदितं 'मामेवेत्युक्तमसत्' इति, तदपि परिहृतम्। तात्पर्यभेदाच्च न पौनरुक्त्यशङ्काऽपीति भावः ॥ १५-१६ ॥

भगवद्गीता

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

भाष्यम्

एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः । तच्चोक्तं गारुडे-

'मय्येव भक्तिर्नान्यत्र एकभक्तिः स उच्यते ।'

इति ॥ १७-१८ ॥

प्रमेयदीपिका

'एका भक्तिर्यस्य' इति विग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात् तस्मिन् परतः पूर्वपदस्य पुंवद्भावो न सिद्ध्यति ? इत्यालोच्याह- **एकस्मिन्नेवेति ॥ 'अस्य'** इत्यध्याहार्यम् । तथापि वैयधिकरण्याद् बहुव्रीहिर्न सिद्ध्यतीति चेन्न । आगमसिद्धत्वाच्च[1][2] इत्याह- **तच्चेति ॥ [3]'यस्यासौ' इत्युपस्कर्तव्यम् ॥** १७-१८ ॥

१. 'तदभावाच्च' इत्यधिकः पाठः (पं.) २. क.ख. 'च' न दृश्यते

३. यस्येत्युपस्कर्तव्यम् (पा.)

भावदीपिका

भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वादित्यादि ॥ *'स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अपूरणीप्रियादिषु'* उक्तभाषितपुंस्कात् परस्य ऊङ्प्रत्ययभिन्नस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः स्यात्, समानाधिकरणार्थे= एकार्थे स्त्रीलिङ्गे पदे परे, न तु पूरण्याम्= पूरणार्थकाः मयट्प्रत्ययाद्याः पूरणीप्रत्ययाः, तदन्तानां पदानां परतः स्थितौ, प्रियादिषु गणस्थेषु च परतः सत्सु पूर्वपदस्य न पुंवद्भाव इति सूत्रार्थः। पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययलोपः। 'चित्रा गावो यस्यासौ चित्रागुः' इति भाव्ये पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययस्य टापो लोपे 'चित्रगुः' इति भवति। अनूङ् किम् ? 'वामोरूः भार्या यस्यासौ वामोरूभार्यः' इत्येव भवति, न तु 'वामोरुभार्यः' इति। अपूरण्यां किम् ? कल्याणी पञ्चमी यासां स्त्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमाः। अप्रियादिषु किम् ? कल्याणीप्रिय इत्यादि। अत्र प्रियादिगणस्थयोगात् न पूर्वपदस्य पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययलोपः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अबला। तनया। इति प्रियादिगणः। एवं च प्रकृते 'एकभक्तिः' इत्यत्र 'एका भक्तिर्यस्य' इति विग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादिगणस्थत्वात्, तस्मिन् परतः पूर्वपदभूतैकपदस्य *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति सूत्रेण पुंवद्भावासम्भवेन स्त्रीप्रत्ययलोपाभावात्, 'एका भक्तिर्यस्यासौ एकाभक्तिः' इत्येव स्यात्, नतु पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययस्य टापो लोपेन 'एकभक्तिः' इतीत्यर्थः।

न सिध्यतीति ॥ *'स्त्रियाः पुंवत्* इति सूत्रेण' इति शेषः। ननु भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्, 'तस्मिन् परतः' इत्यादि कस्मादुक्तम् ?

किं नाम, एका भक्तिरिति विग्रहे *'न कोपधायाः'* इति पुंवद्भावो न सिध्यतीति कस्मान्नोक्तम् ? *'न कोपधायाः'* ककारयुक्तोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न स्यात् । 'पाचिका भार्या यस्यासौ पाचिकाभार्यः' 'रसिकाभार्यः' इति दर्शनात् । एवं च प्रकृतेऽप्येकशब्दस्य ककारोपधत्वेन पुंवद्भावायोगात् । न च 'कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारये प्रतिप्रसूयते' इति वार्तिकेन *'न कोपधायाः'* इति प्रतिषिद्धस्यापि पुंवद्भावस्य प्रतिप्रसवात्, 'एका चासौ शाटी च एकशाटी' इति दर्शनाच्च, 'एकभक्तिः' इति युक्तमिति वाच्यम् । तत्र 'कर्मधारये' इत्युक्तत्वात्, प्रकृते च बहुव्रीहिसमासत्वादिति चेत्, उच्यते । *'न कोपधायाः'* इत्यस्य *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति सूत्रप्राप्तपुंवद्भावप्रतिषेधकत्वात् । यथोक्तं काशिकायाम्- *'न कोपधायाः* इति *स्त्रियाः पुंवत्* इति सूत्रप्राप्तपुंवद्भावो निषिध्यते' इति । न ह्यत्र प्रकृते *'स्त्रियाः'* इत्यनेन पुंवद्भावप्राप्तिरस्ति, येन *'न कोपधायाः'* इत्यादिवक्तव्यं स्यात् । तत्र 'अप्रियादिषु' इत्युक्तत्वा-दिति । यद्यपि 'एका भक्तिर्यस्य' इति विग्रहेऽपि, *'एकतद्धिते च'* इति सूत्रेण उत्तरपदमात्रे परे एकशब्दस्य ह्रस्वताविधानात् पुंवद्भावः सिध्यति । तथाऽप्यस्मिन् पक्षे भगवतो भक्तिविषयत्वरूपार्थविशेषासिद्धि-रित्याद्यालोचनीयमिति सम्प्रदायविदः ।

न सिध्यतीति ॥ समानाधिकरणबहुव्रीहेरेवार्थगमकत्वादिति भावः। **आगमसिद्धत्वादिति ॥** 'एकभक्तिः इत्यत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिः' इति शेषः ॥ १७-१८ ॥

भावरत्नकोशः

इति विग्रह इति ॥ सामानाधिकरण्यलाभायाभ्युपगते 'एकाभक्तिरित्येव

भावदीपिका

भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वादित्यादि ॥ *'स्त्रियाः पुंवत् भाषित-पुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अपूरणीप्रियादिषु'* उक्तभाषित-पुंस्कात् परस्य ऊङ्प्रत्ययभिन्नस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः स्यात्, समानाधि-करणार्थे= एकार्थे स्त्रीलिङ्गे पदे परे, न तु पूरण्याम्= पूरणार्थकाः मयट्प्रत्ययाद्याः पूरणीप्रत्ययाः, तदन्तानां पदानां परतः स्थितौ, प्रियादिषु गणस्थेषु च परतः सत्सु पूर्वपदस्य न पुंवद्भाव इति सूत्रार्थः। पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययलोपः। 'चित्रा गावो यस्यासौ चित्रागुः' इति भाव्ये पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययस्य टापो लोपे 'चित्रगुः' इति भवति। अनूङ् किम्? 'वामोरूः भार्या यस्यासौ वामोरूभार्यः' इत्येव भवति, न तु 'वामोरुभार्यः' इति। अपूरण्यां किम्? कल्याणी पञ्चमी यासां स्त्रीणां ताः कल्याणी-पञ्चमाः। अप्रियादिषु किम्? कल्याणीप्रिय इत्यादि। अत्र प्रियादिगणस्थयोगात् न पूर्वपदस्य पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययलोपः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अबला। तनया। इति प्रियादिगणः। एवं च प्रकृते 'एकभक्तिः' इत्यत्र 'एका भक्तिर्यस्य' इति विग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादिगणस्थत्वात्, तस्मिन् परतः पूर्वपदभूतैकपदस्य *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति सूत्रेण पुंवद्भावासम्भवेन स्त्रीप्रत्ययलोपाभावात्, 'एका भक्तिर्यस्यासौ एकाभक्तिः' इत्येव स्यात्, नतु पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययस्य टापो लोपेन 'एकभक्तिः' इतीत्यर्थः।

न सिध्यतीति ॥ *'स्त्रियाः पुंवत्* इति सूत्रेण' इति शेषः। ननु भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्, 'तस्मिन् परतः' इत्यादि कस्मादुक्तम्?

किं नाम, एका भक्तिरिति विग्रहे *'न कोपधायाः'* इति पुंवद्भावो न सिध्यतीति कस्मान्नोक्तम्? *'न कोपधायाः'* ककारयुक्तोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न स्यात्। 'पाचिका भार्या यस्यासौ पाचिकाभार्यः' 'रसिकाभार्यः' इति दर्शनात्। एवं च प्रकृतेऽप्येकशब्दस्य ककारोपधत्वेन पुंवद्भावायोगात्। न च 'कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारये प्रतिप्रसूयते' इति वार्तिकेन *'न कोपधायाः'* इति प्रतिषिद्धस्यापि पुंवद्भावस्य प्रतिप्रसवात्, 'एका चासौ शाटी च एकशाटी' इति दर्शनाच्च, 'एकभक्तिः' इति युक्तमिति वाच्यम्। तत्र 'कर्मधारये' इत्युक्तत्वात्, प्रकृते च बहुव्रीहिसमासत्वादिति चेत्, उच्यते। *'न कोपधायाः'* इत्यस्य *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति सूत्रप्राप्तपुंवद्भावप्रतिषेधकत्वात्। यथोक्तं काशिकायाम्- 'न *कोपधायाः* इति *स्त्रियाः पुंवत्* इति सूत्रप्राप्तपुंवद्भावो निषिध्यते' इति। न ह्यत्र प्रकृते *'स्त्रियाः'* इत्यनेन पुंवद्भावप्राप्तिरस्ति, येन *'न कोपधायाः'* इत्यादिवक्तव्यं स्यात्। तत्र 'अप्रियादिषु' इत्युक्तत्वा-दिति। यद्यपि 'एका भक्तिर्यस्य' इति विग्रहेऽपि, *'एकतद्धिते च'* इति सूत्रेण उत्तरपदमात्रे परे एकशब्दस्य ह्रस्वताविधानात् पुंवद्भावः सिध्यति। तथाऽप्यस्मिन् पक्षे भगवतो भक्तिविषयत्वरूपार्थविशेषासिद्धि-रित्याद्यालोचनीयमिति सम्प्रदायविदः।

न सिध्यतीति ॥ समानाधिकरणबहुव्रीहेरेवार्थगमकत्वादिति भावः। **आगमसिद्धत्वादिति ॥** 'एकभक्तिः इत्यत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिः' इति शेषः ॥ १७-१८ ॥

भावरत्नकोशः

इति विग्रह इति ॥ सामानाधिकरण्यलाभायाभ्युपगते 'एकाभक्तिरित्येव

भावदीपिका

भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वादित्यादि ॥ *'स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अपूरणीप्रियादिषु'* उक्तभाषितपुंस्कात् परस्य ऊङ्प्रत्ययभिन्नस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः स्यात्, समानाधिकरणार्थे= एकार्थे स्त्रीलिङ्गे पदे परे, न तु पूरण्याम्= पूरणार्थकाः मयट्प्रत्ययाद्याः पूरणीप्रत्ययाः, तदन्तानां पदानां परतः स्थितौ, प्रियादिषु गणस्थेषु च परतः सत्सु पूर्वपदस्य न पुंवद्भाव इति सूत्रार्थः। पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययलोपः। 'चित्रा गावो यस्यासौ चित्रागुः' इति भाव्ये पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययस्य टापो लोपे 'चित्रगुः' इति भवति। अनूङ् किम् ? 'वामोरूः भार्या यस्यासौ वामोरूभार्यः' इत्येव भवति, न तु 'वामोरुभार्यः'इति। अपूरण्यां किम् ? कल्याणी पञ्चमी यासां स्त्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमाः। अप्रियादिषु किम् ? कल्याणीप्रिय इत्यादि। अत्र प्रियादिगणस्थयोगात् न पूर्वपदस्य पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययलोपः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अबला। तनया। इति प्रियादिगणः। एवं च प्रकृते 'एकभक्तिः' इत्यत्र 'एका भक्तिर्यस्य' इति विग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादिगणस्थत्वात्, तस्मिन् परतः पूर्वपदभूतैकपदस्य *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति सूत्रेण पुंवद्भावासम्भवेन स्त्रीप्रत्ययलोपाभावात्, 'एका भक्तिर्यस्यासौ एकाभक्तिः' इत्येव स्यात्, नतु पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययस्य टापो लोपेन 'एकभक्तिः' इतीत्यर्थः।

न सिध्यतीति ॥ *'स्त्रियाः पुंवत्* इति सूत्रेण' इति शेषः। ननु भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्, 'तस्मिन् परतः' इत्यादि कस्मादुक्तम् ?

किं नाम, एका भक्तिरिति विग्रहे *'न कोपधायाः'* इति पुंवद्भावो न सिध्यतीति कस्मान्नोक्तम् ? *'न कोपधायाः'* ककारयुक्तोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न स्यात् । 'पाचिका भार्या यस्यासौ पाचिकाभार्यः' 'रसिकाभार्यः' इति दर्शनात् । एवं च प्रकृतेऽप्येकशब्दस्य ककारोपधत्वेन पुंवद्भावायोगात् । न च 'कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारये प्रतिप्रसूयते' इति वार्तिकेन *'न कोपधायाः'* इति प्रतिषिद्धस्यापि पुंवद्भावस्य प्रतिप्रसवात्, 'एका चासौ शाटी च एकशाटी' इति दर्शनाच्च, 'एकभक्तिः' इति युक्तमिति वाच्यम् । तत्र 'कर्मधारये' इत्युक्तत्वात्, प्रकृते च बहुव्रीहिसमासत्वादिति चेत्, उच्यते । *'न कोपधायाः'* इत्यस्य *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति सूत्रप्राप्तपुंवद्भावप्रतिषेधकत्वात् । यथोक्तं काशिकायाम्- *'न कोपधायाः* इति *स्त्रियाः पुंवत्* इति सूत्रप्राप्तपुंवद्भावो निषिध्यते' इति । न ह्यत्र प्रकृते *'स्त्रियाः'* इत्यनेन पुंवद्भावप्राप्तिरस्ति, येन *'न कोपधायाः'* इत्यादिवक्तव्यं स्यात् । तत्र 'अप्रियादिषु' इत्युक्तत्वा-दिति । यद्यपि 'एका भक्तिर्यस्य' इति विग्रहेऽपि, *'एकतद्धिते च'* इति सूत्रेण उत्तरपदमात्रे परे एकशब्दस्य ह्रस्वताविधानात् पुंवद्भावः सिध्यति । तथाऽप्यस्मिन् पक्षे भगवतो भक्तिविषयत्वरूपार्थविशेषासिद्धि-रित्याद्यालोचनीयमिति सम्प्रदायविदः ।

न सिध्यतीति ।। समानाधिकरणबहुव्रीहेरेवार्थगमकत्वादिति भावः। **आगमसिद्धत्वादिति** ।। 'एकभक्तिः इत्यत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिः' इति शेषः ।। १७-१८ ।।

भावरत्नकोशः

इति विग्रह इति ।। सामानाधिकरण्यलाभायाभ्युपगते 'एकाभक्तिरित्येव

भावदीपिका

भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वादित्यादि ॥ *'स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अपूरणीप्रियादिषु'* उक्तभाषितपुंस्कात् परस्य ऊङ्प्रत्ययभिन्नस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः स्यात्, समानाधिकरणार्थे= एकार्थे स्त्रीलिङ्गे पदे परे, न तु पूरण्याम्= पूरणार्थकाः मयट्प्रत्ययाद्याः पूरणीप्रत्ययाः, तदन्तानां पदानां परतः स्थितौ, प्रियादिषु गणस्थेषु च परतः सत्सु पूर्वपदस्य न पुंवद्भाव इति सूत्रार्थः। पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययलोपः। 'चित्रा गावो यस्यासौ चित्रागुः' इति भाव्ये पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययस्य टापो लोपे 'चित्रगुः' इति भवति। अनूङ् किम् ? 'वामोरूः भार्या यस्यासौ वामोरूभार्यः' इत्येव भवति, न तु 'वामोरुभार्यः' इति। अपूरण्यां किम् ? कल्याणी पञ्चमी यासां स्त्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमाः। अप्रियादिषु किम् ? कल्याणीप्रिय इत्यादि। अत्र प्रियादिगणस्थयोगात् न पूर्वपदस्य पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययलोपः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अबला। तनया। इति प्रियादिगणः। एवं च प्रकृते 'एकभक्तिः' इत्यत्र 'एका भक्तिर्यस्य' इति विग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादिगणस्थत्वात्, तस्मिन् परतः पूर्वपदभूतैकपदस्य *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति सूत्रेण पुंवद्भावासम्भवेन स्त्रीप्रत्ययलोपाभावात्, 'एका भक्तिर्यस्यासौ एकाभक्तिः' इत्येव स्यात्, नतु पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययस्य टापो लोपेन 'एकभक्तिः' इतीत्यर्थः।

न सिध्यतीति ॥ *'स्त्रियाः पुंवत्* इति सूत्रेण' इति शेषः। ननु भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्, 'तस्मिन् परतः' इत्यादि कस्मादुक्तम् ?

किं नाम, एका भक्तिर्गिरिति विग्रहे *'न कोपधायाः'* इति पुंवद्भावो न सिध्यतीति कस्मान्नोक्तम् ? *'न कोपधायाः'* ककारयुक्तोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न स्यात् । 'पाचिका भार्या यस्यासौ पाचिकाभार्यः' 'रसिकाभार्यः' इति दर्शनात् । एवं च प्रकृतेऽप्येकशब्दस्य ककारोपधत्वेन पुंवद्भावायोगात् । न च 'कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारये प्रतिप्रसूयते' इति वार्तिकेन *'न कोपधायाः'* इति प्रतिषिद्धस्यापि पुंवद्भावस्य प्रतिप्रसवात्, 'एका चासौ शाटी च एकशाटी' इति दर्शनाच्च, 'एकभक्तिः' इति युक्तमिति वाच्यम् । तत्र 'कर्मधारये' इत्युक्तत्वात्, प्रकृते च बहुव्रीहिसमासत्वादिति चेत्, उच्यते । *'न कोपधायाः'* इत्यस्य *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति सूत्रप्राप्तपुंवद्भावप्रतिषेधकत्वात् । यथोक्तं काशिकायाम्- *'न कोपधायाः* इति *स्त्रियाः पुंवत्* इति सूत्रप्राप्तपुंवद्भावो निषिध्यते' इति । न ह्यत्र प्रकृते *'स्त्रियाः'* इत्यनेन पुंवद्भावप्राप्तिरस्ति, येन *'न कोपधायाः'* इत्यादिवक्तव्यं स्यात् । तत्र 'अप्रियादिषु' इत्युक्तत्वा-दिति । यद्यपि 'एका भक्तिर्यस्य' इति विग्रहेऽपि, *'एकतद्धिते च'* इति सूत्रेण उत्तरपदमात्रे परे एकशब्दस्य ह्रस्वताविधानात् पुंवद्भावः सिध्यति । तथाऽप्यस्मिन् पक्षे भगवतो भक्तिविषयत्वरूपार्थविशेषासिद्धि-रित्याद्यालोचनीयमिति सम्प्रदायविदः ।

न सिध्यतीति ॥ समानाधिकरणबहुव्रीहेरेवार्थगमकत्वादिति भावः। **आगमसिद्धत्वादिति** ॥ 'एकभक्तिः इत्यत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिः' इति शेषः ॥ १७-१८ ॥

भावरत्नकोशः

इति विग्रह इति ॥ सामानाधिकरण्यलाभायाभ्युपगते 'एकाभक्तिरित्येव

निर्देशः[१] स्यात्, यतः' इति शेषः। **प्रियादित्वात्** प्रियादिगणे पाठात्। तथा च वृत्तिः- 'प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः' इति। [२]**तस्मिन्** भक्तिशब्दे **पूर्वपदस्य** एकाशब्दस्य। **पुंवद्भावः** *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति सूत्रोक्तं पुंशब्दस्येव रूपम्। *'स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अपूरणीप्रियादिषु'* इति सूत्रस्यायमर्थः। भाषितपुंस्काद् अनूङ्= ऊङभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः, निपातनात् [३]पञ्चम्या अलुक्, [४]षष्ठ्याश्च लुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात् पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्, समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्ग उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परत इति। उदाहरणं च चित्रा गावोऽस्य चित्रगुः, रूपवती भार्या अस्य रूपवद्भार्य इत्यादि।

नन्वनेन पुंवद्भावसिद्धावपि *'एकतद्धिते च'* इत्यत्र एकशब्दस्य तद्धितप्रत्यये उत्तरपदे च परतः ह्रस्वो भवति। एकस्या भाव एकत्वम्, एकता। एकस्याः क्षीरम् [५]एकक्षीरम् इति व्याख्यानात्, अत्रापि 'एका भक्तिः' इति विग्रहेऽप्येकशब्दे ह्रस्वो भविष्यतीत्यतः किमिति व्यधिकरणबहुव्रीहिराश्रयितव्य इति चेन्न। *'एकतद्धिते च'* इति सूत्रस्य व्यधिकरणार्थमिदमिति वदता हरदत्तेन [६]भिन्नविभक्तिकविग्रहस्थल एव प्रवर्तितत्वेन 'एका चासौ भक्तिः' इति सामानाधिकरण्यस्थलेऽनवतारात्। अत एव भाष्ये वृत्त्यादौ च 'एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम्' इत्यादि व्यधिकरणमेवोदाहृतम्। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति *'दिङ्नामान्यन्तराले'* इति सूत्रे भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् *'एकतद्धिते च'* इति सूत्रमेवेदं न कर्तव्यमित्याधुनिकेनैतत्सूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात्। न चैवमुक्तभाष्यकारेष्टचैवाप्येकशब्दे पुंवद्भावो भविष्यतीति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयण-

---

१. गीताश्लोके २. अस्मिन् (मं. १, २) ३. 'भाषितपुंस्कात्' इत्यत्र

४. 'भाषितपुंस्कादनूङ्' इति समस्तपदोत्तरम्।

५. एकदुग्धम् (मं. २), एकक्षीरमेव दुग्धम् (मं. १) ६. भिन्नभिन्न.... (मं. १)

मनुचितमिति वाच्यम् । 'उपायस्य उपायान्तरादूपकृत्वम्' इति भावेन व्यधिकरणवहुव्रीहेरभ्युपगमोपपत्तेः । 'अपूरणीप्रियादिषु' इति [1]पर्युदस्तव्यतिरिक्तविषयत्वोपपत्तेश्च ।

वस्तुतस्तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इतीष्टिरनादरणीया । *'स्त्रियाः पुंवत्'* इति योगविभागेन 'एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम्' इत्यादीष्टसिद्धेः । सम्मतं चैवं योगविभागाश्रयणं वैयाकरणानाम् । *'दिङ्नामान्यन्तराले'* इत्यत्र 'स पुनः स्त्रियाः पुंवत्' इति योगविभागेन सिद्ध्यति, इति न्यासकारवचनात् । नचैवमनेनैव योगविभागेनात्रापि पुंवद्भावसिद्धेर्न व्यधिकरणवहुव्रीह्याश्रयणं युक्तमिति वाच्यम् । एतत्सूत्र एव 'अपूरणीप्रियादिषु' इति भक्तिशब्दे परतः पुंवद्भावनिषेधादिति मीमांसामभिसन्दधानो भाष्यकारो व्यधिकरणवहुव्रीहिरित्याह[2]- **इत्यालोच्येति ॥** एतदङ्गीकारश्च भगवत एकस्यैव भक्तिविषयत्वप्रदर्शनरूपमहाप्रयोजनलाभायेति हृदयमिति भावः । **अस्येत्यध्याहार्यमिति ॥** 'एकस्मिन्नेव भक्तिः' इत्यनन्तरम् । **इत्यध्याहार्यम्** 'यस्य सः' इत्यध्याहार इत्यवचनम् 'अस्य' इत्यनेन वहुव्रीहित्वस्फोरणस्य कृतत्वात्, लाघवाच्च । अत एव 'चित्रगुः' इत्यत्र 'चित्रा गावो [3]यस्य' इत्येव विग्रहः प्रदर्शितो हरदत्तेन ।

सङ्करभाष्यव्याख्यात्रा[4] च [5]'**एकस्मिन्** भगवति भक्तिरस्येत्येकभक्तिः' इत्येवोक्तम् । **प्राचीनटीकायाम्** '**एकस्मिन्** विष्णावेव भक्तिर्यस्यासावेकभक्तिः' इत्युक्तिरुभयथाऽप्यन्यपदार्थनिर्देशसम्भवाभिप्राया । वक्ष्यति च 'यस्यासौ इत्युपस्कर्तव्यम्' इति । **तथाऽपि** सप्तम्यन्तत्वाश्रयणेन ह्रस्वत्वेऽपि । **वैयधिकरण्यादिति ॥** 'वहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम्,

१. पर्युदास.... (पं.)	२. वहुव्रीहिमाह इत्याह (मं.१,२)
३. 'अस्य' इति पाठः स्यात्	४. आनन्दगिरिणा
५. '' 'सोऽहमस्मि' इति एकस्मिन्= अद्वितीये स्वस्मादत्यन्तम् अभिन्ने भगवति भक्तिः= स्नेहविशेषोऽस्येति एकभक्तिः'' इति ।

व्यधिकरणानां मा भूत्' इति वृत्तिकारवचनात् प्रकृते च भिन्नविभक्तिकत्व-रूपवैयधिकरण्यान्न बहुव्रीहिः सिध्यतीत्यर्थः। 'चेन्न' इत्यनन्तरं "[1]व्यधिकरणानां "*सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ*" इत्यत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वप्रयोज्यत्वोक्तिलिङ्गात् [2]सिद्धेरिति ब्रूमः' इति वाक्यं संयोज्यम्। तल्लिङ्गादन्यत्र व्यधिकरणबहु-व्रीह्यभ्युपगमेऽपि, अत्र स एवाश्रयितव्य इत्यत्र को विशेषहेतुः? इत्यत आह- **आगमसिद्धत्वादिति ॥ तत्** व्यधिकरणपदबहुव्रीह्याश्रयणम्। 'गारुडे उक्तं च' इति भाष्ये चशब्दान्वयः। **यस्यासावित्युपस्कर्तव्यमिति ॥** 'मय्येव भक्तिः, अन्यत्र सा नास्ति यस्यासौ मद्भक्तिः' इति व्याससमासौ ज्ञातव्यौ[3]।

ननु मद्भक्तिशब्दः किमिति व्याख्यायते? प्रकृतार्थासङ्गतत्वात्, इत्यत उक्तं भाष्ये- **स एवैकभक्तिरुच्यत इति ॥** 'एकभक्तिः' इत्यत्र गीतायामेकशब्देन अहं भगवानेवोच्ये, स च सप्तम्यन्तः, 'एकस्मिन् भक्तिरस्य' इति व्यधिकरणपदश्च बहुव्रीहिरिति [3]सिद्धान्तितव्यमिति प्रमाणार्थत्वावगतेर्नासङ्गतिरिति व्याख्येयम्। एवं वाक्यभेदज्ञापनायैव पदसन्धिर्न कृत इति भावः। **केचित्तु** भूम्ना 'यस्यासौ' इत्यस्य बहुव्रीहित्वस्फोरणार्थत्वप्रसिद्धेः, प्रमाणस्थं 'सः' इति पदम् 'असौ' इत्यनूद्य तस्य 'यस्य' इति पदेन सम्बन्धोऽभिमत इति भावेन टीकायाम् 'यस्यासौ' इत्युपस्कर्तव्यम् इत्युक्तमित्याहुः। भाष्ये 'सः' इति श्रवणाद् 'यस्य' इत्युपस्कर्तव्यम्, तेन च[4] बहुव्रीहित्वं ज्ञापितम्। 'अन्यत्र नास्ति' इत्यत्र कर्त्राकाङ्क्षायाम् 'असौ तादृशी' इति भक्तिपरामर्शपरं पदं [5]चोपस्कर्तव्यमित्यतः पदद्वयमपि सार्थकमिति **अन्ये**।

यत्तु प्रमाणे 'सः' इति श्रवणाद् 'यस्य' इत्युपस्कर्तव्यमित्येव पाठः। 'यस्यासौ' इति पाठस्तु प्रामादिक इति। तन्न। व्याससमासयोः स्वपदविग्रहस्थले [6]एकविधे

---

१. 'व्यधिकरणानाम्' इति नास्ति (मं.१,२) २. तत्सिद्धेः (मं.१)

३. ज्ञातव्यम् (मं.२, पं.), विज्ञातव्यम् (मं.१)

४. चशब्दो नास्ति (मं.१) ५. चोपस्कर्तव्यम् (पं.,मं.१,२)

६. एकप्रातिपदिकानुस्यूते (पं.), एकविधप्रातिपादिक.... (मं.१,२)

प्रातिपदिकानुस्यूते व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। अत एव 'चक्रं पाणौ यस्य स अरिहस्तः', 'कण्ठे कालो अस्य गलेगरलः', 'मूर्धनि शिखा यस्य स मस्तकशिखः' इति व्याससमासयोरप्रदर्शनं विश्वजनीनम्[1]। अत एव च द्वितीयाध्याये 'विधेय आत्मा मनो यस्य सः, जितात्मेत्यर्थः' (गी.भा. २.६४) इत्यत्र टीकायां 'स इत्यनन्तरं विधेयात्मेति शेषः' (प्र.दी. २.६४) इत्युक्तम्। [2]अतो मय्येव भक्तिर्यस्यासौ मद्भक्तिः, स एव च एकभक्तिरुच्यत इत्युक्तरीत्या व्याख्याने [3]पदद्वयोपकार एव युक्त इति ॥ १७-१८ ॥

भगवद्गीता

वहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

भाष्यम्

वहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् भवति । तच्चोक्तं ब्राह्मे-

'जन्मभिर्बहुभिः[4] ज्ञात्वा ततो मां प्रतिपद्यते ।'

इति ॥ १९ ॥

प्रमेयदीपिका

'वहूनां जन्मनाम्' इत्यत्र ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं भगवत्प्रपत्तौ वहुजन्मव्यवधानमुच्यत इति [5]निरासार्थमाह- **बहूनामिति ॥** प्रतीतमेव किं न स्यात्? इत्यत आह- **तच्चेति ॥ ततः** तदैव ॥ १९ ॥

---

१. 'विश्वजनीनम्' इति नास्ति (मं.२) २. अत एव (मं.२)

३. पदद्वयोपस्कारे (मं.२) ४. बहुभिर्जन्मभिः (पा.)

५. क.ख. प्रतीतिनिरासार्थम् (भा.र.को.सम्मतः)

भावदीपिका

'ततः= ज्ञानानन्तरं बहुभिर्जन्मभिर्मां प्रतिपद्यते' इति प्रतीयते, तदयुक्तम् । 'एवं मुक्तिफलानियमः' (ब्र.सू. ३.४.५१) इति सूत्रविरोधात्, इत्यत आह- **ततस्तदैवेति** ॥ ज्ञानानन्तरमेवेत्यर्थः । 'प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे' इति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

भावरत्नकोशः

प्रतीतीति ॥ 'ज्ञानवान् बहूनां जन्मनामन्ते मां प्रपद्यते' इत्यन्वये तथा प्रतीतिः स्यात्, तन्निरासार्थमित्यर्थः । **प्रतीतमेव** ज्ञानवतो भगवत्प्रपत्तौ बहुजन्मव्यवधानम् । कृतचोद्यनिरासकत्वस्फोरणाय प्रमाणे 'ततः' इति पदमनूद्य 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति भावेन व्याचष्टे- **ततस्तदैवेति** ॥ तथा च उत्सर्गतः ज्ञानाव्यवहितकाल एव प्रपत्त्यावेदनात् प्रतीतमसदिति भावः ॥ १९ ॥

'त्रिभिः' (७.१३) इत्याद्यायाः 'कामैस्तैः' (७.२०) इत्यतः प्राक्तन्याः **सप्तश्लोक्या अक्षरार्थस्तु-** 'ये चैव' (७.१२) इति विज्ञाननिरूपणोपसंहारवाक्ये 'सत्त्वादिगुणनिर्वृत्तानां[1] सर्वपदार्थानां भगवान् कारणमाश्रयश्च' इत्युक्तम्, [2]तेनैव 'गुणातीतः' इति चोक्तप्रायम् । तत्रैवं शङ्क्यते- यदि त्वं गुणातीतस्तर्हि कथं गुणातीततया न ज्ञायसे ? प्रत्युत सगुण एव ज्ञायसे ? इति । तत्परिहारार्थमुच्यते- **त्रिभिरिति** ॥ गुणशब्दात् तादात्म्ये मयट् । सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मकैः [3]पदार्थैः सर्वे भावा दृश्यमाना गुणमया इति दर्शयितुम् 'एभिः' इति विशेषणम्, प्रमितैरित्यर्थः । **मोहितं** मोहमापादितं सद् इदं ज्ञानिव्यावृत्तं[4] व्यवहारपतितं **सर्वं जगद् एभ्यः** गुणतत्कार्येभ्यः **परं** विलक्षणं गुणतत्कार्यातीतमिति यावत्, **नाभिजानाति** । अत एव '[5]देहतोऽप्यव्ययं गुणक्रियादिदोषशून्यदेहं नाभिजानाति,

---

१. ...निवृत्तानाम् (मं.१,२) २. तत्रैव (मं.२)
३. पदार्थैः (मं.१,२) ४. ज्ञानव्यावृत्तम् (पं.,मं.२)
५. देहतोऽव्ययम् (मं.२)

विपरीतं सगुणं च जानाति। ननु भगवद्विषयस्य सगुणत्वमोहस्य कथं गुणमयाः पदार्थाः कारणमिति चेत्- 'ऐश्वरो देहो गुणकार्यभूतः देहत्वात् ब्रह्मादिदेहवत्', 'ऐश्वराणीन्द्रियाणि गुणकार्याणि इन्द्रियत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्' इत्यनुमानाभाससम्पादनेनेति ब्रूमः। वक्ष्यमाणप्रपत्ति[1]रूपोपायाभावात्, तदज्ञजनस्य[2] गुणातीतत्वेन भगवतोऽनुपलम्भः तदापादितदेहत्वाद्यनुमानाभासेन तु सगुणतया विपरीतोपलम्भश्चेत्युक्तं भवति॥ १३॥

ननु यदुक्तं भगवान् गुणमयविग्रह इत्ययं प्रत्ययो विपरीतोपलम्भरूपो मोह इति, तदयुक्तम्। बाधकप्रत्ययाभावात्। [3]सम्यक्प्रत्ययो बाधक इति चेन्न। बहुतरज्ञानविरोधे कतिपयज्ञानानामेवायथार्थत्वोपपत्तेः। न चोत्तरकाले बाधकप्रत्ययो भविष्यतीति वाच्यम्। अनादौ काले अजातस्योत्तरत्राप्यसम्भवात्, [4]इत्याशङ्क्योच्यते- **दैवीति**॥ देवस्य सम्बन्धिनी। सम्बन्धित्वं च परमप्रियत्वम्, 'तत एव अतिशक्ता' इति शेषः। ननु भगवत एवातिशक्तत्वं कुतः ? यत्सम्बन्धितया मायाया अतिशक्तिरिष्यत इति चेन्न। देवशब्दप्रकृतिभूतधात्वर्थतया [5]लाभात्। 'दिवु= क्रीडादौ' इति हि देवशब्दार्थो निरुक्तः। सृष्टि-स्थिति-संहार-नियमनादिरूप-क्रीडा-विजिगीषादिमान् देव इति तदर्थावगमात्। एवंविधं देवं शृङ्गग्राहिकया दर्शयितुम् 'मम' इत्युक्तम्। 'देवस्य सम्बन्धिनी' इत्यत्र बुद्ध्या विविक्तं 'देवस्य' इति पदं 'मम' इति व्याख्यातं भवति।

गुणमयी गुणाभिमानिनी **माया** दुर्गा **एषा** मोहिका। माया हि तमोगुणेनैवंविधं मोहं जनयति। अनुमानं तु निमित्तमात्रम्। किं ततः ? सा **दुरत्यया** तत्कृतं मोहं कोऽपि नात्येतुं शक्नोति। मायाकृतमोहस्य सुदृढत्वान्न कस्याप्यनुत्तीर्णमायस्य बाधकप्रत्ययो भवतीति। यदि न केवलमनुमानम्, किन्तु

---

१. प्रतिपत्ति... (पं.,मं.२)　　२. तच्छब्दो नास्ति (मं.१,२)

३. 'ज्ञानिनाम्' इत्यधिकः पाठः (मं.१,२)

४. इत्याशङ्क्यते (पा.)　　५. तल्लाभात् (मं.२)

[1]भगवतैवोपोद्बलिता मायाऽपि मोहहेतुः, तर्हि सा न कथंचिदत्येतुं शक्या इति कस्यापि ज्ञानं न स्यात्, ततश्च ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थम् 'इदम्' इति यद् विशेषणं तदसत्? इत्यत इदमुक्तम्- **मामेवेति ॥** 'भागवताः' इति[2] वृद्ध्या गुर्वादीनां वन्दनादिकं कुर्वन्तोऽपि प्राधान्येन **मामेव ये प्रपद्यन्ते** शरणं प्राप्नुवन्ति[3] **ते एतां** मोहिकां **मायां तरन्ति** यावन्तं कालं साधको भगवन्तं न प्रपद्यते तावन्तमेव कालं मोहिका मायाऽस्तीति न सगुणत्वमोहस्य बाधकप्रत्ययोदयः । कृतायां तु प्रपत्तौ मोहकमायाऽभावाद् 'ज्ञानानन्दाद्यात्मकविग्रह एव भगवान्' इति बाधकप्रत्ययो ज्ञानिन उदेष्यतीति हेतोरसिद्ध्या नोक्तचोद्यमिति भावः ॥ १४ ॥

यदि त्वत्प्रपत्तिर्मायातरणोपायः, तर्हि त्वां प्रपद्य किमिति सर्वे तां नात्यायन् ? अतो 'मामेव' इत्युक्तमसत् ? इत्यत उच्यते- **न मामिति ॥** ये अनुपचित-योग्यतापुण्यास्ते **न मां प्रपद्यन्ते** यत **आसुरं भावमाश्रिताः** । कुत आसुर-भावाश्रयणम् ? **मूढाः** मिथ्याज्ञानिनो यतः । मूढत्वमपि कुतः ? यतो **दुष्कृतिनः** मायाऽभिभूताधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानाश्च । केचिद्भगवद्द्वेषिणो दुष्कृतित्व-अनुप-सञ्जाताधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानत्वाभ्यां[4] मूढाः केवलमिथ्याज्ञानिनो यतः, अत एव नराधमाः । यत एवम् तत आश्रितासुरभावा इति न मां प्रपद्यन्त इति मुक्तियोग्य-तदयोग्यविषयतया व्याख्येयम् । तत्र मुक्तियोग्यानामासुरभावो नाम 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः' (१६.७) इत्यादिना वक्ष्यमाणः प्रवृत्त्यज्ञानरूपः, इन्द्रियप्रीणनरतत्वरूपश्च बोद्धव्यः । इतरेषां तु भावप्रदीपिकोक्तरीत्या भगवद्द्वेषिस्वभावत्वमिति विवेक्तव्यम् । 'त्रिभिः' (७.१३) इत्यत्र भगवतो गौणविग्रहत्वज्ञानस्य कारणमुक्तम् । अत्र तु स्वदोषादेव न मां प्रपद्यन्ते, न तु मत्प्रपत्तेर्मायातरणोपायत्वाभाव इत्युच्यत इत्यतो महान् भेदः । अतः किमिति सर्वे नात्यायन् ? इति शङ्कितम्, तत्परिहृतं वेदितव्यम् ॥ १५ ॥

---

१. एवशब्दो नास्ति (मं.१.२) २. इत्यादि (मं.१,२)

३. आप्नुवन्ति (मं.१) ४. ....त्वात् (पा.)

ननु त्वत्प्रपत्तेर्मायातरणाकारणत्वात् स्वदोषाद्वा त्वां न प्रपद्यन्त इत्यत्र कथं निर्णयः ? इत्याशङ्क्य प्रेक्षावतां मद्भजनमेव निर्णयकारणमिति मनसि निधाय, तदुपपादनाय दुष्कृतित्वादिस्वदोषशून्याः केचिन्मां प्रपद्यमानाः सन्तीत्युच्यते- **चतुर्विधा इति** ॥ **आर्तः** व्याघ्र-चोर-रोगाद्यभिभूतः तन्निवृत्तिकामः सन्निति योज्यम्। **जिज्ञासुः** आत्मज्ञानेच्छुः, **अर्थार्थी** भोगलोलः, **ज्ञानी** आत्मविच्चेत्येवं **चतुर्विधाः सुकृतिनः** जनाः **मां भजन्ते** सेवन्ते। 'भरतर्षभ', 'अर्जुन' इति सम्बुद्धिरादरार्था॥ १६॥

'भजन्ते' इत्युक्त्या प्राप्ता सेवकेषु साम्यशङ्का परिह्रियते- **तेषामिति** ॥ चतुर्णां मध्ये **ज्ञानी नित्ययुक्तः** सदा भगवत्समाधिसम्पन्नः **एकभक्तिः** वैष्णवत्वेन रमाब्रह्मादिषु भक्तौ विद्यमानायामपि प्राधान्येनैकस्मिन् मयि विष्णावेव भक्तिरस्यास्तीति तथोक्तः । **विशिष्यते विशेषम्** आधिक्यमापद्यते । तत्प्रकारविवरणम्- **प्रियो हीति** ॥ ज्ञानिनोऽत्यर्थम् **अहं प्रियो** यतः, ततः **सः** ज्ञानी **मम प्रियः** इत्येवंरूपो विशेषः पूर्वोक्तो ज्ञातव्य इति॥ १७॥

चतुर्ष्वेकस्य प्रशंसया प्राप्तेतरनिन्दा परिह्रियते- **उदारा इति** ॥ एते चत्वारोऽपि [1]**उदाराः** महान्तः **एव** अन्यदेवताभक्तेभ्यः, **किन्तु ज्ञानी त्वात्मा** अहम् **एव** इत्यतिप्रियत्वादभेदोपचार इति [2]**विवृतिकृतः**। **स्वामिनस्तु** ज्ञानिनो विशेषेण भगवत्प्रतिमात्वात्, ज्ञानित्वात् 'आत्मैव' इत्यभेदोक्तिः। प्रतिमायां चाभेदोक्तिः प्रसिद्धा। सर्वस्य भगवत्प्रतिमात्वेऽपि विशेषतो ज्ञानी रसादिरिव हरेरुपासने प्रतिमेति प्रतिपादयितुमुक्तमुपपद्यते[3]। 'आस्थितः' इत्युक्त्वा 'वासुदेवः सर्वम्' (७.१९) इति वाक्यं च 'प्रभवादेः इत्युक्तन्यायेनैव रसोऽहम् इत्यादेरपि व्याख्यानं सिद्धम्- रसादीनां सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात्, तद्भोक्तृत्वाच्च भगवान् रसादिरित्य- भेदेनोच्यते' (प्र.दी. ७.८) इति विज्ञाननिरूपणप्रकरणे टीकोक्तरीत्या वासुदेवः

---

१. 'उदाराः' इति नास्ति (मं.२)

२. विद्याधिराजतीर्थाः

३. उपपाद्यते (पा.)

सर्वसत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात्, तद्धोक्तृत्वाच्च सर्वमुच्यत इति 'ज्ञानवान् सुदुर्लभ इति व्याख्यातवन्तः।

उत्तरप्रस्थाने तु ज्ञानी तु मे मम आत्मा प्राप्त एव,

'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह।
यच्चात्मसन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते॥' (म.भा.)

इति भारते, प्राप्तेरात्मशब्दार्थत्वोक्तेः। कुतस्त्वां प्राप्नोत्येव ज्ञानी? इति। [2]यस्मात् **स हि** ज्ञानी **अनुत्तमां** सर्वातिशायिनीं **गतिम्** उद्दिश्य **युक्तात्मा** समाहितमना उपासीनः सन् **मामेवास्थितः** प्राप्तः। अतो ज्ञानी मत्प्राप्तिमानेवेति॥ १८॥

यद्यनुत्तमां गतिमुद्दिश्य त्वामेवास्थितो ज्ञानी तवाऽऽत्मा, तर्ह्यनादिकालादारभ्यैव त्वत्प्राप्तिः कथं न स्यात्? इत्यत उच्यते- **बहूनामिति॥** सत्यं 'ज्ञानवान् मां प्रपद्यत एव' इति। तच्च ज्ञानं न कस्याप्यनादिकालाद् भवति, किन्तु बहूनां जन्मनामवसान एव। यदाहुः-

'निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः।
स्यादापरोक्ष्यं हि हरेः ....॥'

(अ.व्या. ३.४.४अधि.१०, (१५०२)श्लो.)

इति 'बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञात्वा ततो मां प्रतिपद्यते'[3] (ब्रा.) इति च। किंविशेष्यक-किंप्रकारकज्ञानवानत्र तवात्मा? इत्यत इदमुदितम्- **'वासुदेवः सर्वं पूर्णं वस्त्विति ज्ञानवान्'** इति। यद्येवंविधज्ञानेन[4] मोक्षः, तर्हि सर्वेषां स्यात्? इत्यत उक्तम्- **स इति॥ सः** उक्तज्ञानवान् **महात्मा सुदुर्लभः**। 'सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामतः[5]' (भाग. ६.१४.५) इत्याद्युक्तेः[6] सुतरां[7] दुर्लभः।

---

१. विज्ञानवान् (मं.१,२) २. हि यस्मात् (मं.१,२)
३. प्रपद्यते (पा.) ४. एवंविधिज्ञानेन (प्र.,मं.१.)
५. 'महामुने' इति विजयध्वजसम्मतः पाठः।
६. इत्याद्युक्तैः (प्र.,मं.१) ७. सुदुर्लभाः (मं.१)

वासुदेवस्य पूर्णत्वज्ञानेन मोक्षसद्भावेऽपि तज्ज्ञानिनो न सर्वं इति, न सर्वेषां मोक्ष इति भाव इति[१] ॥ १९ ॥

भगवद्गीता

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

भाष्यम्

प्रकृत्या स्वभावेन ।

'स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो वासनेति च ।'

इत्यभिधानात् ॥ २० ॥

प्रमेयदीपिका

ननु मूलप्रकृतेः सर्वत्रैकत्वात् कथं 'स्वया' इति प्रातिस्विकत्वमुच्यते ? इत्यत आह- **प्रकृत्येति** ॥ 'स्वभाव एव' इत्येवशब्दसम्बन्धः ॥ २० ॥

भावदीपिका

एवशब्देति ॥ तथा च प्रकृति-संस्कार-वासनाशब्दैः स्वाभाव एवोच्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

भावरत्नकोशः

एकत्वादिति ॥ 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' (तै.आ. १०.१०.१), 'प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा । अवरा सा जडा' (नार.पु.) इत्यादौ एकशब्दश्रवणाद्, एकवचनश्रवणाच्च 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' (७.४) इति तु

१. 'व्याख्यातम्' इत्यधिकः पाठः (पा.)

'कार्यरूपेणाष्टधा भिन्ना' (प्र.दी. ७.५) इति व्याख्यातमिति भावः । एव-शब्देति ॥ 'प्रकृतिः संस्कारो वासनेति च स्वभाव एवाभिधीयते' इत्येवशब्दसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २० ॥

भगवद्गीता

योयो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥२२॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्[1] ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

भाष्यम्

यां यां ब्रह्मादिरूपां तनुम् । उक्तं च नारदीये-

'अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां मद्भक्तानामनन्तता ।' इति ।

'मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः ।'
(म.भा., शां.प. ३४२.३)

इत्यादेः परिहारसन्दर्भाच्च मोक्षधर्मेषु ।

'अवतारे महाविष्णोर्भक्तः कुत्र च मुच्यते ।'

इत्यादेश्च ब्रह्मवैवर्ते ॥ २१-२२ ॥

---

१. अल्पचेतसाम्

प्रमेयदीपिका

'रामकृष्णादिरूपां भगवत्तनुम्' इति प्रतीतिनिरासायाऽह- **यां यामिति** ॥ कुत एतत् ? 'अन्तवत्तु फलं तेषाम्' इति तद्भक्तानामन्तवत्फलवचनात् । तस्य च ब्रह्मादिग्रहणे सम्भवात्, भगवद्ग्रहणे चासम्भवादिति भावेनाऽह- **उक्तं चेति** ॥ 'फलस्य' इति शेषः । गम्यत इति **गतिः** । **इत्यादेः** प्रश्नस्य परिहाररूपवाक्यसन्दर्भाच्च । बहुत्वादनुदाहरणमिति भावः । अनन्तफलत्वं मूलरूपभक्तानामस्तु । अवतारतनुभक्तानाम् अन्तवत्फलाङ्गीकारे को विरोधः? इत्यत आह- **अवतार इति** ॥ **कुत्र च अवतारे** ॥ २१-२३ ॥

भावदीपिका

भाष्ये भगवद्भक्तानामन्तवत् फलं न सम्भवतीत्यत्र 'मुक्तश्च कां गतिम्' इति प्रमाणान्तरमिति मन्तव्यम् । ननु परिहारवाक्योदाहरणं कस्मान्न कृतम् ? इत्यत आह- **बहुत्वादिति** ॥ अत एव 'सन्दर्भात्' इत्युक्तमिति भावः । **आहेति** ॥ अवतारभक्तानामप्यनन्तफलवत्त्वमेवेत्याहेत्यर्थः । **कुत्रचेति** ॥ यस्मिन् कस्मिन्नप्यवतार इत्यर्थः ॥ २१-२३ ॥

भावरत्नकोशः

कुत इति ॥ 'ब्रह्मादिरूपां तनुम्' इति व्याख्यानं कस्माद्धेतोरवगम्यत इत्यर्थः । **तद्भक्तानां** भगवदितरदेवताभक्तानाम् । **शेषः** ब्रह्मादिभक्तानां फलस्य **अन्तः** अन्तवत्ता । **मद्भक्तानां** 'फलस्य' **अनन्तता** इत्युभयत्र शेष इत्यर्थः[१] । गमेर्भावे क्तिन्प्रत्यय इत्यभ्युपगमे 'गतिं गच्छेत्' इत्यनन्वितम्, इत्यतः 'कां

---

१. दोषः (प्र.,ओ.) उभयत्रेत्यर्थः (पं.)

गतिं गच्छेत् = कं गम्यमाप्नुयात् ?' इति **प्राचां** वाचमनुरुन्धानः कर्मणि '*अकर्तरि च कारके*' इति क्तिन्निति भावेनाह- '**गम्यत इति** ।। 'इति प्राप्यम्' इत्यर्थः । 'किमात्मकः' इति भाष्यस्य किं स्वर्गादिवत् अनित्यसुखरूप उत अनन्तसुखात्मक इति **प्राचीनटीकोक्तार्थः**[२] । 'इत्यादेः' इत्यत्रादिपदेन 'देवतानां च को देवः', 'पितॄणां[३] तु पिता तथा' इत्यादेर्ग्रहणम् । 'इत्यादेः परिहारसन्दर्भाच्च' इति सामानाधिकरण्येनान्वयस्य[४] किंशब्दघटिततया प्रश्नत्वस्य स्फुटमवभासेनायोगात् 'प्रश्नस्य' इति शेषोक्तिः । सन्दर्भपदप्रयोगस्य तात्पर्यमाह- **बहुत्वादिति** ।।

'क्षीरोदधेर्योत्तरतो[५] हि द्वीपः श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ।'

(म.भा., शां.प. ३४३.८)

'अनिन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र निष्पन्दहीनाः सुसुगन्धिनस्ते ।'

(म.भा., शां.प. ३४३.९)

'श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापाश्चक्षुर्मुषः पापकृतां नराणाम् ।।'

(म.भा., शां.प. ३४३.१०) इति,

'वरेण्यं वरदं तं वै देवदेवं सनातनम् ।
कथं पश्येमहि वयं देवं नारायणं त्विति ।।' (म.भा., शां.प. ३४४.२९)

'क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः[६] ।
तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः ।।
एकान्तभावोपगतास्ते[७] भक्ताः पुरुषोत्तमम् ।
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्ति सनातनम् ।।

---

१. गम्यत इति गतिरिति ।। (मं.१,२) २. प्राचीनटीकोक्तेरित्यर्थः (पं.)
३. पितॄणां न पिता (प्र.) ४. अन्वयस्यायोगादिति सम्बन्धः ।
५. 'यः उत्तरत' इति च्छेदः । क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः श्वेतः (मं.२), क्षीरोदधेरुत्तरतो द्वितीयः (पा.)
६. महाप्रभुः (पा.) ७. एकान्तभावोपगता ये (पा.)

अनिन्द्रिया निराहारा[१] अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ।
एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः ॥'

(म.भा., शां.प. ३४४.३२-३४)

इत्यादिरूपाणां परिहारवाक्यानां बहुत्वादित्यर्थः । अयं च परिहाररूपवाक्यसन्दर्भो नारदनारायणसंवादरूपः । तत्र देवदेवं नारायणं श्वेतद्वीपादिनिवासिनं तदेकान्त-भक्ताः सम्प्राप्यानन्तकालं यथासुखं विहरन्ति । अन्यदेवताभक्तानां न तादृशी गतिरिति निर्गलितोऽर्थोऽवगम्यत इति **प्राचीनटीका**। 'महाविष्णोरवतारे भक्तः कुत्रापि मुच्यते' इत्यन्वयप्रतीतिनिरासायाह- **कुत्र चावतार इति** ॥ काप्यवतारे [२]भक्तोऽपि मुच्यत इति मुक्तिरुच्यते । मुक्तिश्चानन्तफलरूपेति भावः ॥ २१-२३ ॥

भगवद्गीता

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

भाष्यम्

को विशेषस्तवान्येभ्यः ? इत्यत आह- **अव्यक्तमिति** ॥ [३]कार्य-देहादिवर्जितः । तद्वानिव प्रतीयसे ? इत्यत आह- **व्यक्तिमापन्न-मिति** ॥ कार्यदेहाद्यापन्नम् । तच्चोक्तम्- 'सदसतः परम्', 'न तस्य कार्यम्' (श्वे.उ. ६.८), 'अपाणिपादः' (श्वे.उ. ३.१९) ।

'आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौणदैहिकम् ।'

इत्यादौ । **भावं** याथार्थ्यम् । [४]तथाऽब्रवीच्च-

---

१. अनाहाराः (पा.)
२. भक्तो विमुच्यते (पं.)
३. कार्यदेहादिवर्जितम्
४. तच्च (पा.)

'याथातथ्यमजानन्तः परं तस्य विमोहिताः ।'

इत्यादि[1] ॥ २४ ॥

प्रमेयदीपिका

'अव्यक्तम्' इति श्लोकस्य प्रकृतेन साक्षात् सङ्गत्यभावात् तं[2] सङ्गमयितुमाह- **क इति** ॥ **अन्येभ्यः** ब्रह्मादिभ्यः । 'येन तान् प्राप्तानाम् अन्तवत्फलत्वेऽपि[3] त्वां प्राप्तानामनन्तफलता' इति शङ्काशेषः । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहारः ? इत्यत आह- **कार्येति** ॥ अनेन यथाश्रुतं पदं पठित्वा व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु 'अव्यक्तं माम्' इत्यनुवादात् 'अव्यक्तोऽहम्' इति यत् सिद्धं तस्येदं व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् । इदानीमुत्तरस्य सङ्गतिमाह- **तद्वानिति** ॥ 'कार्यदेहादिमान् इव' इति मृदूक्तिः, वस्तुतस्तु 'एव' इति । अतः 'न तद्वर्जितः' इति शेषः । प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे- **कार्येति** ॥ भगवतः कार्यदेहादिवर्जितत्वम्, तद्वत्ताप्रतीतिश्चाज्ञानमूलेत्येतत् कुतः ? येन वाक्यद्वयमुक्तार्थं स्यात् ? इत्यतोऽर्थद्वये क्रमेण प्रमाणान्याह- **तच्चेति** ॥ 'कार्यात् कारणाच्चेदमपरं रूपम्, परं तु रूपमजानन्तः' इति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **भावमिति** ॥ **याथार्थ्यं** प्रमाणाव्यभिचरितत्वस्वरूपम् । अत एव परम् । कुतोऽयमर्थः ? **समाख्यानादित्याह- तथेति** ॥ यद्यप्ययमर्थः 'त्रिभिः' (७.१३) इत्यत्रोक्तः । तथापि प्रसङ्गात्पुनरुक्त इत्यदोषः ॥ २४ ॥

भावदीपिका

यथाश्रुतम् द्वितीयान्तमव्यक्तपदम् । **पठित्वा** 'अव्यक्तम्' इति प्रतीकग्रहणेन । **व्याख्यातमिति** ॥ 'कार्यदेहादिवर्जितम्' इत्यनेनेत्यर्थः । यत्

---

१. इति (पा.) २. तत् (भा.र.को.सम्मतः)

३. अन्तवत्फलत्वादि (पा.)

विधिरूपं वाक्यम् । **तस्येदमिति** ॥ ततश्च 'कार्यदेहादिवर्जितम्' इति वाक्यविन्यासो द्रष्टव्यः। एवं विधिवाक्याध्याहारे 'को विशेषस्तवान्येभ्यः' इति शङ्कापरिहारहेतुः कार्यदेहराहित्यरूपो विशेषोऽभिहितो भवति । अन्यथा 'अव्यक्तम्' इत्याद्यसङ्गतप्रमेयोक्त्या शङ्कापरिहारालाभादित्याशयः । **एवेतीति** ॥ तथा च कार्यदेहादिमानेव प्रतीयसे यतः, अतः कार्यदेहादिवर्जितत्वं यद् 'अव्यक्तोऽहम्' इत्यनेनोक्तं तदसदित्यर्थः । **कार्येतीति** ॥ तथा च 'अव्यक्तं मां व्यक्तिमापन्नम् अबुद्धयो मन्यन्ते, कार्यदेहादिमत्त्वप्रतीतिरज्ञानमूला' इति गीतार्थो द्रष्टव्यः । **वाक्यद्वयमिति** ॥ 'अव्यक्तोऽहम्' इति विधिवाक्यम्, 'अव्यक्तम्' इत्याद्यनुवादवाक्यं चेत्यर्थः। भाष्ये- 'आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौणदैहिकम्' इत्यनेन तद्वत्ताप्रतीतिरज्ञानमूलेत्युक्तं भवतीति द्रष्टव्यम् ।

'परं तु रूपम्' इति 'परं भावम्' इति शब्दार्थकथनम्। ननु प्रमाणधर्मस्य यथास्थितार्थज्ञेयविषयीकारित्वरूपयाथार्थ्यस्य कथमर्थगतत्वम् ? इत्यतो व्याचष्टे- **प्रमाणेति** ॥ **अयमर्थः** 'अव्यक्तम्' इति श्लोकोक्तार्थः । **प्रसङ्गादिति** ॥ ब्रह्मादिभक्तानाम् अन्तवत्फलस्य, भगवद्भक्तानाम् अनन्तफलस्य चाभिधाने तत्प्रसङ्गात् 'को विशेषः' इति शङ्काप्राप्तौ तत्परिज्ञानस्य पुनरनेनोच्यमानत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

भावरत्नकोशः

प्रकृतेन अन्यदेवताभक्तानाम् अन्तवत्फलम्, मद्भक्तानामनन्तम्[1] इति पूर्वप्रकृतेन। मुखतः सङ्गत्यनवभासाद्[2]- 'साक्षात्' इत्युक्तम्। तत् प्रकृतं[3] वचनम्,

---

१. मद्भक्तानामानन्त्यम् (प्र.) २. सङ्गत्यनवकाशाद् (पं.)

३. 'प्रकृतम्' इति नास्ति (पं.,मं.१)

प्रकृतं वा । 'अन्तवत्फलत्वादि' इति पाठे तु आदिशब्देनाल्पमेधस्त्वग्रह इति **आहुः** । 'अनन्तफलता' इति बहुव्रीहिः । **अनेन** 'कार्यदेहादिवर्जितः' इति भाष्येण । **यथाश्रुतम्** 'अव्यक्तम्' इति द्वितीयाविभक्त्यन्तं गीतापदं व्याख्यातं प्रातिपदिकार्थवर्णनेन । [1]गीताऽऽनुगुण्याद् द्वितीयान्ततया भाषणमेवोचितम्, नतु प्रथमान्ततया ? इत्यत उक्तम् - **वस्तुतस्त्विति** ॥ 'अबुद्धयो अव्यक्तं मां मन्यन्ते' इत्यन्वयायोगाद्[2] अनुवादोऽयमिति तावद्वक्तव्यम् । अनुवादश्च पुरोवादसापेक्षः । नच 'अव्यक्तोऽहम्' इत्येवमाकारकं पुरोवादवाक्यम् इतः-पूर्वं श्रुतमस्ति । तदभावे च को विशेषस्तवान्येभ्य इति शङ्का न शाम्यति । सति तु तस्मिन् शाम्यति । अतोऽनुवादेन विनोक्तशङ्कायाः परिहाराभावाद् 'अव्यक्तोऽहम्, इतरे त्वतथाविधाः' इत्यतो युक्ते फलस्यानन्तता-सान्तते इति परिहारो गीताचार्याभिप्रेत इति वक्तव्यम् । अत्र चाव्यक्तमपि मां व्यक्तिमापन्नं मन्यन्त इत्यनुवादो ज्ञापकः । तदन्यथानुपपत्त्या च यत्सिद्धम् 'अव्यक्तोऽहम्' इति वाक्यं प्रथमान्तम्, तस्य कार्यदेहादिवर्जित इति व्याख्यानं युक्तमेवेति भावः । यद्वक्ष्यति 'न तद्वर्जितः' (प्र.दी.) इति शेष इति ।

'अव्यक्तमिति कार्यदेहादिवर्जितम्' इति भाष्यपाठो भूम्ना लक्ष्यते[3] । तत्र 'अव्यक्तं माम्' इत्यनुवादाद् 'अव्यक्तोऽहम्' इति यत्सिद्धं तस्यैव व्याख्यानम्- 'कार्यदेहादिवर्जितः' इति कार्यम् । 'तद्वानिव प्रतीयसे' इति वक्ष्यमाण-प्रथमान्ताक्षेपानुगुण्यात्, इत्यत आह- **अनेनेति** ॥ **यथाश्रुतं** गीतागतम् 'अव्यक्तम्' इति द्वितीयान्तमेव पदं 'कार्यदेहादिवर्जितम्' इति द्वितीयान्तपदेन भाष्ये व्याख्यातमित्यर्थः । तथाऽप्युक्तशङ्कापरिहारो[4] न स्फुटप्रतिभासः ? इत्यतो द्वितीयान्तभाष्यभावमाह- **वस्तुतस्त्विति** ॥ **तस्येदं व्याख्यानं** 'तात्पर्यगत्या' इति योज्यमित्यपि **व्याचक्षते** । कार्यदेहादिमत्सादृश्यप्रतीतावपि कथं तद्वर्जित-त्वाक्षेपः ? विरोधाभावादित्यत उक्तम्- **मृदूक्तिरिति** ॥ आक्षेपपरत्व-

१. 'ननु' इत्यधिकः पाठः (पं.,मं.१) २. इत्यन्वययोगाद् (प्र.,मं.१)
३. लभ्यते (मं.१) ४. 'शङ्का' इति नास्ति (मं.२)

स्फोरणायाह- **वस्तुतस्त्विति** ॥ 'तद्वानेव प्रतीयसे' इति निर्गलितस्य साध्यमाह- **अत इति** ॥

प्रकृतेति ॥ 'प्रादुर्भावं प्राप्तम्' इत्यस्य 'प्रकृतोपयोगादिति भावः[1] । **तद्वत्ता-प्रतीतिः** तद्वत्ताप्रकारकप्रतीतिः । **वाक्यद्वयम्** अनुवादानुमितपुरोवादरूपम्, व्यक्तिमापन्नं मन्यन्त इति चेति वाक्यद्वयम् । द्वन्द्वैकवद्भावमभिसन्धाय सदसच्छब्दार्थं कथयति- **कार्यात्कारणाच्चेति** ॥ **परं** विलक्षणं कार्यकारण-वर्जितमित्यर्थः । सदसतः पाञ्चभौतिकदेहाद् जीवजातात् परमिति **प्राचीन-टीका** । भाष्ये कार्यं प्रकृतिकार्यं शरीरं न विद्यत इति कार्यदेहवर्जितत्वे मानान्त-रम् । **अपाणिपादः** प्रकृतिकार्यभूतपाणिपादवर्जित इत्यप्युक्तार्थे मानान्तरम् । 'गौणदैहिकम्' इत्युभयपदवृद्धिः । 'प्रकृतिगुणकार्यदेहवन्तं मन्यन्ते' इत्येतत्तु कार्यदेहवर्जितत्वे, तद्वत्ताप्रतीतेरज्ञानमूलत्वे च प्रमाणम् । **इति प्रतीतीति** ॥ व्यक्तिमापन्नमबुद्धयो मन्यन्त इति पूर्वार्धोक्तमपरम्, लीलाविग्रहादिलक्षणं सोपाधिकं रूपं परन्तु रूपमनौपाधिकं ममाव्ययमजानन्तः[2] इति प्रतीतीत्यर्थः । तथाच 'परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तः' (शां.भा. ७.२४) इति **सङ्कर-**भाष्यस्य व्याख्याता-"[3]सोपाधिकनिरुपाधिकभावावबोधार्थम्[4]" इत्यादि[5] । निरसनीया च सा प्रतीतिः, भगवतः सोपाधिकनिरुपाधिकभावद्वयाङ्गीकारस्य बहुमानविरुद्धत्वादिति भावेन भावशब्दस्य विवक्षितमर्थमाहेत्यर्थः ।

---

१. प्रकृतोपयोगायोगादिति (पं.)

२. ममाधमजानन्तः (पं.), ममानियमजानन्तः (प्र.)

३. इतः पूर्वं 'याथार्थ्यम्' इत्यधिकः पाठः (पं.)

४. भाववोधः (पं.)

५. तथा हि आनन्दगिरिः- " 'परम्', 'अनुत्तमम्' इति विशेषणद्वयं सोपाधिक-निरुपाधिकभावार्थम्" इति ।

प्रमाणधर्मो याथार्थ्यं भगवतः कथं धर्मः ? इत्यत आह- **प्रमाणेति ॥ यथार्थस्य** यथावस्थितज्ञेयविषयीकारिणः **प्रमाणस्य** यो **भावः** अर्थाव्यभिचारित्वम्, तदेव याथार्थ्यं नाम । तच्च प्रमाणविषयीभूते भगवति प्रमाणाव्यभिचरितत्व-स्वरूपेणोपलक्ष्यत इति भाव इति केचित् । **अपरे तु** यथावस्थितोऽर्थो यथार्थः, 'सुप्सुपा' इति समासः । तस्य भावः याथार्थ्यम् । कथं यथावस्थितत्वमर्थस्य ? इत्यत उक्तम्- **प्रमाणाव्यभिचरितत्वस्वरूपमिति ॥** अनेनैव भाष्ये 'याथातथ्यम्' इति समाख्याऽनुसाराद् 'याथात्म्यम्' इति वक्तव्येऽपि, 'याथार्थ्यम्' इत्युक्तिप्रयोजनमपि सूचितम् । प्रमाणप्रमितत्वस्यापि तेन सूचनात् । इदमपरं रूपम्, परन्तु रूपमजानन्त इति प्रतीतिं निरसितुमाह- **अत एव परमिति ॥** कार्यदेहवर्जितत्वादेव परम्, न तु परीत्याऽनौपाधिकस्वरूपत्वात् परमित्यर्थः । भगवत औपाधिकानौपाधिकरूपद्वयाभावादिति भावः । उत्तरमाह- **समाख्या-नादिति ॥ प्रसङ्गादिति ॥** ब्रह्मादिप्राप्तेरन्तवदेव फलम्, मत्प्राप्तेः फलमनन्त-मित्युक्ते कस्तव तादृशो विशेष इति कृतचोद्यनिरासस्य कर्तव्यत्वेन प्रसक्तत्वा-दित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवद्गीता

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

भाष्यम्

अज्ञानं च मदिच्छयेत्याह- **नाहमिति ॥ योगेन** सामर्थ्योपा-येन, मायया च । मयैव मूढो नाभिजानाति । तथाऽऽह[1] पाद्मे-

१. तथा हि

'आत्मनः प्रावृतिं चैव' लोकचित्तस्य बन्धनम् ।
स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वरः ॥'

इति च ॥ २५ ॥

प्रमेयदीपिका

तथापि 'नाहं प्रकाशः' इति पुनरुक्तिः ? इत्यतस्तात्पर्यमाह- **अज्ञानं चेति ॥** येनाज्ञानेन मामन्यथा मन्यन्ते तद् अज्ञानं च मदिच्छाऽधीनमेव, न स्वतन्त्रम् । येन तया निन्दया मम खेदः स्यादिति भावः । [१]"योग एव माया' इति व्याख्यानमसदिति भावेनाह- **योगेनेति ॥** सामर्थ्यमेवोपायः ।

'युज्यते येन योगोऽसावुपायः शक्तिरेव च' (गी.ता. १०.७) इति वचनाद् योगशब्दस्योभयार्थत्वेन द्वन्द्वैकवद्भावः किं न स्यादिति चेन्न । 'मायया च' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तस्या अप्युपायविशेषत्वात् । अत एवोपायार्थत्वं गृहीत्वा सामर्थ्येति तद्व्याख्यानं कृतम् । इदं तात्पर्यं श्लोके न प्रतीयते ? इत्यत आह- **मयैवेति ॥** उक्तार्थस्थापनाय पुराणसम्मतिमाह- **तथेति ॥ २५ ॥**

भावदीपिका

येन तयेति ॥ तथा च मदधीनाज्ञानमूलकतन्निन्दया न मम खेद इति भावः । **सामर्थ्यमेवोपाय इति ॥** द्वन्द्वाभिप्राये 'सामर्थ्योपायाभ्याम्' इति स्यादिति भावः । 'सामर्थ्यमेवोपायः' इति व्याख्यानमेवाक्षिप्य समाधत्ते- **युज्यत इत्यादिना ॥ इति वचनादिति ॥** गीतातात्पर्योदाहृत-वचनादित्यर्थः । युज्यते= उपेयं सम्भवतीत्युपायो योगः । शक्तिश्च युज्यते

---

२. प्रवृत्तिं चैव, प्रकृतिं चैव

१. योगः= गुणानां युक्तिः घटनम्, सा एव माया योगमाया (शां.भा. ७.२५)

शक्यमनयेति योग इत्यर्थः । **उभयार्थत्वेनेति** ॥ उपायसामर्थ्योभयार्थत्वेनेत्यर्थः । तर्ह्येकवचनानुपपत्तिः ? इत्यत आह- **द्वन्द्वैकवद्भाव इति** ॥

कुतः ? इत्यत आह- **तस्या अपीति** ॥ मायाया अपीत्यर्थः । तथा चोपायशब्देनैव तस्याः प्राप्तत्वात् पुनः 'मायया च' इति भाष्यमयुक्तं स्यादिति भावः । **अत एवेति** ॥ 'उपायेन' इत्येवोक्तौ मायाया अप्युपायत्वेन योगशब्देनैव गृहीतत्वात् पुनः 'मायया' इति व्यर्थं स्यादिति यतः, अत एव योगशब्दस्य सामान्येनोपायमात्रवाचित्वमुक्त्वा, स एवोपायो भगवत्सामर्थ्यरूपविशेषपरतया व्याख्यातमित्यर्थः । **इदं तात्पर्यमिति** ॥ 'अज्ञानं च मदिच्छया' इति तात्पर्यमित्यर्थः । प्रमाणे 'देव्या च'(पा.)इत्युक्त्या 'मायया' इति भाष्यस्य 'दुर्गादेव्या' इत्यर्थो द्रष्टव्यः। गीतायां योगमायासमावृतत्वं मूढलोकविशेषणमिति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥

भावरत्नकोशः

[1]पुनरुक्तिरिति ॥ 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैर्मोहितं जगन्नाभिजानाति' (७.१३) इति भगवतो जगदज्ञेयत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । अज्ञानस्य भगवदधीनत्वोक्तेः प्रकृतासङ्गतत्वं परिहर्तुं भाष्यभावमाह- **येनाज्ञानेनेति** ॥ चशब्दोऽवधारणार्थोऽपि[2] इति भावेन तद्व्यावर्त्यमुक्तम्- **न स्वतन्त्रमिति** ॥ 'योगो युक्तिः, सैव माया योगमाया' इति **सङ्कराोक्तेः** आह- **इति व्याख्यानमिति** ॥ सामर्थ्यमेवोपाय इत्युक्तिसमर्थनायाह- **युज्यते येनेति** ॥ इति वचनाद्योगशब्दस्य सामर्थ्यमुपायश्चेत्युभयार्थत्वाद् भाष्ये एकवचनं द्वन्द्वैकवद्भावाभिप्रायेणेत्यस्त्विति शङ्कते- **'युज्यत इति'** वा । ननु मायायाः समावरणत्वं च वक्तुं तदुक्तिः ?

---

१. पुनरुक्तेरिति (मं.१)

२. अवधारणार्थेऽपि (पं.)

इत्यत आह- **तस्या अपीति** ॥ मायाया इत्यर्थः । **उपायविशेषत्वात्** अप्रकाशोपायविशेपत्वाद् भाष्ये पुनः 'मायया' इति वचनं व्यर्थमेवेत्यर्थः ।

अत एव यतः 'उपायेन' इत्युक्तौ 'मायया' इत्यस्य वैयर्थ्यम्, अत एव योगशब्दस्योपायार्थत्वग्रहणेन मायाया अप्युपायत्वेन प्राप्तिसम्भवात् तद्व्युदास-स्फोरणाय 'सामर्थ्यम्' इत्यनेनोपायो विवृत इत्यर्थः । **इदम्** 'अज्ञानं च मदिच्छया' इति भाषितम् । उत्तरार्धसङ्गतये 'मयैव' इति वदता भाष्यकृता अहमेव मोहने, तत्कृतानभिज्ञाने च कर्तेत्यतो अज्ञानिकृतनिन्दया न मम खेदप्रसक्तिरिति तात्पर्यमस्मिन्नेव श्लोके [1]प्रत्याहतमिति भावः । भाष्ये **आत्मनः** [2]स्वात्मनः **प्रावृतिं** प्रावरणं **स्वसामर्थ्येन लोकचित्तस्य बन्धनं** [3]याथात्म्यावगाहनशक्तिकुण्ठनं मायाऽभिमानिन्या दुर्गादेव्या च स महेश्वरः कुरुत इति वचनेनैव 'योग एव माया' इति व्याख्यानमपि निरस्तमिति भावः ॥ २५ ॥

भगवद्गीता

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

भाष्यम्

न च मां माया बध्नातीत्याह- **वेदेति** ॥ **न कश्चन** अतिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् ॥ २६ ॥

---

१. प्रत्याक्षिप्तम् (मं.२) प्रत्यायत्तम् (पं.), प्राप्तायितम् (मं.१)

२. इदं पदं नास्ति (मं.१)

३. याथार्थ्यावगाहन... (पं.)

प्रमेयदीपिका

अकस्मात् स्वस्य सार्वज्ञं किमित्युच्यते ? इत्यत आह- नेति ॥ 'यवनिकाद्युभयभागवर्तिनोः परस्पराज्ञानवत् तवापि भूतविषये ज्ञानं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थम्' इति शेषः। तथापि 'मां तु वेद न कश्चन' इति पुनरुक्तम् ? इत्यत आह- न कश्चनेति ॥ असमर्थो लोको न जानातु, अतिसमर्थस्तु ब्रह्मादिर्ज्ञास्यतीति शङ्कानिरासार्थम् एतदुक्तम्। 'कश्चन' इति विशेषणादिति भावः । तर्हि 'ज्ञानी च भरतर्षभ' (७.१६) इत्यादि-विरोधः ? इत्यत आह- स्वेति ॥ २६ ॥

भावदीपिका

यवनिकेति ॥ जीवं प्रति परमाच्छादकमायया जीवेश्वरोभय-मध्यवर्तित्वेन यवनिकासाम्यमिति भावः। **तर्हीति** ॥ यदि 'कश्चन' इति विशेषणसामर्थ्याद् अतिसमर्थोऽपि ब्रह्मादिर्न मां वेदेत्युक्तौ 'ज्ञानी च' (७.१६) इत्याद्युक्तविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

भावरत्नकोशः

एवमपि सर्वज्ञानोक्तेः कथं सङ्गतिः ? इत्यत उक्तम्- यवनिकेति ॥ तिरस्करिणीत्यर्थः । जीवं प्रति मायाया ईश्वरकर्मकज्ञानावरणत्वेन तस्या जीवेश्वरमध्यवर्तितया यवनिकासाम्यम् । यवनिका हि पुरुषद्वयमध्यवर्तिनी परस्परज्ञानाच्छादिका दृश्यते। तद्वन्मायाऽपि भगवतो भूतविषयाज्ञानमापादयति किम् ? इति शङ्कानिरासार्थमिति शेषोक्तौ[1] सङ्गतिर्लभ्यत इति भावः। तथाऽपि सङ्गतिलाभेऽपि, 'मूढो लोको मां नाभिजानाति' (७.२५) इत्यव्यवहितश्लोक

---

१. विशेषोक्तौ (मं.२)

एवास्यार्थस्योक्तत्वात् पुनरभिधानं व्यर्थमिति भावः। [1]तत्सार्थक्यमाह- **इति शङ्कानिरासार्थमिति ॥** **तर्हि** 'कोऽपि न वेद' इत्युक्तौ, 'ज्ञानी च भरतर्षभ भजते' (७.२६), 'ज्ञानी त्वात्मैव' (७.१८), 'स च मम प्रियः' (७.१६) इत्यादौ भगवज्ज्ञानिन उक्तत्वात् तद्विरोध इत्यर्थः । **स्वेतीति ॥** स्व-सामर्थ्यात् कोऽपि न जानाति। जानन् कश्चनापि मदनुग्रहेणैव मां जानातीति तात्पर्यान्नोक्तविरोध[2] इति भाष्यभाव इति हृदयम्॥ २६ ॥

भगवद्गीता

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप॥ २७ ॥

भाष्यम्

द्वन्द्वमोहेन सुखदुःखादिविषयमोहेन। इच्छाद्वेषयोः प्रवृद्धयोर्न हि किञ्चिज्ज्ञातुं शक्यम् । कारणान्तरमेतत्। **सर्गे** सर्गकाले आरभ्यैव। शरीरे हि [3]सतीच्छादयः। पूर्वं त्वज्ञानमात्रम्॥ २७ ॥

प्रमेयदीपिका

'इच्छाद्वेषौ द्वन्द्वम्, तज्जन्यो मोहो द्वन्द्वमोहः, तेन' इति **कश्चित्** । तदसदिति भावेनाह - **द्वन्द्वेति ॥** अन्यथा 'इच्छाद्वेषसमुत्थेन मोहेन' इत्येव स्यादिति भावः। व्याख्यानव्याख्येयभावश्चागतिका गतिः। द्वन्द्व-मोहस्येच्छाद्वेषसमुत्थत्वं कथम्? इत्यत आह - **इच्छेति ॥** **किञ्चित्**

---

१. तत्सामर्थ्यमाह (मं.२)

२. नोक्तदोषः (मं.२)

३. सन्तीच्छादयः (पा.)

सुखादिकं 'हेयत्वादिना' इति शेषः। ननु 'नाहं प्रकाशः' (७.२५) इति भगवतो 'दैवी ह्येषा' (७.१४) इति तदधीनायाः गुणमय्या मायायाश्च मोहकत्वमुक्तम्। तत्कथं भगवद्विषयसंमोहस्येच्छाद्वेषसमुत्थो द्वन्द्वमोहः कारणमुच्यते ? इत्यत आह- **कारणान्तरमिति**॥ इच्छाद्वेषसमुत्थद्वन्द्व-मोहलक्षणमेतद् भगवद्विषयस्य संमोहस्यावान्तरकारणमुच्यत इत्यर्थः।

कुत एतत् ? इत्यतस्तत्सूचकं पदं पठति- **सर्ग इति**॥ सर्गः क्रिया। कथं तस्या अधिकरणत्वम् ? इत्यतो लक्षणामाश्रित्य व्याचष्टे- **सर्गेति**॥ तदुत्तर-कालं किं तत्र कारणम् ? इत्यतः पुनर्लक्षणाऽऽश्रयणेनाह- **आरभ्येति**॥ 'सर्गकालम्' इति सम्बन्धः। कथमनेनावान्तरकारणत्वं ज्ञायते ? इत्यतः सावधारणमेतदित्युक्तम् 'एव' इति। उक्तमुपपादयन्नाह- **शरीर इति**॥ आदिपदेन द्वेषस्य द्वन्द्वानां च ग्रहणम्। अतः सर्गकालमारभ्यैवैतत् कारण-मिति सिद्धम्। एतावता कथमवान्तरकारणत्वसिद्धिः ? इत्यत आह- **पूर्वं त्विति**॥ सर्गात् पूर्वं त्विच्छादिना विनाऽज्ञानमस्त्येव भगवदिच्छाद्य-धीनम्। अत एतदवान्तरं कारणमिति सिद्धमित्यर्थः॥ २७॥

भावदीपिका

इत्येव स्यादिति॥ द्वन्द्वशब्दस्तु व्यर्थ इति भावः। ननु 'इच्छा-द्वेषसमुत्थेन' इत्येतदेव 'द्वन्द्वमोहेन' इत्यनेन व्याख्यायत इति न दोष इति चेत्, तत्राह- **व्याख्यानेति**॥ द्वन्द्वशब्द एवेच्छाद्वेषपदेन व्याख्यायते? इत्यत आह- **अगतिका गतिरिति**॥ **गतिरिति**॥ गतिः= गमनिका व्याख्या गतिशून्या गमनिकेत्यर्थः। गतिस्त्वस्मद्रीत्याऽस्तीति भावः। **क्रियेति**॥ सृष्टिरूपक्रियेत्यर्थः। **लक्षणामिति**॥ क्रियावाचिसर्गपदेन

तदधिकरणं कालो लक्ष्यत इत्यर्थः । **तदुत्तरकालमिति** ॥ स्थितिकाल इत्यर्थः । **पुनरिति** ॥ सर्गकालशब्देन तदारम्भो लक्ष्यत इत्यर्थः । **कारणमिति** ॥ भगवद्विषयसंमोहस्येच्छाद्वेषसमुत्थो द्वन्द्वमोहः कारणमित्यर्थः । **सर्गात्पूर्वम्** प्रलये । **इच्छादिना विनेति** ॥ शरीराद्यभावेनेच्छाद्वेषसमुत्थद्वन्द्वमोहाभावादित्यर्थः । **अज्ञानमस्त्येवेति** ॥

भगवदिच्छाद्यधीनं भगवद्विषयम् अज्ञानमेवास्ति, न मोह इति यतः, अत एव सर्गकालमारभ्य शरीरादिके सतीच्छादिप्राप्त्या तत्प्रसक्तद्वन्द्वमोहे सति भगवद्विषयसंमोहो भवतीति तस्यावान्तरकारणत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥

भावरत्नकोशः

कश्चिदिति ॥ 'इच्छाद्वेषौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयेते, तन्निमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहः, तेन' (शां.भा. ७.२७) इति भाषमाणः **सङ्कर** इत्यर्थः । अपव्याख्यानं भाष्यभावोक्त्या दूषयति- **अन्यथेति** ॥ परव्याख्याने इत्यर्थः । नन्विच्छाद्वेषौ द्वन्द्वः, तज्जन्यो मोहो द्वन्द्वमोहः, इतीच्छाद्वेषयोर्द्वन्द्वत्वं व्याख्यातुं 'द्वन्द्वमोहेन' 'इत्येवं व्याख्यानव्याख्येयभावाङ्गीकारेण सङ्करो द्वन्द्वशब्दवैयर्थ्यदोषं पर्यहार्षीत् स्वग्रन्थ इत्यत आह- **व्याख्यानेति** ॥ **अगतिका गतिः** गत्यन्तरशून्या गमनिका । भाष्योक्तगत्यन्तरे सम्भवति नागतिकं व्याख्यानं युक्तमिति भावः । भाष्यमनूद्यार्थमाह- **किञ्चिदिति** ॥ ननु सुखादेर्ज्ञातैकसत्त्वात् कथं तदज्ञानम् ? इत्यत उक्तम्- **हेयत्वादिनेति** ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थं द्वन्द्वमोहलक्षणमेतत् । 'द्वन्द्वमोहेन' इति तृतीययोक्तं कारणमित्यर्थः ।

---

१. इत्येव (प्र.,पं.)

लक्षणामिति ॥ क्रियावाचिना सर्गशब्देन तदाधारकाललक्षणामित्यर्थः। **पुनर्लक्षणेति ॥** सर्गशब्दलक्षितकालेऽप्यनुपपत्त्या तदारम्भक्रिया लक्षणीयेति लक्षितलक्षणेत्यर्थः । **इति सम्बन्ध इति ॥** 'सप्तम्यन्तस्यापि विपरिणामेन' इति शेषः । **एतत्** 'आरभ्य' इति पदम् । **इति** भावेन 'एत्र' इत्युक्तमित्यन्वयः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायादिति भावः । 'आरभ्य' इत्यस्य सावधारणत्वे कथमुक्तचोद्यपरिहारः ? इत्यत आह - **उक्तमिति ॥** अवान्तरकारणत्वमित्यर्थः । **उपपादयन्** पूर्वं त्वज्ञानमात्रमित्यनेनोपपादयितुं द्वन्द्वमोहोत्पत्तिप्रकारमाहेत्यर्थः । **एतत्** इच्छाद्वेषसमुत्थद्वन्द्वमोहलक्षणम् । **इच्छादिना विनेति ॥** भाष्ये मात्रशब्दार्थः। 'इच्छादि' इत्यत्रादिपदेन मायाग्रहः ॥ २७ ॥

भगवद्गीता

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

भाष्यम्

विपरीताश्च केचित् सन्तीत्याह- **येषामिति ॥ २८ ॥**

प्रमेयदीपिका

'चतुर्विधाः' (७.१६) इत्यनेन गतार्थमुत्तरं वाक्यम् ? इत्यत आह- **विपरीताश्चेति ॥** त्वत्प्रपत्तेर्मायातरणकारणत्वात् स्वदोपाद्वा त्वां न प्रपद्यन्त[१] इत्यत्र कथं निर्णयः ? इत्यतस्तदुक्तम्। सर्वभूतानि संमोहं यान्ति चेत् लुप्तो मुक्तिमार्ग इत्याशङ्क्य, अत्र द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित् सन्तीत्याहेत्यर्थः॥ २८॥

---

१. क. प्रतिपद्यन्ते

भावदीपिका

इत्यत्र इत्युभयकोटिकसंशये । **तदुक्तमिति** ।। मोहाख्यस्वदोषादेव न मां प्रपद्यन्ते, न मत्प्रपत्तेर्मायातरणाकारणत्वादिति निर्णायकम् 'न मां दुष्कृतिनः' (७.१५) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । **लुप्तो मुक्तिमार्ग इति** ।। उपदेष्टॄणामभावादिति भावः ।। २८ ।।

भावरत्नकोशः

गतार्थमिति ।। 'सुकृतिनो भजन्ते' (७.१६) इति सुकृतिनां भगवद्भजनमुक्तम् । अत्रापि '**ते पुण्यकर्माणो भजन्ते**' इति वचने पुनरुक्तमित्यर्थः । एतच्चोद्यनिरासायार्थभेदं दर्शयति- **त्वत्प्रपत्तेरिति** ।। **तदुक्तं** 'चतुर्विधाः' इति उक्तम् । **लुप्तो मुक्तिमार्ग इति** ।। ज्ञानस्यैव मुक्त्युपायत्वात् सर्वेषां शरीरसङ्ग्रहाद् आरभ्य इच्छाद्वेषसमुत्थद्वन्द्वमोहस्यावर्जनीयतया उपदेष्टॄणामुपदेश्यानां च ज्ञानाभावप्रसक्त्या कस्यापि मुक्तिर्न स्यादिति भावः । अत्र 'येषां त्वन्तगतं पापम्' इति श्लोके ।। २८ ।।

भगवद्गीता

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम् अध्यात्मं कर्म चाखिलम् ।। २९ ।।

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ।। ३० ।।

।। ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ।। ७ ।।

भाष्यम्

'जरामरणमोक्षाय' इत्यन्यकामनिवृत्त्यर्थं[१] मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थं वा। न विधिः।

'मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तभक्तिभाक्।'

इतीतरस्तुतेर्नारदीये। 'नात्यन्तिकम्' (भाग. ३.१६.४८) इति च।

'देवानां गुणलिङ्गानाम् आनुश्रविककर्मणाम्[२]।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या।
अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी।
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा॥'

(भाग. ३.२६.३२-३३)

इति भागवते लक्षणाच्च। आह च-

'सर्वे वेदास्तु[३] देवार्थाः देवाः नारायणार्थकाः।
नारायणस्तु मोक्षार्थे[४] मोक्षो नान्यार्थ इष्यते॥
एवं मध्यमभक्तानाम् एकान्तानां न कस्यचित्।
अर्थे नारायणो देवः[५] सर्वमन्यत् तदर्थकम्॥'

---

१. व्यावृत्त्यर्थम् (पा.)
२. आनुश्राविककर्मणाम् (पा.)
३. सर्वदेवास्तु
४. मोक्षार्थो
५. अ. देवस्त्वन्यत् सर्वं तदर्थकम्

इति गीताकल्पे। त एव च विदुः। 'यमेवैष वृणुते' (आथ. ४.१.३) इति श्रुतेः ॥ २९-३० ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रमेयदीपिका

'मां भजन्ते' (७.१६) इत्युक्तानुवादेन फलमुच्यते। तत्र 'जरामरणमोक्षाय' इति अनुक्तस्यानुवादासम्भवाद् अप्राप्तत्वेन, विध्यर्थं मद्भजनं च जरामरणमोक्षोद्देशेन कार्यमित्येवं प्रतीतिनिरासार्थमाह- **जरेति ॥** लक्षणया स्वर्गादिकामनिवृत्तिरर्थोऽस्येति तथोक्तम्। मोक्षविषयासक्तिरन्यसक्तेः प्रशस्तेति तत्स्तुत्यर्थं वा। सर्वथा न विधिः। कुतः ? इत्यत आह - **मुमुक्षोरिति ॥ इतरस्य** अमुमुक्षोः भक्तस्य। न हि प्रशस्ते सति अप्रशस्तं नियन्तुं युक्तमिति भावः। **इति च** 'इतरस्तुतेः' इति सम्बन्धः। प्रकारभेदात् पृथगुक्तिः। इतश्च न मोक्षकामविधिरित्याह- **देवानामिति ॥ सत्त्व एवैकमनसः** शुद्धसात्त्विकस्य पुंसो **देवानाम्** इन्द्रियाणाम्। **गुणलिङ्गानां** गन्धाद्युपलब्धिलक्षणगुणानुमेयानाम्। तथा वचनादिक्रियाऽनुमेयानां च। [1]**आनुश्रविककर्मणाम्** वैदिकानुष्ठाने कारणानाम्। या **भगवत्यनिमित्ता** फलोद्देशरहिता केवलं **स्वाभाविकी** निरवधिकस्नेहरूपस्वभावनिर्वृता वृत्तिः सा **भक्तिः**। सा च सकामभक्त्या जातायाः **सिद्धेः** मुक्तेरपि **गरीयसी**। या सा कामनाऽभावेऽपि **कोशं** लिङ्गशरीरं स्वभावादेव **जरयत्यनलवत्** इत्यनिमित्तत्वस्य भक्तिलक्षणत्वेनोक्तत्वाच्चेत्यर्थः। न हि लक्षणवैकल्यं विधेयमिति भावः।

---

१. आनुश्राविककर्मणाम् (पा.)

आह च स्पष्टमेतद् अन्यत्र। देवार्थाः देवप्रतिपत्त्यर्थाः। **प्रतिपन्ना देवाः** नारायणज्ञानार्थाः। **मोक्षार्थे** ज्ञातव्यः। **नान्यार्थः** परः पुरुषार्थः। एवं मध्यमभक्तानां[1] चित्तवृत्तिः। **एकान्तानां** नियतानामुत्तमभक्तानां **न कस्यचिदर्थे**। स एव परमपुरुषार्थः। ननु 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' (७.१४) इत्युक्तत्वात् 'ते ब्रह्म तद्विदुः' इति पुनरुक्तम्? इत्यत आह- **त एवेति**॥ अन्योपायनिवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। स्यादेवं व्याख्यानम्, यदि भगवद्भजनेन विना ज्ञानस्यान्योपायाभावः प्रमितः स्यात्। स एव च कुतः? इत्यत आह- **यमिति**॥ भक्तमेव च वृणुत इति च प्रसिद्धम्॥ २९-३०॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य
श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः॥

भावदीपिका

उक्तानुवादेनेति॥ इत्युक्तस्यानुवादेनेत्यर्थः। **फलमुच्यते** 'जरामरणमोक्षायेति श्लोकेन' इति शेषः। तत्र पूर्वार्धेनानुवादः, उत्तरार्धेन फलकथनमिति मन्तव्यम्। अप्राप्तत्वेनानुवादासम्भवादित्यन्वयः। विधिप्रकारमेव दर्शयति- **मद्भजनं चेति**॥ **लक्षणयेति**॥ मोक्षकामनायाः स्वर्गादिकामनानिवृत्त्या व्याप्तिरेव शक्यसम्बन्ध इति भावः। **अन्यसक्तेः** स्वर्गादिविषयकसक्तेः सकाशात्। **अमुमुक्षोः** मोक्षकामनारहितस्य। ननु कथमनेन विध्यसम्भव उक्तः? इत्यत आह- **नहीति**॥ जरामरणमोक्षानुद्देशेन भजने प्रशस्ते विद्यमानेऽपि तदुद्देशेन भजनमप्रशस्तं न विधातुं युक्तमित्यर्थः।

---

१. 'मध्यमभक्तानाम्' इत्यतः पूर्वं 'एवम्' इति नास्ति (पा.)

ननु 'मुमुक्षोः' (ना.) 'नात्यन्तिकम्' (भाग. ३.१६.४८) इत्युभयोरपि वाक्ययोरेकार्थत्वाद् एकेनैव वाक्येनोदाहृतेनालम्, किं पृथक् 'नात्यन्तिकम्' इति वाक्योदाहरणेन ? इत्यत आह- **प्रकारभेदादिति** ॥ वरत्वोपपादकयोरेकान्तभक्तिभाक्त्व-आत्यन्तिकप्रसादानिच्छुत्वरूपयोः प्रकारयोर्भेदात्, तयोश्चात्र कथितत्वात्, पृथग्वाक्यद्वयोक्तिरित्यर्थः। यद्वा मद्भजनं च जरामरणोद्देशेन कार्यमिति विधित्वप्रतीतिनिरासस्य 'अन्यकामनिवृत्त्यर्थम्' इति पक्षोक्त्या, 'मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थम्' इति पक्षोक्त्या वा सम्भवेन पृथक् पक्षद्वयोक्तिः किमर्थम् ? इत्यत आह- **प्रकारभेदादिति**॥ विधित्वनिरासः प्रकारद्वयेनापि भवतीति पृथक् पक्षद्वयोक्तिरित्यर्थः। 'सदा सर्वगुणाढ्यत्वात् सत्त्वो विष्णुरुदीर्यते' (कापि.) इति [1]तृतीयस्कन्धतात्पर्यं मनसि निधाय 'सत्त्व एवैकमनसः' इत्यनूद्य तत्फलितमेवाह- **शुद्धसात्त्विकस्येति** ॥ चतुर्मुखस्येत्यर्थः। अत एव 'शुद्ध' इत्युक्तम् । 'सत्त्वसत्त्वमहासत्त्व[2]शुद्धसत्त्वश्चतुर्मुखः' इति वचनात्, तस्यैव सदा सर्वगुणाढ्यत्वेन सत्त्वशब्दवाच्ये विष्णौ एकमनस्त्वं मुख्यम्, अतो युक्तत्वं नान्यस्येति भावः । अभिमानिवाचकशब्दस्याभिमन्यमानेषु लक्षणाम् गत्यर्थकदिव्धातुनिष्पन्नस्य देवशब्दस्येन्द्रियेषु 'दीव्यति= अवगच्छति एभिः' इति योगं वाऽभिप्रेत्य 'देवानाम्' इत्येतदनूद्य व्याचष्टे- **इन्द्रियाणामिति** ॥ **गन्धाद्युपलब्धीत्यादि** ॥ गन्धाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वात् छिदिक्रियावदित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । 'आनुश्रविककर्मणाम्' इत्येतदनुरोधेन कर्मेन्द्रियसङ्ग्रहाय 'गुणलिङ्गानाम्'

---

१. भाग.ता. ३.२६.३३ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्।

२. गी.ता. १८.४०तमे श्लोकसन्दर्भे 'सूक्ष्मसत्त्वः' इति वर्तते।

इत्येतद् उपलक्षणमित्याशयेनाह- **तथा वचनादिति** ॥ 'आनुश्रविक-कर्माऽसौ श्रुत्युक्तं यो न लङ्घयेत्' (भ.प.) इति [1]तृतीयस्कन्धतात्पर्यं मनसि निधायाह- **वैदिकेति** ॥ वैदिककर्मेत्यर्थः ।

इदं कर्मेन्द्रियाणां विशेषणम् । एवं च 'न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे' (भाग. २.६.३३) इत्युक्तरीत्या चतुर्मुखकर्मेन्द्रियाणामेव नियमेन वैदिकानुष्ठानकारणत्वात् तस्यैव श्रुत्युक्तोल्लङ्घनाभाव इति भावः ।

'अपूर्णभक्तेर्मुक्तौ तु न सुखं पूर्तिमेष्यति ।
अतस्तादृशमुक्तेश्च भक्तिः पूर्णा गरीयसी ॥

इति [2]तृतीयस्कन्धतात्पर्यं मनसि निधाय 'वृत्तिः स्वाभाविकी तु या, अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी' (भाग. ३.२६.३३) इत्येतद्व्याचष्टे- **या भगवतीत्यादिना** ॥ फलोद्देशरहितत्वं केवल-स्वभावनिर्वृतत्वमेव भक्तेः पूर्णत्वम्, तद्राहित्यमेवापूर्णत्वमिति भावः । **सकामभक्त्या** मोक्षकामनया कृतभक्त्या । **मुक्तेः** अल्पाधिकारिमुक्तेः सकाशात् । **कामनाभावेऽपीति** ॥ 'लिङ्गभङ्गरूपमोक्षो मे स्यात्' इति कामनाभावेऽपीत्यर्थः । **उक्तत्वादिति** ॥ तृतीयस्कन्धे देवहूतिं प्रति भगवता कपिलेनोक्तत्वादित्यर्थः । इदं लक्षणं चतुर्मुखे मुख्यम्, तदितर-देवेष्वप्युत्तमाधिकारिषु यथायोग्यमस्तीति द्रष्टव्यम् । नन्वस्त्वनिमित्त-भक्तित्वम् उत्तमाधिकारिलक्षणम्, तथाऽपि 'जरामरणमोक्षोद्देशेन भजनं तान् प्रति कुतो न विधेयम् ? इत्यत आह- **नहीति** ॥ तेषां जरा-मरणमोक्षोद्देशेन भजनविधानेऽनिमित्तभक्तिमत्त्वरूपलक्षणवैकल्यमेव

१,२. भाग.ता. ३.२६.३३ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम् ।

स्यात्। न हि **लक्षणवैकल्यं** लक्षणवैकल्यापादकम्= लक्षणविरोधीति यावत्, विधातुं योग्यमित्यर्थः।

'आह च' इत्यनूद्य तच्छेषं पूरयति- **स्पष्टमेतदन्यत्रेति ॥ नारायण-ज्ञानार्था इति ॥** अध्यात्मेन्द्रियादिप्रेरकत्वादित्यर्थः। 'नान्यार्थः' इत्येतत्कुतः ? इत्यत आह- **परः पुरुषार्थ इति ॥** यः परः पुरुषार्थः, अतो नान्यार्थ इत्यर्थः। यद्वा 'न विद्यतेऽन्योऽर्थो यस्मात्' इति विग्रहम् अभिप्रेत्य तदभिप्रायमाह- **परः पुरुषार्थ इति ॥ न कस्यचिदर्थे नारायणो देवः** 'ज्ञातव्यः' इति शेषः। कुतः ? इत्यत आह- **स एवेति ॥** प्रमाणे- **सर्वमन्यत्** मोक्षादिकं **तदर्थं** परमात्मसेवाद्यर्थकमेव, न स्वतः पुरुषार्थ-स्तेषामित्यर्थः। **पुनरुक्तमिति ॥** 'मामेव' (७.१४) इत्यत्र 'ये मामेव प्रपद्यन्ते ते ज्ञानं प्राप्य तद्द्वारा मायां तरन्ति' इत्यर्थस्याभिप्रेततया, तेन **'ये मामाश्रित्य यतन्ति'** (७.२९) 'ते तद्ब्रह्म विदुः' (७.३०) इत्येतत् पुनरुक्तमित्यर्थः। **अन्योपायेति ॥** 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायेन भगवद्भजनं विना ज्ञानस्यान्यः कोऽप्युपायो नास्तीत्यन्योपाय-निवृत्त्यर्थमेव 'ब्रह्म तद्विदुः'इति पुनरुच्यत इत्यर्थः। **यमितीति ॥ एषः** भगवान् यं वृणुते तेन **लभ्यो** ज्ञेय इत्यर्थः। नन्वत्र भगवत्कर्तृकवरणस्यैव ज्ञानहेतुत्वमुच्यते, न भजनस्य ? इत्यत आह- **भक्तमेवेति ॥** तथा च यमेवैष प्रसन्नः सन् भक्तत्वेन वृणुते तेनैव लभ्यो ज्ञेय इत्यर्थो द्रष्टव्यः।

इति यदुवरगीताभाष्यटीकासु युक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री।

सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
समगमदयमस्यां सप्तमोऽध्याय आन्तम् ॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते श्रीमद्गीताभाष्यटीकाविवरणे सप्तमोऽध्यायः ॥

भावरत्नकोशः

उक्तानुवादेनेति ॥ 'मां भजन्ते' (७.२८) इति पूर्वोक्तभजनस्य 'माम् आश्रित्य यतन्ति' इत्यनुवादेनेत्यर्थः । **फलमुच्यते** 'ते ब्रह्म तद्विदुः' इति फलमुच्यते । विध्यर्थत्वे हेतुः- **अप्राप्तत्वेनेति** ॥ विध्यर्थं 'जरामरणमोक्षाय' इति पदमित्युक्तं विशदयति- **मद्भजनं चेति** ॥ **लक्षणयेति** ॥ जरामरण-मोक्षोद्देशेन भगवद्भजनं कार्यमिति हि विधिः परस्याभिमतः । न चासौ युज्यते। मोक्षकामनारहितान् एकान्तिनः प्रत्यस्य विधेरव्यापारात् । अतो मुख्यार्थानुप-पत्तौ 'निवृत्तस्वर्गादीतरफलकामनो भगवन्तं भजेत' इति विध्यर्थो वक्तव्यः । स च लक्षणां विना नावगम्यत इति लक्षणाऽऽश्रयणीया । नच शक्यसम्बन्धा-भावः । मोक्षकामनायाः स्वर्गादीतरकामनानिवृत्त्या व्याप्तेरेव शक्यसम्बन्धत्वादिति भावः । जरामरणमोक्षकामानां मोक्षकामनारहितानां च स्वर्गादीतरफल-कामनासाम्यं शक्यसम्बन्ध इत्यपि आहुः ।

अस्य 'जरामरणमोक्षाय' इति पदस्य । [१]सप्तम्यर्थः- **मोक्षविषयेति** ॥ **अन्यसक्तेः** स्वर्गादीतरफलसक्तेः । भाष्यगतेतरशब्दार्थः- **इतरस्या-मुमुक्षोर्भक्तस्येति** ॥ 'एकान्तभक्तिभाग्वरः' (नार.पु.) इति श्रवणादिति भावः । सर्वथा न विधिः कुतः ? इति कृतचोद्यस्य भाष्यारूढमुत्तरमाह- **नहीति** ॥ अनुद्दिष्टमोक्षके भगवद्भजने प्रशस्ते सम्भवति, अप्रशस्तं तदुद्देश्यकं

---

१. 'मोक्षे सक्तिः' इति भाष्ये ।

भजनं न विधातुमुचितमित्यर्थः । 'भाष्ये 'आत्यन्तिकं मुक्तिहेतुम्' (प्र.दी. २.५२) इति द्वितीये टीका। 'मुक्तिमपि नेच्छन्ति' इत्यर्थ इति तत्र **प्राचीनटीका** । ननु भाष्ये 'मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तभक्तिभाक्' (ना.), 'नात्यन्तिकम्' (भाग. ३.१६.४८) इति चेतरस्तुतेरित्येकवाक्ये कर्तुं शक्येऽपि किमिति 'नात्यन्तिकमिति चेतरस्तुतेः' इति पृथगुक्तिः ? इत्यत आह- **प्रकारभेदादिति** ॥ नारदीये 'वरः' इत्यमुमुक्षुस्तुतिर्मुख्यत आवेद्यते। **भागवते** च 'न विगणयति' (भाग.३.१६.४८) इत्यनेनार्थात् तत्स्तुतिरुन्नीयत इति प्रकारभेदात् पृथग्वचनद्वयोदाहरणमित्यर्थः ।

भाष्ये **सत्त्वे** सत्त्वगुण एव **एकमनसः** एकाग्रचित्तस्येत्यर्थमभिसन्धाय तत्तात्पर्यमाह- **शुद्धसात्त्विकस्येति** ॥ 'पुंसः' इति शेषोक्तिः । 'देवः सुरे धने राज्ञि, देवमाख्यातमिन्द्रियम्' इति विश्वप्रकाशोक्तेराह- **देवानामिन्द्रियाणामिति** ॥ ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामित्यर्थः । गुणा गन्धरसादयः, तदुपलब्धयो लिङ्गानि येषां तानि तथोक्तानि, तेषामिति भावेन तदनूद्यार्थमाह- **गुणेति** ॥ कर्मेन्द्रियपक्षे गुणशब्दोऽयं प्रधानार्थ इति भावेनोक्तम्- **तथा वचनेति** ॥ अनुश्रवशब्दः श्रुतिवचनः, तत्र भवमानुश्रविकम्[१], श्रुतिविहितानुष्ठानमिति यावत् । तस्मिन् क्रियते व्यापार एभिरिति कर्माणि करणानि, तेषामिति ज्ञानकर्मेन्द्रियविशेषणमिति भावेन 'आनुश्रविककर्मणाम्' इत्यनूद्य व्याचष्टे- **आनुश्रविकेति** ॥ अनिमित्तपदस्य प्रकृतोपयोगायार्थमाह- **फलेति** ॥ *'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः'* इति स्वभावशब्दात् ठक्, इति भावेनोक्तम्- **स्वभावनिर्वृत्तेति** ॥ तुशब्दार्थः- **केवलमिति** ॥ **सकामभक्त्या** फलकामनावत्या भक्त्या। **कामनाभावेऽपि** लिङ्गशरीरनाशकामनाभावेऽपि। 'कोशोऽस्त्री कुड्मले दिव्ये शास्त्रेऽर्थे च गृहे तनौ' इति यादवोक्तेराह- **लिङ्गशरीरमिति** ॥

---

१. 'नात्यन्तिकम्' इत्यत्र

२. आनुश्राविकम् (पा.) - अनुश्रूयते गुरुमुखात् इति अनुश्रवो वेदः

स्वर्गकामनाभावे समनुष्ठितस्यापि ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गानिष्पादकत्ववत् भक्ते लिङ्गभङ्गकामनाभावे तन्नाशनिष्पादकत्वं न स्यात् ? इत्यत उक्तम्- **स्वभावादेवेति** ॥ न ह्यालोकोऽन्धकारनिवृत्तिकामं प्रत्येव प्रकाशमुत्पादयतीति नियम इति भावः। समूलतूलनाश[१] एवात्राभिमत इति भावेन तत्र दृष्टान्त उक्तः- **निगीर्णमनलो यथेति** ॥ तात्पर्यम्- **अनलवदिति** ॥ सर्वतो ग्रस्तमग्निरिव [२]जरयतीति। **अनिमित्तत्वस्य** फलकामनारहितत्वस्य। अनेन कथमितश्च न मोक्षकामविधिरित्युक्तं लभ्यते ? इत्यत आह- **नहि [३]लक्षणवैकल्यमिति** ॥ फलोद्देशरहितत्वं यद्भक्तिलक्षणमुक्तम् तद्विकलभजनं [४]न हि विधेयमित्यतः स्वर्गादिकामनिवृत्त्यर्थत्वं[५] मोक्षविषयसक्तिस्तुत्यर्थत्वं वेत्युक्तमेव गीता-तात्पर्यगोचरार्थ इति भावः।

देवानामित्यादि द्विश्लोकी-

'सदा सर्वगुणाढ्यत्वात् सत्त्वो विष्णुरुदीर्यते।' (कापि.)

'[६]आनुश्रविककर्माऽसौ श्रुत्युक्तं यो न लङ्घयेत्।' (भ.प.)

'अपूर्णभक्तेर्मुक्तौ तु न सुखं पूर्तिमेष्यति।
अतस्तादृशमुक्तेश्च भक्तिः पूर्णा गरीयसी॥' (भाग.ता. ३.२६.३३)

इति तात्पर्यानुसाराद् भागवतटीकायां **गुणलिङ्गानां** शब्दाद्युपलक्षणगुणानु-मेयानाम् **आनुश्रविककर्मणां** वेदोक्तकर्मानुष्ठानेन तदुक्तानतिलङ्घिनां **देवानां** तत्वसंज्ञानां **सत्त्वे** सर्वगुणाढ्ये भगवति **एकमनस** एकाग्रचित्तस्य या **वृत्तिः** सा **भक्तिः** उच्यते। कीदृशी ? **स्वाभाविकी , अनिमित्ता** फलाभिसन्धिरहिता, सा च **सिद्धेः** अपरिपक्वभक्त्या समवाप्तमुक्तेरपि **गरीयसी**। किमुक्तं भवति। यस्मिन् काले त्वपूर्णभक्तयः सब्रह्मचारिणो मुक्तिमेष्यन्ति, तस्मिन्नेव समये

---

२. समूलतलनाश (मं.१)
२. रञ्जयति (पं.)
३. लक्षणकैवल्यमिति (पा.)
४. तर्हि (प्र.)
५. निवृत्त्यर्थम् (मं.१)
६. आनुश्राविकम् (मं.१)

मुक्तिप्राप्तियोग्यस्य स्वयोग्यभक्तिपरिपाकमप्राप्तस्य पुंसो या सिद्धिरपरिपूर्णसुखलक्षणा मुक्तिः, तस्याः सिद्धेर्गरीयसी। 'अपूर्णभक्तेर्मुक्तौ तु' (भाग.ता. ३.२६.३३) इत्युक्तवचनादित्युक्तं भवति। गरीयस्त्वमुपपादयितुम्- निगीर्णमनल इव भक्तिः कोशं जरयतीत्युक्तमिति प्रकारान्तरेण व्याख्याता। **प्राचीनटीकायां तु** सत्त्वे सर्वगुणाढ्ये भगवत्येकमनसः पुरुषस्येन्द्रियदेवानां रूपादिज्ञानलिङ्गकानां श्रुत्युक्तं सर्वं कर्म कुर्वतां तस्मिन्नेव भगवति या वृत्तिः स्वाभाविकी, अनिमित्ता, या चाशु लिङ्गशरीरं जरयतीत्याद्युक्तम्।

उदाहृतभागवतवाक्येनैव कामनाराहित्यस्य भक्तिलक्षणत्वावगतिसम्भवात् किं वाक्यान्तरेण ? इति चोद्यपरिहाराय भाष्यमनूद्य तत्र शेषमाह- **आह च स्पष्टमिति**॥ **एतत्** कामनाराहित्यं भक्तिलक्षणमित्येतत्, 'अन्यत्राह' इत्यन्वय इति भावः। 'ब्रह्माद्याः ज्ञानयोजकाः'[1] (ऋ.भा. सू.१, श्लो.१०४) इत्युक्तिं हृदि कृत्वोक्तम्- **नारायणज्ञानार्था इति**॥ 'मोक्षार्थे' इत्यनुवादः, 'ज्ञातव्यम्' इति शेषोक्तिः। **नान्यार्थः** नान्यशेषः । किन्तु परः पुरुषार्थः= सर्वपुरुषार्थोत्तमः। **एवं मोक्षार्थतयैव** भगवानस्माभिर्ज्ञातव्य इत्येवम्, 'मध्यमभक्तानां चित्तवृत्तिः' इति शेषोक्तिः। कस्यचित्समीहितस्यार्थे= कारणे, 'अर्थः प्रकारे विषये चित्तकारणवस्तुषु' इति विश्वोक्तेः । यत्किञ्चित्समीहितनिष्पत्तय इति यावत्। किन्तु **स एव** नारायण एव **परमपुरुषार्थः** निरुपाधिकप्रेमास्पदम्। **प्राचीनटीकायाम्**- ननु [2]मुक्तिमप्यकामयमानानां तेषां किं हरिणाऽपि ? इत्यतः 'आह च' इति भाष्यमित्युक्तम्। **एतत्** पुनर्वचनम्। **स एव** अन्योपायाभाव एव। उदाहृतश्रुतौ भगवत्कर्तृकवरणस्य ज्ञानहेतुत्वं प्रतीयते, न तु भजनस्य

१. 'तस्माद् वन्द्याश्च पूज्याश्च ब्रह्माद्या ज्ञानयोजकाः।
गुरुत्वेन क्रमेणैव विशेषेणैव केशवः॥' इति।

२. मुक्तिमप्राप्य कामयमानानाम् (मं.२), मुक्तिमाप्य ...(पा.)

तत्प्राप्तिहेतुत्वम्, इत्यतोऽसङ्गतं तदुदाहरणम् ? इत्यत आह- **भक्तमेवेति** ॥ भगवद्धरणविषयत्वं भजनवत एव, 'भक्तप्रियम्' (म.भा. - मं.श्लो.), 'भक्तौ'[३] 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति' 'भक्त्यैकलभ्यः पुरुषोत्तमः' इत्यादिशास्त्रसिद्धमिति प्रकृतोपयोग इति भावः ॥ २९-३० ॥

'कामैस्तैस्तैः' (७.२०) इत्याद्येकादशश्लोक्यक्षरार्थस्तु- भगवतः सर्वकारणत्वादिमाहात्म्यज्ञानेन तं प्रपद्यमानो दुर्लभ इत्येतदुपपाद्यते- **कामैरिति** ॥ **तैस्तैः** पुत्र-कलत्र-पशु-स्वर्गादिविषयैः **कामैः** अभिलाषैः **हृतज्ञानाः** **स्वया** स्वात्मीयया प्रातिस्विक्या **प्रकृत्या** स्वभावेन **नियताः** नियमिताः सन्तस्तद्देवताराधने यो यो नियमः, **तं तमास्थाय** कृत्वेति यावत्, **अन्यदेवताः** **प्रपद्यन्ते** ॥ २० ॥

प्राप्तान्यदेवता अपि ता विहाय भगवन्तं पुनः किमिति न प्रतिपद्येरन् ? इत्यत उच्यते- **यो य इति** ॥ **यो यो भक्तः यां यां** ब्रह्मरुद्रादिरूपां **तनुं** **श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति तस्य तस्य तां** तद्विषयिणीं **श्रद्धामचलां** स्थिरां **विदधामि** करोमि ॥ २१ ॥

यो मद्विहिताचलश्रद्धः **स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याः** ब्रह्मादि-रूपेतरदेवतातनोः **राधनम्** आराधनम् 'प्रति' इति शेषः, **ईहते** चेष्टते। देवताराधनं निर्वर्तयतीति यावत्। **ततो** देवतायाः **कामान्** अभिलषितार्थान् **लभते च**। कथं देवतान्तरस्य कामितफलस्य दानसामर्थ्यम् ? इति शङ्कानिरायासोक्तम्- **मयैवेति** ॥ तासु देवतासु स्थित्वा अहमेव कामितं ददामीति भावः। तथाचाहुः-

'तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः।
एक एव महाविष्णुः कुरुते सर्वमञ्जसा ॥' इति ॥ २२ ॥

---

२. 'माहात्म्यज्ञानेन तं प्रपद्यमानो दुर्लभ इत्येतदुपमस्येति' इत्यधिकः पाठः। (पं.)
३. 'भक्तौ' इति नास्ति (मं.२)

त्वत्तः प्राप्तफलानाम् इतरदेवताः प्रतिपद्यमानानां 'हृतज्ञानाः' (७.२०) इति निन्दनं तर्हि किमिति क्रियते ? इत्यत उच्यते- **अन्तवत्त्विति** ॥ विनाश्येव तेषां **तत्** इतरदेवताभिः प्राप्यं **फलम् अल्पमेधसां** क्षुद्रफल्गुबुद्धीनामिति हेत्वर्थ-गर्भम् । कथमन्तवत्त्वम् ? इत्यत उक्तम्- **देवानिति** ॥ देवान् यजन्त इति **देवयजः** ते **देवान् यान्ति** । **मद्भक्ताः** ममानन्तफलदत्वज्ञानवन्तस्तु **मामेव यान्ति** । अपिशब्दः 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' (ब्र.सू. १.४.१) इत्यादाविव एवशब्दार्थः ॥ २३ ॥

को विशेषस्तवान्येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः ? येन तान् प्राप्तानाम् अन्तवत्फलवत्त्वम्, त्वां प्राप्तानाम् अनन्तफलता, इत्यत उच्यते- **अव्यक्तमिति** ॥ **अबुद्धयः** अज्ञानिनः, वस्तुतः **अव्यक्तं** कार्यदेहेन्द्रियवर्जितम्, अत एव **परं** विलक्षणं **व्यक्तिं** कार्यदेहादिकम् **आपन्नं मन्यन्ते** । यतो मम **अनुत्तमम्** उत्तमवर्जितम् **अव्ययं भावं** प्रमाणाव्यभिचरितत्वस्वरूपम् **अजानन्त** इति । स्वतः कार्य-देहादिवर्जितस्यापि भगवतः तद्वत्ताप्रतीतिरज्ञानमूलेत्यभिसन्दधता कार्य-देहादिराहित्यं तद्वद्भयो ब्रह्मादिभ्यो मम विशेष इति विभावितं भवति । यद्यपि अयमर्थः 'त्रिभिः' (७.१३) इत्यत्रोक्तः, तथाऽपि प्रसङ्गात् पुनरुक्त इत्यदोषः ॥ २४ ॥

येनाज्ञानेन मामन्यथा मन्यन्ते तदज्ञानं तदिच्छाधीनमेव, न स्वतन्त्रम्, येन तया निन्दया मम खेदः स्यादिति भात्रेनोच्यते- **नाहमिति** ॥ **योगः** स्वसामर्थ्यलक्षण उपायः, **माया** देवी च ताभ्यां **समावृतः** सञ्छन्नः **अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः** काशतेः कर्मणि घञ् । कस्यचिदेव भक्तस्य प्रकाशो भवामीति 'न सर्वस्य' इत्युक्तम् । स्वसामर्थ्येन स्वात्मनः प्रावरणं मायादेव्या च लोकचित्तस्य बन्धनं यतोऽहमेव करोमि, अतो मयैव **मूढोऽयं लोको अजमव्ययं** जन्मापायहीनं **मां नाभिजानाति** ॥ २५ ॥

'यवनिकोभयभागवर्तिनोः परस्पराज्ञानवत् तत्रापि भूतविषयेऽपि[2] अज्ञानं स्यात्? इत्याशङ्कानिरासार्थम्, तिरस्कारिण्यपि माया न मां बध्नातीत्युच्यते- **वेदाहमिति ॥ भविष्याणि** भविष्यन्ति। '*लृटः सद्वा* इत्यत्र अकारोऽप्यत्र प्रश्लिष्य व्याख्यायते' इति [3]ऋग्भाष्यटीकारीत्याऽकारान्तत्वं निर्वोढव्यम्। **भूतानि वेद** जानामि। मायाया मदधीनत्वात् सा मम यथा न बन्धिका, तथा करणे सामर्थ्यसत्त्वाद् भूतविषयकाज्ञानजननी न भवितुमर्हतीति भावः। मया **मूढो लोकस्तु न मां वेद**। असमर्थो लोको न जानातु, अतिसमर्थस्तु ब्रह्मादिर्ज्ञास्यतीति शङ्काऽपनोदायोक्तम्- **कश्चनेति ॥** अतिसमर्थो ब्रह्मादिरपि भगवत्प्रसादमन्तरा स्वसामर्थ्येन न वेद, साकल्येन च न वेद। यदाहुः-

'[4]यथाऽऽत्मानं हरिर्वेत्ति तथाऽन्ये नैव तं विदुः।
जानन्ति किञ्चित् क्रमशो रमाद्यास्तत्प्रसादतः ॥' इति ॥ २६ ॥

'नाहं प्रकाशः' (७.२५) इति भगवतः, 'दैवी ह्येषा' (७.१४) इति तदधीनमायायाश्च मोहकत्वमुक्तम्। एवमेव भगवद्विषयसम्मोहस्य इच्छा-द्वेषप्रवृद्धिसमुत्थद्वन्द्वमोहोऽप्यवान्तरकारणम् इत्युच्यते- **इच्छेति ॥ द्वन्द्वमोहेन** सुखदुःखादिविषयमोहेन, दुःखादिर्यथा हेयः, तथा वैषयिकसुखादिरपि हेय एव। तथाऽपि तस्योपादेयत्वप्रकारकं [5]यज्ज्ञानं तद्रूपमिथ्याज्ञानेनेत्यर्थः। **सर्गे** सर्गकाले, सर्गमारभ्यैव, सर्गात् पूर्वं त्विच्छादिना विना अज्ञानमस्त्येव। भगवदिच्छाद्यधीनसर्गानन्तरं तु शरीरभावेनेच्छाद्वेषभावात् तदुत्पन्नद्वन्द्वमोहः

---

१. यवनिकद्युभय... (पं.,मं.१)

२. अपिपदं नास्ति (मं.१,२)

३. ऋग्भाष्ये द्वितीयाध्याये षष्ठानुवाके सू.२४, मं.२६०

४. गीतातात्पर्ये (७.२६) उदाहृतं प्रमाणम्।

५. यदज्ञानम् (मं.२)

सम्मोहम् उक्तरूपं प्रत्ययान्तरकारणमित्युक्तं भवति । द्विः सम्बोधनम् अस्यार्थस्यावश्यप्रत्येतव्यत्वज्ञापनाय॥ २७॥

सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति चेत् लुप्तो मुक्तिमार्गः ? इत्याशङ्क्य द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित् सन्तीत्युच्यते- **येषामिति ॥ अन्तगतं** नाशं प्राप्तम्, *'द्वितीया श्रितातीतपतितगत'* इति समासः । **द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः** द्वन्द्वविषयमिथ्याज्ञानहीना **दृढव्रताः** सन्तो **मां भजन्ते** ॥ २८ ॥

त्वद्भजनेन किं फलं स्यात् ? इत्यतो 'मां भजन्ते' इत्युक्तानुवादेन फलमुच्यते- **जरामरणमोक्षायेति ॥ माम्** एव शरणमागत्य **यतन्ति** यतन्ते, तद्विषयश्रवणादिप्रयतनं तन्वन्तीत्युक्तानुवादः । **ते तद् ब्रह्म कृत्स्नं** यथायोग्यं सम्पूर्णं **विदुः** जानन्ति। 'त एव विदुः' इति भगवद्भजनेन विना ज्ञानस्यान्योपायो नास्तीति [1]प्रत्याययितुम्, 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' (७.१४) इत्युक्तस्याप्यत्र पुनरुक्तिः । 'जरामरणमोक्षाय' एतत् लक्षणया 'स्वर्गादिकामनिवृत्तये' इत्यर्थकम्। मोक्षासक्तिरन्यासक्तितोऽपि[2] प्रशस्तेत्येतदर्थपरं वा, न पुनर्मोक्षस्य सर्वान् प्रति पुरुषार्थत्वस्फोरणेन भगवद्भजनं जरामरणमोक्षोद्देशेन कार्यमित्येवं विधिरूपम्। एकान्तानां मुमुक्षाऽभावस्य 'नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्' (भाग. ३.१६.४८) इत्यादिनाऽऽवेदनेन तत्कामिनस्तान् प्रति तद्विधानायोगात्। **कृत्स्नमध्यात्मम्** 'आत्मानं= जीवमधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं वस्तु' (प्र.दी. ८.१) इत्यादिरूपेणाध्यात्मादिशब्दार्थ उत्तराध्याये व्यक्तीभविष्यति। **अखिलं कर्म** च **विदुः** ॥ २९ ॥

साधिभूतेति ॥ साधिभूताधिदैवम् अधिभूताधिदैवसहितम्, **साधियज्ञम्**

---

१. प्रत्यापयितुम् (मं.२)

२. अन्यतोऽपि (प्र.)

अधियज्ञसहितं च मां ये विदुः, अपि च **प्रयाणकाले** मरणकाले **मामेव** विदुः **ते युक्तचेतसः** समाहितमानसाः। 'तद्ब्रह्म' इत्युक्तौ भगवतो ब्रह्मणोऽन्यत्वशङ्कायां तत्परिहारार्थम् 'साधिभूताधिदैवं माम्' इत्युक्तम् इत्युत्तरप्रस्थाने[1] भगवत्पादाः ॥ ३० ॥

'कामैस्तैस्तैः' (७.२०) इत्यादेः 'यत्सर्वे मिश्रयाजिनः' (गी.ता.) इत्यादिना अथ केचन द्वेषिणोऽपि सन्तीत्युच्यते- **अव्यक्तमितीति** ॥ यत् केषाञ्चिदद्वैतज्ञानं तदपि मदिच्छयेत्युक्तम्- **नाहं प्रकाश इतीति** ॥

'जीवधर्मानीश्वरे तु यो जीवेष्वैश्वरानपि।
विद्याज्जीवेश्वरैक्यं वा द्वन्द्वमोही स उच्यते ॥' (आग्नेय.पु.)

इत्यादिना च तात्पर्यनिर्णय(गी.ता. ७.२७)तट्टीकयोरर्थान्तरस्योक्तावपि, को विशेषस्तवान्येभ्यः? इत्यत आह- 'अव्यक्तमिति', अज्ञानं च मदिच्छयेत्याह- नाहमिति द्वन्द्वमोहेन= सुखदुःखादिविषयमोहेनेत्यादि भाष्यतट्टीकादि-रीत्याऽत्रास्माभिरर्थ उक्त इति न विसंवादः शङ्कनीयः। एवमन्यत्रापीति ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सूरीन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्येण सुमतीन्द्रयतिना विरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां भावरत्नसमाख्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥

---

१. 'तद् ब्रह्म' इत्युक्तेऽन्यत्वशङ्कां निवारयति- साधिभूताधिदैवमिति ॥ (गी.ता. ७.३०)

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच -

किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच -

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ॥ ३ ॥

भाष्यम्

मरणकालकर्तव्य-गत्याद्यस्मिन्नध्याय उपदिशति ।

परमक्षरं ब्रह्म[1] । वेदादिशङ्कानिवृत्त्यर्थम्[2] एतत् । आत्मन्यधि यत् तद् **अध्यात्मम्** । आत्माऽधिकारे यत् तदिति वा । तथा हि । जैवस्वभावः । स्वाख्यो भावः स्वभाव[3] इति व्युत्पत्त्या जीवो वा स्वभावः । सर्वदा अस्त्येवैकप्रकारेणेति भावः । अन्तःकरणादि-व्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः । न ह्येकप्रकारेण स्थितिरन्तकरणादेः । विकारित्वात् । स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः ।

---

१. अ. परं ब्रह्म २. व्यावृत्त्यर्थम् ३. अ. 'स्वभाव' इति न पाठः

भूतानां जीवानां **भावानां** जडपदार्थानां चोद्भवकरेश्वरक्रिया[1] **विसर्गः**। [2]विशेषेण सर्जनं विसर्ग इत्यर्थः ॥ १-३ ॥

प्रमेयदीपिका

अध्यायस्यावन्तारप्रतिपाद्यमर्थमाह- **मरणेति** ॥ गम्यत इति **गतिः**। आदिपदेन मार्गादिकम्। मरणकालकर्तव्यं च गतिश्च ते आदी यस्य तत् तथोक्तम्। कर्तव्यस्मरणविषयत्व-गम्यत्वादिरूपो भगवन्महिमैव वर्ण्यत इति षट्कान्तर्भावसिद्धिः। 'उक्तव्याख्यानपूर्वकम्' इति चोपस्कर्तव्यम्। तेनाऽनन्तर्यलक्षणाऽपि सङ्गतिः सिद्धा। तत्प्रसङ्गेनैव मरणकाल-कर्तव्याद्युपदेशात्। ननु पूर्वाध्याये 'ते ब्रह्म' (७.२९) इति निर्विशेषण-मेवोपक्षिप्तम्। अत एवात्र 'किं तद् ब्रह्म' इति तथैव पृष्टम्। उत्तरे तु कस्मात् 'अक्षरं परमं ब्रह्म' इति सविशेषणमुपादीयते ? इत्यत आह- **परममिति** ॥ अक्षरस्यैव परमत्वविशेषणम्, न ब्रह्मण इत्यर्थः। तर्हि 'अक्षरम्' इत्येवालम्, किं विशेषणेन ? इत्यत आह- **वेदेति** ॥ आदिपदेन प्रकृतिः गृह्यते। तयोरपि ब्रह्माक्षरशब्दवाच्यत्वात् प्रसक्तिः।

'स्वभावोऽध्यात्मम्' इति शब्दद्वयस्यैकविषयत्वसिद्धयेऽध्यात्मशब्दं तावद् द्वेधा व्याचष्टे- **आत्मनीति** ॥ आत्मानम्= जीवमधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं वस्त्वित्यर्थः। 'आत्माऽधिकारे' इति ग्रन्थविशेषस्य सञ्ज्ञा। यत् प्रतिपाद्यं तद् अध्यात्ममिति वा इत्यर्थः। अत्राध्यात्मशब्दं प्रथमान्तं गृहीत्वा प्रथमं व्याख्यातम्[3]। सप्तम्यन्तमुपादाय द्वितीयम्। आत्मशब्दं देहविषयमादाय व्याख्याने परमेश्वरप्रसक्तेः न तथा व्याख्यातम्। एवं तर्हि 'स्वभावः' इत्युभयस्य

---

१. अ. उद्भवकारीश्वरक्रिया २. विशेषणसर्जनम् (पा.)

३. व्याख्यानम्

कथमुत्तरम् ? इत्यतः तावत् तद्व्याख्यानं प्रतिजानीते- **तथा हीति** ।। तत्राऽद्योत्तरत्वेनाऽदौ व्याचष्टे-**जैव इति** ।। जीवस्यायं जैवः अन्तःकरणादिः देहपर्यन्तः पदार्थः **स्वभावः** । स्वस्य भाव इति व्युत्पत्त्या । 'ते ब्रह्म तद्विदुः' (७.२९) इति जीवानां प्रकृतत्वात् स्वशब्दो जीववाची। तथा चात्मन्यधि यत् तत् इत्येवं व्याख्याताध्यात्मशब्दार्थप्रश्नस्येदमुत्तरं भवतीति भावः।

इदानीं द्वितीयोत्तरत्वेन व्याख्याति- **स्वाख्य इति** ।। पूर्ववदत्रापि स्वशब्दो जीववाची । तथा च 'आत्माऽधिकारे' इति व्याख्याताध्यात्मशब्दार्थप्रश्नस्येदमुत्तरं भवतीत्याशयः। ननु जैववाचित्वे भावशब्दः सार्थकः। षष्ठ्याः साकाङ्क्षत्वात्। जीववाचित्वे तु पदार्थत्वाव्यभिचारात् स्वशब्देनैवालम्, किं भावशब्देन ? इत्यतो भावशब्दं तावदन्यथा व्याचष्टे- **सर्वदेति** ।। यद्यपि भवनकर्ता भावः। तथाऽपि विशेषानुपादाने मुख्यस्य ग्राह्यत्वात् 'सर्वदा' इत्यादि सिध्यति। तथाऽपि तस्य किं प्रयोजनम् ? इत्यत आह- **अन्तःकरणादीति** ।। स्वशब्दमात्रोपादाने तस्याऽत्मीयेऽपि प्रयोगाद् अन्तःकरणादिकमपि प्रसज्यते। तथा च [1]न द्वितीयस्येदमुत्तरं स्यात्। अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः प्रयुक्तः। कथं तेन तद्व्यावृत्तिः ? इत्यत आह- **न हीति** ।। 'अन्नमयं [2]सोम्य मनः' (छा. ६.२.९) इत्यादेरिति भावः। तथा चान्तःकरणादौ व्यावृत्ते स्वशब्द आत्मार्थतया व्याख्यातो भवतीति हृदयम्।

एवं तर्हि 'भावः' इत्येवास्तु, किं स्वशब्देन ? इत्यत आह- **स्वशब्द इति** ।। ईश्वरोऽपि हि सर्वदैकप्रकारेणास्त्येव । अतो 'भावः' इत्येवोक्ते तत्प्रसक्तौ, पूर्ववत् द्वितीयोत्तरत्वासम्भवे तद्व्यावृत्त्यर्थः स्वशब्दः। न हीश्वरो जीवानां स्वः। भेदप्रमाणविरोधात्। अत एव 'ईश्वरस्वभावो जीवः'[3] इति

१. नशब्दो नास्ति क्वचित्   २. हिशब्दो अधिकः पठ्यते क्वचित्।

३. 'तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः' शां.भा. ८.३

व्याख्यानमपास्तम् । नन्वेवं[1] स्वशब्दस्याऽत्मीयार्थत्वाद् ईश्वरप्रसक्तिः। मैवम्। 'द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः, षष्ठ्युत्पत्तिः प्रधानतः' इति वचनात्, तस्यात्मीयत्वाभावात्। षष्ठ्यन्तात् खल्वयं छः।

[2]'सकलकार्योत्पत्तिनिमित्तभूतो देवतोद्देशेन च पुरोडाशादिद्रव्यत्यागः, तज्जन्यमपूर्वमिति यावत्' इति व्याख्यानमसत् । तस्याध्यात्मपदेनैव गृहीतत्वादिति भावेन 'भूतभाव' इत्यादिकं व्याख्याति- भूतानामिति ॥ उद्भवकरी च सा ईश्वरक्रिया चेति विग्रहः। ईश्वरक्रियाग्रहणं कर्मशब्देनैकार्थ्यप्रतिपत्त्यर्थम्। एवंलक्षणो यो विसर्गः स कर्मसञ्ज्ञितः, न तु कुलालादिसम्बन्धीत्यर्थः। ननु विसर्गशब्दः त्यागार्थः। तत्कथमेवं व्याख्यानम्? इत्यत आह- विशेषेणेति ॥ १-३ ॥

भावदीपिका

ॐ प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ॥
अष्टमाध्यायटीकायाः क्रियते भावदीपिका ॥ १ ॥

अवान्तरेति ॥ भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकद्वितीयषट्कान्तर्गतत्वेन मुख्यतस्तत्प्रतिपादकत्वस्य सिद्धत्वादिति भावः। **यस्येति** ॥ मार्गादिरित्यर्थः। ननु तर्हि भगवन्माहात्म्याप्रतिपादनात् कथं षट्कान्तर्भावसिद्धिः? इत्यत आह- **कर्तव्येति** ॥ नन्वत्र 'किं तद् ब्रह्म' इत्यादिप्रश्नपरिहाररूपप्रथमभागस्य मरणकालकर्तव्यगत्याद्यप्रतिपादकत्वात् कथमध्यायार्थः? इत्यतः 'उक्तव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते' (गी.ता. ८.१) इति तात्पर्यं मनसि कृत्वाऽध्यायप्रतिपाद्यांशमाह- **उक्तव्याख्यानेति** ॥ 'किं तद् ब्रह्म'

---

१. नन्वेवमपि (पा.)

२. 'भूतभावोद्भवकरः विसर्गः' इत्यादिगीतायाः शाङ्करार्थानुवादः।

इत्यादिवाक्यसन्दर्भस्य प्रश्नपरिहाररूपतया 'ते ब्रह्म' (७.२९) इत्याद्युक्त-विवरणरूपत्वेनोक्तव्याख्यानमित्यर्थः । तथा चैतद्भागस्य विष्णुमाहात्म्य-प्रतिपादकत्वं स्पष्टमिति षट्कान्तर्भावसिद्धिरिति भावः।

ननु मरणकालकर्तव्यप्रतिपादनस्य कथमुक्तानन्तर्यम् ? येनानन्तर्यलक्षणा सङ्गतिः सिध्येत् ? इत्यत आह- **तत्प्रसङ्गेनैवेति** ।। 'प्रयाणकालेऽपि च माम्' (७.३०) इत्युक्तव्याख्यानप्रसङ्गेनैवेत्यर्थः। **तथैवेति** ।। निर्विशेषणतयैवे-त्यर्थः । **उत्तरे त्विति** ।। तथा च 'परमं ब्रह्म अक्षरम्' (८.३) इति योजना तस्याभिप्रेतेति द्रष्टव्यम्। **तयोरपीति** ।। ब्रह्मशब्देन वेद-प्रकृतिस्वरूपमप्याया-स्यति । वेदप्रकृत्योरपि 'बृह= वृद्धौ' इति देशतः कालतो वृद्ध्यर्थक-ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्। 'अक्षरम्' इति तदुत्तरदानेऽपि, 'अक्षराणि स्मृता वर्णाः', 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' (१५.१६) इति वेद-प्रकृतिस्वरूपमेवोच्यते इति प्रतीतिः स्यात्, अतोऽक्षरस्य परमत्वविशेषणदानेन 'अक्षरम्' 'ब्रह्म' इति शब्दद्वयस्य परब्रह्मरूपैकविषयकत्वसिद्ध्या तदुभयप्रसक्तिर्निवारितेति भावः।

आत्मानमिति ।। केवलमित्यर्थः। तथाच सदेहजीवोपकारकत्वार्थकाधि-भूतशब्देनैकार्थतेति भावः। अनेन 'आत्मनि' इति विषयसप्तमीत्युक्तं भवति। **सप्तम्यन्तमिति** ।। आत्मानम्= जीवम् अधि= तत्प्रतिपादकत्वेन वर्तमानो ग्रन्थः अध्यात्मम्, अध्यात्मे यत् प्रतिपाद्यं तदप्यध्यात्मम् इति शेषपूरणेन द्वितीयं व्याख्यानमित्युक्तं भवति। **परमेश्वरप्रसक्तेरिति** ।। आत्मानम्= देहमधिकृत्य वर्तमानत्वं जीववत् परमेश्वरस्याप्यस्तीत्यध्यात्मशब्देन तत्प्रसक्तिः स्यात्। सा चायुक्ता। तत्प्रश्नोत्तरयोः पृथक् सत्त्वात्। 'अध्यात्मं जीव उच्यते' (गी.क.), 'आत्माभिमानाधिकारस्थितम् अध्यात्मम् उच्यते' (स्का.), 'अध्यात्मं देह-पर्यन्तं केवलात्मोपकारकम्' (म.कौ.) इत्यादिप्रमाणाननुगुणत्वाच्चेति भावः। **उभयस्येति** ।। 'किमध्यात्मम्' इति वाक्यस्थाध्यात्मपदस्य 'आत्मन्यधि'

इत्याद्युक्तरीत्योभयार्थत्वादिति भावः। **प्रकृतत्वादिति**॥ 'वेदनकर्तृत्वेन' इति शेषः।

जैववाचित्व इति॥ 'स्वस्य भावः' इति व्युत्पत्त्या स्वभावशब्दस्य जीवसम्बन्ध्यन्तःकरणादिवाचित्व इत्यर्थः। कुतः ? इत्यत आह- **षष्ठ्या इति**॥ 'स्वस्य' इति षष्ठ्या इत्यर्थः। **यद्यपीति**॥ भवनं भूः सत्ता। तथा च 'भवतीति भावः' इति कर्तृव्युत्पत्त्या भवनकर्तैवायाति, न तु सर्वदैकप्रकारेणेतीति भावः। **विशेषेति**॥ सत्ताधिकरणत्वेन कालविशेषेत्यर्थः। **मुख्यस्येति**॥ सर्वदैकप्रकारेण भवनस्यैव मुख्यत्वादिति भावः। **तस्येति**॥ भावशब्दोपादानस्येत्यर्थः। कुतः? इत्यत आह- **आत्मैव हीति**॥ **इत्यादेरिति**॥ विकारित्वावगमादित्यर्थः। **पूर्ववदिति**॥ आत्मैव ह्यात्माधिकारे प्रतिपाद्यः= वक्तव्यः, नेश्वर इत्यर्थः। नन्वात्माधिकारे आत्मनः प्रतिपाद्यत्वे ईश्वरस्यापि तत्प्राप्तमेव, तयोरैक्यात्। अतो द्वितीयप्रश्नोत्तरत्वसम्भवात् 'भावः' इत्येवास्तु, किं स्वशब्देन ? इत्यत आह- **न हीति**॥ **स्व इति**॥ स्वरूपभूत इत्यर्थः। **भेदप्रमाणेति**॥ 'द्वा सुपर्णा' (आथ. ३.१) इत्यादिभेदप्रमाणेत्यर्थः। **अत एवेति**॥ भेदप्रमाणविरोधादेवेत्यर्थः।

प्रसक्तिरिति॥ ईश्वरस्याप्यात्मीयत्वादिति भावः। तथा च न भावशब्देन तद्व्यावृत्तिरिति ज्ञेयम्। 'यद्यपि' इति श्रवणात् 'तथापि' इत्यध्याहारः। **प्रधानत इति**॥ प्रधानार्थवाचिशब्दे षष्ठ्युत्पत्तिरित्यर्थः। तदुपपादयति- **षष्ठ्यन्तादिति**॥ 'स्वस्यायं स्वीयः' इति विग्रहे षष्ठ्यन्तात् स्वशब्दात् छप्रत्यये तस्य ईयादेशे 'स्वीय' इति भवति। तथा च स्वशब्देन स्वीयग्रहणे ईश्वरस्य छप्रत्ययार्थस्याप्राधान्यं स्यात्, षष्ठ्यन्तस्वशब्दवाच्यजीवस्य प्राधान्यं स्यात्। तच्चायुक्तम्। अतः स्वशब्दस्य स्वीयार्थत्वं गृहीत्वा नेश्वरस्य प्रसक्तिरिति भावः। ननु तर्हि 'मम स्वमी हरिः' इत्यादौ कथमिति चेन्न। तत्र स्वामिपदेनैव

हरेः प्राधान्यप्रतीतौ न षष्ठ्या जीवस्य प्राधान्यप्राप्तिरित्यवधेयम् । अपूर्वे भूतभावोद्भवकरत्वमुपपादयति- **सकलेति** ।। चेतनार्थकभूतभावशब्दतात्पर्य-कथनम्- **सकलकार्येति** ।। उद्भवशब्दार्थः-**उत्पत्तीति** ।। 'करोतीति करः' इति करशब्दभिप्रायः- **निमित्तभूत इति** ।। विसर्गशब्दार्थः- **देवतोद्देशेनेत्यादि** ।।

तस्येति ।। अपूर्वस्येत्यर्थः । **अध्यात्मपदेनैवेति** ।। अपूर्वस्यापि देहादिवत् केवलात्मोपकारकत्वादिति भावः । **एवंलक्षण इति** ।। भूतभावोद्भवकरीश्वर-क्रियारूपः । **त्यगार्थेति** ।। अत एव तथा[1] व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् । **विशेषेणे-तीति** ।। विशेषेण सर्जनं चेश्वरीयसृष्ट्यादिरूपक्रियैवेत्याशयः ।। १-३ ।।

भावरत्नकोशः

ननु सप्तमाध्यायोपक्रमे 'उत्तरैः षड्भिरध्यायैः भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाह' (गी.भा. ७.१) इति षट्कप्रतिपाद्यस्योक्तत्वात्, इह मरणकालकर्तव्यस्मरण-गत्यादिरूपार्थस्य प्रतिपाद्यत्ववर्णनं [2]प्रकृतविरुद्धम् ? इत्याशङ्क्याह- अवान्त-रेति ।। 'अध्यायभेदप्रदर्शनार्थम्'[3] इति शेषः । 'मामनुस्मर' (८.७) इति गम्यस्यैव वक्ष्यमाणत्वादाह- गम्यत इतीति ।। गमेः कर्मणि क्तिन् इति न[4] [5]वक्ष्यमाणविसंवाद इति भावः । तथा च नवमे वक्ष्यति भाष्यकारः- 'गम्यते मुमुक्षुभिरिति गतिः' (गी.भा. ९.१८) । 'अथ कस्मादुच्यते गतिरिति ? ब्रह्मैव गतिः, तद्धि गम्यते पापविमुक्तैरिति' (साम.वा.शा.) इति । 'मार्गादिकम्' इत्यत्रादिपदेनान्त्यकालस्मरणफलम्[6], तदुपायप्रकारश्च ग्राह्यः । [7]पुनरावृत्त्य-पुनरावृत्तिसङ्ग्रह इत्यपि आहुः । उक्तव्याख्यानादेरादिपदाद् ग्रहणमिति तु

---

१. पुरोडाशादिद्रव्यपरित्यागार्थत्वेन २. प्रक्रमविरुद्धम् (पं.मं.१,२)

३. अध्यायभेददर्शनार्थम् (पं.,पा.) ४. नशब्दो नास्ति (मं.१,२)

५. वक्ष्यमाणविसंवादश्च ग्राह्यः, पुनरावृत्त्यविसंवाद इति भावः (पं.)

६. अन्तकालस्मरणफलम् (मं.२) ७. अपुनरावृत्तिसङ्ग्रहः (पा.)

भावप्रदीपिका। कर्तव्यत्वस्य गतिविशेषणत्वप्रतीतिं व्युदस्यन् विवक्षितविग्रहं दर्शयति- **मरणेति ॥ तत्** प्रमेयम्।

तर्हि कथमस्य [1]द्वितीयषट्केऽन्तर्भावः ? इत्यत आह- **कर्तव्येति ॥** तथा च **प्राचीनटीका-** 'मरणकाले ध्येयत्वेन मुक्तप्राप्यत्वेन च भगवन्महिमोक्तेः षट्कसङ्गतौ सिद्धायामिति'[2] इति। एवमपि कथमस्य पूर्वेण सङ्गतिः ? इत्यतः [3]तात्पर्योक्तमाह- **उक्तेति ॥** यदुक्तम्- 'ते ब्रह्म तद्विदुः' (७.२९) इत्यादि तद्व्याख्यानपूर्वकम्, तथा 'प्रयाणकालेऽपि च माम्' (७.३०) इति यदुक्तम्, तद्व्याख्यानपूर्वकमित्यर्थः। **तत्प्रसङ्गेनैव** उक्तव्याख्यानप्रसङ्गेनैव। **अत एव** निर्विशेषणस्योपक्षिप्तत्वादेव। **उत्तरे त्विति** प्रश्नपरिहाररूपप्रतिवाक्य इत्यर्थः। *'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा'* इति ङेः स्मिनो विकल्पेन विधानात् 'उत्तरे' इति साध्विति **केचित्**। 'प्रतिवाक्योत्तरे समे' (अ.को.) इति कोशे उत्तरशब्दस्य संज्ञात्वानुशासनान्न सर्वनामतेति न कोऽपि दोष इत्यपि **आहुः**। व्यत्यस्यान्वयकरणतात्पर्यं कृतचोद्यापनोदायाह- **अक्षरस्यैवेति ॥ तर्हि** [4]एवमन्वयाभिप्रायाभावे, ब्रह्मपदेनैव तयोर्व्यावृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह- **तयोरपीति ॥** वेदे- 'ब्रह्म वेदस्तपस्तत्त्वम्'[5] इत्यभिधानेन ब्रह्मशब्दवाच्यत्वस्य, वर्णरूपत्वेनाक्षरशब्दार्थत्वस्य च, प्रकृतौ च 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' (१४.३) इति, 'तामक्षरं परं प्राहुः' (स्का.) इति ब्रह्माक्षरशब्दवाच्यत्वावगमात् तेऽप्यक्षरत्वेन प्रसक्ते[6]। [7]अतस्तद्व्यावर्तनाय 'परमम्' इत्यक्षरविशेषणमिति भावः।

ननु 'आत्मन्यधि' इति कथं भाष्ये विग्रहप्रदर्शनम् ? अव्ययीभावसमासस्य नित्यत्वेन विग्रहोक्त्ययोगात्, अस्वपदविग्रहनियमाच्च, इत्यतो व्याचष्टे-

---

१. मध्यमषष्ठे (पा.), मध्यमषट्के (मं.१) २. इतिशब्द एकवारम् (मं.१,२)

३. 'उक्तव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते' गी.ता. ८.१

४. एवमन्वयाभिप्राये (मं.१,२) ५. ब्रह्मवेदस्तत्वम् (पं.)

६. प्रसक्तेः (मं.१), प्रसक्तेन (म.२) ७. ततः (मं.१,२)

आत्मानमिति ।। 'आत्मनि' इति विषयसप्तमी, विषयत्वं कर्मत्वमिति च 'घटं जानामि', 'घटे ज्ञानम्' इत्यादावनर्थान्तरं दृष्टमिति सप्तम्यन्तम्[1] 'आत्मानम्' इति द्वितीयान्तं शक्यं व्याख्यातुम्। तथा चोक्तं श्रुतिगीतातात्पर्ये[2]-

'द्वितीयार्थे तृतीयार्थे पञ्चम्यर्थे च सप्तमी।
चतुर्थ्यर्थे च सम्प्रोक्ता विषयेति[3] च[4] तां विदुः ।।' (म.व्या.) इति।

एवम् 'अधि' इत्येतत् 'अधिकृत्य' इत्यर्थे वर्तते । तदुभयतात्पर्यम्-**तदुपकारित्वेनेति** ।। तत्र ल्यबुपपत्तये 'वर्तमानम्' इति संयोज्यम् । *'अव्ययं विभक्ति'* इति सूत्रे 'अव्ययम्' इति योगो विभज्यत इति *'गम्भीरात् ञ्यः'* *'अव्ययीभावाच्च'* इति सूत्रे न्यासकारेणोक्तमिति, अत्रापि 'अव्ययम्' इति योगविभागात् समासे, *'अनश्च'* इति टच्। अस्वपदेन 'अधिकृत्य' इत्यर्थकाधिपदेन 'आत्मानम्' इति समासघटकद्वितीयान्तपदसमानार्थेन 'आत्मनि' इति पदेन च विग्रहोऽभ्युपगम्यत इति न नित्यसमासत्वविरोधः । तथा चाह[5]- प्रसादे धर्मकीर्तिः[6] अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वेतीति भावः।

केचित्तु "[7]व्यृद्धिशब्दस्य अल्पाच्तरस्याप्यपूर्वनिपातेन अस्यानित्यत्वज्ञापनात्' इति दुर्घटवृत्तावुक्तत्वात्, 'अन्तरस्यां पुरि' इत्याद्युदाहरणदर्शनाच्च, स्वपद-विग्रहोऽव्ययीभावसमासोऽस्तीति भाष्ये तथा विग्रहः प्रदर्शितः[8]। तस्येदं तात्पर्यं टीकायाम् 'आत्मानमधिकृत्य' इत्यादिना उच्यत इति व्याचक्षते । **एके तु**

१. आत्मनि इति सप्तम्यन्तम् (पं.)
२. भाग.ता. १०.९४.१५(२)श्लो. सन्दर्भे उदाहृतम्।
३. 'विषये इति' इति च्छेदः। (बन्नञ्जे) - ४. विषयेषु (पा.)
५. तथा चाक्षप्रसादे धर्मकीर्तिः- अविग्रहो नित्यसमासो पदविग्रहो वेतीति भावः(पं.)
६. धर्मकीर्तेः 'रूपावतारः' इति वैयाकरणग्रन्थः।
७. 'अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्धि-अर्थाभाव...' इत्यादिसूत्रे
८. प्रादर्शि (मं.२), प्रादर्शीत्यस्येदम् (पा.)

'स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते' इति वृत्तिवाक्यम्[१] अधिकृत्य= प्रस्तुत्य सन्निधानात् 'स्त्रियः' इति गम्यते, स्त्रियः प्रस्तुत्य स्त्रीविषया कथा प्रवर्तत इति व्याख्यातं हरदत्तेनेति, एतदपि भाष्यम्- आत्मानमधिकृत्य आत्मनि यद् उपकारित्वेन वर्तते[२] तदध्यात्ममिति व्याख्यानमिति[३] टीकाभाव इत्याहुः। 'आत्मानमधिकृत्य यद्वर्तते तदध्यात्मम्' इत्यस्वपद एव विग्रहः। [४]भाष्यं तु- अधेरीश्वरार्थत्वात्, आत्मन्यधि 'आत्मस्वामिकम्' इति फलितप्रदर्शनपरमिति न कोऽपि दोष इति भाव इत्यपि आहुः। **प्रथमान्तमिति ॥** आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं वस्त्विति प्रथमान्त-मित्यर्थः। तथाच 'स्वभावः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यं सुज्ञानमिति भावः। **सप्तम्यन्तमिति ॥** कृतामादेशाम् अध्यात्मम् इतिपदम् आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ते आत्माधिकारसंज्ञके ग्रन्थे इति सप्तम्यन्तम् इत्यर्थः। आत्माधिकारमात्रार्थस्या-प्यध्यात्मशब्दस्य भाष्यकारोऽध्याहृतयत्तच्छब्दाभ्याम् अन्वयमभ्युपगम्य 'स्वभावः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यमभिसन्धत्त इति भाव इति आहुः।

ननु [५]'परभाष्यरीत्याऽऽत्मशब्दं देहार्थं गृहीत्वाऽध्यात्मपदं व्याख्यायताम्, किं जीवग्रहणाग्रहेण ? इत्यतोऽत्र देहाग्रहणे नियामकमाह- **आत्मशब्दमिति ॥** **परमेश्वर इति ॥** देहोपकारित्वस्य परमेश्वरेऽपि प्रसक्तेः, तस्याप्यध्यात्मपदेन ग्रहणं स्यात्। तच्च 'अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलात्मोपकारकम्' (म.कौ.) इति वक्ष्यमाणवचने (गी.भा. ८.४) जीवोपकारकदेहादेरेव ग्रहणेन परमेश्वरस्य व्यावर्तनाद् अयुक्तम्[६]। अत आत्मशब्देन[७] न देहो ग्राह्य इति भावेन भाष्ये

---

१. वृत्तिवाक्यं व्याख्यातम् इत्यन्वयः।

२. तधिकृत्य वर्तमानम् इत्यधिकः पाठः (पं.)

३. व्याख्यातव्यम् (मं.१,२)

४. भाष्ये तु (पा.)

५. आत्मानम्= देहम्, अधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावः अध्यात्ममुच्यते= अध्यात्मशब्देनाभिधीयते।-शां.भा. ८.३

६. व्यावर्तनाद् उक्तम् (मं.१)

७. आत्मशब्देन देहो... (मं.१)

जीवार्थत्वग्रहणमित्याशयः । **एवं तर्हीति** ॥ यद्युक्तप्रकारेणाध्यात्मशब्दस्यार्थद्वयनिष्ठत्वं तर्हीत्यर्थः । **उभयस्य** किम् अध्यात्मशब्दितम् आत्मोपकारकम् ? किञ्चाध्यात्मसंज्ञके ग्रन्थे प्रतिपाद्यम् ? इति प्रश्नद्वयस्य। **आद्योत्तरत्वेन** जीवोपकारीति प्रश्नोत्तरत्वेन। 'अन्तःकरणादिः' इत्यत्रादिपदेनेन्द्रियग्रहणम्। 'देहेन्द्रियप्राणबुद्धिनेतृत्वं मन्यतेऽत्मनः[1]' इति प्रमाणोक्तबुद्धिशब्दितान्तःकरणादेः व्युत्क्रमेणेदं ग्रहणमित्यपि **आहुः**। भाष्ये 'जैवः' इत्यनन्तरं शेषमाह- **पदार्थ इति** ॥ तेन 'स्वभावः' इति गीतापदेन 'जैवः' इत्यस्यैकवाक्यता व्यक्तीकृता भवति। स्वभावपदेन कथं भाषितार्थलाभः ? इत्यत आह- **स्वस्येति** ॥ **व्युत्पत्त्या** विग्रहेण। स्वशब्देन जीवग्रहणे स्यादिदम्, तदेव कुतः ? इत्यत आह- **ते ब्रह्मेति** ॥ 'मामाश्रित्य यतन्ति ये ते ब्रह्म तद्विदुः' (७.२९) इति पूर्वाध्याये भजनवतां जनानां यत्तच्छब्दाभ्यां बुद्धाववरूढत्वात्[2] तत्परः स्वशब्द इत्यर्थः । इदं जीवात्युपकारिवाचिस्वभावपदम्।

स्वाख्य इतीति ॥ अत्र तु स्वश्चासौ भावश्चेति विग्रह इति भावः। **पूर्ववत्** 'ते विदुः' इति 'ते' शब्देन जीवानां प्रकृतत्वादिति प्रथमव्याख्यान इव । **व्याख्यातेति** ॥ आत्माधिकारनामकग्रन्थे प्रतिपाद्यार्थतया व्याख्यातेत्यर्थः । **जैववाचित्व इति** ॥ '[1]स्वस्य भावः' इति व्युत्पत्तेस्तत्राभिमतत्वादिति भावः। **सार्थकः** 'स्वस्यायम्' इत्यत्र विशेष्यसमर्पकत्वेन प्रयोजनवान् इत्येतदुपपादयति- **षष्ठ्या इति** ॥ 'स्वस्य' इति षष्ठ्या इत्यर्थः। **अव्यभिचारादिति** ॥ 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति न्यायादिति भावः । 'अस्ति' इत्यत्र भवनकर्तुराख्यातेनोपादानाद् अस्ति-भवत्योरैकार्थ्याच्चेत्याह- **भवनकर्त्रेति** ॥ *'विभाषा ग्रहः'* इत्यत्र 'भवतेश्चेति वक्तव्यम्' इति वृत्तिवाक्यात् भवतेः कर्तरि *'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः'* इत्यनुवृत्तणप्रत्यये 'भावः' इति रूपमिति भावः ।

---

१. मन्यते आत्मनः (मं.१,२) २. बुद्ध्यवरूढत्वात् (पा.)

१. अत्र तु स्वश्चासौ भावश्चेति विग्रह इति भावः ।(पं.)

'मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दः' इति न्यायमभिसन्धायाह- **विशेषानुपादाने मुख्यस्येति ॥ तथाऽपि** 'सर्वदाऽस्तीति भाषितार्थकत्वेऽपि। **आत्मीयेऽपि प्रयोगादिति ॥** ***'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्'*** इति सूत्रभाष्यादौ 'स्वे पुत्राः', 'स्वाः पुत्राः', 'स्वे गावः', 'स्वा गावः' आत्मीया इत्यर्थ इति प्रयोगात्, 'ज्ञात्यात्मनोः स्वः स्वार्थे स्वः स्वं स्वात्मीयमात्रके'[२] इति नानार्थरत्नकोशादौ च प्रयोगादित्यर्थः। **आत्माधिकारे ग्रन्थे।** हिशब्दसूचितां श्रुतिमाह- **अन्नमयं हीति ॥** तत्र हि प्रत्यहम्[३] उपभुक्तान्न[४]सूक्ष्मभागेन मनस उपचयो अभिसंहित (छा. ६.२.९) इति, विकारावगत्या एकप्रकारेण[५] भवनायोगात्[६] सिद्धा तद्व्यावृत्तिरिति भावः। तथा च 'द्वितीयस्य नेदमुत्तरम्' इति कृतचोद्यं भाष्यभावोक्त्या परिहरति- **तथा चेति ॥**

द्वितीयोत्तरत्वासम्भव इति ॥ 'आत्माधिकारे कः प्रतिपाद्यः ?' इति द्वितीयप्रश्नस्य भावशब्देनोत्तरम्, तस्य सर्वदैकप्रकारेणावस्थितवस्तुवाचित्वाभ्युपगमात्। तत्त्वस्य त्वीश्वरेऽपि सत्त्वेन 'भावः' इत्युक्ते 'ईश्वरः' इत्यपि प्रतीयेत। आत्मैव ह्यात्माधिकारे प्रतिपाद्यः, नेश्वर इति न द्वितीयोत्तरत्वं सम्भवतीति भावः। उपात्तेऽपि स्वपदे कथं तेनेश्वरव्यावृत्तिः ? इत्यत आह- **नहीति ॥** स्वात्मा स्वरूपमित्यर्थः। साधितमेतद् आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंलिङ्गत्वम्- 'नित्योपाध्या स्वरूपया' (भ.व.) इति वचनव्याख्यानावसरे द्वितीयाध्यायटीकायाम् (प्र.दी. २.१८)। **अत एव** जीवेश्वरभेदप्रमाणविरोधादेव।

एवमिति यथा स्वशब्दस्यात्मार्थत्वाद् ईश्वरस्य जीवान् प्रत्यात्मत्वाभावात् तदप्रसक्तिरित्युक्तिः, एवं स्वशब्दस्योक्तरीत्याऽऽत्मीयार्थत्वस्यापि भावेन, ईश्वरस्यापि स्वशब्देनात्र ग्रहणसम्भवात्[७]प्रसक्तिरिति 'स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः'

---

१. सर्वमस्तीति (पं.) २. स्वात्मीयमात्रे (मं.२) ३. प्रत्यक्षम् (पं.)
४. उपभुक्ता भूः (मं.१) ५. एक इति नास्ति (पं.) ६. भावनायोगात् (मं.१)
७. तत्प्रसक्तिः (पं.,मं.१)

इति भाषणमयुक्तमिति भावः । 'नन्वेवमपि' इति पाठे 'स्वात्मार्थेन स्वशब्देनेश्वरव्यावर्तनेऽपि' इति अपिशब्दार्थः । **मैवमित्यादि ॥** 'स्वभावः' इत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयार्थकत्वे 'स्वः आत्मीयश्चासौ भावश्च' इति विग्रह एष्टव्यः । तत्र चेश्वरस्यात्मीयत्वम् आत्मशब्दितजीवं प्रत्युपसर्जनत्वेन वक्तव्यम् । 'आत्मनः' इति षष्ठ्याः प्रधानभूतस्वामिवाचकप्रातिपदिकादेवोत्पत्तेः स्वरसत्वात् । 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ तथा दर्शनात् ।

यद्यपि *'षष्ठी शेषे'* इति सम्बन्धे[1] षष्ठी विहिता । सम्बन्धश्च स्वस्वामिरूपोभयसम्बन्धिनिरूपित इत्युभयत्रापि सा प्राप्नोति । तथाऽपि लोकप्रतीतिव्यवहारबलात् स्वामिलक्षणप्रधानवाचिनः शब्दादेव तदुत्पत्तिर्वैयाकरणसम्मतेति नेश्वरस्यात्मस्वामिकत्वं युक्तमिति नात्र स्वशब्द आत्मीयपर इति ईश्वरप्रसक्तिरित्येतन्न युज्यते । 'मम स्वामी श्रियः पतिः' इत्यादौ निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्ध एव षष्ठी समाश्रीयत इति न काऽप्यनुपपत्तिः । एतदभिप्रायेणैव 'द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः, षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात्' इति वचनम् । यदा तु पुरुषस्याप्राधान्यम्, राज्ञः प्राधान्यं च विवक्ष्यते 'पुरुषस्य राजा' इत्यपि भवत्येवेत्यादि हरदत्तवचनं च प्रवृत्तम् । इह तु स्वामिवाचिकत्वेन प्रधानत्वविवक्षया 'षष्ठ्युत्पत्तिः प्रधानतः' इत्युक्तं लोकप्रसिद्धप्रधानताकादित्यर्थः । यत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धोऽभिसंहितः तत्र स्वामिवाचकादेव षष्ठी भवतीति निर्गलितमिति भावः ।

केचित् 'प्रधानतः' इत्यस्य प्रतिपिपादयिषिततया प्रधाने सम्बन्धे विवक्षित इत्यर्थः । एवं च यदा राज्ञः स्वामित्वं प्राधान्येन विवक्षितम्, तदा 'राज्ञः पुरुषः' इति षष्ठी । यदा तु स्वत्वस्य प्राधान्यविवक्षा तदा 'पुरुषस्य राजा' इति भवति । प्रकृते च आत्मनः स्वामित्वे विवक्षिते जीवस्वामिकत्वम् ईश्वरस्याभ्युपगतं स्यात् । [2]तस्य तच्चायुक्तम् । ईश्वरत्वव्याहतेः[3] । यदा तु जीवभृत्यकत्वं विवक्षितम्,

---

१. षष्ठी सम्बन्धे (पं.) २. तस्य इति नास्ति (पं.,मं.१)

३. ईश्वरत्वव्यावृत्तेः (मं.१)

तदाऽप्यनुपपत्तिरेव। अजीवभृत्यकेश्वराभावेन व्यभिचाराभावात्[१]। अतो नेश्वर-स्यात्मीयत्वम् अत्र विवक्षितमिति युक्तमेवेश्वरव्यावृत्तिभापणमिति व्याचक्षते। **षष्ठ्यन्तात्** षष्ठीविभक्त्यन्तात्मशब्दात्, **छः** *'वृद्धाच्छः'* इति शास्त्रप्राप्त-छप्रत्ययः। तस्य ईयादेश इत्यपि ग्राह्यम्।

विसर्गः विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः द्रव्यस्य परित्यागः। स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञित इति **सङ्करभाष्यम्** (८.३)। तात्कालिक्याः क्रियायाः सकलभूतोद्भवहेतुत्वानुपपत्तेस्तात्पर्यम् [२]अप्यनुवदति- **सकलेति ॥** 'तज्जन्यम्' इत्यादि तात्पर्योक्तिः। तेन नासदनुवादशङ्का। **गृहीतत्वादिति ॥** 'आत्मानं= देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु' (शां.भा. ८.३) इति परभाष्ये अन्तःकरणादृष्टादिरूपाचिद्वस्तुसंवलितचित एवाध्यात्म-शब्देनाभिसंहिततया अपूर्वस्यापि तेन गृहीततया पुनरुक्तेरित्यर्थः[३]। तथा च **प्राचीनटीका-** न तु जीवादृष्टे, तस्योक्ताध्यात्मशब्दार्थान्तर्गतत्वादिति। जीवोपकारकम् अध्यात्ममित्युक्तम्। अपूर्वमपि तदुपकारीति तत्पदेनैव [४]तस्य गृहीतत्वेन पुनरुक्त्यापत्तेरित्यर्थः। स्वमतेन चेदं दूषणाभिधानमित्यपि **आहुः**। उपलक्षणमेतत्। 'भूतोद्भवकरः' इत्येव पूर्तेर्भावशब्दवैयर्थ्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

पदार्थमात्रवाचिनोऽपि भावशब्दस्य भूतपदसन्निधानात् तदितरपदार्थत्वमिति भावेन भाष्ये 'जडपदार्थानाम्' इत्युक्तम्। सन्निधानादीश्वरविशेषणत्वे[५] गीतायां विसर्गस्योद्भवकरत्वोक्तिविरोधः। [६]क्रियाविशेषणत्वे [७]टावनुपपत्तिः ? इत्यतो विवक्षितं विग्रहं दर्शयति- **उद्भवकरी च सेति ॥** *'कृञो हेतु-ताच्छील्य-*

---

१. व्यभिचारभावात् (पा.) २. अपिपदं नास्ति (पं.)
३. पुनरुक्तेत्यर्थः (पं.) ४. तद्गृहीतत्वेन (पा.)
५. 'उद्भवकरेश्वरक्रिया' इति भाष्ये 'उद्भवकर' इत्यस्य।
६. क्रियाविशेषणत्वे त्वनुपपत्तिः (मं.१),
७. 'उद्भवकरा ईश्वरक्रिया' इति छेदे 'उद्भवकरा' इत्यत्र टावनुपपत्तिः।

आनुलोम्येषु' इति करोतेस्ताच्छील्यविशिष्टे कर्तरि टः। टित्त्वाच्च *'टिड्ढाणञ्'* इत्यादिना ङीप्। तेनेश्वरीयसृष्ट्यादिक्रियाया न 'प्रयोजनोद्देश्यकत्वमिति सूचितम्[1]। टाबन्तत्वाभावेन शब्दशेषे[2] क्रियाविशेषणतया च न गीताविसंवाद इति भावः। **एवंलक्षणः** 'भूतभावोद्भवकरः' इत्युक्तलक्षणः। **त्यागार्थ इति**॥ 'विसर्गस्तु परित्यागे पुरीषे' इति केशवाभिधानादिति भावः। **एवम् ईश्वरक्रियार्थत्वेन**॥ १-३॥

भगवद्गीता

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर॥ ४॥

भाष्यम्

भूतानि= सशरीरान् जीवान् अधिकृत्य यत् तद् **अधिभूतम्**। **क्षरो भावः** विनाशी [4]कार्यः पदार्थः। अव्यक्तान्तर्भावेऽपि[5] तस्याप्यन्यथाभावाख्यो विनाशोऽस्त्येव। तच्चोक्तम्-

'अव्यक्तं परमे व्योम्नि[6] निष्क्रिये सम्प्रलीयते।' इति।

'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम।' इति च।

'विकारोऽव्यक्तजन्म हि' इति च स्कान्दे।

---

१. प्रयोजनोद्देशकृत्त्वमिति (पा.)

२. 'अकारान्तत्वाभावेनेत्यर्थः। समस्तपदमिति तात्पर्यम्।' इत्यधिकः पाठः

३. शब्दविशेषे (पं.,मं.२), टाबन्तत्वाभावेन न शब्ददोषक्रियाविशेषणतया च गीताविसंवाद इति भावः।(मं.१)

४. कार्यपदार्थः

५. अ. अपिशब्दो न दृश्यते

६. अ. व्योमन्

पुरि शयनात् **पुरुषो** जीवः । स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा । स सर्व-देवानधिकृत्य वर्तते पति[1]रिति **अधिदैवतम्** । देवाधिकारस्थ इति वा । **देवान् इन्द्रियाण्यपेक्ष्य** ।*

प्रमेयदीपिका

परिहारं सङ्गमयितुम् अधिभूतशब्दार्थं तावदाह- **भूतानीति** ॥ अधिकृत्य= तदुपकारित्वेन यद् वर्तते। 'क्षरः सर्वाणि भूतानि' (१५.१६) इति वक्ष्यमाणं क्षरं व्यावर्तयितुं व्याचष्टे- **क्षर इति** ॥ क्षरशब्दव्याख्या- **विनाशीति** ॥ भावशब्दस्यार्थद्वयम्- **कार्य इति, पदार्थ इति** ॥ भवति= उत्पद्यत इति **भावः** । 'उत्पत्तिमान् पदार्थः', 'नाशवान् पदार्थः' इति प्रत्येकमुत्तरम् । सर्वभूतानाम् अध्यात्मत्वान्न ग्रहणम् । नन्वव्यक्तमपि सशरीरान् जीवान् अधिकृत्य वर्तत इति तस्याप्यधिभूतेऽन्तर्भावोऽस्त्येव । न चैतद् विनाशि, कार्यं वा। 'नासतः' (२.१६) इत्युक्तत्वात्। ततोऽव्यापकमुत्तरम् ? इत्यत आह- **अव्यक्तेति** ॥ अव्यक्तस्याधिभूतान्तर्भावेऽपि 'नाव्यापकमुत्तरम्' इति शेषः। कुतः ? इत्यत आह- **तस्यापीति** ॥ **अन्यथाभावः** वैषम्यपरित्यागेन साम्यावस्थापत्तिः। 'यतः' इति शेषः। तथा 'विक्रियालक्षणं जन्म च' इत्यपि ग्राह्यम् ।

उभयत्र क्रमेण प्रमाणान्याह- **तच्चेति** ॥ **व्योम्नि** व्याप्ते । प्रलये प्रचुर-व्यापाराभावात् **निष्क्रिये**। ननु पुरुषः परमात्मा। स ब्रह्माधियज्ञशब्दाभ्याम् उक्तः ? इत्यत आह- **पुरीति** ॥ शरीरे। *'अधिकरणे शेतेः'* इति डः 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' इत्यादिना साधुः। तथाऽप्यध्यात्मशब्देन गतार्थता[2] ? इत्यत आह- **स चेति** ॥ सर्वजीवाभिमानित्वादिति भावः। तस्याधिदैवत्वं कथम्?

---

१. अ. तत्पतिः २. गतार्थम् (भा.र.को. सम्मतः पाठः)

* एतावत्पर्यन्तं मुद्रितेषु ग्रन्थेषु अनुपलब्धेयं पङ्क्तिः ।

इत्यतो द्वेधाऽऽह- **स इति ॥** 'अधिकृत्य वर्तते' इत्यस्यैव[1] विवरणम्- **पतिरिति ॥ देवाधिकारस्थः** तत्प्रकरणेषु[2] मुख्यतः प्रतिपाद्यः। सर्वदेवता-सङ्ग्रहार्थं वा द्वितीयं व्याख्यानम्। अक्षरार्थस्तु पूर्ववत्।

भावदीपिका

परिहारमिति ॥ 'अधिभूतं च किं प्रोक्तम्' इति प्रश्नस्य 'अधिभूतं क्षरो भावः' इति परिहारं सङ्गमयितुमित्यर्थः। **प्रत्येकमिति ॥ क्षरः** विनाशी **भावः** पदार्थोऽधिभूतमिति प्रत्येकमुत्तरमित्यर्थः। तथा च 'क्षरो भावः', 'भावो भावः' इति भावशब्दस्यावृत्तिरित्युक्तं भवति।

ननु 'क्षरः सर्वाणि भूतानि' (१५.१६) इति वक्ष्यमाणसर्वभूतजीवलक्षण-क्षरव्यावृत्तिः कुतः कर्तव्या ? क्षरशब्दवाच्यसर्वभूतानामेवाधिभूतत्वमस्तु, इत्यत आह- **सर्वभूतानामिति ॥** 'ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि', 'शरीरक्षरणात् क्षराः' (प.श्रु.) इति सर्वभूतशब्दवाच्यानां जीवत्वोक्त्या, जीवानां चात्माधिकारे 'यत् तद्' इत्युक्तरीत्याऽध्यात्मतया, अधिभूतत्वाभावेन तत्प्रश्नोत्तरभूतक्षरशब्देन न ग्रहणमित्यर्थः । **अव्यापकमुत्तरमिति ॥** 'क्षरो भावः' इत्युत्तरं लक्ष्यभूत-सर्वाधिभूताव्यापीत्यर्थः। **अधिभूतान्तर्भावेऽपीति ॥** अधिभूतशब्दार्थान्तर्भावेऽ-पीत्यर्थः। **वैषम्यपरित्यागेन साम्यावस्थापत्तिरिति ॥** सृष्टिकाले हि सत्त्वादीनां मध्ये यदुद्भवं बलीयस्तदङ्गीभूतम्, तदनुगुणतया स्थितमङ्गम्। एवं हि तेषां गुणप्रधानभावे सति महदादौ कार्ये प्रवृत्तिर्भवति। इदमेव च गुणवैषम्यम्, सृष्टिरिति यावत्। प्रलये तु नोक्तरीत्या गुणप्रधानभावेनावस्थानम्। किं तु तत्परित्यागेन त्रयाणामपि प्रधानभावेनैवावस्थितिः। 'साम्यावस्था प्रलयः' इति यावदि-त्यर्थः। **केचित्तु** सृष्टिकाले त्रयाणामपि सत्त्वाद् गुणवैषम्यमित्युच्यते। प्रलये तु

---

१. क. एवशब्दो न दृश्यते।	२. तत्प्रकरणस्थः (भा.र.को. सम्मतः पाठः)

रजोगुणनाशेन[१] द्वयोरेव परिशिष्यमाणत्वात् गुणसाम्यमित्युच्यत इत्याहुः। एतद्विस्तरस्तु तृतीयस्कन्धतात्पर्ये[२] स्पष्टः। 'व्योमेति व्याप्तशब्दः स्यात्' (श.नि.) इति वचनमनुसन्धाय 'व्योम्नि' इत्यस्यार्थमाह- **व्योम्नि व्याप्त इति** ॥ ननु निष्क्रियत्वं कथम् ? 'आनीदवातम्' (ऋ. १०.१२९..२मं.) इति चेष्टाभिधानाद्, इत्यत आह- **प्रलय इति** ॥ **व्यापारः** जगद्व्यापारः। भाष्ये निष्क्रिये व्योम्नि परमे ब्रह्मणीत्यर्थः। **अधिकरणे शेतेरिति** ॥

यद्यप्यस्य सूत्रस्य 'अधिकरणे सुप्युपपदे शेतेर्धातोरच् प्रत्ययो भवति' इति काशिकायां व्याख्यानं कृतम्। 'खशयः' इति चोदाहृतम्। तथा च 'पुरि' इति सप्तम्यन्तोपपदात् 'शीङ्= स्वप्ने' इति धातोरच्प्रत्यये इकारस्य एकारे, तस्य अयादेशे च 'पुरिशयः' इत्येव स्यात्, न 'पुरुषः' इति। तथाप्यस्य सूत्रस्य 'अधिकरणे सुप्युपपदे शेतेर्धातोर्डप्रत्ययो भवति' इत्यप्यर्थमभिप्रेत्यात्रोदाहरणमिति ज्ञातव्यम्। अत एवैतत्सूत्रव्याख्यानावसरे काशिकायाम्- *'गिरौ डश्छन्दसि'* इत्युक्तम्, 'गिरिशः' इति चोदाहृतम्। तत्र 'गिरौ' इत्यस्य प्रयोगसिद्धाधिकरणसामान्योपलक्षकत्वाद् अविरोध इति व्याख्यातम् अस्मदाचार्यचरणैः सुधाटिप्पण्याम् आनन्दमयाधिकरणे [३]तत्रैवानुसन्धेयम्। **भावबोधे तु** दृशिग्रहणसामर्थ्याद् डप्रत्ययोऽत्र व्याख्येय इत्युक्तम्। **इत्यादिनेति** ॥

'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथा परौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥'

इति वचनादिति भावः। तथा च शरीरवाचके 'पुरि' इत्यस्मिन्नुपपदे शेतेर्धातोः डप्रत्यये, डित्त्वसामर्थ्याद् धातोः टिलोपे, 'पुरिश् अ' इति जाते, निरुक्तत्वाद्

---

१. विष्णुरहस्ये तथोक्तेः। २. भाग. ३.११ अध्याये
३. 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इति सूत्रव्याख्यासन्दर्भे।

इकारस्य उकारे, शकारस्य षकारे च सति पुरुषशब्दः साधुरित्यर्थः । **अध्यात्मशब्देनेति ॥** पुरुषशब्दोक्तजीवस्याधिदैवत्वे 'आत्माधिकारे यत्तद्' इत्येवं व्याख्याताध्यात्मशब्देन गतार्थतेत्यर्थः । **तत्प्रकरणेष्विति ॥** देवप्रतिपादक-प्रकरणेष्वित्यर्थः । ननु तत्प्रकरणेषु सर्वदेवानामपि प्रतिपाद्यत्वात् कथमेकस्यैव सङ्कर्षणस्य ब्रह्मणो वा प्रतिपाद्यत्वम् ? इत्यत उक्तम्- **मुख्यत इति ॥** 'देवाधि-कारगं सर्वम्' (स्का.) इति प्रमाणानुरोधादाह- **सर्वदेवतेति ॥ अक्षरार्थ-स्त्विति ॥** दैवतान्यधिकृत्य तत्प्रतिपादकत्वेन वर्तमानो ग्रन्थः अधिदैवम्, तस्मिन् यत् प्रतिपाद्यं तदप्यधिदैवम् इति शेषपूरणेनाधिदैवशब्दाक्षरार्थ 'आत्माधिकारे यत्तद्' इत्यध्यात्मशब्दाक्षरार्थवत् द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

परिहारम् 'अधिभूतं च किम्' इति प्रश्नस्य 'यः क्षरो भावः' इति परिहारः, तम् । 'युक्ते क्ष्मादौ ऋते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरकोशं 'प्राण्यतीते' इत्यत्र 'प्राणी' इति प्रथमान्तं छित्त्वा सकलमपि शरीरि रूपभेदादेव नपुंसक-लिङ्गभूतशब्दवाच्यमिति [1]सुभूतिचन्द्रो व्याचष्टे । ततो 'भूतानि= सशरीरान् जीवान्' इति भाषणं[2] भद्रम् । श्रूयते च 'तं भूतान्यभ्यक्रोशन्' (कृ.य. का.२,प्र.५, अनु.१) इति । तत्र भाष्ये ल्यवन्वयाय[3] शेषमाह- **वर्तत इति ॥ वक्ष्यमाणं** पञ्चदशेऽध्याये (१५.१६) । 'क्षर= विनाशसन्ततदानयोः' इति धातो-राह- **क्षरशब्देति ॥** भावशब्देन कथं कार्यस्य ग्रहणम् ? इत्यतो व्युत्पाद्य दर्शयति- **भवत्युत्पद्यत इतीति ॥** धातूनामनेकार्थत्वाद् उत्पत्त्यर्थाद् भवतेः कर्तरि णप्रत्यये 'भावः' इति रूपम् । तथा च वैयाकरणाः *'धान्यानां भवने'* इति सूत्रे भवन्ति= उत्पद्यन्ते धान्यानि अस्मिन्निति भवनमिति । [4]सत्ताद्यर्थनिर्देश उपलक्षणम् । 'यागात् स्वर्गो भवति' इत्यादौ 'उत्पद्यते' इत्यर्थावगमादिति चेति[5] द्रष्टव्यम् ।

---

१. सभूतिचन्द्रः (मं.२), सस्तु भूतिचन्द्रः (मं.१)

२. भाष्ये

३. ल्यबन्तान्वयाय (पं.)

४. 'भू= सत्तायाम्' इति

५. 'चेति' इति नास्ति (मं.१)

'अधिभूतं किम्' इति प्रश्नस्य 'क्षरो भावः' इत्युक्तं घटयितुं 'विनाशी कार्यः पदार्थः' इति भाषितम् । नैतद्युक्तम् । शरीरप्रागभावस्य दुरितध्वंसस्य च शरीरजीवोपकारितयाऽधिभूतशब्दार्थान्तर्गतत्वेन तयोरपि विनाशिकार्यत्वा-भावेनाव्यापकत्वात्, इत्यत आह- **उत्पत्तिमान् पदार्थ इति** ॥ अनेन 'भावो भावः' इति, 'क्षरो भावः' इति च भावशब्दावृत्तिः । उक्तप्रागभावध्वंसावपि विनाशोत्पत्तिमन्ताविति नाव्यापकतोत्तरस्येत्युक्तं भवति । तदेव दर्शयति- **प्रत्येकमिति** ॥ 'क्षरो भावः', 'भावो भावः' इति प्रत्येकमित्यर्थः । 'क्षरः सर्वाणि भूतानि' (१५.१६) इति वक्ष्यमाणक्षरव्यावृत्तिः कस्मात् क्रियते ? इत्यत आह- **सर्वभूतानामिति** ॥ भूतशब्दितजीवानाम् 'स्वाख्यो भावः' (गी.भा. ८.३) इति द्वितीययोजनायाम् अध्यात्मशब्दवाच्यत्वेन प्राप्तानां क्षरशब्देन ग्रहणे पुनरुक्त्यापत्तेरिति भावः ।

अधिकृत्य 'तदुपकारित्वेन' इति वर्तते । **उक्तत्वादिति** ॥ '[1]असतः कारणस्याव्यक्तस्याभावो न विद्यते' (२.१६) इति द्वितीये प्रागभावप्रध्वंसा-भावयोरभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । **अव्यापकम्** विवक्षितसर्वार्थाविषयम् । 'अव्यक्तस्याधिभूतान्तर्भावे' इत्यन्तं व्याख्यानम्[2] । '[3]अपि' इत्यादिशेषोक्तिः। अन्यशब्दः परवचनः, थाल्प्रत्ययश्च प्रकारार्थः, भावशब्दोऽवस्थापत्तिवाची, इत्यक्षरार्थमभिप्रेत्य परप्रतियोगिभूतपूर्वभावं वदन्, अन्यं च विवक्षितभावं दर्शयन्, '[4]नाव्यापकम्' इति साध्ये हेतुसमर्पकत्वं[5] च शेषोक्त्याऽऽह- **अन्यथेत्या-**

---

१. असतः कारणस्य, सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते इति भाष्यम् । तत्र कारणस्य प्रकृतेः इति, अभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्चेति टीका ।

२. व्याख्यातम् (प्र.)

३. अनेन 'अव्यक्तान्तर्भावे' इत्येव भा.र.को. सम्मतः पाठः अपिशब्दवर्जित इति भाति ।

४. न व्यापकम् (पा.)   ५. हेतुसमर्थकत्वम् (पं.)

दिना ।। 'कार्यम् वा' इति चोद्यं निरसितुं वक्ष्यमाणप्रमाणद्वयानुसारेण भाष्यं[1] संयोजयति- **तथा विक्रियेति** ।। **उभयत्र** [2]विनाशे जन्मनि च ।

प्रसिद्धाकाशस्याव्यक्तलयाधिकरणत्वायोगाद् व्योमशब्दे गौणीं वृत्तिमाश्रित्य तद्गुणं दर्शयति- **व्योम्नि व्याप्त इति** ।। यद्वा 'व्योमेति व्याप्तशब्दः स्याद् विशेषद्योतनाय ते[3]' (श.नि.) इति [4]एकादशतात्पर्योदाहृतशब्दनिर्णयाभिधानाद् व्योमशब्दो व्याप्तवाचीत्याह- **व्योम्नि व्याप्त इति** ।। अनेन 'सर्वत्र [5]व्याप्तस्याव्यक्तस्य कथं परिमिते परमेश्वरे लयः' इति शङ्का परास्ता । **प्राचीनटीकायां तु**- 'ब्रह्मैव परमं व्योम' इत्युक्तम् । [6]कणलवादिसृष्टेस्तदाऽपि सद्भावात् 'प्रचुर' इत्युक्तम् । नित्यत्वेनावगतस्याव्यक्तस्य कथमुत्पत्तिः ? इत्यतस्तद् [7]घटयितुमुक्तं भाष्ये- **त्रिगुणमिति** ।। सत्त्वरजस्तमोगुणवत्स्वरूपेणोत्पत्त्यभावेऽपि गुणत्रयोत्पत्त्या उत्पत्तिमदुच्यत इत्यर्थः । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (ऋ. १०.९०.१ मं), 'पुरुषो ह वै नारायणः' (ना.उ.) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादाह- **पुरुषः परमात्मेति** ।। **ब्रह्माधियज्ञशब्दाभ्यामिति** ।। 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' (८.३) इत्यत्र ब्रह्मशब्देन, 'अधियज्ञोऽहम्' (८.४) इति चाधियज्ञशब्देनाप्युक्त इत्यर्थः। माहात्म्यातिशयलिप्सया ब्रह्मशब्दोदितस्यापि भगवतोऽधियज्ञशब्दोक्तत्वेऽपि न पुनरुक्तिशङ्केति भावः । 'पिपर्ति पूर्यते वा इति पूः= शरीरम्' इति योगम्, 'पूर्देहे नगरे बुद्धौ' (के.को.) इत्यभिधानं चाभिसन्धायाह- **शरीर इति** ।।

ननु 'पुरि शेते' इति व्युत्पत्तिपक्षे कथं 'पुरुषः' इति रूपम् ? इत्यत आह- **अधिकरणे शेतेरिति ड इति** ।। 'इति' इत्यनन्तरं 'वार्तिकव्याख्यानेन' इति शेषः । 'गिरौ डश्छन्दसि' इति वार्तिकस्य 'गिरौ' इत्यस्याधिकरणसामान्योप-

---

१. भाष्ये (पा.)   २. अविनाशे (पं.)
३. विशेषाद् ओतता यतः (ह.ती. सम्मतः)   ४. भाग. ११.१४.४४ श्लो.
५. सर्वत्र व्याप्तौ मया व्यक्तस्य कथं परिमिते परमेश्वरे लयः ? इति शङ्का (पं.)
६. क्षणलवादिसृष्टेस्तदाऽपि (पं.,मं.१,२)   ७. द्रढयितुम् (मं.१)

लक्षणत्वम्, *'अधिकरणे शेतेः'* इति सूत्रात् 'शेतेः' इत्यनुवृत्तिं च परिगृह्य व्याख्यानं कार्यम्। अन्यथा यथाश्रुतगिरिशब्दमात्रस्योपपदत्वाङ्गीकारे 'पुरुसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः' इति, 'यस्मात् पुर्यनुशेते च तस्मात् पुरुष उच्यते' इति, 'भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो [1]विभुर्निर्माय शेते यदमूषु पूरुषः[2]' (भाग. २.४.२३) इत्यादिषु च पुराणेषु, 'स हि सर्वासु पूर्षु शेते' इत्यादिश्रुतिषु च पुरि शयनेन निमित्तेनावेदितं यत् पुरुषत्वं तत् निर्व्यूढं न स्यात्। [3]तत्र गिरिशब्द-स्यानुपपदत्वेन शेतेर्डप्रत्ययायोगात्। ततः कर्तव्यम् 'अधिकरणे शेतेः डो वक्तव्यः' इति व्याख्यानम्[4]। तथा च 'अधिकरणवाचिनि 'पुरि' इत्यस्मिन्नुपपदे, 'शीङ्= स्वप्ने' इति धातोः डप्रत्ययो वक्तव्य इति वचनव्यक्तिः सम्पद्यते, तेन च पुरुषशब्दनिष्पत्तिः।

नच वक्तव्यम् *'अधिकरणे शेतेः'* इति सूत्रस्यैवायमनुवादः किन्न स्यात्? इति। तस्य अच्प्रत्ययविधायकत्वेन डप्रत्ययाविधायकत्वात्। अत एव "[5]खशयः' इत्याद्युदाहृतं वृत्तौ। यत्र 'अधिकरणे शेतेरिति डः' इति टीकायाम् इतिशब्दपाठं प्रामादिकमभ्युपगम्य "अधिकरणे सुप्युपपदे शेतेः *'अन्येष्वपि दृश्यते'* इति डप्रत्ययः" इति **व्याख्यानम्**, तत्र टीकाकारेषु [6]सर्वज्ञकल्पेषु प्रमादकल्पनम्, *'अन्येष्वपि दृश्यत* इति शेतेर्डः' इति पाठापत्तिः, प्रतिपदोक्तस्याप्यच्प्रत्ययस्य डप्रत्ययापवादकत्वानादरः, 'अधिकरणे शेतेः' इति शास्त्रेण डप्रत्ययानभिसन्धाने 'अधिकरणे शेतेः' (अ.व्या. १.१.१६ सू., २०४ श्लो.) इति मुधावचना-स्वारस्यम्[7]। *'अधिकरणे शेतेः'* इति सूत्रे 'गिरौ डः' इति वार्तिकं नारम्भ-णीयम्। *'अन्येष्वपि दृश्यत* इति डः' इत्युक्तरीत्यैव 'गिरिशः' इति रूपस्यापि निर्वोढुं शक्यत्वात्। भाष्यकैयटयोः वृत्तिमञ्जर्योराधुनिकग्रन्थे वा क्वाप्यनुल्लिखितस्य

---

१. विष्णुः (प्र.) २. पुरुषः (प्र.) ३. पुरुषशब्दे इत्यर्थः।
४. व्याख्यातम् (पं.) ५. संशयः (मं.१,२)
६. 'सर्वज्ञकल्पेषु' इति नास्ति' (मं.२) ७. सुधावचनस्वारस्यम् (पं.)

'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्यये 'पुरुषः' इति रूपमित्यस्य कल्पनं च स्यादिति दोषापत्तिः।

यच्च '' *'अधिकरणे शेतेः'* इति सूत्रस्य डप्रत्ययविधायकत्वमप्यस्तीति अर्थान्तराभिप्रायेणात्रोदाहरणम्। नच डप्रत्ययोऽसन्निहित इति कथं तद्विधायकत्वमस्येति शङ्क्यम्। 'गिरौ डः' इति वार्तिके सन्निहितत्वात्, तस्य चैतत्सूत्रीयत्वात्'' इति। तत्रापि वार्तिकस्य सूत्रोपजीवकतया तत्रोक्तस्य सूत्रे संयोजनस्यानुचितत्वम्, वैयाकरणमर्यादाऽतिलङ्घनं च स्यादिति। ननु धातोर्डप्रत्यये समासे सुब्लोपे 'पूः शः' इत्येव स्यात्, न तु 'पुरुषः' इति? इत्यत आह- **वर्णागम इति**॥ उपपदगतरेफस्य उकारागमे धातुशकारस्य षकारलक्षणे विकारे च 'पुरुषः' इति शब्दो व्याकरणसंस्कृत इत्यर्थः। 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' इत्यत्र विकारस्यानुक्त्या शकारस्य षकारतया विकारो न प्राप्नोति? इत्यत उक्तम्- **इत्यादिनेति**॥ 'तथा वर्णविकारनाशौ' इति वचनशेषे विकारोऽप्युक्त इति, युक्तमेवोक्तं रूपमिति भावः। 'पुरि शेते यतस्सोऽथ पुरुषः' (अ.व्या. २०४, ब्र.सू. १.१.१६) इत्यानन्दमयानुव्याख्यानसुधायाम्- ''अत्रोपपदस्य सप्तम्या अलुक्, तस्य चेकारस्योकारः, धातुशकारस्य षकारो निर्वचनत्वात्। *'अधिकरणे शेतेः'* इति अलुगादिकमभ्युपगम्य पुरुषशब्दनिष्पत्तिः'' अभिहिता, तत्र *'अधिकरणे शेतेः'* इत्यनन्तरम् अत्रैव 'इति डः' इति वक्तव्यम्। नच सुधायामिवात्राप्यलुक् कस्मान्नाश्रित इति वाच्यम्। 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः' इति न्यायेन, उपायस्योपायान्तरादूपकत्वात्। अस्ति चात्रैवं व्याख्यानेन विशेषावगतिः। यतः 'निर्माय शेते यदमूषु पुरुषः' (२.४.२३) इति भागवतादिप्रयोगः सुधया न सिध्यति। सप्तमीबहुवचनान्त उपपदे उकारस्यानवकाशात्। 'पुरि शेते' (अ.व्या. २०४) इत्यनुव्याख्याने उपपदे इकारस्य सत्त्वात्, तथा व्याख्यानं कृतं भाष्यादौ। 'शेतिधात्वर्थः शयनम्', 'शेते आस्ते' इति मञ्जर्युक्तेः, 'सर्वासु पूर्षु वर्तमानः' (प्र.दी. ८.८) इति टीकायां वक्ष्यमाणत्वाच्चावस्थानमेवेति ज्ञातव्यम्।

तथाऽपि पुरुषशब्दस्य जीवार्थकत्वेऽपि। गतार्थमिति ।। 'आत्माऽधिकारे यत्तदिति वा' (गी.भा. ८.१) इति जीवस्याध्यात्मशब्दार्थत्वेन भाषितत्वादिति भावः। ननु भाषितव्युत्पत्तेः साधारणत्वात् कथं जीवविशेषलाभः ? इत्यत आह- **सर्वेति ।।** साधारणस्यापि पुरुषशब्दार्थकजीवशब्दस्य निर्विशेषत्वात्, 'मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दः' इति न्यायात्, अभिमान्यधिकरण(ब्र.सू.अ. २.१.३) न्यायाच्च ब्रह्मसङ्कर्षणार्थत्वमिति भावः। **तस्य सर्वजीवाभिमानिनः सङ्कर्षणस्य ब्रह्मणश्च।** ल्यबुपपत्तये आह- **वर्तत इति ।।** देवाधिकारशब्देनापि ग्रन्थविशेषो [1]ग्राह्य इति ज्ञापयितुमाह- [2]**तत्प्रकरणस्थ इति ।।** अस्यार्थः- **मुख्यतः प्रतिपाद्य इति ।।** तथा च [3]''नेतरो जीवोऽत्र ग्राह्यः' इति भावः। देवा एव हि देवाधिकारे प्रतिपाद्या वक्तव्याः, न तद्विशेषौ ब्रह्मसङ्कर्षणौ ? इत्यतः तत्पक्षाभ्युपगमेनाह- **सर्वदेवतेति ।।** एवं च 'अधिदैवतं देवाधिकारगं सर्वम्' (स्का.) इति प्रमाण-मनुकूलितं भवति। अस्मिन् पक्षे 'देववर्ग इति भाष्ये शेषः' इत्यपि [4]उचितम्। **अक्षरार्थस्तु पूर्ववदिति ।** अध्यात्मशब्दस्य द्वितीयव्याख्याने अध्यात्मे= आत्माधिकारनामके ग्रन्थ इति यथाऽक्षरार्थः प्रागुक्तः, तथाऽत्र[5] 'अधिदैवतम्' इत्यस्य 'अधिदैवते देवाधिकारसंज्ञके ग्रन्थे' इत्येवाक्षरार्थः। 'तत्स्थः' इति तु यत् प्रतिपाद्यं तद् अध्यात्ममितिवत्, अत्रापि शेषपूरणेन सप्तम्यन्तमुपादाय व्याख्येयमित्यर्थस्य स्फोरणायैवोपात्तम्, न पुनरक्षरार्थतया। तेन ''अधिदैवतम् इत्यस्य रूढियोगाभ्यां देवाधिकारमात्रार्थकत्वेन तत्प्रतिपाद्यार्थकत्वाभावाद्, भाष्ये 'देवाधिकारः' इत्यनुक्त्वा तत्स्थपर्यन्तधावनं किमिति कृतम् ?'' इति चोद्यं निरस्तमिति विभावितमिति **आहुः।** सर्वदेवानां पुरुषशब्दार्थत्वं कथम् ? इत्यतो वा आह- **अक्षरेति ।। पुरि** स्वशरीरे प्रेरकतया, अन्यशरीरे च, **शयनाद्** अवस्थानात् पुरुषो देववर्ग[6] इति पूर्ववदेवार्थ इत्यर्थः।

---

१. गृह्यते (पं.) २. तत्प्रकरण इति (मं.१,२)

३. नेतरे जीवा अत्र ग्राह्याः (मं.१,२) ४. सूचितम् (पं.)

५. तथाऽत्रापि (मं.१,२) ६. देववर्ग इति भाष्ये शेष इति पूर्वमुक्तम्।

[1]**प्राचीनटीकायां तु-** वक्ष्यमाणप्रकारेणाधिदैवतपदमुख्यार्थो भगवानेवेति, 'पुरुषश्चाधिदैवतम्' (८.४) इत्यत्र पुरुषो जीवोऽप्यधिदैवतमिति व्याख्येयम्। तत्कथं युज्यते ? [2]पुरुषशब्दस्य भगवत्येव मुख्यत्वादित्यत आह- **पुरीति ॥** पुरि शयनेन हेतुना जीव एवात्र पुरुषशब्देन विवक्षितः, न [3]पूर्णत्वादिना परमपुरुष इत्यर्थः । सोऽपि न जीवमात्रम्, किन्तु तदभिमान्येवेत्याह- **स चेति ॥** एवं पुरुषशब्दवाच्ये [4]अहीशे के चाधिदैवतपदं योजयति- **स इति ॥** यद्वा पुरि शयनात् सर्वो देवः पुरुषः, स च देवाधिकारस्थितत्वाद्, अधिदैवतपदार्थ इति भावेनाह- 'देवेति' इत्येवं 'पुरि शयनात् पुरुषो जीवः', 'स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा', 'स सर्वदेवानधिकृत्य पतिरित्यधिदैवतम्', 'देवाधिकारस्थ इति वा' इति च चत्वारि भाष्यवाक्यानि व्याख्याय, यद्भणितं प्रकारद्वयेन 'पुरुषश्चाधिदैवतम्' इति तद्द्वयम् इन्द्रियदेवापेक्षयाऽपि युज्यत इति भावेनाह- **देवानिन्द्रियाण्यपेक्ष्येति ॥** इन्द्रियशब्दस्य तदभिमानिषु मुख्यत्वात् सामानाधिकरण्यम्। सङ्कर्षणब्रह्माणौ अहङ्कारचित्ताभिमानिनौ पूर्वत्र ब्रह्माण्डाख्यपुरि, अत्र तु देहाख्यपुरीति विवेकेन पुरुषत्वमपि।

एवमुक्तलक्षणः [5]पुरुषोऽप्यधिदैवतं कथंचित्। मुख्याधिदैवतं तु भगवानेव, **'सर्वदेवेश्वरेश्वरः'** (गी.क.) इत्यत्र सर्वदेवानि= इन्द्रियाणि, तेषामीश्वराः= देवाः, तेषामीश्वरः= [6]हृषीकाधिनाथो नारायण इति वक्ष्यमाणप्रमाणेऽव-गमादित्येवं **टीकायाम् अव्याख्यातमपि** 'देवानिन्द्रियाण्यपेक्ष्य' इति भाष्यं व्याख्यातम्। तत्र देवशब्दस्येन्द्रियार्थत्वपक्षे 'देवमिन्द्रियम्[7]' इति क्लीबत्वाभि-

---

१. 'प्राचीनटीकायां तु' इत्यस्योत्तरत्र 'देवानिन्द्रियाण्यपेक्ष्य इति भाष्यं व्याख्यातम्' इत्यनेनान्वयः ।

२. पुरुषशब्दस्यापि भगवतो मुख्यत्वात् (पा.)

३. पुरुषत्वादिना परमपुरुष इत्यर्थः (पं.)

४. अहीशः= शेषः, कः= चतुर्मुख इत्यर्थः । ५. पुरुषो वाऽधिदैवतम् (पं.)

६. सर्वहृषीक... (मं.१) ७. 'देवमाख्यातमिन्द्रियम्' इति विश्वप्रकाशोक्तेः

धानेऽपि भाष्यस्य[1] छन्दस्तुल्यत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः। 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्'[2] (म.व्या.) इति शास्त्राद् देवशब्दात् मत्वर्थीये अर्शआद्यच्प्रत्यये 'देवान् देववत इन्द्रियाभिमानिनः' इति व्याख्याने पुंलिङ्गत्वोपपत्तेश्च। **इन्द्रियाणि** इन्द्रियाभिमानिनः **अपेक्ष्य** अधिकृत्य तत्प्रेरकत्वेन वर्तमानदेवोऽप्यधिदैवतमिति भाष्यं योजितं भवतीति भाति।

भाष्यम्

सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः। अन्योऽधियज्ञोऽग्न्यादिः प्रसिद्ध इति 'देहे' इति विशेषणम्। 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' (५.२९), 'त्रैविद्या माम्' (९.२०), 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः'(९.२३), 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवाः' (बृ. ५.८.९) इत्यादेः।

'कुतो ह्यस्य ध्रुवः[3] स्वर्गः कुतो नैःश्रेयसं परम्[4]।'
(म.भा., शां.प. ३४२.२)

इत्यादिपरिहाराच्च मोक्षधर्मे। भगवान् चेत्, तद्भोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति 'कथम्' इत्यस्य परिहारः पृथङ् नोक्तः। सर्वप्राणिदेहस्थ-रूपेण [5]अधियज्ञः।

---

१. 'देवान्' इति भाष्यपदस्य।

२. 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकृत्सयडां च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन॥'
-भाग.ता. १.१२.५३ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्।

३. ध्रुवम्　　४. अ. पदम्　　५. 'सः' इत्यधिकः पाठः

प्रमेयदीपिका

अधियज्ञः कथम् ? इत्यस्योत्तरं भगवताऽनुक्तं भाष्यकृदाह- **सर्वेति** ।। आदिपदेन तत्प्रवर्तकत्वादि। [1]नाध्यात्मशब्दवत् अधियज्ञशब्देऽव्ययीभावः। किन्तु 'अधिगतो यज्ञम्' इति प्रादिसमासः । 'अधिष्ठितो यज्ञोऽनेन' इति बहुव्रीहिर्वा। अधियज्ञः कः ? इति प्रश्ने तत्परिहारे च 'देहे' इत्यस्य प्रयोजनमाह- **अन्य इति** ।। 'अन्यो भगवतः' इति सिद्धार्थतापरिहारार्थं प्रश्नवाक्ये 'देहे' इति विशेषणमुक्तम्[2] । कर्तृभोक्तृफलदातॄणां देहप्रेरकत्वेन[3] वर्तमान इति । 'अतः परिहारवाक्येऽपि यथाप्रश्नं तदुपात्तम्' इति वाक्यशेषः। भगवतः सर्व-यज्ञभोक्तृत्वं कुतः ? येनैवमुत्तरमध्याह्रियते ? इत्यत आह- **भोक्तारमिति** ।। त्रैविद्यानुष्ठितयज्ञभोक्तृत्वाभावात् 'सर्व' इत्यनुपपन्नम् ? इत्यत आह- **त्रैविद्या इति** ।। प्रवर्तकत्वे श्रुतिमाह- **एतस्येति** ।। यज्ञफलदातृत्वादौ प्रमाणमाह- **कुतो हीति** ।। **ध्रुवः** चिरन्तनः । [4]'निःश्रेयसे= मुक्तौ भवं पदं सुखम्' । **इत्यादेः प्रश्नस्य** । नन्वेष परिहारो भगवतैव कुतो नोक्तः ? इत्यत आह- **भगवान् चेदिति** ।। चेच्छब्दः यदाशब्दार्थे। 'अधियज्ञोऽहम्' इति यदाऽधि-यज्ञत्वेन भगवानुक्तः तदा तस्य सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेः अधियज्ञत्वम् अर्जुनस्य सिद्धमेव। 'भोक्तारम्' (५.२९) इत्यादेरर्थस्य तेन श्रुतत्वात्। अन्यत्वपक्ष एव 'कथम्' इति पृष्टत्वात्। एवमालोच्य भगवता 'कथम्' इत्यस्य प्रश्नस्य परिहारः 'अधियज्ञोऽहम्' इत्यतः पृथङ् नोक्तः । अस्माभिस्तु मन्दान् बोधयितुमुक्त इति भावः। ननु यद्यधियज्ञः स्वयमेव, कथं तर्हि 'साधियज्ञं माम्' (७.३०) इति प्रागवोचत् ? इत्यत आह- **सर्वेति** ।। रूपविशेषापेक्षया साहित्यमुक्तमिति भावः। अनेन परिहारवाक्यस्थस्य 'देहे' इति विशेषणस्य प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवति।

---

१. नाध्यात्मादिशब्दवत् (भा.र.को. सम्मतः पाठः) २. प्रयुक्तम्
३. क. देहप्रवर्तकत्वेन ४. नैःश्रेयसम्

भावदीपिका

'तत्प्रवर्तकत्वादि' इत्यत्र तच्छब्देन यज्ञग्रहणम् । आदिपदेन यज्ञफल-दातृत्वादिग्रहणम् । **नाव्ययीभाव इति** ॥ अव्ययीभावत्वे हि *'नाव्ययी-भावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः'* इति सूत्रेण 'अदन्ताव्ययीभावात् सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विनाऽमादेशः' इत्युक्ताम्भावस्य नित्यत्वात्, 'अधियज्ञम्' इति स्यात्, न तु 'अधियज्ञः' इतीति भावः । **प्रादिसमास इति** ॥ 'प्रगत आचार्यः प्राचार्यः' इत्यादिवत् 'यज्ञमधिगतोऽधियज्ञः' इति प्रादिसमास इत्यर्थः । उपसर्गस्य ससाधनक्रियावाचित्वादिति ध्येयम् । **सिद्धार्थतेति** ॥ 'अधियज्ञः कः' इति प्रश्नवाक्यस्येत्यर्थः ।

'प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः ।
सिद्धार्थता च वैफल्यम् .... ॥' (अ.व्या. ३.२.१६ श्लो.)

इति वचनबलात् तस्याः प्रश्नदोषत्वावगमादिति भावः । 'देहे' इति विशेषण-बललब्धमर्थमाह- **कर्त्रित्यादिना ॥ तदुपात्तम्** 'देहे' इति विशेषणमुपात्तम् । **उत्तरमध्याह्रियत इति ॥**

'अधियज्ञः कथम्' इति प्रश्नस्योत्तरम्- 'सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः' इत्यनेनाध्याह्रियत इत्यर्थः । **सर्वेत्यनुपपन्नमिति** ॥ 'सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेः' इत्यत्र 'सर्व' इत्येतदनुपपन्नमित्यर्थः । **एतस्येतीति** ॥ मनुष्याः द्रव्यादिकं ददतो जनान् प्रशंसन्ति, देवाश्च यजमानं प्रशंसन्तीति यत् तद् एतस्य= अक्षरस्य प्रशासने= प्रेरणे सत्येव, नान्यथेति श्रुत्यर्थो द्रष्टव्यः । स्वर्गस्य ध्रुवशब्दोक्तनित्य-त्वासम्भवादाह- **ध्रुवश्चिरन्तन इति** ॥ 'अचतुर' इत्यादिना निश्रेयसशब्दस्य अच्प्रत्ययान्तस्य निपातितत्वात् 'निःश्रेयसे' इति ह्युक्तम् । 'नैःश्रेयसम्' इत्यत्र तद्धिताण्प्रत्ययार्थकथनम्- **भवमिति** ॥ पद्यते= प्राप्यत इति पदम् इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह- **पदं सुखमिति** ॥ कथं सिद्धम् ? इत्यत आह- **भोक्तार-मिति** ॥

'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वभूतमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥' (५.२९)

इति भगवतोक्तं यत्तु अस्य सर्वयज्ञभोक्तृत्वम्, तस्यार्जुनेन श्रुतत्वादित्यर्थः । ननु तर्हि 'अधियज्ञः कथम्' इति प्रश्न एवानुपपन्नः ? सिद्धार्थत्वात्, इत्यत आह- **अन्यत्वपक्ष एवेति** ॥ यज्ञभोक्तुर्भगवदन्यत्वपक्ष एव तस्याधियज्ञत्वं कथम् इति पृष्टत्वादित्यर्थः । **इत्यतः पृथगिति** ॥ अनेनैव परिहारोऽपि लब्धप्राय इति भावः। **रूपविशेषेति** ॥ अन्तर्यामिरूपविशेषेत्यर्थः ।

प्रयोजनान्तरमिति ॥ न केवलं देहे प्रवर्तकप्रश्ने तदनुसारेण देहे प्रवर्तको वक्तव्य इत्येव परिहारवाक्ये देहशब्दोपादाने प्रयोजनं वाच्यम् । किं तु, 'प्राणिनां देहगो विष्णुरधियज्ञ इतीरितः' (त.वि.) इति प्रमाणानुसारेण 'अधियज्ञोऽहम्' इत्युक्ते, 'बहिःष्ठः त्वं कथं देहे प्रवर्तकः ?' इति शङ्कायाम्, अधियज्ञाख्य-देहस्थरूपान्तरेणाहं प्रवर्तक इति प्रवर्तकरूपविशेषस्वरूपप्रदर्शनलक्षणं प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवतीत्यर्थः । 'अहमेव' इत्युक्तिस्तु स्वस्य प्रवर्तक-रूपेणात्यन्ताभेदाभिप्रायेणेति भावः ।

भावरत्नकोशः

कथमित्यस्य 'केन प्रकारेणाधियज्ञः' इति प्रश्नस्य । 'तत्प्रवर्तकत्वादि' इत्यत्रादिपदेन यज्ञफलप्रदत्वग्रहः । ननु 'अधियज्ञः' इति कथं पुंलिङ्गप्रयोगः ? अव्ययीभावसमासे *'अव्ययीभावश्च'* इति क्लीवताऽनुशासनात् । नचात्र नाव्ययीभाव इति वाच्यम् । अध्यात्मादिशब्दसहचरितत्वेन तत्त्वावश्यंभावादित्यत आह- नाध्यात्मादीति ॥ '[1]येनाम्भावः, क्लीवत्वं च शङ्क्येत' इति शेषः । 'यज्ञम्' इत्यनन्तरम् 'अधियज्ञः' इति योज्यम् । समासप्रापकं शास्त्रमवगमयितुमुक्तम्- प्रादिसमास इति ॥ *'कुगतिप्रादयः'* इति सूत्रे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'

---

१. येनाव्ययीभावः (मं.१)

इति वक्तव्यात्[1] प्रादिगणपठिताधिशब्दस्य [2]अधिगत्यर्थे वर्तमानस्य [3]द्वितीयान्तेन सह समासोऽनुशिष्ट इत्यर्थः। 'अत्यादयः' इत्यादिशब्दाद् अन्येऽपि 'उद्गतो वेलाम् उद्वेलः' इत्यादयः प्रयोगानुसारतो ज्ञातव्या इति प्रसादादौ वैयाकरणैरभिधानात्[4] समास इति भावः। एतेन " 'प्रादिसमासः' इति कथम्? 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति प्रादीनां प्रथमान्तेनैव समासानुशासनात्, अत्र च द्वितीयान्तेन समासाभ्युपगमात्" इति चोद्यं निरस्तम्। प्रादिगणे पठितोपसर्गस्यापि प्रादित्वाशयादिति। **बहुव्रीहिर्वेति**[5] ॥ अनेन च यज्ञाधिष्ठातृत्वलाभे भगवतो यज्ञभोक्तृत्व-यज्ञप्रवर्तकत्वादि च सम्पद्यते। अध्यात्मादिशब्दसहपाठस्तु पुंलिङ्गस्यान्यथैव निर्वाह्यत्वादकिञ्चित्कर इति भावः। 'अन्यः' इति भाष्ये प्रतियोग्युक्तिः- **भगवत इति** ॥ [6]**प्रसिद्धः** 'त्वं यज्ञेष्वीड्यः' (कृ.य. का.१,प्र.१,अनु.१४) इत्यादौ प्रसिद्धस्तेजोभूताभिमानिदेवतारूप इति भाष्यपदार्थः स्फुटत्वान्नोक्तः। 'अग्न्यादिरपीषद्यज्ञभोक्तृत्वेन प्रसिद्धः' इति तु **प्राचीनटीका**।

'इति' इतिपदमनूद्यानन्तरम् उपस्कर्तव्यमाह- **इति सिद्धार्थतेति** ॥

'प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः।
सिद्धार्थता च वैफल्यम् ....॥' (अ.व्या. ३.२.१३श्लो. (९८६))

इत्यनुव्याख्याने सिद्धार्थतायाः प्रश्नदोषत्वोक्तेः तद्व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। **प्रश्नवाक्ये** 'अधियज्ञः कः' इति प्रश्नवाक्ये। **उक्तं** 'कोऽत्र देहः' इति गीतायाम्। एवमपि स्वदेहे अग्न्यादिस्थितेरपि विदितत्वेन सिद्धार्थता? इत्यत उक्तम्- **कर्तृभोक्तृफलदातॄणामिति** ॥ **इति विशेषणम्** 'भूतले घटः' इत्यादाविव

१. वार्तिकादित्यर्थः। २. अधिपत्यर्थे (मं.१)
३. द्वितीयान्तत्वेन युक्त एव समास इति भावः।
४. 'अधिशब्दस्यापि द्वितीयान्तेन युक्त एव' इत्यधिकः पाठः (मं.१,२)
५. इति बहुव्रीहिर्वेति (मं.१,२) ६. प्रसिद्ध इति भाष्यपदम्।

'देहे' इत्येतद्व्यावर्तकम्। ''उक्तम्' इत्यन्वयः। **उत्तरम्** 'सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः' इति सर्वयज्ञभोक्तृत्व-तत्प्रवर्तकत्व-तत्फलदातृत्वप्रकारैरित्येवमुत्तरं भाष्यकारेणाध्याह्रियत इत्यर्थः। **यज्ञतपसां** यज्ञानां तपसां च। **त्रैविद्यानुष्ठितयज्ञभोक्तृत्वाभावादिति ॥** यज्ञानुष्ठानकाले त्रैविद्यानां भगवत एव [2]सर्वयज्ञमुख्योद्देश्यत्वज्ञानशून्यतया तद्दत्तं न भगवान् भुङ्क्ते इति हृदयम्। **सर्वेत्यनुपपन्नमिति ॥** 'सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेः' इति भाष्य इति योज्यम्। **'मामिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते' (९.२०) इत्युक्तेस्त्रैविद्यधर्मेष्वपि भगवानेवेज्यः, भोक्ता, फलप्रदश्चेति सिध्यति। 'येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते तेऽपि मामेव यजन्ते'** (९.२३) इति च त्रैविद्ययज्ञेज्यो भगवानेवेति 'त्रैविद्यानाम्' इत्यादिभाष्यं **प्राचीनटीकायां** व्याख्यातम्। 'भगवद्भोगनिमित्तं हि फलम्' (प्र.दी. ९.२३) इत्यादिना नवमे टीकायां च व्याख्यास्यत इति तद्रीत्याऽपि त्रैविद्ययज्ञभोक्तृत्वं भगवतोऽस्तीति युक्तं 'सर्व' इत्युक्तमिति[3]।

प्रवर्तकत्वे [4]सर्वयज्ञप्रवर्तकत्वे। **एतस्य** उक्तगुणकस्य **अक्षरस्य** अक्षराधिकरणन्यायेन (ब्र.सू.अ. १.३.३) अक्षरशब्दमुख्यार्थस्य भगवतः प्रशासनेनैव अनन्याधीनासङ्कुचिताज्ञानिमित्तेनैव ददतः दातॄन् मनुष्याः प्रशंसन्ति भगवदाज्ञयैव **यजमानं** देवान् पूजयन्तं देवाः प्रशंसन्तीति श्रुत्या सर्वयज्ञप्रवर्तकत्वं लभ्यत इति भावः। **यज्ञफलदातृत्वादौ** यज्ञफलभूतस्वर्गदातृत्वे, ज्ञानफलभूतनिःश्रेयसदातृत्वे च प्रमाणोक्तिः। नैःश्रेयससौख्यमपि ददतः स्वर्गादिसौख्यदातृत्वमस्तीति किमु वक्तव्यम् इति कैमुत्यन्यायप्रदर्शनायेति ज्ञातव्यम्। 'यावदिन्द्रः[5]' इत्यादिना स्वर्गस्यानित्यत्वावगमात् कथं नित्यपर्यायध्रुवशब्देन

---

१. युक्तम् (मं.२)
२. सर्वयज्ञमुख्योद्देशत्व... (पा.)
३. युक्तं सर्व युक्तमिति (मं.१)
४. सर्वयज्ञानां प्रवर्तकत्वे (मं.१)
५. 'अमृतो वाव सोमपो भवति, यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्यः' इति श्रुतिः (ब्र.सू. ३.१.७)

विशेषणम् ? इत्यतो गौणोऽयं शब्द इत्याह- **ध्रुवश्चिरन्तन इति** ॥ *'अचतुर-विचतुर'* इत्यादिना निपातनान्निश्रेयसशब्दोऽयमकारान्तः । ततः *'तत्र भवः'* इत्यर्थेऽण्प्रत्यय इति भावेनाह- **निश्रेयसे मुक्तौ भवमिति** ॥

पद्यते= गम्यत इति पदं= प्राप्तव्यमिति भावेनोक्तम्- **पदं सुखमिति** ॥ 'कुतः' इति वाक्यस्य प्रश्नरूपत्वात्, 'इत्यादिपरिहारात्' इति कथम् ? इत्यत आह- **इत्यादेरिति** ॥ भाष्ये न समानाधिकरणसमासः, किन्तु 'इत्यादेः परिहारात्' इति षष्ठीसमासः, तत्र 'प्रश्नस्य' इति योज्यमिति भावः । 'परिहारात्' इति भाष्यस्य 'तस्य प्रसादाद् गच्छन्ति तदादिष्टफलां गतिम्' इति मोक्षधर्मे कुतः पुरुषस्य स्वर्गः ? कुतश्च निःश्रेयसम् ? इति प्रश्नस्य । तस्य देवस्य

'प्रसादादधमाद्विष्णोः स्वर्गलोकः प्रकीर्तितः ।
मध्यमाज्जनलोकादिरुत्तमस्त्वेव मुक्तिदः ॥' (ना.पु.)

इति [1]शास्त्रावेदिताद् अधमाद्, उत्तमाच्च प्रसादात् तेन= भगवता आदिष्टं= दत्तं फलं सुखं यस्यां तां गतिं गच्छन्तीति परिहारे भगवत एव यज्ञज्ञानफल-दातृत्वावगमादित्यर्थः । एषः 'सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेः' इत्येषः । भगवतोऽधियज्ञत्वस्य नित्यसिद्धत्वेन [2]पाक्षिकत्वाभावाद्, यद्यर्थकचेच्छब्दायोगः?[3] इत्यत आह- **चेच्छब्द इति** ॥ 'पक्षान्तरे चेद्यदि च' (अ.को.) इत्यभिधानेऽपि, अव्ययाना-मनेकार्थत्वाशयेन यदाशब्दार्थत्वोक्तिः । **इत्यादेरर्थस्येति** ॥ सर्वयज्ञभोक्तृत्वस्य, आदिपदोपात्तस्य प्रवर्तकत्वोपपादकस्य 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः' (७.६) इत्यर्थस्य, फलदातृत्वोपपादकस्य 'लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्' (७.२२) इत्यर्थस्य[4] च, 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' (५.२९) इति, 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' (७.६) इति, 'मयैव' (७.२२) इत्यादौ पञ्चमान्तादौ अर्जुनेन

---

१. शास्त्रविदिताद् (मं.२), शास्त्रवेदिताद् (मं.१)
२. याज्ञिकत्वाभावाद् (पं.,मं.२) ३. चेच्छब्दयोग: इति कोशेषु क्वचित् ।
४. इत्यस्य च (मं.१)

श्रुतत्वाद् 'भोक्तारम्' (५.२९) इत्यत्र 'सर्वलोकमहेश्वरम्' (५.२९) इत्यनेन यज्ञादिसर्वलोकप्रवर्तकत्वस्य, तत्फलदातृत्वस्य श्रुतत्वादित्यर्थः।

तर्हि 'कथमधियज्ञः' इति प्रश्नायोगः ? इत्यत आह- **अन्यत्वेति ॥** 'भगवतोऽन्योऽग्न्यादिरधियज्ञः' इति पक्ष एव 'कथमधियज्ञः' इति प्रश्नः, न भगवत्पक्ष इत्यतो नोक्तदोष इति भावः। 'पृथक्' इत्यत्र प्रतियोग्याह- **अधियज्ञोऽहमित्यत इति ॥ उक्तः** 'सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः' इति परिहार उक्तः। **कथमिति ॥** साहित्यस्य भेदसापेक्षत्वादिति भावः। यद्वक्ष्यति भाष्य-कारः 'साधियज्ञम् इति भेदप्रतीतेः' (गी.भा. ८.४) इति। 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः' (७.३०) इत्यस्यानुवादः- **साधियज्ञं मामिति ॥ रूपविशेषेति ॥** सर्वप्राणिदेहस्थरूपापेक्षयेत्यर्थः। **अनेन** 'सर्वप्राणिदेहस्थरूपेण' इति भाषणेन। **प्रयोजनान्तरम्** अन्योऽधियज्ञोऽग्न्यादिः प्रसिद्ध इति सिद्धार्थतापरिहारार्थं प्रश्नवाक्ये 'देहे' इतिवत्, परिहारवाक्येऽपि 'देहे' इति विशेषणमर्थवदिति प्रश्नानुसारित्वरूपं यत् प्राक् प्रयोजनमुक्तम्, ततोऽन्यद् बहिःष्ठरूपव्यावृत्तिलक्षणप्रयोजनं चेत्यर्थः।

भाष्यम्

'अत्र' इति स्वदेहनिवृत्त्यर्थम्। न हि तत्रेश्वरस्य नियन्तृत्वं पृथगस्ति। नात्रोक्तं ब्रह्म भगवतोऽन्यत्। 'ते ब्रह्म' (७.२९) इत्युक्त्वा 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः'(७.३०) इति परा-मर्शात्। तस्यैव च प्रश्नात्। 'साधियज्ञम्' इति भेदप्रतीतेः तन्निवृत्त्यर्थं 'अधियज्ञोऽहम्' इत्युक्तम्। 'माम्' इत्यभेदसिद्धेः[1] 'अक्षरम्' इत्येवोक्तम्। आह च गीताकल्पे[2]-

---

१. अ. अभेदप्रतीतेः २. अ. कल्पे

'देहस्थविष्णुरूपाणि अधियज्ञ इतीरितः ।
कर्मेश्वरस्य सृष्टचाख्यं[1] तच्चापीच्छाद्यमुच्यते ॥
अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते ।
हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा ॥
ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः ।' इति ।
'यथाप्रतीतं वा सर्वमत्र नैव[2] विरुध्यते ॥'

इति च । स्कान्दे च-

'आत्माभिमानाधिकारस्थितमध्यात्ममुच्यते ।
देहाद् बाह्यं विनाऽतीव बाह्यत्वादधिदैवतम् ॥
देवाधिकारगं सर्वं महाभूताधिकारगम् ।
तत्कारणं तथा कार्यमधिभूतं तदन्तिकात् ॥'

इति । महाकौर्मे च-

'अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलात्मोपकारकम् ।
सदेहजीवभूतानि यत्तेषामुपकारकृत् ।
अधिभूतं तु मायान्तं देवानामधिदैवतम् ॥'

इति ॥ ४ ॥

प्रमेयदीपिका

'अत्र' इति देहविशेषणं किमर्थम् ? इत्यत आह- **अत्रेति** ॥ इह लौकिके देह इत्यर्थः । कुत ईश्वरदेहो व्यावर्तनीयः ? इत्यत आह- **न हीति** ॥ **तत्र** स्वदेहे । **पृथक्** पृथग्भावेन । यथा 'अधियज्ञोऽहमेव' इत्युक्तम्, न तथा 'ब्रह्माहम्' इति । अतो भगवतोऽन्यदेवेदम् । 'ब्रह्म परमम्' (८.३) इति तु

१. अ. सृष्टयर्थम् २. अ. वै न

स्वरूपकथनम्, न तु विशेषणमिति शङ्कां निवारयति- **नात्रेति** ॥ पूर्वाध्याये 'ते ब्रह्म विदुः' (७.२९) इत्युक्त्वा, कथम्भूतं ब्रह्म इत्याकाङ्क्षायां 'साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च ब्रह्म' (७.३०) इति वक्तव्ये 'माम्' इति ब्रह्मणः परामर्शात्। तत्रास्तु भगवानेव ब्रह्म। अत्र तु कुतः ? इत्यत आह - **तस्यैवेति** ॥ पृष्टस्यैव वक्तव्यत्वात्। तर्ह्यधियज्ञस्य ब्रह्मणश्च भगवत्त्वाद् एकत्र 'अहमेव' इत्युक्तिः, अपरत्र तदनुक्तिः किन्निबन्धना ? इत्यत आह- **साधियज्ञमिति** ॥ शेषं तात्पर्यनिर्णये। एतेनाऽपव्याख्यानमपि निरस्तम्। द्वादशादौ (गी.भा. १२.१२) च विस्तरेण।

आगमसम्मत्योक्तं स्थापयति- **आह चेति** ॥ यानि देहस्थविष्णुरूपाणि सः अधियज्ञ इतीरितः। तदपीच्छाप्रयत्नाद्यमेव, न तु परिणामरूपम्। जडं देहाद्बाह्यम्। न केवलमेषां पदानामेतावन्मात्रार्थत्वम्, किन्तु **यथाप्रतीतं** प्रतीतिमनतिक्रम्य शब्दशक्त्या यावत्प्रतीतं प्रमाणाविरुद्धं च तदत्र व्याख्यायमानं वक्तुरभिप्रायं न व्यभिचरतीत्यर्थः । किञ्चिद्व्यवहितत्वान्मध्येऽपि 'इति'शब्दः। एतदेव वाक्यान्तरेण स्पष्टयति- **स्कान्दे चेति** ॥ आत्मनोऽभिमानस्य विषयः। **आत्माधिकारस्थं** तत्र प्रतिपाद्यम्। 'देहाद्बाह्यं विना' इति सामर्थ्याद् आत्माभिमानस्थेन सम्बध्यते। तत्र युक्तिः-**अतीव बाह्यत्वात्** अत्यभिमानविषयत्वाभावात्। **महाभूताधिकारगं** महाभूतम्। कार्यकारणग्रहणहेतुः। **तदन्तिकात्** तत्तादात्म्यात्। देवानामुपकारकृत् ॥ ४ ॥

भावदीपिका

अत्रेतीति ॥ 'अत्र' इत्यनुक्तौ 'देहप्रवर्तकोऽहमधियज्ञः' इत्युक्ते, ईश्वरदेहस्यापि प्राप्तेः, तद्व्यावृत्त्यर्थम् 'अत्र' इत्युक्तमित्यर्थः। तस्यार्थमाह- [1]**इहेति** ॥ तस्याप्यर्थमाह- **लौकिक इति** ॥ ईश्वरदेहातिरिक्तदेहपरो

---

१. 'देहेति' मुद्रितकोशे।

लौकिकदेहशब्दः, तेन सर्वदेहसङ्ग्रह इति ध्येयम् । **पृथग्भावेनेति** ॥ देहे भिन्नतयाऽवस्थानेनेत्यर्थः । **भगवतोऽन्यदेवेति** ॥ वेदादिकमेवेत्यर्थः । ननु वेदादिशङ्कानिवृत्त्यर्थमेव 'परमम्' इत्युक्तत्वात् कथमियं शङ्का ? इत्यत आह- **परममिति त्विति** ॥ परमशब्देन वेदादेः स्मृतिमहदादीतरापेक्षयोत्तमत्वाख्यं स्वरूपमेव कथ्यते, न तु वेद-प्रकृतिव्यावर्तकम् अक्षरगतं परमत्वविशेषणमुच्यत इत्यर्थः । **परामर्शादिति** ॥ ततश्च भगवानेव ब्रह्मेत्याशयः ।

अपरत्रेति ॥ 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' (८.३)इत्यत्र 'अहम्' इत्यनुक्तिरित्यर्थः। **शेषं तात्पर्यनिर्णय इति** ॥ ननु भगवानेवाधियज्ञश्चेत्, कथं तत्साहित्यं प्रागुक्तम्? इत्याशङ्का 'तस्यैव सर्वप्राणिदेहस्थितरूपान्तरापेक्षया सहितत्वं युज्यते' (गी.ता. ८.४) इति तात्पर्यनिर्णये परिहृतेत्यर्थः । सगुणस्य भगवत एव ब्रह्मत्वाधियज्ञत्वोपपादनेनेत्यर्थः । **अपव्याख्यानमिति** ॥ 'अधियज्ञोऽहम्' इत्यत्र स्वाख्यं[1] सगुणं ब्रह्म, 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इत्यत्र तु निर्गुणं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यपव्याख्यानमित्यर्थः । **विस्तरेणेति** ॥ 'परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत्' (गी.भा. १२.१-२) इत्यादिना विस्तरेण द्वादशाध्यायादौ च निरस्तमित्यर्थः । यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजयति- **यानीत्यादिना** ॥ समुदायापेक्षया 'सः' इत्येकवचनम् । 'ईरितः' इति पुंलिङ्गं विधेयलिङ्गापेक्षया । उद्देश्यलिङ्गापेक्षया चेद्, 'ईरितानि' इति स्यादिति भावः ।

तदपीति ॥ सृष्ट्याख्यं कर्मापीत्यर्थः । 'प्रयत्न' इति आदिशब्दार्थः । 'एव' इत्युक्त्या चशब्द एवार्थ इत्युक्तं भवति । तद्व्यावर्त्यं दर्शयति- **न त्विति** ॥ 'भूतानि= सशरीरान् जीवानधिकृत्य यत् तद् अधिभूतम्' इति भाष्येणैकार्थत्वायाह- **देहाद्बाह्यमिति** ॥ **वक्तुः** गीताकारस्य । **किञ्चिद्व्यवहितत्वादिति** ॥ 'देहस्थविष्णुरूपाणि' (गी.क.) इत्यादिवाक्यस्य 'यथाप्रतीतम्' इति

१. वासुदेवाख्यम् इत्यर्थः ।

वाक्यस्य च गीताकल्पस्थत्वेनैकप्रकरणगतत्वेऽपि 'यथाप्रतीतम्' इति वाक्यस्य 'देहस्थ' इत्यादिवाक्यापेक्षया तद्ग्रन्थे किंचिद्व्यवहितत्वाद् एकानुपूर्वीगतत्वाभावादित्यर्थः । 'अभिमानश्च अधिकारश्च अभिमानाधिकारौ, आत्मनोऽभिमानाधिकारौ आत्माभिमानाधिकारौ, आत्माभिमानाधिकारयोः स्थितम् आत्माभिमानाधिकारस्थितम्' इति विग्रहमभिप्रेत्य 'आत्माभिमाने' इति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वमङ्गीकृत्य, 'तत्र स्थितत्वम्' नाम 'तद्विषयत्वम्', आत्माधिकारे स्थितत्वं नाम तत्प्रतिपाद्यत्वमिति भावेन व्याचष्टे- **आत्मन इत्यादि ॥**

तत्रेति ॥ आत्माधिकाराख्यग्रन्थ इत्यर्थः । ननु 'आत्माधिकाररूपग्रन्थप्रतिपाद्यो जीवः अध्यात्मम्' इत्युक्ते देहाद् बाह्यस्य सदेहजीवोपकारकस्य भूतादेः आत्माधिकारप्रतिपाद्यत्वाभावेन अध्यात्मत्वाप्रसक्तेः, तद्व्यावृत्त्यर्थं 'देहाद् बाह्यं विना' इत्येतन्न वक्तव्यम् ? इति चेत्, तत्राह- **देहाद् बाह्यं विनेतीति ॥** 'आत्माभिमानविषयम् अध्यात्मम्' इत्येवोक्ते देहव्यतिरिक्तभूतादेरपि आत्माभिमानविषयत्वाद् अध्यात्मत्वं स्यात् ? इति शङ्कानिरासो 'देहाद् बाह्यं विना' इत्युक्त एव भवति, नान्यथा, इत्येवम् अतिप्रसङ्गनिवारणलक्षणसामर्थ्याद् देहाद् बाह्यं= सदेहजीवोपकारकम् भूतादिकं विना यद् आत्माभिमानविषयभूतम् अन्तःकरणादिदेहपर्यन्तं तद् अध्यात्मम् इत्यनेन प्रकारेण 'देहाद् बाह्यं विना' इत्येतद् 'आत्माभिमानस्य' इत्यनेन सम्बध्यत इत्यर्थः । नन्वात्माभिमानाविषयत्वे भूतादितो देहादेः को विरोधः ? येन देहादेरेवाध्यात्मत्वम्, न भूतादेः, इत्याशङ्कापरिहाराय 'अतीव बाह्यत्वात्' इति वक्तव्यं स्यात् ? इत्यत आह- **तत्र युक्तिरिति ॥** भूतादेरध्यात्मत्वाभाव इत्यर्थः । देहादेः स्फुटतराविवेकप्रयोजकात्यभिमानविषयत्ववत् भूतादेस्तादृशाभिमानविषयत्वाभावेनातीव बाह्यत्वादित्यर्थः । 'महाभूताधिकारगं तत्कारणम्' इत्यादि भाष्यकारानुक्तं व्याख्यानान्तरम् । 'महाभूताधिकारगम्' इत्यस्य विशेष्याप्रतीतेस्तदध्याहरति- **महाभूतमिति ॥**

तथा च महाभूताधिकारगम्= तद्ग्रन्थप्रतिपाद्यं महाभूतम् अधिभूतमित्यन्वयो द्रष्टव्यः। ननु तत्कारणं तथा कार्यम् अधिभूतमिति कथम् ? महाभूतकार्यस्य भौतिकस्य तत्कारणस्याहंकारादेश्च महाभूताधिकारग्रन्थप्रतिपाद्यत्वाभावेनाधिभूतत्वायोगाद्, इत्यत आह- **कार्यकारणग्रहण इति** ॥ अधिभूतशब्दार्थत्वेन ग्रहण इत्यर्थः। **तत्तादात्म्यादिति** ॥ तथा च न महाभूताधिकारगत्वेन कार्यकारणयोरधिभूतशब्दवाच्यत्वम् अनेनोच्यते, किं नाम, भूतान्यधिकृत्य तदन्तिकात् तदात्मकतयेति यावत्, विद्यमानं यत्तत् कारणं कार्यं च तदधिभूतमिति व्युत्पत्त्यैवेत्युक्तं भवतीति द्रष्टव्यम्। 'देहपर्यन्तम्' इति भाष्ये अन्तःकरणादिदेहपर्यन्तमित्यर्थः। 'देवानामधिदैवतम्' इत्यनन्वितम् ? इत्यतः 'उपकारकृत्' इत्येतदनुवर्तते, अतो नानन्वयः, इत्याशयेनाह- **देवानामुपकारकृदिति** ॥ इन्द्रादिदेवानाम् उपकारकृत् सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा अधिदैवतमिति सम्बन्धो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

भावरत्नकोशः

'अत्र' इत्यत्र प्रकृतिभूतैतच्छब्दस्य सप्तमीविभक्तेश्चार्थमाह- इहेति ॥ *'इदम इश्' 'इदमो हः'* इति त्रलपवादे हप्रत्यये च 'इह' इति रूपम्, तस्य **विवक्षितार्थोक्तिः- लौकिक इति ॥ 'ईश्वरदेहः' इति वदन् 'स्वदेहः' इति भाष्ये स्वस्य= भगवतो देह इति विग्रहमभिसन्धत्ते। 'परः स्वो हरिरुद्दामः'**[१] (प्रकाशिका) **इति भागवततात्पर्यरीत्या स्वशब्द एवेश्वरवचन इत्यपि आहुः। पृथङ्नियन्तृत्वं नास्तीत्युक्तौ, अन्येन सह तदस्तीति प्रतीयते, तन्निरासाय व्याचष्टे- पृथग्भावेनेति ॥ यथाऽन्यदेहे स्थितस्य**[२] **भगवतो देहात्**[३] **पृथगवस्थितस्यैव नियन्तृत्वेनाधियज्ञत्वम्, न तथा नियम्यापेक्षया पार्थक्येन तत्स्थितस्य**[४] **तस्य**

१.परः स्वो हरिरुद्दाम इति नामचतुष्टम्। विष्णोर्गुह्यं तु यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ भाग.ता. १०.२.१८ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्। २. स्थितस्य तस्य (मं.१)
३. 'देहात्' इति नास्ति (मं.२) ४.'स्थितस्य' इत्येव पाठः (मं.१,२)

नियन्तृत्वमित्यर्थः । अतस्तद्व्यावर्तनाय 'अत्र' इति देहविशेषणमर्थवदिति भावः। उत्तरभाष्यमवतारयति- **यथाधियज्ञ इति ॥ इदम्** 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' (८.३) इति परिहारवाक्योक्तं ब्रह्म वेदादिरूपमन्यदेवेत्यर्थः। ननु 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इति वाक्ये अक्षरं परमत्वेन विशेषितम्। परमं चाक्षरम् अक्षराधिकरणादि (ब्र.सू.अ. १.३.३) रीत्या भगवानेवेति कथमन्यत्वशङ्का ? इत्यत उक्तम्- **परममिति त्विति ॥**

अयं भावः। यदुक्तं 'परमम्' इत्यनेनाक्षरं वेदादितो व्यावर्त्यत इति, तदयुक्तम्। 'किं ब्रह्म ?' इति प्रश्नस्य 'अक्षरं ब्रह्म' इत्युक्तिमात्रेण परिहारात्। वेदादेरप्यक्षरशब्दार्थस्य ब्रह्मत्वावबोधे [1]विरोधाभावेनाव्यावर्तनीयत्वात्। नहि तद्व्यावृत्तिर्बोद्धव्येत्यत्र नियामकविशेषोऽस्ति। उपात्तस्य 'परमम्' इत्यस्य 'एको घटः', 'नीलधूमवान् पर्वतो वह्निमान्' इत्यादाविव वस्तुस्थितिकथनरूपत्वमस्तु। तथा च न तद् भगवतोऽन्यस्य प्रतिपाद्यत्वशङ्कां निरुणद्धीति। **इत्याकाङ्क्षायां** कथंभूतं ब्रह्म विदुः ? इत्याकाङ्क्षायाम्। **ब्रह्मणः परामर्शादिति ॥** अस्मच्छब्देन पूर्वोक्तब्रह्मणः परामर्शाभावे 'कथंभूतं ब्रह्म विदुः' इत्याकाङ्क्षाया अशान्त्यापत्त्या तत्परामर्शो युक्त इति भावः। 'परामर्शात्' इत्यस्य 'अत्रोक्तं ब्रह्म न भगवतोऽन्यत्' इति पूर्वेणान्वयः। 'परामर्शात् तत्रास्तु' इत्येकं वाक्यमित्यपि **आहुः। तत्र पूर्वाध्याये** (७.२९)। **अत्र तु** 'अक्षरं ब्रह्म' (८.३) इत्यत्र तु। **कुत इति ॥** तत्रेवास्मच्छब्दादेर्भगवत्त्वज्ञापकस्याभावादिति भावः। 'ते ब्रह्म तद्विदुः' (७.२९) इति पूर्वाध्यायोपलक्षितस्यैव ब्रह्मणः 'किं तद्ब्रह्म' इति पृष्टत्वादिति भाष्यार्थं स्फुटत्वादनभिधाय, पूर्वोपक्षिप्तस्य पृष्टत्वेऽपि 'अक्षरं ब्रह्म' (८.३) इति वाक्ये तद्ग्रहणं कुत इति चोद्यं परिहर्तुमाह- **पृष्टस्यैवेति ॥** अत्रापि भगवदनन्यब्रह्मैवाभिमतमिति भावः। **तर्हि** यदि परिहारवाक्येऽपि भगवानेव ब्रह्मेत्यभिमतं तर्हीत्यर्थः। **एकत्र** 'अधियज्ञोऽहम्' (८.४) इत्यत्र। **अपरत्र** 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' (८.३) इत्यत्र।

---

१. विशेषाभावेन (मं.१)

साधियज्ञमितीति ॥ अयं भावः। यदुक्तम् अधियज्ञवत् ब्रह्मणोऽपि विष्णुत्वे तत्र "[1]'ब्रह्माहमेव' इत्यनुक्त्वा, अत्र 'अधियज्ञोऽहमेव' इति किमर्थमुच्यते ? कारणविशेषमन्तरेणोक्तिवैचित्र्यायोगात्। अतोऽधियज्ञ एव विष्णुः, न ब्रह्मेति, तदयुक्तम् । ब्रह्माधियज्ञयोरुभयोर्विष्णुत्वेऽपि 'ब्रह्माहमेव' इत्यनुक्त्वा 'अधियज्ञोऽहमेव' इत्युक्तिः कथं न युज्यते ? 'साधियज्ञं माम्' इति भगवता स्वस्याधियज्ञसाहित्योक्त्या 'अधियज्ञो भगवतो भिन्न एव' इत्याशङ्कायां तत्परिहारार्थत्वात्- 'अहमेव' इत्युक्तेः। 'ते ब्रह्म तद्विदुः' (७.२९) इत्युक्तत्वात् 'कथम्भूतं ब्रह्म विदुः' इत्याकाङ्क्षायां 'साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं ब्रह्म' (७.३०) इति वक्तव्ये 'माम्' इति भगवतो ब्रह्मत्वेन परामर्शाद् ब्रह्मभगवतोरभेदसिद्धेः 'अक्षरं ब्रह्म' इत्येवोक्तम्। न पुनः 'अहमेव ब्रह्म' इति चोक्तमित्युक्तिवैचित्र्यं [2]तन्निबन्धनमिति।

नन्वेवं ब्रह्मणो भगवत्त्वाभिप्रायेऽपि 'ते ब्रह्म' (७.२९) इत्यत्र ब्रह्मणो [3]भगवता 'तत्' इति पारोक्ष्येणोक्तत्वाद् भगवतोऽन्यदेवात्रोक्तं ब्रह्मेति प्रतीयते। न च ब्रह्मशब्दस्य भगवन्मात्रवृत्तित्वात् कथं 'तत्' इति विशेषितत्वेऽपि अन्यत्व-प्रतीतिरिति वाच्यम्। ब्रह्मशब्दस्य भगवति मुख्यत्वेऽपि प्रकृति-वेदादेरप्यमुख्यतया तदर्थत्वात्, 'तत्' इति विशेषितत्वेन मुख्यार्थासम्भवे अमुख्यार्थप्रकृत्यादीनां मध्ये यत्किञ्चिदत्र स्यादिति प्रतीतेरनिवार्यत्वात्। नापि 'तत्' इति विशेषणेन प्राप्ता ब्रह्मणो भगवदन्यत्वशङ्का 'साधिभूताधिदैवं माम्' (७.३०) इत्युपरितन-वाक्येन भगवतैव परिहृता। 'ब्रह्म' इति वक्तव्ये 'माम्' इत्युक्तत्वात्, अतः कथं ब्रह्मणो भगवदन्यत्वप्रतीतिरिति वाच्यम्। उपरितनवाक्ये 'साधियज्ञं च' (७.३०) इति चशब्दस्य 'साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं मां च' इति व्यत्यस्य संयोजनेनाधिभूतादिसहितत्वेन ब्रह्मज्ञानाद् अन्यदेव विष्णुज्ञानमिति 'तत्' इति विशेषणादेव प्रतीतेरप्रतिबन्धादित्यत आह- **शेषं तात्पर्यनिर्णय इति ॥** तत्र

१. 'ब्रह्माहमेव' इति किमर्थमुच्यते ? (पं.)

२. असन्निबन्धनम् (पं.), सनिबन्धनम् (मं.१) ३. कृष्णेनेत्यर्थः।

(गी.ता. ८.४) भगवत एव ब्रह्मत्वे कथं 'तत्' इति पारोक्ष्येण निर्देशः ? इति शङ्कां परिहर्तुम्-

'प्राणिनां देहगो विष्णुरधियज्ञ इतीरितः।
स एव व्याप्तरूपेण ब्रह्मेति परिकीर्त्यते ॥' (त.वि.)

इति सर्वप्राणिगतरूपापेक्षया ब्रह्मणः सर्वगतरूपान्तरस्यैवाभिसंहितत्वात् 'तत्' इति परोक्षोक्तिर्युक्ता। अत एव चशब्दस्य व्यत्यस्य योजनमपि प्रत्यस्तम्। ब्रह्माधियज्ञयोरेकत्वस्य साधितत्वादिति। शिष्टं प्रमेयं एतत्तात्पर्य-निर्णयतोऽवगन्तव्यमित्यर्थः।

'शेषोऽप्रधानेऽनन्ताख्यसर्पराजेऽथ शार्ङ्गिणः।
अवतारान्तरेऽपत्ये त्रिष्वन्यत्रोपयुक्ततः ॥' (के.को.)

इति केशवाभिधानात् शेषशब्दस्त्रिलिङ्गः। तथा च दर्पणः- 'शेष उक्त शेषस्त्रिलिङ्गकः' इति।

'अधियज्ञोऽहम्' (८.४) इत्यत्र 'अहम्' इत्युक्तेर्वासुदेवाख्यविष्णु-शब्दितसगुणं ब्रह्मोच्यते, स हि विष्णुरहमेवेति हि [1]सङ्करः। " 'अक्षरं ब्रह्म' (८.३) इत्यत्र तु निर्गुणं ब्रह्माभिधीयते। 'परमम्' इति च निरतिशयेऽक्षरे ब्रह्मण्युपपन्नतरं विशेषणम्" (शा.भा. ८.३) इति च सङ्करो यद् व्याख्यातवान् तद्दूषयति- एतेनेति ॥ 'नात्रोक्तं ब्रह्म' इत्यादिना ब्रह्माधियज्ञयोर्भगवदभेद-प्रतिपादनेनेत्यर्थः। किञ्च भगवान् वासुदेव एव[2] परं ब्रह्म, न ततोऽन्यत्। तथा च निर्गुणं सगुणमिति ब्रह्मद्वैविध्यमसदिति द्वादशाध्यायस्यादौ 'परन्तु ब्रह्म नहि भगवतोन्यत्' (गी.भा. १२.१-२) इत्युक्त्वा 'वासुदेव एव ब्रह्म, न ततोऽन्यत्' इत्युक्तार्थे 'आनन्दमानन्दमयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे' (भाग.

---

१. "अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्ण्वाख्या। 'यज्ञो वै विष्णुः' (तै.सं. १.७.४) इति श्रुतेः। स हि विष्णुरहमेव।" (शां.भा. ८.४)

२. एवशब्दो नास्ति (मं.२)

२.२.३४) इति प्रमाणमुदाहरता भाष्यकृता समानन्यायेन निरस्तमित्याह- **द्वादशादौ चेति** ॥ ननु तथाऽपि भगवतो वासुदेवस्य न ब्रह्मत्वं युक्तम्। भगवतः करचरणादिमद्रूपशालित्वात्, परब्रह्मणः 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (कठ. अ.१, ब्रा.८, मं.२) इत्यादिश्रुत्या अतथाभूतत्वादित्यत '[1]उक्तम्- **विस्तरेणेति** ॥ " 'रूपं चेदृशं साधितं पुरस्तात्' (१२.१-२) इत्यादिना 'अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता' (१२.१-२) इत्यन्तेन भाष्येण" इति शेषः। वक्तव्यस्य भूयस्त्वाद् 'विस्तरेण' इत्येवोक्तम्।

'देहस्थविष्णुरूपाणि अधियज्ञ इतीरितानि' इति वक्तव्यम्? अनियतलिङ्गानां विधेयवाचिशब्दानाम् उद्देश्यसमानलिङ्गत्वनियमात्, इत्यत आह- **यानीति** ॥ 'अधियज्ञः' इति विधेयापेक्षया 'सः' इति तावत् पुंलिङ्गप्रयोगः। '[2]अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्ता', '[3]तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा[4]', 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इत्यादौ विधेयलिङ्गत्वदर्शनात् '[5]तदपेक्षया चेति 'सः' इति पुंलिङ्गत्वम्, एकवचनं च 'अन्नमयादयः पञ्चापि ब्रह्मैव', 'धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च' (आप.ध.सू.) इत्यादाविवोपपद्यत इति भावः। यद्यपि 'योऽयमधियज्ञ इतीरितः स देहस्थविष्णुरूपाणि' इति योजनायामपि न लिङ्गव्यत्यासदोषादि। तथाऽपि गीतायाम् अधियज्ञत्वस्य विधेयत्वेनाभिसंहितत्वात् तदनुसारेणैवम् उक्तिरिति। अनेन 'सर्वप्राणिदेहस्थरूपेणाधियज्ञः' इत्यत्र प्रमाणमुक्तं भवति। '[6]तच्च' इत्यत्र चशब्द एवार्थः, आद्यशब्दः प्रयत्नज्ञानसङ्कल्पाद्यर्थक इति भावेनाह- **तदपीति** ॥ एवशब्दव्यावर्त्त्यम्- **न त्विति** ॥ ईश्वरस्य सृष्ट्याख्यमेव कर्म। तदेव च विशेष(षे)णसर्जनरूपमिति विसर्गः। न पुनः पररीत्या चरुपुरोडाशादि-

---

१. इत्यत आह (मं.२) २. णेरणौ (मं.१,२, प्र.)

३. चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे श्रूयते (मी.सू. ४.१.२२,२३)

४. आमिक्षा सा श्रुतोष्णे या क्षीरे स्याद् दधियोगतः। (अ.को.)

५. तदपेक्षया चरित इति (मं.१,२) ६. तत्र (पा.)

द्रव्यत्यागरूपमिति सिद्धवत्कृत्य, न तु परिणामरूपम् ईश्वरस्य कर्म कर्मशब्दार्थ इति व्यावर्त्यत इति भावेनैवमुक्तम्। अनेन 'ईश्वरक्रिया विसर्गः, विशेष(षे)ण-सर्जनं विसर्गः' इत्यत्र प्रमाणमुक्तं भवति।

ननु 'जडमधिभूतम्' इति कथम् ? अन्तःकरणादेः देहपर्यन्तस्य जडस्यैव प्राग् अध्यात्मशब्दार्थतयोक्तत्वादित्यत आह- **देहाद्बाह्यमिति** ।। आत्मा ह्यभिमानविषय[1] इत्यर्थः। अनेन 'सशरीरान् जीवान् अधिकृत्य यत् तदधिभूतम्' इत्यत्र प्रमाणमुक्तम्। 'अध्यात्मं जीवः' (गी.क.) इति तु 'आत्माधिकारे यत् तदिति वा' इत्यत्र प्रमाणम्। 'हिरण्यगर्भः' (गी.क.) इति 'सर्वदेवानधिकृत्य पतिः' इत्यधिदैवतम्, 'देवाधिकारस्थः' इति वा इत्यर्थद्वये प्रमाणम्। 'परममक्षरं ब्रह्म' (८.३) इत्यत्र ब्रह्म नारायण इति भाष्यपदमनूद्य व्याचष्टे- **यथेति** ।। तस्यैव विवरणम्- **शब्दशक्त्येति** ।। सर्वपदं [2]सम्भापिताशेपपरमिति भावेनोक्तम्- **यावदिति** ।। तर्हि 'अध्यात्मम्' इत्यत्रात्मशब्देन देहस्य, 'विसर्गः कर्म' (८.३) इत्यत्र विसर्गशब्देन चरुपुरोडाशादिपरित्यागरूपार्थस्य शब्दशक्त्या प्रतीतस्यापि ग्रहणं स्यात् ? इत्यत उक्तम्- **प्रमाणाविरुद्धं चेति** ।। अन्यत्तु तद्विरुद्धमिति भावः। **किञ्चिदिति** ।। 'ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः' (गी.क.) इति वचनात् परं किमपि[3] वचनमस्ति। तदनुदाहृत्य 'यथा प्रतीतम्' इति गीता-कल्पवचनस्यैवोदाहृतत्वाद् उभयत्र इतिशब्द इत्यर्थः। अन्यथा पूर्वोत्तरार्ध-योरेकश्लोकत्वं प्रतीयेत। नैव च प्रत्येतव्यमिति, इतिशब्दद्वयमिति भावः।

एतदेव अध्यात्मादिशब्दार्थजातमेव[4]। यद्वा भावप्रदीपिकारीत्या 'शब्दशक्त्या प्रतीतं प्रमाणाविरुद्धम्' इत्युक्तम् अर्थान्तरमेव 'आत्माभिमानस्थितम्' (स्का.) इति वाक्यान्तरेण स्पष्टयतीत्यर्थः। आत्मनोऽभिमानोऽधिकारश्च, तयोः स्थितम् आत्माभिमानाधिकारस्थितम् इति विग्रहमभिप्रेत्य व्याचष्टे- **आत्मनोऽभि-**

---

१. अभिमानाविषयः (पा.)
२. सम्भाविता... (पा.)
३. किमिति (पा.)
४. ...शब्दार्थमेव (मं.१)

मानस्येति ॥ [1]'अभिमानस्थितत्वं विषयत्वेनेति भावः । आत्माधिकारो नाम ग्रन्थविशेषः । तत्र स्थितत्वं तत्प्रतिपाद्यत्वेनेति भावेनाह- **तत्र प्रतिपाद्यमिति** ॥ नन्वात्मैव ह्यात्माधिकारे प्रतिपाद्यः, न देहाद् वाह्यं किमपि, इति कथं 'देहाद् वाह्यं विना' इति विशेषणम् आत्माधिकारस्थितस्य ? इत्यत आह- **देहाद् बाह्यं विनेतीति**[2] ॥ **सामर्थ्यात्** योग्यतावलात् । 'आत्माभिमानविषयो अध्यात्मम्' इत्युक्तौ गृहारामादेरप्यध्यात्मत्वं स्यात्, न चात्रोत्तरे तदभिप्रेतम् । 'केवलात्मोपकारकम्' (म.कौ.) इति व्यावर्तितत्वात् । अतो गृहारामादिव्यावृत्तये 'देहाद् वाह्यं विना' इति विशेषणम् [3]आत्मात्युपकारकमात्रग्रहणाय सार्थकम्, नात्माधिकारस्थितस्य विशेषणमिति न वैयर्थ्यशङ्केति भावः ।

आत्माभिमानविषयं शृङ्गग्राहिकया दर्शयितुम् 'देहाद् वाह्यं विना' इत्युक्तं स्मृतौ इत्यभिप्रेत्य तस्य [4]बौद्धेनात्माभिमानस्थितमित्यनेनान्वयो द्रष्टव्य इत्याह- 'देहाद् वाह्यम्' इत्यादीति व्याख्येयम् । आत्मापेक्षया वाह्यत्वस्य देहादावपि सत्त्वात् तदप्यध्यात्मं किं न स्यात् ? इत्यतः 'अतीव वाह्यत्वात्' इत्युक्तम्, तदवतारयन् व्याचष्टे[5]- **तत्रेति** ॥ 'इति' इति शेषः । 'युक्तिः' इति सम्वन्धः । नहि देहादेरिव गेहादेरत्यभिमानास्पदत्वम् आनुभाविकमिति युक्तं देहादेरेवाध्यात्मत्वमिति भावः । **देवाधिकारगम्** तन्नामकग्रन्थप्रतिपाद्यं सर्वमधिदैवतमिति भाष्ययोजना । 'महाभूताधिकारगम्' इत्यस्य विशेष्यमध्याहरति- **महाभूतमिति** ॥ ननु महाभूताधिकारनामग्रन्थप्रतिपाद्यत्वं महाभूतस्यैवेति तस्यैवाधिभूतत्वमुचितम्, न तु महाभूतकारणस्याहङ्कारादेः, तत्कार्यस्य भौतिकस्य च । अतः कथं 'तत्कारणं तथा कार्यम्' (स्का.पु.) इति प्रमाणे द्वयोर्ग्रहणम् ? इत्यत आह- **कार्येति** ॥ 'महाभूताधिकारगम्' इति महाभूतस्येव कार्यकारणयोरपि ग्रहणमुचितम् ।

---

१. अभिमानस्थितं विषयत्वेनेति (पं.), अभिमानस्थितत्वविषयत्वेनेति (पा.)

२. विनेति (मं.२) ३. आत्माभ्युपकारक.... (प्र.)

४. 'बुद्धिस्थेन' इत्यर्थः ५. तदवतारम् अनूद्य व्याचष्टे (पा.)

तयोर्महाभूताभिन्नत्वविवक्षया अधिभूतशब्दार्थत्वस्याभिमतत्वादिति भावः । **तत्तादात्म्यात्** महाभूताभिन्नत्वात् । 'इति' इति शेषः । देवानाम् अधिदैवतं= 'देवानामप्युत्तमं दैवतं वस्तु अधिभूतमिति भगवतोऽधिभूतत्वमुच्यत इति प्रतीतिं निरस्यन् 'देवानाम्' इत्यनन्तरम् 'उपकारकृत्' इति पूर्वार्धोक्तमनुवर्त्य योज्यमित्याह- **देवानामुपकारकृदिति** ॥ 'देवाधिकारप्रतिपाद्यं सर्वमप्यधिदैवतम्' इत्यपि संयोज्यम् ॥ ४ ॥

भगवद्गीता

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

भाष्यम्

मद्भावं मयि सत्ताम्[2] । निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकाम्[3] । तच्चोक्तम्-

'मुक्तानां च गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।'

(म.भा. शां.प. ३४२-४२)

इति मोक्षधर्मे ॥ ५ ॥

प्रमेयदीपिका

'मद्भावम्' इत्यस्य 'मदात्मकत्वम्' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽह- **मद्भावमिति** ॥ ननु भगवति स्थितिः सर्वदाऽस्ति । सा कथं फलम् ? इत्यतो विशिनष्टि- **निर्दुःखेति** ॥ क्वचित्पाठः 'मद्भावं मद्भद्भावम्' इति । तत्र

१. 'देवानामप्युत्तमं दैवतम्' इति नास्ति (पं.) २. अ. मद्भद्भावम्
३. अ. निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मकम्

भगवत्प्रतिबिम्बानां जीवानां तत्सादृश्यं सदाऽस्ति। तत्कथं प्राप्यमुच्यते? इत्यत उक्तम्- **निर्दुःखेति** ॥ अत्र 'आत्मकम्' इति पाठः। 'अभिव्यक्तम्' इति शेषः। प्रतीत एवार्थः किं न स्यात्? इति चेन्न। मुक्तानां भगवदाश्रितत्वेन तद्भावायोगात्। तदपि कुतः? इत्यत आह- **तच्चेति** ॥ **क्षेत्रज्ञः** परमात्मा गतिरिति समर्थितः ॥ ५ ॥

भावदीपिका

'मद्भावं मद्भद्भावम्' इति पाठपक्षे 'निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकाम्' इति पाठासम्भवादाह- **अत्रात्मकमिति** ॥ **गतिरिति** ॥ आश्रय इत्यर्थः ॥ ५ ॥

भावरत्नकोशः

भगवत्प्रतिबिम्बानाम् भगवता भिन्नत्वे सति अर्थप्रकाशत्व-अनुकूल-वेदनीयत्वादिना तज्ज्ञानानन्दादिसदृशज्ञानानन्दादिरूपकिञ्चित्सादृश्य-सम्पन्नानाम्। [1]लिङ्गानन्वयमाशङ्क्याह- **अत्रेति**[3] ॥ 'मद्भद्भावम्'[2] इति पाठपक्षे, **इति** [4]पाठ इति। 'निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मकम्' इति भाष्यपाठ इत्यर्थः। निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मकरूपसादृश्यस्यापि

'बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम्।
स्वरूपाण्येव जीवस्य .... ॥' (गौ.श्रु.)

इति सनातनत्वात् कथं फलत्वम्? इति कृतचोद्यं परिहर्तुं भाष्ये शेषमाह- **अभिव्यक्तमिति** ॥ अभिव्यक्तिस्तु प्राङ् नैवेति भावः। **प्रतीत एवार्थः** 'मद्भावम्' इत्यस्य 'मदात्मकत्वम्' इत्यापातप्रतीत एवार्थः। **तदपि** तदेव। [5]क्षेत्रज्ञशब्दार्थं वदन् तदन्वितम् 'इति'शब्दं [6]व्यत्यस्य योजयति- **क्षेत्रज्ञ इति** ॥

---

१. लिङ्गान्वयम् (मं.२) २. अन्यथेति (पा.)
३. 'अत्र' इति टीकापदस्यार्थः। ४. 'पाठः' इति शेष इति भावः।
५. क्षेत्रशब्दार्थम् (मं.१,२) ६. न्यस्य (मं.१)

'स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते' (मो.ध.) (म.भा., शां.प. ३४२.३१) इति, 'आत्मा [1]भिन्नः स विज्ञेयः ततस्तं पूजयावहे' (मो.ध.) (म.भा., शां.प. ३४२.३४) इति आत्मादिशब्देन परमात्मा प्रस्तुत इति भावः। गम्यत इति **गतिः** आश्रयः। 'कृपू= सामर्थ्ये' इति धातुव्याख्यानादाह- **समर्थित इति**॥ 'ब्रह्मन्' इति नारदसम्बोधनम्॥ ५॥

भगवद्गीता

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः॥ ६॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम्[2]॥ ७॥

भाष्यम्

स्मरन् पुरुषः[3] त्यजतीति भिन्नकालीनत्वेऽप्यविरोध इति मन्दमतेः शङ्का मा भूदिति 'अन्ते' इति विशेषणम्। सुमतेः नैव शङ्काऽवकाशः। 'स्मरन् त्यजति' इत्येककालीनत्वप्रतीतेः। दुर्मतेः दुःखान्न स्मरन् त्यजतीति भविष्यति शङ्का।

'त्यजन् देहं न कश्चित्तु मोहमाप्नोत्यसंशयम्।'

इति स्कान्दे।

'तस्य ह एतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते।
तेन प्रद्योतनेन एष आत्मा निष्क्रामति॥' (बृ. ६.४.२)

---

१. हीनः (मं.१,२), हि नौ (पा.) २. अ. असंशयः।
३. 'पुरुष' इति नास्ति

इति हि श्रुतिः। 'सदा तद्भावभावितः' इति [1]अन्तकालस्मरणोपायमाह। **भावः** अन्तर्गतं मनः। तथाऽभिधानात्। **भावितत्वम्** अतिवासितत्वम्। 'भावना त्वतिवासना' इत्यभिधानात्॥ ६-७॥

प्रमेयदीपिका

ननु कलेवरत्यागस्य अन्ताव्यभिचारात् 'अन्ते' इति व्यर्थम्? इत्यत आह- **स्मरन् इति॥** न 'अन्ते' इत्येतत् 'कलेवरं त्यजति' इत्यस्य विशेषणम्, येन व्यर्थं स्यात्। किन्तु 'अन्ते स्मरन्' इति स्मरणस्यैव। तत्रापि किं प्रयोजनम्? इति चेदुच्यते। *'लक्षणहेत्वोः क्रियायाम्'*[2] इति लक्षणेऽपि शतुर्विधानात्, 'स्मरन् पुरुषः कलेवरं त्यजति' इति स्मरण-कलेवरत्यागयोः भिन्नकालत्वेऽपि न कश्चिच्छब्दविरोध इति मन्दमतेः शङ्का स्यात्। सा मा भूदित्येवमर्थम् 'अन्ते' इति स्मरणस्य विशेषणमुपात्तम्। तेनात्र स्मरणकलेवरत्यागयेरेककालत्वसिद्धिरिति।

'मन्दमतेः' इत्यस्य कृत्यमाह- **सुमतेरिति॥** कुतः? इत्यत आह- **स्मरन् इति॥** *'लटः शतृशानचौ'* इति लडादेशत्वेनापि शतुर्विधानमस्ति। स च 'लट्' इति वर्तमाने पुनः लङ्ग्रहणसामर्थ्यात् क्वचित् प्रथमासामानाधिकण्येऽपि भवति। लक्षणे विहिताच्च लडादेशो बलीयान्। तत्र[3] 'क्रियायाम्'[4] इत्युपपदसापेक्षत्वात्। अस्यानपेक्षत्वात्। *'अप्रथमासमानाधिकरणे'* इत्यस्यातिप्रसक्तिपरिहारमात्रार्थत्वात्। तथा च बलवतो ग्राह्यत्वे 'स्मरन् त्यजति' इत्यस्य 'स्मरति च' 'त्यजति च' इत्यर्थः स्यात्। एवं च 'अन्ते' इत्यनुक्तेऽपि स्मरणत्यागयोः एककालीनत्वप्रतीतेः सुमतेर्नैव शङ्काऽवकाश इति भावः।

---

१. अन्तकाले २. *लक्षणहेत्वोः क्रियायाः'* इति भा.दी. सम्मतः पाठः।
३. तस्य (भा.र.को. सम्मतः पाठः) ४. क्रियायाः

ननु दुर्मतिरपि शाब्दं न्यायं जानात्येव। अन्यथा शास्त्रे नाधिक्रियेत। केवलम् अध्यात्मविषये न प्रवीणः। तत्कथं तस्याऽप्येषा शङ्का स्यात्? ततश्च तं प्रत्यपि 'अन्ते' इत्येतद् व्यर्थम्? इत्यत आह- **दुर्मतेरिति**॥ दुर्मतेर्भविष्यति शङ्का भिन्नकालत्वविषया? कुतः? मरणकाले महद्दुःखं जायते। दुःखस्य च संस्कारविलोपहेतुत्वं प्रसिद्धम्। अतो 'दुःखात् कारणात्[1] मूर्छितो न स्मरन् त्यजति। कलेवरत्यागसमये स्मरणम् असम्भवीति यावत्। एतामनुपपत्तिं पश्यन् बलवन्तमपि लडादेशं विहाय लक्षणार्थमेव हि मन्यत इति भावः।

ननु सुमतेरप्येवं शङ्का[2] स्यादेव। कथं चेयं शङ्का तत्वप्रतीतिरेवेति चेन्न। अज्ञानिन एव देहाभिमानिनो देहत्यागम् आत्मत्यागमिव मन्यमानस्य मरणकाले दुःखं भवति। तदपि मरणक्षणात् पूर्वमेव। ज्ञानी तु सर्वदा देहं हेयमेव मन्यमानो न मनागपि दुःखायते। किन्तु विशिष्टमेव तस्योत्क्रमणम् इत्यध्यात्मशास्त्रम् अनुसन्दधानस्य सुमतेः शङ्काऽनवकाशात्। किं तद् अध्यात्मशास्त्रम्? इत्यत आह- **त्यजन् इति**॥ कश्चित् विद्वान्। अविद्वानपि तत्काले। 'तस्य' इति मरणवैशिष्ट्यमात्रपरम्।

ननु 'अन्ते' इत्येतत् स्मरणविशेषणं चेत् 'सदा तद्भावभावितः' इत्यनेनैव गतार्थं स्यात्। अन्यथा तद् व्यर्थं भवेत्? इत्यत आह- **सदेति**॥ अन्तकाल-स्मरणमेव तत्प्राप्तिसाधनम्। न च तद् अकस्माद् भवति। अतस्तदुपायत्वेन सदा तद्भावभावितत्वमुच्यत इति भावः। कथम्? इत्यतो यथाऽयं तदुपायः स्यात्, तथा व्याचष्टे- **भाव इति**॥ **तथाऽभिधानादिति**॥ 'स्याद्भावोऽन्तर्गतं मनः' इत्येवंरूपाभिधानाद्[3] इत्यर्थः। **वासितत्वं** संस्कृतत्वम्। तस्मिन् भावः **तद्भावः**। 'तेन भावितः' इति मनोधर्मेणाऽत्मोपचर्यते॥ ६-७॥

---

१. दुःखकारणात् (भा.र.को. सम्मतः पाठः)

२. 'शङ्का' इत्यतः परं 'किन्तु' इत्यधिकः पाठः ३. एवंरूपाद् अभिधानात् (बें.)

भावदीपिका

तत्रापीति॥ 'अन्ते' इत्यस्य स्मरणविशेषणत्वपक्षेऽपीत्यर्थः। 'स्मरन् पुरुषः' इत्यादिकम् आदौ योज्यम्। यदाकदाचित् स्मरणवान् पुरुष इत्यर्थः। ननु 'स्मरन् त्यजति' इत्युक्तस्मरण-कलेवरत्यागयोर्भिन्नकालीनत्वेऽपि 'स्मरन्', 'त्यजति' इत्यनयोः शब्दयोर्विरोध एव। *'लटः शतृशानचौ'* इति वर्तमानार्थकलडादेशत्वेन शतुर्विधानात्। 'स्मरन्' इत्यस्य च 'स्मृ= चिन्तायाम्' इत्यस्माल्लटि तस्य परस्मैपदिनि शत्रादेशे शकारऋवर्णयोर्लोपे, गुणे, तस्य रपरत्वे, 'स्मरन् अत्' इति जाते, ऋकारस्य इत्त्वेन शतृप्रत्ययस्य उगित्त्वाद् *'उगिदचाम्'* इति सूत्रेण नुमागमे संयोगान्तनकारलोपे च सति निष्पन्नतया शत्रन्तत्वे वर्तमानार्थकत्वात् 'त्यजति' इत्युक्तत्यागसमानकालीनत्वप्राप्तेः भिन्नकालीनत्वप्रयुक्तशब्द-विरोधाभावशङ्का कथं स्यात्? इत्यत उक्तम्- **लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति लक्षणेऽपि शतुर्विधानादिति**॥

अत्र *'लटः शतृशानचौ'* इति सूत्रात् 'शतृशानचौ' इत्यनुवर्तते। क्रियायाः लक्षणहेत्वोः= क्रियाविषययोर्लक्षणहेत्वोरर्थवत्त्वेन विवक्षितयोः सतोः, धातोः शतृशानचौ प्रत्ययौ स्तः। 'शयाना भुञ्जते यवनाः।' अत्र भोजनक्रियालक्षणत्वेन शयनस्य विवक्षितत्वात्, तस्मिन् लक्षणे विवक्षिते सति, 'शीङ्= स्वप्ने' इति धातोः शानच्प्रत्यये 'शयानाः' इति भवति। तथा 'अर्जयन् वसति'। अत्र वासक्रियायाः द्रव्यार्जनस्य हेतुतया विवक्षितत्वात्, तस्मिन् हेतौ विवक्षिते सति [१]ऋजधातोः शतृप्रत्यये 'अर्जयन्' इति भवति। ततश्चैवं लक्षणेऽपि शतृप्रत्ययस्य विहितत्वात्, तत्र च कालविशेषानुक्तेः, भिन्नकालीनत्वेऽपि शतुः सम्भवेन, प्रकृते च 'त्यजति' इत्युक्तदेहत्यागरूपक्रियायाः कर्तुः पुंसः स्मरणरूप-लक्षणवत्त्वस्य भिन्नकालीनस्मरणयोगेनापि सम्भवात् न कश्चिच्छब्दविरोध इति

१. 'अर्जधातोः' इति पाठः साधुः।

भावः। किमनेन प्रयोजनमुक्तं भवति ? इत्यत आह- **तेनेति** ॥ 'अन्ते' इति स्मरणविशेषणदानेनेत्यर्थः । **एककालत्वेति** ॥ 'अन्ते स्मरन्' इत्यस्य 'देहत्यागकाले स्मरन्' इत्यर्थकत्वादिति भावः। कथमेककालीनत्वप्रतीतिः ? इत्यतस्तामुपपादयति- **लट इति**॥ *'लटः शतृशानचौ अप्रथमासमानाधिकरणे'* वर्तमानार्थकस्य लटः परस्मैपदिन्यात्मनेपदिनि च क्रमात् शतृ-शानचावादेशौ स्तः प्रथमाविभक्त्यन्तसामानाधिकरण्याभावे इति सूत्रार्थः। 'पचन्तं चैत्रं पश्य', 'पचमानं चैत्रं पश्य' इत्याद्युदाहरणम् । अत्र द्वितीयाविभक्तिसामानाधिकरण्यसद्भावेनाप्रथमासमानाधिकरणत्वात् । **लडादेशत्वेनापीति** ॥ वर्तमानार्थकलडादेशत्वेनापीत्यर्थः।

नन्विदं विरुद्धम् । *'लटः शतृशानचौ'* इति सूत्रेण 'स्मरन्' इत्यत्र लडादेशभूतशतृप्राप्त्यनुपपत्तेः । तत्र 'अप्रथमासमानाधिकरणे' इत्युक्तत्वाद्, अत्र पुनः 'स्मरन् पुरुषस्त्यजति' इति प्रथमासामानाधिकरण्यस्यैव सद्भावादिति चेत्, तत्राह- **सचेति** ॥ वर्तमानार्थकलडादेशत्वेन विहितः शतृप्रत्यय इत्यर्थः। **वर्तमान इति** ॥ अनुवर्तमान इत्यर्थः। अयं भावः। *'लटः शतृ'* इति सूत्रे *'लटः'* इति न वक्तव्यम्। *'वर्तमाने लट्'* इति पूर्वसूत्राद् विभक्तिविपरिणामेन *'लटः'* इत्यनुवृत्तिसम्भवेन पुनर्लड्ग्रहणस्य व्यर्थत्वात्। तथा च 'व्यर्थं सत् किञ्चिदिष्टं ज्ञापयति' इति न्यायसामर्थ्यात् क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि लडादेशः शतृप्रत्ययः शानच्प्रत्ययश्च भवतीति ज्ञायते। 'सन् ब्राह्मणः' 'अधीयानो ब्राह्मणः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । यथोक्तं काशिकायाम्- '' *'लट्'* इति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणम् अधिकविधानार्थम् । तेन क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि शतृशानचौ भवतः। 'सन् ब्राह्मणः', 'अधीयानो ब्राह्मणः' इति दर्शनात्'' इति। तथा च 'स्मरन् पुरुषस्त्यजति' इति प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि वर्तमानार्थ-लडादेशभूतशतृप्रत्ययसम्भवाद् 'अन्ते' इत्यनुक्तावपि 'स्मरंस्त्यजति' इत्यस्य 'तदानीं स्मरणवान् देहं त्यजति' इत्यर्थसम्भवेन स्मरणत्यागयोरेक-

कालीनत्वप्रतीतेर्नैव सुमतेः शङ्कोत्पत्तिरिति । ननु लक्षणे विहितलडादेशम् आदायोक्तरीत्या स्मरणत्यागयोर्भिन्नकालीनत्वेऽपि न कश्चिच्छब्दविरोध इति मन्दमतेः शङ्कानिरासाय 'अन्ते' इत्येतदपेक्षितम्, आहोस्वित् लडादेशत्वेनोक्तं शतृप्रत्ययमादाय एककालीनत्वं स्मरणत्यागयोरङ्गीकृत्य भिन्नकालीनत्वशङ्काया एवाभावेन 'अन्ते' इत्येतदपेक्षितं वेति सुमतेरपि सन्देह एव स्यात्, न निश्चयः? इत्यत आह- **लक्षणे विहिताच्चेति** ॥

लक्षणेऽर्थे विहितात् शतृप्रत्ययादित्यर्थः । लक्षणे विहितः शतृप्रत्ययः शानच्प्रत्ययश्च स्वतन्त्र एव, न तु लडादेशभूतः । अत एव पूर्वं 'लक्षणेऽपि शतुर्विधानात्' इत्युक्त्वा, 'लडादेशत्वेनापि' इत्युक्तम्। **लडादेशः** *'लटः'* इति सूत्रोक्तः शतृप्रत्ययः । कथं बलवत्त्वम् ? इत्यतो लक्षणे विहितस्य शतुर्दौर्बल्यमुपपादयति- **तत्रेति** ॥ *'लक्षणहेत्वोः'* इति सूत्रे। 'लक्षणे विहितस्य शतृप्रत्ययस्य' इति शेषः। यत् सापेक्षं तत् दुर्बलमिति भावः। ननु 'क्रियायाः' इति षष्ठ्यन्तस्य कथमुपपदत्वम् ? *'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्'* इति सप्तम्यन्तस्यैवोपपदत्वोक्तेः, *'कर्मण्यण्'*, *'सुपि स्थः'* इत्यादौ तादृश-स्यैवोपपदत्वदर्शनाच्च, इति चेदुच्यते । *'तत्रोपपदम्'* इत्युक्तपारि-भाषिकोपपदत्वस्य अत्रासम्भवेऽपि, 'उप= समीपे विद्यमानं पदमुपपदम्' इति योगेनोपपदत्वसम्भवात् । 'शयाना भुञ्जते', 'अर्जयन् वसति' इत्यादौ भोजनादिक्रियायाः समीपे सत्त्वात्। यद्वाऽस्तु सप्तम्यन्तस्यैवोपपदत्वनियमः। प्रकृते च 'तौ चेत् लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः' इति व्याख्यातत्वेन विषयत्वस्य सप्तम्यर्थत्वाद् उपपदत्वं षष्ठ्यन्तस्यापि विभक्तिविपरिणामेनास्तीति सूत्रेऽभिप्रेतत्वेन न दोष इति द्रष्टव्यम् । **अस्येति** ॥ *'लटः शतृ'* इति सूत्रोक्तलडादेशभूतशतृप्रत्ययस्येत्यर्थः । **अनपेक्षत्वादिति** ॥ उपपद-सापेक्षत्वाभावादित्यर्थः।

नन्वेतदयुक्तम्। [1]अप्रथमासमानाधिकरणस्य 'प्रथमासमानाधिकरणभिन्ने उपपदे' इत्यर्थकत्वेन लडादेशशातुरपि उपपदसापेक्षतया दौर्बल्यमेव ? इत्याशङ्क्याह- **अप्रथमेति** ॥ स्यादप्येषा शङ्का यद्यत्र 'अप्रथमासमानाधिकरणे' इत्यस्य पर्युदासत्वमभ्युपगच्छामः। नचैवम्। किं नाम, प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवनरूपातिप्रसक्तिपरिहाराय 'प्रथमासमानधिकरणे लडादेशः शतृप्रत्ययः शानच्प्रत्ययश्च न भवति' इति प्रसज्य प्रतिषेधार्थकत्वात्। नह्येवं व्याख्यानेऽस्योपपदत्वसम्भावनाऽप्यस्तीति 'परिहार'[2] इत्युक्त्या प्रसज्य प्रतिषेधोऽयमिति सूचितम्। 'मात्र' इत्यनेन नोपपदत्वाभावः सूचित इति ध्येयम्। अत्र 'प्रथमासमानाधिकरणे न भवति' इत्येतदप्युत्सर्गरूपमेव। 'सन् ब्राह्मणः' इत्यादिप्रयोगदर्शनरूपापवादबलेन, पुनर्लड्डुक्त्या प्रथमासमानाधिकरणेऽपि लडादेशो शतृप्रत्ययभवनाङ्गीकारात्। 'अतिप्रसक्तिमात्रपरिहारार्थत्वात्' इति वचनं तु प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवनरूपातिप्रसक्तिः सर्वथा कुत्रापि नास्तीत्याशयेन नोक्तम्, किं तु बाहुलिकाभिप्रायेणैवेत्याद्यालोचनीयं सूरिभिरित्युपरम्यते। **बलवतः** लडादेशशतृप्रत्ययस्य।

ननु यदि शाब्दन्यायं जानाति तर्हि स कथं दुर्मतिः ? इत्यत आह- **केवलमिति** ॥ **प्रवीणः** कुशलः। एतन्निमित्तादेव स दुर्मतिरित्युच्यत इति भावः। **भिन्नकालत्वेति** ॥ 'स्मरण-कलेवरत्यागयोः' इति शेषः। **अत इति** ॥ भगवदनुभवजन्यतत्संस्काराख्यस्मृतिकारणस्य विलुप्तत्वादित्यर्थः। **लडादेशम्** शतृप्रत्ययम्। **लक्षणार्थम्** शतृप्रत्ययम्। 'जघन्यमपि' इति शेषः। **तत्त्वेति** ॥ मरणकाले दुःखस्य तत्प्रयुक्तसंस्कारविलोपस्य च सत्त्वेन तत्त्वप्रतीतित्वान्न संशयरूपेत्यर्थः। **आत्मत्यागम्** स्वस्वरूपत्यागम्। **पूर्वमेवेति** ॥ न तु देहवियोग-

---

१. 'अप्रथमासमानाधिकरणे' इति पदस्य इत्यर्थः।

२. 'अतिप्रसक्तिपरिहारमात्रार्थत्वात्' इत्यत्र

रूपमरणक्षणे। तथात्वे उत्तरत्र प्राप्यस्मरणाभावप्रसङ्ग इति भावः। **मनागपि** कदाऽपि, ईषदपीति वा। **विशिष्टमेवेति**॥ अज्ञमरणविलक्षणमेवेत्यर्थः। ननु 'मरणकाले महद्दुःखं जायते' इत्यादिना मरणसमयेऽज्ञानिनो मूर्च्छोक्तिः कथं 'त्यजन् देहं न कश्चित्' (स्का.) इत्युक्तम्? इत्यत आह- **अविद्वानपि तत्काल इति**॥ देहत्यागक्षणे मोहं नाप्नोतीत्यर्थः। अविदुषोऽपि तत्काले उत्तरजन्मनि प्राप्यशरीरस्मृतेरावश्यकतया यदि तत्कालेऽपि मोहस्तदा तत्क्षणे प्राप्य-स्मरणाभावेन तत्प्राप्तिरेव न स्यादित्याशयः। **मरणवैशिष्ट्यमात्रेति**॥ ज्ञानि-मरणस्याज्ञानिमरणापेक्षया वैलक्षण्यप्रतिपादनपरमेवेदम्। न तु ज्ञानिनस्तत्काले स्मरणप्रतिपादकमित्यर्थः। **तदुपायत्वेन** अन्तकालस्मरणोपायत्वेन। ननु सदा तद्भावभावितत्वस्य मनोधर्मत्वात् कथं स्मरणकर्त्रात्मविशेषणत्वम्? इत्यत आह- **मनोधर्मेणेति**॥ ६-७॥

भावरत्नकोशः

अव्यभिचारादिति॥ अन्त्यकालान्यकाले कलेवरत्यागस्यासम्भवेन व्यभिचाराभावाद् व्यर्थं विशेषणम्। 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' (लौ.न्या.सा. १८६) इति वचनादिति भावः। **स्मरणस्यैव** विशेषणम्। **'लक्षणहेत्वोः क्रियायाम्' इति लक्षणेऽपि शतुर्विधानादिति**॥ **लक्ष्यते** चिन्त्यते येन तत् लक्षणम्= जनको हेतुः, धात्वर्थविशेषणं चैतत्। लक्षणे हेतौ च वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवतः, तौ चेत् लक्षणहेतू क्रियाविषयौ। 'शयाना भुञ्जते यवनाः', 'तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः'। **हेतुः** फलं कारणं च इति पक्षे '[1]अर्जयन् वसति', '[2]हरिं पश्यन् मुच्यते' इति सूत्रार्थोदा-हरणे वृत्त्यादावुक्ते। अत्र चावस्थानस्यानुशासनक्रियां प्रति लक्षणत्ववत्, कलेवरत्यागक्रियां प्रति स्मरणस्य लक्षकत्वविवक्षयैव शतृप्रत्ययः, न त्वेककाल-त्वाभिसन्धिनेति न शब्दकृतविरोध इति भावः। स्पष्टीकरिष्यति तदनुपदमेव।

---

१. अर्जनाय वसतीत्यर्थः। २. हरिदर्शनेन संसारदुःखात् मुच्यत इत्यर्थः।

यद्यपि 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति षष्ठ्यन्तमेव सूत्रं पठित्वा क्रियाया लक्षके=परिचायके, हेतौ च वर्तमानाद्धातोः लटः शतृशानचावादेशौ स्त इति सूत्रार्थः शाब्दिकैरुक्तः। तथाऽपि 'क्रियायाम्' इत्यपि पाठम्, तस्य 'क्रियायामुपपदे सति' इत्यर्थं चाभ्युपेत्येदमुदितम्, इष्टं च। *'तुमुन्-ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्'* इत्यत्र 'क्रियायाम्' इत्यस्य 'क्रियायामुपपदे' इति व्याख्यातम्। अनुमतं चैतत् सूत्रकारवार्तिककारयोः। *'सम्बोधने च'* "[1]*माङि आक्रोशे'* इत्युभयत्रापि[2] सप्तम्यन्तत्वदर्शनात्, अत्रापि 'तौ चेत् क्रियाविषयौ' इति वृत्तिकारवचनाच्च। अत एव 'क्रियाया इति शेषलक्षणैव षष्ठी' इति हरदत्तवचनमनादरणीयम्। अनेनैव 'तस्य क्रियायामित्युपपदसापेक्षत्वात्' (प्र.दी. ८.६) इति टीकाऽपि समर्थिता ज्ञातव्या। दृश्यते च सूत्रेऽपि पाठभेदः *'तुन्दि-वलि-वटेर्भः'* इत्यत्र 'तुण्डि' इति [3]पाठाभ्युपगमात्। [4]ऋग्भाष्यटीकायाम्- "[5]सप्तनोऽण् छन्दसि', 'सप्तनोऽञ् छन्दसि' इति [6]सूत्रपाठद्वयाभ्युपगमाच्च। [7]ऋग्भाष्यटीकायां तु 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति षष्ठ्यन्तमेव सूत्रं पठितम्। **भिन्नकालत्वेऽपीति** ॥ एतच्च 'दुर्मतेर्दुःखान्न स्मरन्त्यजतीति भविष्यति शङ्का' (गी.भा. ८.६) इत्युपरितन-भाष्यव्याख्याऽवसरे आकार एव स्पष्टीभविष्यति। **तेन** विशेषणोपादानेन।

नन्वनुपदमेव 'स्मरन् पुरुषस्त्यजति इति भिन्नकालत्वेऽप्यविरोधः' इति भाषितम्। तत्कथमत्रैककालत्वप्रतीतिः इति भाष्यते ? इत्यत आह- **लटः**

---

१. 'माङि आक्रोश इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकम्।

२. 'अपि'पदं नास्ति (पं.)	३. मूर्धन्योपधोऽयम् इति माधवः।

४. "सप्तैव साप्तानि। *'सप्तनोऽण् छन्दसि'* इति वर्गे वाऽण्। छान्दसत्वादाद्युदात्तत्वम्। 'सप्तनोऽञ् छन्दसि' इति पाठे न विरोधः।" ऋ.भा.टी., सू.२०, मं.२०१

५. 'सप्तनोऽञ् छन्दसि' इति वैयाकरणपाठः	६. सूत्रपाठाभ्युपगमाच्च (मं.२)

७. 'अभि त्वा देव सवितः' इति मन्त्रभाष्यटीकायाम्।(ऋ.भा.टी. २अ., २४सू., २५६ मं)

शतृशानचावितीति ॥ द्विविधो हि [1]शताऽस्ति । लक्षणे विहितः, केवल-लडादेशत्वेन विहित इति । तत्र पूर्वभाषितः शता लक्षणे विहितः । अत्र भाष्य-माणस्तु लडादेशतया विहितः । तथा च न पूर्वोत्तरभाषणयोर्भिन्नकालत्व-एककालत्वाभ्युपगमपरयोर्विसंवाद इति भावः । ननु तस्मिन् सूत्रे प्रथमान्त-पदसामाधिकरण्ये सति शतृशनचौ न भवत इति प्रतिषेधात्, 'स्मरन् पुरुषः' इति च प्रथमान्तपदसामानाधिकरण्यात् कथं शतृप्रत्ययः ? इत्यत आह- **स चेति ॥** शत्रादेश इत्यर्थः । **इति वर्तमान इति ॥** *'वर्तमाने लट्'* इति सूत्रादनुवृत्तस्य षष्ठयन्तत्वेन विपरिणामसम्भवे अत्र पुनः 'लटः' इति[2] लड्ग्रहणस्य प्रयोजनविशेषानिरूपणादिति भावः । **प्रथमासामानाधिकरण्येऽपीति ॥** तथा चोदाहरन्- 'सन् ब्राह्मणः', 'अस्ति ब्राह्मणः', 'विद्यमानो ब्राह्मणः', 'विद्यते ब्राह्मणः' (काशिका) इत्यादि।

ननूभयोरपि प्राप्तौ कथं निर्णयः ? इत्यत आह- **लक्षण इति ॥** लक्षणे वर्तमानाद्धातोः परस्य लट आदेशत्वेन [3]विहितादित्यर्थः । **लडादेशः** *'लटः शतृशानचौ'* इति विहितलडादेशः । **तस्य** लक्षणे विहितस्य शतुः । **सापेक्षत्वात्** क्रियायामुपपदे सत्येव भवतीति, अन्यप्रतीतिसापेक्षप्रतीतिकत्वात् । **अस्य** लडादेशस्य । ननु कथमस्यानपेक्षत्वम् ? तत्रापि 'अप्रथमासामानाधिकरणे' इत्यन्यसापेक्षप्रतीतिकत्वस्यावभासादित्यत आह- **अप्रथमेति ॥ अति-प्रसक्तीति ॥** प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि सर्वत्र शतृशानचौ भवतश्चेत्, 'पचति देवदत्तः' इत्यादावपि प्रसक्तिरित्येवम् अतिप्रसक्तिपरिहारमात्रार्थत्वादित्यर्थः, न पुनरुपपदत्वोपस्थापनार्थत्वमपीति मात्रपदार्थः । एवं बलाबलचिन्तायाः फलमाह- **तथा चेति ॥ एककालीनत्वेति ॥** " *'खः सर्वधुरात्'* इति सूत्रे 'खः' इति योगविभागः कर्तव्य इष्टसङ्ग्रहार्थः" इति वृत्तिकारवचनाद् इहैक-

---

१. शतृप्रत्ययः । २. *'लटः शतृशानचौ'* इति सूत्रे ।

३. एतदनुसारेण 'लक्षणे विहितात्' इति भा.र.को.सम्मतः टीकापाठः स्यात् ।

कालशब्दादपि खप्रत्ययः । अत एव 'दक्षिणधुरीणः', 'उत्तरधुरीणः', 'शातोदरीखरश्चरी[1]कलनाधुरीणः' इत्यादिप्रयोगा [2]उपपद्यन्ते । तथा चावश्यकर्तव्यत्वेन योगविभागेनैव एककालादिशब्दादपि खप्रत्ययनिष्पादनसम्भवे *'कालाट्ठञ्'* इति सूत्रे 'समानकालीनम्' इत्यादिप्रयोगा अपभ्रंशा एवेति [3]प्रलपन्नाधुनिकः[4] प्रत्यस्तः । तथा च [5]शरणदेवः- ''चिरकालीनादयः *'खः सर्वधुरात्'* इत्यत्र योगविभागेन'' इति ।

नाधिक्रियेतेति ॥ तथा च मन्दमतेः शङ्काऽपनोदार्थम् 'अन्ते' इति विशेषणमित्युक्तमयुक्तमिति भावः । ननु शाब्दन्यायं जानन् शास्त्रे अधिकारी च कथं मन्दमतिः ? इत्यत आह- **केवलमध्यात्मेति ॥** ननु स्मरणाभावः संस्काराभावे सति स्यात् । स्मरणस्य संस्कारान्वयव्यतिरेकित्वात् । न तु दुःखे सति स्मरणाभावः । दुःखाभावस्य स्मरणहेतुत्वानवधृतेः ? इत्यत आह- **दुःखस्येति ॥ प्रसिद्धम्** अनुभवसिद्धम् । 'दुःखात्' इत्यत्र पञ्चमीविभक्त्यर्थोक्तिः- [6]**दुःखकारणादिति ॥** दुःखरूपकारणादित्यर्थः । कारणशब्दात् पञ्चमी तु 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति [7]वक्तव्यात् । **मूर्छितः** सञ्जातमुर्छाऽवस्थः लुप्तसंस्कार इत्यर्थः । ननु न नञस्त्यागेनान्वयबोधः? कलेवरत्यागस्य प्रमितत्वात्, नैसर्गिकश्च नञः क्रियान्वयः, इत्यतस्तात्पर्यमाह- **कलेवरत्यागेति ॥ एतां स्मरणासम्भवलक्षणाम् । लक्षणार्थम्** *'लक्षणहेत्वोः क्रियायाम्'* इति शास्त्रविहितम् ।

ननु कलेवरत्यागसमये दुःखाविनाभावेन संस्कारविलोपप्राप्त्या 'अस्मरण-

---

१. 'खरश्चरी' इति स्थाने 'खररी' इति पाठः (पं.,मं.२), 'खरत्परी' (मं.१)

२. प्रयोग उपपद्यते (मं.१,२)　　३. प्रधानाधुनिकः (पा.)

४. भट्टोजिदीक्षितः　　५. शरणदेवस्य कृतिः दुर्घटवृत्तिः ।

६. दुःखात् कारणादिति टीका ।　　७. वार्तिकादित्यर्थः ।

८. स्मरणासम्भवात् (पं.,मं.१,२)

सम्भवात्, सुमतेरपि विभिन्नकालत्वविषया शङ्का युक्तैव। किञ्च शङ्का नाम वितर्कापरनामा संशयः। 'शङ्का वितर्कभययोः' (वै.को. ६.२.३८) इत्यभिधानात्। इयं च निश्चयरूपा प्रमितिरिति कथं संशयात्मा ? इति भावेन शङ्कते- **सुमतेरपीत्यादिना ॥ तत्त्वप्रतीतिः** प्रमा। **मरणकाल इति ॥** तत्र दुःखापादितसंस्कारविलोपस्यावर्जनीयत्वादिति भावः। [1]**मनाक्** ईषत्। **दुःखायत इति ॥** दुःखशब्दो वृत्तिविषये दुःखवति वर्तते। [2]ओजो यश आदिशब्दो यथा[3]। ततः *'कर्तुः क्यङ्'* इति क्यङि, *'सनाद्यन्ता धातवः'* इति धातुत्वे, *'अकृत्सार्वधातुकयोः'* इति दीर्घत्वे च दुःखिवदाचरतीत्यर्थः। [4]कण्ड्वादौ पठितस्य दुःखधातोः [5]कण्ड्वादिलक्षणे 'यत्किञ्चित्सुखदुःख=तत्क्रियायाम्' इति व्याख्यानात्, दुःख्यति= दुःखमनुभवतीत्यर्थः। पचाद्यचि, *'यस्य हलः'* इति, *'अतो लोपः'* इति च यकाराकारयोर्लोपे, कर्तुः क्यङि च, 'दुःखायते' इति रूपम्, दुःखमनुभवन्निवाचरतीत्यर्थ इत्यपि **आहुः**।

विशिष्टम् दुःखापादितसंस्कारविलोपशून्यम्। अज्ञानिनो मरणक्षणात् पूर्वमेव दुःखस्य समर्थितत्वात् कश्चिदपि [6]मोहं नाप्नोतीति कथमुच्यते ? इत्यत आह- **तत्काल इति ॥** मरणक्षणे। 'मोहम्' इति भाष्यपदस्य 'मूर्च्छाम्' इत्यर्थः। 'मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः' (अ.को.) इत्यभिधानात्। तथा च तस्य संस्कारविलोपहेतुमूर्च्छाऽभावेन प्राप्यस्मरणसम्भवात् 'तं तमेति' (८.६) इति युज्यत इति भावो ज्ञेयः। 'तस्य ह एतस्य' (बृ. ६.४.२) इति भाष्योदाहृतश्रुतौ 'मरणक्षणे

---

१. 'मनाक् ईषत्' इति नास्ति (मं.२)

२. ओ जो य आदिशब्दो यथा (पं.), ॐ जो नरा आदिशब्दो यथा (पा.), ओं जो यदा आदिशब्दो यथा (मं.२)

३. तद् यथा- 'यशो जनेऽसानि' (तै.उ.)। 'यशस्वी भवानि' इत्यर्थः।-बन्नञ्जे

४. इत आरभ्य आहुः इति पर्यन्तं केषाञ्चिन्मतम्।

५. *'कण्ड्वादिभ्यो यक्'* इति सूत्रे।

६. मोक्षम् (पं.)

मोहं नाप्नोति' इत्यस्य 'तत्क्षणे प्राप्य '[1]स्मरणमस्ति' इत्यस्य वाऽर्थस्याप्रतिभासादसङ्गतं तदुदाहरणम् ? इत्यतस्तात्पर्यमाह- **तस्येति ॥ मरणवैशिष्ट्यमात्रपरमिति ॥** अज्ञानिमरणात् ज्ञानिमरणे अतिशयप्रतिपादनपरेयं श्रुतिरित्यतो विशिष्टमेव तस्योत्क्रमणम् इत्युक्तार्थप्रमापकत्वाद् युक्तं तदुदाहरणम्। व्यवस्थापितं चैतत् 'तदोकोऽग्रज्वलनम्' (ब्र.सू.अ. ४.२.१) इत्यधिकरण इति भावः । **भावप्रदीपिकायां तु**- "**मोहः** अज्ञानम् अभिमानश्च, एतदुभयाभावे कस्यापि न दुःखम्, [2]किमुत ज्ञानिन इति भावेनोक्तार्थे श्रुतिमप्याह- 'तस्येति'" इत्युक्तम् [3]तत् 'सदा तद्भावभावितः' इति स्मृतिविशेषणम् । **तत्** अन्तकाले स्मरणम्। **तस्मिन् भावः** तस्मिन् मनसोऽन्तर्गतिः । नन्वन्तर्गतिर्मनसो धर्मः तत्कथं सा स्मृतपुरुषविशेषणम्? इत्यत आह- **आत्मोपचर्यत इति ॥ ६-७॥**

भगवद्गीता

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा [4]नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

भाष्यम्

सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति- **अभ्यासेति ॥** अभ्यास एव योगो **अभ्यासयोगः** । दिव्यं **पुरुषं** पुरिशयं पूर्णं च ।

'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो ।
नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम् ॥'

(बृ. ४.५.१८)

१. स्मरणमप्यस्ति (पं.) २. किमु (मं.१,२)

३. 'तद् व्यर्थम्' इति टीकायाम् ।

४. अनन्यगामिना (भा.र.को. सम्मतः पाठः)

इति श्रुतेः । **दिव्यं** '**सृष्ट्यादिक्रीडादियुक्तम्**[1] । 'दिवु=क्रीडा....' इति धातोः ॥ ८ ॥

प्रमेयदीपिका

कुतोऽयमर्थः?इत्यत उत्तरत्रैवमेव व्याख्यानादिति भावेनाऽह- **सदेति** ॥ द्वन्द्वादिशङ्काव्युदासार्थमाह- **अभ्यास एवेति** ॥ अभ्यासातिरिक्तस्य योगस्य प्रकृते[2] उपयोगिनोऽभावादिति भावः। 'पुरुषश्चाधिदैवतम्' (८.४) इति प्रकृतो हिरण्यगर्भोऽत्रोच्यत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **दिव्यमिति** ॥ दिव्यत्वेन विशेषणादीश्वर एवायमित्यर्थः। 'पॄ= पालनपूरणयोः' इत्यतो '[3]विदिपुरोश्च' इति कुषन्प्रत्ययविधानात् 'पूर्णं च' इति सिद्धचति। 'सर्वासु पूर्षु' (बृ. ४.५.१८) वर्तमानः[4] इति स्वरूपांनुवादेन 'पुरुषः' इति विधेयम्। तस्य व्याख्यानम्- **पुरिशयमित्यादि** ॥ **आवरणम्** अन्तर्व्याप्तिः । **संवरणम्** बहिराच्छादनम्। ननु दिवि भवो दिव्यः। स च सूर्यमण्डलस्थत्वात् हिरण्यगर्भोऽपि भवतीति **कश्चित्**। अत आह- **दिव्यमिति** ॥ औणादिको यक्-प्रत्ययः। 'परमम्' इति विशेषणादिति भावः॥ ८॥

भावदीपिका

'**द्वन्द्वादि**' इत्यत्रादिपदेन षष्ठीविग्रहादिग्रहणम्। **आहेति** ॥ 'कर्मधारय इति' आहेत्यर्थः। **अभ्यासातिरिक्तस्य** ध्यानापरपर्यायसमाधिभिन्नस्य। **योगस्य** कर्मयोगस्य । **प्रकृतेति** कर्मकरणादेरन्तकालस्मरणं प्रति साक्षादहेतुत्वादि-त्यर्थः । **विदिपुरोश्चेति** ॥ **कुषन्निति** ॥ तथा च 'पॄ' इत्यस्मात् कुषन्प्रत्यये नलोपे कित्त्वाद् गुणाभावे ऋवर्णस्य *'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'* इति उत्वे, *'उरण् रपरः'*

---

१. सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तम्
२. प्रकृतोपयोगिनः
३. विदिपूरोश्च (पा.)
४. 'वर्तमानः' इत्यध्याहारः ।

इति तस्य रपरत्वे 'पुरुष:' इति रूपं द्रष्टव्यम्। **अन्तर्व्याप्तिरित्यादि**।। तथा च एनेन किञ्चनानावृतम्= अन्तर्व्याप्तं न भवति, किन्तु सर्वमप्यन्तः अनेन व्याप्तमेव, सर्वान्तर्यामीति यावत् । तथैनेन किञ्चन नासंवृतम् = बहिरनाच्छादितं न भवति । किन्तु सर्वमपि बहिरनेनाच्छादितमेव, सर्वाच्छादकत्वात् व्याप्त इत्यर्थः। **दिवि भव इति**।। तथा च दिव्यत्वेन विशेषणादीश्वर एव, न हिरण्यगर्भ इति, उक्तमसदिति भावः।

यगिति ।। 'दिव्' अस्माद् यक्प्रत्यये 'दिव्यम्' इति रूपम्, कित्त्वाद् गुणाभावः। अन्यथा 'देव्यम्' इति स्यात्। कुत एवं व्याख्येयम् ? परोक्त एवार्थः कस्मान्न स्यात् ? इत्यत आह- **परममिति** ।। सूर्यमण्डलस्थे हिरण्यगर्भे परमत्वासम्भवाद् इत्थं व्याख्येयमिति भावः ।। ८ ।।

भावरत्नकोशः

द्वन्द्वादीति ।। 'अभ्यासश्च योगश्च' इति द्वन्द्वः । 'अभ्यासस्य योगः= सम्बन्धः' इति षष्ठीतत्पुरुषः । 'अभ्यासससहितो योगोऽभ्यासयोगः' इति समानाधिकरणसमास[1] इति प्रतीतिनिरासार्थमित्यर्थः । तन्निरासम् एवकार-तात्पर्योक्त्या विशदयति- अभ्यासातिरिक्तस्येति ।। 'दिव्यम्' इति [2]विशेषणानुवादः साभिप्राय इति भावेन[3] व्याख्याति- दिव्यत्वेनेति ।। कुषन् प्रत्ययेति ।। *'पुरःकुषन्'* (उ.सू.) इति पूर्वसूत्राद् औणादिकः कुषन्प्रत्ययः *'विदिपुरोश्च'* इत्यत्राप्यनुवर्तते। तस्य च कित्त्वाद् गुणाभावे *'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'* इत्युत्वे, रपरत्वे च पुरुषशब्दः 'पिपर्ति'[4], 'पूर्यते'[5] वेति कर्तरि निष्पन्नः पूर्णमाहेति भावः। 'सर्वासु पूर्षु पुरिशयः' (बृ. ४.५.१८) इति श्रौतपदानि नान्वितानि ?

---

१. मध्यमपदलोपी कर्मधारयः

२. विशेषानुवादः (पा.)

३. 'भावेन' इति नास्ति (पा.)

४. पॄ= पालनपूरणयोः इति धातुः

५. पूरी= आप्यायने इति धातुः

इत्यतोऽध्याहरति- **वर्तमान इति** ॥ न चेदं पुरुपशब्दार्थविवरणपरम्, शरीरे वर्तमानत्वमात्रप्रतीत्या अभिलपितार्थानवभासादित्यत उक्तम्- **इति स्वरूपानुवादेनेति** ॥ **तस्य** 'पुरुषः' इत्यस्य। **पुरिशयमितीति** ॥ **पुरि** शरीरे, '*अधिकरणे शेतेः*' इति डः, 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' इत्यादिना साधुरिति भावः। 'इत्यादि' इत्यादिपदेन 'नैनेन किञ्चनानावृतम्, नैनेन किञ्चनासंवृतम्' (बृ. ४.५.१८) इति श्रुतिशेषग्रहः। तत्राऽवृतसंवृतपदयोरपौनरुक्त्याय, 'नानेन किञ्चिदव्याप्तं नानेनाच्छादितं न च' (बृ.भा. ४.५.१८) इति बृहद्भाष्यरीत्या विवक्षितं प्रकृत्यर्थमाह- **आवरणमित्यादि** ॥ श्रुतिशेषे अन्तर्बहिर्व्याप्तिप्रतीत्या पूर्णत्वं लभ्यत इति भाष्योक्तपूर्णत्वे प्रमाणमिदम्। 'पॄ= पालनपूरणयोः' इति धातुव्याख्याने 'पूरणं सर्वत्र व्याप्तिः' इत्यभिमतमिति भावः। श्रुतौ इदम एतदो वा '*द्वितीयाटौस्स्वेनः*' इत्यन्वादेशे 'एनेन' इति रूपम्।

कश्चिदिति ॥ यद्यपि **सङ्करः** 'दिवि सूर्यमण्डले भवं पुरुषं यान्ति' (शां.भा. ८.८) इत्येवात्र श्लोके अभाषत। तथाऽपि 'स एवादित्यमण्डलान्तर्गतो हिरण्यगर्भ एव पुरुषोऽधिदैवतं च' इति, 'पुरुषश्चाधिदैवतम्' (८.४) इत्यत्र भाषितवान्, इत्यत एवमुक्तम्। **औणादिको यक् प्रत्यय इति** ॥ '*अघ्र्यादयश्च*' इत्यत्र '*जनेर्यक्*' इत्यतो यक्प्रत्ययानुवृत्तेरघ्र्यादिगणपठिततया[1] तत्रत्यत्वविवक्षया दीव्यतेर्यगुत्पादनीयः, '*हलि च*' इति दीर्घाभावश्चेति भावः। 'दिवि भवं दिव्यम्' इति [2]परोक्तं कुतो न स्यात्? इत्यत आह- **परममितीति** ॥ नहि हिरण्यगर्भस्य निरुपचरितं परमत्वं युक्तमिति भावः। '[3]सृष्ट्यादिक्रीडादियुक्तम्' इति भाष्ये सृष्ट्यादिश्च सा क्रीडा चेति विग्रहः। आद्य-आदिपदेन स्थित्यादेः सङ्ग्रहः, द्वितीयेन विजिगीषादेः। दीव्यतेः क्रीडादिकमर्थ इति कुतः? इत्यत उक्तम्- **दिवु क्री डेति धातोरिति** ॥ तथा व्याख्यानादित्यर्थ इति व्याख्यानं द्रष्टव्यम्॥ ८॥

---

१. गणस्यापठिततया (मं.१,२) २. यथोक्तम् (पं.)

३. 'सृष्ट्यादिक्रीडादियुक्तम्' इति भा.र.को.सम्मतः भाष्यपाठः।

भगवद्गीता

कविं पुराणमनुशासितारम्
अणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम्
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

भाष्यम्

ध्येयमाह- **कविमिति** ॥ **कविं** सर्वज्ञम्, 'यः सर्वज्ञः' (आथ. १.१०) इति श्रुतेः । 'त्वं कविः सर्ववेदनात्' इति च[1] ब्राह्मे । **धातारं** धारणपोषणकर्तारम् । [2]'डु धाञ्= धारणपोषणयोः' इति धातोः ।

'धाता विधाता परमोत संदृक् ।' (कृ.य. का.५,प्र.७,अनु.४) इति च श्रुतिः । 'ब्रह्मा स्थाणुः' इत्यारभ्य 'तस्य प्रसादादिच्छन्ति तदादिष्टफलं गतिम्' (म.भा., शां.प. ३३४.३४-३९) इति च मोक्षधर्मे । **तमसः** अव्यक्तात् परतः स्थितम्- **तमसः परस्तादिति** ॥ 'अव्यक्तं वै तमः, परस्तात् हि स ततः' इति पिप्पलादशाखायाम् ।

'मृत्युर्वा व तमः' , 'मृत्युर्वै ज्योतिरमृतम्[3]' (बृ. ३.३.२९) इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

---

१. चशब्दो नास्ति　　२. 'डु' इति न पठ्यते
३. 'तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्' इति ।

प्रमेयदीपिका

उत्तरश्लोकगतविशेषणबलाच्च परमात्मैवायमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह- **ध्येयमिति ॥ आह** विशिनष्टीत्यर्थः। ननु कवित्वमन्येषामप्यस्ति। तत्कथं भगवतो विशेषणम्? इत्यत आह- **कविमिति ॥** परमेश्वरस्य सार्वज्ञे प्रमिते भवेदिदं व्याख्यानम्। तदेव कुतः? इत्यत आह- **य इति ॥ सर्वज्ञः** कविशब्दार्थ इत्येतत्कुतः? इत्यत आह- **त्वमिति ॥** अन्येषां तु 'सर्वे विमोहितधियः' (भाग. ११.७.१७) इत्यादिना सार्वज्ञाभावः प्रमितः। ननु धाता विरिञ्चोऽपि प्रसिद्धः। तत्कथम् एतद् भगवतो विशेषणम्? इत्यत आह- **धातारमिति ॥** कुतोऽयमर्थः? इत्यत आह- **डु धाञिति ॥** तृचः कर्तृवाचित्वं प्रसिद्धमेव। परमेश्वरस्य धातृत्वसद्भावे किं प्रमाणम्? इत्यत आह - **धातेति ॥ विधाता** कर्ता। **परमा संदृक्** परमज्ञानरूपः। 'सर्वस्य धातारम्' इत्येतद्भगवत एव, नान्येषाम् इत्यत्र प्रमाणमाह- **ब्रह्मेति ॥ तेन** भगवता **दिष्टं** दत्तं **फलं** सुखं यस्यां सा तथोक्ता। **मोक्षधर्मे** 'कथितम्' इति शेषः। 'तमसः परस्तात्' इत्येतद् आदित्यादिसाधारणम्? इत्यतो द्वेधा सप्रमाणकं व्याचष्टे- **तमस इति ॥** 'स्थितम्' इति शेषोक्तिः। अप्राकृतविग्रहमित्यर्थः॥ ९॥

भावदीपिका

अयमिति॥ दिव्य इत्यर्थः। **इत्यादिनेति॥** 'सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः' (भाग. ११.७.१७) इत्येकादशस्कन्धे भगवन्तं प्रत्युद्धववचनम्। धाधातोस्तृच्प्रत्यये चकारलोपे 'धातृ' इति प्रातिपदिके सिद्धे पश्चात् स्वाद्युत्पत्तौ 'धारणकर्ता धाता' इति सिध्यति। तत्र तृचः कर्माद्यर्थत्वे कथमयमर्थः सिध्येत्? इत्यत आह-**तृच इति॥** विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थ इति भावेन व्याचष्टे - **विधाता कर्तेति ॥ शेषोक्तिरिति॥** 'गीतायाम्' इति शेषः ॥ ९॥

भावरत्नकोशः

'अयं '[1]दिव्यं परमपुरुषम् अनुचिन्तयन्' (८.८) इति चिन्तनापरपर्यायध्यानविषयस्योक्तत्वाद् 'आह' इत्यस्य तात्पर्यमाह- **विशिनष्टीति** ॥ ध्येय उक्तः । कीदृशोऽसौ ? इत्यपेक्षायाम्, अत्र तस्य विशेषणान्युच्यन्त इत्यतो न पुनरुक्तिर्दोष इति भावः । **विशेषणमिति** ॥ तस्येतरव्यावृत्तस्वभावत्वादिति भावः । **तदेव सार्वज्ञमेव** । 'वेदनात्' इति भाष्यपदस्य 'ज्ञानात्' इत्यर्थः । कवित्वमन्येषां ब्रह्मादीनामप्यस्तीति कृतचोद्यं परिहर्तुमाह- **अन्येषां त्विति** ॥ एकादशस्कन्धे 'सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः' (भाग. ११.७.१७) इति प्रमाणमस्ति। [2]यत्र च ब्रह्मादीनां विमोहितधीत्वम्, ब्रह्मवायुसरस्वतीभारतीनाम्

'सर्वेषां ब्रह्मपदवीयोग्यानां पूर्वमेव तु।
अभावस्त्वापरोक्षस्य[3] मोहो ज्ञानस्य [4]भण्यते ॥' (श.वि.)

इति भगवत्पादव्याख्यानात् शतजन्मभ्यः पूर्वमपरोक्षज्ञानाभाववत्त्वम्, रुद्रादीनां तु 'रुद्राद्यास्तन्वभीमानाद् बहिरर्थयुजस्तथा' (श.वि.) इति वचनाद् गौणमेव विमोहितधीत्वम् । तत एवोभयेषामपि अनादितः अपरोक्षज्ञानाभावलक्षणसार्वज्ञाभावः[5] प्रमाणसिद्ध इति युक्तं कवित्वस्य विशेषणत्वमिति भावः । अत्र श्लोके ज्ञातव्यविशेषस्तत्तात्पर्यनिर्णयं व्याकुर्वद्भिः सुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैर्भागवतोपासनायां स्पष्टीकृतः ।

प्रसिद्धः 'धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः' (अ.को.) इत्यभिधाने। ननु धातुव्याख्याने धारणपोषणे प्रतीयेते, न तत्कर्तृत्वमपि, तत्कथं भाष्यते ? इत्यत आह- **तृच इति** ॥ दधातेः *'ण्वुल्तृचौ'* इति ण्वुल्प्रत्यये कृते, 'कर्तरि' इत्यनुवृत्त्या तस्य कर्तृत्वमर्थ इति व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः । विपूर्वो

---

१. दिव्यपुरुषः (मं.२) २. तत्र (मं.२)
३. अभावस्त्वापरोक्ष्यस्य ४. भस्मतः (पा.) ५. सार्वज्ञभावः (पं.)

दधातिः करोत्यर्थ इति प्रसिद्धेराह- **विधाता कर्तेति ॥ नान्येषामितीति ॥** तथा च रूढ्या विरिञ्चस्य, 'धारणकर्तारम्[1]' इति योगेन, 'व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः' इत्यादिवचनेन च शिवादीनां च न धातृपदार्थता। 'ब्रह्मा स्थाणुः' (मो.ध.) इत्यत्र विरिञ्चिशिवादीनां भगवत्प्रसादायत्ततत्फलप्राप्त्यावेदनाद् ध्येयस्य चानन्यायत्ततया स्वप्रधानत्वौचित्यादिति भावः । 'तदादिष्टफलाम्' इत्यत्र तच्छब्दार्थं वदन् विवक्षितविग्रहं दर्शयति- **तेनेति ॥** ल्यबुपपत्तये शेषमाह- **कथितमिति ॥** 'ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो[2] भृगुर्धर्मस्तथा यमः' (मो.ध.) इत्यारभ्य 'तस्य वेदस्य मर्यादां पूजयन्तः सनातनीम्' (मो.ध.) इत्युक्त्वा, 'तस्य प्रसादात्' इति मोक्षधर्मे नारायणीये कथितमित्यर्थः। **आदित्यादीति ॥** तस्य तेजोरूपतया तद्विरुद्धत्वादिति भावः।

ननु मूलप्रकृतिरूपाव्यक्तात् परतः स्थितत्वं भगवति न वक्तुं युक्तम्। 'समना चासृत्युपक्रमात्' (ब्र.सू. ४.२.७) इति सूत्रे ईश्वरमूलप्रकृत्योः समव्याप्तिस्थितेः। गुणत्रयरूपाव्यक्तपरत्वं तु अव्याकृतादिसाधारणम्, इत्यतः' परतः स्थितम्' इति भाष्यभावं [3]तात्पर्यनिर्णयोक्तमाह- **अप्राकृतेति ॥** 'अव्यक्तशब्देन प्रकृतिः' इत्यन्यत्र भगवत्पादीयवचनात् 'अप्राकृत' इत्युक्तिः । **सः** परमात्मा, **ततः तमसः** परस्ताद् 'हि' इति प्रसिद्धिः । तमःशब्दस्यार्थान्तरं भाषते- **मृत्युर्वा व तम इतीति ॥** 'मृत्युः' इत्यादिभाष्यं स्पष्टार्थत्वाद्, 'द्वेधा सप्रमाणकम्' इत्यवतारितत्वाच्च न विशिष्य व्याख्यातम्। मृत्युमतिक्रान्तमित्यर्थः। **भावप्रदीपिकायां तु**- आदित्यवर्णत्वे सविग्रहत्वेन मरणादि स्यात्, इत्यतोऽन्त्यपादं सप्रमाणकं व्याचष्टे- 'तमस इत्यादि' इत्यवतारितम्। एवं व्याख्यानद्वयेनाप्यादित्यादिव्यावृत्तं किं विशेषणं लब्धम् ? इत्यतः 'अप्राकृतविग्रहम्' इत्युक्तमित्यपि **आहुः** ॥ ९ ॥

---

१. साधारणकर्तारम् (पं.)　　२. महादक्षो (पं.)

३. 'तमसः परस्ताद् अप्राकृतदेहः' इति गी.ता. ८.९

भगवद्गीता

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।। १० ।।

भाष्यम्

वायुजयादियोगयुक्तानां मृतिकाले कर्तव्यमाह विशेषतः- **प्रयाण-काल इति ।।** वायुजयादिरहितानामपि [1]ज्ञानभक्तिवैराग्यादि-सम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । तद्वतां त्वीषज्ज्ञानाद्यसम्पूर्णानामपि निपुणानां तद्बलात् कथञ्चिद् भवतीति विशेषः । उक्तं च भागवते-

'पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये ।
वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसा [2]त्वाऽऽपुरकुण्ठधिष्ण्यम् ।।

[3]तथाऽपरे [4]त्वात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति[5] तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ।।'
(भाग. ३.६.२४-२५) इति ।

१. क्वचित् आदिपदं नास्ति

२. 'त्वेयुरकुण्ठधिष्ण्यम्' इति विजयध्वजसम्मतः पाठः ।

३. तथा परे (भा.र.को. सम्मतः पाठः), यथाऽपरे (भा.दी.सम्मतः पाठः)

४. चात्म......

५. विशन्ते (भा.र.को. सम्मतः पाठः)

'ये तु तद्भाविता लोके ह्येकान्तित्वं समास्थिताः ।
एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशन्त्युत ॥'[1]
(म.भा.,शां.प. ३४२.४५)

इति च मोक्षधर्मे ।

'सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तिज्ञानभक्तिभिः ।
नियमेन तथाऽपीरजयादियुतयोगिनाम् ।
वश्यत्वान्मनसस्त्वीषत् पूर्वमप्याप्यते ध्रुवम् ॥'

[2]इति च व्यासयोगे ॥ १० ॥

प्रमेयदीपिका

उत्तरश्लोकोक्तं सर्वं सर्वोच्चिक्रमिषुसाधारणमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **वायुजयादीति ॥** साधकाः द्विविधाः । भक्त्यादिप्रधाना वायुजयादिप्रधानाश्चेत्यतो विशेषणम् । 'विशेषतः' इत्यनेन भक्त्यादीनां साधारण्यमाह । ननु च 'अनुस्मरेत् यः स तं परं पुरुषमुपैति' इत्यन्वयादेकस्य वाक्यस्य कथं भिन्नविषयत्वमुच्यते ? एकस्मिन्नपि वाक्ये 'योगबलेनैव भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य' इत्येतन्न सर्वविषयम् इत्येतावन्मात्रमत्र प्रतिपाद्यते । यथा 'प्रातरुत्थाय' इति श्रुतौ 'न भृशं वदेत्' इत्यादिकं किञ्चित्साधारणम्, किञ्चिदसाधारणम् । कुतोऽस्यासाधारण्यं कल्प्यते ? इत्यत आह- **वायुजयादीति ॥** 'अतो न तत् सर्वसाधारणम्' इति शेषः । तर्हि को विशेषोऽन्येषाम्, येन वायुजयादिक्लेशमधिकमनुभवन्ति ? इत्यत आह- **तद्गतां त्विति ॥ निपुणानां** वायु-

१. 'ये तु तद्भाविता लोका एकान्तित्वं समाश्रिताः । एतदभ्यधिकं तेषां तत्तेजः प्रविशन्त्युत ॥' इति कोशेषु ।

२. इति च ।

जयादौ। **कथञ्चित् अल्पा**[1] इत्यर्थः। **'किञ्चिच्छीघ्रं च'** इत्यपि ग्राह्यम्। **अत्र प्रमाणान्याह- उक्तमिति ॥ यथा** यथार्थं **बोधं धिष्ण्यम्** मन्दिरम्[2]। **त्वां विशन्त्येव,** न तु त इवाञ्जसा। **तद्भाविताः** तेन भगवता वासिताः। **एतत्** मुक्तिलक्षणं फलम्। **तेजः** नारायणाख्यम्। **ईरः** समीरः। **ध्रुवं ब्रह्म आप्यते तैः ॥ १० ॥**

भावदीपिका

सर्वोच्चिक्रमिषुसाधारणमिति ॥ उत्क्रान्तिमिच्छन्ति उच्चिक्रमिषन्ति, उच्चिक्रमिषन्तीति उच्चिक्रमिषवः, सर्वे च ते उच्चिक्रमिषवश्च सर्वोच्चिक्रमिषवः, तेषां साधारणमिति विग्रहः। **आहेति** ॥ उत्तरश्लोकोक्तं किञ्चित्साधारणम्, किञ्चिदसाधारणमित्याहेत्यर्थः। **विशेषणमिति** ॥ 'वायुजयादियुक्तानाम्' इति विशेषणमित्यर्थः। 'भक्त्यादीनाम्' इत्यत्रादिपदेन ज्ञानवैराग्यादीनां ग्रहणम्। एकस्यैव वाक्यस्य भिन्नविषयत्वं कुत्र दृष्टम् ? इत्यत आह- **यथेति** ॥ 'प्रातरुत्थायाथ सन्ध्यामुपसीत, यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैतदुपासते, देवान् नमेत्, जुहुयाद्, वेदानावर्तयीत, नान्यत् किञ्चिदाचरेत्, न भृशं वदेत, न विस्मरेतात्मानम्' इति श्रुतौ 'देवान् नमेत्, न भृशं वदेत्, न विस्मरेतात्मानम्' इत्येतत् सर्ववर्णाश्रमसाधारणम्। 'अथ सन्ध्यामुपासीत, वेदानावर्तयीत' इति त्रैवर्णिकानामेवासाधारणम्। तथा 'जुहुयात्' इत्यतेतद् गृहस्थानामेवासाधारणम् इत्येकस्य वाक्यस्यानेकविषयत्वं दृष्टम्, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। **कुतोऽस्येति** ॥ 'योगबलेनैव भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य' इत्यस्येत्यर्थः। **विशेषः** भक्त्यादि-प्रधानसाधकेभ्यः **अन्येषाम्**। वायुजयादिप्रधानसाधकानाम्। 'ईषत् पूर्वमपि' (व्या.यो.) इति वक्ष्यमाणत्वादाह- **किञ्चिदिति** ॥

---

१. अल्पा मुक्तिरिति भावः।

२. क्वचित् 'इन्द्रियम्' इत्यधिकः पाठः

भाष्ये - **ज्ञानादीति** ॥ श्रवणादीत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यं दर्शयति- **न त्विति**[1] ॥ 'पानेन' (भाग. ३.६.२४) इति तृतीयस्कन्धे भगवन्तं प्रति ब्रह्माण्डाद् बहिरुत्पन्नानां तत्त्वाभिमानिदेवतानां वचनम्। हे देव ! ते कथासुधायाः पानेन= श्रवणेन प्रवृद्धभक्त्या ये विशदाशयाः, ते वैराग्यस्य सारं= परम्परया फलभूतं यथाबोधम्= अपरोक्षज्ञानं प्रतिलभ्य, 'अकुण्ठं धिष्ण्यं= वैकुण्ठादि मन्दिरम् अस्य' इति अकुण्ठधिष्ण्यं त्वा= त्वाम् अञ्जसा आपुः= प्रविष्टाः सायुज्यादिरूपां मुक्तिं प्राप्ता इति यावत्। तथाऽपरेऽपि धीराः आत्मसमाधि-योगबलेन= स्वल्पसमाधि-बहुतमवायुजयादियोगबलेन बलिष्ठां प्रकृतिं जित्वा लिङ्गभङ्गं सम्पाद्येति यावत्, त्वां विशन्त्येव, न तु त इवाञ्जसा। तदेवाह- **तेषां श्रमः स्यात् ते सेवया श्रवणादिरूपया तु श्रमो न स्यादिति श्लोकद्वयार्थः** ॥

'एतदभ्यधिकम्' (मो.ध.) इत्यस्यैव विवरणार्थम्- 'तत्तेजः' (मो.ध.) इति वाक्यं प्रवृत्तम्, तत्र तेजःशब्दार्थमाह- **तेज इति** ॥ प्रमाणे (व्या.यो.)- **ईषत् पूर्वं** भक्त्यादिप्रधानयोगिभ्यः किञ्चित्पूर्वमित्यर्थः । **तैरिति** ॥ ईरजयादि-युतयोगिभिरित्यर्थः ॥ १० ॥

भावरत्नकोशः

उच्चिक्रमिषुसाधारणम्= उत्क्रमणेच्छुसाधारणं कथं सर्वसाधारणं न भवति ? इत्यतस्तद्वक्तुमाह- साधका इति ॥ 'मोक्षस्य' इति संयोज्यम् । **विशेषणं 'वायुजयादि'** इति योगविशेषणम्। **भक्त्यादीनाम्** भक्तिज्ञानवैराग्यादीनाम्। एकवाक्यत्वं घटयितुमुक्तम्- **इत्यन्वयादिति ॥** यत्तच्छब्दयोरेकविषयत्व-व्युत्पत्तेरिति भावः । **भिन्नविषयत्वम्** उक्तसाधकद्वयविषयत्वम् । **न सर्व-विषयम्** द्विविधसाधकविषयं नेत्यर्थः । **प्रतिपाद्यते** भाष्ये । एकवाक्य एव साधारणासाधारणविशेषणोपादानं क्व दृष्टम् ? इत्यतो दृष्टान्तमाह- **यथेति ॥**

---

१. 'न तु त इवाञ्जसा' इति भाष्ये

इति श्रुतौ 'प्रातरुत्थाय सन्ध्यामुपासीत', 'यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासते', 'अथ देवान् नमेत्, जुहुयात्, वेदानावर्तयीत, नान्यत्किञ्चिदाचरेत्, न सुरां पिवेत्, न पलाण्डुं भक्षयीत, [1]न भृशं वदेत्, [2]न विस्मरेतात्मानम्, सोमं पिवेत्, हुतशेषेण वर्तयेत्' इति, [3]ज्ञानपरभाष्योदाहृतश्रुतौ 'न भृशं वदेत्, न विस्मरेतात्मानम्' इत्येवंरूपं किञ्चिद्विशेषणं सर्वमुमुक्षुसाधारणम्। 'जुहुयात्', 'वेदानावर्तयीत', 'सोमं पिबेत्' इत्यादि किञ्चिच्च विशेषणं गृहस्थाद्यसाधारणं दृष्टमित्यर्थः। **अस्य** 'भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य' इति विशेषणस्य। **अन्येषाम्** वायुजयादिरहितेभ्यः । 'निपुणानाम्' इत्यनूद्य तत्र शेपमाह- **वायुजयादाविति** ॥

'.............. ईरजयादियुतयोगिनाम् ।
वश्यत्वात्मनसस्त्वीषत् पूर्वमप्याप्यते ध्रुवम् ॥' (व्या.यो.)

इत्यादि वक्ष्यमाणवचने (गी.भा. ८.१०) 'ईषत्पूर्वम्' इत्युक्तेः, 'एतदभ्यधिकम्' (मो.ध.) इत्युक्तेश्च 'कथञ्चित्' इत्यस्य तात्पर्यमाह- **अल्पेत्यर्थः। किञ्चिच्छीघ्रं चेत्यपीति** ॥

अत्र वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानाम्, वायुजयादौ निपुणानाम् ईषज्ज्ञानाद्यसम्पूर्णानां च मुक्तिर्भवतीत्युक्तप्रमेयविशेषे। 'बोधं यथा' इत्यत्र यथाशब्दोऽनतिक्रमे वर्तते, योग्यतयाऽर्थान्वयः। बोधविशेषणं चैतत्। अर्थमनतिक्रम्य वर्तमानमिति लभ्यते, इति मनसि निधाय तन्निर्गलितार्थमाह - **यथा यथार्थमिति** ॥ उपमाऽर्थत्वे साधकयोर्द्वयोरपि फलसाम्यं प्रतीयेत। तथा च 'अञ्जसा' (भाग. ३.६.२६) इति, तेषां 'श्रमः स्यात्' (भाग. ३.६.२५) इति चायुक्तं स्यादिति हृदयम्। 'धिष्ण्यं सद्मनि नक्षत्रे स्थाने शक्तौ च पावके' इति विश्वप्रकाशोक्त्या, 'धिष्ण्यं तेजश्च सामर्थ्यं महिमा धाम चोच्यते'

---

१. नानृतं वदेत् (पा.)　　२. न विस्मरेत्तदात्मानम् (मं.२)

३. ब्र.सू. ३.४.१८तमे उदाहृतश्रुतिः

इति [१]चतुर्थस्कन्धतात्पर्योदाहृताभिधानेन च, धिष्ण्यशब्दस्य शक्ति-महिमाद्यर्थत्वे, अञ्जसा तु= अञ्जसैव ते शक्तिम्= महिमानं वा प्रापुरित्यर्थः प्रतीयते। स च 'न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमन्तमाप' (ऋ. ७.९९.२) इत्यादिशास्त्रप्रतिषिद्धः ? इत्यत आह- **धिष्ण्यं मन्दिरमिति**[२] ॥ 'त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ते' (भाग. ३.६.२५) इत्यत्र विशतेरत्मनेपदं छान्दसम्, तेन च 'एव'शब्दस्य सम्बन्ध इत्यभिसन्धाय तत्फलितं च दर्शयति- **विशन्त्येव, न तु त इवाञ्जसेति** ॥ वैराग्यभक्तिज्ञानपूर्तिसम्पन्ना[३] इवेत्यर्थः। **अञ्जसा** सम्यक्।

अनेन हे देव, ते कथासुधायाः **पानेन** श्रवणादिलक्षणेन **प्रवृद्धभक्त्या विशदाशयाः** निर्मलान्तःकरणाः, 'ते' इत्यावर्तते, शेषो वा, **वैराग्यसारं** वैराग्यफलं **यथाबोधम्** अर्थाव्यभिचारिज्ञानं साक्षात्काररूपं प्रतिलभ्य, **अकुण्ठधिष्ण्यम्** अप्रतिहतसत्पान्थजनमन्दिरम्, 'अकुण्ठ' इति देवविशेषणं वा, **त्वा** त्वाम् आपुरिति प्रथमः श्लोको भक्त्यादिप्रधानसाधकविषयः। ये च परे वायुजयादिनिपुणा ईषज्ज्ञानाद्यसम्पूर्णाः ते तु **आत्मसमाधियोगबलेन आत्मनि** परमात्मनि **समाधिः** चित्तैकाग्र्यं **योगो** वायुजयादिरूपोपायः, तयोः सामर्थ्येन **बलिष्ठाम्** अन्यसाधनाजेयां **प्रकृतिं** बन्धकशक्त्यभिमानिनीम्, 'वायोश्च प्रकृतेर्विष्णोर्जयो भक्त्यैव नान्यथा' (द.यो.) इतिवचनाद् भक्त्यैव जित्वा, प्रसाद्य तदभिमन्यमानां जडप्रकृतिं हित्वा[४] च पुरुषं त्वां **विशन्ते** विशन्त्येव, न तु ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णा इवाञ्जसा विशन्ति। **तेषां** वायुजयादियुतयोगिनां **श्रमो** वायुजयादिक्लेशः सम्यङ्मुक्तिः भावलक्षणश्च स्यात्, **सेवया** ज्ञानभक्ति-वैराग्यादिपूर्तिलक्षणया युतानां तु न तथेति, द्वितीयो वायुजयादियुतसाधकविषय

---

१. भाग. ४.१९.२९ श्लोकसन्दर्भे

२. धिष्ण्यं मन्दिरम् इन्द्रियमिति क्वचित् पाठः। इत्यधिकः पाठः (पं.,मं.२)

३. वैराग्यभक्तिज्ञानयुक्तिसम्पन्नाः (पा.)   ४. जित्वा (पं.,मं.२)

इति श्लोकद्वयार्थ उक्तो भवति। भागवतटीकायां प्रकाशिकायां चैतच्छ्लोकद्वयम् अन्यथाऽपि व्याख्यातम्।

वासिता: संस्कृताः, तदनुग्रहप्राप्तभक्त्यादिसम्पन्ना इत्यर्थः। 'मुक्तानां च गतिर्ब्रह्मन्' (मो.ध.) (म.भा., शां.प. ३४२.४२) इत्यादौ,

'तं सदा स्वाश्रमाश्चैव नानामतसमास्थिताः।
भक्त्या सम्पूज्य यन्त्याशु गतिं चैषां ददाति सः॥'[१]

(मो.ध.) (म.भा., शां.प. ३४२.४४)

इति पूर्वश्लोके च गतिशब्देन मुक्तेः प्रस्तुतत्वात् कथं नपुंसकलिङ्गम्? इति चोद्यं परिहर्तुमाह- **एतन्मुक्तिलक्षणं फलमिति**॥ 'सामान्ये नपुंसकम्' इति प्रसिद्धेरिति हृदयम्। प्रकरणस्य नारायणत्वप्रसिद्धेर्नारायणशब्दसमानार्थ-ब्रह्मात्मादि[२]शब्दैर्व्यवहारात्, 'अहं तत्तेजो रश्मीन्नारायणम्' (च.शि.) इति श्रुतौ [३]आहत्य ज्योतिषो नारायणत्वावेदनाच्चाह- **तेजो नारायणाख्यमिति**॥ 'ईरजयादि' इत्यत्राप्रतीतेः ईरशब्दार्थमाह- **ईरः समीर इति**॥ वायुरित्यर्थः। प्रकृतोपयोगाय ध्रुवशब्दविवक्षितार्थमाह- **ब्रह्मेति**॥ 'आप्यते' इत्यत्र 'ईरजयादि-युतयोगिनाम्' इत्यस्यान्वयायोगादाह- **तैरिति**॥ ईरजयादियुतयोगिभिरि-त्यर्थः॥ १०॥

भगवद्गीता

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।

---

१. 'तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नानातनुसमाश्रितम्। भक्त्या सम्पूजयन्त्यद्य गतिं चैषां ददाति सः॥' (म.भा. कोशेषु)

२. ब्रह्मादिशब्दैः (पं.,मं.१,२)

३. आहत्य (पा.)

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

भाष्यम्

तदेव सध्येयं प्रपञ्चयति- **यदक्षरमित्यादिना** ॥ प्राप्यते मुमुक्षुभिरिति **पदं स्वरूपम्**। 'पद= गतौ' इति धातोः । 'तद्विष्णोः परमं पदम्' (ऋ. मं.१, सू.२२, मं.७) इति श्रुतेश्च ।

'गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पद्यसे यतः ।'

इति वचनान्नारदीये ॥ ११ ॥

प्रमेयदीपिका

'क्रममुक्त्यर्थम् ओङ्कारोपासनमुच्यते' इत्यन्यथाव्याख्यानमपाकर्तुमाह - **तदेवेति** ॥ वायुजययुतानां मरणकाले कर्तव्यमेव। 'मामनुस्मरन्' (८.१३) इत्यादिविरोधादिति भावः। ननु पदत्वं शब्दस्यैवोङ्कारस्य सम्भवति, न विष्णोः? इत्यत आह- **प्राप्यत इति** ॥ कर्मण्यकारप्रत्ययः। पदं स्वरूपमिति [1]प्रयोगदर्शनम्- **तद्विष्णोरिति** ॥ ११ ॥

भावदीपिका

क्रममुक्त्यर्थमिति ॥ जीवन्मुक्तिरूपसगुणमुक्तिद्वारा निर्गुणमुक्ति-प्राप्त्यर्थमित्यर्थः। अन्यथाव्याख्याने बाधकमाह- **मामनुस्मरन्नित्यादीति** ॥ तन्मते ओंकारस्य शुद्धब्रह्मपरत्वेन कृष्णाख्यविशिष्टपरत्वाभावात्, 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्' (८.१३) इत्यनेन विरोधः स्यादित्यर्थः। आदिपदेन 'मद्भावं याति' (८.५) इत्यस्य ग्रहणम्। विशिष्टप्राप्तेः ओङ्कारोपासना-

१. प्रयोगप्रदर्शनम्

फलत्वाभावादिति भावः। **न विष्णोरिति**॥ अतोऽन्यथाव्याख्यानमेव युक्तमिति भावः। **अकारेति**॥ तथा च 'पद्' अस्माद्धातोः कर्मण्यकारप्रत्यये 'पद' इति रूपम्। **पदं स्वरूपमिति**॥ तद् विष्णोः परमम्= उत्तमम्, 'पद्यते' इति पदं= स्वरूपं सदा सूरय इत्यर्थः। **प्रयोगप्रदर्शनमिति**॥ पदशब्दस्य 'पद्यते' इति व्युत्पत्त्या प्राप्यार्थत्वे इत्यर्थः॥ ११॥

भावरत्नकोशः

''परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण, प्रतिमावत् प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्ति-साधनत्वेन 'मन्दमध्यमबुद्धीनां[1] विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलं यत् तदेव 'यदक्षरं वेदविदः' (८.११) इत्युपन्यस्यते'' इति **सङ्करभाष्यं** (८.१२) सङ्क्षेपतोऽनुवदति- **क्रममुक्त्यर्थमिति**॥ कालान्तरभावि निर्गुणमुक्ति-फलकमित्यर्थः। **तदेव** ध्येयसहितं कर्तव्यमेव, इति एवशब्देन न[2] पुनः परोक्तमभि-सन्धत्त इति प्राप्तम्। तत्कुतः? इत्यत आह- **मामिति**॥ परकीयव्याख्याने

'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्॥' (८.१३)

इति भगवदनुस्मरणवतः परगतिशब्दितमुक्तिरत्रोच्यमाना अनुपपन्ना। ओङ्कारोपासनाभिसन्धाने तदनुस्मरणस्यैव वक्तव्यत्वात्। उच्यते चात्र 'मामनु-स्मरन्', (८.१३) 'अनन्यचेता मां स्मरति' (८.१४) इति भगवदनुस्मर-णम्। न च तद्युक्तम्। उपास्यस्यैवानुस्मर्तव्यत्वौचित्यात्। 'तस्याहं सुलभः' (८.१४) इति भगवतः सुखेन लभ्यत्वोक्तेरनौचित्याच्च। [3]न ह्यन्योपासकं प्रति स्वात्मा सुलभ इति भाष्याशय इति भावः। 'क्रममुक्त्यर्थम्' इत्ययुक्तम्। परमगम्यस्य भगवत एवात्र 'माम्' इत्यनुस्मर्तव्यत्वावेदनादिति भाव [4]इत्यपि

---

१. मन्दमध्यबुद्धीनाम् (मं.१,२)　　२. नशब्दो नास्ति (पं.)
३. न त्वन्योपासकम् (मं.२)　　४. इत्याहुः (मं.१)

आहुः । शब्दस्येति ।। 'तत उत्पन्नस्य सुपः *'अव्ययात्'* इति लुका लुप्तत्वेऽपि 'दधि' इत्यादाविव स्वार्थबोधकत्वाप्रतिहतिरिति भावः । 'शब्दस्यैवोङ्कारस्य' इत्यत्र [२]पररूपत्वाद् वृद्ध्यभावो युक्तः । 'प्राप्यते' इतः पूर्वं भाष्ये 'पठ्यते' इति शेषो वक्तव्यः । **कर्मण्यकारप्रत्यय इति ।।** 'घञर्थे कविधानम्' इत्यत्र *'अकर्तरि कारके'* इत्यनुवृत्तेः, कर्मणि तेन कप्रत्यये कस्येत्त्वेन लोपे, अकारः शिष्यत इति मुक्तानुबन्धकप्रत्ययग्रहणमिदमिति ज्ञातव्यम् ।

पदशब्दस्यार्थान्तरमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणम् ? इति शङ्काऽपनोदाय 'तद्विष्णोः' इति श्रुतिः प्रमाणीकृता । तत्रत्यं पदमनूद्य व्याख्याति- **पदं स्वरूपमिति ।।** इदं च पदशब्दस्य स्वरूपे [३]**प्रयोगे दर्शनं** श्रुतिवचनमुदाहृतमित्यर्थः । प्रयोगस्य **दर्शनं** प्रदर्शनमिदं कृतमिति वा । दर्शयतेरपि ल्युटि 'दर्शनम्' इति हि रूपम् । 'प्रयोगप्रदर्शनम्' इत्यपि कोशेषु पाठो दृश्यते । न च तत्रापि स्वरूपार्थत्वं कुत इति वाच्यम् । 'पद्यते गम्यते' इति योगवृत्तेः सम्भवात्[४] । 'सदा पश्यन्ति सूरयः' (ऋ. मं.१, सू.२२, मं.७) इति वाक्यशेषे दर्शनकर्मत्वावेदनाच्च नोङ्कारस्य[५] श्रावणस्यैतद्युक्तम् । तथा च '[६]विष्णोः परमं पदमवभाति' इति यजुर्वेदभाष्ये भट्टभास्करः **'परमम्** उत्तमं **पदं** स्वरूपम्' इति व्याचख्याविति । भाष्ये पद्यसे= गम्यसे प्राप्स्यस इत्यर्थः ।। ११ ।।

भगवद्गीता

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायाऽत्मनः प्राणम् आस्थितो योगधारणाम् ।। १२ ।।

---

१. 'ओम्' इत्यस्माद् ।
२. *'ओमाङोश्च'* इति सूत्रेण
३. प्रयोगदर्शनम् (मं.१)
४. भावात् (पं.)
५. न चोङ्कारस्य (पं.,मं.१)
६. 'तथा च' इति नास्ति ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ।। १३ ।।

भाष्यम्

ब्रह्मनाडीं विना यद्यन्यत्र गच्छति तर्हि विना मोक्षं स्थानान्तरं प्राप्नोतीति- सर्वद्वाराणि संयम्य ।

'निर्गच्छन् चक्षुषा सूर्यं दिशः श्रोत्रेण चैव हि ।'

इत्यादिवचनात् व्यासयोगे, मोक्षधर्मे च । **हृदि** नारायणे ।

'ह्रियते त्वया जगद्यस्मात् हृदित्येवं प्रभाषसे ।'

इति हि पाद्मे । न हि मूर्ध्नि प्राणे[1] हृदि मनसः स्थितिः सम्भवति ।

'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा ।'

इति व्यासयोगे । **योगधारणामास्थितः** योगभरण एवाभियुक्त इत्यर्थः ।। १२-१३ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु 'मनो निरुध्य' इत्यनेनैव सर्वेन्द्रियसंयमनं लब्धम् । तत् किं पुनरुच्यते? मैवम् । वायुसञ्चरणद्वाराणां नाडीनामत्र ग्रहणात् । तन्नियमनं किमर्थम् ? इत्यत आह- **ब्रह्मेति ।।** इतिशब्दो[2] हेतौ । 'इत्युक्तम्' इति शेषः[3] । अत्र प्रमाणमाह- **निर्गच्छन्निति ।। सूर्यं** गच्छति । **मोक्षधर्मे च** 'अयमेवार्थ उक्तः' इति शेषः । 'हृदि' इत्यस्य प्रसिद्धार्थतानिरासार्थमाह- **हृदीति ।।** *'हरतेः क्विप् च'* इति क्विप् । प्रसिद्धार्थ एव किं न स्यात् ? इत्यत आह-**न हीति ।।**

---

१. प्राणस्थितेः　　२. इति　　३. 'संयम्य' इत्यनन्तरम् ।

कुतो न सम्भवति ? इत्यत आह- **यत्रेति** ।। 'आदौ हृदि निरुध्य' इत्यध्याहारो दोषः । **मरणवेलायाम् अखण्डस्मृतिर्वक्तव्या** । तत्कथं धारणोच्यते ? इत्यत आह- **योगेति** ।। **१२-१३** ।।

भावदीपिका

लब्धमिति ।। सर्वेन्द्रियनियमनस्य मनोनियमनाधीनत्वादित्यर्थः । **पुनरुच्यत इति** ।। 'सर्वद्वाराणि संयम्य' इति पुनः किमुच्यते ? इत्यर्थः । **तन्नियमनम्** नाडीनियमनम् । **हेताविति** ।। इति हेतोः 'सर्वद्वाराणि संयम्य' इत्युक्तमित्यर्थः । **हरतेरिति** ।। तथा च 'हृञ्= हरणे' इत्यस्मात् क्विपि, तस्य लोपे, कित्त्वाद् गुणाभावे, क्विप्प्रत्ययस्य पित्त्वात् *'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'* ह्रस्वान्तस्य धातोः तुगागमः स्यात् पिति कृति, इति तुगागमे 'हृद्' इति रूपमिति भावः । मूर्ध्नि प्राणाधानाद् आदौ मनो हृदि निरुध्य पश्चान्मूर्ध्नि प्राणमाधायेति व्याख्यानादविरोधः? इत्यत आह- **आदाविति** ।। **अध्याहार इति** ।। 'आदौ' इत्यस्येत्यर्थः ।

धारणेति ।। खण्डस्मृतिरित्यर्थः । 'खण्डस्मृतिर्धारणा स्यात्' (त.सं. ४. १५७) इति वचनादिति ज्ञेयम् । भाष्ये- **योगभरण** एव वायुजयादि-योगसम्पूर्तावेव आग्रहवानित्यर्थः ।। १२-१३ ।।

भावरत्नकोशः

पुनरुच्यते 'सर्वद्वाराणि संयम्य' इत्यनेन । **नाडीनामिति** ।। अन्यथा 'सर्वेन्द्रियाणि संयम्य' इत्येवावक्ष्यदिति भावः । **तन्नियमनं** वायुसञ्चरणद्वाराणां नाडीनां नियमनम् । **इतिशब्दः** 'प्राप्नोति' इत्यतः परं श्रूयमाणः । 'इति शेषः' इत्यत्र 'संयम्येत्यनन्तरम्' इति शेषः । 'चक्षुषा निर्गच्छन् सूर्यम्' (व्या.यो.) इत्यत्र शेषमाह- **गच्छतीति** ।। **अयमर्थः** चक्षुरादिना [1]निर्गच्छन् सूर्यादिं गच्छति,

१. गच्छन् (मं.१,२)

न तु मोक्षमित्ययमर्थः। व्यासयोगवचनस्यैव मोक्षधर्मेऽपि पाठात् पृथगनुदाहरणमिति **भावप्रदीपिकायाम्**[1]। **प्रसिद्धार्थता** हृदयार्थत्वम्। **'क्विप् च' इति क्विबिति**॥ " *'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'* इति पूर्वसूत्रात्, अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थस्येहानुवृत्तेः" इति हरदत्तवचनात्, हरतेरुपपदाभावेऽपि क्विप्प्रत्यये, *'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'* इत्यनेन तुकि, तकारस्य दकारे च रूपम्। 'ह्रियते त्वया' (पाद्म) इति प्रमाणे कर्तरि तृतीयेति भावः।

ननु **'हृदि** हृदयपुण्डरीके आदौ मनो नियम्य, पश्चान्मूर्ध्नि आधायात्मनः प्राणम्' (शां.भा. ८.१२) इति व्याख्याने न कोऽपि दोषः ? इत्यत आह- **आदाविति**॥ इति व्याख्याने **अध्याहारः** 'आदौ' इति, 'पश्चात्' इति [2]चाध्याहारः। स च सहश्रुतनिखिलपदानां सम्भूयैकार्थकारित्वे सम्भवत्ययुक्त इति भावः। **अखण्डस्मृतिः** ध्यानम्, **धारणा** खण्डस्मृतिः। **योगभरणे** योगस्य धृतौ, **अभियुक्तः** आग्रहशालीति तात्पर्यार्थ इति भाष्यार्थः॥ १२-१३॥

भगवद्गीता

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥ १४॥

भाष्यम्

नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः। **योगिनः** परिपूर्णयोगस्य॥१४॥

प्रमेयदीपिका

'नित्ययुक्तस्य' 'योगिनः' इत्येतयोरेकार्थतानिरासार्थमाह- **नित्येति**॥ [3]नित्योपायत्वेन सम्पूर्णयोगस्येत्यर्थः॥ १४॥

---

१. भावप्रदीपिका (पा.)   २. त्वध्याहारः (मं.२)

३. नित्योपायवत्त्वेन

भावदीपिका

योगित्वे नित्ययुक्तत्वं हेतुरिति भावेनाह- **नित्योपायत्वेनेति** ।। नित्यम्= अहरहः वायुजयादियोगरूपोपायानुष्ठातृत्वेनेत्यर्थः ।। १४ ।।

भावरत्नकोशः

नित्ययुक्तपदावैयर्थ्याय भाष्यभावमाह- **नित्योपायत्वेनेति** ।। प्रयोज्य-प्रयोजकार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावः ।। १४ ।।

भगवद्गीता

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।। १५ ।।

भाष्यम्

तत्प्राप्तिं स्तौति- **माम् इति** ।। 'परमां [1]सिद्धिं गता हि ते' इति तत्र हेतुः ।। १५ ।।

प्रमेयदीपिका

'स याति परमां गतिम्' (८.१३), 'तस्याहं सुलभः' (८.१४) इति द्वेधा वचनात् परमगतिः भगवल्लाभश्च पृथगिति न मन्तव्यम् । भगवत्प्राप्ते-रेवोत्तरत्र स्तुतेः । अन्यथोभयस्तुतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाऽह- **तत्प्राप्ति-मिति** ।। तर्हि कथं 'मामुपेत्य' इत्युक्त्वा 'संसिद्धिं परमां गताः' इति पृथगुक्तिः? इत्यत आह- **परमामिति** ।। ये मामुपेताः ते **परमां सिद्धिं** मोक्षलक्षणां हि गताः । न च मुक्तानां निर्बीजं जन्म सम्भवतीत्येवं तत्र [2]स्वं प्राप्तानां जन्माभावे हेतुरयमुच्यते, न तु भगवत्प्राप्तेरन्या परमसंसिद्धिप्राप्तिरित्यर्थः ।। १५ ।।

---

१. संसिद्धिम् २. स्वयम्

भावदीपिका

भगवल्लाभः भगवत्प्राप्तिः । **उभयेति** ।। परमगति-भगवल्लाभयोरित्यर्थः । ननु मोक्षलक्षणसिद्धिं गतानामपि जन्म किं न स्यात् ? इत्यत आह- **न चेति** ।।१५ ।।

भावरत्नकोशः

द्वेधा वचनात् 'स याति परमां गतिम्' (८.१३) इति, 'तस्याहं सुलभः' (८.१४) इति च द्वेधा वचनात् । उत्तरत्र 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति' (८.१४) इत्यत्र । **स्तुतेः** स्तवनात् । **अन्यथा** परमगतेः भगवल्लाभात् पृथक्त्वे । **तत्प्राप्तिम्** 'तस्याहम्' इत्यस्मच्छब्देन प्रकृतभगवत्प्राप्तिमिति भाष्यार्थः । 'तत्र' इत्यनुवादः, 'स्वं प्राप्तानां जन्माभावे' इति व्याख्या ।। १५ ।।

भगवद्गीता

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।। १६ ।।

भाष्यम्

महामेरुस्थब्रह्मसदनमारभ्य न पुनरावृत्तिः । तच्चोक्तं नारायण-गोपालकल्पे-

'आमेरुब्रह्मसदनाद् आजनान्न जनिर्भुवि ।
तथाऽप्यभावस्सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजम् ।।'

इति ।। १६ ।।

प्रमेयदीपिका

'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः इति सत्यलोकसहितानां[1] पुनरा-

१. 'सत्यलोकसहितानाम्' इत्यतः परं 'लोकानाम्' इत्यधिकः पाठः

वृत्तिरुच्यते' इत्येतद् अपव्याख्यानमिति भावेनाऽह- **महामेरुस्थेति** ॥ 'परतः स्थितानाम्'[१], 'एवं जनलोकमारभ्य' इत्यपि ग्राह्यम्। कुत एतद् ? इत्यतः श्लोकम् आगमेनैव व्याचष्टे- **तच्चेति** ॥ पृथिवीसम्बन्धिनां तदसम्बन्धिनां लोकानां ग्रहणायोभयोपादानम्। 'परतः स्थितानाम्', 'यद्यपि' इति शेषः। **अभावः** 'जनैर्लभ्यते' इति शेषः। अनेनैवं व्याख्यातं भवति। महामेरुस्थ-ब्रह्मसदनं जनलोकं चारभ्य न पुनरावृत्तिः। अतो 'मामुपेत्य पुनर्जन्म' इति किमुच्यते? इति चेत्। सत्यम्। आब्रह्मभवनात्, एवम् आजनाच्चार्वाग्भवा एव लोकाः पुनरावर्तिनः, परे न पुनरावर्तिन इति यावत्। तथाऽपि नोक्तम-युक्तम्। यतस्तेषु लोकेषु स्थितं मामुपेत्यावस्थितस्य पुनर्जन्म न विद्यत इति। अन्यथा 'मामुपेत्य पुनर्जन्म' इत्युक्तत्वाद् उत्तरार्धवैयर्थ्यं च॥ १६ ॥

भावदीपिका

महामेरुस्थब्रह्मसदनम् आरभ्याधःस्थितानां लोकानां न पुनरावृत्तिः इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह- **परत इति**॥

'पृथिव्यां ब्रह्मणो मेरौ जयन्तं त्वन्तरिक्षगम्।
तृतीयं सत्यलोके च सदनं त्रिविधं स्मृतम्॥' (सत्तत्वे)

इति वचनबलात् महामेरुस्थं यद् ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सदनं शतकोटिनामकं तदारभ्य परतः स्थितानन्तासन-श्वेतद्वीपयोरपुनरावृत्तित्वमुच्यत इति द्रष्टव्यम्। अत्र यद्यपि मेरुस्थब्रह्मसदनात् परतः श्वेतद्वीप-अनन्तासनयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन 'परतः स्थितानाम्' इति बहुवचनमयुक्तम्। तथापि महामेरुस्थब्रह्मसदनस्यापि परतः स्थितशब्दविषयत्वमभिप्रेत्येति **भावबोधे** व्याख्यातम्। अनन्तासने श्वेतद्वीपे च श्रीभूदुर्गाभागभेदेन बहुत्वमाश्रित्येत्यपि आहुः। 'पृथिवीस्थेषु सर्वोच्चो

---

१. 'आरभ्य' इत्यनन्तरं शेषोक्तिः।

लोकोऽनन्तासनात्मकः' (सत्त्वे) इति वचनात्, 'यावानुच्चः स्वर्गलोकस्तावानुच्चतया स च श्वेतद्वीपः' इति वचनात् मेरुस्थब्रह्मसदनात् परतः स्थितत्वं तयोर्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । 'आजनात्' (ना.गां.क.)इति प्रमाणानुसारेणाह- **एवमिति** ॥ 'आब्रह्मभवनात्' इति गीताऽनुसारेण 'मेरुब्रह्मसदनात्' इत्येवोक्तौ, अन्तरिक्षादिलोकानामप्यपुनरावृत्तिलोकत्वं प्रसज्यत इति भावः । **पृथिवीसम्बन्धिनामिति** ॥ मेरुस्थब्रह्मसदन-अनन्तासन-श्वेतद्वीपानां पृथिवीसम्बधिनाम् अपुनरावृत्तिलोकानाम्, तदसम्बन्धिनां जनलोकादिवैकुण्ठान्तानाम् अपुनरावृत्तिलोकानां च ग्रहणाय 'आमेरुब्रह्मसदनात्' 'आजनात्' इत्युभयोपादानमित्यर्थः।

यद्यपीत्यादि ॥ तथा च आमेरुब्रह्मसदनाद् आजनात् परतः स्थितं लोकं प्राप्तानां यद्यपि भुवि न जनिः । तथापि नायं तल्लोकमहिमा, किं तु सर्वत्रैषु लोकेषु स्थितं वसुदेवजं मां प्राप्यैव जनेरभावो लभ्यते, नान्यथेति श्लोकार्थो द्रष्टव्यः । **अनेन** प्रमाणोदाहरणेन । **आरभ्य** 'परतः स्थितलोकं गतानाम्' इति शेषः[१] । 'सत्यम्' इत्यनन्तरं 'यद्यपि' इति शेषः । ननु 'आब्रह्म' इत्यादिनाऽऽशङ्कितस्यानुवादे कर्तव्ये तत्र 'पुनरावर्तिनः' इत्येतदसङ्गतम् ? तेन मेरुस्थब्रह्मसदनाद् अर्वाक्तनानां पुनरावर्तिताया अनुक्तत्वात्, इत्यत आह- **परे न पुनरावर्तिन इति यावदिति** ॥ **परे** परतःस्थिताः । **उक्तम्** 'मामुपेत्य' (८.१५) इत्युक्तम् । 'सत्यलोकादिसहितानाम्' इत्यपव्याख्याने बाधकमाह- **अन्यथेति** ॥ भगवन्तं प्राप्तानां पुनर्जन्माभावस्य 'मामुपेत्य पुनर्जन्म' (८.१५) इत्यादिश्लोकेनोक्तत्वात्, सत्यलोकं प्राप्तानां पुनर्जन्मसद्भावस्य 'आब्रह्मभवनात्' इत्युक्तत्वात्, 'मामुपेत्य तु कौन्तेय' इति भगवन्तं प्राप्तानां पुनर्जन्माभावकथनमयुक्तम्, 'मामुपेत्य पुनर्जन्म' (८.१५) इति श्लोकेन पुनरुक्तत्वादि-

१. भाष्ये शेषपूरणमेतत्

त्यर्थः । 'आमेरु' इति प्रमाणसमुच्चयार्थश्चशब्द इति ज्ञातव्यम् । **केचित्तु** ब्रह्मसदनजनलोकादिप्राप्तिमात्रेणैवापुनरावृत्तिरस्तु, न तु तत्रत्यं भगवन्तं प्राप्य, इति, इत्यङ्गीकारे बाधकमाह- **अन्यथेति ॥ वैयर्थ्यं चेति ॥** तथा च 'व्यर्थं सत् किञ्चिज्ज्ञापयति' इति न्यायेन 'तत्रत्यं भगवन्तं प्राप्य' इत्येतल्लभ्यत इति भाव इत्याहुः ॥ १६ ॥

भावरत्नकोशः

इत्येतदपव्याख्यानमिति ॥ 'आब्रह्मभुवनात् सह ब्रह्मलोकेन लोकाः सर्वेऽपि पुनरावर्तनस्वभावाः' (शां.भा. ८.१६) इति **सङ्करव्याख्यानमसाध्वित्यर्थः ।** भाष्ये **'आरभ्य'** इत्यनन्तरपूरणीयमाह- **परतः स्थितानामिति ॥** वक्ष्यमाणागमानुसारेण संयोजयति- **एवमिति ॥ एतत्** 'महामेरुस्थब्रह्मसदनादारभ्य परतः स्थितानां न पुनरावृत्तिः' इत्येतत् । हिरण्यगर्भस्य हि त्रीणि सदनानि- महामेरावेकम्, अन्तरिक्षे जयन्ताख्यम् अपरम्, सत्यलोकेऽन्यत् । तथा च छान्दोग्यभाष्यम् (३.२.९)-

'पृथिव्यां ब्रह्मणो मेरौ, जयन्तं त्वन्तरिक्षगम् ।
तृतीयं सत्यलोके च त्रिविधं सदनं स्मृतम् ॥' (सत्तत्वे) इति ।

तदभिप्रायेण **'आमेरुब्रह्मसदनात्'** इत्युक्तं भाष्ये । तच्च पृथिवीसम्बन्धिनां महामेरुस्थब्रह्मसदन-अनन्तासन-श्वेतद्वीपानां ग्रहणाय । [1]जनपदग्रहणं तु पृथिव्यसम्बन्धिनां जनस्तपस्सत्य इत्यादीनां लोकानामुपादानायेत्याह- **पृथिवीत्यादि ॥ 'आमेरुब्रह्मसदनात्'** इत्यनन्तरम्, **'आजनात्'** इत्यनन्तरं च शेषोक्तिः **'परतः स्थितानाम्'** इति । **'तथाऽपि'** इति श्रवणादाह- [2]**यद्यपीतीति ॥** स्वपक्षे **गीता कथं व्याख्येया ? इति शङ्कां परिहरन्नाह- अनेनैवमिति ॥** परोदीरितार्थ-

---

१. प्रमाणे 'अजनात्' इति जनशब्दग्रहणमित्यर्थः ।

२. यद्यपीति (मं.१,२)

विरोधिप्रमाणोदाहरणेन । **अतः** भगवदितरलोकप्राप्तावप्यपुनरावृत्तिसद्भा-वात्। **किमुच्यते** किं विशिष्योच्यते।

ननु 'आब्रह्मभवनात्, आजनाच्च' इत्ययं परोक्ताक्षेपानुवादः । न च परेणार्वाक्तना लोकाः पुनरावर्तिन इत्याक्षिप्तम्। अतो असदनुवादोऽयम् ? इत्यत आह- **परे न पुनरावर्तिन इति यावदिति ॥ उक्तं** 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति' (८.१६) इति विशिष्योक्तम्। त्यबुपपत्तय आह- **अवस्थित-स्येति ॥** तिष्ठतेः कर्तरि *'गत्यर्थाकर्मक'* इति क्तः । तेन क्रिययोः समान-कर्तृकत्वलाभः । अपव्याख्याने प्रमाणविसंवादो भाष्येऽभिहितः । दोषान्तरं च स्वयमाह- **अन्यथेति ॥** 'आब्रह्मभुवनात्' इति गीतावाक्यस्योक्तार्थमनादृत्य सत्यलोकसहितानां लोकानां पुनरावृत्तिपरत्वे तावतैवाभिप्रेतार्थसिद्धेः 'मामुपेत्य तु कौन्तेय' इत्युत्तरार्धस्य व्यर्थत्वं स्यादित्यर्थः । उक्तागमविरोधसमुच्चयार्थश्च-शब्दः । स्वपक्षे तु ब्रह्मसदनात्, जनाच्च परलोकानाम् [1]उपादानम् अपुनरावर्ति-लोकत्वं च तत्रत्यभगवत्प्राप्त्यैव, न लोकप्राप्तिमात्रेणेति ज्ञापनस्य प्रयोजन-त्वादवैयर्थ्यमिति भावः ॥ १६ ॥

भगवद्गीता

सहस्रयुगपर्यन्तम् अहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसञ्ज्ञके ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

---

१. 'उपादानम्' इति नास्ति (पं.,मं.१,२)

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

भाष्यम्

'मां प्राप्य न पुनरावृत्तिः' इति स्थापयितुम् अव्यक्ताख्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं प्रलयादि दर्शयति- **सहस्रयुगेत्यादिना** ॥ सहस्रशब्दोऽत्रानेकवाची । ब्रह्म परम्[1] । 'सा विश्वरूपस्य रजनी' [2]इति श्रुतिः । द्विपरार्धप्रलय एवात्र विवक्षितः । 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः' (८.१८) इत्युक्तेः । उक्तं च महाकौर्मे-

'अनेकयुगपर्यन्तम् अहर्विष्णोस्तथा निशा ।
रात्र्यादौ लीयते सर्वम् अहरादौ च जायते ॥'

इति । 'यः स सर्वेषु भूतेषु' इति वाक्यशेषाच्च ॥ १७-२० ॥

प्रमेयदीपिका

उत्तरप्रकरणस्यासङ्गतिमाशङ्क्याऽह- **मां प्राप्येति** ॥ 'अवस्थितानाम्' इति शेषः । प्रतिज्ञामात्रेण हि तदुक्तम् । अव्यक्तसामर्थ्यस्यात्र कथनात् कथम् 'आत्म' इत्युच्यते ? इत्यत उक्तम्- **अव्यक्ताख्येति** ॥ **प्रलयादीति** ॥ तत्कारणत्वम् आत्मनः । सृष्टिप्रलययोरिदम्पूर्वत्वाभावज्ञापनाय गीताम् उलङ्घ्योक्तम् । अत्र सहस्रशब्दो दशशतवाचीति प्रतीतिनिरासायाऽह- **सहस्रेति** ॥ बहुशब्दपर्यायोऽयम्, न तु प्रसिद्धार्थः । विरिञ्चाहोरात्रयोः प्रसिद्धसहस्रचतुर्युगपर्यन्तत्वात् कथमेतत्? इत्यत आह- **ब्रह्मेति** ॥ तथा च[3] द्विपरार्धप्रलयस्याऽदिसृष्टेश्चात्र विवक्षितत्वादुक्तं युक्तम् । ननु परस्य ब्रह्मणो

१. 'ब्रह्म परम्' इति क्वचिन्नास्ति   २. इति हि श्रुतिः   ३. चशब्दो नास्ति

नित्यत्वाद् अहोरात्रे न स्तः । तत्कथं तत्परमेतद् ? इत्यत आह- **सेति ॥ सा** निर्व्यापारावस्था, परिपूर्णरूपस्यापि हरेः रजनीत्यर्थः । अनेनाहरपि सिद्धम् । भवेदेतद् यद्यत्र द्विपरार्धप्रलयस्याऽदिसृष्टेश्च विवक्षेत्यत्र प्रमाणं स्यात्? इत्यत आह- **द्विपरार्धेति ॥** एवमादिसृष्टिश्चेत्यपि ग्राह्यम् । न ह्यवान्तरसृष्टिप्रलययोः सर्वकार्योत्पत्तिविनाशाविति भावः । आगमान्तर-सम्मतेश्चैवमित्याह- **उक्तं चेति ॥** इतोऽप्येवमित्याह- **य इति ॥** न ह्यवान्तरप्रलये सर्वेषामाकाशादीनां भूतानां नाशः । नापि विरिञ्चस्य पञ्चभूतनाशेऽप्यविनाशित्वमिति भावः ॥ १७-२० ॥

भावदीपिका

'स्थापयितुम्' इत्यस्य विशेषणस्य कृत्यमाह- **प्रतिज्ञेति ॥** 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते' (८.१६) इत्येतत् प्रतिज्ञामात्रेणैवोक्तम्, न तु युक्त्यादिभिः स्थापितमित्यर्थः । समानकर्तृकत्वलाभायाह- **अवस्थितानामिति ॥ इदंपूर्वत्वाभावेति ॥** चक्रवत् परिवृत्तेः प्रमितत्वादिति भावः । **आत्मन इति ॥** स्वस्य भगवत इत्यर्थः । **गीतामुल्लङ्घ्येति ॥** अन्यथा गीताऽनुसारेण वक्तव्ये 'प्रभवन्त्यहरागमे' इति गीतायां सृष्टेः प्रागुक्तत्वात् सृष्ट्यादि दर्शयतीति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । **प्रसिद्धार्थः** दशशतरूपः । **विरिञ्चेति ॥**

'सहस्रवृत्तं तदहः स्वयम्भुवो निशा च तन्मानमितं शरच्छतम् ।'

(म.भा.ता.नि ३.५७)

'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
रात्रिश्च तावती .... ॥'

इत्यादिवचनादिति भावः । **उक्तम्** सहस्रशब्दस्यानेकवाचित्वम् । 'विश्वं समस्तं पूर्णं च' इत्यभिधानात् 'परिपूर्ण' इत्युक्तम् । कालतः परिपूर्णरूपवतो

नित्यदेहादिमतोऽपीति यावत्। **अनेन** रजनीसद्भाववचनेन ॥ **अहरपीति** ॥ सव्यापारावस्थैवाहरिति भावः।

अवान्तरसृष्टिप्रलययोरिति ॥ दैनन्दिनसृष्टिप्रलययोरित्यर्थः। **आकाशादीनामिति** ॥ ब्रह्माण्डावरणभूतानामित्यर्थः। **नापीति** ॥ ब्रह्माण्डावरणभूतपञ्चमहाभूतनाशानन्तरम् अहंतत्त्वनाशः, तदनन्तरं विरिञ्चदेहस्य महतत्त्वस्यापि नाशो भवत्येवेत्यर्थः॥ १७ - २० ॥

भावरत्नकोशः

'मां प्राप्य' इति भाष्यस्थल्यबन्वयायाह- **अवस्थितानामितीति** ॥ 'इममर्थम्[1]' इति भाष्यार्थः[2]। 'स्थापयितुम्' इति भाष्योक्तस्थापनमुपपादयितुमाह- **प्रतिज्ञामात्रेण हीति** ॥ **तत्** 'मामुपेत्यावस्थितानां पुनर्जन्म न विद्यते' (८.१६) इति गीतोक्तम्। **अत्र** 'अव्यक्ताद् व्यक्तयस्सर्वाः' (८.१८) इति गीतायाम्। अव्यक्तशब्दस्य प्रधाने प्रसिद्धत्वादिति शङ्कितुर्हृदयम्। प्रलयादेर्दोषतया प्रसिद्धस्य कथं भगवदीयत्वम्? इत्यत आह- **तत्कारणत्वमिति** ॥ **इदंपूर्वत्वेति** ॥ इदंप्रथमत्वाभावज्ञापनाय 'प्रभवन्त्यहरागमे रात्र्यागमे प्रलीयन्ते' (८.१८) इति गीतोक्तसृष्टिप्रलयक्रममुल्लङ्घ्य भाष्ये 'प्रलयादि' इत्युक्तमित्यर्थः। पौर्णमास्यमावास्यातिथ्योरिव विपरिवर्तमानत्वादिति भाव इति **स्वामिनः**। 'दशशत' इति विशेषणसमासोऽयम्, न द्विगुः। तेन ङीबभाव उपपन्नः। अनेकशब्देन द्वयोरपि प्रतीतावर्थस्वारस्यादाह- **बहुशब्देति** ॥

प्रसिद्धसहस्रचतुर्युगेति ॥ 'सहस्रवृत्तं तदहः स्वयम्भुवो निशा च' (म.भा.ता.नि. ३.५७) इति निर्णयवचनादिति भावः। उत्तरभाष्ये 'प्रलय एव' इत्युक्तावपि, 'प्रलयादि' इति पूर्वभाष्यानुसारेणाह- **तथा च द्विपरार्धेति** ॥

---

१. 'इमम्' इति भाष्यार्थः (पं.)

२. 'न पुनरावृत्तिरितीममर्थं स्थापयितुम्' इति भाष्यार्थ इति भावः।

नित्यत्वादिति ॥ कालकृतविकाराभावोपलक्षणम् । **एतत्** ब्रह्मपदम्, 'सहस्रयुगपर्यन्तम्' इति वाक्यं वा । 'विश्वरूपस्य' इत्यस्यार्थः- **परिपूर्णरूपस्येति ॥ अनेन** 'रजनी' इति वचनेन, तस्या अहरविनाभावादिति भावः। **अत्र** 'सहस्रयुगपर्यन्तम्' इति गीतायाम् । **आदिसृष्टिश्च** विवक्षिता । उभयत्र हेत्वाकाङ्क्षां पूरयद् भाष्यम्- **अव्यक्तादिति ॥** तत्र सर्वपदोपादानतात्पर्यमाह- **न हीति ॥** एवं द्विपरार्धप्रलय-आदिसृष्टी विवक्षिते । भाष्ये- **रात्र्यादौ** रात्रेरादिभागे । **अहरादौ** अपररात्रे । 'लयस्य त्वष्टमो भागः सृष्टिकालः'[1] (ना.) इति वचनात् । ब्रह्मशब्दस्य विरिञ्चार्थत्वे दोषमाह- **नापीति ॥** १७-२० ॥

भगवद्गीता

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः [2]तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

भाष्यम्

अव्यक्तः भगवान् । 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इति 'मामुपेत्य' (८.१६) इत्यस्य परामर्शात् । 'अव्यक्तं परमं विष्णुः' इति प्रयोगाच्च गारुडे । **धाम** स्वरूपम् ।

'तेजः स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते ।'

इत्यभिधानात् ॥ २१ ॥

प्रमेयदीपिका

इदानीम् 'अव्यक्ताख्यात्म' (८.१७) इति यदुक्तं तत्साधयितुमाह- **अव्यक्त इति ॥** 'मामुपेत्य' (८.१५) इत्युक्तार्थस्य 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते'

---

१. भाग.ता. १०.९४.१४श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम् ।　　२. अ. ताम्

नित्यदेहादिमतोऽपीति यावत् । **अनेन** रजनीसद्भाववचनेन ।। **अहरपीति ।।** सव्यापारावस्थैवाहरिति भावः ।

अवान्तरसृष्टिप्रलययोरिति ।। दैनन्दिनसृष्टिप्रलययोरित्यर्थः । **आकाशादीनामिति ।।** ब्रह्माण्डावरणभूतानामित्यर्थः । **नापीति ।।** ब्रह्माण्डावरणभूतपञ्चमहाभूतनाशानन्तरम् अहंतत्त्वनाशः, तदनन्तरं विरिञ्चदेहस्य महतत्त्वस्यापि नाशो भवत्येवेत्यर्थः ।। १७ -२० ।।

भावरत्नकोशः

'मां प्राप्य' इति भाष्यस्थल्यबन्वयायाह- **अवस्थितानामितीति ।।** 'इममर्थम्[१]' इति भाष्यार्थः[२] । 'स्थापयितुम्' इति भाष्योक्तस्थापनमुपपादयितुमाह- **प्रतिज्ञामात्रेण हीति ।। तत्** 'मामुपेत्यावस्थितानां पुनर्जन्म न विद्यते' (८.१६) इति गीतोक्तम् । **अत्र** 'अव्यक्ताद् व्यक्तयस्सर्वाः' (८.१८) इति गीतायाम् । अव्यक्तशब्दस्य प्रधाने प्रसिद्धत्वादिति शङ्कितुर्हृदयम् । प्रलयादेर्दोषतया प्रसिद्धस्य कथं भगवदीयत्वम् ? इत्यत आह- **तत्कारणत्वमिति ।। इदंपूर्वत्वेति ।।** इदंप्रथमत्वाभावज्ञापनाय 'प्रभवन्त्यहरागमे रात्र्यागमे प्रलीयन्ते' (८.१८) इति गीतोक्तसृष्टिप्रलयक्रममुल्लङ्घ्य भाष्ये 'प्रलयादि' इत्युक्तमित्यर्थः । पौर्णमास्यमावास्यातिथ्योरिव विपरिवर्तमानत्वादिति भाव इति **स्वामिनः** । 'दशशत' इति विशेषणसमासोऽयम्, न द्विगुः । तेन ङीबभाव उपपन्नः । अनेकशब्देन द्वयोरपि प्रतीतावर्थस्वारस्यादाह- **बहुशब्देति ।।**

प्रसिद्धसहस्रचतुर्युगेति ।। 'सहस्रवृत्तं तदहः स्वयम्भुवो निशा च' (म.भा.ता.नि. ३.५७) इति निर्णयवचनादिति भावः । उत्तरभाष्ये 'प्रलय एव' इत्युक्तावपि, 'प्रलयादि' इति पूर्वभाष्यानुसारेणाह- **तथा च द्विपरार्धेति ।।**

---

१. 'इमम्' इति भाष्यार्थः (पं.)

२. 'न पुनरावृत्तिरितीममर्थं स्थापयितुम्' इति भाष्यार्थ इति भावः ।

नित्यत्वादिति ।। कालकृतविकाराभावोपलक्षणम् । **एतत्** ब्रह्मपदम्, 'सहस्रयुगपर्यन्तम्' इति वाक्यं वा । 'विश्वरूपस्य' इत्यस्यार्थः- **परिपूर्ण-रूपस्येति ।। अनेन** 'रजनी' इति वचनेन, तस्या अहरविनाभावादिति भावः। **अत्र** 'सहस्रयुगपर्यन्तम्' इति गीतायाम् । **आदिसृष्टिश्च** विवक्षिता । उभयत्र हेत्वाकाङ्क्षां पूरयद् भाष्यम्- **अव्यक्तादिति ।।** तत्र सर्वपदोपादानतात्पर्यमाह- **न हीति ।।** एवं द्विपरार्धप्रलय-आदिसृष्टी विवक्षिते । भाष्ये- **रात्र्यादौ** रात्रेरादि-भागे । **अहरादौ** अपररात्रे । 'लयस्य त्वष्टमो भागः सृष्टिकालः'[1] (ना.) इति वचनात् । ब्रह्मशब्दस्य विरिञ्चार्थत्वे दोषमाह- **नापीति ।।** १७-२० ।।

भगवद्गीता

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः [2]तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।। २१ ।।

भाष्यम्

अव्यक्तः भगवान् । 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इति 'मामुपेत्य' (८.१६) इत्यस्य परामर्शात् । 'अव्यक्तं परमं विष्णुः' इति प्रयोगाच्च गारुडे । **धाम** स्वरूपम् ।

'तेजः स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते ।'

इत्यभिधानात् ।। २१ ।।

प्रमेयदीपिका

इदानीम् 'अव्यक्ताख्यात्म' (८.१७) इति यदुक्तं तत्साधयितुमाह- **अव्यक्त इति ।।** 'मामुपेत्य' (८.१५) इत्युक्तार्थस्य 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते'

---

१. भाग.ता. १०.९४.१४श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम् । २. अ. ताम्

इत्यव्यक्तविषयतया परामर्शात्। न केवलमव्यक्तशब्दो युक्तिबलाद् भगवति नीयते, किन्तु वाचकश्च तस्येत्याह- **अव्यक्तमिति** ॥ कथं तर्हि भगवताऽव्यक्तस्य स्वस्थानत्वमुच्यते ? इत्यत आह- **धामेति** ॥ २१ ॥

भावदीपिका

स्वस्थानत्वमिति ॥ 'तद्धाम परमं मम' इत्यनेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥

भावरत्नकोशः

स्वस्थानत्वम् 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' इत्यत्र ॥ २१ ॥

भगवद्गीता

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

भाष्यम्

परमसाधनमाह- **पुरुष इति ॥ २२ ॥**

प्रमेयदीपिका

'भक्त्या युक्तः' (८.१०) इति भक्तेः भगवत्प्राप्तिसाधनत्वस्योक्तत्वात् पुनरुक्तमुत्तरं वाक्यम् ? इत्यत आह- **परमेति** ॥ अन्यैः साधनैः सहोक्तत्वेन तत्साम्यशङ्कायां साधनेषु भक्तेः परमत्वमनेनाऽह। तच्च पुनर्वचनेनैव द्योत्यमिति भावः ॥ २२ ॥

भावदीपिका

सहोक्तत्वेनेति ॥ 'भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव (८.१०) इत्यनेन' इति शेषः। **पुनर्वचनेनैवेति** ॥ 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायेनेत्यर्थः ॥२२॥

भावरत्नकोशः

भक्त्या युक्त इतीति ॥ 'भक्त्या युक्तो योगबलेन च' (८.१०) इत्यत्र । **अन्यैः साधनैः** 'मनसाऽचलेन', 'योगबलेन', 'चक्षुर्भ्रुवोर्मध्ये' (८.१०) इत्यादिनोक्तभक्त्यतिरिक्तसाधनैः । **अनेन** 'भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इति वचनेन । **भावप्रदीपिकायां तु** यत् पूर्वं भगवत्प्राप्तौ साधनमुक्तं सदा तद्भाव-भावितत्वम्, न तावता तत्प्राप्तिः[१], द्वेषिणामपि तत्सम्भवात् । अतः परमसाधनम् अन्यदस्तीत्यभिप्रेत्योत्तरं श्लोकमवतारयतीति- 'परमसाधनमाह' इति भाष्यमवतारितम् ॥ २२ ॥

भगवद्गीता

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

भाष्यम्

यत्कालाद्यभिमानिदेवतागता आवृत्त्यनावृत्ती गच्छन्ति ता आह- **यत्रेत्यादिना ॥** 'काले' इत्युपलक्षणम् । अग्न्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २३ ॥

प्रमेयदीपिका

यस्मिन् काले मृता आवृत्त्यनावृत्ती यान्ति तत्प्रतिपादनार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह- **यदिति ॥** याश्च ताः कालाभिमानिन्यश्चेति विग्रहः । **देवतागता इति ॥** तदधिष्ठितमार्गाभ्यां गता इत्यर्थः । 'काले' इत्युक्तत्वात् कथमादिपदप्रक्षेपेण व्याख्यानम् ? इत्यत आह- **काल इति ॥** कुतः? इत्यत आह- **अग्न्यादेरिति ॥** अग्निर्ज्योतिर्धूमानाम् ॥ २३ ॥

---

१. तत्प्रीतिः (पा.)

भावदीपिका

याश्चेति ।। 'यस्य कालादेः' इत्यर्थत्वे 'ता आह' इत्यनुपपन्नं स्यादिति भावः। भाष्ये- **काल इत्युपलक्षणम्** मार्गाभिमानिदेवतोपलक्षणमित्यर्थः। आदिशब्देन ज्योतिर्धूमौ ग्राह्यावित्याशयेनाह- **अग्निज्योतिर्धूमानामिति** ।। मार्गाभिमानि-देवानामित्यर्थः ।। २३ ।।

भावरत्नकोशः

[१]'ताः' इत्युत्तरत्र भापणात् तत्सामानाधिकरण्यानुकूलविग्रहं दर्शयति- **याश्च ता इति** । २३ ।।

भगवद्गीता

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ।। २४ ।।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ।। २५ ।।

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिम् अन्ययाऽऽवर्तते पुनः ।। २६ ।।

भाष्यम्

ज्योतिः अर्चिः । 'ते अर्चिषमभिसम्भवन्ति' (छा. ५.४.१) इति हि श्रुतिः। तथा च नारदीये- 'अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिः ततश्चाप्य-हरादिकम्'[२] इति । अभिमानिदेवताश्चाग्न्यादयः । कथमन्यथा 'अह्न आपूर्यमाणपक्षम्' (छा. ५.४.१) इति युज्यते ।

---

१. 'ता आह' इति भाष्यम्   २. 'ततश्चापि अहरादिकम्' इति च्छेदः

'दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ब्रह्म याति हि ।'

इति च[1] ब्राह्मे । मासाभिमानिभ्यो अयनाभिमानी च पृथक् । तच्चोक्तं गारुडे-

'पूजितस्त्वयनेनासौ मासैः परिवृतेन हि ।'

इति । अहरभिजिता [2]शुक्लं पौर्णमास्या अयनं विषुवा सह । तच्चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते-

'साह्ना मध्यन्दिनेनाथ शुक्लेन च सपूर्णिमा ।
सविष्वा चायनेनासौ पूजितः केशवं व्रजेत् ॥'

इति ॥ २४-२६ ॥

प्रमेयदीपिका

ज्योतिश्शब्दस्यानेकार्थत्वाद् विवक्षितमर्थमाह- **ज्योतिरिति** ॥ **अभिसम्भवन्ति** प्राप्नुवन्ति । श्रुतिपुराणयोरह्नः प्रागर्चिषः प्राप्तेरुक्तेः तत्समाख्यानादित्यर्थः । प्रातीतिक एवार्थः किं न स्यात् ? कुतोऽभिमानिदेवताग्रहणम् ? इत्यत आह- **अभिमानीति** ॥ आदिशब्दसमर्थनेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दः । **अन्यथा मरणकालपरिग्रहे । इति** 'श्रुतिः'[3] । उपलक्षणमेतत् । 'अहः शुक्लः' इति गीताऽपि । अहोरात्रव्यतिरिक्तपक्षाभावादिति भावः । समाख्यानाच्चैवमित्याह- **दिवादीति** ॥ किं च 'षण्मासा उत्तरायणम्' 'षण्मासा दक्षिणायनम्' इत्येतदप्यभिमानिदेवतां गमयति । मासातिरिक्तायनाभावात् । अभिमानिनां च पृथक्त्वेन पृथगुक्तिसम्भवादिति भावेनाह- **मासेति** ॥ अनेन 'षण्मासा एवायनम्' इति व्याख्यानं निरस्तं भवति । पुराणविरोधात् । अत्रानुक्तमपि किञ्चिदध्याहरति- **अहरिति** ॥ 'सहस्थितं

१. इति हि   २. शुक्लपौर्णमास्याः   ३. 'श्रुतिः' इति शेषः ।

याति' इत्यप्यत्र द्रष्टव्यमिति भावः । एतदप्यभिमानिदेवतापरिग्रहसमर्थ-नार्थम्। प्राधान्यादेरविवक्षितत्वात् 'साह्ना' इत्युक्तम्। सपूर्णिमा सपूर्णिमेन, *'सुपां सुलुक्'* इत्यादेः। विपुशब्दस्योवङ्-यणादेशविकल्पश्छान्दसः॥ २४-२६॥

भावदीपिका

श्रुतीति॥ 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति, अर्चिषोऽहः' (छा. ५.४.१) इति श्रुतिशेषेऽभिहितत्वादिति भावः। **प्रातीतिक एवेति**॥ कालप्रतिपादनरूप इत्यर्थः। नन्वग्न्यादिशब्दानाम् अर्थान्तरस्यानुक्तत्वात् कथं चशब्दः ? इत्यत आह- **आदिशब्देति**॥ 'यत्कालाद्यभिमानिदेवताः' (गी.भा. ८.२३) इत्यत्रत्यादिशब्दसमर्थनम्, 'काल इत्युपलक्षणम्' (गी.भा. ८.२३) इत्यादिना कृतम्। इदानीं त्वग्न्यादिशब्दानाम् अभिमानिदेवतापरत्वसमर्थनं क्रियत इति आदिशब्दसमर्थनेन सहास्य समुच्चयार्थश्चशब्द इत्यर्थः। **मासातिरिक्तेति**॥ षण्मासातिरिक्तेत्यर्थः। अभिमानिग्रहणेऽपि पृथगुक्तिर्न सम्भवति ? इति चेत्, तत्राह- **अभिमानिनां त्विति**॥ **पुराणेति**॥ 'मासैः परिवृतेनायनेन' (गा.) इत्युक्तत्वादितिभावः।

सह स्थितमिति॥ अभिजिता सह स्थितमहः, पौर्णमास्या सह स्थितं शुक्लम्, विषुवा सह स्थितमयनं यातीत्यर्थो द्रष्टव्यः। अत्राभिजिच्छब्देन मध्याह्नाभि-मानिदेवता ग्राह्या। अनुक्ताध्याहारे किं प्रयोजनम् ? इत्यत आह- **एतदपीति**॥ अभिजित्-पौर्णमासी-विषुव्यतिरिक्तानाम् अहः-शुक्लपक्ष-अयनानामभावाद् अभिजिदादिना सहभावोऽहरादीनां कालरूपत्वेन न सम्भवति, अतोऽभि-मानिदेवता एव ग्राह्या इति समर्थनार्थमित्यर्थः। ननु मध्याह्नाभिमानि-देवताऽपेक्षयाऽहरभिमानिन उत्तमत्वात्, अत एव भाष्ये- 'अहरभिजिता' इत्युक्तत्वात् कथं 'साह्ना' इत्युक्तम् ? इत्यत आह- **प्राधान्यादेरिति**॥ ननु

'सपूर्णिमा' इत्येतत् 'शुक्लेन' इत्यस्य कथं विशेषणम् ? 'पूर्णिमया सहितः सपूर्णिमः, तेन सपूर्णिमेन' इति वक्तव्यत्वात्, इत्यत आह- **सपूर्णिमेनेति** ॥ **सुपां सुलुगिति** ॥ तथा च सपूर्णिमशब्दात् परतः स्थितायाः 'टा' इति तृतीयाविभक्तेः *'सुपां सुलुक्'* इत्यादिसूत्रेण आकारादेशे 'सपूर्णिमा' इति तृतीयाविभक्तिर्युक्तेति भावः। ननु भाष्य-प्रमाणयोः 'विषुवा', 'सविष्वा' (ब्र. वै.) इति कथं विचित्रप्रयोगः ? इत्यत आह- **उवङ्यणादेशविकल्प इति** ॥

उवङ्यणादेशयोर्विकल्पः= एकदोवङ्, एकदा यणादेश इत्येवंरूपो विकल्प इत्यर्थः। तथाच 'विषुवा सह' इत्यत्र 'विषु टा' इति स्थिते *'चुटू'* इति टकारलोपे 'विषु आ' इति जाते, इकः स्थाने प्राप्तयणादेशबाधकत्वेन *'अचि श्नु-धातु-भ्रुवां य्वोरियङुवङौ'* ''श्नुप्रत्ययान्तस्य, इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः, 'भ्रू'इत्येतस्य चाङ्गस्य इयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे'' इति सूत्रेण विषुशब्दस्य उवर्णान्तधातुत्वाद् उवर्णस्योवङादेशे ङकारलोपे, 'विषुव् आ विषुवा' इति तृतीया भाष्ये युक्ता। प्रमाणे (ब्र.वै.) च 'विषु टा' इति स्थिते टकारलोपे *'इको यणचि'* इति उकारस्य वकाररूपयणादेशे सति विष्व् आ 'सविष्वा' इति तृतीया युक्तेत्यर्थः। अत्र यस्मिन् सङ्क्रमणेऽहोरात्रयोः साम्यं तद् विषुशब्दोक्तम्। तच्चोत्तरायणे मेषसङ्क्रमणम्, दक्षिणायने तुलासंक्रमणमिति ज्ञेयम्। तथा च 'अयनं विषुवा सह' इति भाष्ये 'अयनम्' इति यदोत्तरायणकालाभिमानिदेवताविवक्षा तदा 'विषुवा सह' इत्यस्य 'मेषसंक्रमणाभिमानिदेवतया सह स्थितम्' इत्यर्थः। यदा तु दक्षिणायनाभिमानिदेवताविवक्षा तदा 'विषुवा सह' इत्यस्य 'तुला-संक्रमणाभिमानिदेवतया सह' इत्यर्थो द्रष्टव्यः। एवमेव 'सविष्वा चायनेन' (ब्र.वै.) इति प्रमाणार्थो व्यवसेयः। यद्यपि 'समरात्रन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत्' इत्यमरकोशकारेण समरात्रन्दिनोपेते मेषतुलासंक्रमणरूपे काले विषुवच्छब्दो विषुवशब्दश्च प्रवर्तत इति विषुवच्छब्दस्य च तद्वाचित्वमुक्तम्, न विषुशब्दस्य।

तथापि 'सविष्वा' (ब्र.वै.) इति प्रमाणानुसारेण विषुशब्दोऽपि तद्वाची वर्तते इति द्रष्टव्यम्॥ २४-२६॥

भावरत्नकोशः

अनेकार्थत्वादिति ॥

'ज्योतिरात्मनि सूर्येऽग्नौ हविर्होमार्चिदीप्तिषु।
ग्रहनक्षत्रतारासु नक्षत्रे च विशेषतः॥
विलोचने धने पुत्रे सामभेदेषु केपुचित्।
ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञे च क्लीवं दीप्तौ तु त्रा स्त्रियाम्॥
पुंनपुंसकलिङ्गस्तु ज्योतिष्टोमे मतो मम॥'

इति केशवाभिधानादिति भावः। 'अर्चिषम्' इति श्रुतिपदं 'ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः'(अ.को.) इत्यत्र 'पुंसि न' इति निषेधात्, स्त्रियां नपुंसके च वर्तत इति व्याख्यानात्, स्त्रीलिङ्गमपीति स्फुटत्वादव्याख्याय, 'अभिसम्भवन्ति' इति पदमनूद्य व्याचष्टे- **अभिसम्भवन्तीति॥** प्राप्त्यर्थस्यापि भवतेरात्मनेपदाभावः छन्दस्त्वादिति भावः। **तत्समाख्यानात्** 'अत्रापि ज्योतिःशब्दो अर्चिरर्थकः' इति शेषः। **आदिशब्दसमर्थनेन** 'काल इत्युपलक्षणम्' (८.२३) इत्यादि-रूपेण। भाष्ये- **अग्न्यादयः** 'ग्राह्याः' इति शेषः। भाष्ये 'इति' इत्यतः परं शेषमाह- **इति श्रुतिरिति॥** 'आपूर्यमाणपक्षम्' (छा. ५.४.१) इति श्रौतपदस्य 'शुक्लपक्षम्' इत्यर्थः।

एतत् श्रुतिग्रहणम्। **गीताऽपि** 'कथं युज्यते' इत्यन्वेति। 'दिवादि' (ब्रा.) इति वचने देवतापदप्रयोगाद् अग्न्यादयोऽभिमानिदेवता[1] ग्राह्या इति भावः। 'अर्चिरादिना तत्प्रथितेः' (ब्र.सू. ४.३.१) इति सूत्रभाष्यादौ अर्चिःप्राप्तेः प्रथमत्वावगमाद्, अत्राग्निप्राप्तिः कथं प्रथमोच्यते ? इति शङ्का,

१. देवता एव (मं.१), देवा एव (मं.२)

'उत्क्रान्तस्तु शरीरात् स्वाद् गच्छत्यर्चिषमेव तु।
ततो हि वायोः पुत्रं च योऽसौ नाम्नाऽऽतिवाहिकः[1]॥
ततोऽहः पूर्वपक्षं चाप्युदक्संवत्सरं तथा।
तटितं वरुणं चैव प्रजापं[2] सूर्यमेव च॥
सोमं वैश्वानरं चेन्द्रं ध्रुवं देवीं दिवं तथा।
ततो वायुं परं प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तमम्॥' (ब्र.त.)

इति भाष्योदाहृतवचने (ब्र.सू. ४.३.५) अग्नेः सोमादनन्तरप्राप्यत्वावेदनात् कथं प्रथमप्राप्यत्वोक्तिः ? इति शङ्का च,

'अग्निर्ज्योतिरिति द्वेधैवार्चिषः सम्प्रतिष्ठितिः[3]।
अग्निं गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रजन्॥' इति,

'एकस्मिंस्तु पुरे संस्थो द्विरूपोऽग्नेः सुतो महान्' (ब्र.त.) इति भाष्योदाहृतवचनेन (ब्र.सू. ४.३.१), 'अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिः [4]ततश्चाप्यहरादिकम्' (ना.) इति, अत्र वचनेन च, अर्चिष एवाग्निज्योतिर्नामकरूपद्वयमङ्गीकृत्य, अग्निशब्दस्य प्रधानाग्निपुत्रवाचकत्वमभ्युपगम्य च परिहृता। स्पष्टं चैतत् तत्त्वप्रकाशिकायाम् (ब्र.सू. ४.३.१)।

सम्भवात् 'नास्मद्व्याख्याने उक्तो दोषः' इति शेषः। **अनेन** 'मासाभिमानिभ्यो अयनाभिमानी' इति भाषणेन। **इति व्याख्यानमिति**॥ [5]'षण्मासा एवोत्तरायणम्, तद्देवतैव मार्गभूता' इति **सङ्करव्याख्यानमित्यर्थः**। एकतरपक्षपरिग्रहे किं नियामकम् ? इत्यत आह- **पुराणेति**॥ तत्र **मासैः** मासाभिमानिभिः परिवृतेन **अयनेन** अयनाभिमानिना देवेन **पूजितो ब्रह्म याति** इति

---

१. आतिवाहकः (पा.)	२. प्रतापम् (मं.१)
३. सम्प्रतिष्ठितः (मं.१)	४. 'ततश्चापि अहरादिकम्' इति छेदः।
५. 'षण्मासा उत्तरायणम्, तत्रापि देवतैव मार्गभूता' (शां.भा. ८.२४)

[1]पृथग्देवताभिधानाद् उभयोरेकैव देवतेति व्याख्यानमयुक्तमिति भावः। 'अनेन' इत्युक्तं व्यनक्ति- 'पुराणेति' इत्यपि आहुः। **अत्र** अग्न्यादिदेवानां प्राप्यत्व-वर्णनप्रकरणे। 'सह' इत्युपरितनभाष्यपदं संयोजयन् 'शुक्लम्' इति भाष्यस्थ-द्वितीयाऽनुसाराद् अपेक्षितमध्याहरति- **सहस्थितं यातीति ॥ अत्र मार्ग-**प्रकरणे। भाष्ये द्वितीयाश्रवणाद् 'याति' इति तावद्वक्तव्यमेव। मार्गप्रकरणे च गीतायां यथायोगं [2]प्रथमान्तपदं संयोजनीयमिति भावः। **एतदपि** 'अहरभिजिता' (८.२४) इति **भापणमपि। अभिमानीति ॥** अन्यथाऽहरादिप्राप्तावुदितायां तद्व्यतिरिक्ताभिजितोऽभावेन[3] तत्प्राप्तेरुक्तत्वात् 'साह्ना माध्यन्दिनेन' (ब्र.त्रै.) इत्यत्र माध्यन्दिनशब्दिताभिजितः [4]पृथक् प्राप्यत्वोक्तिरयुक्ता स्यादिति भावः।

ननु 'अहरभिजिता सह स्थितं याति' इति भापणेनाह्नः प्राधान्यम्, अभि-जितोऽप्राधान्यं च प्राप्तम्। *'सहयुक्तेऽप्रधाने'* इत्यप्रधाने तृतीयाऽनुशासनात्। तत्कथं तद्विरुद्धं 'साह्ना' इति वचनम्? इत्यत आह- **प्राधान्यादेरिति ॥** आदिपदेन साहित्यं ग्राह्यम्। गुणप्रधानभावस्य गम्यत्वे पूजकत्वे च साहित्यस्य चाविवक्षित-त्वात् प्रमाणेन तथोक्तिर्युक्तेत्यर्थः। 'सपूर्णिमा' इत्यस्य प्रथमान्तत्वे प्रकृता-सङ्गतेः[5] तदनूद्यार्थमाह- **सपूर्णिमा सपूर्णिमेनेति ॥** 'पूरी आप्यायने' इत्यतो भावे क्तप्रत्यये पूर्णचन्द्रस्य पूरणम्, तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा, भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे तद्धित [6]इमपप्रत्ययः, टाप् च, सति चैवं 'पूर्णिमा' इति रूपम्। '[7]पूर्णिमया सहितः सपूर्णिमः' इति बहुव्रीहौ, *'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य'* इति ह्रस्वत्वे, सपूर्णिमः शुक्लपक्षः, तेन 'सपूर्णिमेन' इत्यनेन शुक्लं '[8]पूर्णमासीत्येतत्

---

१. प्रथमम् (पं.)
२. प्रथमान्तमिदं (पं.)
३. अभिजितो भावेन (मं.१,२)
४. पृथगप्राप्यत्वोक्तिः
५. प्रकृतासङ्गतत्वेन (पा.)
६. 'भावप्रत्ययन्ताद् इमप् वक्तव्यः' इति वार्तिकात्।
७. 'पूर्णिमासहितः सपूर्णिमः' (पा.)
८. पौर्णमास्येतत् (पं.), पौर्णमास्येत्येतत् (मं.१,२)

प्रमापितं भवतीति भावः। प्रमाणे 'सपूर्णिमेन' इति निर्देशः किमिति न कृतः ? इत्यत आह- **सुपां सुलुगित्यादेरिति ॥** *'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाऽऽच्छेया-डाड्यायाजालः*[1] *'* इति सूत्रात् तृतीयाविभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घे[2] 'सपूर्णिमा' इति छान्दसं रूपमित्यर्थः।

ननु 'अयनं विपुवा सह' (गी.भा. ८.२४) इत्यत्र 'विपुवा' इति कथं भाषणम्? विविधं सुवतीति विसूः, विपूर्वात् 'पु= प्रेरणे' इत्यतः कर्तरि क्विपि, *'उपसर्गात् सुनोति'* इत्यादिना षत्वे च, विपुशब्दस्य निष्पत्त्या, ततस्तृतीयैकवचने 'विष्वा' इत्येव वक्तव्यत्वात्, इत्यत आह- **विषुशब्दस्योवङिति ॥** '[3]तन्वादीनां छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकाच्छन्दसि 'अग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पृण' (कृ.य. का.१,प्र.५,अनु.५) (२०) इत्यादाविव 'विपुवा' इति उवङादेशे रूपमित्यर्थः। ननु तथाऽपि पुराणे 'सविष्वा' इति कथं रूपम् ? उक्तरीत्या तत्राप्युवङादेशे 'विपुवा' इति निर्देष्टव्यत्वात्। न च 'विपुवा सहितम्' इत्यत्र अयनविशेषणतया नपुंसकभावे *'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'* इति ह्रस्वत्वेन 'सविपु' इति प्रातिपदिकनिष्पत्तौ ततस्तृतीयायाम् *'इकोऽचि विभक्तौ'* इति नुमागमे च 'सविपुणा' इति भवितव्यमिति वाच्यम्। एवमपि 'सविष्वा' इति प्रयोगानुपपत्तेस्तदवस्थत्वादित्यत आह- **यणादेशविकल्पश्चेति ॥** सत्यं नुमागमेन भवितव्यमिति। छन्दस्तुल्यत्वात् पुराणस्य यणादेशोऽप्यत्र नुमागमेन विकल्पेन क्रियते। तथा च 'सविषुणा' इतिवत् 'सविष्वा' इति रूपमपि छन्दसि साध्वेवेति भावः। न केवलं 'सपूर्णिमा' इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घः, तथा 'विपुवा' इत्यत्र उवङादेशश्छान्दसः। किन्तु 'सविष्वा' इत्यत्र यणादेशविकल्पश्चेति चशब्दार्थः।

---

१. सुपां स्थाने सु-लुक्-पूर्वसवर्ण-आ-आत्-शे-या-डा-ड्या-याच्-आल् एते आदेशाः स्युरित्यर्थः।　　　　२. पूर्वसवर्णत्वे (पं.)

३. 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इति सिद्धान्तकौमुद्याम्।

यद्यपि [1]विषुवच्छब्द एव कालार्थः[2]। 'अथो एष वै विपूवान् [3]विष्णुं विपूवन्तो भवन्ति। य एवं विद्वाँ स एता आसते' (कृ.य. का.७,प्र.४,अनु.३) (१२) इति यजुस्संहिताभाष्ये 'विषुवान् इति संवत्सरमध्यवर्ती मुख्योऽहर्विशेषः' इति माधववचनात्। 'विषूवान् दिवा कीर्त्यम्' (तै.ब्रा. अ.१,प्र.२.अनु.३) (३३) इति यजुर्ब्राह्मणे पाठात्, पुराणे च भविष्योत्तरे 'दशार्वाङ् नाडिकाः पुण्याः पश्चादपि विषूवति' इति, शातातपस्मृतौ '[4]कुर्यात् सदायने मध्ये विष्णुपद्यां विषूवति' इत्युक्तत्वात्[5]।

'साङ्गं बलं पार्श्वयुगे स राजा बिभ्रद्विषूवानिव पक्षसी द्वे।
ऋद्धिं [6]प्रदित्सन्निजसेवकानां शालामिव स्वां नगरीं प्रपेदे॥'

इति [7]वाक्यकारप्रयोगाच्च। तथाऽप्यत्र भाष्यपुराणयोः विषुशब्द एव विषुवच्छब्दार्थ एष्टव्यः। शुक्लादिशब्दे मतुब्लोपेनेवात्रापि मतुब्लोपेन उक्तरीत्या विविध-फलापादनहेतुना योगेन वा काले व्याख्यातव्यत्वात्[8]। 'अहरभिजिता' इत्यादिकालवाचकशब्दैः सह पठितत्वादिति ज्ञातव्यम्। 'विषुशब्दस्य[9]' इति पाठेऽपि उवङादेशो यणादेशविकल्पश्च पूर्ववद्विषुशब्द एव विषुवच्छब्दार्थक इति व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

[10]तेन '[11]समरात्रन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत्' इत्यमरव्याख्याने (सुधा)

---

१. न विषुशब्दः २. केवलार्थः (पं.)
३. 'विष्णुम्' इति नास्ति (मं.१,२)
४. कुर्यात् परायणे मध्ये (मं.१), कार्यात् सदायने मध्ये विष्णुपद्यां विषुवति (मं.२)
५. उक्तत्वात् इति नास्ति (पं.) ६. प्रदिक्सन्निह (पं.), प्ररिस्सन् (पा.)
७. काव्यकार (मं.१) ८. व्याख्यातत्वात् (पं., मं.१,२)
९. पाठान्तरं किम् ?
१०. 'तेन' इत्यस्य उत्तरत्र 'इति चोद्यं प्रत्यस्तम्' इत्यनेनान्वयः।
११. 'समरात्रिन्दिवे' इति सुधारीत्या पाठः

"त्रिषु साम्येऽव्ययम्, ततो मतुप्, 'संज्ञायाम्' इति वत्वम्[1]। "[2]अन्यत्रापि' इत्युक्तेः मत्वर्थीयो वप्रत्ययः[3]। [4]समरात्रन्दिवं यस्मिन् मेषतुलावच्छिन्ने काले स कालः 'विषुवत्' 'विषुवम्' चैतदित्युच्यते" इति व्युत्पादनात्, विषुशब्दश्चादिगणे[5] पठितोऽव्ययमिति, [6]ततः *'अव्ययादाप्सुपः'* इति लुकि तृतीयैकवचनाभावात् कथमुवङ्? कथं च यण्? इति चोद्यं प्रत्यस्तम्। भाष्यादौ विषुशब्दस्यैव मतुब्लोपेन, अभेदोपचारेण वा 'समरात्रन्दिवे' इति[7] वासरार्थकत्वेन द्रव्यार्थतयाऽनव्ययत्वेन तत्र उवङ्-यणादेशयोर्व्याख्यातुं शक्यत्वात्। अत एव तृतीयस्कन्धतात्पर्ये-

'मध्याह्नस्त्वभिजित्प्रोक्त आषाढोत्तर एव च।

'[8]श्रवणस्यापि पूर्वार्धो [9]विषुवद्वाऽभिजित्स्मृतः॥' (भाग.ता. ३.१९.२७)

इति विषुवच्छब्द एव कालार्थ उक्तः। पठ्यते च विषुवच्छब्दः छन्दोग्यब्राह्मणे दशरात्रे चतुर्थाध्याये षष्ठे खण्डे 'विषुवानेष भवति। देवलोको वा एषः, यद्विषुवान्' इति 'विषुवत एव तद्रूपम्' इति च। तत्रैव पञ्चमखण्डे 'तदाहुर्विविधमिव[10] वा एतत् यदग्निष्टोमः विषुवानग्निष्टोमः' इति। तथा चात्रापि तुल्यनक्तंदिवकाल-तदभिमानिदेवतास्मरणस्य आवश्यकताज्ञापनाय विषुवच्छब्दार्थकेन विषुशब्देनैव तत्प्रत्यायनाय युक्तमेवोवङादेशादिव्युत्पादनम्। दृश्यते च स्वतोऽव्ययादपि अर्थान्तरवाचिनः शब्दात् सुबुत्पत्तिः "[11]स्फ्यः स्वस्तिर्विधनः स्वस्तिः परशुर्वेदिः परशुर्नः स्वस्तिः' (कृ.य. का.३,प्र.२,अनु.४)(११) इति। अत्र **भट्टभास्करेण**

---

१. मतुपो मस्य वत्वम्, तेन 'विषुवत्' इति रूपसिद्धिः।

२. "वप्रकरणे 'अन्यत्रापि' इत्युक्तेः" इति अमरव्याख्यानम्।

३. तथा च 'विषुवम्' इति रूपसिद्धिः।

४. समं रात्र.. (पा.)

५. विषुशब्दः चादिगणे इति छेदः

६. विषुशब्दादित्यर्थः

७. इतिशब्दो नास्ति (मं.१,२)

८. श्रावणस्यापि (मं.१)

९. विषुवं चाभिजित् स्मृतः (पा.)

१०. तदाहुर्विविधमेव (पं.)

११. सुपृस्वस्ति विधानस्वस्तिः परशुर्वेदिः परशुर्नः (मं.१), स्वस्तिरित्यत्र स्फो स्वस्ति .... (मं.२)

स्वस्तिशब्दोऽयं निपातो गुणमात्रे अविनाशे वर्तते। सोऽयमिदानीं मतुब्लोपाद्, अभेदोपचाराद्वा शुक्लादिशब्दवत् गुणिन्यविनाशहेतौ वर्तत इत्युक्तत्वात्।

केचित्तु यद्यपि 'त्रिपुवा', 'सत्रिप्वा' इति भाष्यप्रमाणप्रयोगौ द्वावपि त्रिपुवच्छब्दप्रकृतिकावेव। तत्र भाष्ये त्रिपुवच्छब्दात् तृतीयाविभक्तेः *'सुपां सुलुक्'* इति पूर्वसवर्णदीर्घे रूपम्। प्रमाणे च पवर्णगतोकारलोपः, ततो न नुमागमप्रसक्तिः, अनिगन्तत्वात्। पूर्ववत् सवर्णदीर्घे 'त्रिप्वा' इति रूपमिति शक्यं व्याख्यातुम्। प्रसिद्धश्च त्रिपुवच्छब्द उक्ताभिधानादौ। तथाऽपि 'तनुवा', 'तन्वा' इत्यादाविवोकारान्तत्वस्य [1]झटितिप्रतीतिकत्वाद्, उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात्, उपलक्षणत्वेनैवं व्याख्यातमित्याहुः। तन्नातीव चतुरस्रम्। प्रमाणे 'सत्रिप्वा' इत्यत्रोकारान्तत्वाभावे उकारलोपः, टाविभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं चेति द्वयं कल्पनीयम्। टीकारीत्या यणादेशनिपातनमात्रे कृते सर्वं समञ्जसमित्यतो भाष्येऽप्युकारान्तत्वस्य वक्तुमुचितत्वादिति॥ २४-२६॥

भगवद्गीता

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन॥ २७॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्॥ २८॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

---

१. 'झडिति' इति सर्वकोशेषु पाठः।

भाष्यम्

एते सृती सोपाये ज्ञात्वाऽनुष्ठाय न मुह्यति। तच्चाह स्कान्दे-

'सृती ज्ञात्वा तु सोपाये' अनुष्ठाय च साधनम्।
न कश्चित् मोहमाप्नोति न चान्या तत्र वै गतिः॥'

इति॥ २७-२८॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

प्रमेयदीपिका

'नैते सृती पार्थ' इति मार्गज्ञानमात्रेण मोहाभावोऽभिधीयत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **एत इति॥ अनुष्ठाय** 'उपायम्' इति शेषः। कुत एतत्? 'योगी' इत्युक्तत्वात्। पुराणसंवादाच्चेत्याह- **तच्चेति॥ मोहः** भगवद्विस्मृतिरूपः। **अन्या** भगवत्प्राप्तेः। भाष्ये पुराणे च 'अनुष्ठाय' इत्याकारस्थाने क्वचिदीकारो लेखकदोषेण पतितः। मूलपुस्तकेष्वदर्शनात्॥ २७-२८॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य
टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः॥ ८॥

भावदीपिका

कुत एतदिति॥ 'अनुष्ठाय' इति कुतः पूरणीयमित्यर्थः। **योगीतीति॥** योगानुष्ठाता हि योगीत्युच्यते यतः, अतः 'अनुष्ठाय' इत्यवश्यं वाच्यमेवेति भावः। यथोक्तं सूत्रकृता- 'योगिनः प्रति स्मर्यते' (ब्र.सू. ४.२.२२) इति।

१. प्रगृह्यम्, अतो न सन्धिः।

अन्येति ।। तथा च तत्र मोहतरणे भगवत्प्राप्तेरन्या गतिः= साधनं नास्तीत्यर्थ इति **आहुः** । वस्तुतस्तु तत्र एवं भगवद्विस्मृतिरूपमोहापगमानन्तरं तस्य पुंसो भगवत्प्राप्तेरन्या गतिर्नास्तीति भगवत्प्राप्तिरेव भवतीत्यर्थो द्रष्टव्यः ।। **ईकार इति** ।। 'अनुष्ठीय' इति पाठ इत्यर्थः ।। २७-२८।।

इति यदुवरगीताभाष्यटीकासु युक्ताऽऽ-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री ।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
समगमदयमस्यामष्टमोऽध्याय आन्तम् ।। १ ।।

।। इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावदीपिकाख्यायाम् अष्टमोऽध्यायः ।।

भावरत्नकोशः

'अनुष्ठाय च साधनम्' (स्का.) इति वचनानुसारेण भाष्ये शेषमाह- **उपाय-मितीति** ।। ज्ञानकर्मरूपमित्यर्थः । भाष्ये 'सृती' इत्यस्य मार्गावित्यर्थः । **योगी-त्युक्तत्वादिति** ।। सोपायमार्गज्ञानस्य तदुपायानुष्ठानस्यैवात्र योगत्वेन विवक्षितत्वात् 'न मुह्यति' इति युक्तमिति भावः । ननु भगवदनुस्मरणं कर्तव्यम् । तादर्थ्येन मार्गादिज्ञानमप्यापादनीयमिति प्रकृतत्वात्, [1]अत्र मिथ्याज्ञानस्य प्रतिषेध्यतया अप्राप्तस्याभाववचनं न प्रकृतसङ्गतम् ? इत्यतो विवक्षितं मोहशब्दार्थं दर्शयति- **मोहो भगवदिति** ।। अन्यत्वं किमपेक्षया ? इत्यतः प्रतियोग्याह- **भगवत्प्राप्तेरिति** ।। एवं च तत्रोक्तसाधनानुष्ठानेन [2]मोहाभावे भगवत्प्राप्तिरेव फलं योगिन इति भाष्यं व्याख्यातं भवति । **लेखकेति** ।। अनुपूर्वात् 'ष्ठा= गतिनिवृत्तौ' इत्यतः क्त्वाप्रत्ययस्य समासे ल्यपि 'अनुष्ठाय' इत्याकारस्यैव श्रवणौचित्यैन ईकारस्यालाक्षणिकत्वात्। *'घु-मा-स्था-गा-पा-जहाति-सां हलि'*

१. यत्र (पा.) २. मोहाभावेन (मं.१)

इति प्राप्तम् ईत्वं तु *'न ल्यपि'* इति प्रतिषिद्धमिति भावः। हेत्वन्तरं चाह- **मूलेति ॥ अदर्शनात्** ईकारपाठस्य ॥ २७-२८ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- 'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्।' (७.२९) 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।' (७.३०) इति च यद् उक्तं पूर्वाध्यायान्ते, तद् ब्रह्मादिशब्दार्थव्याख्यानम् अत्रादौ क्रियत इति व्याख्यानव्याख्येयभावलक्षणया सङ्गत्या पूर्वानन्तर्यमस्याध्यायस्य। 'प्रयाणकालेऽपि च माम्' (७.३०) इत्युक्तव्याख्यानप्रसङ्गेनान्तकालस्मरणफलम्, तदुपायप्रकारः, ब्रह्मप्राप्तिमार्गश्चोच्यते। कर्तव्यस्मरणविषयत्व-गम्यत्वादिरूपो भगवन्महिमैव वर्ण्यत इति षट्कान्तर्भावश्च ज्ञातव्यः। तत्र ब्रह्माध्यात्मादिस्वरूपजिज्ञासया अर्जुनः [1]पृच्छतीत्युच्यते- **अर्जुन उवाचेति** ॥ पप्रच्छेत्यर्थः।

नन्वर्जुनस्य ज्ञानित्वाद्, जानात्येवासौ 'भगवानेव ब्रह्म' इति। अतः 'किं तद् ब्रह्म' इति प्रश्नः कथं युज्यते ? कारणाभावादिति चेत्। उच्यते। अर्जुनस्य ज्ञानित्वेऽपि युक्तोऽयं प्रश्नः। 'ते ब्रह्म'[2] (७.२९) इत्यत्र ब्रह्मणो भगवता 'तत्' इति पारोक्ष्येणोक्तत्वात्, भगवतोऽन्यदेवात्रोक्तं ब्रह्मेति प्रतीयते। 'वासुदेवात्मकं ब्रह्म' (व्या.यो.) इत्यादेः भगवान् ब्रह्मेति प्रतीयते। एवमुभयथा प्रतीतिजनितसंशयस्य प्रश्नकारणस्य सद्भावादिति। ननु ब्रह्मशब्दस्य भगवन्मात्रवृत्तित्वात् कथं 'तत्' इति विशेषितत्वेऽपि अन्यत्वप्रतीतिरिति चेन्न। ब्रह्मशब्दस्य भगवति मुख्यत्वेऽपि प्रकृतिवेदादेरप्यमुख्यतया तदर्थत्वात्, 'तत्' इति विशेषितत्वेन मुख्यार्थासम्भवे अमुख्यार्थः प्रकृत्यादीनां मध्ये किञ्चिदत्र स्यादिति प्रतीतेरप्रतिहतप्रसरत्वात्।

ननु 'तत्' इति विशेषणेन प्राप्ता ब्रह्मणो भगवदन्यत्वशङ्का 'साधिभूताधिदैवं माम्' (७.३०) इत्युपरितनवाक्येन भगवतैव परिहृता- 'ब्रह्म' इति वक्तव्ये

---

१. अपृच्छदित्युच्यते (मं.१,२) २. 'ते ब्रह्म तद्विदुः' इत्यत्र।

'माम्' इत्युक्तत्वात्। अतः कथं ब्रह्मणो भगवदन्यत्वप्रतीतिः ? इति चेत्- यद्यप्येषा प्रतीतिरुपरितनवाक्ये परिहृता। तथाऽपि पुनर्भवेदेव तत्र 'साधियज्ञं च' (७.३०) इति चशब्दस्य 'साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं मां[1] च' इति संयोजने अधिभूतादिसहितत्वेन ब्रह्मज्ञानादन्यदेव विष्णुज्ञानमुच्यत इति 'तत्' इति विशेषणादेव प्रतीतिसम्भवात्। अतो युक्त एवायं प्रश्नोऽर्जुनस्येत्युत्तरप्रस्थाने (गी.ता. ८.४) स्फुटम्। 'ते ब्रह्म तद्विदुः' (७.२९) इति यत् पूर्वं ब्रह्मोपक्षिप्तं तद् ब्रह्म किम् ? इति स्वरूपप्रश्नः। यत्प्रोक्तमधिभूतम् 'साधिभूताधिदैवम्' इति, तच्च किम् अस्मिन् लोके ? ॥ १ ॥

अत्र एतस्मिन् परिदृश्यमाने लौकिके देहे **कोऽयमधियज्ञः** ? इति स्वरूप-प्रश्नः। अनेन प्रसिद्धोऽग्न्यादिर्व्यावर्तितः। **कथं** केन प्रकारेणाधियज्ञः ? इति प्रकारप्रश्नः। 'देहे' इत्यादि पदकृत्यं तु प्रश्नोत्तरवाक्याक्षरार्थकथनावसरे स्पष्टीभविष्यति। **प्रयाणकाले** अन्तकाले **नियतात्मभिः** वशीकृतमनस्कैः **कथं ज्ञेयोऽसि** ? किमर्थम् ? कथंभूतः ? केन प्रकारेण स्मर्तव्योऽसीति॥ २॥

[2]प्रश्नाष्टकं क्रमेण परिजहारेत्युच्यते- **भगवानिति** ॥ यद् 'ब्रह्म किम् ?' इति त्वया पृष्टम्, तत्रोत्तरम्- 'परममक्षरं ब्रह्म[3]' इति। वेदप्रकृत्योरपि ब्रह्माक्षर-शब्दवाच्यतया प्रसक्तौ, तद्व्यावर्तनाय 'परमम्' इत्यक्षरं विशेषितम्। 'किमध्यात्मम् ?' इत्यस्योत्तरम्- **स्वभाव इति** ॥ 'ते ब्रह्म तद्विदुः' (७.२९) इति जीवानां प्रकृतत्वात् स्वशब्दो जीववाची, तस्य **भावः** अन्तःकरणादि-देहपर्यन्तः पदार्थः। **अध्यात्मम् आत्मानं** जीवमधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं वस्त्वित्यर्थः। **अध्यात्मम्** अध्यात्मे= आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तो ग्रन्थः, तस्मिन्

---

१. 'माम्' इति नास्ति (मं.१)

२. १ किं तद् ब्रह्म ?, २. किमध्यात्मम्?, ३. किं कर्म ?, ४. अधिभूतं किम् ?, ५. अधिदैवं किम् ?, ६. अधियज्ञः कः ?, ७. अधियज्ञः कथम् ?, ८. कथं ज्ञेयः? इति प्रश्नाष्टकम्।

३. परममक्षरम् इति नास्ति (पं.)

आत्माधिकारनामके ग्रन्थे किं प्रतिपाद्यं किम् ? इति प्रश्नपक्षेऽपि एतदेवोत्तरम्- **स्वभाव इति ॥ स्वः** जीवश्चासौ भवतीति **भावश्च** जीवात्मा । आत्मैव ह्यात्माधिकारे प्रतिपाद्यत[1] इति भावः ।

ननु जीवोपकारिदेहादिवाचित्वे भावशब्दः सार्थकः, षष्ठ्याः साकाङ्क्षत्वात् । जीववाचित्वे तु तस्य पदार्थत्वाव्यभिचारात् स्वपदेनैवालम्, किं भावशब्देन ? इति चेन्न । अन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थत्वात् तस्य । स्वशब्दमात्रोपादाने तस्यात्मीयेऽपि प्रयोगाद् अन्तःकरणादिकमपि प्रसज्येत । तथा चात्माधिकारे किं प्रतिपाद्यम् ? इति द्वितीयप्रश्नस्य नेदमुत्तरं स्यात् । आत्मैव ह्यात्माधिकारे प्रतिपाद्यः, नान्तःकरणादि । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः प्रयुक्तः । कथं तेन तद्व्यावृत्तिः? इति चेत्- सर्वदैकप्रकारेण भवतीति भावोऽत्र विवक्षितः । नह्येकप्रकारेण स्थितिरन्तःकरणादेः । 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (छा. ६.२.९) इत्यादिना तस्य [2]विकारित्वावेदनात् । ततश्चान्तःकरणादौ व्यावृत्ते स्वशब्द आत्मार्थतया व्याख्यातो भवति । तर्हि 'भावः' इत्येवास्तु, किं स्वशब्देन ? इति चेन्न । तस्येश्वरव्यावृत्त्यर्थत्वात् । ईश्वरो हि सर्वदैकप्रकारेणास्त्येव । अतो 'भावः' इत्येवोक्ते तत्प्रसक्तौ पूर्ववत् द्वितीयोत्तरत्वासम्भवे तद्व्यावृत्त्यर्थः स्वशब्द इति । न हीश्वरो जीवानां स्वः । 'किं कर्म ?' इत्यस्योत्तरम्- **भूतभावेति ॥ भूतानां** जीवानां **भावानां**[3] जडपदार्थानां चोद्भवकरी ईश्वरकर्तृका क्रिया, तद्रूपो विसर्गो [4]विशेषणसर्जनमेव **कर्मसंज्ञितः** संज्ञाशब्दात् इतच् । कर्मशब्दवाच्य इति यावत् ॥ ३ ॥

'अधिभूतं किम् ?' इति प्रश्नस्योत्तरम्- **अधिभूतं क्षर इति ॥ भूतानि** सशरीरान् जीवान् अधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं वस्तु **क्षरः** विनाशी **भावः** पदार्थः । भवति= उत्पद्यत इति व्युत्पत्त्या उत्पत्तिमान् कार्यभूतः भावः पदार्थः ।

---

१. प्रतिपाद्यः (पं.,मं.१) २. विकारित्ववेदानात् (मं.१)
३. 'भावानाम्' इति नास्ति (पं.) ४. विशेषेण सर्जनम्

[1]स च शरीरजीवोपकारित्वेनाधिभूतशब्दार्थ इति प्रत्येकमुत्तरम्। नन्वव्यक्तमपि सशरीरजीवोपकारितया[2] वर्तमानम् इति तस्याप्यधिभूतान्तर्भावोऽस्त्येव। न च तद् विनाशिकार्यम् । 'नासतो विद्यते' (२.१६) इत्युक्तत्वात् । ततो अव्यापकमुत्तरमिति चेन्न । 'अव्यक्तं पञ्चमे व्योम्नि निष्क्रिये सम्प्रलीयते', 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नम्', 'विकारोऽव्यक्तजन्म हि' (स्कान्दे) इत्यादि-प्रमाणैरव्यक्तस्यापि वैषम्यपरित्यागेन साम्यावस्थापत्तिलक्षणविनाशस्य, विक्रियालक्षणजन्मनश्चावेदनेन तस्याधिभूतान्तर्भावेऽपि, 'क्षरो भावः' इत्युत्तरस्य विवक्षितभूतोपकारिसर्वपदार्थविषयकत्वेनाव्यापकत्वाभावात्। 'अधिदैवं किमुच्यते ?' इत्यस्योत्तरम्- **पुरुष इति ॥** दैवतानि= सर्वान् देवानधिकृत्य तत्पतित्वेन वर्तमानं वस्तु, **पुरुषः** पुरि= शरीरे, शेते= तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या जीवः। न च जीव अध्यात्मशब्देनोक्त इति किमिह तदुक्त्या ? इति वाच्यम्। सर्वजीवाभिमानिनः सङ्कर्षणस्य ब्रह्मणो वाऽत्र पुरुषशब्देन विवक्षितत्वात्। [3]देवाधिकारनामके ग्रन्थे [4]मुख्यतः प्रतिपाद्यं किम् ? इति [5]प्रश्नाशयेऽप्युक्तः 'पुरुषः' इत्युत्तरम् । देवाधिकारकनामकग्रन्थे प्रतिपाद्याः के ? इत्यधिदैवतशब्दार्थश्चेत्पृष्टः, तदा पुरुषः स्वशरीरे तिष्ठन्तः, अन्यशरीरे प्रेरकतया तिष्ठन्तश्च देवा इत्युत्तरम्।

'अधियज्ञः कः' इति प्रश्नस्योत्तरम्- **अधियज्ञोऽहमिति ॥** नायम् अध्यात्मादिशब्दवत् अधियज्ञशब्दोऽव्ययीभावः। येन 'अधियज्ञम्' इति नपुंसकत्वं स्यात्। किन्तु 'अधिगतो यज्ञमधियज्ञः' इति प्रादिसमासः । 'अधिष्ठितो यज्ञो अनेन' इति बहुव्रीहिर्वा। भगवतोऽन्योऽग्न्यादिरधियज्ञः प्रसिद्ध इति सिद्धार्थता-लक्षणदोषपरिहारार्थं प्रश्नवाक्ये 'देहे' इति विशेषणमुक्तम्। कर्तृ-भोक्तृ-फलदातॄणां

---

१. 'स च' इति नास्ति (पं.) २. सशरीरजीवोपकारभावतया (पा.)

३. इत आरभ्य पुरुष इत्युत्तरम् इति पर्यन्तं नास्ति। (मं.२)

४. 'मुख्यतः' इति नास्ति (मं.२)

५. प्रश्नांशयेऽप्युक्तेः (पं.). प्रश्नाशयेषु क्तः (पा.)

देहे प्रवर्तकत्वेन वर्तमानः कः ? इति। अतः परिहारवाक्येऽपि यथाप्रश्नं 'देहे' इति वक्तव्यमेवेति सप्रयोजनं विशेषणम्। 'कथमधियज्ञः ?' इति प्रश्नस्तु सर्वयज्ञभोक्तृत्व-तत्प्रवर्तकत्वादेरधियज्ञो भगवान् इति प्रतिवचनाध्याहारेण परिहरणीयः।

नन्वेष परिहारो भगवतैव कुतो नोक्तः ? इति चेत्, उच्यते। 'अधियज्ञोऽहम्' इति यदाऽधियज्ञत्वेन भगवानुक्तः, तदा तस्य सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वम् अर्जुनस्य सिद्धमेव। 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' (५.२९) इत्यादेरर्थस्य तेन श्रुतत्वात्। अधियज्ञस्य भगवतोऽन्यत्वपक्ष एव 'कथम्' इति पृष्टत्वात्। एवमालोच्य भगवता 'कथम्' इत्यस्य प्रश्नस्य परिहारः 'अधियज्ञोऽहम्' इत्यतः पृथङ् नोक्तः। मन्दान् बोधयितुं [1]तु भाष्यकारः 'सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः' इत्यध्याहृत्य प्रश्नं पर्यहार्षीदिति[2]। यद्यधियज्ञः स्वयमेव, तर्हि कथं 'साधियज्ञम्' (७.३०) इति प्रागधियज्ञसाहित्यं भगवत उक्तम् ? इति शङ्कामपाकर्तुं च परिहारवाक्ये 'देहे' इति विशेषणं सर्वप्राणिदेहस्थरूपविशेषापेक्षया साहित्यमुक्तमिति तात्पर्यात्। ईश्वरदेहं व्यावर्तयितुम् 'अत्र' इति देहविशेषणम्। नहि लौकिकदेह इव स्वदेहे ईश्वरस्य[3] पृथग्भावेन [4]नियन्तृत्वमस्ति॥ ४॥

अन्तकाले 'किमर्थं स्मर्तव्योऽसि ?' इत्यस्य परिहार उच्यते- **अन्तकाल इति॥** प्रयाणकाले **मामेव स्मरन् कलेवरं** देहं **त्यक्त्वा यः प्रयाति** गच्छति **स मद्भावम्** मयि सत्तां निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकां **याति**। मद्भावम् अभिव्यक्तनिरतिशयानन्दानुभवात्मकम्[5] इति वा। मत्प्राप्तिमेवान्तकाले मत्स्मरणं फलतीति॥ ५॥

---

१. तुशब्दो नास्ति (मं.२)　　२. परिहरति (पा.)
३. ईश्वरस्य देहः (पा.)　　४. यज्ञत्वमस्ति (पं.)
५. ...अनुभवात्मिकाम् (मं.१)

तत्स्मरणेन तद्भावप्राप्तिः कथम्? इत्यतो व्याप्तिरुच्यते- **यं यमिति ।। अन्ते स्मरन्** यः कलेवरं त्यजति स तं तं भावं याति। अन्तकाले स्मरणोपायः कथ्यते- **सदेति ।।** तस्मिन् **भावः** अन्तर्गतं मनः तेन **भावितः** अतिवासितः संस्कृतः निरन्तरचिन्ताजात-तद्गोचरस्मृतिजनकसंस्कारशालीत्यर्थः ।। ६ ।।

प्रकृतमनुसन्धीयते- **तस्मादिति ।।** निरन्तरमद्भावनाया मत्प्राप्तिहेतु-स्मृतिजनकत्वात् मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्निति। अत्र बुद्धिर्मनोवृत्तिविशेषः। अत्रार्थे संशयाभावः ।। ७ ।।

सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टीक्रियते- **अभ्यासेति ।। अभ्यासः** आवर्तनमेव **योगः** उपायः, **तद्युक्तेन अनन्यगामिना** अनन्यविषयेण । श्रितादिषु गमिगाम्यादेरुपसङ्ख्यानात् समासः। 'नान्यगामिना' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः। **दिव्यं** सृष्ट्यादिक्रीडादियुक्तम्, पुरि शेते, पिपर्तीति वा **पुरुषं** प्राणिदेहे नियन्तृत्वेन वर्तमानम्, पूर्णं वा मामिति यावत् ।। ८ ।।

'अन्तकाले कथंभूतः स्मर्तव्योऽसि' इति प्रश्नस्य ध्येयगुणकथनेन परिहारः श्लोकद्वयेनोच्यते- **कविमित्यादिना ।। कविं** सर्वज्ञं **पुराणम्** 'पुरा' इत्यव्ययं चिरविप्रकृष्टकालमाह। ततः 'तत्र भवः' इत्यर्थे *'सायं चिरम्'* इत्यादिना ट्युप्रत्यये *'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु'* इति निर्देशसामर्थ्यात् तुडागमाभावे च पुराणशब्दोऽतिविप्रकृष्टभूतकालसम्बन्धिनमर्थमाह। 'पुराऽपि [1]नवम् इति पुराणम्' इति **विवृतिकृतः । अनुशासितारं** शिक्षकम् **अणोरणीयांसं धातारं** धारणपोषणकर्तारम् **अचिन्त्यरूपं** साकल्येनाचिन्तनीयस्वरूपम्, आदित्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्य तं तथोक्तम्। आदित्यवर्णश्चेच्छरीरित्वेन जन्मादिप्रसङ्गः? इत्यत उक्तम्- **तमसः परस्तादिति ।।** अव्यक्तात् परतः स्थितम् अप्राकृतविग्रहं मृत्युरहितं वा। तेन नोक्तदोष इति भावः ।। ९ ।।

---

१. 'पुराऽपि नवम् इति पुराणम्, पृषोदरादित्वात् साधुः' इति विद्याधिराजीर्थाः

'वायुजयादियोगयुक्तानां मृतिकाले कर्तव्यमुच्यते विशेषतः - **प्रयाणकाल इति** ॥ ननु 'अनुस्मरेद्यः स तं पुरुषमुपैति' इत्यन्वयादेकस्य वाक्यस्य कथं भिन्नविषयत्वम् उच्यते ? एकस्मिन्नपि वाक्ये 'योगबलेनैव भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य' इत्येतावन्मात्रं[2] वायुजयादिप्रधानसाधकविषयं प्रतिपत्तव्यम्। यथा 'प्रातरुत्थाय' इति श्रुतौ 'न भृशं वदेत्' इत्यादिकं किञ्चित्साधारणं [3]किञ्चिदसाधारणम्। कुतो 'योगबलेन' इत्यादेर्वायुजयादिप्रधानसाधकविषयत्वमिति चेत्। वायुजयादि-रहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः। तद्वतां त्वीषज्ज्ञा-नाद्यसम्पूर्णानामपि वायुजयादिनिपुणानां तद्बलादल्पा किञ्चिच्छीघ्रगामिनी च सा[4] भवतीति विशेषस्य प्रामाणिकत्वेन सर्वसाधारणत्वाभाव इति ॥ १० ॥

वायुजयादियुतानां मरणकाले कर्तव्यमेव सध्येयं प्रपञ्च्यते- **यदक्षरमिति** ॥ **यदक्षरं** सर्वथा नाशरहितं **वेदविदो** वेदार्थतत्त्वज्ञाः **यत् च वीतरागाः** अपगत-रागादिदोषाः **यतयो** यत्नवन्तः **विशन्ति** मुक्तौ, **यत् च इच्छन्तो ब्रह्मचर्यं** मनआदीनां ब्रह्मणि चरणं **चरन्ति** अनुतिष्ठन्ति। **तत् पदं** गम्यते प्राप्यते मुमुक्षुभिरिति **पदं** गम्यं **सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये** व्याख्यास्यामि ॥ ११ ॥

एवं ध्येयमुक्त्वा तत्स्मरणप्रकारः प्रपञ्च्यते- **सर्वेति** ॥ **सर्वद्वाराणि** [5]प्राण-वायुसञ्चरणद्वारभूतसुषुम्नाव्यतिरिक्तनाडीः **संयम्य हृदि** नारायणे **मनो निरुध्य** विष्णुविषयं कृत्वा। 'मनो निरुध्य' इत्यनेनैव सर्वेन्द्रियसंयमनं लब्धम्। तत्किं पुनरुच्यते- 'द्वाराणीन्द्रियाणि' इति। मैवम्। वायुसञ्चरणद्वाराणां नाडीनामत्र ग्रहणात्। **आत्मनः** स्वस्य **प्राणं** प्राणवायुं **मूर्ध्न्याधाय**, 'सुषुम्नानाडीमार्गेण ब्रह्मरन्ध्रे निधाय' इति **विवृतिकृत्सूक्तिः**। **योगधारणाम् आस्थितः** अखण्डस्मृतिरूपयोगभरण एवाभियुक्तः[6] ॥ १२ ॥

---

१. वायुजयादियुक्तानाम् (पं.,मं.२) २. ...एतावन्मात्रमत्र (मं.१)
३. 'किञ्चिदसाधारणम्' इति नास्ति (मं.२) ४. सा= मुक्तिः।
५. प्राणपदं नास्ति (पं.) ६. 'अभि' इति नास्ति (पं.)

ओमित्येकम् अक्षरं= वाचकं यस्य तद् **ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म** परं ब्रह्म **माम्** **ओमित्येकाक्षरं** प्रणवं **व्याहरन्** एव **अनुस्मरन्** **त्यजन्** **देहं** **यः** **प्रयाति** **स** **याति** **परमां** **गतिं** परमगम्यं मामाप्नोति । नच 'एकाक्षरवाच्यत्वाद् एकाक्षरं ब्रह्म' इत्युत्तरप्रस्थाने (गी.ता. ८.१३) व्याख्यानाद् अत्र प्रणवपरत्वेन कथं व्याख्यानमिति वाच्यम्। ब्रह्मपरत्वाप्रहाणेनैवेह प्रणवार्थकत्वाङ्गीकारात्। अत एव **न्यायदीपिकायां** ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यत्वान्न प्रतीत एवार्थ इत्येवकारः प्रयुक्तः ॥ १३ ॥

अन्तकाले स्मरणं नित्याभ्यासशालिन एव भवति । भवेच्च तत् मत्प्राप्तिहेतुरित्युच्यते- **अनन्यचेता इति** ॥ **सततम्** अनन्यविषयचित्तः **यो नित्यशो मां स्मरति**, 'सततम्' इति नैरन्तर्यम्, नित्यशः *'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्'* इति शस् । नित्यमिति दीर्घकालत्वमभिसंहितमिति आहुः । **नित्ययुक्तस्य** नित्योपायवतः **योगिनः** परिपूर्णयोगस्य नित्योपायत्वेन सम्पूर्णयोगस्येत्यर्थः । **तस्य** *'कृत्यानां कर्तरि वा'* इति षष्ठी । **सुलभः** अकृच्छ्रेण लभ्यः ॥ १४ ॥

'स याति परमां गतिम्' (८.१३), 'तस्याहं सुलभः' (८.१४) इति द्वेधा वचनात् परमगतिः, भगवत्प्राप्तिश्च पृथक् फलमिति न मन्तव्यम्। किन्तूभयमपि मत्प्राप्तिरूपम् एकमेव फलम् इति भावेन स्वप्राप्तिः स्तूयते- **मामुपेत्येति** ॥ **महात्मानः** महान् आत्मा मनो ज्ञानं येषां ते तथोक्ता ज्ञानिनः । **दुःखालयम्** आध्यात्मिकादिदुःखकारणम् **अशाश्वतम्** अनवस्थितस्वरूपं **पुनर्जन्म** पुनर्देहयोगं **नाप्नुवन्ति** । एवं भगवत्प्राप्तिस्तुत्या परमगतिः मल्लाभश्च मत्प्राप्तिरूपमेकमेव फलमित्युक्तम् । कुतः ? इत्यत उक्तम्- **संसिद्धिं परमां गता इति** ॥ **ये मामुपेतास्ते परमां सिद्धिं** मोक्षलक्षणां हि **गताः** । न च मुक्तानां निर्बीजं जन्म सम्भवतीत्येवं तत्र स्वं प्राप्तानां जन्माभावे हेतुरयमुच्यते ॥ १५ ॥

महामेरुस्थब्रह्मसदनं जनलोकं[1] चारभ्य परतः स्थितानामपि न पुनरावृत्तिः । अतः 'मामुपेत्य पुनर्जन्म नाप्नुवन्ति' इति किमुच्यते ? इत्यत उच्यते- **आब्रह्म-**

१. ब्रह्मलोकम् (पा.)

भुवनादिति ॥ सत्यम् । आब्रह्मसदनाद् एवम् आजनाच्च अर्वाग् भवा एव **लोकाः** तत्रत्या जनाः पुनरावर्तिनः, परे त्वपुनरावर्तिन इति । तथाऽपि नोक्तमयुक्तम् । यतस्तेषु लोकेषु स्थितं **माम् उपेत्य** अवस्थितस्य **पुनर्जन्म न विद्यते** इति ॥ १६ ॥

'मां प्राप्यावस्थितानां तु न पुनरावृत्तिः' इति प्रतिज्ञामात्रेण प्रागुक्तमर्थं स्थापयितुम् अशेषसृष्टिप्रलयादिकारणत्वरूपसामर्थ्यम् आत्मनो वक्तुम् उपोद्घात उच्यते- **सहस्रेति ॥** सहस्रशब्दोऽत्र न दशशतवाची, किन्तु ततोऽपि बह्वर्थ-परः । **यद्** ये **जनाः सहस्रयुगपर्यन्तं** बहुसहस्रयुगानि **पर्यन्तः** अवसानं यस्य तत् तथा द्विपरार्धात्मकम् **अहर्विदुः, युगसहस्रां तां** बहुसहस्रयुगादधिकां द्विपरार्धप्रलयात्मिकां **रात्रिं च ब्रह्मणः** परब्रह्मणः विदुः, **त एवाहोरात्रविदः** । परब्रह्मणः कूटस्थनित्यस्यापि सृष्ट्यादिसव्यापारनिर्व्यापारावस्थे रात्राविव प्रलयकाले प्रवृत्त्यभावाद्, अह्नीवान्यदा प्रवृत्तिसद्भावाद् अहोरात्रत्वेनोपचर्यत इत्याकरादौ[1] (गी.ता.) स्फुटम् ॥ १७ ॥

ततः किम् ? इत्यत उच्यते- **अव्यक्तादिति ॥** 'मामुपेत्य' (८.१६) इत्युक्तस्यार्थस्य 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' (८.२२) इत्यव्यक्तविषयतया परामर्शात्, 'अव्यक्तं परमं विष्णुम्' (गा.) इति पुराणे प्रयोगाच्चाव्यक्तो भगवान् । तस्माद् **अहरागमे** द्विपरार्धावसाने, सृष्टिकाल इति यावत् । 'व्यज्यन्ते' इति **व्यक्तयः** [2]सृज्यपदार्थाः **प्रभवन्ति** उत्पद्यन्ते, **रात्र्यागमे अव्यक्तसंज्ञके** अव्यक्त इति संज्ञा यस्य सोऽव्यक्तसंज्ञकः, *'आपोऽन्यतरस्याम्'* इति ह्रस्वः, शैषिकः कः[3] । [4]एतस्मिन् **प्रलीयन्ते** ॥ १८ ॥

महामहिमस्थापनायोक्तौ सृष्टिलयौ न सकृदेव तस्मादित्युच्यते- **भूतग्राम**

---

१. नित्यस्यापि हरेः कालो द्विपरार्धात्मकस्त्वयम् ।
   अहश्चासौ निमेषश्चेत्यप्रवृत्त्योपचर्यते ॥ (पाद्म.)

२. सृष्टपदार्थाः (पा.)　　३. कप् (मं.१,२)　　४. तस्मिन् (मं.१,२)

इति ॥ यो व्यक्तिशब्देनोक्तो भूतग्रामः ब्रह्मादिचेतनाचेतनसमुदायः, स एवायम् **अहरागमे 'प्रभवति'** इत्युक्तोत्पत्तिमनूद्य लय उच्यते। **भूत्वा** उत्पद्य **रात्र्यागमे अवशो** भगवद्वशः सन् तत्र **प्रलीयत** इति ॥ १९ ॥

भूतग्राम इव किं भगवानप्युत्पत्त्यादिमान्? नेत्युच्यते- **पर इति द्वाभ्याम्** ॥ **अव्यक्तो** भगवांस्तु **तस्मात्** उत्पत्तिलयोपेताद् व्यक्ताद् भूतग्रामाद् **अन्यो** विलक्षणो भावयतीति **भावः** स्वतन्त्रः पदार्थः।

[1]"सृष्टिः स्थितिश्च संहारो भावनं समुदाहृतम्।
तद्यः करोति पुरुषः स भाव इति कीर्तितः ॥' (विवेके)

इति वचनादिति [2]विवृतिकृत्सूक्तिः[3]। **परः** उत्तमो **यः सनातनः** चिरन्तनः **भूतेषु सर्वेषु नश्यत्सु अपि न विनश्यति** ॥ २० ॥

सर्वात्मना प्रभवप्रलयाभावाद् **अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः** "[4]तस्मादक्षरं तस्मादक्षरम्' इत्यादिशास्त्रेषु, **तं परमां गतिमाहुः**। सा च परमगतिर्भगवल्लाभ-रूपैवेत्युक्तार्थस्मरणाय- **यं प्राप्य न निवर्तन्ते तन्मम धाम** स्वरूपमित्युक्तम् ॥ २१ ॥

एतादृशी भगवत्प्राप्तिः केन साधनेन स्यात्? इति शङ्काऽपनोदाय भक्तेर्भग-वत्प्राप्तिसाधनत्वम् 'भक्त्या युक्तो योगबलेन च' (८.१०) इत्यत्रोक्तम्। तत्र योगादिसाधनैः सहोक्तत्वेन तत्साम्यशङ्कायाम्, साधनेषु भक्तेरेवोत्तमत्वं वक्तुम्, पुनरत्र भक्तेः साधनत्वमुच्यते- **पुरुष इति** ॥ **अनन्यया** अनन्यसाधारण्या **भक्त्या तु** भक्त्यैव **लभ्यः** प्राप्यः। 'परमया' इत्यनुक्तावपि पुनः साधनोक्ति-बलादेव तल्लाभ इति ज्ञातव्यम् ॥ २२ ॥

यत्कालाग्निज्योतिर्धूमलोकाभिमानिदेवताऽधिष्ठितमार्गाभ्यां गता आवृत्त्यनावृत्ती

---

१. भाग.ता. १२.२८.७ श्लोकसन्दर्भे। २. विद्याधिराजतीर्थाः
३. विवृतिकृत्सूक्तः (पं.,मं.२) ४. 'तस्मादक्षरम्' इत्येकवारमेव (मं.२)

गच्छन्ति ता उच्यन्ते- **यत्रेत्यादि त्रिश्लोक्या ॥ यत्र** यत्कालाभिमानि-देवताऽधिष्ठितमार्गेषु, धूमादिलोकाभिमानिदेवताऽधिष्ठितमार्गेषु च मृत्यनन्तरं च[1] **प्रयाता योगिनः** ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च **अनावृत्तिम् आवृत्तिं चैव यान्ति तं कालं** कालाभिमानिदेवताऽधिष्ठितमार्गम्, अग्निर्ज्योतिर्धूमानाम् अकालत्वेऽपि कालाभिमानिनां बाहुल्याद् अल्पसलिलयुतपयसि पयःपदस्य सलिलोपलक्षकत्ववत् कालपदस्येतरगम्यदेवताऽधिष्ठितमार्गोपलक्षकत्वाशयेन 'कालम्' इत्येवोक्तम् ॥ २३ ॥

ता देवता उद्देशेन निरूप्यन्ते- **अग्निरिति ॥** अत्राग्निशब्देनाग्निनामा प्रधान-वह्निपुत्रो गृह्यते। ज्योतिःशब्देन त्वर्चिर्नामाऽग्निपुत्र एव ग्राह्यः। तावुभावप्येक-रूपौ, एकपुरस्थौ चेति [2]सूत्रभाष्ये स्फुटम्। तेन 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' (छा.५.४.१), 'अर्चिरादिना तत्प्रथितेः' (ब्र.सू.४.३.१) इत्यादौ अर्चिर्नामक-ज्योतिषः प्रथमप्राप्यत्वावगमाद् [3]अत्र कथमग्नेः प्रथमप्राप्यत्वोक्तिरिति चोद्यं निरस्तम्। प्राप्यलोकभेदाभावात्। आह च 'एकस्मिंस्तु पुरे संस्थो द्विरूपोऽग्नेः सूतो महान्' (ब्र.त.) इति प्राप्तिक्रमापेक्षया चाग्निर्ज्योतिरित्युक्तिः। तथा च भाष्यम्- 'अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिः' (ना.) इति। **अहः** अहरभिमानिनी देवता, अभिजित्कालाभिमानिदेवता चात्र ग्राह्या। **शुक्लः** शुक्लपक्षाभिमानिदेवता। अत्र पौर्णमास्यभिमानिदेवताऽपि ज्ञातव्या। **षण्मासाः** षण्मासाभिमानिन्यो देवताः, **उत्तरायणं** तदभिमानिनी देवता षण्मासदेवतातोऽन्या। **तत्र** उक्तदेवताऽ-धिष्ठितमार्गेषु ॥ २४ ॥

'धूमः' इत्यत्र धूमादिशब्दैर्दशदेवता उच्यन्ते। **तत्र** तत्तद्देवताऽधिष्ठितमार्गेषु। **चान्द्रमसं** चन्द्रमसि भवं **ज्योतिः** [4]प्रकाशं **योगी** इष्टयादिकारी ॥ २५ ॥

निरयमार्गं प्राप्तस्यापि कालभेदेन स्वर्गमार्गगमनमिव धूमादिमार्गं गतस्यापि

---

१. चशब्दो नास्ति (मं.१,२) २. सूत्र भाष्ये (पं.)
३. 'अत्र' इति नास्ति (मं.१) ४. प्रकाशयम् (पं.)

कदाचिदर्चिरादिमार्गगमनमपि व्यत्यस्यास्ति किम् ? इति शङ्कां परिहर्तुं मुक्तौ मार्गौ निगमनेन व्यवस्थाप्येते- **शुक्लकृष्ण इति ॥** शुक्ला च कृष्णा च त एव ह्रस्वत्वेन शुक्लकृष्णे, ज्ञानलक्षणप्रकाशसाध्यत्वाद् अर्चिरादिः शुक्ला गतिः, तदभावात् कर्मसाध्यत्वाच्च धूमादिगतिः कृष्णा । **जगतः** ज्ञानिकर्मिलोकस्य **शाश्वते** शाश्वत्यौ सदैकप्रकारे, न तु कदाऽपि व्यत्यस्ते । तत्र **एकया** शुक्लगत्या अर्चिरादिमार्गेण, **अन्यया** कृष्णगत्या धूमादिमार्गेण ॥ २६ ॥

मार्गकथनस्य प्रयोजनमुच्यते- **नैत इति ॥** एते उक्ते **सृती** मार्गौ **जानन् योगी** ते सोपाये ज्ञात्वा तदुपायम् अनुतिष्ठन् **कोऽपि न मुह्यति** भगवद्विस्मृतिरूपं मोहं न प्राप्नोति । **तस्मात्** भगवदनुस्मृत्यनुकूलत्वात् । **सर्वदा योगयुक्तो** भगवज्ज्ञानभक्तिपूर्वकस्वोचितकर्मानुष्ठानलक्षणोपायवान् **भव** । द्विःसम्बोधनम् आदरसम्पादनार्थम् ॥ २७ ॥

एवं 'किं तद् ब्रह्म' इत्यादिप्रश्ननिर्णयद्वारेण अवधारितम् अक्षराख्यपरब्रह्म, तत्प्राप्त्यनुकूलमार्गादिकं च विदुषः सर्वातिशायि फलं निगद्यते- **वेदेष्विति ॥** सम्यगधीतेषु **वेदेषु यज्ञेषु** साद्गुण्येनानुष्ठितेषु **तपस्सु** कायक्लेशात्मकचान्द्रायणादिषु सुतप्तेषु **दानेषु** सत्पात्रे प्रतिपादनेषु **यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं** शास्त्रेणोपदिष्टं **तत् सर्वमत्येति** अतिक्रामति न गणयति । **इदम्** अक्षराख्यब्रह्मस्वरूपं तत्प्राप्तिमार्गादि **विदित्वा** उक्तरीत्या परिज्ञाय स्थितो **योगी परम्** उत्कृष्टं दिव्यम् **आद्यम्** आदौ भवं कारणं **स्थानं** वैष्णवं पदम् **उपैति** प्रतिपद्यते **च** इति ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपाद-
शिष्यसुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां
भावरत्नकोशसमाख्यायामष्टमोऽध्यायः ॥

स्वतन्त्रः कर्ताऽयं लघुरहं कर्मसु परं
प्रतिच्छायारूपः किमपि च करोमि स्वविहितम् ।
इति प्राज्ञैर्ज्ञात्वा सकलसुकृतानि प्रतिदिनं
हरावेव न्यस्यन् प्रथित इह कर्मज्ञ इति सः ॥

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकार्धसूची (५-८ अध्यायाः)

०-०-०

एतद्ग्रन्थोदाहृतप्रमाणानामनुक्रमणिका

प्रमाणानि	आकरः	पृ.सं.
अन्नमयं सोम्य मनः	छा. ६.२.९	३६७
अन्यत् फलं त्वल्पत्वादफलमेव	गी.भा. ५.६	६६
अन्यूनानधिकत्वाच्च पूर्णः	स्का.पु.	२८०
अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्	भाग. ११.११.६	२६७,२७१, २७३,२७५
अपरा	७.५	२५३
अपाणिपादः	श्वे.उ. ३.१९	३३५
अपाने जुह्वति प्राणम्	४.२९	९६
अपाम सोमम्	ऋ. ८.४८.३	२६,३३
अपूर्णभक्तेर्मुक्तौ तु न...	भाग.ता. ३.२६.३३	३५४,३५८,३५९
अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्	मी.सू. ६.२.१८	१०,५०
अब्रादयः पार्षदा एव	गी.क.	२५८
अब्रादिभोगादप्यतिशयेन ...	प्र.दी. ७.८	२८३
अभियोग आग्रहः	सुधा,अ.व्या.२.२.२श्लो. (५४८)	१२२
अभियोगस्त्वाग्रहः	अम.व्या.	१२२
अभ्यासयोगयुक्तेन	८.८	२२७
अभ्यासेन तु कौन्तेय	६.३५	१९९
अमृतो वाव सोमपो भवति,...	ब्र.सू. ३.१.७	३९५
अयनं विषुवा सह		४५९
अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता	१२.१-२	४०६
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः	ब्र.सू. ४.३.१	४६०,४७९
अवतारे महाविष्णोर्भक्तः	मोक्षधर्मे	३३२
अवतारेषु स्थूलमपि भुङ्क्ते इति इवशब्दः		२७९

प्रमाणानि	आकरः	पृ.सं.
आ याहि समसद्गुणैः		५८
आसुरं भावं हिंसानृतादि...	शां.भा. ७.१५	३१६
आस्यभोग्यं ततो विष्णोरन्नं ...	ऐतरेयभाष्ये	२७५
आह च सूक्ष्माशनम्	गी.भा.	२७६
इच्छाद्वेषौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयेते...	शां.भा. ७.२७	३४७
इति जानन् हि तत्त्ववित्	अ.पु.	३६
इन्द्रियद्वाराऽपि सोऽपि भुङ्क्ते	गी.भा. १५.९	२८
इयं मे प्रकृतिरष्टधा भिन्ना	७.४	२५३
इयं मे भिन्ना प्रकृतिः	६.४	२४७
इवोभयं च सादृश्ये..	अ.व्या.२.३.१४अधि.,७४(९४३श्लो.)	२७१
ईक्षतेर्नाशब्दम्	ब्र.सू. १.१.४	२४९
.... ईरजयादियुतयोगिनाम्।	व्या.यो.	४३५
ईश्वरस्य पूर्णानन्दत्वात् किं विषयभोगेन ?	गी.ता.टी.	२८२
ईषत् पूर्वमपि	व्या.यो.	४३३
ईषत्प्रारब्धानर्थसूचकं तद्भवति, ...	गी.भा. ३.१८	१९३
ईषदर्थे क्रियायोगे आङं विद्याद्		१७२
ईषदर्थे क्रियायोगे	व्या.म.भा.	२२८
उक्तव्याख्यानपूर्वकं ...	गी.ता. ८.१	३६८
उच्छिष्टभोजिनो दासाः	भाग. ११.६.४६	२८४
उत्क्रान्तस्तु शरीरात् ...	ब्र.त.	४६१
उत्तरश्लोके सन्न्यासादि...	प्र.दी. ५.२२	६२
एकमपि	५.४	२५
उत्तरैः षड्भिरध्यायैः ...	गी.भा. ७.१	३७१

प्रमाणानि	आकरः	पृ.सं.
त्रैगुण्यविषया वेदाः	२.४५	१०
त्रैविद्या माम्	९.२०	३९०
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ते	भाग. ३.६.२५	४३६
त्वं कविः सर्ववेदनात्	ब्राह्मे	४२७
त्वं च रुद्र महाबाहो ...	वा.पु.	३१
त्वं यज्ञेष्वीड्यः	कृ.य. का.१,प्र.१,अनु.१४	३९४
त्वत्तः कमलपत्राक्ष	११.२	२५७
त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासो...	भाग. ११.६.४६	२८३
दक्षिणाक्षिस्थितो विष्णुर्भुङ्क्ते...	सत्तत्वे	२७८
दर्शनस्पर्शसम्भाषाद्	नारदीये	७३,७५
दशार्वाङ् नाडिकाः ...	भ.पु.	४६४
दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ...	ब्राह्मे	४५७,४६०
दिवि सूर्यमण्डले भवं पुरुषं यान्ति	शां.भा. ८.८	४२६
दिशश्चानवलोकयन्	६.१३	९४,९६
दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण	कौशि.श्रु.	६०,९४,९९
दुर्मतेर्दुःखान्न स्मरन्...	गी.भा. ८.६	४१९
देवाधिकारगं सर्वम्	स्का.	३८३,३९८
देवानां गुणलिङ्गानाम्...	भाग. ३.२६.३२	३५०
देशतः कालतश्चैव ...	परमश्रुतिः	२३८
देहयोगाद् वासोऽपि	ब्र.सू. ३.२.६	२८७
देहस्थविष्णुरूपाणि	गी.क.	३९८,४००
देहाद् बाह्यं विनाऽतीव	स्का.	३९८
देहेन्द्रियप्राणबुद्धिनेतृत्वं मन्यतेऽत्मनः		३७५

प्रमाणानि	आकरः	पृ.सं.
दैवमेव	४.२५	१०१,१०५
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया	७.१४	२९३
दोषाभावस्य कारणत्वे	त.प्र.	८७
दोषाभावोऽपि न प्रामाण्यकारणम्...	वि.त.टी.	८६
द्योतः प्रकाशः	हरिदीक्षितः।	७९
द्रव्यं कर्म च कालश्च ...	भाग. २.१०.१२	२६६
द्रोणकर्णद्रौणिकृपाः ...	म.भा.ता.नि. १८.२५	३१७
द्वन्द्वत्यागात्तु संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसी		७
द्वन्द्वमोहो मिथ्याज्ञानम्	गी.ता. ७.२७	३१५
द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः ...	का.श्रु	४२
द्वा सुपर्णा	आथ. ३.१.१	७७,८२,३७०
द्विगुणोत्तरं रेचकादि	त.सं. ४.१४८,१४९	९६
द्वितीयार्थे तृतीयार्थे	म.व्या.	३७३
द्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत्	ना.पु.	१६५
द्वेष्योऽवासितकृत्		१६४
धर्माविरुद्धकामे	गी.क.	२५९
धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो ...	अ.को.	४२९
धाता विधाता परमोत...	कृ.य. का.५,प्र.७,अनु.४	४२७
धूमवर्त्मनाम्	भाग. ४.४.२१	२४
धूमादिषु प्रविश्य तद्गतौ गतिः...	ब्र.सू.भा. ३.१.२४	२४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८.२५	२२,२४
ध्यानमत्रोच्यते	गी.ता. ६.१	१०३
ध्यानव्याख्याऽर्चनादिकम्	प्रवृत्ते	११७

प्रमाणानि	आकरः	पृ.सं.
निर्वाणपरमां= मोक्षकाष्ठां ...	शां.भा.	१७१
निर्वाणायापरोक्षदृक्	ना.अ.	२७,२८
निःशेषगतदोषाणाम्।	अ.व्या. ३.४.४अधि.१०,(१५०२श्लो.)	८६,३३०
निष्क्रियाख्यः सधर्मकः	ना.पु.	१३
निष्ठा निष्पत्तिनाशान्त...	विश्वप्रकाशः, मेदिनी	४४
निष्ठोत्कर्षे व्यवस्थायां	के.को.	४४
निष्ठोत्कर्षे व्यवस्थायां ...	वैजयन्ती ६.२.२१	४४
नैव किञ्चित्	५.८	४५,४८,६३
नैव कुर्वन्न कारयन्	५.१३	४७,४८
नैव तस्य कृतेनार्थः	३.१८	१९३
नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रितम्		२८४
नैवोपयान्त्यपचितिं ...	भाग. ११.२९.६	३०९
न्यास इति ब्रह्म, ब्रह्म हि परः	म.ना.उ. २.७८	९
नोपतिष्ठति यः पूर्वां	स्मृ.	२५
न्यास एवात्यरेचयत्	म.ना.उ. १६.१२	१०
पक्षान्तरे चेद्यदि च	अ.को.	३९६
पञ्च यज्ञान् स यज्ञेशो ...	सं.रा. अयो.कां. ९.४८	२७६
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु	म.स्मृ. २.१३७	१६२
पत्रं पुष्पं फलं तोयम्	९.२६	२७५
पदसन्धेः विवक्षाऽधीनत्वाद्...	प्र.दी. ७.१५	१६६
पर इत्येतत् स्वरूपकथनम्	प्र.दी. ३.१७	७५
परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत्	गी.भा. १२.१-२	४००,४०५
परं भावं परमात्मस्वरूप...	शां.भा. ७.२४	३३९

प्रमाणानि	आकरः	पृ.सं.
सुहृन्मित्र	६.९	१३०,१३६
सृतियोग्याः सदैव हि	भ.प.	१४७
सोपासना च द्विविधा	अ.व्या. ३.३.५२ श्लो.	१०४
स्थूलभुग् वैश्वानरः प्रथमः पादः	मां.अ.१, खं.१, मं.३	२७५,२७९
स्थूलमपि भुङ्क्त इतीवशब्दः		२७९
स्थूलान् भोगानिन्द्रियैः ...	म.यो.	२७५,२७९
स्पर्शान्	५.२७	६७
स्पर्शान् इत्यादिना	गी.भा. ५.२७	९४
स्पर्शान् कृत्वा	५.२७	१०२,१०४,१०८
स्यान्निद्रा शयनं स्वापः ...	अ.को.	२८७
स्रष्टा पाता च संहर्ता ...	ना.	२४२,२४३
स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो ...	अभिधानम्	३३१
स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुष्षु ...	अभिधानम्	२३९
स्वभावो जीव एव च।	भाग. २.१०.१२	२५८
स्वयमेवात्मनाऽत्मानं वेत्थ	१०-१५	२२५
स्वातन्त्र्येणैव भोक्तृत्वात् ...	तत्वसारः	२८१
स्वज्योतिष्ट्वान्महाविष्णोरन्तर्ज्योतिस्तु तत्स्थितः।		७३
स्वतो दोषलयो दृष्ट्वा त्वितरेषां प्रयत्नतः।		११८,१२०
स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः	ब्राह्मे	१४४
स्वभावतस्त्रिधा जीवाः	प्र.सं.	१४८
स्ववन्दनं यथा पित्रा	प्रवृत्ते	४९
स्वाभाविकस्तु नियमादत	ब्राह्मे	१४४
क्षीरोदधेरुत्तरतः ...	म.भा., शां.प. ३४४.३२-३४	३३४
क्षीरोदधेर्योत्तरतो हि ...	म.भा., शां.प. ३४३.८	३३४